पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्
नवदेहलीस्थमानवसंसाधनविकासमन्त्रालयाधीन-
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानेन सम्मानितम्

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं

# गीताभाष्यम्

श्रीसुमतीन्द्रतीर्थविरचितभावरत्नकोशेन
विदरहळ्ळि श्रीश्रीनिवासतीर्थविरचितभावप्रदीपिकया च
भूषितया श्रीजयतीर्थविरचितप्रमेयदीपिकया सहितम्

## (१२-१८ अध्यायाः)

सम्पादकः
पर्कळ वेङ्कटेश बायरि
निवृत्ताध्यापकः, पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्, बेङ्गलूरु

पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्
पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्, बेङ्गलूरु - २८

२०१८

पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरग्रन्थमाला-१२३

**श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं**
**गीताभाष्यम्**
श्रीसुमतीन्द्रतीर्थविरचितभावरत्नकोशेन
विदरहळ्ळि श्रीश्रीनिवासतीर्थविरचितभावप्रदीपिकया च
भूषितया श्रीजयतीर्थविरचितप्रमेयदीपिकया सहितम्

ISBN : 978-93-81275-52-8

सम्पादकः-   पर्कळ वेङ्कटेश बायरि

प्रकाशनम्-   पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्
पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्, बेङ्गलूरु - २८
प्रथममुद्रणम् - २०१८

मुद्रितपुस्तकसङ्ख्या - १०००

पृ.सङ्ख्या -   xxviii + ५८०

मूल्यम् -   २४० रूप्यकाणि

टङ्कणम्-   रम्या क्रियेश्नन्स् बेङ्गलूरु

मुद्रणम् -   त्रागर्थमुद्रणम्, बेङ्गलूरु

**Poornaprajna Samshodhana Mandiram**
Recognised by Rashtriya Sanskrit Samsthan, Deemed University,
Ministry of H.R.D., Govt. of India, New Delhi

# GĪTĀ BHĀṢYAM

**of**

Śri Madhvācārya

**with the commentary of Śri Jayatīrtha and the sub-commentaries of Śri Sumatīndratīrtha and Śri Śrīnivāsatīrtha on the 12th to 18th chapters.**

*Editor*

**Parkala Venkatesha Bayari**
Poornaprajna Vidyapeetha, Bengaluru-28

*Publisher :*

**Poornaprajna Samshodhana Mandiram**
Poornaprajna Vidyapeetha, Katriguppa Main Raod,
Bengaluru - 560 028

**2018**

Poornaprajna Samshodhana Mandiram Granthamāla - 123

GĪTĀ BHĀṢYAM of **Sri Madhvācārya**
with the commentary of **Sri Jayatīrtha**
and the Sub-commentaries of **Sri Sumatīndratīrtha** and **Sri Srinivāsatīrtha** on the **12th to 18th Chapters.**

ISBN : 978-93-81275-52-8

*Editor* - **Parkala Venkatesha Bayari**

*Published by :*
**Poornaprajna Samshodhana Mandiram**
Poornaprajna Vidyapeetha, Bangalore - 560 028.

First Edition : 2017

Copies : 1000

Pages : xxviii + 580

*This publication is brought out by the generous financial help of*
**Rashtriya Sanskrit Samsthan, (Deemed University), New Delhi**

Price : Rs. 240/-

*Type setting :* Ramya Creations, Bengaluru

*Printed by :* VAGARTHA MUDRANA, Bengaluru.

# आशीर्वचनम्

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यैः आदौ गुरवे भगवते नारायणाय समर्पितो ग्रन्थो गीताभाष्याभिधः । स्वीयायां प्रथमायां बदरीयात्रायां नारायणसन्निधिम् उपगम्य तच्चरणयोरिदमेव ग्रन्थरत्नं ते समर्पयामासुरिति ह्यैतिह्यम् । गभीरस्यास्य ग्रन्थस्याभिप्रायावगमे तद्गर्भनिगूढप्रमेयरत्नदीपिकायमानः प्रमेयदीपिकाग्रन्थ एव नः शरणम् । प्रमेयदीपिकायाः भावाविष्करणे पुनः श्रीश्रीनिवासतीर्थीया भावदीपिका, सुमतीन्द्रतीर्थीयो भावरत्नकोशश्चातीव साहाय्यकारिणौ । एतद्व्याख्याद्वयसहितया प्रमेयदीपिकया समलङ्कृतस्य गीताभाष्यस्य प्रथमो भागोऽस्मत्प्रियशिष्याणां विद्वदग्रेसराणां श्रीमतां डि. प्रह्लादाचार्याणां सम्पादकत्वे पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरद्वारा प्राकाश्यमानीतो विंशतिवत्सरेभ्यः पूर्वम् ।

द्वितीय-तृतीय-चतुर्थभागाः पूर्वं विद्वत्प्रवरैः पर्कळ वेङ्कटेशवायरि इति सुगृहीतनामधेयैरस्मत्प्रियशिष्यैः संशोधिताः पूर्णप्रज्ञसंशोधन-मन्दिरेण प्राकाश्यं नीता आसन् । इदानीं पञ्चमोऽन्तिमश्च भागः द्वादशाध्यायाद् अष्टादशाध्यायपर्यन्तः प्राकाश्यमानीयत इति नितान्तं सन्तुष्यामः । अस्य संशोधनकर्मणि श्रीमन्तः पर्कळ वेङ्कटेशवायरि-महोदयाः सश्रद्धं प्रवृत्ताः सदाक्ष्यं स्वीयं कार्यं निरवहन् । नैकतालपत्र-

गतपाठान्तराणि समवलोक्य विमृश्य चात्र शुद्धपाठः प्रादायि । विदुषां संशोधकानां च यथा महानुपकारो भवेत् तथाऽयं ग्रन्थः समशोधि प्राकाशि च ।

अस्मदाराध्ययोः श्रीरामविट्ठलयोः पूर्णानुग्रहममीषामुपरि सम्प्रार्थयामहे ।

इत्यनेकनारायणस्मृतयः

**श्रीविश्वेशतीर्थश्रीपादाः**

पर्यायश्रीपेजावराधोक्षजमठाधीशाः, उडुपि

**Gita Bhashyam - Vol. 4**

I am extremely happy to present this Fifth and Final volume of Gita Bhashyam of Sri Madhvacharya with the Teeka-Prameyadeepika of Sri Jayatirtha and two sub-commentaries. It is needless to say that without the help of Sri Srinivasatirtha's commentary nobody can understand the inner meaning of the Teeka and thus it is a classic commentary on the Prameyadeepika. Another gloss by name Bhavaratnakosha by Sri Sumatindratirtha is also a very valuable commentary on the Prameyadeepika, so far unpublished, is being presented to the scholars. Sri Sumatindratirtha was scholar par-excellence, in all the Shastras and pontiff of Sri Raghavendra Matha. He has authored several philosophical texts.

The first volume of Gita Bhashyam was edited by the eminent scholar Prof. D. Prahlada Char in 1998, with the Teeka of Sri Jayatirtha and glosses of Sri Srinivasatirtha and Sri Sumatindratirtha

The second, third and fourth volumes of Gita Bhashyam with these two glosses are ably edited by Prof. Parkala Venkatesha Bayari. Now, the fifth and last volume with the 12th to 18th chapters has been published by Poornaprajna Samshodhana Mandiram under the able editorship of Parkala Venkatesha Bayari.

Sri Bayari has been a popular teacher of Nyaya, Vedanta and Vyakarana in Poornaprajna Vidyapeetha. He took great pains to go through three old manuscripts which were full of mistakes, but has been able to fix the correct readings and edit this work, sparing no effort. To him, I owe my sincere thanks.

I prostrate with sincere devotion to Sri Vishveshatirtha Swamiji who has been guiding the activities of the Samshodhana Mandiram for its all-round development.

I sincerely thank Prof. P.N. Shastri, Vice-chancellor, Rashtriya Sanskrit Samsthan, New Delhi who evinces keen interest in all the activities of Samshodhana Mandiram and lends a helping hand whenever we approach him. I also express my gratidue to Prof. Subrahmanya Sarma, Registrar of Rashtriya Sanskrit Sansthan for continous encouragement in development our institutions' activities.

I express my gratitude to Prof. H.V. Nagaraja Rao, Chairman of Poornaprajna Samshodhana Mandiram for his whole hearted support for our academic activities. I also express my gratitude for Prof. D. Prahlada Char for valualble guidance in the develpment of institution.

I also thank Vidwan Raja Giri Acharya, Mantralaya who also lent their valuable manuscripts of Bhavaratnakosha. I acknolowdge their kind support and encouragement by expressing my sincere gratitude to them.

I thank M/s.Lavanya Mudrana who have printed this book very nicely, in a short time. I am sure they will extend the same co-operation in future also.

**Dr. A.V. Nagasamplge**
Director

# ಭಗವದ್ಗೀತಾಭಾಷ್ಯದ ಕೆಲವು ವಿಶಿಷ್ಟಾಂಶಗಳು

ಭಗವದ್ಗೀತಾಭಾಷ್ಯ-ಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾ ಟೀಕೆಯ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಅನುವಾಗುವ 'ಭಾವರತ್ನಕೋಶ' ಟಿಪ್ಪಣಿಯೊಂದಿಗೆ ಈ ಸಂಪುಟ ಹೊರಬಂದಿದೆ. ಇದು ಕೊನೆಯ ಸಂಪುಟವಾಗಿದೆ. ಕೃಷ್ಣಗೀತೆಯ ಅಂತಿಮ ಷಟ್ಕ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿದೆ. ವಿಷ್ಣುಸರ್ವೋತ್ತಮತ್ವದ, ವಿವಾದಕ್ಕೆ ಆಸ್ಪದವಿಲ್ಲದ ಉದ್ಘೋಷ ಈ ಷಟ್ಕದ ಹದಿನೈದನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಬಂದಿದೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ಅನೀಶ್ವರವರ್ಗವನ್ನು ಕ್ಷರ-ಅಕ್ಷರವೆಂದು ಎರಡು ಗುಂಪುಗಳಲ್ಲಿ ವಿಂಗಡಿಸಿ ಅವೆರಡನ್ನೂ ಮೀರಿನಿಂತವನು ಪುರುಷೋತ್ತಮ. 'ಅಂತಹ ಪುರುಷೋತ್ತಮ ಬೇರಾರೂ ಅಲ್ಲ, ನಾನೇ' ಎನ್ನುತ್ತಾನೆ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ-

**ಯಸ್ಮಾತ್ ಕ್ಷರಮತೀತೋಽಹಮ್ ಅಕ್ಷರಾದಪಿ ಚೋತ್ತಮಃ ।**
**ಅತೋಽಸ್ಮಿ ಲೋಕೇ ವೇದೇ ಚ ಪ್ರಥಿತಃ ಪುರುಷೋತ್ತಮಃ ॥**

ಶ್ರೀಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರಿಗೆ ತುಂಬ ಪ್ರಿಯವಾದ ಮಾತಿದು. ಇದನ್ನು ಅವರು ತಮ್ಮ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಬಾರಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಆದರೆ, ಕೊನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ 'ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನೇ ಬ್ರಹ್ಮನೋ' ಎಂಬ ಸಂದೇಹಕ್ಕೆ ಆಸ್ಪದ ಕೊಡುವ ಮಾತೊಂದಿದೆ. ಅಲ್ಲಿ 'ಈಶ್ವರನು ಸಕಲ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಹೃದಯಗಳಲ್ಲೂ ನೆಲೆಸಿದ್ದಾನೆ' (18.61) ಎಂದು ಹೇಳಿ ಮುಂದಿನ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ-

**ತಮೇವ ಶರಣಂ ಗಚ್ಛ ಸರ್ವಭಾವೇನ ಭಾರತ ।**
**ತತ್ಪ್ರಸಾದಾತ್ ಪರಾಂ ಶಾಂತಿಂ ಸ್ಥಾನಂ ಪ್ರಾಪ್ಸ್ಯಸಿ ಶಾಶ್ವತಮ್ ॥** (18.62)

ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ 'ನನ್ನನ್ನು ಶರಣು ಹೊಂದು' ಎನ್ನುವ ಬದಲು 'ಅವನನ್ನು ಶರಣು ಹೊಂದು' ಎಂದಿರುವುದರಿಂದ 'ಅವನು' ಇವನಲ್ಲವೇನೋ ಎಂಬ ಸಂದೇಹಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವಿದೆ. ಆಚಾರ್ಯರ ಸೂಕ್ಷ್ಮಮತಿಗೆ ಇದು ಬಂದಿದೆ. ಅವರು ನಿದರ್ಶನ ಕೊಟ್ಟು ಇದಕ್ಕೆ ಸಮಾಧಾನ ನೀಡಿದ್ದಾರೆ - 'ಪರೋಕ್ಷವಚನಂ ತು ದ್ರೋಣಂ ಪ್ರತಿ ಭೀಮವಚನವತ್' 'ದ್ರೋಣಾಚಾರ್ಯರಿಗೆ ಭೀಮನಾಡಿದ ಮಾತಿನಂತೆ ಇದನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು' ಎಂದು ಅವರು ಕೊಟ್ಟ ನಿರ್ಣಯ.

ಮಹಾಭಾರತದ ದ್ರೋಣಪರ್ವದಲ್ಲಿ ದ್ರೋಣಾಚಾರ್ಯರು ಭೀಮಸೇನನಿಗೆ ಆಡಿದ ಮಾತು ಹೀಗಿದೆ-

**ಶಿಷ್ಯತ್ವಾದರ್ಜುನೋ ಮುಕ್ತಃ ತತ್ಸ್ನೇಹೇನೈವ ಸಾತ್ಯಕಿಃ ।**
**ಕಥಂ ತ್ವಾಂ ಮೋಚಯಿಷ್ಯೇಽಹಂ ಪಶ್ಯಾದ್ಯ ಮಮ ಪೌರುಷಮ್ ॥**

'ಸಾತ್ಯಕಿ, ಅರ್ಜುನರು ನನ್ನ ಶಿಷ್ಯರು. ಶಿಷ್ಯಸ್ನೇಹದಿಂದ ಅವರನ್ನು ಘಾಸಿಗೊಳಿಸದೆ ಬಿಟ್ಟದ್ದೇನೆ. ನಿನ್ನ ಮೇಲೆ ಯಾವ ದಾಕ್ಷಿಣ್ಯವೂ ನನಗಿಲ್ಲ. ನನ್ನ ಪೌರುಷವನ್ನು ನೋಡು'.

ಇದಕ್ಕೆ ಭೀಮಸೇನನ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆ ಹೀಗಿದೆ-

**ಯದಿ ತ್ವಂ ಶತ್ರುಮಾತ್ಮಾನಂ ಮನ್ಯಸೇ ತತ್ ತಥಾಽಸ್ತ್ವಿಹ ।**
**ಏಷ ತೇ ಸದೃಶಂ ಕರ್ಮ ಶತ್ರೌ ಭೀಮಃ ಕರಿಷ್ಯತಿ ॥**

'ನೀನು ನನ್ನನ್ನು ಶತ್ರುವೆಂದೇ ಪರಿಗಣಿಸುವುದಾದಲ್ಲಿ ಹಾಗೆಯೇ ಆಗಲಿ. ಭೀಮನೂ ಶತ್ರುಯೋಗ್ಯವಾದ ಪ್ರತೀಕಾರವನ್ನೇ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ.'

ಇಲ್ಲಿ ಭೀಮಸೇನ 'ನಾನು ಮಾಡುತ್ತೇನೆ' ಎನ್ನುವ ಬದಲು ಇನ್ನೊಬ್ಬರು ಹೇಳುವಂತೆ 'ಭೀಮಃ ಕರಿಷ್ಯತಿ' ಎಂದಿರುತ್ತಾನೆ. ಇದರಂತೆ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ 'ನನ್ನನ್ನು ಶರಣು ಹೊಂದು' ಎನ್ನುವ ಬದಲು 'ತಮೇವ ಶರಣಂ ಗಚ್ಛ' ಎಂದಿದ್ದಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಕೃಷ್ಣ ದೇವರಲ್ಲ ಎಂಬ ಶಂಕೆ ಬೇಡ. ಅಲ್ಲದೆ, ಈ ಅಧ್ಯಾಯದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ 'ನಾನು' ಎಂಬ ಅರ್ಥದ ಶಬ್ದವನ್ನೇ ಉಪಯೋಗಿಸಿ ತನಗೆ ಈಶ್ವರಾಭೇದವನ್ನೂ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿದ್ದಾನೆ-

**ಮನ್ಮನಾ ಭವ ಮದ್ಭಕ್ತೋ ಮದ್ಯಾಜೀ ಮಾಂ ನಮಸ್ಕುರು ।**
**ಮಾಮೇವೈಷ್ಯಸಿ ಸತ್ಯಂ ತೇ ಪ್ರತಿಜಾನೇ ಪ್ರಿಯೋಽಸಿ ಮೇ ॥ (18.65)**

**ಗೀತಾಸಂದೇಶ**

ಭಗವದ್ಗೀತೆ ಕರ್ಮಸಂದೇಶ ಕೊಡುವ ಗ್ರಂಥ. ಯುದ್ಧದಂತಹ ಘೋರಕೃತ್ಯವನ್ನೂ ಭಗವದ್ಭಕ್ತಿಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಮಾಡಿದರೆ ಭಗವದಾರಾಧನೆ-ಯಾಗುತ್ತದೆ, ಎಂದೇ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ ಅರ್ಜುನನಿಗೆ ಹೇಳಿದ ಮಾತು. ಈ ಕರ್ಮಸಂದೇಶದ ಉಪಸಂಹಾರ ಮಾರ್ಮಿಕವಾಗಿ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಂದಿದೆ-

**ಯತಃ ಪ್ರವೃತ್ತಿರ್ಭೂತಾನಾಂ ಯೇನ ಸರ್ವಮಿದಂ ತತಮ್ ।**
**ಸ್ವಕರ್ಮಣಾ ತಮಭ್ಯರ್ಚ್ಯ ಸಿದ್ಧಿಂ ವಿಂದತಿ ಮಾನವಃ ॥ (18.46)**

ಸರ್ವಪ್ರೇರಕನಾದ, ಸರ್ವತ್ರ ವ್ಯಾಪ್ತನಾದ ಆ ಪರಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಮನುಷ್ಯನು ತನ್ನ ಕರ್ತವ್ಯದಿಂದ ಆರಾಧಿಸಿ ಸಿದ್ಧಿಯನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾನೆ.' ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ ಹೇಳಿದಂತೆ, ನಾವು ಮಾಡುವ ಕರ್ತವ್ಯಗಳೆಲ್ಲ ಭಗವತ್ಪೂಜೆ ಎಂಬ ಅನುಸಂಧಾನವಿದ್ದಾಗ ನಮ್ಮ ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಠೆ-ಪ್ರಾಮಾಣಿಕತೆಗಳು ಸಹಜವಾಗಿ ಮೂಡುತ್ತವೆ. ಗೀತೆಯ ಈ ಮೌಲಿಕ ಸಂದೇಶವನ್ನು ನಮ್ಮ ಮಾತಿನಲ್ಲಿ ಹೇಳುವುದು ಕ್ಷುಲ್ಲಕವೆನಿಸೀತು.

**ನಾಹಂ ಕರ್ತಾ**

ಜೀವನು ಕರ್ತೃವೇ ಅಲ್ಲ, ಶ್ರೀಹರಿಯೇ ಕರ್ತೃ, ಎಂಬ ಉಪನಿಷದ-ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಆಚಾರ್ಯರು ಸಿದ್ಧಾಂತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದರ ಮೇಲೆ ಬರುವ ಮುಖ್ಯವಾದ ಆಕ್ಷೇಪಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು, ಹಾಗಾದರೆ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳು ಜೀವನಿಗೆ ವಿಧಿ-ನಿಷೇಧಗಳನ್ನು ಏಕೆ ಹೇಳಬೇಕು. ಜೀವನು ಜಡದಂತೆ ಸರ್ವಥಾ ಪರಾಧೀನ-ನಾದರೆ 'ಮಾಡು, ಬಿಡು' ಎಂಬ ಆದೇಶಗಳಿಗೆ ಅರ್ಥವೇನು ?

ಈ ಆಕ್ಷೇಪಕ್ಕೆ ಗೀತೆಯ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರವಿದೆ. ಅದು ಇತರ ಭಾಷ್ಯಕಾರರ ಗಮನಕ್ಕೆ ಬಂದಿಲ್ಲ. ಆಚಾರ್ಯರು ಮಾತ್ರ ಅದನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧವಾಗಿ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಿದ್ದಾರೆ-

**ಜ್ಞಾನಂ ಜ್ಞೇಯಂ ಪರಿಜ್ಞಾತಾ ತ್ರಿವಿಧಾ ಕರ್ಮಚೋದನಾ । (18.18)**

ಈ ಪೂರ್ವಾರ್ಧಕ್ಕೆ ಆಚಾರ್ಯರ ಭಾಷ್ಯ - 'ಏತತ್ತ್ರಿವಿಧಮಪೇಕ್ಷ್ಯ ಕರ್ಮವಿಧಿಃ ಇತಿ'. ಇಲ್ಲಿ ಕರ್ಮಚೋದನಾ ಎಂದರೆ, ಶಾಸ್ತ್ರದ ಕರ್ಮವಿಧಾನ-ಕರ್ಮದ ಆದೇಶ ಅರ್ಥಾತ್ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯವಿಧಿ-ನಿಷೇಧಗಳು. ಅದು 'ತ್ರಿವಿಧಾ' ಎಂದರೆ ಮೂರು ನಿಮಿತ್ತಗಳಿಂದ ಜೀವನಿಗೆ ಅನ್ವಯಿಸುತ್ತವೆ. ಅವನಿಗೆ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಿಂದ ವಿಧಿ-ನಿಷೇಧಗಳ ಜ್ಞಾನ ಬರುತ್ತದೆ. ಅವುಗಳು ಹೇಳುವ ವಿವಿಧ ಪುರುಷಾರ್ಥಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಅವನಿಗೆ ಅಭಿಲಾಷೆ ಇದೆ. ಕ್ರಿಯಾಶಕ್ತಿ ಇರುವ ಅವನಲ್ಲಿ ಪ್ರೇರಕನಾಗಿ ಪರಮಾತ್ಮನಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಮೂರೂ ಮೇಳೈಸುವುದು ಜೀವರಲ್ಲಿ

ಮಾತ್ರ. ಜಡಗಳಲ್ಲೂ ಇವು ಇಲ್ಲ, ಮುಕ್ತಾತ್ಮರಲ್ಲೂ ಇಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ವಿಧಿ-ನಿಷೇಧಗಳಿಗೆ ಜೀವನೇ ವಿಷಯ. ಇದು ಆಚಾರ್ಯರು ಮಾಡಿರುವ ಗೀತಾರ್ಥ. ಈ ಅರ್ಥಕ್ಕೆ ಆಚಾರ್ಯರು ವೇದದ ಸಂವಾದ ಕೊಡುತ್ತಾರೆ-

**ಜ್ಞಾನಂ ಜ್ಞೇಯಂ ಜ್ಞಾನಿನಂ ಚಾಪಿ ಅಪೇಕ್ಷ್ಯ ವಿಧಿರುತ್ಥಿತಃ ॥ (ಋಗ್ವೇದಖಿಲ)**

ಜೀವನು ಈಶ್ವರಾಧೀನಕರ್ತೃವಾದರೂ ಈಶ್ವರನು ಸಾಕ್ಷಾತ್ತಾಗಿ ಯಂತ್ರಗಳಿಂದ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿಸುವಂತೆ ನಮ್ಮಿಂದ ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ನಮ್ಮ ಪೂರ್ವಕರ್ಮ-ಯೋಗ್ಯತೆಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ನಮಗೆ ವಿಧಿ-ನಿಷೇಧಗಳ ಜ್ಞಾನ ಬರುವಂತೆ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಜ್ಞಾನ ಬಂದರೂ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಸತ್ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡಬೇಕೆಂಬ ಇಚ್ಛೆ ಬರಬೇಕಾಗಿಲ್ಲ. ಅದನ್ನೂ ಅವನೇ ಬರಿಸಬೇಕು. ಇಚ್ಛೆ ಬಂದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನೂ ಅವನೇ ಮಾಡಿಸಬೇಕು. ಹೀಗೆ ನಮ್ಮಿಂದ ಸತ್ಕರ್ಮಗಳು ನಡೆಯುವುದಕ್ಕೆ ವೇದಗಳು, ನಮ್ಮಲ್ಲಿರುವ ಜ್ಞಾನ-ಇಚ್ಛಾ-ಕ್ರಿಯಾಶಕ್ತಿಗಳು ಇವು ಈಶ್ವರ ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಸಾಧನಗಳು. ಆ ಸಾಧನಗಳು ನಮ್ಮಲ್ಲಿ ಇರುವುದರಿಂದ ನಾವು ವಿಧಿ-ನಿಷೇಧಬದ್ಧರಾಗುತ್ತೇವೆ, ಕರ್ತೃಗಳೂ ಆಗುತ್ತೇವೆ.

ಇದರೊಂದಿಗೆ ಇನ್ನೂ ಎರಡು ಕಾರಣಗಳನ್ನು ಆಚಾರ್ಯರು ಸೇರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯದು, ನಮಗಿರುವ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಭ್ರಮೆ. ಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಮಜ್ಜಯತೀರ್ಥರು ಅದನ್ನು ಹೀಗೆ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ-

**'ಪರಮೇಶ್ವಕೃತಾಸು ಕ್ರಿಯಾಸು ಸ್ವಸ್ಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಂ ಮನ್ಯಮಾನಸ್ಯ ಅಪರಾಧಿನೋ ವಿಧಿಬಂಧಲಕ್ಷಣೋ ದಂಡಃ।'**

ನಮ್ಮಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಕ್ರಿಯೆಗಳೂ ಭಗವಂತನಿಂದಾಗಿಯೇ ನಡೆಯುತ್ತವೆ. ಆದರೆ, ಅದನ್ನು ತಿಳಿಯದೆ 'ನಾವೇ ಮಾಡಿದ್ದೇವೆ' ಎಂದು ಭ್ರಮಿಸುತ್ತೇವೆ. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ದೇವರು ವಿಧಿಸಿರುವ ದಂಡನೆ ವಿಧಿಬಂಧ.

ಇನ್ನೊಂದು ಕಾರಣ - ಜೀವನು ಪರಾಧೀನನಾದರೂ ಅವನಿಗೆ ಜಡಾಪೇಕ್ಷಯಾ ಒಂದು ವಿಶೇಷವಿದೆ - ಜಡವಸ್ತುಗಳು ಮತ್ತೊಬ್ಬರು

ಕುಣಿಸಿದಂತೆ ಕುಣಿಯುತ್ತವೆ. ಅವುಗಳಿಗೆ ಜ್ಞಾನ-ಇಚ್ಛಾ-ಕ್ರಿಯಾಶಕ್ತಿಗಳು ಇಲ್ಲ. ಜೀವ ಹೀಗಲ್ಲ, ಅವನಿಗೆ ಈಶ್ವರದತ್ತವಾದ ಕ್ರಿಯಾಶಕ್ತಿಗಳು ಇವೆ. ಮತ್ತೊಬ್ಬರು ಹೇಳಿದರೂ ಇಚ್ಛೆ ಬಂದರೆ ಮಾತ್ರ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಇಚ್ಛೆ ಬಂದ ಮೇಲೆ ಅವನ ಕೈ ಹಿಡಿದು, ಗೊಂಬೆಯಿಂದ ಮಾಡಿಸಿದಂತೆ ಅವನಿಂದ ಮಾಡಿಸಬೇಕಿಲ್ಲ. ಅವನಲ್ಲಿ ಕ್ರಿಯಾಶಕ್ತಿ ಇದೆ. ಹೀಗೆ ಜಡವೈಲಕ್ಷಣ್ಯವಿರುವುದರಿಂದ ಅವನು ವಿಧಿಬದ್ಧ. ಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಹೀಗೆ ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ-

**'ಜಡಂ ಹಿ ಸದಾ ಪರಕೃತೇನ ನೋದನಾದಿನಾ ಕ್ರಿಯಾವದ್ ಭವತಿ । ನ ತು ಆಗಂತುಕಕಾರಣಮ್ ಅಂತರೇಣ ಸ್ವೇಚ್ಛಯಾ । ಜೀವಸ್ತು ಅನಾದಿಸಿದ್ಧಯಾ, ಪರಮೇಶ್ವರಪ್ರಸಾದಾಯತ್ತಯಾ, ಸತ್ತಾತುಲ್ಯಯಾ, ಕ್ರಿಯಾಶಕ್ತ್ಯಾ ಕರ್ತಾ ಇತಿ ಯುಕ್ತಃ ತಂ ಪ್ರತಿ ಕರ್ಮವಿಧಿಃ ॥'**

**ಭಾಷ್ಯದ ಅಪೂರ್ವಾರ್ಥ**

ಹೀಗೆ ಮಾಧ್ವಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಮಗ್ರ ಶ್ಲೋಕಕ್ಕೆ ಅಪೂರ್ವಾರ್ಥವನ್ನು ಹೇಳಿ ಅದಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪುವ ಶ್ರುತಿಸಂವಾದವನ್ನು ಕೊಡುವುದು ಒಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವಾದರೆ ಶಬ್ದಗಳಿಗೆ ಸಂದರ್ಭಾನುಸಾರವಾಗಿ ಅಪೂರ್ವಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಹೇಳಿರುವುದು ಇನ್ನೊಂದು ವಿಶೇಷ.

1. **'ಮಮ ಯೋನಿರ್ಮಹದ್ ಬ್ರಹ್ಮ'** (14.3) - ಈ ವಾಕ್ಯಕ್ಕೆ ಪ್ರತೀತಾರ್ಥ 'ನನಗೆ ಕಾರಣವಾದುದು ಬ್ರಹ್ಮ' ಎಂದು. ಇಲ್ಲಿ 'ನಾನು' ಎಂದರೆ ಕೃಷ್ಣ. ಅವನಿಗೆ ಕಾರಣವಾದುದು - ಅವನ ತಾಯಿ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ, 'ಮಮ ಸ್ವರೂಪಭೂತಾ ಯೋನಿಃ' ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ, ಆಚಾರ್ಯರು ಯೋನಿಶಬ್ದಕ್ಕೆ 'ಭಾರ್ಯಾ=ಪತ್ನೀ' ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೋಶದ ಆಧಾರವನ್ನೂ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ-

**ಯೋನಿರ್ಭಾರ್ಯಾ ತಥಾ ಸ್ಥಾನಂ ಯೋನಿಃ ಕಾರಣಮೇವ ಚ ।**

ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ, ಈ ಅರ್ಥವೇ ಪ್ರಕೃತ ಸಂದರ್ಭಕ್ಕೆ ಉಚಿತ ಎನ್ನುವುದನ್ನೂ ಆಚಾರ್ಯರು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ- 'ವಾಕ್ಯಶೇಷಾತ್'. ಇದು ಆಚಾರ್ಯರು

ಕೊಟ್ಟಿರುವ ಕಾರಣ. ಇದೇ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ 'ತಸ್ಮಿನ್ ಗರ್ಭಂ ದಧಾಮ್ಯಹಮ್' ಎಂದಿದೆ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಗರ್ಭಾಧಾನಕ್ಕೆ ಆಧಾರವಾದ 'ಯೋನಿ' ಎಂದರೆ ಭಾರ್ಯಾ. ಇದೇ ಗೀತೆಗೆ ಸಮ್ಮತವಾದ ಅರ್ಥ. ಇದಕ್ಕೆ ಸ್ಮೃತಿಯ ಆಧಾರವೂ ಇದೆ ಎಂದಿದ್ದಾರೆ-

**ಏಷೋಽಯೋನಿಃ ಗರ್ಭಸಂಧಾರಣಾರ್ಥಾ ।**
**ಮಹಾಮಾಯಾ ಸರ್ವದುಃಖೈರ್ವಿಹೀನಾ ॥** (ಶಾರ್ಕರಾಕ್ಷ್ಯಸ್ಮೃತಿ)

2. **'ತಮಸ್ತ್ವಜ್ಞಾನಜಂ ವಿದ್ಧಿ'** (17.8) - ಸತ್ತ್ವಾದಿ ತ್ರಿಗುಣಗಳ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಹೇಳುವ ಸಂದರ್ಭದ ಗೀತಾವಚನ ಇದು. 'ಅಜ್ಞಾನಾದ್ ಜಾತಮ್' ಎಂದು ಇತರ ಭಾಷ್ಯಕಾರರು ಸ್ವರಸವಾದ ಅರ್ಥವನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ತಮೋಗುಣವು ಅಜ್ಞಾನದ ಕಾರ್ಯ, ಎಂದರ್ಥ. ತಮೋಗುಣದ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಹೇಳಬೇಕಾಗಿರುವ ಈ ಪ್ರಕರಣದಲ್ಲಿ ತಮೋಗುಣವು ಯಾವುದರಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳುವುದು ಅಸಂಗತ. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ, ತಮೋಗುಣದಿಂದ ಅಜ್ಞಾನ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ, ಅಜ್ಞಾನದಿಂದ ತಮಸ್ಸು ಹುಟ್ಟುವುದಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸ್ವರಸಸಿದ್ಧವಾದ ಅರ್ಥ ಅಸಂಗತವೂ ಆಗಿದೆ. ಅದಕ್ಕೆ ಆಚಾರ್ಯರು ಹೇಳಿದ ಅರ್ಥ - 'ಅಜ್ಞಾನಂ ಜಾಯತೇ ಯಸ್ಮಾತ್' ಎಂದು, ಯಾವುದರಿಂದ ಅಜ್ಞಾನವು ಹುಟ್ಟುವುದೋ ಅಂತಹ ತಮೋಗುಣ 'ಅಜ್ಞಾನಜ'. ಬಹುವ್ರೀಹಿ ಸಮಾಸ ಮಾಡಿದಾಗ ಸಮಸ್ಯೆ ಎಲ್ಲ ಪರಿಹಾರವಾಗುತ್ತದೆ.

3. **ಸತ್ತ್ವಾನುರೂಪಾ ಸರ್ವಸ್ಯ ಶ್ರದ್ಧಾ ಭವತಿ ಭಾರತ ॥** (17.3) - ಸಾತ್ವಿಕ-ರಾಜಸ-ತಾಮಸ ಶ್ರದ್ಧೆಗಳು ಪೂರ್ವ ಪ್ರಸ್ತುತವಾಗಿವೆ. ಈ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲರ ಶ್ರದ್ಧೆಯೂ ಸತ್ತ್ವಾನುರೂಪಾ - ಸಾತ್ವಿಕವಾಗಿರುತ್ತದೆ, ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಇದು ವ್ಯಾಹತ. ಶ್ರದ್ಧೆ ಸತ್ತ್ವ, ರಜಃ, ತಮಃ ಎಂದು ಮೂರು ವಿಧ - ಅವೆಲ್ಲವೂ ಸತ್ತ್ವಾತ್ಮಕವಾಗುವುದು ಹೇಗೆ ?

ಇದಕ್ಕೆ ಭಾಷ್ಯಕಾರರ ಪರಿಹಾರ - 'ಸತ್ತ್ವಾನುರೂಪಾ= ಚಿತ್ತಾನುರೂಪಾ' ಸತ್ತ್ವ ಎಂದರೆ ಚಿತ್ತ, ಸತ್ತ್ವಗುಣವಲ್ಲ. ಇಲ್ಲೂ ಚಿತ್ತ ಎಂದರೆ ನಮಗೆ ಅರ್ಥವಾಗುವುದು ಮನಸ್ಸು. ಆದರೆ ಆ ಅರ್ಥವೂ ಇಲ್ಲಿ ವಿವಕ್ಷಿತವಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ, ಭಾಷ್ಯವಾಕ್ಯ ಮುಂದೆ - 'ಯೋ ಯಚ್ಛ್ರದ್ಧಃ ಸ ಏವ ಸಃ= ಸಾತ್ವಿಕಶ್ರದ್ಧಃ ಸಾತ್ವಿಕ ಇತ್ಯಾದಿ'.

ಈ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಾತ್ವಿಕಾದಿಶ್ರದ್ಧೆಗಳು ಜೀವಸ್ವಭಾವ ಎಂದಿದೆ. ಚಿತ್ತಾನುರೂಪಾ ಎನ್ನುವ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ 'ಮನಸ್ಸಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ' ಎಂದು ಅರ್ಥವಾದರೆ ಅದು ಜೀವಸ್ವಭಾವವಾಗಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾದ ವಿವರಣೆ - 'ಚಿತ್ತಂ= ಚೈತನ್ಯಂ, ಜೀವ ಇತಿ ಯಾವತ್' ಎಂದಿದೆ. ಚಿತ್ತ ಎಂದರೆ ಜೀವ. ಜೀವರಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಸಾತ್ವಿಕಾದಿಶ್ರದ್ಧೆಗಳನ್ನು ವಿಭಾಗಿಸಲಾಗಿದೆ, ಎಂದು ಭಾವ. ಟೀಕಾಚಾರ್ಯರಿಗೂ ಈ ಅರ್ಥ ಮಾಡುವುದಕ್ಕೆ ಆಧಾರ ಆಚಾರ್ಯರು ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ಶಬ್ದನಿರ್ಣಯ -

**ಸತ್ತ್ವಂ ಜೀವಃ ಕ್ವಚಿತ್ ಪ್ರೋಕ್ತಃ ಕ್ವಚಿತ್ ಸತ್ತ್ವಂ ಜನಾರ್ದನಃ ।**

ಹೀಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಭಾಷ್ಯ, ತಾತ್ಪರ್ಯ, ಟೀಕೆಗಳು ಜೊತೆಯಾಗಿ ನಮ್ಮ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತವೆ. ಅವುಗಳಿಂದ ಸಂದರ್ಭೋಚಿತವಾದ ಅರ್ಥವು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

**4. ಅನಾದಿಮತ್ ಪರಂ ಬ್ರಹ್ಮ** (13.13) - ಇಲ್ಲಿ 'ಅನಾದಿಮತ್' ಎಂಬ ವಿಚಿತ್ರಶಬ್ದವು ಇತರ ಭಾಷ್ಯಕಾರರಿಗೆ ಸಮಸ್ಯೆಯಾಗಿದೆ. 'ಅನಾದಿ ಬ್ರಹ್ಮ' ಎನ್ನುವ ಬದಲು 'ಅನಾದಿಮತ್ ಬ್ರಹ್ಮ' ಎಂದರೇನು ? ಕೆಲವು ಭಾಷ್ಯಕಾರರು ಬುದ್ಧಿವಂತಿಕೆ ತೋರಿದರು - 'ಅನಾದಿ ಮತ್ಪರಂ' ಎಂದು ಪದವಿಭಾಗ. ಮತ್ಪರಂ ಎಂದರೆ 'ಅಹಂ ಪರಃ ಯಸ್ಯ ಸಃ' ಅಹಂ' ಎಂದರೆ ಕೃಷ್ಣ. 'ನಾನೇ ಪರ= ಶ್ರೇಷ್ಠ ಯಾರಿಗೋ ಅವನು ಬ್ರಹ್ಮ' ಅಲ್ಲಿಗೆ ಬ್ರಹ್ಮನಿಗಿಂತ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಕೃಷ್ಣ ಎಂದಂತಾಯಿತು. ಕೃಷ್ಣನೇ ಪರಬ್ರಹ್ಮನಾಗಿರುವಾಗ ಬ್ರಹ್ಮ ಬೇರೆ ಕೃಷ್ಣ ಬೇರೆಯಾಗುವುದು ಹೇಗೆ ? 'ಸರ್ವಾತ್ಮಕೇ ಬ್ರಹ್ಮಣ ವಾಸುದೇವೇ' (ಭಾ. 12.1). ಇನ್ನು ಕೆಲವರು, ಶ್ಲೋಕ ಭರ್ತಿ ಮಾಡುವುದಕ್ಕಾಗಿ 'ಅನಾದಿ' ಎನ್ನುವ ಬದಲು 'ಅನಾದಿಮತ್' ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ, ಎಂದರು. ಆಚಾರ್ಯರ ಭಾಷ್ಯ 'ಆದಿಮದ್ದೇಹಾದಿವರ್ಜಿತಮ್' ಎಂದು. ಆದಿಮತ್ ಎಂದರೆ ಹುಟ್ಟು ಇರುವ ದೇಹೇಂದ್ರಿಯಗಳು. ಅವುಗಳಿಲ್ಲದವನು ಅನಾದಿಮತ್. ಸುಲಭವಾಗಿ ಸಮಸ್ಯೆ ಬಗೆಹರಿಯುತ್ತದೆ.

**5. ಮಾ ಶುಚಃ ಸಂಪದಂ ದೈವೀಮ್ ಅಭಿಜಾತೋಽಸಿ ಭಾರತ ॥** (16.5) - ಇಲ್ಲಿ 'ಅಭಿಜಾತ'ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಉತ್ತಮಜನ್ಮ ಪಡೆದವನು, ಎಂದು ಅರ್ಥ. ಅದು ಅಕರ್ಮಕಧಾತು. ಅಂದಮೇಲೆ 'ದೈವೀಂ ಸಂಪದಮ್' ಎಂದು

ದ್ವಿತೀಯಾಂತವಾಗಿ ಕರ್ಮವಾಚಕಪದ ಹೇಗೆ ? 'ದೈವೀಂ ಸಂಪದಮ್ ಅಭಿಲಕ್ಷ್ಯ ಜಾತಃ' -ಇದು ಕೆಲವರ ವಿವರಣೆ. 'ದೇವತ್ವವನ್ನು ಉದ್ದೇಶಿಸಿ ಹುಟ್ಟಿದವ' ಎಂದರ್ಥ. ಅರ್ಜುನ 'ಇಂದ್ರದೇವ' ಎನ್ನುವುದನ್ನೇ ಮರೆತರೆ ಹೇಗೆ? ಆಚಾರ್ಯರ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ - ದೈವೀಂ ಸಂಪದಮ್ 'ಅಭಿಜಾತಃ= ಪ್ರತಿಜಾತಃ' ಅಭಿ ಎನ್ನುವುದು ಪ್ರತಿ ಉಪಸರ್ಗದ ಸಮಾನಾರ್ಥಕ. ಪ್ರತಿ ಉಪಸರ್ಗ ಇದ್ದಾಗ 'ಕರ್ಮಪ್ರವಚನೀಯ'ಸಂಜ್ಞೆಯಿಂದ ದ್ವಿತೀಯಾ ಬರುವಂತೆ 'ಅಭಿರಭಾಗೇ' ಎಂಬ ಸೂತ್ರದಿಂದ ಅಭಿ ಉಪಸರ್ಗ ಇದ್ದಾಗಲೂ ದ್ವಿತೀಯಾ ಬರುತ್ತದೆ. ಅದಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ಗೀತೆಯ ಪ್ರಯೋಗ ಇದೆ.

**ಬ್ರಾಹ್ಮಣರ ಕರ್ತವ್ಯ**

**'ಬ್ರಾಹ್ಮಣಾಃ ತೇನ ವೇದಾಶ್ಚ ಯಜ್ಞಾಶ್ಚ ವಿಹಿತಾಃ ಪುರಾ ॥ (17.23)** - 'ಓಂ, ತತ್, ಸತ್' ಈ ನಾಮತ್ರಯವಾಚ್ಯನಾದ ಬ್ರಹ್ಮನಿಂದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು, ವೇದಗಳು, ಯಜ್ಞಗಳೂ ವಿಹಿತವಾಗಿವೆ, ಎಂದು ಗೀತೆಯ ಅರ್ಥ. ಇದನ್ನು ಆಚಾರ್ಯರು ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ 'ಆತ್ಮಪೂಜಾರ್ಥಂ' ಎಂದು ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದು ಅರ್ಥವಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ಭಾಷ್ಯದ ವಿವರಣೆ ಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾದಲ್ಲಿ -

**'ಆತ್ಮಪೂಜಯಾ ಪ್ರಾಣಿನಾಂ ಸುಖಾರ್ಥಂ ಬ್ರಾಹ್ಮಣಾದಯಃ'**

ಎಂದಿದೆ. ತನ್ನ ಆರಾಧನೆಯನ್ನು ಬ್ರಾಹ್ಮಣನು ಮಾಡುವ ಮೂಲಕ ಸಕಲ ಪ್ರಾಣಿಗಳಿಗೂ ಹಿತವಾಗಲಿ, ಎಂದು ಬಯಸಿ ಬ್ರಹ್ಮ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರನ್ನು ಸೃಜಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ, ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಮಾಡುವ ಸತ್ಕರ್ಮಗಳಿಂದ ಅವರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಪ್ರಯೋಜನ ಲಾಭವಲ್ಲ. ಸಕಲ ಪ್ರಾಣಿಗಳಿಗೂ ಅದರಿಂದ ಶ್ರೇಯಸ್ಸು ದೊರೆಯುತ್ತದೆ.

ಹೀಗೆ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಪೂರ್ವವಾದ ವಿಷಯಗಳು ಮತ್ತು ಆಚಾರ್ಯರು 'ಗೀತಾರ್ಥಂ ವಕ್ಷ್ಯಾಮಿ' ಎಂದು ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲೇ ಪ್ರತಿಜ್ಞೆ ಮಾಡಿರುವಂತೆ ಗೀತೆಯ ಅಭಿಪ್ರೇತವಾದ ಅರ್ಥವಿಶ್ಲೇಷಗಳು ಮೂಡಿಬಂದಿವೆ.

ಈ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳು ಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾಕ್ಕೆ ಸೇರಿವೆ.

ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಭಾವರತ್ನಕೋಶ ಇತರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳ ಉಲ್ಲೇಖದೊಂದಿಗೆ ಹೊಸ ಹೊಸ ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. 'ಮೋಕ್ಷ'ಶಬ್ದವು 'ಮುಚ್' ಧಾತುವಿನಿಂದ ನಿಷ್ಪನ್ನವಾಗಿದೆ ಎಂದು ಸಾಮಾನ್ಯ ತಿಳುವಳಿಕೆಯಾದರೆ, 'ಮೋಕ್ಷ = ಅಸನೇ' ಎಂಬ 'ಚೌರಾದಿಕ'ಧಾತುವಿನಿಂದ ನಿಷ್ಪನ್ನವಾದ ಶಬ್ದ, ಎಂದು ಈ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ 'ಭಗವದುಪಾಸನಂ ಋತೇ' ಎಂಬ ಪ್ರಯೋಗವಿದೆ. ಋತಶಬ್ದದ ಯೋಗವಿದ್ದಾಗ ಪಾಣಿನಿಸೂತ್ರದ ಪ್ರಕಾರ ಪಂಚಮೀ ಬರಬೇಕು. ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ದ್ವಿತೀಯಾ ಇದೆ. ಇದನ್ನು ಭಾವರತ್ನಕೋಶದಲ್ಲಿ 'ಋತೇ ದ್ವಿತೀಯಾ ಚ' ಎಂಬ ಚಾಂದ್ರವ್ಯಾಕರಣ ಸೂತ್ರದಿಂದ ಸಮರ್ಥಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಂದು ಆ ವ್ಯಾಕರಣ ಅನುಪಲಬ್ಧ. ಇದಲ್ಲದೆ, ವ್ಯಾಕರಣದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತೃತ ಚರ್ಚೆಯನ್ನು ಮಾಡಿರುವುದು ಈ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದ ವಿಶೇಷ.

### ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿ ಲುಪ್ತವಾದ ಟೀಕಾವಾಕ್ಯದ ಉಲ್ಲೇಖ

ಈ ಪುಸ್ತಕದ ಸಂಶೋಧನಾ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ಪಿ. ವೆಂಕಟೇಶ ಆಚಾರ್ಯರವರು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ನಾಲ್ಕಾರು ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ನೋಡಿ, ಉಪಯುಕ್ತ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಶುದ್ಧಪಾಠವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ವಿಶ್ವಾಸಾರ್ಹವಾದ ಕೃತಿ ಇದು. ಭಾವರತ್ನಕೋಶದ ಆಧಾರದಲ್ಲಿ, ಪ್ರಚಲಿತ ಮುದ್ರಣಪ್ರತಿಗಳಲ್ಲಿ ಬಿಟ್ಟು ಹೋಗಿರುವ ವಾಕ್ಯವನ್ನು ಊಹಿಸಿ, ಅದನ್ನು ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯಲ್ಲಿ ಹುಡುಕಿ ತೆಗೆದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿರುವ ಪ್ರಶಂಸನೀಯ ಕಾರ್ಯ ಅವರ ಪರಿಶ್ರಮಕ್ಕೆ ದೊರೆತ ಫಲ.

'ಪುನಃ ಸಾಧನಪ್ರಥನಾಯ ಗುಣಭೇದಾನಾಹ- ಜ್ಞಾನಮಿತ್ಯಾದಿನಾ ॥' (18.19) ಎಂದು ಹದಿನೆಂಟನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದ ಹತ್ತೊಂಭತ್ತನೆಯ ಶ್ಲೋಕದ ಅವತರಣಿಕಾಭಾಷ್ಯ. ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾ ಟಿಪ್ಪಣಿ ಇಂದಿನ ಮುದ್ರಿತ ಪ್ರತಿಗಳಲ್ಲಿ ಹೀಗಿದೆ.

**'ಜ್ಞಾನಂ ಕರ್ಮ' ಇತ್ಯಾದೇಃ ಪ್ರಕೃತೋಪಯೋಗಾಪ್ರತೀತೇಃ ತಂ ದರ್ಶಯನ್ನಾಹ- ಪುನರಿತಿ ॥ ಪ್ರಾಗಪಿ ಗುಣಭೇದಾನಾಮುಕ್ತತ್ವಾತ್ ಪುನಃ ಇತ್ಯುಕ್ತಮ್ ।**

ಈ ಎರಡು ವಾಕ್ಯಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಉಪಯುಕ್ತವಾದ ಮೂರು ಟೀಕಾವಾಕ್ಯಗಳು ಬಿಟ್ಟು ಹೋಗಿವೆ. ಅವು ಹೀಗಿವೆ-

**ಸಾಧನಪ್ರಥನಾಯ= ಮೋಕ್ಷಸಾಧನಪ್ರಪಂಚನಾಯ । ಗುಣಭೇದಾನಿತಿ ॥ ಗುಣನಿಮಿತ್ತಾನ್ ಜ್ಞಾನಾದಿಭೇದಾನ್ । ಸಾತ್ತ್ವಿಕಂ ಜ್ಞಾನಾದಿಕಂ ಮೋಕ್ಷಸಾಧನಮ್ ।**

ಈ ಮೂರು ವಾಕ್ಯಗಳಿಗೂ ಭಾವರತ್ನಕೋಶದಲ್ಲಿ ಅವತಾರಿಕೆ ಇದೆ. ಕೊನೆಯ ವಾಕ್ಯಕ್ಕೆ ರಾಯರೂ ಅವತರಣಿಕೆಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ವಾಕ್ಯಗಳು ಪ್ರಾಮಾಣಿಕಗಳಾಗಿದ್ದು ಇತ್ತೀಚಿನ ಮುದ್ರಿತ ಪ್ರತಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾದವಶಾತ್ ಲುಪ್ತವಾಗಿವೆ. ಅವುಗಳನ್ನು ಹುಡಿಕಿ ಕೊಟ್ಟ ಶ್ರೇಯಸ್ಸು ಸಂಪಾದಕರಿಗೆ ಸಲ್ಲಬೇಕು. ಇದಲ್ಲದೆ, ಅನೇಕ ಉಪಯುಕ್ತ ಮಾಹಿತಿಗಳು ಸಂಪಾದಕರ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳಲ್ಲಿವೆ.

ಭಾವರತ್ನಕೋಶವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ಸಂಪೂರ್ಣ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯು ಈ ಸಂಪುಟದೊಂದಿಗೆ ಲೋಕಾರ್ಪಣಗೊಂಡಿದೆ. ಪೂರ್ಣಪ್ರಜ್ಞ ಸಂಶೋಧನ ಮಂದಿರ ಮಾಡಿರುವ ಉಪಯುಕ್ತ ಪ್ರಕಾಶನಗಳಲ್ಲಿ ಇದೂ ಸೇರಿದೆ. ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ, ಭಾಷ್ಯದ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಈ ಮೂಲಕ ದೊಡ್ಡ ಉಪಾಯನ-ವೊಂದು ಅಧ್ಯೇತೃಗಳ ಕೈಸೇರಿದಂತಾಗಿದೆ.

**ಪ್ರೊ । ಅದ್ಯಪಾಡಿ ಹರಿದಾಸ ಭಟ್ಟ**
**ನಿವೃತ್ತ ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲರು,**
**ಪೂರ್ಣಪ್ರಜ್ಞವಿದ್ಯಾಪೀಠ, ಬೆಂಗಳೂರು**

# विषयानुक्रमणिका

# सङ्केताक्षरसूची

| | |
|---|---|
| अ. | अध्यायः* |
| अधि. - | अधिकरणम्* |
| अ.को. - | अमरकोशः* |
| अ.ब्रा.मं.- | अध्याय-ब्राह्मण-मन्त्रः* |
| अ.भा. - | अणुभाष्यम्* |
| अ.मं. - | अध्याय-मन्त्र* |
| अ.व्या., अनु.- | अनुव्याख्यानम्* |
| अ.शि. - | अथर्वशिरः* |
| आ.उ., आथ.- | आथर्वणोपनिषत्* |
| आग्नि.शा.- | आग्निवेश्यशाखा* |
| आ.पु. - | आदित्यपुराणम्* |
| आ.भा., आथ.भा.- | आथर्वणोपनिषद्भाष्यम्* |
| आ.व. - | आत्रेयवचनम्* |
| ई.भा. - | ईशावास्योपनिषद्भाष्यम्* |
| ई.भा.टी.- | ईशावास्योपनिषद्भाष्यटीका* |
| उ. - | उपनिषत्* |
| उ.का. - | उत्तरकाण्डः* |
| उ.सू. | उणादिसूत्रम्* |
| ऋ. - | ऋग्वेदः* |
| ऋ.खि. - | ऋग्वेदखिलः* |
| ऋ.भा. - | ऋग्भाष्यम्* |
| ऋ.भा.टी- | ऋग्भाष्यटीका* |
| ऋ.मं.सू.मं.- | ऋक्संहिता-मण्डल-सूक्त-मन्त्र* |
| ऐ. - | ऐतरेयोपनिषत् |

| | |
|---|---|
| ऐ.प्र. - | ऐतरेयप्रघट्टकः* |
| क.,कठ.,काठ.- | कठोपनिषत्* |
| काषा.शा- | काषायणशाखा* |
| कुम्भ. - | कुम्भकोणनगरे मुद्रितं महाभारतम् |
| कृ. | कृष्णाचार्यटिप्पणी* |
| कृ.म. - | कृष्णामृतमहार्णवः* |
| के.को. - | केशवकोशः* |
| को. | कोशः* |
| कौ.श्रु. - | कौण्डिन्यश्रुतिः* |
| कौशि.श्रु.- | कौशिकश्रुतिः* |
| खं. - | खण्डः* |
| ग.पु.,गा.- | गारुडपुराणम्* |
| गी.क. - | गीताकल्पः* |
| गी.ता. - | भगवद्गीतातात्पर्यम्* |
| गी.ता.नि.- | भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयः* |
| गी.ता.नि.टी.- | भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयटीका* |
| गी.प्रे. - | गीताप्रेसमुद्रितं महाभारतम् |
| गी.भा. - | भगवद्गीताभाष्यम्* |
| गी.वि. - | गीताविवृतिः* |
| गौ.खि. - | गौतमखिलः* |
| गौ.न्या.सू.- | गौतमन्यायसूत्रम्* |
| चि.उ.- | चित्त्युपनिषत्* |
| छा. | छान्दोग्योपनिषत्* |
| छा.भा. - | छान्दोग्योपनिषद्भाष्यम्* |
| त.प्र. - | तत्त्वप्रकाशिका* |

| | |
|---|---|
| त.वि. - | तत्त्वविवेकः* |
| त.सं. - | तन्त्रसारसङ्ग्रहः* |
| ता.चं. - | तात्पर्यचन्द्रिका |
| तै.,तै.उ.- | तैत्तिरीयोपनिषत्* |
| तै.आ. - | तैत्तिरीयारण्यकम्* |
| तै.ब्रा. - | तैत्तिरीयब्राह्मणम्* |
| तै.भा. - | तैत्तिरीयभाष्यम्* |
| तै.सं. - | तैत्तिरीयसंहिता* |
| द्वा.स्तो. - | द्वादशस्तोत्रम्* |
| ना., ना.पु.- | नारदीयपुराणम्* |
| ना.पू.ता.- | नारायणपूर्वतापिन्युपनिषत्* |
| नारा.श्रु. - | नारायणश्रुतिः* |
| न्या.दी. - | न्यायदीपिका* |
| न्या.सु. - | न्यायसुधा* |
| न्या.सू.भा.- | न्यायसूत्रभाष्यम्* |
| पा. - | पाठान्तरम् |
| पा.पु. - | पाद्मपुराणम्* |
| पा.सू. - | पाणिनीयसूत्रम्* |
| पुणे - | पुणेनगरस्थभण्डारकरसंशोधनालयद्वारा मुद्रितं महाभारतम् |
| पै.खि. - | पैङ्गिखिलः* |
| प्र.दी. - | प्रमेयदीपिका* |
| प्रभ. | प्रभञ्जनाचार्यैः सम्पादितं पुस्तकम् |
| प्र.ल. - | प्रमाणलक्षणम्* |
| व.ब्रा. - | बह्वृचब्राह्मणम्* |

| | |
|---|---|
| वा.शा. - | वाष्कलशाखा* |
| बृ.,बृ.उ.- | बृहदारण्यकोपनिषत्* |
| बृ.भा. - | बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यम् |
| ब्र.त. - | ब्रह्मतर्कः* |
| ब्र.पु. - | ब्रह्माण्डपुराणम्* |
| ब्र.पू.भा.- | ब्रह्माण्डपुराणपूर्वभागः* |
| ब्र.वै. - | ब्रह्मवैवर्तपुराणम्* |
| ब्र.सू. - | ब्रह्मसूत्रम्* |
| ब्र.सू.भा.- | ब्रह्मसूत्रभाष्यम्* |
| ब्रा., ब्रा.पु.- | ब्राह्मपुराणम्* |
| भ.गी. - | भगवद्गीता* |
| भ.प. - | भविष्यत्पर्व* |
| भ.पु. - | भविष्यपुराणम्* |
| भा. | महाभारतम्* |
| भाग. - | भागवतपुराणम्* |
| भाग.ता.- | भागवततात्पर्यम्* |
| भाग.वि.- | भागवत-विजयध्वजीयम्* |
| भा.दी. - | भावदीपिका* |
| भा.र.को.- | भावरत्नकोशः* |
| म.ना.उ.,म.ना- | महानारायणोपनिषत्* |
| म.भा.ता.नि.- | महाभारततात्पर्यनिर्णयः* |
| म.व्या. - | महाव्याकरणम्* |
| म.स्मृ. - | मनुस्मृतिः* |
| माधु.शा.- | माधुच्छन्दसशाखा* |
| मां., माण्डू.- | माण्डूकोपनिषत्* |

मी.सू. /जै.सू. - मीमांसासूत्रम्*
मु. - मुण्डकोपनिषत्*
मे.को. - मेदिनीकोशः*
मो.ध. - मोक्षधर्मः*
या.स्मृ. - याज्ञवल्क्यस्मृतिः
रा.गी.वि.- राघवेन्द्रतीर्थीयगीताविवृतिः
राघ.,राघ.भा.दी.,
भा.दी-राघ.- राघवेन्द्रतीर्थीयभावदीपः
रा.भा. - रामानुजगीताभाष्यम्*
व.शा. - वरुणशाखा*
वा.पु. - वाराहपुराणम्
वि.को. - विश्वकोशः
वि.पु. - विष्णुपुराणम्*
वि.प्र. - विश्वप्रकाशः*
वि.स. - विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्*
वै.को. - वैजयन्तीकोशः*
वै.सि.कौ.- वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी*
व्या.म.भा.- व्याकरणमहाभाष्यम्*
शत.,श.प.ब्रा.,
शत.ब्रा. - शतपथब्राह्मणम्
श.नि. - शब्दनिर्णयः*
शाण्डि. - शाण्डिल्यशाखा*
शा.प.,शां.प.- शान्तिपर्व
शां.भा. - शाङ्करभाष्यम्*
श्री.टि. - श्रीनिवासतीर्थीयटिप्पणी*

| | |
|---|---|
| श्रु. | श्रुतिः* |
| श्लो | श्लोकः* |
| श्वे.उ. - | श्वेताश्वतरोपनिषत्* |
| सं. - | सङ्ख्या |
| सां.का. - | साङ्ख्यकारिका |
| सा.बा.शा.- | सामवेद-बाभ्रव्यशाखा* |
| सा.व.शा.- | सामवेद-वसिष्ठशाखा* |
| सा.शा.शा.- | सामवेद-शाण्डिल्यशाला* |
| सू.व.मं.- | सूक्त-वर्ग-मन्त्राः |
| सौक.श्रु. - | सौकरायणश्रुतिः* |
| सौ.श्रु. - | सौपर्णश्रुतिः* |
| स्का.,स्का.पु.- | स्कान्दपुराणम्* |
| स्मृ. - | स्मृतिः* |
| अ. | चेन्नैनगरस्थप्राच्यसंशोधनालयात् आनीता प्र.दी.छायाप्रतिकृतिः |
| ख. | छायाप्रतिकृतिः (प्र.दी.) |
| वि. | श्रीविश्वनन्दनतीर्थैः प्रदत्ता प्रमेयदीपिका |
| कु. | कुम्भकोणनगरे मुद्रितः ग्रन्थः (प्र.दी.) |
| बे. | बेळगांव्नगरे मुद्रितः ग्रन्थः (प्र.दी. + भा.दी.) |
| मं. | मन्त्रालयपवमानाचार्यैः प्रदत्ता भा.र.को. छायाप्रतिकृतिः |

## ॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ॥

भगवद्गीता

अर्जुन उवाच-

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच-

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

भाष्यम्

॥ हरिः ओम् ॥ अव्यक्तोपासनाद् भगवदुपासनस्योत्तमत्वं प्रदर्श्य, तदुपायं प्रदर्शयत्यस्मिन्नध्याये । तदुपासनमपि[१] मोक्षसाधनं प्रतीयते ।

'श्रियं वसाना अमृतत्वमायन् भवन्ति सत्या समिथा मितद्रौ ।'[२] इति ।

'अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ।'[३] इति च ।

अव्यक्तं च महतः परम् । 'महतः परमव्यक्तम्'[४] इत्युक्तपरामर्शोपपत्तेः ।

---

१. अ. अपि हि २. ऋ. मं.९, सू.९४, मं.४
३. काठ. १.३.१५ ४. काठ. १.३.११

'उपास्य तां श्रियमव्यक्तसंज्ञां भक्त्या मर्त्यो मुच्यते सर्वबन्धैः ।'
इति सामवेदे आग्निवेश्यशाखायाम् ।

## प्रमेयदीपिका

॥ हरिः ओम् ॥ एतदध्यायप्रतिपाद्यमर्थमाह- **अव्यक्तेति** ॥ अव्यक्तं= श्रीः । तदुपायं भगवदुपासनोपायम् । तदुपायप्रदर्शनं च भगवदुपासनाधिक्य-समर्थनार्थम् इत्येकार्थता, षट्कान्तर्भावश्च । [1]अर्जुनप्रश्नप्रदर्शनेनैवानन्तर्य-लक्षणाऽपि सङ्गतिर्ज्ञायते । ननु भगवदुपासनमिव अव्यक्तोपासनमपि यदि मोक्षसाधनत्वेन प्रमितं स्यात्, तदा तत्साधकाधिक्यविषयः संशयः स्यात् । तदेव कुतः ? तथा च कथमयं संशयमूलोऽर्जुनस्य प्रश्नः ? नहि [2]भिन्नफल-साधनसाधकानां निर्धारणार्थः प्रश्नो युज्यते । किन्तु [3]साध्यनिर्धारणार्थ एव । न च तथा [4]प्रकृतः । 'यावानर्थः' (२.४६) इत्यादिना निरस्तत्वात्, इत्यत आह- **तदुपासनमिति**[5] ॥

**श्रियं** प्रति **वसाना** वसन्तः, तामाच्छाद्य स्थिता वा, उपासीना इति यावत् । तेषां **समिथा** समीहितानि **सत्या** सत्यानि भवन्ति । **मितद्रौ** समुद्रे क्षीराब्धौ । श्रीशब्दस्यान्यत्रापि प्रवृत्तेरव्यक्तविषयामेव[6] श्रुतिं पठति-

---

१. अर्जुनस्य प्रश्नसङ्गति.... (वि.,वे.,रा.), अर्जुनप्रश्नसङ्गति....(पा.)

२. भिन्नविभिन्नफले= मोक्षतदितरफलके ये साधने भगवदव्यक्तयोरुपासने तत्साधकानां= तदनुष्ठातॄणां मध्ये कोऽधिकः ? इति निर्धारणार्थ इत्यर्थः । (राघ.-भा.दी.)

३. उपासनाजन्यफलद्वयमध्ये किमुपासनायाः फलमधिकम् ? इति साध्यनिर्धारणार्थ एव प्रश्नो युज्यते । (राघ.-भा.दी.), किमुपासनायाः= कस्योपासनाया इत्यर्थः ।

४. प्रकृते (वि.) ५. तदुपासनमपीति (वि.,वे.)

६. पूर्वपक्षरीत्येति भावः । (राघ.-भा.दी.)

**अनादीति ॥ निचाय्य सम्पूज्य, निशाम्य वा। अत्रापि नाव्यक्तं श्रूयते? इत्यत आह- अव्यक्तं चेति ॥ चोऽवधारणे। कुत एतत्? परमात्मनोऽपि तत्सम्भवात्, इत्यत आह- महत इति ॥ अत्र हि 'तं महतः परम्' इति परामर्शो दृश्यते। स चोक्तस्यैव भवति। अव्यक्तमेव च 'महतः परमव्यक्तम्' इति महतः परत्वेनोक्तम्। अतोऽत्राप्यव्यक्तग्रहणे 'तम्' इत्ययं 'महतः परमव्यक्तम्' इत्युक्तस्य परामर्श इत्युपपद्यते। अन्यथाऽनुक्तपरामर्शः प्रसज्यते। परमात्मा तु न 'महतः परः' इत्युक्तः। किन्तु 'अव्यक्तात्पुरुषः परः'[१] इत्येवेत्यर्थः[२]। श्रुतिद्वयार्थसङ्ग्राहिकां स्पष्टां चात्र श्रुतिमुदाहरति- उपास्येति ॥**

## भावप्रदीपिका

प्रणम्य यादवाचार्यगुरूणां पदपङ्कजे।
क्रियते द्वादशाध्यायटीका भावप्रदीपिका॥ १॥

**श्रीरिति** ॥ तथा च नाव्यक्तं जडप्रकृतिरिति भावः। ननु भगवदुपासनाधिक्य-तदुपायप्रदर्शनरूपार्थद्वयप्रतिपादकत्वेन एतदध्यायस्यैकवाक्यता[३] न स्यात्? भगवन्माहात्म्याप्रतिपादकत्वेन षट्कान्तर्भावश्च न स्यात्? इत्यत आह- **तदुपायेति** ॥ तथा च प्रधानप्रमेयस्यैकत्वेन एकवाक्यतेति भावः। **षट्केति** ॥ भगवदुपासनाधिक्यप्रदर्शनस्यापि सर्वाधिकोपासनाविषयत्वरूपभगवन्महिम-प्रदर्शनरूपत्वात् षट्कान्तर्भावसिद्धिरित्याशयः। पूर्वेण सङ्गतिः कस्मान्न प्रदर्शिता? इत्यत आह- **अर्जुनेति** ॥ गीतायाम् एवंशब्देन पूर्वाध्यायोक्तप्रकार-वाचकेन आनन्तर्यलक्षणाऽपि सङ्गतिर्दर्शितेत्यर्थः। न केवलमन्तर्भावलक्षणा सङ्गतिः इति 'अपि'शब्दः।

---

१. काठ. १.३.११　　२. 'इत्येवमित्यर्थः' इति भा.र.को. सम्मतः।
३. 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यम्, साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्' (मी.सू. २.१.४६)

प्रश्नस्य संशयमूलकत्वात्, प्रकृते च संशयायोगात्, नार्जुनप्रश्नो युक्त:? इत्याशयेन शङ्कते- **नन्विति ॥ तत्साधकाधिक्यविषय इति ॥** मोक्षसाधन-साधकाधिक्यविषयक: । **तदेव मोक्षसाधनत्वेन प्रमितत्वमेव ।** नन्वव्यक्तोपासनस्य मोक्षसाधनत्वेन प्रमित्यभावेऽपि तत्साधकोत्तमत्वनिर्धारणार्थ: प्रश्न: किं न स्यात् ? इत्यत आह- **नहीति ॥ निर्धारणार्थ:** उत्तमत्वनिर्धारणार्थ: । भिन्नानि फलानि येषां तानि भिन्नफलानि, एवंभूतानि यानि साधनानि, तत्साधकानाम् इत्यर्थ: ।

तर्हि कथं प्रश्न: कर्तव्य: ? इति पृच्छति - **किन्त्विति ॥** उत्तरमाह- **साध्येति ॥** अव्यक्तोपासना-भगवदुपासनाभ्यां साध्ये ये फले, तयोर्मध्ये किं फलमुत्तमम् ? इति साध्यस्योत्तमत्वनिर्णयार्थ एव प्रश्नो युज्यत इत्यर्थ: । ननु तर्हि त्वदुपासकानां वा फलम् उत्तमम् उत अव्यक्तोपासकानां फलम् उत्तमम् ? इति साध्यस्योत्तमत्वनिर्धारणार्थ एव प्रश्नोऽस्तु ? इत्यत आह- **न च तथा प्रकृत इति ॥** तथात्वे 'के वोत्तमफलका: ?' इत्येव भवेत्, न तु 'के योगवित्तमा: ?' इति । अतो गीतायां प्रश्नस्य साध्यस्योत्तमत्वनिर्धारणार्थत्वं न प्रतीयत इति भाव: ।

किं च साध्यस्योत्तमत्वनिर्धारणार्थ: प्रश्न एव न सम्भवति । मोक्षेतरस्य स्वर्गादे: सर्वस्यापि फलस्य मोक्षाद् अवरताया द्वितीयाध्याये (२.४६) प्रतिपादितत्वेन तत्प्रश्नस्य सिद्धार्थत्वात्, इत्याशयेनाह- **यावानर्थ इत्यादिनेति ॥ आहेति ॥** अव्यक्तोपासनस्यापि मोक्षसाधनत्वेन श्रुत्यादौ प्रतीतत्वेन, भगवदुपासना-अव्यक्तोपासनयो: एकफलकत्वेन, एकफलसाधन-साधकोत्तमत्वविषये संशयप्राप्त्या, तन्मूलक: 'तेषां के योगवित्तमा: ?' इति प्रश्नो युक्त इत्याशयेनाहेत्यर्थ: ।

निवासार्थकस्य वसतेः परस्मैपदित्वनियमेन शानचः प्राप्त्यभावेन 'वसानाः' इत्ययुक्तम् ? इत्यत आह- **वसन्त इति ॥ तामाच्छाद्येति ॥** हृदये तामाच्छाद्य स्थिताः । आच्छादनार्थस्य वसतेरात्मनेपदित्वेन युक्तः शानजिति भावः । व्याख्यानद्वयेऽपि फलितमाह- **उपासीना इति ॥** 'मितं द्रवति= वेलामतिक्रम्य न गच्छतीति मितद्रुः' इति पदार्थं हृदि निधाय तदर्थमाह- **मितद्रौ समुद्र इति ॥ अन्यत्रापीति ॥** भारत्यां शची-श्यामला-उषास्वित्यर्थः ।

'[१]शंरूपे तु रतेर्वायौ श्रीरित्येव च कीर्त्यते ।'[२]

'ताश्चेन्द्र-धर्म-नासत्यसंश्रयाच्छ्रिय ईरिताः ।'[३]

इति वचनात् । **सम्पूज्य निशाम्य वेति ॥** 'चायृ= पूजानिशामनयोः' इति धातोरिति भावः । **तत्सम्भवात् ॥** महत्परत्वेन अव्यक्तत्वसम्भवादित्यर्थः । **अत्र हीति ॥** 'अनाद्यनन्तम्' (का. १.३.१५) इति श्रुतौ । **तमित्ययं शब्दः**[४] । **इत्येवेति ॥** अव्यक्तपरत्वेनैवोक्त इत्यर्थः । **संग्राहिकामिति ॥** 'श्रियम् अव्यक्तसंज्ञाम्' इत्यनेन 'श्रियं वसानाः' 'अनाद्यनन्तम्' इति श्रुतिद्वयार्थस्य संगृहीतत्वादित्यर्थः ।

## भावरत्नकोशः

**'अस्मिन्नध्याये' इति भाषणादाह- एतद्विति ॥ द्वादशेत्यर्थः ।** अव्यक्तशब्देन प्रधानग्रहणे तस्याचेतनतया तदुपासनमनुचितमिति तस्य भगवदुपासनाधिक्यं

---

१. 'शन्तानन्दो हि शमुच्यते । सर्वजीवेष्वधिकानन्दरूपत्वात् । संसारेऽपि प्रायो दुःखादिविरहात् । तदेवं लक्ष्मीः सरस्वतीभारत्यौ चेति तिस्रः विशेषतः श्रीपद-वाच्याः ।' (बन्नञ्जेगोविन्दाचार्याः स्वर्कार्यनिर्णयभावचन्द्रिकायाम्)

२. म.भा.ता.नि. २.१२६

३. ताः= शची-श्यामला-उषानाम्न्यः । म.भा.ता.नि. १८.१०५

४. टीकायां शेषपूरणम् ।

प्रति 'अवधित्वभाषणमयुक्तम् ? '[1]इत्यतोऽत्राभिप्रेतम् अव्यक्तशब्दार्थमाह- **अव्यक्तं श्रीरिति** ॥ अभिमान्यधिकरणन्यायेन[2] श्रीदेव्या अव्यक्तपदमुख्यार्थत्वाद् युक्तं तदुपासनस्यावधित्वभापणमिति भावः। तच्छब्दस्य प्रकृतोभयपरत्वभ्रमं व्युदसितुमाह- **तदुपायं भगवदुपासनोपायमिति** ॥

ननु भगवदुपासनाधिक्ये तदुपायप्रदर्शने च तात्पर्ये, अर्थभेदाद् अध्यायस्यैकवाक्यता न स्यात् ? किञ्च द्वितीयपट्कान्तर्भूतद्वादशाध्याये भगवन्महिमा वर्णनीयः ; यदभापत- 'उत्तरैरध्यायैर्भगवन्माहात्म्यमाह'[4] इति । न हि भगवदुपासनोपायप्रदर्शनं भगवन्महिमा भवति, इति न पट्कान्तर्भावोऽस्य ? इत्यत आह- **तदुपायप्रदर्शनं चेति** ॥ अव्यक्तोपासनाधिकोपासनविषयत्वमेव भगवतो महिमा, तत्समर्थनार्थं प्रवृत्तं भगवदुपासनोपायप्रदर्शनं [5]तच्छेष इति शेषिणः प्रधानस्यैकत्वाद् अध्यायस्यैकवाक्यता, द्वितीयपट्कान्तर्भावलक्षणसङ्गतिश्चास्याध्यायस्य युक्तेत्यर्थः । अस्याध्यायस्य पूर्वाध्यायानन्तर्यलक्षणाऽपि सङ्गतिर्भापितेत्याह- **अर्जुनप्रश्नप्रदर्शनेनेति** ॥ "[6]एवंशब्देन दृष्टश्रुतरूपं 'मत्कर्मकृत्' (११.५५) इत्यादिप्रकारश्च परामृश्यते"[7] इति [8]भापणेन **एवंभूतं** त्वाम् **एवंप्रकारेण** उपेता उपासत इति एवंशब्दार्थस्य विभावना। तस्य च पूर्वपरामर्शकत्वात् पूर्वाध्यायोक्तविश्वरूपभगवदुपासने इतराधिक्यस्यात्र उच्यमानत्वात् पूर्वाध्यायानन्तरभावोऽस्याध्यायस्य ज्ञायत इत्यर्थः।

**तत्साधकाधिक्यविषय इति** ॥ 'मोक्षसाधकानां[9] भगवदुपासकानाम् अव्यक्तोपासकानां च मध्ये भगवदुपासकाः श्रेष्ठा आहोस्विद् अव्यक्तोपसकास्तथा' इत्येवम् आधिक्यविपयः संशयः साधकवाधकप्रमाणाभावेन स्यादित्यर्थः। **तदेव** अव्यक्तोपासनस्य मोक्षसाधनत्वमेव। **कुतः प्रमाणात्**। माऽस्तु संशयः, अस्तु

१. भाष्ये 'अव्यक्तोपासनाद्' इति। २. इत्यत्र (पा.) ३. ब्र.सू. २.१.६
४. गी.भा. ७.१ ५. यः परस्योपकारे वर्तते स शेषः।
६. गीतायाम्। ७. गी.भा. १२-१ ८. उत्तरत्र
९. 'यतश्च निर्धारणम्' (पा.सू. २.३.४१) इत्यनेन षष्ठी।

च प्रश्नः ? इत्यत आह- **तथा चेति ।।** प्रश्नस्य हि संशयो मूलम् । तदभावे स एवानुपपन्नः । कारणं विना कार्योदयस्यायोगादिति भावः । ननूपासनयोर्भिन्न-फलकत्वेऽपि तत्साधनाधिक्यविषयकः संशयः किमिति न स्यात् ? इत्यत आह- **नहीति ।।** भिन्नयोः फलयोः ये साधने क्लृप्ते तत्साधकानां= तन्निष्पादयतां पुंसाम् । **निर्धारणार्थ इति ।।** प्रश्नो हि निर्धारणार्थः । निर्धारणं च 'जाति-गुण-क्रियादिभिः[१] सजातीयसमुदायाद् एकदेशस्य विवेचनम्[२]' । न च भिन्नफलकत्वे द्वयोः साधनयोः साजात्यमिति, कुतः तत्साधकानां सजातीयत्वम् ? अतो न युक्तः प्रश्न इत्यर्थः । किन्निर्धारणार्थः प्रश्नः ? इति पृच्छति- **किन्त्विति ।।** परिहरति- **साध्येति ।।** साध्यं फलम् ।

नन्वेवं प्रकृते साध्यनिर्धारणार्थ एव [४]साधकाधिक्यविषयप्रश्नोऽस्तु ? इत्याशङ्क्य निराह- **न चेति ।।** भगवदुपासकानां फलम् उत्तमम् उत अव्यक्तोपासकानाम् इति साध्यनिर्धारणार्थः प्रश्नो न युज्यते । कुतः ?

'यावानर्थ उपादाने सर्वतः सम्प्लुतोदके ।
तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ।।' (२.४६)

इति द्वितीयाध्याये ज्ञानफलं महासमुद्रोदकमिव महत्, ज्ञानेतरसाधनसाध्यं फलं तु कूपोदकमिवात्यल्पम् इति भगवज्ज्ञानसाध्यमोक्षेतरफलस्य अव्यक्तोपासनादि-

---

१.जात्या यथा- 'प्राणिनां मानवः श्रेष्ठः' । गुणेन यथा- 'गवां कपिला बहुक्षीरा' । क्रियया यथा- 'अध्वगानां धावन् शीघ्रतमः' । संज्ञया यथा- 'छात्राणां रविः पटुः' इति । (धावन्-'सृ-गतौ' इति धातोः गतिसामान्यार्थे 'सरति' इति रूपम् । शीघ्रगत्यर्थे तु 'सर्तेर्वेगितायां गतौ धावादेशमिच्छन्ति । अन्यत्र सरति अनुसरति इत्येव भवति' (काशिका) इति वचनानुसारेण 'पा-घ्रा-ध्मा-स्था-म्ना-दाण्-दृशि-अर्ति-सर्ति-शद-सदां पिब-जिघ्र-धम-तिष्ठ-मन-यच्छ-पश्य-ऋच्छ-धौ-शीय-सीदाः' (पा.सू. ७.३.७८) इत्यनेन लट्-लोट्-लङ्-विधिलिङ्षु 'धौ' इत्यादेशः । अतः धावन्= वेगेन गच्छन् इत्यर्थः ।

२. .... क्रियाभिः (पा.)　　३. पृथक्करणम् इत्यर्थः ।

४. साधकाधिकप्रश्नः (पा.)

प्रश्नस्य संशयमूलकत्वात्, प्रकृते च संशयायोगात्, नार्जुनप्रश्नो युक्तः? इत्याशयेन शङ्कते- **नन्विति ॥ तत्साधकाधिक्यविषय इति ॥** मोक्षसाधन-साधकाधिक्यविषयकः । **तदेव** मोक्षसाधनत्वेन प्रमितत्वमेव । नन्वव्यक्तोपासनस्य मोक्षसाधनत्वेन प्रमित्यभावेऽपि तत्साधकोत्तमत्वनिर्धारणार्थः प्रश्नः किं न स्यात्? इत्यत आह- **नहीति ॥ निर्धारणार्थः** उत्तमत्वनिर्धारणार्थः । भिन्नानि फलानि येषां तानि भिन्नफलानि, एवंभूतानि यानि साधनानि, तत्साधकानाम् इत्यर्थः ।

तर्हि कथं प्रश्नः कर्तव्यः ? इति पृच्छति - **किन्त्विति ॥** उत्तरमाह- **साध्येति ॥** अव्यक्तोपासना-भगवदुपासनाभ्यां साध्ये ये फले, तयोर्मध्ये किं फलमुत्तमम् ? इति साध्यस्योत्तमत्वनिर्णयार्थ एव प्रश्नो युज्यत इत्यर्थः । ननु तर्हि त्वदुपासकानां वा फलम् उत्तमम् उत अव्यक्तोपासकानां फलम् उत्तमम् ? इति साध्यस्योत्तमत्वनिर्धारणार्थ एव प्रश्नोऽस्तु ? इत्यत आह- **न च तथा प्रकृत इति ॥** तथात्वे 'के वोत्तमफलकाः ?' इत्येव भवेत्, न तु 'के योगवित्तमाः ?' इति । अतो गीतायां प्रश्नस्य साध्यस्योत्तमत्वनिर्धारणार्थत्वं न प्रतीयत इति भावः ।

किं च साध्यस्योत्तमत्वनिर्धारणार्थः प्रश्न एव न सम्भवति । मोक्षेतरस्य स्वर्गादेः सर्वस्यापि फलस्य मोक्षाद् अवरताया द्वितीयाध्याये (२.४६) प्रतिपादितत्वेन तत्प्रश्नस्य सिद्धार्थत्वात्, इत्याशयेनाह- **यावानर्थ इत्यादि-नेति ॥ आहेति ॥** अव्यक्तोपासनस्यापि मोक्षसाधनत्वेन श्रुत्यादौ प्रतीतत्वेन, भगवदुपासना-अव्यक्तोपासनयोः एकफलकत्वेन, एकफलसाधन-साधकोत्तमत्वविषये संशयप्राप्त्या, तन्मूलकः 'तेषां के योगवित्तमाः ?' इति प्रश्नो युक्त इत्याशयेनाहेत्यर्थः ।

निवासार्थकस्य वसतेः परस्मैपदित्वनियमेन शानचः प्राप्त्यभावेन 'वसानाः' इत्ययुक्तम् ? इत्यत आह- **वसन्त इति** ॥ **तामाच्छाद्येति** ॥ हृदये तामाच्छाद्य स्थिताः । आच्छादनार्थस्य वसतेरात्मनेपदित्वेन युक्तः शानजिति भावः । व्याख्यानद्वयेऽपि फलितमाह- **उपासीना इति** ॥ 'मितं द्रवति= वेलामतिक्रम्य न गच्छतीति मितद्रुः' इति पदार्थं हृदि निधाय तदर्थमाह- **मितद्रौ समुद्र इति** ॥ **अन्यत्रापीति** ॥ भारत्यां शची-श्यामला-उषास्वित्यर्थः।

'[1]शंरूपे तु रतेर्वायौ श्रीरित्येव च कीर्त्यते।'[2]

'ताश्चेन्द्र-धर्म-नासत्यसंश्रयाच्छ्रिय ईरिताः।'[3]

इति वचनात्। **सम्पूज्य निशाम्य वेति** ॥ 'चायृ= पूजानिशामनयोः' इति धातोरिति भावः । **तत्सम्भवात्** ॥ महत्परत्वेन अव्यक्तत्वसम्भवादित्यर्थः। **अत्र हीति** ॥ 'अनाद्यनन्तम्' (का. १.३.१५) इति श्रुतौ। **तमित्ययं शब्दः**[4]। **इत्येवेति** ॥ अव्यक्तपरत्वेनैवोक्त इत्यर्थः । **संग्राहिकामिति** ॥ 'श्रियम् अव्यक्तसंज्ञाम्' इत्यनेन 'श्रियं वसानाः' 'अनाद्यनन्तम्' इति श्रुतिद्वयार्थस्य संगृहीतत्वादित्यर्थः।

### भावरत्नकोशः

**'अस्मिन्नध्याये' इति भाषणादाह- एतदिति ॥ द्वादशेत्यर्थः। अव्यक्तशब्देन प्रधानग्रहणे तस्याचेतनतया तदुपासनमनुचितमिति तस्य भगवदुपासनाधिक्यं**

१. 'शतानन्दो हि शमुच्यते। सर्वजीवेष्वधिकानन्दरूपत्वात्। संसारेऽपि प्रायो दुःखादिविरहात्। तदेवं लक्ष्मीः सरस्वतीभारत्यौ चेति तिस्रः विशेषतः श्रीपद-वाच्याः।' (वत्रञ्जेगोविन्दाचार्याः स्वकीयनिर्णयभावचन्द्रिकायाम्)

२. म.भा.ता.नि. २.१२६

३. ताः= शची-श्यामला-उषानाम्न्यः। म.भा.ता.नि. १८.१०५

४. टीकायां शेषपूरणम्।

प्रति [1]अवधित्वभाषणमयुक्तम् ? [2]इत्यतोऽत्राभिप्रेतम् अव्यक्तशब्दार्थमाह- **अव्यक्तं श्रीरिति ॥** अभिमान्यधिकरणन्यायेन[3] श्रीदेव्या अव्यक्तपदमुख्यार्थत्वाद् युक्तं तदुपासनस्यावधित्वभाषणमिति भावः। तच्छब्दस्य प्रकृतोभयपरत्वभ्रमं व्युदसितुमाह- **तदुपायं भगवदुपासनोपायमिति ॥**

ननु भगवदुपासनाधिक्ये तदुपायप्रदर्शने च तात्पर्ये, अर्थभेदाद् अध्यायस्यैकवाक्यता न स्यात् ? किञ्च द्वितीयषट्कान्तर्भूतद्वादशाध्याये भगवन्महिमा वर्णनीयः ; यदभाषत- 'उत्तरैरध्यायैर्भगवन्माहात्म्यमाह'[4] इति । न हि भगवदुपासनोपायप्रदर्शनं भगवन्महिमा भवति, इति न षट्कान्तर्भावोऽस्य ? इत्यत आह- **तदुपायप्रदर्शनं चेति ॥** अव्यक्तोपासनाधिकोपासनविषयत्वमेव भगवतो महिमा, तत्समर्थनार्थं प्रवृत्तं भगवदुपासनोपायप्रदर्शनं [5]तच्छेष इति शेषिणः प्रधानस्यैकत्वाद् अध्यायस्यैकवाक्यता, द्वितीयषट्कान्तर्भावलक्षणसङ्गतिश्चास्याध्यायस्य युक्तेत्यर्थः । अस्याध्यायस्य पूर्वाध्यायानन्तर्यलक्षणाऽपि सङ्गतिर्भाषितेत्याह- **अर्जुनप्रश्नप्रदर्शनेनेति ॥** ''[6]एवंशब्देन दृष्टश्रुतरूपं 'मत्कर्मकृत्' (११.५५) इत्यादिप्रकारश्च परामृश्यते''[7] इति [8]भाषणेन एवंभूतं त्वाम् एवंप्रकारेण उपेता उपासत इति एवंशब्दार्थस्य विभावना। तस्य च पूर्वपरामर्शकत्वात् पूर्वाध्यायोक्तविश्वरूपभगवदुपासने इतराधिक्यस्यात्र उच्यमानत्वात् पूर्वाध्यायानन्तरभावोऽस्याध्यायस्य ज्ञायत इत्यर्थः।

**तत्साधकाधिक्यविषय इति ॥** 'मोक्षसाधकानां[9] भगवदुपासकानाम् अव्यक्तोपासकानां च मध्ये भगवदुपासकाः श्रेष्ठा आहोस्विद् अव्यक्तोपसकास्तथा' इत्येवम् आधिक्यविषयः संशयः साधकबाधकप्रमाणाभावेन स्यादित्यर्थः। **तदेव** अव्यक्तोपासनस्य मोक्षसाधनत्वमेव। **कुतः** प्रमाणात्। माऽस्तु संशयः, अस्तु

---

१. भाष्ये 'अव्यक्तोपासनाद्' इति। २. इत्यत्र (पा.) ३. ब्र.सू. २.१.६
४. गी.भा. ७.१ ५. यः परस्योपकारे वर्तते स शेषः।
६. गीतायाम्। ७. गी.भा. १२-१ ८. उत्तरत्र
९. 'यतश्च निर्धारणम्' (पा.सू. २.३.४१) इत्यनेन षष्ठी।

च प्रश्नः ? इत्यत आह- **तथा चेति ॥** प्रश्नस्य हि संशयो मूलम् । तदभावे स एवानुपपन्नः । कारणं विना कार्योदयस्यायोगादिति भावः । ननूपासनयोर्भिन्नफलकत्वेऽपि तत्साधनाधिक्यविषयकः संशयः किमिति न स्यात् ? इत्यत आह- **नहीति ॥** भिन्नयोः फलयोः ये साधने क्लृप्ते तत्साधकानां= तन्निष्पादयतां पुंसाम् । **निर्धारणार्थं इति ॥** प्रश्नो हि निर्धारणार्थः । निर्धारणं च 'जाति-गुण-क्रियादिभिः[१] सजातीयसमुदायाद् एकदेशस्य विवेचनम्[२] । न च भिन्नफलकत्वे द्वयोः साधनयोः साजात्यमिति, कुतः तत्साधकानां सजातीयत्वम् ? अतो न युक्तः प्रश्न इत्यर्थः । किन्निर्धारणार्थः प्रश्नः ? इति पृच्छति- **किन्त्विति ॥** परिहरति- **साध्येति ॥ साध्यं फलम् ।**

नन्वेवं प्रकृते साध्यनिर्धारणार्थ एव [४]साधकाधिक्यविषयप्रश्नोऽस्तु ? इत्याशङ्क्य निराह- **न चेति ॥** भगवदुपासकानां फलम् उत्तमम् उत अव्यक्तोपासकानाम् इति साध्यनिर्धारणार्थः प्रश्नो न युज्यते । कुतः ?

**'यावानर्थ उपादाने सर्वतः सम्प्लुतोदके ।**

**तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥'** (२.४६)

इति द्वितीयाध्याये ज्ञानफलं महासमुद्रोदकमिव महत्, ज्ञानेतरसाधनसाध्यं फलं तु कूपोदकमिवात्यल्पम् इति भगवज्ज्ञानसाध्यमोक्षेतरफलस्य अव्यक्तोपासनादि-

---

१.जात्या यथा- 'प्राणिनां मानवः श्रेष्ठः' । गुणेन यथा- 'गवां कपिला बहुक्षीरा' । क्रियया यथा- 'अध्वगानां धावन् शीघ्रतमः' । संज्ञया यथा- 'छात्राणां रविः पटुः' इति । (धावन्- 'सृ-गतौ' इति धातोः गतिसामान्यार्थे 'सरति' इति रूपम् । शीघ्रगत्यर्थे तु 'सर्तेर्वेगितायां गतौ धावादेशमिच्छन्ति । अन्यत्र सरति अनुसरति इत्येव भवति' (काशिका) इति वचनानुसारेण 'पा-घ्रा-ध्मा-स्था-म्ना-दाण्-दृशि-अर्ति-सर्ति-शद-सदां पिब-जिघ्र-धम-तिष्ठ-मन-यच्छ-पश्य-ऋच्छ-धौ-शीय-सीदाः' (पा.सू. ७.३.७८) इत्यनेन लट्-लोट्-लङ्-विधिलिङ्षु 'धौ' इत्यादेशः । अतः धावन्= वेगेन गच्छन् इत्यर्थः ।

२. .... क्रियाभिः (पा.)　　३. पृथक्करणम् इत्यर्थः ।

४. साधकाधिकप्रश्नः (पा.)

**रूपसाधनसाध्यस्य मोक्षाद् अवमत्वनिर्धारणेन आधिक्यगोचरसंशयस्यैव निरस्तत्वेन, तन्मूलप्रश्नस्य कारणाभावादित्यर्थः।**

'श्रियं वसाना' इत्यत्र श्रीदेव्युपासनस्य मोक्षसाधनत्वरूपप्रकृतार्थप्रत्यायकत्वसिद्धयेऽध्याहरति- **प्रतीति ॥** 'वस= निवासे' इत्यस्य आत्मनेपदं छान्दसमिति भावेनोक्तम्- **वसन्त इति ॥** 'प्रति'पदाध्याहारे 'वसानाः' इत्यनन्वितम् ? इत्यत उक्तम्- **वसन्त इति** इत्यपि **केचित्** । [1]अध्याहारव्यत्ययाश्रयणानुशयादाह- **तामाच्छायेति ॥** 'वस= आच्छादने' इत्यस्येदं रूपमिति भावः। व्याख्यानद्वयेऽपि तात्पर्योक्तिः- **उपासीना इति यावदिति ॥** तथा च प्रकृतसिद्धिरिति भावः। 'समीणः'[2] इत्युणादौ संशब्द उपपदे इणो धातोः थक्प्रत्यये 'समेति, समीयते वाऽसौ' इति समिथः= अग्निः संभ्रमो वेति वैयाकरणैरुक्तत्वात् समिथशब्दः संभ्रमार्थः। संभ्रमशब्दश्च समीहितार्थ इति भावेन समिथशब्दात् परस्य जसः छन्दसि आकारादेशमुपेत्य, तमनूद्य व्याचष्टे- **समिथा समीहितानीति ॥** संपूर्वस्य 'ईह= चेष्टायाम्' इत्यस्य पृषोदरादिभावेन[3] 'समिथा

१. 'प्रति'पदाध्याहारस्य, आत्मनेपदव्यत्यासस्य चाश्रयणेन अनुशयः= पश्चात्तापः, अस्वारस्यमिति यावत्।

२. उ.सू. १६८, समि उपपदे इण्धातोः थक्। समिथः= वह्निः सङ्ग्रामश्च। 'समिथोऽस्त्री रणे वह्नौ दृष्टो वेदनिघण्टुषु' इति औणादिकपदार्णवे। क्वचित्तु 'सङ्गमः' इत्यर्थोऽपि वर्णितः।

३. पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् (पा.सू. ६.३.१०९)। पृषोदरप्रकाराणि शब्दरूपाणि येषु लोप-आगम-वर्णविकाराः शास्त्रेण न विहिताः ; दृश्यन्ते च, तानि यथोपदिष्टानि साधूनि भवन्ति। यानि यानि यथोपदिष्टानि शिष्टैरुच्चारितानि प्रयुक्तानि तानि तथैव अनुगन्तव्यानि। पृषद् उदरं यस्य तत् पृषोदरम्। अत्र तकारलोपः। जीवनस्य मूतः जीमूतः, वनशब्दस्य लोपः। शवानां शयनं श्मशानम्, शवशब्दस्य श्मादेशः, शयनशब्दस्य शानशब्दादेशः। एवम् ऊर्ध्वं खम् अस्य इति उलूखलम् इत्यादि। -काशिका।

समीहितानि' इत्युक्तमित्यपि **आहु:** । सत्यशब्दाज्जस आकारे छन्दसि 'सत्या' इति रूपमिति भावेनाह- **सत्या सत्यानीति ॥**

'हरिमितयोर्द्रुव:'[१] इत्युणादौ 'मितशब्दोपपदाद् द्रवतेः कुप्रत्ययः, डिच्च' इत्युक्त्वा 'मितद्रुः= समुद्रः' इत्यभिधानेन मितशब्दोपपदस्य 'द्रु= गतौ' इत्यस्य 'मितद्रुः' इति रूपम्। 'मितं द्रवति' इति योगार्थस्य च वृद्धिह्रासराहित्येन गमनवति समुद्र एव सम्भवमभिप्रेत्याह- **मितद्रौ समुद्र इति ॥** समुद्रमात्रे 'अमृतत्वमायाति'[२] इति श्रुतमोक्षप्राप्त्यनुपपत्तेरुक्तम्- **क्षीराब्धाविति ॥** [३]**प्रस्थानान्तरे** तु '[४]यः पुरुषः [५]श्रीसमाराधनार्थे जातोऽसौ तदर्थमेव गृहान्निर्गतो भवति। स श्रियम् उपदेष्टृभ्यः गुरुभ्य एव स्वस्य वयो धत्ते'[६] इति [७]श्रुतिशेषार्थमुक्त्वा 'मितद्रौ' इत्यस्य गुरुशिष्याख्यमिथुने इत्यर्थ उक्तः। '[८]**भावप्रदीपिकायां च** '[९]श्रीसमाराधनार्थं जातः तदर्थं गुरुसेवार्थं निरियाय'[१०] । स च श्रियम्= श्रियः, जरितृभ्यः= स्तोतृभ्यो वयः शुश्रूषया '[११]दधातीति श्रुतिशेषो व्याख्यातः[१२]।

---

१. उ.सू. ३४ २. 'अमृतत्वमायन्' इति श्रुतिः।

३. गी.ता.नि. टीकान्यायदीपिकायाम्।

४. 'श्रिये जातः श्रिय आ निरियाय श्रियं वयो जरितृभ्यो दधाति' इति पूर्वार्धस्यार्थः।

५. श्रीसमाधानार्थे (पा.), श्रीसमाराधनार्थम् इति गी.ता.नि.टीकाकोशेषु।

६. स्वस्ववयो दत्ते (पा.) ७. श्रुतिविशेषार्थम् (पा.)

८. पद्मनाभतीर्थकृतगीताभाष्यव्याख्यायाम्

९. श्रीसमाराधनार्थं जातः गुरुसेवार्थे (पा.)

१०. निर्याय' इति भावप्रदीपिकामुद्रितपुस्तके, पादटिप्पण्याम्। स पाठः प्रामादिकः।

११. ददातीत्यर्थः।

१२. पद्मनाभतीर्थीये तु 'श्रियं= सम्पदम्, वयः= आयुश्च जरितृभ्यः श्रीदेवी दधाति= ददाति। मितद्रौ= मिथुने दम्पत्योः श्रियमुपासीनयोः समिथा= समीहितानि सत्यानि भवन्ति' इत्यर्थः उक्तः। (गी.ता.नि.टीकाभावदीपे)

**अन्यत्रापि** 'शंरूपमाश्रिता वायुं श्रीरित्येव च कीर्तिता'[१] इत्यादिना वाणीदेव्यादौ, 'शोभासम्पत्तिपद्मासु श्रीर्लक्ष्मीः' इत्यभिधानेन कान्तिसम्पत्त्यादौ च। **अव्यक्तविषयां** श्रीदेवीमात्रपराम्। 'चायृ= पूजानिशामनयोः' इति धातु-व्याख्यानादाह- [२]**सम्पूज्य निशाम्य वेति ॥** 'निशामनम्= दर्शनम्' इति धातुवृत्तौ[३] व्याख्यानाद् 'दृष्ट्वा' इत्यर्थः । **एतत्** 'अव्यक्तमेव महतः परम्' इत्येतत् । **तत्सम्भवात्** महतः परत्वसम्भवात् । **अत्र** 'अनाद्यनन्तम्' इति वाक्ये । **परामर्शः** तच्छब्देन । **स च** परामर्शः । **अयं** शब्दः । [४]**अन्यथा** 'महतः परमव्यक्तम्' इत्युक्ताव्यक्तपरामर्शानभ्युपमे । 'परमात्मनोऽपि तत्सम्भवाद्' इत्युक्तदोपमुद्धरति- **परमात्मा त्विति ॥ इत्येवमिति ॥** अव्यक्तादपि परत्वेनोक्तः, न पुनः साक्षान्महतः परत्वेन, इति महतः परत्वलिङ्गेन परमात्मन्यनवकाशेन अत्राव्यक्तमेव प्रतिपत्तव्यमित्यर्थः।

भाष्यम्

[५]महच्च माहात्म्यं तस्या वेदेपूच्यते ।

'चतुष्कपर्दा[६] युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते ।
तस्यां सुपर्णा वृषणा निषेदतुर्यत्र देवा दधिरे भागधेयम् ।'[७]

---

१. म.भा.ता.नि. १८.१०४

२. 'चायृ - दर्शने' इति धातुपाठेऽपि अनेकार्थत्वमुपेत्याह- सम्पूज्येति ॥ निशाम्येति ॥ श्रवणादि कृत्वेत्यर्थः। (भा.दी.-राघ.)

३. उन्दिर्= निशामने। निशामनम्= चक्षुर्विज्ञानम् इति माधवीयधातुवृत्तौ।

४. विचारवाक्यस्थतच्छब्दस्य हरेः परामर्श इत्यर्थः। (भा.दी.-राघ.)

५. महत् तच्च (पा.)

६. पार्श्वयोः, सीमन्तदेशे, पश्चाद् इत्येवं चतुर्धाकृतजटाकलापा इत्यर्थः।

७. ऋ. मं.१०, सू.११४, मं.३

'चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते[१] ।'[२]
इति च ।

'अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः ।'
इत्यारभ्य ।

'अहं राष्ट्री सङ्गमनी वसूनां चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानाम् ।
तां मा देवा व्यदधुः पुरुत्रा भूरिस्थात्रां भूर्यावेशयन्तीम् ।
मया सो अन्नमत्ति यो विपश्यति यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तम् ।
अमन्तवो मां त उपक्षियन्ति श्रुधि श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि ।
यं कामये तंतमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम्[३] ।
अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ ।
अहं सुवे[४] पितरमस्य मूर्धन् मम योनिरप्स्वन्तः समुद्रे ।
परो दिवा पर एना पृथिव्यैतावती महिना सम्बभूव ।'[५]
इत्यादि च[६] ।

'त्वया जुष्ट ऋषिर्भवति देवि त्वया ब्रह्माऽऽगतश्रीरुत[७] त्वया ।'[८]
इति च ।

इति शङ्का कस्यचिद्भवति । अतो जानन्नपि सूक्ष्मयुक्तिज्ञानार्थं

---

१.अ. 'वयुनानि वस्ते' इत्यतः परं पुनः 'तस्यां सुपर्णा' इत्यादिमन्त्रभागः पठ्यते ।
२. काठकसंहिता ३१.१४. तै.ब्रा. १.२.१.२७　　३. सुमेधम् (ते.)
४. सूवे (पा.)　　५. ऋ. मं. १०. सू.१२५, मं. १-८
६. 'वेदेषून्यते' इति प्राक्तनेनान्वयः ।　७. ब्रह्मा गतश्रीः (पा.)
८. म.ना. १३.२

पृच्छति- **एवमिति ॥** एवंशब्देन दृष्टश्रुतरूपं 'मत्कर्मकृत्' (११.५५) इत्यादिप्रकारश्च परामृश्यते ।

## प्रमेयदीपिका

नन्वेवं प्रतीयमानमपि अव्यक्तोपासनस्य मोक्षसाधनत्वम् उपचरितमेव। 'अन्तवत्तु फलं तेषाम्' (७.२३) इत्युक्तन्यायात्। अतो नास्य सन्देहहेतुत्वम्? इत्यत आह- **महच्चेति ॥ तस्याः** श्रियः । युक्तं ब्रह्माद्युपासनस्य मोक्ष-साधनतायाम् उपचरितत्वकल्पनम्, तेषां जननमरणादिमत्त्वेनासम्भवात्। श्रियस्तु महामाहात्म्यवत्त्वेन वेदोक्तत्वाद् असम्भवाभावाद् वास्तवमेव तदुपासनस्य मोक्षसाधनत्वमित्यर्थः । [1]**सुपेशाः** सुरूपा । **घृतप्रतीका** दीप्ताङ्गी। **वयुनानि** ज्ञानानि **वस्ते** आच्छादयति। ज्ञानालङ्कृता इति यावत्। **सुपर्णा** सुपर्णौ= सुष्टु परमानन्दौ **वृषणा** सेचकौ, द्विरूपो भगवानेव[2]। **यत्र** यस्यां विषये। अत्र नित्ययौवनम्, ज्ञानमयत्वम्, [3]सर्वदेवतापूज्यत्वं च प्रतीयते। एवमुत्तरत्र।

रुद्राद्यैः परिवृता। **राष्ट्री** राज्ञी। **यज्ञियानां** यज्ञार्हाणां **वसूनां** पदार्थानाम्, देवानां वा। **सङ्गमनी** सङ्गमयित्री[4]। **प्रथमा चिकितुषी** अनादितः सर्वत्र कृतनिवासा। **पुरुत्रा** पुरुस्थानेषु। **व्यदधुः** कृतवन्तः, पूजार्थं [5]प्रतिष्ठापित-वन्तः । **भूरिस्थात्रां** स्वतो भूरिस्थानेषु स्थिताम्, भूरिस्थानेषु देवान् आवेशयन्तीम् । **योऽन्नमत्ति स मया** [6]एवात्ति इत्यादि । ये **अमन्तवः**

---

१. भा.र.को.रीत्या सकारान्तः शब्दः । २. एवशब्दो नास्ति (वि.)
३. सर्वदेवपूज्यत्वम् (वि., भा.र.को.सम्मतश्च)
४. ज्ञानसाधनवस्तूनां संगमनी (भा.प्रदी.) ५. प्रतिष्ठितवन्तः (वि.)
६. 'य ईं शृणोत्युक्तम्' इत्यत्र 'ईम्' इत्यव्ययम् एवार्थे ।

निरपराधाः ते **माम् उपक्षियन्ति** मत्समीपे [1]वसन्ति। **श्रुधि** शृणु। **श्रुत** प्रसिद्ध। **श्रद्धिवं** श्रद्धेयम्। **यम्** उग्रं रुद्रं कर्तुं **कामये तंतम् उग्रं कृणोमि** करोमीत्यादि। **सुमेधां** सुमेधसम्। 'रुद्राय' इत्यादिचतुर्थी द्वितीयार्थे। **ब्रह्मद्विषे** संहारकाले ब्राह्मणादिसर्वप्राणिद्विपम्। यद्वा [2]ब्रह्मद्विपां **शरवे** हिंसकं [3]**हन्तवा उ** हन्तुमेव। **अस्य** जगतः **पितरं** हिरण्यगर्भं **मूर्धन्** मूर्धनि= सर्वाधिक्ये। **योनिः** कारणम्। 'दिवा' इत्यादितृतीया पञ्चम्यर्थे। **एना** एतस्याः। **महिना** महिम्ना **अहम् एतावती सम्बभूव**। **इत्यादि च** उच्यते।

भवत्वेवम्। ततः किम्? असन्दिग्धतया भगवन्तमेवोपासीनस्यार्जुनस्य कथमयं संशयः? येनैवं पृच्छति, इत्यत आह- **इतीति**॥ [4]यत एवं भगवदुपासनस्येवाव्यक्तोपासनस्यापि विनोपचारेण मोक्षसाधनत्वं प्रतीयत **इति**[5] तस्मात्, 'मार्गद्वयेनैकमेव फलं प्राप्नुवतां मध्ये के श्रेष्ठाः?' इति साधकबाधकप्रमाणाभावेन **शङ्का** संशयः **कस्यचिद्** अविदिततत्त्वस्य भवति। **अतः** तदनुजिघृक्षया 'भगवदुपासका एव श्रेष्ठाः' इति **जानन्नपि** अर्जुनः पृच्छतीत्यर्थः। अथवा **जानन्नपि** तत्र [6]स्वविदिते युक्तिज्ञानार्थं संशयमाहृत्य **पृच्छति** इत्याह- **सूक्ष्मेति**॥ योग्यतावशाद् एवम्भूतं त्वाम् एवंप्रकारेणोपासत इत्युभयत्र

---

१. निवसन्ति (वि.)		२. ब्रह्मद्विपम् (पा.)

३. 'भूभारासुरराजन्यहन्तवे गुप्तये सताम्। अवतीर्णोऽस्य निर्वृत्त्यै यशो लोके वितन्वति॥' (भाग. ११.५.५१) इति बादरायणेनापि।

४. 'त्वया ..... इति च' इति भाष्यस्य 'त्वदुपासनमपि मोक्षसाधनं प्रतीयते' इति पूर्वभाष्येणान्वयमुपेत्यार्थमाह- यत एवमिति॥ (राघ.-भा.दी.)

५. इतिपदानुवादेन तस्यार्थमाह- इति तस्मादिति॥ (राघ.-भा.दी.)

६. स्वाविदितयुक्ति..... (पा.)

**एवंशब्दस्यान्वय इत्याशयवानाह- एवमिति ॥ दृष्टं श्रुतं च रूपं[१] यस्य ब्रह्मणः तत्तथा ।**

## भावदीपिका

**अन्तवदिति ॥** भगवदन्यदेवतोपासनस्य प्रतीतमपि मोक्षसाधनत्वम् उपचरितम् इत्युक्तत्वादित्यर्थः । **इत्युक्तन्यायादिति ॥** यद्यपि 'योयो यांयां तनुम्' (७.२१) इति ब्रह्माद्यन्यदेवतोपासनस्यैव प्रकृतत्वेन तदुपासकानामेव अन्तवत्फलत्वमुक्तम्, नाव्यक्तोपासकानाम् । तथाऽपि अव्यक्तभजनस्य अन्तवत्फलत्वमपि अत्राभिप्रेतम्, न्यायसाम्यादित्याशयः । **अत इति ॥** भगवदव्यक्तोपासनयोः मोक्षसाधनत्वप्रतिपादकवाक्ययोः समबलत्वाभावाद् इत्यर्थः । **तेषाम्** ब्रह्मादीनाम् । **असम्भवादिति ॥** तदुपासनस्य मोक्षसाधनत्वा-सम्भवादित्यर्थः । **वास्तवमेवेति ॥** नोपचरितमित्यर्थः । अतः सन्देहहेतुत्वं युक्तमित्याशयः । 'तेजो वै घृतम्', 'घृ= क्षरणदीप्त्योः', 'प्रतीकं देह उद्दिष्टः'[२] इति वचनमभिप्रेत्य- 'दीप्ताङ्गी' इत्युक्तम् । 'सुष्ठु= परः णः यस्य' इति विग्रहमभिप्रेत्योक्तम्- **सुष्ठ्विति ॥** 'णश्च निर्वृतिवाचकः'[३] इति वचनादिति भावः ।

नन्विमौ द्वौ कौ ? इत्यत आह- **द्विरूपइति ॥** 'गुहां प्रविष्टौ'[४] इत्युक्तरीत्या 'आत्माऽन्तरात्मा'[५] इति द्विरूपो भगवानेवात्रोच्यत इत्यर्थः । 'चतुष्कपर्दा'

---

१. क. 'रूपम्' इत्यतः परः 'स्वरूपम्' इत्यधिकः पाठः । २. गारुडे ।

३. 'कृषिर्भूवाचकः शब्दः णश्च निर्वृतिवाचकः । विष्णुस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति सात्त्वतः ॥' भा. कुम्भ. ५.६९.५, पुणे ५.६८.५, गी.प्रे. ५.७०.५

४. 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्' ब्र.सू. १.२.११

५. 'आत्मान्तरात्मेति हरिरेक एव द्विधा स्थितः । निविष्टो हृदये नित्यं रसं पिबति कर्मजम् ॥' इति बृहत्संहितायाम् (ब्र.सू.भा. १.२.११) ।

'चतुःशिखण्डा' इति श्रुतिद्वये कपर्द-शिखण्डाशब्दाभ्यां वेणीकृतकचभर उच्यत इति द्रष्टव्यम्। अत्र किं माहात्म्यमुक्तं तस्याः ? इत्यत आह- **अत्रेति**॥ 'युवतिः' इत्यनेन [1]नित्ययौवनम्, 'वयुनानि वस्ते' इत्यनेन ज्ञानमयत्वम्, 'यत्र देवाः' इति सर्वदेवतापूज्यत्वं च प्रतीयत इत्यर्थः । उपलक्षणमेतत्। 'तस्याम्' इत्यनेन मुख्यतो हरिसंनिधानास्पदत्वं च प्रतीयत इति द्रष्टव्यम्। **एवमिति**॥ 'अहं रुद्रेभिः' इत्यादावपि यन्माहात्म्यमुच्यत इत्यर्थः।

'अहं रुद्रेभिः' इत्यादि महालक्ष्मीवाक्यम्। 'अम्भृणी वागात्मानं तुष्टाव' इति वचनादिति ज्ञेयम्। 'रुद्रेभिः' इत्यादेरर्थमाह- **रुद्राद्यैरिति** ॥ 'रुद्रेभिः' इत्यत्र [2]भिस ऐस्त्वाभावश्छान्दसो द्रष्टव्यः। **राज्ञीति** ॥ 'राजृ= दीप्तौ' इति धातोः 'दीप्ता' इत्यर्थः। **सङ्गमयित्रीति**॥ यजमानं प्रति प्रापयित्रीत्यर्थः। 'क्षि= निवासे' इति धातुमभिप्रेत्याह- **कृतनिवासेति** ॥ **पुरुत्रेति** ॥ 'देव-मनुष्य-पुरुष-पुरु-मर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्' (पा.सू. ५.४.५६) इति पुरुशब्दात् द्वितीयासप्तम्योस्त्रादेशो विहितः। यथा 'पुरुत्रा वन्दे= पुरूणि वन्दे' इत्यर्थः। 'पुरुत्रा रमे= पुरुस्थानेषु रमे' इत्यर्थ इत्युदाहृतत्वाच्चेति द्रष्टव्यम्। स्थाधातोः ष्ट्रन्प्रत्यये सति 'स्थात्रा' इति भवतीत्याशयेनाह- **भूरिस्थानेषु स्थितामिति** ॥ करवीरप्रभृतिक्षेत्रेष्वित्यर्थः। तथा च 'भूरिस्थात्राम्' इत्यस्य भूरिषु स्थानेष्वि-त्यर्थः। 'स्थिताम्' इति शेषोक्तिरिति द्रष्टव्यम्। **इत्यादीति**॥ 'यो विपश्यति स मयैव= मत्प्रेरणयैव' इत्यादि द्रष्टव्यमित्यर्थः।

**वसन्तीति**॥ 'क्षि= निवासगत्योः' इति भावः। **श्रद्धेयम्** यत्र वस्तुनि यस्य श्रद्धा तदित्यर्थः । **यद्वा ब्रह्मद्विषमिति** ॥ चतुर्मुखपञ्चममुखच्छेत्तृत्वात् तद्वैरिणमित्यर्थः । **हिंसकमिति** ॥ 'शॄ= हिंसायाम्' । ब्रह्मद्विट्त्वादेव

१. 'असाधारण्येन व्यपदेशा भवन्ति' इति न्यायात् (बे. पादटि.)
२. 'अतो भिस ऐस्' (पा.सू. ७.१.९) इत्यनेन।

**एवंशब्दस्यान्वय इत्याशयवानाह- एवमिति ॥ दृष्टं श्रुतं च रूपं[१] यस्य ब्रह्मणः तत्तथा।**

## भावदीपिका

**अन्तवदिति** ॥ भगवदन्यदेवतोपासनस्य प्रतीतमपि मोक्षसाधनत्वम् उपचरितम् इत्युक्तत्वादित्यर्थः। **इत्युक्तन्यायादिति** ॥ यद्यपि 'योयो यांयां तनुम्' (७.२१) इति ब्रह्माद्यन्यदेवतोपासनस्यैव प्रकृतत्वेन तदुपासकानामेव अन्तवत्फलत्वमुक्तम्, नाव्यक्तोपासकानाम् । तथाऽपि अव्यक्तभजनस्य अन्तवत्फलत्वमपि अत्राभिप्रेतम्, न्यायसाम्यादित्याशयः । **अत इति** ॥ भगवदव्यक्तोपासनयोः मोक्षसाधनत्वप्रतिपादकवाक्ययोः समबलत्वाभावाद् इत्यर्थः। **तेषाम् ब्रह्मादीनाम्। असम्भवादिति** ॥ तदुपासनस्य मोक्षसाधनत्वा-सम्भवादित्यर्थः । **वास्तवमेवेति** ॥ नोपचरितमित्यर्थः । अतः सन्देहहेतुत्वं युक्तमित्याशयः। 'तेजो वै घृतम्', 'घृ= क्षरणदीप्त्योः', 'प्रतीकं देह उद्दिष्टः'[२] इति वचनमभिप्रेत्य- 'दीप्ताङ्गी' इत्युक्तम् । 'सुष्ठु= परः णः यस्य' इति विग्रहमभिप्रेत्योक्तम्- **सुष्ठ्विति** ॥ 'णश्च निर्वृतिवाचकः'[३] इति वचनादिति भावः।

नन्विमौ द्वौ कौ ? इत्यत आह- **द्विरूपइति** ॥ 'गुहां प्रविष्टौ'[४] इत्युक्तरीत्या 'आत्माऽन्तरात्मा'[५] इति द्विरूपो भगवानेवात्रोच्यत इत्यर्थः। 'चतुष्कपर्दा'

---

१. क. 'रूपम्' इत्यतः परः 'स्वरूपम्' इत्यधिकः पाठः। २. गारुडे।

३. 'कृषिर्भूवाचकः शब्दः णश्च निर्वृतिवाचकः। विष्णुस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति सात्त्वतः॥' भा. कुम्भ. ५.६९.५, पुणे ५.६८.५, गी.प्रे. ५.७०.५

४. 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्' ब्र.सू. १.२.११

५. 'आत्मान्तरात्मेति हरिरेक एव द्विधा स्थितः। निविष्टो हृदये नित्यं रसं पिबति कर्मजम्॥' इति बृहत्संहितायाम् (ब्र.सू.भा. १.२.११)।

'चतुःशिखण्डा' इति श्रुतिद्वये कपर्द-शिखण्डाशब्दाभ्यां वेणीकृतकचभर उच्यत इति द्रष्टव्यम्। अत्र किं माहात्म्यमुक्तं तस्याः ? इत्यत आह- **अत्रेति**॥ 'युवतिः' इत्यनेन [1]नित्ययौवनम्, 'वयुनानि वस्ते' इत्यनेन ज्ञानमयत्वम्, 'यत्र देवाः' इति सर्वदेवतापूज्यत्वं च प्रतीयत इत्यर्थः। उपलक्षणमेतत्। 'तस्याम्' इत्यनेन मुख्यतो हरिसंनिधानास्पदत्वं च प्रतीयत इति द्रष्टव्यम्। **एवमिति**॥ 'अहं रुद्रेभिः' इत्यादावपि यन्माहात्म्यमुच्यत इत्यर्थः।

'अहं रुद्रेभिः' इत्यादि महालक्ष्मीवाक्यम्। 'अम्भृणी वागात्मानं तुष्टाव' इति वचनादिति ज्ञेयम्। 'रुद्रेभिः' इत्यादेरर्थमाह- **रुद्राद्यैरिति**॥ 'रुद्रेभिः' इत्यत्र [2]भिस ऐस्त्वाभावश्छान्दसो द्रष्टव्यः। **राज्ञीति**॥ 'राजृ= दीप्तौ' इति धातोः 'दीप्ता' इत्यर्थः। **सङ्गमयित्रीति**॥ यजमानं प्रति प्रापयित्रीत्यर्थः। 'कित= निवासे' इति धातुमभिप्रेत्याह- **कृतनिवासेति**॥ **पुरुत्रेति**॥ 'देव-मनुष्य-पुरुष-पुरु-मर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्' (पा.सू. ५.४.५६) इति पुरुशब्दात् द्वितीयासप्तम्योस्त्रादेशो विहितः। यथा 'पुरुत्रा वन्दे= पुरूणि वन्दे' इत्यर्थः। 'पुरुत्रा रमे= पुरुस्थानेषु रमे' इत्यर्थ इत्युदाहृतत्वाच्चेति द्रष्टव्यम्। स्थाधातोः ष्ट्रन्प्रत्यये सति 'स्थात्रा' इति भवतीत्याशयेनाह- **भूरिस्थानेषु स्थितामिति**॥ करवीरप्रभृतिक्षेत्रेष्वित्यर्थः। तथा च 'भूरिस्थात्राम्' इत्यस्य भूरिषु स्थानेष्वि-त्यर्थः। 'स्थिताम्' इति शेषोक्तिरिति द्रष्टव्यम्। **इत्यादीति**॥ 'यो विपश्यति स मयैव= मत्प्रेरणयैव' इत्यादि द्रष्टव्यमित्यर्थः।

**वसन्तीति**॥ 'क्षि= निवासगत्योः' इति भावः। **श्रद्धेयम्** यत्र वस्तुनि यस्य श्रद्धा तदित्यर्थः। **यद्वा ब्रह्मद्विषमिति**॥ चतुर्मुखपञ्चममुखच्छेत्तृत्वात् तद्वैरिणमित्यर्थः। **हिंसकमिति**॥ 'शॄ= हिंसायाम्'। ब्रह्मद्विट्त्वादेव

१. 'असाधारण्येन व्यपदेशा भवन्ति' इति न्यायात् (वे. पादटि.)

२. 'अतो भिस ऐस्' (पा.सू. ७.१.९) इत्यनेन।

हिंसकमित्यर्थः। **सर्वाधिक्य इति**॥ 'सर्वाधिक्यवत्तया सुवे' इत्यर्थः। **एतावती** परिच्छिन्ना। **इत्यादि चोच्यत इति**॥ रुद्रादिपरिवृतत्व-सर्वदेवताप्रतिष्ठाप्यत्व-रुद्रादिपददातृत्व-ब्रह्मोत्पादकत्वादिरूपं महन्माहात्म्यं तस्या उच्यत इत्यर्थः। 'त्वया जुष्टः' (म.ना.) इति वाक्यस्यायमर्थः- लक्ष्मीं प्रति वेदपुरुषो वक्ति- हे देवि! त्वया जुष्टः 'जुषी= प्रीतिसेवनयोः' इति धातोः त्वत्प्रीतिविषयो यः स ऋषिः= ज्ञानी भवति। किं च त्वया जुष्टो ब्रह्मा भवति। किं च त्वया [1]गतश्रीश्च भवति। 'त्रयो वै गतश्रियः- शुश्रुवान् ग्रामणी राजन्यः'[2] इति यजुर्वेदवचनात्। श्रवणशीलो ब्राह्मणः शुश्रुवान्, ग्रामे [3]कुसीदादिना स्वजीवनं नयतीति ग्रामणीः= वैश्यः, राजन्यः= क्षत्रिय इत्येते त्रयो गतश्रीशब्दवाच्याः। तथा च ब्राह्मणादिवर्णत्रयं त्वयैव भवतीत्यर्थः। वेदाध्ययनरूपासाधारणधर्मवत्तया त्रयाणामेव ग्रहणम्, 'असाधारण्येन व्यपदेशा भवन्ति' इति द्रष्टव्यमिति **सम्प्रदायविदः**। 'ब्रह्मा गतश्रीर्भवति' इति व्याख्यानं तु [4]तृतीयस्य 'त्वया' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्त्या चिन्त्यम्।

**मार्गद्वयेनेति**॥ अव्यक्तोपासन-भगवदुपासनरूपमार्गद्वयेनेत्यर्थः। **साधकबाधकेति**॥ केषाञ्चिच्छ्रेष्ठत्वसाधकम्, तदनङ्गीकारे बाधकं च प्रमाणं नास्तीति साधकबाधकप्रमाणाभावे संशयस्य न्यायप्राप्तत्वादित्यर्थः। **आहृत्येति**॥ बुद्धिपूर्वकं स्वस्मिन्नाहृत्येत्यर्थः। तथा चाहार्यसंशयोऽयमिति भावः। **योग्यतावशात्** अर्थाबाधवशात्।

---

१. प्राप्तश्रीरित्यर्थः।

२. तै.सं. २.५.४, आपस्तम्भगृह्यसू. १.१४.९

३. 'कुसीदं वृद्धिजीवने, वृद्ध्याजीवे' इति हेमचन्द्रः। (वृद्धिः= 'बड्डि' इति कर्णाटकभाषायाम्।)

४. 'उत त्वया' इत्यत्र।

## भावरत्नकोशः

ननु 'अव्यक्तोपासनस्य मोक्षहेतुत्ववचनम् उपचरितार्थकम् अन्तवत्फलकोपासनागोचरवस्तुविषयत्वाद्, ब्रह्माद्युपासनस्य मोक्षहेतुत्ववचनवत्'। न चासिद्धिः, दृष्टान्ते साधनवैकल्यं चेति वाच्यम्। 'अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम्' (७.२३) इति ब्रह्माद्युपासने अन्तवत्फलकत्वस्य भगवतैवोक्तत्वेन, तत्समानन्यायेन अव्यक्तं भजतामपि फलमन्तवदेव इति निश्चयेन सन्देहायोगाद्, 'भगवदुपासका अधिका उताव्यक्तोपासका अधिकाः' इति प्रश्न एवानुपपन्न इति भावेन शङ्कते- **नन्वेवमित्यादिना ॥ उपचरितम्** स्तुतिमात्रमेव। वेदोक्तमहामाहात्म्यवदितरवस्तुगोचरत्वम्, जननमरणादिदोषवद्वस्तुगोचरत्वं वा उक्तानुमाने उपाधिरिति भावेन तस्य साध्यव्यापकतामुपपादयति- **युक्तमिति ॥ असम्भवात्** जननमरणाद्यभावरूपानन्तफलात्मकमोक्षसाधनत्वासम्भवात्। तथा चोपाधिः साध्यव्यापक इति भावः। साधनाव्यापकतामाह- **श्रियस्त्विति ॥ असम्भवाभावात्** मोक्षदानसामर्थ्यासम्भवाभावात्। **वास्तवमेव** न पुनरुपचरितम्।

भाष्ये 'चतुष्कपर्दा' इत्यस्य चत्वारः कपर्दाः= जटाजूटशब्दिताः शिखण्डा यस्याः सा तथोक्ता, वेणीचतुष्टयशालिनीत्यर्थः। यद्यपि 'कपर्दोऽस्य जटाजूटः'[१] इत्यमरः पिनाकिजटाबन्धे कपर्दशब्दमभ्यधत्त। तथाऽपि 'कपर्दस्तु जटाजूटे देवदेवस्य शूलिनः' इत्युक्त्वा 'दृश्यते च जटाजूटमात्रे स्याच्च वराटके'[२] इत्यभिदधत् **केशवः** जटाजूटमात्रमपि कपर्दशब्दार्थ इत्युक्तवान्, इति युक्त एवोक्तोऽर्थः। 'सुपेशाः' इत्यत्र पेशःशब्दः सकारान्तो रूपार्थक इति भावेनाह- **सुपेशाः सुरूपेति ॥** शोभनरूपेत्यर्थः। अत एव पेशःशब्दः षोडशसु रूपनामसु पठितः[३]। तथा च

---

१. अ.को.	२. के.को.

३. निर्णिक् वव्रिः वर्पः वपुः अमतिः अप्सः प्सुः अप्नः पिष्टम् पेशः कृशनम् प्सरः अर्जुनम् ताम्रम् अरुषम् शिल्पम् - इति षोडश रूपनामानि। (निघण्टौ ३.१३.७)

**केशवः** 'पेशो रूपे हिरण्ये' इति पेशःशब्दं रूपहिरण्यार्थमभ्यधत्त[१]। 'घृ= क्षरणदीप्त्योः' इति धातोः, 'अङ्गं प्रतीकोऽवयवः'[२] इत्यभिधानाच्चाह- **दीप्ताङ्गीति**॥ 'घृताः= दीप्ताः प्रतीकाः= अङ्गानि यस्याः सा घृतप्रतीका' इति, व्याससमासाविति भावः। **भावप्रदीपिकायां तु** [३]'स्निग्धदेहा' इत्यर्थ उक्तः।

'माया वयुनं ज्ञानम्'[४] इति प्रज्ञानामसु पाठाद् 'वयुनं ज्ञानम्' इति [५]ईशावास्यभाष्याच्चाह- **वयुनानि ज्ञानानीति**॥ 'वस= आच्छादने' इति धातोराह- **वस्ते आच्छादयतीति**॥ 'ज्ञानान्याच्छादयति' इत्यस्य 'ज्ञानानि तिरोधापयति' इति विरुद्धमतिकृत्त्वादाह- [६]**ज्ञानालङ्कृतेति**॥ **भावप्रदीपिकायां तु**- वयुनानि प्रति वस्ते= वसति= ज्ञानविषयो भवति, इति व्याख्यातम्। 'सुपर्णा' इत्यत्र द्विवचनस्य 'सुपां सुलुक्'[७] इत्यादिना आकारादेशः। पृषोदरादिभावेन परशब्दान्त्यलोपः 'णो हि निर्वृतिवाचकः'[८] इति वचनात् णकार आनन्दार्थ इति भावेन व्याचष्टे- **सुपर्णौ सुष्ठु परमानन्दाविति**॥ 'वृषु= सेचने' इति धातोः

---

१. हेम चन्द्रम् रुक्मम् अयः हिरण्यम् पेशः कृशनम् लोहम् कनकम् काञ्चनम् भर्म अमृतम् मरुत् दत्रम् जातरूपम् - इति पञ्चदश हिरण्यनामानि (निघण्टौ २.१०.१)

२. अ.को.

३. 'अतिस्निग्धदेहा' इति भावप्रदीपिकाकोशे (व्या.म.प्र.)

४. केतः, केतुः, चेतः, चित्तम्, क्रतुः, असुः, धीः, शची, माया, वयुनम्, अभिख्या- इत्येकादश प्रज्ञानामानि। (निघण्टौ ३.१३.१७)

५. 'अग्ने नय सुपथा राये' इति मन्त्रव्याख्याने। 'त्वद्दत्तया वयुनया इदमाचष्ट विश्वम्' इति वचनात् (ईश.भा.)

६. ज्ञानानां पटादिवत् आच्छादनकर्मत्वाभावादाह- ज्ञानेति॥ (कृ.)

७. पा.सू. ७.१.३९

८. भा.कुम्भ. ५.६९.५, गी.प्रे.५.७०.५, पुणे ५.६८.५

'कनिन् युवृषि-तक्षि-राजि-धन्वि-द्यु-प्रतिदिवः'[1] इत्यौणादिके कनिन्प्रत्यये, 'वा षपूर्वस्य निगमे'[2] इति पक्षे दीर्घाभावे, द्विवचनस्य 'पूर्ववदाकारे च 'वृषणा' इति रूपमिति भावेन तदर्थमाह- **वृषणा सेचकाविति** ।। सर्वाभीष्टानां वर्षितारावित्यर्थः। नन्वेकस्यां श्रीदेव्यां 'निषेदतुः = निषण्णौ बभूवतुः' इत्युक्तं सङ्गतत्वं कथं द्वयोः पुरुषयोर्युज्यते ? इत्यत आह- **द्विरूपो भगवानेवेति** ।। तस्यां सङ्गतो भगवानेक एव। द्विवचनं तु गुहाधिकरणन्यायेन[4] रूपद्वयाभिप्रायेणोपपन्नमिति नोक्तचोद्यमिति भावः। **यस्यां विषये यामुद्दिश्येत्यर्थः**। अनेन किं महामाहात्म्यमुक्तम् ? इत्यत आह- **अत्रेति** ।। 'चतुष्कपर्दा' इति श्रुतौ 'युवतिः' इत्यत्रावध्यनुक्तेर्नित्यतालाभ इति भावेनोक्तम्- **नित्ययौवनमिति** ।। 'वयुनानि वस्ते' इत्यस्य तात्पर्यम्- **ज्ञानमयत्वमिति** ।। 'यत्र देवा दधिरे भागधेयम्'[5] इत्यस्य तात्पर्यम्- **सर्वदेवपूज्यत्वमिति** ।। **उत्तरत्र**[6] 'अहं रुद्रेभिः' इत्यादिश्रुतौ।

'रुद्रेभिः' इत्यस्य छन्दसि भिस ऐस्त्वाभावः[7]। "'एकादशरुद्रैः, उरुक्रम-

---

१. उ.सू. १५४

२. पा.सू. ६.४.९, 'षपूर्वस्य अच उपधाया वा दीर्घः, असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे' इत्यर्थः।

३. 'सुपां सुलुक्' इत्यनेन। ४. ब्र.सू. १.२.११

५. ऋ. १०.११४.३ ६. 'चतुःशिखण्डा' इति श्रुतौ - इति कोशेषु।

७. 'अतो भिस ऐस्' (पा.सू. ७.१.९) इत्यनेन ऐसादेशो न, इत्यर्थः।

८. 'हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः। वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी रैवतः स्मृतः ।। मृगव्याधश्च शर्वश्च कपाली च महामुने। एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ।।' (वि.पु. १.१५.१२२-१२३), 'रैवतोजो भवो भीमो वाम उग्रो वृषाकपिः। अजैकपादहिर्बुध्न्यो बहुरूपो महानिति ।। (भाग. ६.६.१८)

व्यतिरिक्तैरेकादशादित्यैः[१], 'दशभिर्विश्वेदेवैश्च चरामि' इत्युक्ते श्रीदेव्याः स्वव्यापारेषु चरणे रुद्रादीनां तृतीयया हेतुत्वं प्रतीतं बहुमानविरुद्धमिति 'सहयुक्तेऽप्रधाने'[३] इति तृतीया, न पुनः 'हेतौ'[४] इति भावेन तत्रापेक्षितमध्याहरति- **रुद्राद्यैः परिवृतेति ॥** परिवारभूतै रुद्रैः सह चरामीति तात्पर्यम्। 'राजृ= दीप्तौ' इत्यतः 'ष्ट्रन् सर्वधातुभ्यः'[५] इत्यौणादिके ष्ट्रन्प्रत्यये, व्रश्चादिलक्षणे[६] जकारस्य षत्वे, 'ष्टुना ष्टुः'[७] इति ष्टुत्वे, प्रत्ययस्य षित्त्वात् 'षिद्गौरादिभ्यश्च'[८] इति ङीषि च 'राष्ट्री' इति रूपमिति भावेन तदनूद्यार्थमाह- **राष्ट्री राज्ञीति ॥** 'यज्ञार्हाणाम्' इति वदन् यज्ञशब्दाद् अर्हार्थे 'यज्ञर्त्विग्भ्यां घ-खञौ'[९] इति घप्रत्यय इत्यभिसन्धत्ते। 'वसु तोये धने मणौ'[१०] इत्यभिधानेन वसुशब्दस्य धनवाचिनोऽपि सामान्यवचनत्वमत्रेति भावेनाह- **वसूनां पदार्थानामिति ॥**

---

१. विवस्वानर्यमा पूषा त्वष्टा च सविता भगः। धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः ॥ (भाग. ६.६.३८), धाताऽर्यमाऽथ मित्रश्च वरुणः शक्र एव च। विवस्वानथ पूषा च पर्जन्यश्चांशुरेव च ॥ भगस्त्वष्टा च विष्णुश्च द्वादशैते दिवाकराः ॥ (कूर्म. १.४०.२),

२. वसुः सत्यः क्रतुर्दक्षः कालः कामो धृतिः कुरुः। पुरूरवा माद्रवश्च.... ॥ 'इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः। नैमित्तिके कालकामौ काम्ये कुरुधृती मते। पुरूरवा माद्रवश्च पार्वणे समुदाहृतौ ॥ इति स्मृतिः। दश विश्वेदेवाः- क्रतुः दक्षः सवः सत्यः कामः कालः धुरिः लोचनः पुरूरवाः आर्द्रवश्चेति। (तारतम्यमीमांसायां वनञ्जे गोविन्दाचार्याः)

३. पा.सू. २.३.१९ ४. पा.सू. २.३.२३

५. 'सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्' (उ.सू. ५९८) इति वै.सि.कौमुद्याम्। 'ष्ट्रन्' (उ.सू. २.३.७६) भोजराजीयम्। सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन् प्रत्ययो भवतीत्यर्थः।

६. 'व्रश्च-भ्रस्ज-सृज-मृज-यज-राज-भ्राज-च्छ-शां षः' (पा.सू. ८.२.३६) इत्यनेन।

७. पा.सू. ८.४.४१ ८. पा.सू. ४.१.४१ ९. पा.सू. ५.१.७१

१०. देवभेदेऽनले रश्मौ वसुः, रत्ने धने वसु (अ.को.)

'आदित्या वसवो रुद्रा विश्वे ऋभव इत्यपि।
सर्वदेवसमाख्या स्याद् द्वादशाष्टादिकेष्वपि॥'

इति शब्दनिर्णयानुरोधेनार्थान्तरमाह- **देवानां वेति॥** संपूर्वाद् गमेः 'सङ्गम्यन्ते देवा अनया' इति करणे ल्युटि, सङ्गमनीशब्द इति भावेन तस्य फलितार्थमाह- **सङ्गमयित्रीति॥** 'कृत्यल्युटो बहुलम्'[१] इति बहुलग्रहणाद् अन्तर्णीतण्यन्ताद् गमेः कर्तरि ल्युटि [२]'सङ्गमनी' इति रूपम् इति तदर्थमाह- 'सङ्गमयित्री' इत्यपि **आहुः॥** 'प्रथमा' इत्यस्य तात्पर्यम्- **अनादित इति॥** 'चिकितुषी' इत्यस्यार्थः- **कृतनिवासेति ॥** 'सर्वत्र' इति योग्यताबललब्धम्, 'कित= निवासे' इति धातोर्लिटि तस्य 'क्वसुश्च'[३] इति क्वस्वादेशे. 'लिटि धातोः'[४] इति द्वित्वे, हलादिशेषे[५], 'कुहोः'[६] इति ककारस्य चकारे, उगित्त्वात् ङीपि[७], 'वसोः संप्रसारणम्'[८] इति वस्योत्वे, 'सम्प्रसारणाच्च'[९] इति पूर्वरूपत्वे 'आदेशप्रत्यययोः'[१०] इति प्रत्ययावयवसकारस्य पत्वे च 'चिकितुषी' इति रूपमिति भावः।

**भावप्रदीपिकायां तु**- 'कित= निवासे' इत्ययं करणेऽपि प्रवर्तत इति भावेन प्रवृत्तं 'कर्ता चिकित्वान्' इत्यृग्भाष्यं[११] मनसि निधाय 'चिकितुषी= कर्त्री' इति व्याख्यातम्। 'पुरुत्रा= पुरुस्थानेषु'[१२] इति वदन् 'देव-मनुष्य-पुरुष-पुरु-मर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्'[१३] इति पुरुशब्दात् सप्तमीसमर्थात् तद्धितः त्राप्रत्यय इत्यभिप्रैति। विपूर्वाद् धाधातोः[१४] करोत्यर्थाल्लङि 'व्यदधुः' इति रूपम्, तदर्थः-

१. पा.सू. ३.३.११३ २. सङ्गमनीशब्द इति भावेन तस्य फलितार्थमाह (पा.)
३. पा.सू. ३.२.१७ ४. पा.सू. ६.१.८
५. 'हलादिः शेषः' (पा.सू. ७.४.६०) ६. 'कुहोश्चुः' (पा.सू. ७.४.६२)
७. 'उगितश्च' (पा.सू. ४.१.६) इत्यनेन। ८. पा.सू. ६.१.१३१
९. पा.सू. ६.१.१०८ १०. पा.सू. ८.३.५९
११. 'अतो विश्वान्यद्भुत चिकित्वाँ अभिपश्यन्ति। कृतानि या च कर्त्वा ' इति मन्त्रभाष्ये। (ऋ.भा. अ.२,सू.२५,मं.११,श्लो.१०५)
१२. 'बहुषु स्थानेषु' इत्यधिकः पाठः (पा.) १३. पा.सू. ५.४.५६
१४. दधातेः (पा.)

**कृतवन्त इति ॥** 'तां तथाभूताम्, **मा** मां देवाः बहुषु स्थानेषु कृतवन्तः' इत्यस्य तात्पर्यम्- **पूजार्थं प्रतिष्ठापितवन्त इति ॥** 'भूरिस्थानेषु स्थिताम्' इति वदन् छन्दस्त्वात् त्रास्थावर्णयोः पौर्वापर्यव्यत्यासेन 'भूरिस्थात्राम्' इति पदम् इत्यभिसन्धत्ते। भूरिशब्दात् त्रप्रत्ययः 'देव-मनुष्य' इत्यत्र बहुलग्रहणाद् 'बहुत्रा जीवतो मनः'[१] इत्यादौ बहुशब्दादिवोत्पादनीय इति हृदयम्। [२]भूरिशब्दात्परस्य सप्तमीबहुवचनस्य सुपः 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना लुकि 'भूः' इति रूपम्। तस्यार्थः- **भूरिस्थानेष्विति ॥** 'देवान्' इति शेषः। **इत्यादीति ॥** यो विपश्यति- विविधं पश्यति, प्राणिति= चेष्टते, य एवोक्तं शृणोति स मयैव= मदनुग्रहेणैव विपश्यतीत्येवं योज्यमित्यर्थः।

'ते' इति श्रवणाद् यच्छब्दमध्याहरति- **ये इति ॥** 'आगोऽपरोधो मन्तुश्च'[३] इत्यभिधानात् मन्तुशब्दोऽपराधवचन इति तदर्थमाह- **अमन्तवो निरपराधा इति ॥** 'क्षि= निवासगत्योः' इति धातोराह- **वसन्तीति ॥ भावप्रदीपिकायां** तु माम् अमन्तवः=अवमन्तारः, [४]उपक्षियन्ति=नाशं प्राप्नुवन्तीति व्याख्यातम्। 'श्रु-शृण्-पृ-कृ-वृभ्यः छन्दसि'[५] इति हेर्धिः, विकरणाभावश्च, इति वेदे 'श्रुधि' इति रूपम्। तदर्थमाह- **शृण्विति ॥** वेदपदमनूद्यार्थमाह- **श्रुत प्रसिद्धेति ॥** 'ज्ञानभक्तिवैराग्यादिगुणसम्पन्नतया प्रख्यात' इति साधुवर्गसम्बोधनम्। **'श्रद्धिवम्' इति पदं 'श्रद्धेयम्' इति व्याकुर्वन् एकारस्य इकारः, यकारस्य वकारो विकार इत्यभिसन्धत्ते।** [६]अहं= अम्भ्रणीः[७], स्वयं= साक्षात्, इदं= वक्ष्यमाणं

---

१. ऋ. १०.१६४.२ २. 'भूर्याविशयन्तीम्' इत्यत्र

३. अ.को. ४. 'उपक्षयम्' इति भावप्रदीपिकाकोशे (व्या.म.प्र.)

५. पा.सू. ६.४.१०२

६. 'श्रद्धिवं ते वदामि' इति वाक्यानन्तरम् 'अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः' इति वाक्यं पठ्यते। तदर्थो निरूप्यते।

७. 'अकारवाच्यं भगवन्तं बिभर्ति' इति अम्भ्रिणी, 'अम्भसि रमते' इति अम्भ्रो नारायणः, तस्येयमिति वा अम्भ्रिणी लक्ष्मीः। (म.भा.ता. निर्णयभावचन्द्रिकायां बन्नञ्जेगोविन्दाचार्याः)

वदामि देवैर्मानुषैरपि जुष्टं= 'सत्यम्' इत्युपलालितम्। किं तत्? इत्यत उच्यते- **यं कामय इति ॥** 'उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः' (अ.को.) इत्यभिधानात्, 'उग्रो भस्मधरो नग्नः कपालीति शिवस्य च। विशेषनामानि'[१] इति वचनाच्चाह- **उग्रं रुद्रमिति ॥ कृणोमि** 'व्यत्ययो बहुलम्'[२] इति विकरणव्यत्ययः, 'करोमि' इत्यर्थः । **इत्यादीति ॥** 'यं ब्रह्माणं कर्तुं कामये, यं च ऋषिं कर्तुं कामये, तं ब्रह्माणम् ऋषिं करोमि' इत्येवं योजनीयमित्यर्थः। शोभना मेधा यस्यासौ तथेति बहुव्रीहौ 'नित्यमसिच् प्रजामेधयोः'[३] इत्यसिच्प्रत्ययविधानादाह- **सुमेधसमिति ॥** वेदे अमि पूर्वरूपमकृत्वा[४] सवर्णदीर्घ[५] एवाश्रित इति भावः। 'धनुरातनोमि= ज्याकर्षणेन विस्तारयामि' इत्युक्तधनुरुन्मुक्तशरलक्ष्यत्वं घटयितुं तस्यागः[६] उच्यते- **संहारकाल इति ॥** [७]**विष्णुतत्त्वनिर्णयटीकायाम्-** 'पञ्चममुखच्छेदाद् ब्रह्मद्विषम्' इति व्याख्यातम्। [८]'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या' इति वचनमनुरुन्धानः, 'एकवचनं बहुवचनार्थे' इति भावेनाह- **ब्रह्मद्विषामिति ॥** 'शॄ= हिंसायाम्' इत्यतः कर्तरि उप्रत्यय इति भावेनोक्तम्- **हिंसकमिति ॥** [९]'हन्तेः तुमर्थे तवैप्रत्ययः, उशब्दश्चैवार्थः, इति भावेनाह- **हन्तुमेवेति ॥** 'नतु भीपयितुम्' इत्येवकार-तात्पर्यम्।

---

१. 'ददौ स्वकीयान्यपि केशवः' इति शेषवाक्यम्। (ब्राह्मे, ब्र.सू.भा. १.३.३)
२. पा.सू. ३.१.८५    ३. पा.सू. ५.४.१२२
४. पूर्वरूपे 'सुमेधम्' इति स्यात्।
५. 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति पूर्वसवर्णदीर्घः।    ६. आगः= अपराधः।
७. द्वितीयपरिच्छेदे।
८. 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' (पा.सू. २.३.६२) इति सूत्रसन्दर्भे 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वाच्यम्' इति वार्तिकम्।
९. 'तुमर्थे से-सेन्-असे-असेन्-क्से-क्सेन्-अध्यै-अध्यैन्-कध्यै-कध्यैन्-शध्यै-शध्यैन्-तवै-तवेङ्-तवेनः' (पा.सू. ३.४.९) इत्यनेन।

[1]'अहं जनाय= जनस्य, समदं= हर्षं, कृणोमि= करोमि। अहं द्यावापृथिवी-पदोपलक्षितान् ऊर्ध्वाधरलोकान् धारणाय आविवेश। विशेः 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः'[2] इत्यपरोक्षेऽपि लिट्[3]। **सर्वाधिक्ये सर्वोत्कृष्टतयेति यावत्।** सुवे= जनयामि। न केवलं पदे स्थापयामि। एवंभूताया ममापि योनिः= कारणं समुद्रे अप्सु= अपामन्तस्तिष्ठति, स्त्रीणां पतिनामग्रहणम् अनुचितम्[4] इति शिक्षणाय 'नारायणः' इत्यनुक्त्वा 'आपो नाराः'[5] इत्यादिनोक्तं तदर्थमेवाहेति- **विष्णुतत्वनिर्णयटीका**[6] ॥ स्वात्मानं प्रति नारायणस्य कारणत्वमुपपादयितुम् उक्तम्- **ततो वितिष्ठ**[7] **इति** ॥ यस्मादहं ततः= परमेश्वराद् वितिष्ठे= उत्थिता= उत्पन्ना, तस्माद् असौ मम योनिः। अहं तु विश्वानि भुवनानि तद्विवरणम्- अमुं द्याम् उपरितनलोकान् उत अधस्तनलोकांश्च वर्ष्मणा= बलेन शरीरेण च उपस्पृशामि= वशीकरोमि व्याप्नोमि च इत्यृग्भाष्यटीका[8]। 'अहं विश्वानि भुवनानि

---

१. 'हन्त वा उ' इत्यतः परम् - अहं जनाय समदं कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आविवेश' इति पठ्यते, तदर्थो वर्ण्यते।

२. पा.सू. ३.४.६

३. यद्यपि 'परोक्षे लिट्' (पा.सू. ३.२.१५) इति परोक्षे विहितः।

४. 'गुरोर्नाम न गृह्णीयात् शिष्यो भार्या पतेरपि' इति स्मृतेः। (तन्त्रप्रकाशिकायां सूत्रभाष्यमङ्गलश्लोकव्याख्यायामुदाहृता), गुरोरसाधारणं नाम मुखतः गुरुं सम्बोधयितुं न गृह्णीयादिति स्मृतिवचनार्थः। मुखतः सम्भाषणेऽपि 'गुरो !' 'आचार्य!', 'भगवन् !' इत्यादि साधारणं नाम गृह्णीयादेव। अतोऽसाधारणं नामेति। परोक्षे कश्चित् पृच्छति चेत् किं ते गुरोर्नामेति तदाऽपि ब्रूयादेव असाधारणं नाम शिष्यो गुरोः, भार्याऽपि पत्युरिति मुखतः सम्बोधयितुमिति। (बन्नञ्जे गोविन्दाचार्याः तत्त्वचन्द्रिकायाम्)

५. व्यासस्मृतौ

६. द्वितीयपरिच्छेदे

७. 'अप्स्वन्तः समुद्रे' इत्यतः परम् - 'ततो वितिष्ठे भुवनानि विश्वोतामूं द्यां वर्ष्मणोपस्पृशामि।' इति पठ्यमानमन्त्रस्यार्थः।

८. 'ततो वितिष्ठे योनिः सः' इति ऋ.भा. श्लो.सं. ६१ व्याख्यानावसरे।

आभरमाणोऽपि वातो= वायुरिव प्रवामि= 'वा= गतिगन्धनयोः' सञ्चरामि। सर्वमुत्पाद्य तत्र वर्तमानाऽपि तद्दोपलिप्ता न भवामि इति तात्पर्यमिति **स्वामिनः** ।

उक्तं स्वमाहात्म्यं भगवदाधिक्योक्तिपूर्वकम् उपसंहरन्तं 'परो दिवा' इत्यर्धर्चं व्याचष्टे- **'दिवा' इत्यादीति ॥** 'सुपां सुपो भवन्ति' इति [१]वक्तव्यादिति भावः। योऽयं मम योनिरन्तः समुद्र उक्तो भगवान् स दिवः परः= उत्तमः । 'द्वितीयाटौस्स्वेनः'[२] इति तृतीयैकवचने एतच्छब्दस्य एनादेशे, टायाश्च डादेशे निष्पन्नस्य 'एना' इत्यस्य 'एनया' इत्यर्थे तृतीयायाः पञ्चम्यर्थत्वात् तदनूद्यार्थमाह- **एना एतस्या इति ॥** 'परः' इत्यन्वयः। एतावती= परिमिता सम्बभूव, पूर्ववत् अपरोक्षेऽपि लिटि 'सम्भूतवती' इत्यर्थः। 'इत्यादि च' इति भाष्यपदमनूद्य तस्य 'वेदेपूच्यते' इत्यत्रत्येन 'उच्यते' इत्यनेनान्वय इत्याह- **इत्यादि चोच्यत इति ॥** 'त्वया जुष्टः'[३] इति भाष्योपात्तश्रुतौ 'मेधा देवी जुपमाणा न आगात्'[४] इति पूर्वमन्त्रे प्रकृता मेधाशब्दितज्ञानस्वरूपा श्रीदेवी 'देवि' इति सम्बोध्यते। हे देवि ! त्वया जुष्टः= अनुगृहीतः पुमान् ऋषिः= ज्ञानी भवति। त्वया जुष्टः पुमान् ब्रह्मा= ब्रह्मपदवीम् आरूढो भवति। त्वया जुष्टः आगतश्रीः= त्वया जुष्टः प्राप्त-सम्पत्तिः भवतीति ब्रह्मादिपददातृत्वमाहात्म्यं प्रतीयत इति प्रकृतसिद्धिः।

एवम् उक्तरीत्या देव्या माहात्म्यं भवतु, ततः किम् ? न किमपि सिध्यतीति। उक्तमेवोपपाद्यते- **असन्दिग्धतयेति ॥** भाष्यगतेतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वं संशयप्रकारसमर्थकत्वं च स्फोरयितुमाह- **यत एवमिति ॥** प्रकारार्थमाह- **के श्रेष्ठा इतीति ॥ तदनुजिघृक्षया** अविदिततत्त्वपुरुषानुग्रहेच्छया। अधिष्ठान-याथात्म्यनिश्चयवतोऽपि अविदिततत्त्वलोकानुजिघृक्षया प्रश्न इति प्रश्नोपपत्तिमुक्त्वा, प्रकारान्तरेणापि प्रश्नोपपत्तिं भाषत इत्याह- [५]**अथवेति ॥ तत्र स्वविदिते**

---

१. वार्तिकादित्यर्थः। २. पा.सू. २.४.३४ ३,४. म.ना.उ. १३.२

५. भाष्ये 'सूक्ष्मयुक्तिज्ञानार्थम्' इत्येतद् हेत्वन्तरमिति भावेनाह- अथवेति॥ (कृ.)

## भावरत्नकोशः

'प्रयोगात्' इति भाष्ये महतः परत्वलिङ्गेन, पुरुषावरत्वलिङ्गेन चाव्यक्तशब्देन चेतनप्रकृतिरेव ग्राह्येति भावः । श्रीदेव्यां त्रिगुणत्वादिकम् [1]अभिमान्यधिकरणन्यायेन घटयति- **त्रिगुणमित्यादिना ॥** अविशेषत्वं प्रधानशब्दवाच्यत्वे, विशेषवत्त्वं प्रकृतिशब्दवाच्यत्वे हेतुरिति भावेनोक्तम्- **तत इत्यादिना ॥** भाष्ये 'भागवते' इत्यतः परं 'प्रयोगादव्यक्तं प्रकृतिः' इत्यनुवृत्त्या योज्यम् । 'प्रकृतिः' इति प्रकृतत्वेऽपि क्लीबत्वं घटयितुमाह- **प्रकृत्याख्यं तत्त्वमिति ॥** श्रीतत्त्वमित्यर्थः । नानेन वचनेन श्रीतत्वस्याक्षरशब्दार्थत्वं सिध्यति? 'अक्षरात्परं किञ्चिद्वस्तु, ततोऽपि भगवान्' इत्येवात्र प्रतीतेः, इत्यतो व्याचष्टे- **परतः परोऽत्युत्तम इति ॥** प्रथमान्तात् [2]तसिना 'परः परः' इति लाभे शब्दाधिक्याद् अर्थे अत्यतिशयो लभ्यत इति भावः । 'अक्षरात् परतः' इति पञ्चम्योः सामानाधिकरण्ये 'जडप्रकृत्यादेरुत्तमात् श्रीतत्वात् परः' इत्युक्ते 'अत्युत्तमः' इति लभ्यत इति भावेनेयमुक्तिरित्यपि **आहुः ।** [3]अदृश्यत्वाधिकरणसूत्रभाष्यादौ तु 'अक्षरात् परतः' इत्यत्र अक्षरशब्दो जडप्रकृत्यर्थो व्याख्यातः । 'इति च श्रुतेः' इति भाष्ये चशब्देन 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते' (१५.१६), 'लक्ष्मीरक्षरदेहत्वाद् अक्षरा, तत्परो हरिः'[4] इत्यादिवचनसमुच्चय इति **आहुः ।**

ननु 'ये चाप्यक्षरमव्यक्तम्' इति गीताक्रमानुसारेण अक्षरशब्दं व्याख्याय, अव्यक्तशब्दो व्याख्यातव्यः । तत् कुतो व्युत्क्रमेण व्याख्यानम् ? इत्यतस्तत्र बीजं वक्तुमाह- **अत्रेति ॥** वैपरीत्ये नियामकमाह- **अव्यक्तासक्तेति ॥ अतः** विशेष्यसमर्पकतया प्राधान्यात् । ननु 'अव्यक्तोपासकाः श्रेष्ठाः, भगवदुपासका

---

१. ब्र.सू. २.१.६

२. 'आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति वार्तिकेन तसः सार्वविभक्तिकत्वात् । तथा च 'परतः' इत्यस्य 'परः' इत्यर्थः ।

३. ब्र.सू. १.२.२१ ४. परमश्रुतिः

वा' इति प्रश्नकरणसम्भवात्, किम् 'अक्षरम्' इति विशेषणोपादानकृत्यम् ? इत्यत आह- **विशेषणोपादानं चेति ॥ देवतान्तरवैलक्षण्येनेति ॥** अक्षरदेहत्वं ह्यक्षरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । तच्चाव्यक्तशब्दितश्रीदेव्यामेव, 'लक्ष्मीरक्षरदेहत्वादक्षरा' इति वचनात् । ब्रह्मादिदेवतान्तरस्य तु नाक्षरदेहत्वम्, 'ब्रह्मा शिवः सुराद्याश्च शरीरक्षरणात् क्षराः'[1] इति वचनात् । तथा च 'इतरविलक्षणमहिमश्रीदेव्युपासकाः श्रेष्ठाः' इति प्रश्नः सम्भवतीति ; तत्सम्भावनार्थं विशेषणमुपात्तमित्यर्थः । तर्हि देवतान्तरवैलक्षण्यस्य गीतायामेव स्पष्टमावेदनात् प्रश्नसम्भावनार्थं 'महच्च माहात्म्यम्' इत्यादि भाष्ये व्यर्थम् ? इत्यत आह- **एतदेवेति ॥** अक्षरशब्देन इतरमाहात्म्यम् उपलक्षणतया गृहीत्वा तस्य नानाश्रुत्यादिप्रदर्शनेन विभावनात् 'प्रपञ्चितम्' इत्युक्तम् ।

भाष्यम्

परं तु ब्रह्म न हि भगवतोऽन्यत् ।

'आनन्दमानन्दमयोऽवसाने सर्वात्मके ब्रह्मणि वासुदेवे ।'[2] इति भागवते । रूपं चेदृशं साधितं पुरस्तात्[3] । उपासनं च तथैव कार्यम् ।

'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।'[4] इत्यारभ्य,

'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ।'[5] इति साभ्यासा[6] । [7]आदित्यवर्णत्वादिश्च न वृथोपचारत्वेनाङ्गीकार्यः । तथा च सामवेदे सौकरायणश्रुतिः-

---

१. परमश्रुतिः २. भाग. २.२.३४ ३. गी.भा. २.७२

४. तै.आ. ३.१२.१, श्वे.उ. ३.१४, ऋ. मं.१०, सू.९०, मं.१

५. तै.आ. ३.१२.७, चित्त्युपनिषत् ६. इति हि साभ्यस्ता (पा.)

७. 'आदित्यवर्णं' इत्यादिश्च

''स्थाणुर्ह वै प्राजापत्यः स प्रजापतिं पितरमेत्य उवाच -

'मुमुक्षुभिः साधुभिः[१] पूतपापैः किमु ह वै तारकं तारवाच्यम् ।
ध्यानं च तस्याप्तरुचेः कथं स्याद् ध्येयश्च कः पुरुषोऽलोमपादः ॥'
इति ।

तं होवाच -

'एष वै विष्णुः तारकोऽलोमपादो
　ध्यानं च तस्याप्तरुचेर्वदामि ।
सोऽनन्तशीर्षो बहुवर्णः सुवर्णो
　ध्येयः स वै लोहितादित्यवर्णः ॥
श्यामोऽथवा हृदये सोऽष्टबाहुः
　अनन्तवीर्योऽनन्तबलः पुराणः ।' ''

इति[२] । अरूपत्वादेस्तु गतिरुक्ता[३] । पुरुषभेदश्च प्रश्नादौ प्रतीयते 'त्वां पर्युपासते, ये चाप्यक्षरमव्यक्तम्[४]' इत्यादौ ॥ १-२ ॥

## प्रमेयदीपिका

**अन्ये तु [५]''ये त्वां भगवन्तं वासुदेवमुपासते, ये चाप्यक्षरमव्यक्तं परं ब्रह्म,**

---

१. मुमुक्षुभी राधुभिः (पा.)　　२. अ. इत्यादि च

३. गतिरुक्ता पुरस्तात् (पा.)　　४. 'ये चाप्यक्षरम्' इत्यादौ

५. ये भक्ता अनन्यशरणाः सन्तस्त्वां यथादर्शितं विश्वरूपं पर्युपासते= ध्यायन्ति, ये चान्येऽपि त्यक्तसर्वैषणाः सन्न्यस्तसर्वकर्माणो यथाविशेषितं ब्रह्माक्षरम्, निरस्तसर्वोपाधित्वाद् अव्यक्तम्= अकरणगोचरम्, .... इदं त्वक्षरं तद्विपरीतं शिष्टैश्चोच्यमानैर्विशेषणैर्विशिष्टं तद् ये चापि पर्युपासते तेषाम् उभयेषां मध्ये के योगवित्तमाः= के अतिशयेन योगविदः ? इत्यर्थः । (शां.भा.)

तेपां के योगवित्तमाः ?' इति व्याचक्षते । तदसदित्याह- **परं त्विति ।।** 'आनन्दम्' इत्यादेः पूर्वेणोत्तरेण चान्वयो द्रष्टव्यः। तथा च 'ये त्वां पर्युपासते, ये च त्वाम्' इत्युक्तं स्यात्। तथा चोन्मत्तप्रलापत्वप्रसङ्ग इति भावः। ननु भगवान् करचरणादिमद्रूपवान्; परं ब्रह्म तु नेदृशरूपवत्। 'अशब्दम् अस्पर्शम् अरूपम् अव्ययम्'[१] इत्यादिश्रुतेः। अतः कथमेतत् ? इत्यत आह- **रूपं चेति ।।** 'पराभ्युपगतस्य ब्रह्मणोऽपि' इति शेपः। अस्तु भगवानेव परं ब्रह्म। किन्तु 'ये त्वामेवं= साकारमुपासते, ये चाव्यक्तं निराकारम्, तेपां के योगवित्तमाः' इति प्रश्नार्थः ? इत्यत आह- **उपासनं चेति ।। तथैव** रूपवत्तयैव।

स्यादयं प्रश्नार्थः यदि रूपवत्त्वारूपवत्त्वाभ्यां भगवदुपासनं कार्यं स्यात्। [२]न त्वेतदस्ति। किन्तु रूपवत्तयैव। अन्यस्य मिथ्योपासनत्वेनानर्थहेतुत्वादिति भावः। कुत एतत् ? इत्यत आह- **सहस्रेति ।।** 'आरभ्य' इत्यनेन 'ब्राह्मणोऽस्य मुखम्'[३] इत्यादेः, 'आदित्यवर्णं तमसः [४]परस्तात्'[५] इत्यादेश्च ग्रहणम्। अभ्यासशब्देन [६]तत्फलं नियमो लक्ष्यते । 'श्रुतिः साकारोपासनं मोक्षसाधनमाह' इति शेपः[७]। नन्वत्रोच्यमान आदित्यवर्णत्वादिः आकारः अतमस्कत्वादिसादृश्यादुपचरित एव ? इत्यत आह- **आदित्येति ।। वृथा** बाधकेन विना। उपचर्यत इत्युपचारः।

**केचित्** 'सहस्रशीर्षा' इत्यादिकं हिरण्यगर्भविषयमिति मन्यन्ते ।

---

१. कठ. १.३.१५　　२. न त्वेवमस्ति (पा.)
३. तै.आ. ३.१२.५　　४. पुरस्तात् (पा.), तमसस्तु पारे (वे.)
५. श्वे.उ. ३.८, चि.उ. १३.१, भ.गी. ८.९　　६. तत्फलनियमः (पा.)
७. भाष्ये 'साभ्यासा' इत्यनन्तरम्।

अतस्तद्विधूय[1] ईश्वरविषयतया [2]स्वमतं ग्रहीतुम्[3] 'आदित्य' इत्याद्युक्तम्। उपचारानर्हां चात्र श्रुतिमाह- **तथा चेति ॥ स्थाणू** रुद्रः । **प्राजापत्यः** प्रजापतेरपत्यम्। [4]**साधुभिः** साधकैः। **तारकं** संसारस्य। **तारः** ओङ्कारः। **आप्तरुचेः** व्याप्ततेजसः। 'लोम' इति केशवचनम्। 'लोमपादः' इति द्वन्द्वः। न विद्यन्ते[5] लोमान्त-पादाद्यवयवा: यस्यासावलोमपादः। तं स्थाणुमुवाच प्रजापतिः । **सुवर्णः** सुवर्णवर्णः । अत्र [6]**मुमुक्षुभिः** को ध्येयः ? इत्येकः प्रश्नः। तारवाच्यं तारकं वस्तु किम् ? इति द्वितीयः। ''[7]तस्य ध्यानं कथं स्यात् ? किं साकारतया, उत निराकारत्वेन ? नाद्यः। अलोमपादो ह्यसावुच्यते। न द्वितीयः, वुद्धावनारोहात् इति'' तृतीयः। तत्राद्यद्वितीययोरर्थतो न भेदः। तारकस्यैव मुमुक्षुध्येयत्वात्, इत्यभिप्रेत्य द्वयोरेकमेवोत्तरमाह- 'यः त्वया मुमुक्षुध्येयः तारकः पृष्ट एष विष्णुः' इति। 'यद्यप्यसावलोमपाद उच्यते, तथाऽपि तस्य साकारतयैव ध्यानं वदामि' इति तृतीयस्य।

---

१. क. विहाय
२. सम्मतम् (वि.)
३. गृहीत्वा (पा.)
४. राधुभिः (पा.)
५. ननु द्वन्द्वस्य नञा सह तत्पुरुषे लोमादिभिन्नत्वभालः । वहुव्रीहौ तु अवयवद्वयराहित्यलाभः। तथाऽपि प्रकृतोपयुक्तं निरवयवत्वं न लभ्यते ? इत्याशङ्क्य प्रत्याहारन्यायेन लोमपादग्रहणाद् बहुव्रीहौ नानुपपत्तिरिति भावेनाह- न विद्यन्त इति ॥ लोमपादशब्दयोः लोमान्तपादादिलक्षकत्वादिति भावः। न च नियामकाभावाद् वैपरीत्येन लोमादेः पादान्तस्य च लक्षणा किं न स्यादिति वाच्यम् । पादकेशयोरुत्पत्तिक्रमस्यैव नियामकत्वात्। यथोक्तम्- 'द्वाभ्यां बाहुभ्याद्यङ्गविग्रहः नखरोमास्थिचर्मादिलिङ्गच्छिद्रोद्भवस्त्रिभिः' इति। (कृ.)
६. श्रुत्यर्थस्य गहनत्वाद् विवेकमाह- मुमुक्षुभिरिति ॥ 'को ध्येयः' इति शेषोक्तिः। एवमग्रेऽपि। (राघ.-भा.दी.)
७. 'तस्य' इत्यारभ्य 'वुद्धावनारोहाद् इति' इतिपर्यन्तं तृतीयः प्रश्नः।

**यदि ब्रह्म साकारमेव, [1]ध्यानं च तथैव कार्यम्, तर्हि 'अशब्दम् अस्पर्शम् अरूपम् अव्ययम्'[2] इत्यादेः का गतिः ? इत्यत आह- अरूपत्वादेस्त्विति ॥ लौकिकरूपाद्यभावरूपा । एतेन 'अलोमपादः' इत्यस्याभिप्रायोऽप्युक्तो भवति । इतोऽपि न परोक्तः प्रश्नार्थ इत्याह- पुरुषेति ॥ एवं हि व्याख्याने 'ध्येयस्यैव[3] ध्यानं द्वेधा' इत्युक्तं स्यात् । अत्र तु ध्येयौ पुरुषौ द्वौ प्रतीयेते । अतश्च नैवमित्यर्थः । प्रश्नस्य [4]एकध्येयविषयतया कथञ्चिद्व्याख्यानेऽपि, उत्तरं निरवकाशम् इत्याशयेन आदिग्रहणं कृतम् । किञ्च 'साकारोपासनेन विशुद्धाशयो[5] निराकारमुपास्ते' इत्येकस्यैव क्रमेण ध्येयद्वयमिति परेषां सिद्धान्तः । अत्र तूपासकपुरुषभेदः प्रतीयते । ततोऽपि नान्योऽर्थ इत्याह- पुरुषेति ॥ उत्तरापव्याख्याननिराकरणं तु तात्पर्यनिर्णये इति, उक्तमेव व्याख्यानमिति स्थितम् ॥ १-२ ॥**

## भावदीपिका

**वासुदेवम्** [6]सगुणम् । परं ब्रह्म [7]निर्गुणम् । **पूर्वेणोत्तरेण चेति ॥** द्वितीयस्कन्धगतस्य 'आनन्दम्' इत्यादेः 'उपैति शान्तिमानन्दम्'[8] इति पूर्वेण 'वासुदेवे एतां गतिं भागवतो गतः'[9] इत्युत्तरेण चान्वय इत्यर्थः । **तथा चेति ॥** भगवतः परब्रह्मणश्चैकत्वादित्यर्थः । **प्रसङ्गः** 'प्रश्नस्य' इति शेषः । **रूपम्** शरीरम् । **एतत्** तयोरैक्यम् । **पराभ्युपगतस्येति ॥** 'निर्गुणत्वेन' इति शेषः । **भाष्ये पुरस्तादिति ॥** 'न च तद्ब्रह्मणोऽशरीरत्वाद् एतत् कल्प्यम्, तस्यापि शरीर-श्रवणात्' इत्यादिना द्वितीयाध्यायान्ते[10] इत्यर्थः । **एवं साकारमिति ॥** 'अनेक-बाहूदरवक्त्रनेत्रम्' (११.१६) इत्यादिपूर्वोक्तप्रकारेण साकारमित्यर्थः ।

---

१. तद्ध्यानम् (पा.)　　२. कठ. ३.१५
३. एकस्य एव (वि.)　　४. एकध्येयविषयस्य एकविषयतया (वि.)
५. विशुद्धाशये (वे.)　　६,७. शेषपूरणम् ।
८. भाग. २.२.३४　　९. भाग. २.२.३५　　१०. गी.भा. २.७२

**अन्यस्य** निराकारतयोपासनस्य। **इत्यादेः** आकारप्रतिपादकवाक्यस्येत्यर्थः। ननु यदि भाष्यस्य साकारत्वोपपादन एव तात्पर्यं तर्हि आकारान्तरप्रतिपादकं 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्'[१] इत्यादिकमेवोदाहर्तव्यम्, 'तमेवं विद्वान्'[२] इति वाक्योदाहरणं त्वनुपपन्नम्। एकप्रकारासकृदुक्तिरूपाभ्यासश्चात्र नास्ति ? इत्यत आह- **अभ्यासशब्देनेति**॥ [३]''एवं= सहस्रशीर्षत्वाद्याकारवत्तया तं= पुरुष-पदवाच्यं परमात्मानं विद्वान् अमृतः= मुक्तो भवति। अन्यः= निराकारोपासन-रूपः पन्था अयनाय न विद्यते' इत्यर्थकेन 'तमेवं विद्वान्' इति वाक्येन अन्य-व्यवच्छेदेन प्रतिपादितो यः साकारोपासनया मोक्षाख्यफलनियमः सोऽत्राभ्यास-पदेन लक्ष्यत इत्यर्थः। एवं च यद्यप्यस्याः श्रुतेरनेकाकारप्रतिपादकत्वेन साकारत्वे साभ्यासत्वमस्ति । तथाऽपि 'उपासनं च तथैव कार्यम्' इति वाक्येन 'साकारत्वेनैवोपासनं कार्यम्, न तु निराकारत्वेन' इति यः प्रतिज्ञातार्थः तत्साधकत्वसिद्ध्यर्थं 'तमेवम्' इति वाक्योदाहरणमिति भावः । तथाच तात्पर्यानुपपत्तिर्लक्षणाबीजम्। प्रतिज्ञातार्थसाधकत्वसिद्धिः प्रयोजनमित्युक्तं भवति। [४]''साभ्यासा' इत्यतः परं शेषमाह- **श्रुतिरिति**॥ यद्वा एकप्रकारा-सकृदुक्तिरूपमुख्याभ्यासस्यात्राभावादाह- **अभ्यासशब्देनेति**॥ **अतमस्कत्वा-दीति**॥ आदित्यस्यान्धकारशून्यत्वाद् अतमस्कत्वम्, ब्रह्मणस्तु अविद्या-शून्यत्वादिति ध्येयम्। ननूपचारस्य शब्दवृत्तित्वाद् आदित्यवर्णत्वादेरर्थस्य कथम् उपचारत्वोक्तिः? इत्यत आह- **उपचर्यत इति**॥ शब्देनोपचारवृत्त्या प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। तथा चादित्यवर्णत्वादिरुपचरितो न भवतीति यावत्।

ननु 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' इत्यादेरुदाहृतत्वात् तदनुसारेण 'सहस्रशीर्षत्वादिः' इति वक्तव्ये 'आदित्यवर्णत्वादिः' इति कस्मादुक्तम् ? इत्यत आह- **केचि-**

---

१. ऋ. मं.१०, सू.९०, मं.१२ २. तै.आ. ३.१२
३. 'तमेवं विद्वान्' इति श्रुत्यर्थः।
४. 'साभ्यासा' इत्यतः परं 'शेषमाहेति' (बे.)

दिति ॥ **हिरण्यगर्भः** विराट् । [1]"राध साध= संसिद्धौ' इति धातोः 'साधकैः' इत्युक्तम् । **ओङ्कार इति** ॥ 'तरन्ति अनेनानिष्टनिचयम्'[2] इति तार ओङ्कार इत्यर्थः । **द्वन्द्व इति** ॥ 'लोमानि च पादाश्च' इति द्वन्द्व इत्यर्थः । **आद्य-द्वितीययोरिति** ॥ मुमुक्षुभिः को ध्येयः?, तारवाच्यं किम् ? इत्याद्यद्वितीयप्रश्नयोः शब्दतो भेदेऽपि नार्थतो भेदः । कुतः ? इत्यत आह- **तारकस्यैवेति** ॥ तारवाच्यस्यैवेत्यर्थः । **यद्यप्यसाविति** ॥ तथा च 'अलोमपादो ध्यानं च' इत्याद्येकं वाक्यमित्युक्तं भवति । तथा च निराकारस्यैव ध्येयत्वं न मन्तव्यमित्याह- **तथाऽपीति** ॥

**एतेनेति** ॥ लौकिकरूपाद्यभाववत्तयाऽरूपत्वाद्युक्तेर्गतिकथनेनेत्यर्थः । **अभिप्राय इति** ॥ लौकिकलोमपादादिरहित इत्यभिप्राय उक्तो भवतीत्यर्थः । **एवं हीति** ॥ 'ये त्वां साकारत्वेन निराकारत्वेनोपासते' इति व्याख्यान इत्यर्थः । ओमिति चेत् तत्राह- **अत्रेति** ॥ गीतायामित्यर्थः । **एकध्येयेति** ॥ त्वामेवं= विश्वरूपाध्यायोक्तप्रकारेण ये साकारतयोपासते, ये चाप्यक्षरमव्यक्तं त्वां निर्गुणत्वेनोपासत इति योजनया एकध्येयविषयतया व्याख्यान इत्यर्थः । एवं व्याख्याने उत्तरार्धे 'त्वाम्' इत्यस्यानुवर्तनीयत्वप्रसङ्गः, 'अव्यक्तम्' इत्येतावता पूर्णत्वेन 'अक्षरम्' इति विशेषणान्तरोपादानवैयर्थ्यप्रसङ्गश्च इत्यभिप्रेत्य 'कथञ्चित्' इत्युक्तमिति ज्ञेयम् । **उत्तरं निरवकाशमिति** ॥

परमते सगुणोपासकेभ्यो निर्गुणोपासकानामेवोत्तमत्वाद्, अत्र च 'ते मे युक्ततमा मताः' इति भगवदुपासकानामेवोत्तमत्वोक्त्याऽव्यक्तस्य निर्गुणस्य भगवदवरत्वप्राप्त्या 'सर्वत्रगम्' इत्यादिना अव्यक्तस्य सधर्मकत्वोक्त्या निर्गुणत्वविरोधेन च ध्येयपुरुषादिभेदं विना 'मय्यावेश्य' इत्याद्युत्तरम्

१. 'साधुभिः'इत्यस्य व्याख्या ।
२. अ.व्या. १.१.८ श्लोकसन्दर्भे न्यायसुधायाम् ।

अवकाशशून्यमित्यर्थः। **एकस्यैव** उपासकस्य। **प्रतीयते** 'सततयुक्ता ये', 'ये चापि' इत्यनेनेत्यर्थः। एवं प्रश्नवाक्यापव्याख्यानं निराकृत्य 'भगवानुवाच-मय्यावेश्य' इत्याद्युत्तरापव्याख्याननिराकरणम् अत्र कस्मान्न कृतम् ? इत्यत आह- **उत्तरापव्याख्याननिराकरणमिति**॥ '' 'ये तु ते मे युक्ततमाः', 'मय्येव मन आधत्स्व' इत्यादौ भगवतोक्तेऽपि, अव्यक्तोपासकानामाधिक्यं वदन्ति ते त्वपलापकत्वादेवातिसाहसिकत्वात्[१] सुशोच्या एव'' इति तात्पर्यनिर्णये निराकृतम्, इत्यतोऽत्र न निराकृतमित्यर्थः॥ १-२॥

## भावरत्नकोशः

**'परं तु ब्रह्म भगवतो वासुदेवादन्यदस्ति। तद्विषयौ च पूर्वोत्तरार्धौ' इति शङ्करव्याख्यानं न युक्तम्। यतो भागवते परब्रह्मवासुदेवयोरभेद एवावेदित इति भाष्यार्थः स्फुटत्वान्नोक्तः। ननु भागवतवाक्यम् अन्वयाभावेनाबोधकत्वाद् अमानम् ? इत्याशङ्क्याह- आनन्दमित्यादेः पूर्वेणोत्तरेण चान्वयो द्रष्टव्य इति॥ 'आनन्दम्' इति द्वितीयान्तपदस्य 'तेनात्मनाऽऽत्मानमुपैति शान्तिम्'[२] इति पूर्वश्लोकगतेन 'शान्तिम् आनन्दम् उपैति' इति क्रियापदेनान्वयः। 'आनन्दमयः' इति प्रथमान्तपदस्य '[३]वासुदेवे एतां गतिं गतो नेह विषज्जते' इति [४]तत्तात्पर्यनिर्णयोक्तरीत्या उत्तरार्धे श्रुतेन 'न विषज्जते'[५] इति क्रिया-पदान्तेनान्वय इत्यर्थः।**

---

१. '..... साहसिकाः' इति गी.ता.नि.१२.१ कोशे पाठः।
२. 'विज्ञानतत्त्वं गुणसन्निरोधं तेनात्मनाऽऽत्मानमुपैति शान्तिम्' (भाग. २.२.३४) इत्येतच्छ्लोकगतपूर्वार्धः श्रीविजयध्वजरीत्या।
३. 'एतां गतिं भागवतो गतो यः स वै पुनर्नेह विषज्जतेऽङ्ग।' (भाग. २.२.३५) इत्युत्तरश्लोकगतः श्रीविजयध्वजरीत्या।
४. 'गुणसन्निरोधं निर्गुणं वासुदेवम् एतां गतिं गतो न विषज्जते' इति भाग.ता.नि. २.२.३४
५. भा.र.को. कोशेषु सर्वत्र 'विषज्यते' इति वर्तते।

तथा चायं [१]श्लोकार्थः- 'स भूतसूक्ष्मेन्द्रियसन्निकर्षात्'[२] इति पूर्वश्लोके 'सः' इति परामृष्टो भगवान् ज्ञानी च विज्ञानतत्त्वं= विज्ञानतत्त्वाभिमानिदेवतागतं विज्ञाननामानं याति। तेन= विज्ञानतत्त्वं गतेनात्मना= भगवता गुणसन्निरोधं= गुणानां सत्त्वरजस्तमसां सम्यग्= अत्यन्तं निरोधः= वैधुर्यं यस्मिन् तम् निर्गुणम् आत्मानं= भगवन्तं याति, तेनात्मना शान्तिं= शान्तिशब्दवाच्यचित्प्रकृति-स्थितम् आनन्दम्= आनन्दनामानम् आत्मानं= भगवन्तमुपैति । तथा च [३]आनन्दमयः= भगवत्प्रसादोद्रिक्तपरमानन्दमूर्तिः सन् अवसाने= द्विपरार्धावसाने सर्वात्मके= सर्वान्तर्यामिरूपाभिन्ने बृंहणात्, स्वस्य योग्यतानुसारेण भक्तानां बृंहयितृत्वाच्च ब्रह्मशब्दवाच्ये वासुदेवे [४]एतां= ज्ञानिनः प्रलये सर्वे ब्रह्मणा सह पार्थिवं परमात्मानम् आविश्य वारिस्थम्, तत्समन्विता अग्निस्थम्, तद्युताश्चैव तेन नीताश्च वायुगम्= नभोगतम्, तेन नीताः मनःस्थम्, तद्युतास्तथा ततो बुद्धिस्थम् ईशेशम्, ततोऽहङ्कारगं हरिम्, ततो विज्ञाननामानं महत्तत्त्वगतं हरिम्, तत आनन्दनामानम् अव्यक्तस्थं जनार्दनं प्राप्ता नावृत्तिमायान्तीति शास्त्रोक्तां गतिं= सायुज्यलक्षणां मुक्तिं गतः। 'गत्यर्थाकर्मक'[५] इत्यादिना गमेः कर्तरि क्तः, गतवान् यो भागवत आत्यन्तिकभगवद्भक्तिमान् स [६]ज्ञानिजीवः पुनरिह= संसारे न विषज्जते= नावर्तत इति यावत्[७]। वैशब्दात् 'न स पुनरावर्तते'[८] इति श्रुतिप्रसिद्धिमाहेति।

**भागवतटीकायां तु-** [९]''आनन्दमयः= पूर्णानन्दो विष्णुः सर्वात्मके=

१. भाग. २.२.३४ 'विज्ञानतत्त्वं .... विषज्जतेऽङ्ग ॥'
२. भाग. २.२.३३ ३. 'आनन्दः' इत्यधिकः पाठः।
४. 'एताम्' इत्यस्योत्तरत्र 'गतिम्' इत्यनेनान्वयः।
५. पा.सू. ३.४.७२ ६. ज्ञानिजीवसङ्घः (पा.)
७. तथा च अपुनरावृत्तिप्राप्तिहेतुः वासुदेवः कथं न परब्रह्म ! इति भावः। (राघ.)
८. छा. ८.१५.१
९. इत आरभ्य उत्तरत्र 'दर्शयति' इतिपर्यन्तं विजयध्वजटीकानुवादः।

सर्वान्तर्यामिणि ब्रह्मणि स्वमूलरूपे 'विहरति' इति शेषः। इत्येषा देवानां मुक्तिरिति भावः। एवं स्वस्वबिम्बद्वारेण भगवन्तं प्रविष्टानां पुनरावृत्तिर्नास्तीत्याह[१]- **वासुदेव इति ॥** यो भागवत आत्यन्तिकभक्तः वासुदेवे एतां [२]सायुज्यलक्षणां गतिं गतः स ब्रह्मादिजीवसङ्गः न विपज्जते । वैशब्देन आनन्दसञ्ज्ञकेनापि ब्रह्मणा न जीवस्यैक्यम्, समुद्रे प्रविष्टनदीवदिति दर्शयति'' इति व्याख्यातम्। [३]**दीपिकायां तु**- 'गुणसन्निरोधं निर्गुणं वासुदेवम्' इति तात्पर्ये द्वितीयान्तं पूर्वान्वितमेकं वाक्यम्। 'एतां गतिं गतो नेह विपज्जते' इत्यपरं वाक्यमिति, वाक्यद्वयं पठित्वा तद्द्वयं चोपपादितोपपादकपरतया[४] व्याख्याय भागवतगतसप्तम्यन्तवासुदेवपदस्य 'प्रविशति' [५]इत्यध्याहृतक्रियापदेनान्वय इत्युक्तम्।

एवं च भागवते [६]भगवतो वासुदेवस्यैव परब्रह्मत्वावेदनान्न परव्याख्यानं शोभां बिभर्तीति भाष्यभाव इत्याह- **तथा चेति ॥ उन्मत्तप्रलापत्वप्रसङ्गः** अर्जुनप्रश्नस्य। **'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' इत्यादिश्रुतेरिति ॥** यद्यप्यत्र श्रुतौ रूपशब्दः शब्दस्पर्शप्रायपाठात् शुक्लपीतादिगुणवाचकः । तथा च **तत्वप्रकाशिका**- 'शब्दादिगुणशून्यम्'[७] इति। एवं च विग्रहाभावे नेदं प्रमाणं भवति। तथाऽपि महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपाभावे करचरणादिमद्देहवत्त्वम् अयुक्तमेवेति एतच्छ्रुतिसामर्थ्यादवगन्तव्यमिति भावः। 'स्वभावाकृतिसौन्दर्यवपुष्यु

१. नास्तीत्यत आह (पा.)

२. 'सायुज्याख्याम्' इति विजयध्वजीयः पाठः ।

३. आर्यानरहर्याचार्यविरचितायां भागवततात्पर्यदीपिकायाम् ।

४. उपपाद्योपपादकपरतया (पा.)

५. 'सर्वात्मके वासुदेवे प्रविशतीत्यर्थः' इति व्याख्यानम् ।

६. 'भगवतः' इति नास्ति क्वचित् ।

७. अशब्दम् इत्यादेः शब्दादिगुणशून्यम्, तदविषयश्चेत्यर्थः। इति तत्त्वप्रकाशिका 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' (ब्र.सू. १.१.५) इति सूत्रपूर्वपक्षे ।

श्लोकशब्दयो रूपम्'[१] इत्यभिधानाद् अत्र रूपशब्दः आकारार्थश्चेति भावेन वा अत्रैतच्छ्रुत्युदाहरणम्। आदिपदेन 'अपाणिपादो जवनः'[२] 'तदपाणिपादम्'[३] इत्यादिश्रुतिपरिग्रहः। एतत् उन्मत्तप्रलापत्वप्रसञ्जनम्। 'ईदृशम्' इति भाष्यपदस्य 'करचरणादिमत्' इत्यर्थः। 'पुरस्तात्' इत्यत्र भाष्ये 'कथमन्यथा सर्वपुराणादि-प्रसिद्धाकृतिर्भगवत उपपद्येत[४]'। न चान्यद् भगवत उत्तमं ब्रह्म'[५] इत्यादिना 'द्वितीयान्ते' इति शेषः। **पराभ्युपगतस्य** निराकारत्वेन पराभ्युपगतस्य। तथा च द्वितीयान्ते भाष्यम्- 'न च [६]तद्ब्रह्मणोऽशरीरत्वादेतत् कल्प्यम्, तस्यापि शरीरश्रवणात्, आनन्दरूपममृतम्'[७] इत्यादि। 'तस्य= पराभिमतस्य ब्रह्मणः' इति हि तत्र टीका। 'एवम्' इति गीतापदार्थः- **साकारमिति**॥

परचोदितप्रश्नार्थोऽनेन कथं दूषितः? इत्यतो भाष्यभावमाह- **स्यादिति**॥ एतत् रूपवत्त्वारूपवत्त्वाभ्यां भगवदुपासनं कार्यमिति एतत्, तथा मानाभावादिति भावः। अरूपत्वेन भगवदुपासने को दोषः? इत्यत आह- **अन्यस्येति॥ अनर्थ-हेतुत्वादिति**॥ 'अचेतनासत्यायोग्यानि अनुपास्यानि अफलत्वविपर्ययाभ्याम्'[८] इति शास्त्रात्, '[९]अन्यथोपासका ये तु तमोऽन्धं प्राप्नुवन्ति' इत्यादिवचनाच्चेति भावः। **एतत्** रूपवत्तयैवोपासनं कार्यमित्येतत्। 'ब्राह्मणोऽस्य मुखम्'[१०] इत्यत्र मुखरूपाकारश्रवणाद्, 'आदित्यवर्णम्' इति विग्रहोपस्थानाच्चाह- **ब्राह्मणोऽस्येत्यादि**॥ नन्वेकप्रकारासकृदुक्तिः अभ्यासः। न च 'सहस्रशीर्षा'[११] इत्यादा-वसकृदुक्तिरस्ति। तत् कथमभ्यासशब्दः? इत्यत आह- **अभ्यासशब्देनेति**॥ **तत्फलम्** अभ्यासफलम्, **नियमः** अवधारणम्। लक्षणाबीजसम्बन्धद्योतनाय

---

१. निघण्टौ		२. श्वे.उ. ३.१९		३. शाण्डिल्योपनिषद् २.१.२
४. उपपद्यते (पा.)		५. गी.भा. २-७२
६. 'तस्य ब्रह्मणः' इति प्रचलितपाठः।		७. गी.भा. २-७२
८. साङ्कर्षणसूत्रम् (छां.भा.७.४.१४) (सङ्कर्षसूत्रमिति शास्त्रान्तरं व्यवहारः)
९. 'अन्यथोपासका ये तु तमोऽन्धं यान्त्यसंशयम्' (कौर्मपु., ईश.भा. श्लो.९)
१०. तै.आ. ३.१२.५		११. तै.आ. ३.१२.१

'तत्फलम्'[१] इत्युक्तम्। अभ्यासस्य हि 'इदमित्थमेव' इत्यवधारणं फलम्। 'तमेवम्'[२] इति वाक्येन च, तं= पुरुषम्, एवं= 'सहस्रशीर्षा' इत्यादिना प्रकारेण विद्वान् अमृतो भवति, मोक्षाय साधनान्तरं नास्तीति आवेदनान्मोक्षाय रूपवत्तयैव भगवदुपासनं कार्यम्, न निराकारतयेत्यवधारणं प्रत्याययितुं भाष्ये 'साभ्यासा' इत्युक्तमिति भावः।

**केचित्तु** 'तत्फलनियमो लक्ष्यते' इति पठन्तः आकारवत्तयैवोपासने मोक्षफलम्, न निराकारतयोपासने इति तत्फलनियमोऽभ्यासपदेन लक्षणया ग्राह्य इत्यर्थ इत्याहुः। 'साभ्यासा' इत्यनन्तरं भाष्ये शेषमाह- **श्रुतिः साकारोपासनं मोक्षसाधनमाहेति शेष इति॥** भाष्ये 'इत्यारभ्य' इत्यनन्तरं 'पठ्यमाना' इत्यपि शेषो वक्तव्यः, तेन ल्यबुपपत्तिः[३]। **अतमस्कत्वादिसादृश्यात्** तमःशून्यत्व-सुवर्णत्व-तेजीयस्त्वादिसादृश्यात्। ननूपचारो गौणी वृत्तिः। वृत्तिश्च शब्दधर्मः। यदाहुः-

'तस्मात् परममुख्यत्वं विष्णावन्यत्र मुख्यता।
उपलक्षणा च गौणी च तिस्रः शब्दस्य वृत्तयः॥'[४] इति।

तत् कथम् आदित्यवर्णत्वादिरूपेऽर्थे उपचारशब्दः ? इत्याशङ्क्य, कर्मणि घञन्तोऽयमुपचारशब्द इति युज्यते अर्थेऽप्युपचारशब्द इत्याह- **उपचर्यत इतीति॥**

**ननु प्रथमोपस्थितत्वात्**, तथैव भाष्ये पाठाच्च 'सहस्रशीर्षत्वादिश्च न वृथोपचारत्वेनाङ्गीकार्यः' इति भाषणीयम्, तत् किमर्थम् 'आदित्यवर्णत्वादिश्च'

---

१. 'लक्षणम्' इति मुद्रितभावप्रदीपिकापुस्तके पादटिप्पण्याम्। स प्रामादिकः पाठः।
२. तै.आ. ३.१२.७
३. 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' (पा.सू. ३.४.२१) समानकर्तृकयोः धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात् ; इति सूत्रविहितक्त्वाप्रत्ययादेशल्यबुपपत्तिः।
४. अ.व्या. १.४.६अधि., ३१(३३७)श्लो.

इत्युक्तम् ? इत्यत आह- **केचिदिति ।। हिरण्यगर्भविषयमिति ।।** 'तस्माद्विराडजायत'[1] इति ब्रह्माण्डोत्पादकत्वलिङ्गात्, प्रजापतिश्रुतेश्चेति भावः। **उपचारानर्हाम्** उपचारशङ्कानर्हाम्। 'स्थाणू रुद्रः' इत्यत्र 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घः'[2] इति दीर्घः। **प्रजापतेरपत्यमिति ।।** 'दिति-अदिति-आदित्य-पत्युत्तरपदात् ण्यः'[3] इति प्रजापतिशब्दाद् अपत्येऽर्थे ण्यप्रत्यय इति भावः। वेदे 'राध-साध= संसिद्धौ' इत्यतः कर्तरि उप्रत्यये[4] 'साधुशब्दः'[5] इति भावेन तदर्थमाह- **साधकैरिति ।। भावप्रदीपिकायां तु** 'ताच्छील्यादर्थादुन् तथा' इति शास्त्रात् ताच्छील्यविशिष्टे कर्तरि उन्प्रत्ययमङ्गीकृत्य[6] 'राधनशीलैः' इत्युक्तम्। 'संसारस्य' इति तु शेषः। 'तारवाच्यम्' इत्यत्र तारशब्दार्थः- **ओङ्कार इति ।।** 'तरन्त्यनेन संसारम् इति तारः' इति सुधा[7]।

ननु साकारतया भगवदुपासनं न कर्तुं शक्यम्। तस्य 'अलोमपादत्वात्' इति वक्तुम् 'अलोमपादो ह्यसौ उच्यते' इति श्रुत्युक्तमयुक्तम्? लोमयुक्तपादत्वाभावेऽपि साकारोपासनोपपत्तेः, इत्याशङ्क्य 'तनूरुहं रोम लोम'[8] इत्यभिधानेनाङ्गरुह-

१. ऋ. ८.४.१७

२. 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (पा.सू. ६.३.११)। ढरेफौ लोपयतीति ढ्रलोपः, तस्मिन् वर्णे अर्थाद् ढकार-रेफात्मके परे पूर्वस्याणो दीर्घः। पुना रमते, हरी रम्यः।

३. पा.सू. ४.१.८५

४. 'कृ-वा-पा-जि-मि-स्वदि-साधि-अशूभ्य उण्' (उ.सू. १) इति सूत्रेण उण्प्रत्ययः।

५. 'राधुशब्दः' इति भावप्रदीपिकामुद्रितपुस्तके पादटिप्पण्याम्।

६. सौकरायणश्रुतौ 'मुमुक्षुभी राधुभिः' इति पाठं स्वीकृत्य 'राधुभिः= राधनशीलैः' इत्युक्तम्।

७. 'तरन्त्यनेन अनिष्टनिचयम् इत्योङ्कारस्तारः' इति सुधा, 'तत्र ताराथमूलत्वम्' अ.व्या. श्लो. १.१.८ सन्दर्भे।

८. अ.को.

वाचिनोऽपि लोमशब्देन [1]शिरोरुहकेशग्रहणम्, चरणवाचिना पादशब्देन चाङ्घ्रिग्रहणम्, ताभ्यां च लोमपादपदाभ्यां केशान्तपादादिसर्वात्रयवा लक्षणया विवक्षिताः। तत्र च कर्मधारयादेरसम्भवात् 'लोमानि पादौ च' इति द्वन्द्वानन्तरं नञा समासे, अलोमपादशब्देन सकलावयवराहित्यं निराकारत्वं लभ्यत इति, 'अयुक्तं साकारोपासनम्' इति युक्त एव 'कथम्' इत्याक्षेप इति भावेनाह- **लोमेति केशवचनमित्यादिना**॥ 'बहुवर्णः' इत्युक्तं बहुवर्णत्वं विशदयितुम्- 'सुवर्णः', 'लोहितादित्यवर्णः', 'श्यामः' इत्युक्तम्। तत्र लोहितादित्यवर्णत्वं श्यामत्वं च सुज्ञानम्। 'सुवर्णः' इति च शोभनवर्णत्वमात्रं प्रतीयते, न तु वर्णविशेष इत्यतोऽत्र प्रकृतोपयोगायार्थमाह- **सुवर्णवर्ण इति** ॥ [2]'रुग्मवर्णः' इति प्रसिद्धेरियमुक्तिः। श्रुतौ 'कति प्रश्नाः, कति चोत्तरणि' इति न ज्ञायते, इत्यतो विवेकं दर्शयति- **अत्र मुमुक्षुभिरित्यादिना** ॥ अनेनैवातिव्यवहितानां पदानामन्वयश्च दर्शितो भवति । **तारवाच्यम्** ओङ्कारवाच्यम् । **तारकं** संसारस्य। **द्वितीयः** 'प्रश्नः' इत्यनुवर्तते। **असौ** ध्येयः पुरुषः। **तृतीयः** प्रश्नः। शब्दतो भेदस्य स्फुटमवभासादुक्तम्- **अर्थत इति** ॥ तदेवाह- **यस्त्वयेति** ॥ **तृतीयस्य** 'प्रश्नस्य उत्तरमाह' इत्यनुवर्तते।

**ध्यानं च** 'तस्य' इति शेषः। **तथैव** साकारतयैव। 'गतिरुक्ता' इति भाष्ये 'द्वितीयान्ते'[3] इति शेषः। **अभिप्राय इति** ॥ 'अलोमपादः' इत्यस्य लौकिक-केशपादाद्यवयवराहित्यं विवक्षितमित्यभिप्रायः । **प्रश्नार्थः**:- 'ये त्वाम् एवं साकारमुपासते, ये चाप्यव्यक्तं निराकारम्' इत्यादिनोक्तः। **द्वेधा** 'साकारत्वेन निराकारत्वेन' इति द्वेधा। **अत्र** 'त्वां पर्युपासते ये चाप्यक्षरम्' इति गीतायाम्। **पुरुषौ** महापुरुषः, अक्षरशब्दितकूटस्थपुरुषश्चेति द्वौ पुरुषौ। वासुदेवे पुरुषत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात्, 'अक्षरात् परतः परः'[4], 'अक्षरादपि चोत्तमः' (१५.८) इत्या-

१. 'कचः केशः शिरोरुहः' इति अ.को. । २. रुग्मवर्णत्वप्रसिद्धेः (पा.)
३. 'द्वितीयाध्यायान्ते' (पा.) ४. आथ. २.१.२

दावक्षरशब्दस्य च कूटस्थपुरुषार्थत्वादिति भावः। **एकध्येयविषयतयेति** ।। ये त्वाम् एवं= साकारमुपासते, ये चाप्यव्यक्तं= निराकारं त्वामिति विशेष्यैक्याभिप्रायेण प्रश्न इत्येकध्येयविषयतयेत्यर्थः। उत्तरार्धे 'त्वाम्' इत्यस्यानुवृत्तिप्रसङ्गः, 'अव्यक्तम्' इत्यनेनैव पूर्तौ 'अक्षरम्' इत्यस्य वैयर्थ्य-प्रसङ्गश्च आच्छादनीय इति भावेनोक्तम्- **कथञ्चिदिति** ।। **उत्तरं निरवकाश-मिति** ।। 'ते मे युक्ततमा मताः' (१२.२) इति यत् 'स्वात्मोपासका एवोत्तमाः' इति भगवता वक्ष्यमाणम् अर्जुनप्रश्नस्योत्तरम्, न तत् निर्गुणोपासकोत्तमत्वपरतया शक्यं व्याख्यातुम्। 'मय्यावेश्य मनो ये माम्' (१२.२) इत्यस्मच्छब्देन वासुदेवस्यैव ग्राह्यतयाऽन्यत्रानवकाशादिति भावः।

परोक्तप्रश्नार्थे दूषणान्तरपरत्वेन 'पुरुषभेदः' इति भाष्यमेव प्रकारान्त-रेणावतारयति- **किञ्चेति** ।। **विशुद्धाशयः** परिशुद्धान्तःकरणः। **एकस्यैव** उपासकस्य, द्वयं सगुणोपासनं निर्गुणोपासनमिति उपासनद्वयम्। **उपासक-पुरुषभेद इति** ।। 'ये त्वां पर्युपासते' 'ये चाप्यक्षरमव्यक्तम्' इति चशब्द-बोध्यसमुच्चयस्य[१] समुच्चेयपुरुषभेदाविनाभावादिति भावः। ननु यदुक्तम् 'उत्तरं निरवकाशम्' इति न तद् युक्तम्। यतः **शङ्करः**- [२]ये त्वक्षरोपासकाः सम्यग्दर्शिनः निवृत्तैषणाः ते तावत्तिष्ठन्तु। तत्र यद् वक्तव्यम् अक्षरोपासकानां श्रैष्ठ्यं तद् उपरिष्टात् 'ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तम्' (१२.३) इत्यत्र वक्ष्यन्, विश्वरूप-परमेश्वरोपासकान् योगवित्तमान् भगवानुवाच- 'मय्यावेश्य' इत्युत्तरार्धं इति व्याचख्यौ। प्रश्नश्च[३] परिहारानुसारेण योज्य इति न भाष्यकारीयं प्रश्नव्याख्यानं युक्तम् ? इत्यत आह - **उत्तरापव्याख्याननिराकरणं त्विति** ।। ''ये तु 'ते मे युक्ततमा मताः' (१२.२), 'मय्येव मन आधत्स्व' (११.८) इत्यादौ भगवतोक्तेऽपि अव्यक्तोपासकानामाधिक्यं वदन्ति ते त्वपलापकत्वाद्[४]

---

१. चशब्दोह्यसमुच्चयस्य (पा.)　　२. शां.भा. १२.२

३. प्रश्नस्य (पा.)　　४. 'अपलापकत्वादेव' इति क्वचिद् गी.ता.नि. कोशेष

अतिसाहसिका इति सुशोच्या एव'' इति **गीतातात्पर्यनिर्णये** 'ते मे युक्ततमा मताः' इति भगवदुपासकानाम् उत्तमत्वमुक्त्वा, 'मय्येव' इति मदुपासकानामुत्तमत्वात्[१] 'मदुपासक एव भव' इति स्फुटमुक्तत्वाद् अव्यक्तोपासकानामाधिक्यं वदताम् अपलापकत्वमेव । ततश्च साहसिकत्वादहो नष्टा एते इति शोकविषयत्वमेव ; न तु परिहारं वक्तुं प्रतिवादित्वमिति **शङ्करकृतं** प्रत्युत्तरापव्याख्यानं प्रत्याख्यातमिति भाष्यकारीयं प्रश्नव्याख्यानमेव स्थितमित्यर्थः ॥ १-२ ॥

**गीताक्षरार्थस्तु** - श्रीदेवीशब्दिताव्यक्तोपासनाद् भगवदुपासनस्य उत्तमत्वसिद्धये भगवदुपासनोपायप्रदर्शनम् अस्मिन्नध्याये क्रियते । तदुपायप्रदर्शनं च भगवदुपासनाधिक्यज्ञापनार्थमेव इत्यध्यायस्यैकवाक्यता, [२]अधिकोपासनगोचरत्वलक्षणभगवन्माहात्म्यस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् तन्माहात्म्यप्रतिपादनपरपट्कान्तर्भावश्च । 'एवं सततयुक्ता ये' इत्यर्जुनप्रश्नसङ्गतिप्रदर्शनेनैव आनन्तर्यलक्षणाऽपि सङ्गतिर्ज्ञायते । तत्र तावत् 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति'[३], 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति'[४], 'तरति शोकमात्मवित्'[५] इत्यादौ भगवज्ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं प्रतीयते । ज्ञानं च नोपासनं विना निष्पद्यत इति तदुपासनमपि मोक्षसाधनमेष्टव्यम् । श्रूयते च 'मुमुक्षुभिः साधुभिः पूतपापैः'[६] इति भगवदुपासनं मोक्षहेतुरिति ।

तथा च यथा भगवदुपासनं मोक्षसाधनं तथा श्रीदेव्युपासनमपि, 'श्रियं वसाना अमृतत्वमायन्'[७], 'अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते'[८], 'उपास्य तां श्रियमव्यक्तसञ्ज्ञां भक्त्या मृत्योर्मुच्यते सर्वबन्धैः'[९] इत्यादौ

---

१. मदुपासकानामेवोत्तमत्वात् (पा.) २. आधिक्योपासन... (पा.)
३. तै.आ. ३.१.३ ४. श्वे.उ. ३.८,६.१५ ५. छां. ७.१.३
६. सामवेदे सौकरायणश्रुतिः ७. ऋ. म.९, सू.९४, मं.४
८. काठ. १.३.१५ ९. सामवेदे आग्निवेश्यशाखायाम् ।

मोक्षसाधनं प्रतीयते। न चैवं प्रतीयमानमपि अव्यक्तोपासनस्य मोक्षसाधनत्वम् उपचरितमेव, 'अन्तवत्तु फलं तेषाम्' (७.२३) इत्युक्तन्यायेन ब्रह्माद्युपासनस्येव तदुपासनस्याप्यन्तवत्फलत्वादिति वाच्यम्। वैषम्यात्। युक्तं ब्रह्माद्युपासनस्य मोक्षसाधनताया उपचरितत्वकल्पनम्; तेषां जननमरणादिदोषवत्त्वेन तदुपासनस्य जननमरणादिराहित्यरूपमोक्षसाधनत्वस्यासम्भवात्। श्रीदेव्यास्तु 'चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते'[१], 'चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशाः'[२], 'अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरामि', 'यं कामये तंतमुग्रं कृणोमि', 'अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्' 'परो दिवा पर एना'[३], 'त्वया जुष्ट ऋषिर्भवति देवि त्वया ब्रह्माऽऽगतश्रीरुत त्वया'[४], 'त्वया जुष्टश्चित्रं विन्दते वसु'[५] इत्यादौ नित्ययौवन-ज्ञानमयत्व-सर्वदेवपूज्यत्वादिमहामाहात्म्यवत्त्वेन आवेदिताया मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वा-सम्भवाभावाद्, वास्तवमेव तदुपासनस्यापि मोक्षसाधनत्वमिति 'भगवदुपासना-अव्यक्तोपासनरूपमार्गद्वयेन एकमेव मोक्षरूपं फलं प्राप्नुवतां मध्ये के श्रेष्ठाः ?' इति साधकबाधकप्रमाणाभावात् संशयः कस्यचिद् अविदिततत्त्वस्य पुंसो भवतीति तदनुजिघृक्षया 'भगवदुपासका एव श्रेष्ठाः' इति जानन्नप्यर्जुनः तत्र स्वविदिते युक्तिजिज्ञासया[६] वा परकीयसंशयाध्याहारेण अपृच्छदित्युच्यते- **अर्जुन उवाच- एवं सततयुक्ता इति ॥**

**ये भक्ताः सततयुक्ताः** नैरन्तर्येण भगवति मनोयोगवन्तः सन्तः **एवम्** एवंभूतं दृष्टश्रुतरूपवन्तं **त्वाम्** एवं 'मत्कर्मकृन्मत्परमः' (११.५५) इत्याद्युक्त-प्रकारेण **पर्युपासते, ये चाप्यक्षरं** देहतोऽपि क्षरणरहितमिति विशेषणं देहक्षरणवद्भ्यो ब्रह्मादिदेवेभ्यो वैलक्षण्यप्रदर्शनेन प्रश्नसम्भावनार्थमुपात्तम्। **अव्यक्तं** चित्प्रकृतिं **पर्युपासते** भक्तिश्रद्धातिशयेन ध्यायन्ति [७]**तेषां मध्ये के**

१. ऋ. मं.१०. सू.११४, मं. १०० २. काठ.सं. ३१.१४
३. ऋ. १०.१२४.१-८ ४,५. म.ना. १६.४. तै.आ. १०.३९.१
६. स्वाविदितयुक्तिजिज्ञासया (पा.)
७. 'यतश्च निर्धारणम्' (पा.सू. २.३.४१) इत्यनेन षष्ठी।

**योगवित्तमाः** अतिशयेन मोक्षोपायज्ञेषु श्रेष्ठाः ? 'इति' शब्दोऽध्याहर्तव्यः। तस्य च 'उवाच' इत्यन्वयः ॥ १ ॥

एवं सन्दिह्य कृतप्रश्नस्य 'मदुपासका एवोत्तमाः' इति परिहार उच्यते- **भगवानुवाच - मयीति ॥**

**ये मयि मन आवेश्य** समाधाय **नित्ययुक्ताः** नित्योद्योगशालिनः **परया** उत्तमया **श्रद्धया** आस्तिक्यबुद्ध्या **उपेताः** सन्तो **मामुपासते ते मे** 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च'[१] इति षष्ठी, मम **युक्ततमाः** साधकतमाः **मताः**। अत्रापि 'इति'शब्दोऽध्याहार्यः॥ २॥

भगवद्गीता

ये त्वक्षरमनिर्देश्यम् अव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

भाष्यम्

भवन्तु त्वदुपासका एवोत्तमाः । इतरेषां तु किं फलम् ? इत्यत आह- **ये त्वित्यादिना ॥** अनिर्देश्यत्वं चोक्तं भागवते मायायाः- 'अप्रतर्क्यादनिर्देश्याद्[२] इति केष्वपि निश्चयः'[३] इति । ईश्वरस्तु '[४]दैव-

---

१. (पा.सू. ३.२.१८८) इति वर्तमाने क्तः, अतः 'क्तस्य च वर्तमाने' (पा.सू. २.३.६७) इति शेषः।

२. अनिर्वाच्यात्' इति विजयध्वजपाठः। ३. भाग. १.१७.१९

४. देवशब्देनोक्तः 'देवमन्यं परं'

शब्देनोक्तः 'दैवमन्ये परे'[१] इत्यत्र। उक्तं च सामवेदे काषायणश्रुतौ 'नासदासीन्नो सदासीत् तदानीम्'[२] इति।

'न महाभूतं नोपभूतं तदाऽसीत्।' [१]इत्यारभ्य 'तम आसीत्तमसा गूळ्हमग्रे' इति। 'तमो ह्यव्यक्तमजरमनिर्देश्यम् एषा ह्येव प्रकृतिः' इति। सर्वगाऽचिन्त्यादिलक्षणा [२]हि सा। तथा हि मोक्षधर्मे -

'नारायणगुणाश्रयाद् अजराद्
अतीन्द्रियाद् अग्राह्याद् असम्भवतः[३]।
असत्याद् अहिंस्रात् ललामाद् द्वितीयप्रवृत्तिविशेषाद्
अवैराद् अक्षयाद् अमराद् अक्षराद् अमूर्तितः
सर्वस्याः सर्वकर्तुः शाश्वततमसः।'[४] इति।

---

१. भाग. १.१७.१८

२. ऋ. १०.१२९..१, शत.ब्रा. १०.५.३.२, तै.ब्रा. २.८९.३

१. इत्याद्यारभ्य (पा.) २. च सा (पा.)

३. असम्भवात् (कुम्भ.) राघवेन्द्रतीर्थैराद‍ृतश्च। अत एवोक्तं भावदीपे-'असम्भवादिति ॥ अनुत्पद्यमानादित्यर्थः' इति।

४. नारायणगुणाश्रयाद् अजराद् अमराद् अतीन्द्रियाद् अग्राह्याद् असम्भवात्। सत्याद् अहिंस्यात् लवादिभिरद्वितीयाद् अप्रवृत्तिविशेषाद् अवैराद् अक्षयाद् अमराद् अजराद् अमूर्तितः सर्वव्यापिनः सर्वकर्तुः शाश्वतात् तमसः। (भा.कुम्भ. १२.३५१.६), नारायणगुणाश्रयाद् अजराद् अमराद् अनिन्द्रियाद् अग्राह्याद् असम्भवात्। सत्याद् अहिंस्रात् ललामाद् विविधप्रवृत्तिविशेषाद् अवैराद् अक्षयाद् अमराद् अजराद् अमूर्तितः सर्वव्यापिनः सर्वकर्तुः शाश्वतात् तस्मात्। (भा.गी.प्रं. १२.३४२.६), नारायणगुणाश्रयाद् अक्षयाद् अजराद् अनिन्द्रियाद् अग्राह्याद् असम्भवात्। सत्याद् अहिंस्रात् ललामाद् विविधप्रवृत्तिविशेषाद् अक्षयाद् अजरामराद् अमूर्तितः सर्वव्यापिनः सर्वकर्तुः शाश्वतात् तमसः। (भा.पुणे. १२.३२९.६-७)

'आसीदिदं तमोऽभूतम् अप्रज्ञातमलक्षणम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ।'[१]

इति[२] मानवे । 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते' (१५.१६) इति[३] वक्ष्यति । कूटे= आकाशे स्थिता कूटस्था ।

'[४]आकाशे संस्थिता त्वेषा ततः कूटस्थिता मता ।'

इति हि ऋग्वेदखिलेषु ।

'सा सर्वगा निश्चला लोकयोनिः
सा चाक्षरा विश्वगा विरजस्का[५] ।'

इति सामवेदे [६]गौपवनशाखायाम् ॥ ३-४ ॥

प्रमेयदीपिका

एवं तर्हि 'मय्यावेश्य' (१२.२) इत्यनेनैव 'मदुपासका एव उत्तमाः' इति प्रश्नस्योत्तरं जातम् । किमुत्तरेण वाक्येन ? इत्यत आह- **भवन्तु इति** ॥ आक्षेपगर्भोऽयमभ्युपगमः । न युक्तं त्वदुपासकानामेवोत्तमत्वमिति भावः । तदुपपादनाय पृच्छति- **इतरेषामिति** ॥ अव्यक्तोपासकानां किं फलम् ? मोक्षोऽस्ति वा न वा । न चेत्, उदाहृतश्रुतिविरोधः[७] । आद्ये कथं त्वदुपासकानामुत्तमत्वम् ? फलसाम्यादिति भावः । नन्वेषां विशेषणानां ब्रह्मणोऽन्यत्रासम्भवात् कथं 'इतरेषां किं फलम्' इत्यस्योत्तरत्वेन एतदवतारः ?

---

१. म.स्मृ. १.५ २. इति च मानवे ३. इति च (पा.)
४. आकाशसंस्थिता (पा.) ५. वीरजस्का ६. गौतमशाखायाम् (पा.)
७. क. 'श्रियं वसाना अमृतत्वमायन्' इत्याद्युदाहृतवाक्यविरोधः । 'उदाहृतवाक्यविरोधः' इति पा. ।

इत्यतोऽक्षराव्यक्तत्वयोः मायायामुपपादितत्वाद् तदन्यानि[1] तत्रोपपादयन्ननिर्देश्यत्वं तावदुपपादयति- **अनिर्देश्यत्वं चेति ॥** शब्दागोचरत्वम्। 'धर्मस्य मम पादभङ्गः'[2] इत्यन्वयः।

नन्वत्रापीश्वरोऽस्त्वनिर्देश्यः ? इत्यत आह- **ईश्वरस्त्विति ॥** दैवं पादभङ्गकारणमाहुः। तथा च पुनरुक्तिः स्यादिति भावः। न च दैवशब्दोऽदृष्टवाची। तस्य 'परे[3] कर्म' इति पृथगुक्तत्वात्। मायाया अनिर्देश्यत्वे स्पष्टं च प्रमाणमाह- **उक्तं चेति ॥ महाभूतम्** आकाशवायुरूपम्। **उपभूतं** तेजः-अप्-अन्नलक्षणम्[4]। **तदा** प्रलये। 'अजरम्' इत्यादिकं प्रलयेऽवस्थानस्योपपादकम्। 'न च एतद्ब्रह्म' इति प्रदर्शनाय 'एषा ह्येव प्रकृतिः' इत्युदाहृतम्। इदानीं 'सर्वत्रगम्' इत्यादिकं मायायामुपपादयितुमाह- **सर्वगेति ॥** भावप्रधानो निर्देशः। स्वरूपवाची वा [5]लक्षणशब्दः।

नारायणगुणः [6]तदिच्छालक्षण आश्रयो यस्य तत् तथोक्तम्। अनेन ब्रह्मणो व्यावृत्तिः। 'अजरात्', 'अमरात्' इति जडप्रधानादेः। तस्य तत्रास्यभावात्। 'अग्राह्यान्मनसोऽप्यगोचरात्' इत्यनेनाचिन्त्यमिति सिध्यति। 'असम्भवतः', 'अक्षयात्', 'अक्षरात्' इति ध्रुवत्वसिद्धिः। **असति**= प्रलये भवम् **असत्यम्। ललामं** प्रधानम्। **द्वितीया**= भगवदेकाधीना प्रकृतिः विशेषो यस्य तत्तथा। **अमूर्तितः** प्राकृतदेहरहितात्। **सर्वस्याः** [7]सर्वत्रगाया इति

१. अन्यानि (पा.) २. भाग. १.१७.१२
३. ग. अपरे, अपरेऽपि (पा.) ४. तेजोऽब्भूलक्षणम् (पा.)।
५. 'लक्षणं लक्ष्यमात्मा च स्वरूपमिति कथ्यते' इति।
(भाग.ता.नि. ३.११.१०)
६. तदिच्छादिलक्षणः (पा.) ७.सर्वगायाः (पा.)

छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । अनाद्यविद्याभिमानित्वात्- **शाश्वततमसः** । 'पुरुषोऽभूत्'[१] इत्यन्वयः ।

इदं प्रसिद्धं **तमः** मायाख्यं प्रलये सर्वतः प्रसुप्तमिव निर्व्यापारमासीत् । **अभूतम्** अजातम् । 'अप्रज्ञातम्' इत्यादिना प्रत्यक्षानुमानागमवेद्यत्वाभाव उच्यते । अवेद्यलक्षणत्वाद्- **अप्रतर्क्यम्** । अनेन 'सर्वत्रगमचिन्त्यं ध्रुवम्' इति सिध्यति[२] । [३]गीतावाक्येन कूटस्थत्वं नित्यत्वं चेत् 'ध्रुवम्' इति पुनरुक्तिः । कूटम्= अनृतं तिष्ठत्यस्मिन्नित्यसम्भवि ? इत्यत आह- **कूट इति ॥** कूटशब्दस्याकाशवाचित्वेऽभिधानं [४]प्राक् पठितम् । तथाऽपि दार्ढ्याय श्रुत्युदाहरणम् । श्रुत्यनुसारेण स्त्रीलिङ्गम् । 'सा सर्वगा' इति [५]उक्तेऽर्थे स्पष्टं प्रमाणम् । **निश्चला** स्वपदादभ्रष्टा । विश्वं गतम्= आश्रितमस्यामिति विश्वगा । [६]एतानि चोक्तविशेषणानि तदुपासनस्य मोक्षसाधनत्वाङ्गीकार-समर्थनार्थानीति ज्ञेयम् ॥ ३-४ ॥

१. 'पुरुषः प्रादुर्भूतः' इति भा. कुम्भ. १२.३५१.६
२. इति गीतोक्तं प्रमेयं सिध्यतीत्यर्थः । (भा.दी.-राघ.)
३. गीतावाक्ये (पा.)
४. 'कूटं खं विदलं व्योम सन्धिराकाश उच्यते' इति (गी.भा. ६.७)
५. उक्तार्थे (पा.)
६. ''ननु 'ये त्वक्षरमनिर्देश्यम्' इत्यादिविशेषणानि अव्यक्तस्य किमर्थम् उक्तानि? येन महता प्रयत्नेन अनिर्देश्यत्वं चोक्तं भागवते ।'' इत्यादिना 'कथम्' इतिपर्यन्तभाष्येण अव्यक्ते तत्समाधानं कृतम्, इत्यतो गीतोक्ताव्यक्तविशेषणानाम् उपयोगमाह- एतानि चेति ॥ एतेन 'अव्यक्तं विशेष्यम्, अन्यानि तद्विशेषणानि' इति सूचितम् । (भा.दी.-राघ.)

## भावदीपिका

'प्रश्नस्य इत्युत्तरं जातम्' इत्यन्वयः। पूर्वोक्तोपन्यासस्य[१] साक्षेपगर्भत्वमेव दर्शयति- **न युक्तमिति ॥ उदाहृतश्रुतीति ॥** 'श्रियं वसाना अमृत्वमायन्'[२] इत्युदाहृतश्रुतीत्यर्थः। **फलेति ॥** मोक्षरूपफलेत्यर्थः। **एषाम्** अक्षरत्व-अनिर्देश्यत्वादीनाम्। **उपपादितत्वादिति ॥** 'अव्यक्तं प्रकृतिः', 'अक्षरं च तत्'[३] इत्यादिनेत्यर्थः। **अप्रतर्क्यादिति ॥** [४]प्रथमस्कन्धे पादत्रयेणावस्थित-गोरूपधर्मस्य वचनम्। **अप्रतर्क्यात्** अनुमानागोचरात्। पञ्चम्या अन्वयं दर्शयति- **धर्मस्य ममेति ॥** तथाच 'अप्रतर्क्याद् अनिर्देश्याद् धर्मस्य मम पादभङ्ग इति केष्वपि निश्चयः' इति शेषपूरणेनान्वयो द्रष्टव्य इत्यर्थः।

**ईश्वरस्त्वितीति ॥**

केचिद्विकल्प्यवचस आहुरात्मानमात्मना।
दैवमन्ये परे कर्म स्वभावमिति चापरे ॥[५]

इत्यत्र वाक्ये दैवशब्देनेश्वर उक्त इत्यर्थः। 'दैवमाहुः' इत्युक्ते 'किमाहुः' इत्याशङ्कायाम् अध्याहार्यं दर्शयति - **दैवं पादभङ्गकारणमाहुरिति ॥ तथा चेति ॥** अनिर्देश्यपदेनापीश्वरोक्तावित्यर्थः। **एतदिति ॥** अव्यक्ताजरादि-शब्दवाच्यमित्यर्थः। लक्षणशब्दस्यासाधारणधर्मवचनत्वात् सर्वगादीनां लक्षणत्वाभावादाह- **भावप्रधान इति ॥**

**ब्रह्मणः** परब्रह्मणः। तथा चात्र प्रकृतिरेव प्रतिपाद्येत्याशयः। कुतो जडप्रधान-महदादेर्व्यावृत्तिः ? इत्यत आह- **तस्य तत्प्राप्तीति ॥** अजरामृत-

---

१. पूर्वोक्तोपन्यासः (वे.)　　२. ऋ. मं.९, सू.९४, मं. ४
३. गी.भा. १२.१, तृतीयमूले।　　४. भाग. १.१७.१९
५. भाग. १.१७.१८

त्वाख्यविशेषणं जडप्रधानादेर्न सम्भवति। तस्य जरादिप्राप्त्यभावेन निषेधा-योगादित्यर्थः। **ध्रुवत्वेति**॥ उत्पत्त्यभावस्य, स्वरूपतो देहतश्च नाशाभावस्य विशेषणत्रयेणोक्तत्वाद् ध्रुवत्वसिद्धिरित्यर्थः। **भवं** स्थितम्। तथा च 'अत्रत्यम्' 'तत्रत्यम्' इतिवत् 'असति भवं= स्थितम् असत्यम्' इति 'तत्र भवः' इति[१] तद्धितप्रत्ययान्तः शब्द इत्यर्थः। **प्रधानमिति**॥ तथा च 'ललामात्' इत्यस्य 'ब्रह्माद्यपेक्षया प्रधानात्' इत्यर्थः। ननु 'शाश्वततमसः' इति विशेष्यस्य नपुंसकलिङ्गत्वात्, 'अजरात्' इत्यादिवत् 'सर्वस्मात्' इति स्यात्? इत्यत आह- **छान्दस इति**॥ **पुरुषोऽभूदिति**॥ अनाद्यविद्यागुणत्रयात्मिका प्रकृतिः, तदभिमानित्वात् शाश्वततमःशब्दवाच्याया मायायाः सकाशात् पुरुषः पुन्नामा ब्रह्माऽभूदित्यर्थः।

**प्रत्यक्षेत्यादि**॥ 'अप्रज्ञातम्' इत्यनेन 'प्रत्यक्षावेद्यत्वम्', 'अलक्षणम्', 'अप्रतर्क्यम्' इत्यनेन 'अनुमानावेद्यत्वम्', 'अविज्ञेयम्' इत्यनेन 'आगमावेद्यत्वम्' उच्यत इति द्रष्टव्यम्। अनुमानावेद्यत्वप्रतिपादकेऽप्रतर्क्यत्वे अलक्षणत्वं हेतुरुच्यते, इत्याशयेनाह- **अवेद्यलक्षणत्वादिति**॥ लक्षणस्यैव हेतूकर्तव्यत्वेन तस्यावेद्यत्वे हेतोरज्ञानासिद्धिप्राप्त्याऽनुमानायोगादिति भावः। **अनेनेति**॥ 'प्रसुप्तमिव' इत्यनेन 'सर्वगत्वम्', 'अप्रज्ञातम्' इत्यादिना 'अचिन्त्यत्वम्', 'अभूतम्' इत्यनेन 'ध्रुवत्वम्' सिध्यतीति द्रष्टव्यम्।

**गीतावाक्येन** 'कूटस्थम्' इत्यनेन। **असम्भवीति**॥ महालक्ष्म्याम् अनृताख्यदोषाभावादित्याशयः। **प्राक् पठितमिति**॥ 'कूटं खं विदलं व्योम सन्धिराकाश उच्यते'[२] इति षष्ठाध्याये[३] इत्यर्थः। आकाशे स्थितत्वं लक्ष्म्या अव्याकृताकाशाभिमानित्वादिति ज्ञेयम्। ननु गीतानुसारेण 'कूटे= आकाशे

---

१. इत्यर्थे २. अभिधानम् ३. गी.भा. ६.८

स्थितं कूटस्थम्' इति वक्तव्ये 'कूटस्था' इति कथं भाषितम् ? इत्यत आह- **श्रुत्यनुसारेणेति** ॥ 'आकाशे संस्थिता' इत्यादिश्रुत्यनुसारेणेत्यर्थः । **स्वपदेति** ॥ भगवद्वक्षोरूपात् स्वस्थानात् कदाऽप्यभ्रष्टेत्यर्थः । 'सर्वगा' इत्यनेन पौनरुक्त्य-परिहाराय व्याचष्टे- **विश्वं गतमिति** ॥ **समर्थनार्थानीति** ॥ लक्ष्म्या एतादृश-महामहिमोपेतत्वेन तदुपासनस्य मोक्षसाधनत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ ३-४ ॥

## भावरत्नकोशः

**एवम्** उक्तरीत्यैव यदि व्याख्यानम् । 'त्वदुपासका एवोत्तमाः' इति पक्षस्याभ्युपगमे, 'अव्यक्तोपासकानां किं फलम्' इति फलप्रश्नोऽनुपपन्नः ? प्रश्नस्योत्तरितत्वात्, इत्यत आह- **आक्षेपेति** ॥ आक्षेपभङ्ग्याऽयम् अभ्युपगम इति नाभ्युपगमाभिप्रायमिदं भाष्यम् । किन्तु, आक्षेपतात्पर्यकमिति भावेन तमेवाक्षेपं दर्शयति- **न युक्तमिति** ॥ **तदुपपादनाय**- भगवदुपासकानाम् उत्तमत्वाभावोप-पादनाय । **उदाहृतश्रुतीति** ॥ 'श्रियं वसाना अमृतत्वमायन्'[१] इत्युदाहृत-श्रुतिविरोध इत्यर्थः । एषां 'ये त्वक्षरमनिर्देश्यम्' इति श्लोकोक्तानामष्टानां विशेषणानाम् । **इतरेषां** भगवदुपासकेतरेषाम् अव्यक्तोपासकानाम् । **मायायां** प्रकृतिशब्दितश्रीदेव्याम्, 'अक्षरं च तत् अक्षरात्परतः परः'[२] इत्यादिना[३], 'अव्यक्तं प्रकृतिः, महतः परम्'[४] इत्यादिना[५] च, भाष्ये एवोपपादितत्वादित्यर्थः । **तदन्यानि** 'अनिर्देश्यम्' 'सर्वत्रगम्' इत्यादीनि विशेषणानि । **तत्र** मायायाम् । नन्वनिर्देश्यत्वं निर्देशायोग्यत्वम्, निर्देशशब्दश्च 'बालोऽङ्गुलिनिर्देशेन मातापितरावावेदयति' इत्यादौ प्रदर्शनेऽपि दृष्टः । अप्रदर्शनीयत्वं चातीन्द्रियसाधारणमिति कथमिदं मायाविशेषणं स्यात् ? इत्यतोऽत्र विवक्षितमनिर्देश्यत्वं व्याख्याति- **शब्दा-गोचरत्वमिति** ॥ वेदाद्यगोचरापरिमितस्वरूपमित्यर्थः । यद्वा अनिर्देश्यत्वं नाम मनसोऽप्यगोचरत्वं चेत् 'पर्युपासते' इति व्याहतम् ? मनसाऽवलोकन-

---

१. ऋ. ९.९४.४.　　२. आथ. २.१.२
३. गी.भा. १२.१　　४. कठ. १.३.११　　५. गी.भा. १२.१

रूपत्वादुपासनस्य, इत्यत आह- **शब्दागोचरत्वमिति** ॥ शब्दागोचरमहिम्नोऽपि भगवत उपास्यत्वमिव मायाया अप्युपास्यत्वं नायुक्तमिति भावः ।

भागवतवचने पञ्चम्यन्तं साकाङ्क्षम् अनन्वितम् ? अतस्तदन्वयं दर्शयति- **धर्मस्य ममेति** ॥ 'कोऽवृश्चत्तव पादांस्त्रीन् सौरभेय चतुष्पदः'[१] इति ।

'तपः शौचं दया सत्यमिति पादाः कृते कृताः ।
अधर्माङ्गैस्त्रयो भग्नाः स्मयसङ्गमदैस्तव ॥'[२]

इत्यादि पूर्वोत्तरग्रन्थपर्यालोचनायां लभ्यस्य धर्मस्य मम पादभङ्ग इत्यस्य श्रुतप्रायत्वाद् 'अध्याहृतेनान्वयः' इत्यनुक्त्वा 'इत्यन्वयः' इति साम्मुग्ध्येनोक्तम् । **केचित्तु** 'केचिद्वैकल्प्यवचस[३] आहुरात्मानमात्मनः'[४] इत्यतोऽनुवृत्तस्य 'आत्मनः' इत्यस्यार्थः- 'धर्मस्य मम' इति, 'पादभङ्गः' इत्येव त्वध्याहार इत्याहुः ।

शूद्ररूपकलिपीडितं छिन्नत्रिपादं वृषभरूपं वृषभशब्दवाच्यं धर्मं दृष्ट्वा, 'हे वृषभ! कस्मात्तव पादभङ्गो जातः ?' इति परीक्षिता प्रश्ने कृते, तत्रोत्तररूपं धर्मवाक्यम्-

'न वयं क्लेशबीजानि यतः स्युः पुरुषर्षभ ।
पुरुषं तं विजानीमो वाक्यभेदविमोहिताः ॥
केचिद्वैकल्पवचस आहुरात्मानमात्मनः ।
दै(दे)वमन्ये परे कर्म स्वभावमपरे प्रभुम् ॥
अप्रतर्क्यादनिर्देश्याद्[५] इति केष्वपि निश्चयः ।
अत्रानुरूपं राजर्षे विमृश स्वमनीषया ॥'[६] इति ।

हे पुरुषर्षभ= परीक्षिद्राज ! यतः= पुरुषाद् जीवानां क्लेशबीजानि स्युः, तं=

१. भाग. १.१७.१२ २. भाग. १.१७.२३
३. 'वैकल्पवचसः' इति विजयध्वजपाठः । ४. भाग. १.१७.१८
५. 'अनिर्वाच्यात्' इति विजयध्वजपाठः । ६. भाग. १.७.१९

पुरुषम् 'अयमेव' इति न जानीमः= न निर्धारयामः। कुतः ? यतो वाक्यभेद-विमोहिताः। के ते वाक्यभेदाः तव मोहकाः ? इत्यत्रोच्यते- **केचिदित्यादि ॥** वैकल्पं= विकल्पसमूहोपेतं वचो येषां ते तथोक्ताः। सन्देहापादकवचनाः केचिद् आत्मनः= जीवस्य आत्मानं= स्वात्मानं क्लेशबीजमाहुः। अन्ये दैवम्= ईश्वरम् आत्मनः= जीवस्य क्लेशबीजं= प्रकरणात् पादभङ्गादिक्लेशकारणमाहुः। परे कर्म= अदृष्टं तथाऽऽहुः। अपरे प्रभुम्= अप्रतिहतसामर्थ्यं स्वशब्दार्थभगवदुद्भवं[१] कालं तद्बीजमाहुः। अवेद्यलक्षणत्वाद् अप्रतर्क्याद् अनिर्देश्याद्= शब्दागोचरात् प्रधानादात्मनः क्लेशाः, प्रकृतापेक्षया धर्मस्य मम पादभङ्गः श्रीतत्वहेतुक इति केष्वपि पुरुषेषु निश्चयः। अत्र= एतेपूक्तेषु क्लेशस्थानेष्वनुरूपं= वेदशास्त्रोक्ततयोचितं त्वमेव विमृश स्वमनीषया इति भागवते मायाशब्दितश्रीदेव्याम् अप्रतर्क्यत्वमुक्त-मिति न ब्रह्मणोऽन्यत्राप्रतर्क्यत्वविशेषणासम्भव इति भावः। **भागवतटीकायां तु-** 'अप्रतर्क्यादनिर्वाच्यात्' इत्यादि पठित्वा, अनन्तत्वात् सर्वात्मना अप्रतर्क्यात्= तर्काविषयाद् अनिर्वाच्यात् प्रधानात् क्लेशपरम्परा जीवानां भवतीति व्याख्यातम्।

**अत्रापि** 'अप्रतर्क्यादनिर्देश्यात्' इति भागवतवाक्येऽपि। 'दैवमन्ये' इत्यत्र 'आहुः' इत्यनुवर्त्य तस्य प्रकरणलभ्यपदेनान्वय इति भावेनोक्तम्- **दैवं पादभङ्गकारणमाहुरिति ॥** 'दैवमन्य इत्यत्र' इत्येव भाषणीये[१] यत् 'परे' इत्यप्यभाषत, तत् शङ्कान्तरपरिहारायेति भावेनाह- **न चेति ॥ पूर्वप्रमाणे** [२]विशेष्यस्य संयोज्यत्वादाह- **स्पष्टं चेति ॥** असत्-सच्छब्दव्याख्यानम्- **'महाभूतम् उपभूतम्' इति ॥** तदिदं पदद्वयमपि 'यद् अन्यद् वायोश्चान्तरिक्षाच्च एतत् सद्, वायुरन्तरिक्षं चासत्'[३] इति भगवत्पादैः [४]अन्यत्रोदाहृतां श्रुतिं मनसि निधाय व्याचष्टे- **महाभूतमित्यादि ॥** अन्नं पृथिवी। तथा च तत्वोद्योतटीका-

---

१. 'स्वभावम्' इत्यस्यार्थः। १. भाष्ये

२. 'अप्रतर्क्यादनिर्देश्याद्' इत्यत्र 'प्रधानाद्' इति।

३. माध्यन्दिनश्रुतिः। ४. तत्त्वोद्योते।

'असत्= वाय्वन्तरिक्षाख्यम्, सच्च= पृथिव्यप्तेजोरूपम्' इति । 'अव्यक्तम्' इत्यस्यादित्वेऽपि 'अजरमित्यादिकम्' इत्युक्तिः 'क्षरणशून्यत्वं प्रलये अवस्थानस्य स्फुटमुपपादकम्, इतरद् अर्थात्' इत्यावेदयितुम् । एतत् 'अव्यक्तमक्षरमनिर्देश्यम्' इति श्रुत्युक्तम् अनिर्देश्यम् । श्रुतौ 'एषा' इति स्त्रीलिङ्गं प्रकृतिपदापेक्षया । "तप्ते पयसि दध्यानयति, सा वैश्वदेव्यामिक्षा' इति यथा । भाष्ये 'प्रकृतिरिति' इत्यस्य 'उक्तं च' इति पूर्वेणान्वयः । तेन 'आरभ्य' इति ल्यबुपपद्यते' । उपपादयितुं 'तथा हि' इत्यादिना । भावेति ॥ 'सर्वगत्व-अचिन्त्यत्वादि' इति भावप्रधान इत्यर्थः । स्वरूपेति ॥ पूर्वव्याख्याने तु लक्षणशब्दोऽसाधारणधर्मरूप-विशेषणवाचीति भावः ।

---

१. चतुर्थेऽध्याये 'एकनिष्पत्तेस्सर्वं समं स्यात्' इत्याद्यपादीयाष्टमाधिकरणे 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्युदाहृत्य किम् आमिक्षायोगेनैव दध्यानयनं युज्यतेऽथ वाजिनयोगेनापीति संशये वैश्वदेव-यागस्यामिक्षाद्रव्यकत्वात्, तस्याश्च घनीभावात् रूपभेदेन मधुराम्लादिरसभेदेन च क्षीरादन्यत्वात् । तथा च दध्यानयनस्यासंयुक्तस्यैव विधानेन केवलं सामर्थ्यलिङ्गेनामिक्षार्थताया वक्तव्यत्वात् तादृशसामर्थ्यस्य वाजिनेऽपि सत्त्वादुभयप्रयुक्तमानयनमिति प्राप्ते आस्तां तावदामिक्षापदम् । सा वैश्वदेवीति तच्छब्दपरामृष्टस्य हविष्ट्वात् पूर्ववाक्ये आनयतेर्द्विकर्मकत्वेन प्रथमेन कर्मणा दध्ना, द्वितीयकर्मणः पयसो व्याप्यमानत्वेन प्रधानतया पयस एव तच्छब्दपरामृष्टत्वात् पय एव देवतासम्बन्धाद्धविः । तथा च मन्त्रः जुषतां युज्यं पय इति पय एव घनीभूत-मामिक्षेति आमिक्षापदं नित्यानुवादः । तत्सामानाधिकरण्यात् सति स्त्रीलिङ्गम् । रसभेदादिकमन्यप्रयुक्तमिति वैश्वदेवयागप्रयुक्तं दध्यानयनमिति सिद्धान्तितम् ।

(चन्द्रिकाप्रकाशिका)

२. 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' (पा.सू. ३.४.२१) समानकर्तृकयोः धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात् ; इति सूत्रविहितक्त्वाप्रत्ययादेशल्यबुपपत्तिः ।

'पुरुषोऽभूत्'[१] इति तत्र वक्ष्यमाणसृष्ट्यानुगुण्यायोक्तम्- **तदिच्छालक्षण इति** ॥ गुणान्तरपरित्यागेनेच्छाग्रहणम् इच्छाधीनत्वरूपास्वातन्त्र्ययोतनायेत्यपि आहुः । 'तयोक्तम्' इत्यनन्तरं 'तस्मात्' इति योज्यम् । **अनेन** 'नारायण-गुणाश्रयात्' इति विशेषणेन । **ब्रह्मणः** परब्रह्मणः[२] । नारायणगुणाश्रयत्वं जडप्रकृतिकालादेरपि सम्भवतीति तद्ग्रहणं व्युदसितुमाह- **अजरादमरादि-तीति** ॥ 'व्यावृत्तिः' इति वर्तते । **तत्प्राप्त्यभावात्** जडत्वेन जरामरण-प्राप्त्यभावात् । तया चाप्रसक्तप्रतिषेधापत्तेरिति भावः ।

'मनसोऽपि' इति वदन् पूर्वत्र इन्द्रियपदं द्रव्येन्द्रियपरम् इत्यभिसन्धत्ते । [३]**असम्भवतः** अनुत्पद्यमानाद् **अक्षयात्** अपक्षयादिलक्षणोर्मिशून्यात् **अक्षरात्** शरीरहानिरहितात् **इति** विशेषणत्रयेण न वियन्ते सन्ति वस्तूनि यस्मिन् सः असन्= प्रलयः, 'तत्र भवः' इत्यर्थे 'अव्ययात् त्यप्'[४] इत्यत्र योगविभागात् त्यप्प्रत्ययः, 'तद्धिताः'[५] इति बहुवचनज्ञापितो यत्प्रत्ययो वा । [६]भत्वाद् जश्त्वाभाव इति भावेनाह- **असति प्रलये भवमसत्यमिति** ॥ 'असति प्रलये भावात्'

---

१. 'पुरुषः प्रादुर्भूतः' इति भा.कुम्भ. १२.३७१.६

२. नारायणेच्छोपजीवकत्वस्य तत्र बाधादिति भावः । (कु.)

३. असम्भवात् (राघ.भा.टी.)

४. पा.सू. ४.२.१०४

५. पा.सू. ४.१.७६. बहुवचनम् अनुक्तानाम् उपसङ्ग्रहार्थम् । महासंज्ञाकरणं तु तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हिताः तद्धिता इति अन्वर्थलाभाय । तेन यथाप्रयोगमेव स्युः ।

६. यत्प्रत्ययस्य यकारादित्वात् 'यचि भम्' (पा.सू. १.४.१८) इत्यनेन 'असत्' इत्यस्य भसंज्ञकतया पदत्वाभावेन 'झलां जशोऽन्ते' (पा.सू. ८.२.३९) इत्यनेन तकारस्य दकारादेशो न ।

इति 'तृतीयतात्पर्यवचनाद् असच्छब्दः प्रलयार्थः, ततो भवार्थे 'दिगादिभ्यो यत्'[२] इत्यपि आहुः[३]।

**ललामं प्रधानमिति ॥** तथा च **रभसः**-

'ललाम च ललामं च भूषावलयवाजिषु।
चिह्नप्रभावपुण्ड्रेषु प्रधाने ध्वजशृङ्गयोः[४]॥' इति।

[५]द्वितीयत्वं वैवक्षिकं कथं विशिष्योच्यते ? इत्यतो [६]विवक्षितार्थमाह- **भगवदेकाधीनेति ॥ प्रवृत्तिः विशेषः, प्रवृत्तिरेव विशेषः** असाधारणधर्मो **यस्य** श्रीतत्त्वस्य **तत्तथा** 'द्वितीयप्रवृत्तिविशेषम्, तस्मात्' इति शेषः। 'न विद्यते मूर्तिः= तनुर्यस्य तदमूर्ति, तस्माद् अमूर्तितः' इत्यत्र मूर्तिशब्द-विवक्षितमर्थमाह- **प्राकृतेति ॥** 'सर्वस्याः' इत्यस्यार्थः- **सर्वत्रगाया इति ॥** अनेन 'सर्वत्रगम्' इति मायाविशेषणं सिध्यति। छन्दसि सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां[७] व्यत्ययानुशासनस्य 'छन्दसि वा' इति योगविभागेन व्याख्यानादाह- **छान्दस इति ॥** शाश्वततमस्त्वं घटयितुमाह- **अनादीति ॥**

**भावप्रदीपिकायां तु** - 'नारायणं गुणतयाऽऽश्रयते' इति नारायण-गुणाश्रयः। 'अक्षे रमते' इत्यक्षरम्। असति= प्रधाने स्थितमसत्यम्, द्वितीय-प्रवृत्तिविशेषात्= 'नारायणानन्तरिकप्रवृत्त्याख्यविशेषतः सर्वप्रेरकत्वादिना सर्वस्या

१. भाग.ता. ३.२८.१२- 'असति प्रलये' इत्येतावन्मात्रं भाग.ता.नि.कोशे।
२. पा.सू. ४.३.५४ ३. प्रमेयदीपिकाप्रकाशकाराः।
४. 'लक्ष्मभूषापुण्ड्रपुच्छश्रेष्ठलिङ्गाश्वलिङ्गिषु।
ध्वजे प्रभावे पुरुषे ललामोऽस्त्री ललाम वा॥' इति कोशान्तरम्।
५. 'द्वितीयप्रवृत्तिविशेषात्' इति प्रमाणवाक्ये। ६. विवक्षितमर्थमाह (पा.)
७. 'सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन॥' इति।
८. नारायणान्तरिकप्रवृत्त्याख्यविशेषतः (पा.)

इति व्याख्यातम् । पञ्चम्यन्तस्य मोक्षधर्म एव श्रुतेन पदान्तरेणान्वय इत्याह- **पुरुष इति ।।** हिरण्यगर्भ इत्यर्थः ।

मायायाः प्रकृतत्वादसाङ्गत्यपरिहारायाह- **तमो मायाख्यमिति ।।** इवशब्दोक्तसादृश्योक्तिः- **निर्व्यापारमिति ।। इत्यादिनेति ।।** अत्रादिपदेन 'अलक्षणम्' 'अविज्ञेयम्' इत्यनयोर्ग्रहणम् । तत्र प्रकर्षेण= रेखोपरेखादिमत्तया वस्त्ववगाहि यत् प्रत्यक्षं तदवेद्यत्वम् 'अप्रज्ञातम्' इत्यनेनोच्यते । लक्षणस्य केवलव्यतिरेकिविधया, 'अयं गौर्भवितुमर्हति सास्नादिमत्त्वात्' इत्यादौ अनुमानत्वदर्शनाद् 'अलक्षणम्' इत्यनुमानावेद्यत्वसिद्धिः । 'अविज्ञेयम्'[१] इत्यनेन च 'तम आसीत्', 'अजामेकाम्'[२] इत्यादिनाऽऽगमेन सामान्यतो ज्ञेयत्वेऽपि विशेषाकारेण ज्ञेयत्वाभाव एवोच्यत इत्यागमवेद्यत्वाभावसिद्धिरिति भावः । **अवेद्यलक्षणत्वात्** प्रत्यक्षानुमानागमावेद्यस्वरूपत्वात् । किम् अनेन वचनेन प्रकृतिविशेषणम् आवेदितमासीत् ? इत्यत आह- **अनेनेति ।।** 'वह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम्'[३] इति मायायां सव्यापारत्वावेदनात् प्रसुप्तशक्तिरयुक्ता ? इत्यतः शेषमाह- **प्रलय इति ।। 'सर्वतः**[४] सर्वस्मादपि व्यापारात् **प्रसुप्तम्'** इति सर्वव्यापारादुपरतत्वमुच्यते । तथा 'सर्वतः= सर्वत्रासीत्' इत्यनेन गीतोक्तं 'सर्वत्रगम्' इति विशेषणम्, प्रत्यक्षानुमानागमावेद्यतया मनसोऽप्यगोचर इति अचिन्त्यम्, अभूतम्= अजातम्, 'प्रलयेऽप्यासीत्' इत्यनेन ध्रुवत्वं च सिध्यतीत्यर्थः ।

**केचित्तु** 'अलक्षणम्' इत्येतद् व्यर्थम् । 'भगवदेकाधीनत्व-सर्वगतत्व-अचिन्त्यत्वादिलक्षणा च सा' इति भाष्ये लक्षणाभिधानाद् बाधितार्थं च इत्यतोऽप्रतर्क्यत्वे साध्ये हेत्वर्थगर्भमिदं विशेषणमिति न वैयर्थ्यादिशङ्केति भावेनाह- अवेद्यत्वलक्षणत्वाद् 'अप्रतर्क्यम्' इति व्याकुर्वते । **भावप्रदीपिकायां तु-** प्रलये

१. 'अविज्ञेयत्वम्' (पा.) २. तै.आ. १०.१०.१
३. म.ना.उ. ८.४५ ४. भाष्योदाहृतमनुस्मृतिवाक्ये ।

इदम्= अव्यक्ताख्यं तमः सर्वत आसीद् अभूतम्= अजातम्, सृष्टिकाल इव प्रवृत्त्यभावात् प्रसुप्तमिव। अत्रार्थाद् उक्तविशेषणसिद्धिरिति मनुवचनं व्याख्याय, मायायां कूटस्थत्वमस्तीति कुतो ज्ञातव्यम् ? इत्यतोऽत्र प्रमाणमुच्यते- 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते' (१५.१६) इति पुरुषोत्तमयोगे वक्ष्यति भगवान्' इति भाष्यमवतारितम्।

तदिदमयुक्तम् इति शङ्कते- **गीतावाक्येनेति ।।** **नित्यत्वम्** आद्यन्तशून्यत्वं चेद् 'विवक्षितं तर्हि' इति शेषः। 'कूटं यन्त्रेऽनृते राशौ' इति विश्वाभिधानादाह- **कूटमनृतमिति ।।** 'तिष्ठत्यस्मिन्' इति वदन् कूटशब्दोपपदे तिष्ठतेः 'घञर्थे कविधानम्'[१] इत्यधिकरणे कप्रत्ययः 'आतो लोप इटि च'[२] इत्याकारलोपः, उपपदसमासश्च इत्यभिसन्धत्ते । [३]**असम्भवीति ।।** सत्यैकमूर्तौ श्रीदेव्याम् अनृतावस्थानम् असम्भवदुक्तिकमिति नेदं विशेषणम्। 'सम्भवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणम्' इति भावः।

कूटशब्दस्याकाशवाचित्वे किं प्रमाणम् ? इति चोद्यापनोदायाह- **कूटशब्दस्येति ।।** 'यद्यपि' इति शेषः । **प्राक्** 'कूटं खं विदलं व्योम' इति षष्ठाध्याये[४] । 'कूटस्था' इति भाष्ये 'सुपि स्थः'[५] इत्यत्र योगविभागात् तिष्ठतेः कप्रत्ययो द्रष्टव्यः। 'कूटे स्थितं कूटस्थम्' इत्येव भाषणीयम्। तत्कथं स्त्रीलिङ्गम्? इत्यत आह- **श्रुत्यनुसारेणेति ।।** उक्तेऽर्थे सर्वगतत्वे अचलत्वे च। मोक्षधर्मे 'सर्वस्याः= सर्वगायाः' इति, मनुवचने 'सर्वतः= सर्वत्रासीत्' इति च व्याख्यातत्वात् 'स्पष्टम्' इत्युक्तम्। 'सा सर्वगा' इति 'स्पष्टं प्रमाणम्' इत्यन्वयः। 'न

---

१. वार्तिकम्	२. पा.सू. ६.४.६४

३. असम्भवीतीति (पा.)	४. गी.भा. ६.८

५. पा.सू. ३.२.४, 'सुपि' इति योगो विभज्यते। सुपि उपपदे आदन्तात् कः स्यात्। द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः, विषमस्थः, समस्थः कूटस्थः। ततः स्थः। सुपि उपपदे तिष्ठतेः कः। आरम्भसामर्थ्याद् भावे- आखूनाम् उत्थानम् आखूत्थः।

चलेत् स्वात् पदाद् यस्मादचला श्रीः'[1] इति [2]तात्पर्यनिर्णयोक्तिं हृदि निधायाह- **स्वपदादभ्रष्टेति** ॥ अनेन 'सर्वगा' इत्यनेन निश्चलत्वस्य लाभाद् आर्थिक-पुनरुक्तिरिति परिहृतम् । 'सर्वगा' इत्यनेनापौनरुक्त्यायाह- **विश्वमिति** ॥ गमेरनेकार्थत्वाश्रयणेन तात्पर्यगत्या वाऽऽह- **गतमाश्रितमिति** ॥ 'गच्छतीति गम्' निरुपपदादपि गमेः 'अन्येष्वपि दृश्यते'[3] इति डः । ततः 'विश्वं गं यस्याम्' इति सप्तम्यर्थे बहुव्रीहिरिति भावः । गीतायामेतावताम् अव्यक्तविशेषणानामस्ति प्रयोजनमित्याह- **एतानि चेति** ॥ ३-४ ॥

भगवद्गीता

क्लेशोऽधिकतरस्तेषाम् अव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

भाष्यम्

कथं तर्हि त्वदुपासकानामुत्तमत्वम् ? इत्यत आह- **क्लेश इति** ॥ अव्यक्ता गतिः दुःखं ह्यवाप्यते । **गतिः** मार्गः । अव्यक्तोपासनद्वारको मत्प्राप्तिमार्गो दुःखमवाप्यत इत्यर्थः । [4]अतिशयेनोपासन-सर्वेन्द्रियातिनियमन-सर्वसमबुद्धि-सर्वभूतहिते[5] रतत्व-अतिसुष्ठ्वाचार-सम्यग्विष्णुभक्त्यादिसाधनसन्दर्भम् ऋते नाव्यक्तापरोक्ष्यम्[6] । तदृते च न विष्णुप्रसादः । सत्यपि तस्मिन्न सम्यग् भगवदुपासनम् ऋते ।

---

१. आग्नेये । २. गी.ता.नि. १२.१ श्लोकसन्दर्भे ।

३. पा.सू. ३.२.१०१, तत्र सर्वोपाधिव्यभिचारार्थापिशब्दात् ।

४. अतिशयेनोपासनं सर्वेन्द्रियातिनियमनं .... (त्रे.), अतिशयोपासन.... (पा.)

५. सर्वभूतहितरतत्व....., सर्वभूतहितकरत्व... (पा.)

६. अव्यक्तापरोक्षम् (त्रे.)

नर्ते च तं मोक्षः । विनाऽव्यक्तोपासनं भवत्येव भगवदुपासकानां मोक्ष इति क्लेशिष्ठोऽयं मार्ग इति भावः ।

तयाऽप्यपरोक्षीकृताव्यक्तानां सुकरं भगवदुपासनम् इत्येव[1] प्रयोजनम् । तत्रापि योऽव्यक्तापरोक्षे प्रयासः तावता प्रयासेन[2] यदि भगवन्तमुपास्ते ऊनेन वा तदा [3]भगवदपरोक्षमेव भवतीति द्वितीयमधिकम् । इन्द्रियसंयमाद्यूनभावेऽप्युपासकस्यापि देवी नातिप्रसादमेति । देवस्तु तानि साधनानि भक्तिमतः [4]स्वयमेवा-प्रयत्नेन ददातीति [5]सौकर्यमिति भक्तानां भगवदुपासने । [6]इतरत्र तु क्लेशोऽधिकतरः । तदेतत्सर्वं 'पर्युपासते' (१२.३), 'सन्नियम्य' (१२.४), 'अधिकतर' (१२.४) इति परि-सम्-तरप्शब्दैः प्रतीयते ।

## प्रमेयदीपिका

नन्वितरेषां किं फलम् ? इत्यस्य प्रश्नस्य 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' (१२.४) इत्युत्तरं दत्तम् । तत् किम् उत्तरेण ? इत्यत आह- **कथमिति ।।** पूर्ववाक्ये पक्षग्रहणमात्रं कृतम्, न तु तत्राभिप्रेतस्य दोषस्य परिहारः । अतः पूर्वपक्षिणाऽभिप्रायोद्घाटने कृते तत्समाधानमाहेति भावः । **तर्हि** उभयेषां फलसाम्ये । यद्यप्येषा शङ्का पूर्ववाक्ये परिहृता ; [7]पर्यादिशब्दप्रयोगात् । तथा च वक्ष्यति[8] । तथाऽपि साध्यस्यानुक्तत्वाद् हेतुवचनं स्वरूपकथनं मन्यमानस्य भवत्येव पुनः[9] शङ्का । उत्तरार्धे पदानां व्यवहितत्वाद् अन्वयाप्रतीतौ तमाह-

१. अ. इत्येनावत्
२. प्रयत्नेन (पा.)
३. भगवदापरोक्ष्यमेव (पा.)
४. स्वयमेव प्रयत्नेन (वे.)
५. अतिसौकर्यम्, अ., भा.र.को.सम्मतश्च ।
६. इतरत्र च (पा.)
७. पर्यादिपदप्रयोगात् (वे.)
८. 'तदेतत्सर्वम्' इत्यादिभाष्येऽस्मिन्नेव मूलेऽन्ते ।
९. 'पुनः' इति नास्ति (वि.)

**अव्यक्तेति ॥** अनेन 'दुःखम्' इत्यस्य क्रियाविशेषणत्वमुक्तम्। गतिशब्दस्य अकर्तरि कारके, भावे च प्रयोगाद् अत्र विवक्षितमर्थमाह- **गतिरिति ॥** 'गम्यतेऽनेन' इति व्युत्पादनाद् उपायो गतिरित्यर्थः।

ननु मार्गस्याव्यक्तत्वं कथमुच्यते ? कुतश्च गम्यार्थता गतिशब्दस्य त्यज्यते? इत्यत आह - **अव्यक्तेति ॥** अव्यक्तोपासनं द्वारम्= उपायो यस्यासौ तथोक्तः। अव्यक्तोपासनानन्तरभावि यद् भगवदुपासनं तद् एवमुच्यते। अनेन- ''अव्यक्तशब्दः तदुपासनं लक्षयति ; तेन च तद्वारकत्वं लक्ष्यते। गम्यार्थतायां च गतिशब्दस्याव्यक्ताख्यं गम्यमित्युक्तं स्यात्। न च तद्युक्तम्। 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' (१२.४) इति भगवत्प्राप्तेरुक्तत्वाद्'' इत्युक्तं भवति। अत्र पूर्वार्धेऽस्य मार्गस्याधिकतरक्लेशवत्त्वं प्रतिज्ञाय, 'कथम् ?' इत्यतः 'तत् प्रसिद्धम्' इत्युत्तरार्धेनोक्तम्। तत्प्रसिद्धिं[१] विवृणोति- **अतिशयेनेति ॥**

[२]षष्ठोक्तप्रकारेण सर्वसमबुद्धिः। ततः किम् ? इत्यत आह- **तद्दते चेति ॥** अयोगव्यवच्छेद एवायमुक्तः, न तु तावन्मात्रेणेत्याह- **सत्यपीति ॥ तस्मिन्** अव्यक्तापरोक्ष्ये सति। 'विष्णुप्रसादः' इति वर्तते[३]। ततोऽपि किम् ? इत्यत आह- **नर्ते चेति ॥** तं विष्णुप्रसादम्। अस्त्वेवम् अव्यक्तोपासनद्वारक-भगवत्प्राप्तिमार्गप्रकारः। तथाऽपि कथमत्राधिकतरः[४] क्लेशः ? इत्यत आह- **विनेति ॥** [५]अव्यक्तोपासनम् आद्यम्। **अयम्** अव्यक्तोपासनद्वारकः[६]।

१. ख. तं प्रसिद्धम्, वि. तां प्रसिद्धिम्। २. 'सुहृन्मित्रारि...' (६.९)
३. अनुवर्तत इत्यर्थः।　　४. अधिकः (पा.)
५. 'अङ्गाववद्धास्तु' इत्युक्तदिशा भगवदुपास्तौ उपसर्जनत्वेन श्रियोऽप्युपास्यत्वात् कथं 'तद्विना' इत्युक्तिः ? इत्यत आह- अव्यक्तोपासनमाद्यमिति ॥ भगवदुपास्तितः प्राक् पृथगुपासनमित्यर्थः। (भा.दी.-राघ.)
६.ख.वि. अव्यक्तोपासनद्वारयुतः।

**नर्ते च तं मोक्षः । विनाऽव्यक्तोपासनं भवत्येव भगवदुपासकानां मोक्ष इति क्लेशिष्ठोऽयं मार्ग इति भावः ।**

तथाऽप्यपरोक्षीकृताव्यक्तानां सुकरं भगवदुपासनम् इत्येव[1] प्रयोजनम् । तत्रापि योऽव्यक्तापरोक्षे प्रयासः तावता प्रयासेन[2] यदि भगवन्तमुपास्ते ऊनेन वा तदा [3]भगवदपरोक्षमेव भवतीति द्वितीयमधिकम् । इन्द्रियसंयमाद्यूनभावेऽप्युपासकस्यापि देवी नातिप्रसादमेति । देवस्तु तानि साधनानि भक्तिमतः [4]स्वयमेवा-प्रयत्नेन ददातीति [5]सौकर्यमिति भक्तानां भगवदुपासने । [6]इतरत्र तु क्लेशोऽधिकतरः । तदेतत्सर्वं 'पर्युपासते' (१२.३), 'सन्नियम्य' (१२.४), 'अधिकतर' (१२.४) इति परि-सम्-तरप्शब्दैः प्रतीयते ।

प्रमेयदीपिका

नन्वितरेषां किं फलम् ? इत्यस्य प्रश्नस्य 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' (१२.४) इत्युत्तरं दत्तम् । तत् किम् उत्तरेण ? इत्यत आह- **कथमिति** ॥ पूर्ववाक्ये पक्षग्रहणमात्रं कृतम्, न तु तत्राभिप्रेतस्य दोषस्य परिहारः । अतः पूर्वपक्षिणाऽभिप्रायोद्घाटने कृते तत्समाधानमाहेति भावः । **तर्हि** उभयेषां फलसाम्ये । यद्यप्येषा शङ्का पूर्ववाक्ये परिहृता ; [7]पर्यादिशब्दप्रयोगात् । तथा च वक्ष्यति[8] । तथाऽपि साध्यस्यानुक्तत्वाद् हेतुवचनं स्वरूपकथनं मन्यमानस्य भवत्येव पुनः[9] शङ्का । उत्तरार्धे पदानां व्यवहितत्वाद् अन्वयाप्रतीतौ तमाह-

१. अ. इत्येतावत्
२. प्रयत्नेन (पा.)
३. भगवदापरोक्ष्यमेव (पा.)
४. स्वयमेव प्रयत्नेन (बे.)
५. अतिसौकर्यम्. अ., भा.र.को.सम्मतश्च ।
६. इतरत्र न (पा.)
७. पर्यादिपदप्रयोगात् (बे.)
८. 'तदेतत्सर्वम्' इत्यादिभाष्येऽस्मिन्नेव मूलेऽन्ते । ९. 'पुनः' इति नास्ति (वि.)

**अव्यक्तेति ॥** अनेन 'दुःखम्' इत्यस्य क्रियाविशेषणत्वमुक्तम्। गतिशब्दस्य अकर्तरि कारके, भावे च प्रयोगाद् अत्र विवक्षितमर्थमाह- **गतिरिति ॥** 'गम्यतेऽनेन' इति व्युत्पादनाद् उपायो गतिरित्यर्थः।

ननु मार्गस्याव्यक्तत्वं कथमुच्यते ? कुतश्च गम्यार्थता गतिशब्दस्य त्यज्यते? इत्यत आह - **अव्यक्तेति ॥** अव्यक्तोपासनं द्वारम् = उपायो यस्यासौ तथोक्तः । अव्यक्तोपासनानन्तरभावि यद् भगवदुपासनं तद् एवमुच्यते । अनेन- ''अव्यक्तशब्दः तदुपासनं लक्षयति ; तेन च तद्द्वारकत्वं लक्ष्यते। गम्यार्थतायां च गतिशब्दस्याव्यक्ताख्यं गम्यमित्युक्तं स्यात्। न च तद्युक्तम्। 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' (१२.४) इति भगवत्प्राप्तेरुक्तत्वाद्'' इत्युक्तं भवति। अत्र पूर्वार्धेऽस्य मार्गस्याधिकतरक्लेशवत्त्वं प्रतिज्ञाय, 'कथम् ?' इत्यतः 'तत् प्रसिद्धम्' इत्युत्तरार्धेनोक्तम्। तत्प्रसिद्धिं[1] विवृणोति- **अतिशयेनेति ॥**

[2]षष्ठोक्तप्रकारेण सर्वसमबुद्धिः। ततः किम् ? इत्यत आह- **तद्दते चेति ॥** अयोगव्यवच्छेद एवायमुक्तः, न तु तावन्मात्रेणेत्याह- **सत्यपीति ॥ तस्मिन्** अव्यक्तापरोक्ष्ये सति। 'विष्णुप्रसादः' इति वर्तते[3]। ततोऽपि किम् ? इत्यत आह- **नर्ते चेति ॥** तं विष्णुप्रसादम्। अस्त्वेवम् अव्यक्तोपासनद्वारक-भगवत्प्राप्तिमार्गप्रकारः। तथाऽपि कथमत्राधिकतरः[4] क्लेशः ? इत्यत आह- **विनेति ॥** [5]अव्यक्तोपासनम् आद्यम्। **अयम्** अव्यक्तोपासनद्वारकः[6]।

---

१. ख. तं प्रसिद्धम्, वि. तां प्रसिद्धिम्। २. 'सुहृन्मित्रारि...' (६.९)

३. अनुवर्तत इत्यर्थः। ४. अधिकः (पा.)

५. 'अज्ञानवद्धास्तु' इत्युक्तदिशा भगवदुपास्तौ उपसर्जनत्वेन श्रियाऽप्युपास्यत्वात् कथं 'तद्विना' इत्युक्तिः ? इत्यत आह अव्यक्तोपासनमाद्यमिति ॥ भगवदुपास्तितः प्राक् पृथगुपासनमित्यर्थः। (भा.दी. - राघ.)

६.ख.वि. अव्यक्तोपासनद्वारयुतः।

एवं तर्हि किमिति प्रवृत्तः ? येनार्जुनेनाशङ्कितः, इत्यत आह- **तथाऽपीति** ॥ एवं तर्हि मार्गयोः साम्यमेव ? अनेन प्रयोजनेन क्लेशस्य समाधानात्, इत्यत आह- **तत्रापीति** ॥ अव्यक्तोपासनद्वारके मार्गेऽपि । **द्वितीयं** भगवदुपासने दुःखम् । [1]पाक्षिकमेतत् ; 'ऊनेन वा' इत्युक्तत्वात् । इतश्चाव्यक्तोपासनद्वारके मार्गे [2]भगवदुपासनात् क्लेशोऽधिकतर इत्याह- **इन्द्रियेति** ॥ 'नातिप्रसादमेति' इत्यतः परम् एकः 'इति' शब्दः । द्वावपि हेतौ प्रकारार्थौ वा । कुतोऽयं भगवतो भावः ? इत्यत आह- **तदेतदिति** ॥ उपलक्षणमेतत् । 'सर्वत्र समबुद्धयः' इत्यादिना च[3] इत्यपि द्रष्टव्यम् । [4]तत्र 'परि' इत्यनेनोपासकस्यातिशयः । 'सम्' इत्यनेनेन्द्रियनियमस्यातिशयः । 'सर्वत्र' इत्यादिना 'सर्व...' इत्यादिकम् । तरपाऽतिसुष्ठ्वाचारादिकम् । 'अव्यक्ता गतिः' इत्यनेन 'तद्गते च' इत्यादि व्यवधानम् । 'मामेव' इत्यवधारणेन 'तथाऽपि' इत्यादिकम् । 'प्राप्नुवन्ति' इति स्वातन्त्र्योक्त्या इन्द्रियसंयमादि... इति देवतासहायाभावः । भगवदुपासने त्वेतदभावो यथा गीतोक्तः, तदुत्तरत्र[5] प्रदर्शयिष्यते ।

## भावदीपिका

[6]**पक्षग्रहणमात्रमिति** ॥ इतरेषामव्यक्तोपासकानां किं फलम् ? इति प्रश्ने, 'अव्यक्तोपासकानां मत्प्राप्तिरूपमोक्षलक्षणं फलं भवति' इति पक्षग्रहणमात्रं कृतमित्यर्थः । मात्रपदव्यावर्त्यं दर्शयति- **न त्विति** ॥ 'तर्हि फलसाम्यात् त्वदुपासकानामुत्तमत्वं न स्यात्' इति यस्तत्र दोषोऽभिहितः, तत्परिहारो न कृत इत्यर्थः । **अभिप्रायेति** ॥ 'कथं तर्हि' इत्यनेनेत्यर्थः । **उभयेषामिति** ॥

---

१. ख. पाक्षिकत्वमेव
२. भगवदुपासनक्लेशः (पा.)
३. चशब्दो नास्ति क्वचित् ।
४. अत्र (पा.)
५. भ.गी. १२.६
६. पक्षग्रहणमिति ॥ (वे.)

त्वदुपासकानाम् अव्यक्तोपासकानां च भगवत्प्राप्तिलक्षणफलसाम्य इत्यर्थः। **एषा शङ्का** 'कथं तर्हि' इति शङ्का कथं परिहृता ? इत्यत आह- **पर्यादीति**॥ 'अव्यक्तं पर्युपासते' (१२.३) 'सन्नियम्येन्द्रियग्रामम्' (१२.४) इति पर्यादि-शब्दप्रयोगेण। अव्यक्तोपासनस्य कठिनत्वावगमात् 'मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते' (१२.२) इत्यत्र 'उपासते' इत्येवोक्त्या भगवदुपासनस्य सुलभत्वावगमात्, असुलभाव्यक्तोपासनकर्त्रपेक्षया सुलभभगवदुपासन-कर्तॄणामुत्तमत्वं प्राप्तमेवेत्यर्थः। **वक्ष्यतीति**॥ 'तदेतत्सर्वम्' इत्यत्रेत्यर्थः।

**साध्यस्येति**॥ अव्यक्तोपासका अधमाः अधिकक्लेशवत्त्वात्। न चासिद्धो हेतुः। 'अव्यक्तोपासका अधिकक्लेशवन्तः असुलभाव्यक्तोपासनकर्तृत्वात्' इत्याद्यनुमानमभिप्रेतम्। तेन चाधमत्वं सिध्यतीति तत्र पर्यादिशब्दप्रयोगेनोक्तः असुलभाव्यक्तोपासनकर्तृत्वरूपो हेतुः अव्यक्तोपासकानां स्वरूपकथनार्थमेव प्रयुक्तः, न तु तेषां क्लेशवत्त्वरूपसाध्यसाधनायेति प्रतीतिः स्यात्। साध्यस्य पूर्वमनुक्तत्वात्। ततश्चाधमत्वं न सिध्येत्। अतः एवंप्रतीतिमतः 'कथं तर्हि' इत्युक्तशङ्का भवत्येव, अतोऽत्र परिहाराय साध्यमुच्यत इति भावः। **अनेनेति**॥ 'दुःखं हि' इति हिशब्देनेत्यर्थः। **क्रियेति**॥ 'अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं यतः स्यात्तथा तदुपासकैराप्यते' इत्यर्थ उक्तो भवति। **अकर्तरि कारक इति**॥ 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्'[१] इति कर्तृभिन्ने कारके क्तिन्प्रत्ययविधानात्, क्तिन्प्रत्ययान्तो गतिशब्दः कर्तृव्यतिरिक्तकर्मकरणार्थकः। यथा 'सा परा गतिः'[२] इत्यत्र 'गम्यते' इति कर्मव्युत्पत्त्या गम्यवाची गतिशब्दः, 'शास्त्रं गतिः' इत्यादौ 'गम्यतेऽनेन' इति व्युत्पत्त्या [३]ज्ञानकरणार्थवाची दृष्ट इत्यर्थः। **भावे चेति**॥ 'समीचीना गतिर्ह्यस्य' इत्यादौ गमनं= गतिरिति भावेऽपि प्रयोगो दृष्ट इत्यर्थः। **उपायः** मार्गः। तथा च करणव्युत्पत्त्या गतिशब्देनोपायो गृह्यत इत्यर्थः।

१. पा.सू. ३.३.१९ २. काठ. ३.११ ३. ज्ञानकारणार्थवाची (बे.)

**गम्यार्थता** 'कर्मव्युत्पत्त्या' इति शेषः। **एवमुच्यत इति**॥ 'गम्यतेऽनेन' इति व्युत्पत्त्या 'अव्यक्ता हि गतिः' इत्युच्यत इत्यर्थः। **भगवत्प्राप्तेरिति**॥ 'अव्यक्तोपासकानामपि' इति शेषः। ततश्च नाव्यक्तस्य गम्यत्वमिति भावः। **उत्तरार्धेन** 'अव्यक्ता हि' इत्यनेन।

**षष्ठोक्तेति**॥ 'जीवचितः परमात्मनः सर्वस्य तन्निमित्तकत्वस्य च सर्वत्रैकरूप्येण' इत्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः। नन्वव्यक्तापरोक्ष्यम् ऋते न विष्णुप्रसादः, किं त्वव्यक्तापरोक्ष्येणैव इति अव्यक्तापरोक्ष्यमात्रस्यैव विष्णुप्रसादसाधनत्वमुक्तम्। उत्तरत्र तु 'सत्यपि' इत्यनेन भगवदुपासनस्य तत्साधनत्वमुच्यते। अतो व्याहतिः ? इत्यत आह- **अयोगेति**॥ 'अव्यक्तापरोक्ष्यं विष्णुप्रसादसाधनं न भवतीति न' इत्येवम् अव्यक्तापरोक्ष्ये विष्णुप्रसाद-साधनत्वायोग एव व्यवच्छिद्यत इत्यर्थः। **न त्विति**॥ अन्ययोगव्यवच्छेदो न भवतीत्यर्थः। तेन न व्याघात इति भावः। ननु भगवदुपासकानामपि भगवद्विशेषणत्वेनाव्यक्तोपासनसद्भावाद् 'विना' इत्याद्ययुक्तम् ? इत्यत आह- **आद्यमिति**॥ भगवदविशेषणत्वेन केवलाव्यक्तोपासनमित्यर्थः। 'प्रवृत्तोऽयं मार्गः' इति शेषः।

भाष्ये- **सुकरमिति**॥ 'दृष्टा च सा भक्तिमतीव विष्णौ दत्त्वोपास्तौ सर्वविघ्नान् छिनत्ति'[१] इति वक्ष्यमाणप्रकारेण सुकरमित्यर्थः। **साम्यमेवेति**॥ नाव्यक्तोपा-सनद्वारकमार्गे क्लेश इत्यर्थः। कुतः ? इत्यत आह- **अनेनेति**॥ भगवदुपास्तौ सर्वविघ्नपरिहारेण सौकर्यरूपप्रयोजनेनेत्यर्थः। **दुःखम्** 'महता प्रयासेना-व्यक्तोपासनं कार्यम्' इत्येकं दुःखम्, अनन्तरं पुनः 'आयासेन भगवदुपासनं कार्यम्' इति द्वितीयमधिकमित्यर्थः। 'अव्यक्तापरोक्ष्ये यावान्प्रयासस्तावता प्रयासेनैव भगवदुपासनं कार्यम्' इत्ययं न नियम इत्याह- **पाक्षिकमिति**॥

१. माधु.शा.

अयमप्येकः पक्ष इत्यर्थः। कुतः ? इत्यतः पक्षान्तरस्यापि तत्रैवोक्तत्वादित्याह- **ऊनेन वेति**॥ यावान् अव्यक्तापरोक्ष्ये प्रयासस्तदपेक्षया ऊनेन वेत्यर्थः। तत्र न्यूनताप्रयुक्तापराधं भगवान् क्षमते, 'अपि चेत्सुदुराचारः' (९.३०) इत्युक्तत्वादिति ध्येयम्। **एक इतिशब्द इति**॥ 'ददातीति', 'सौकर्यमिति' इति इतिशब्दद्वयस्य सत्त्वाद् एकस्य 'नातिप्रसादमेति' इत्यतः परं सम्बन्ध इत्यर्थः। **द्वावपीत्यादि**॥ 'देवी नातिप्रसादमेति' इति हेतोरिति प्रकारेण वा, 'स्वयमेव प्रयत्नेन ददाति' इति हेतोरिति प्रकारेण वा भक्तानां भगवदुपासने सौकर्यमित्यर्थः। **भगवतः** कृष्णस्य। भाष्ये 'तदेतत्सर्वम्' इत्यस्य 'अतिशयेनोपासनम्' इत्याद्युक्तं सर्वमित्यर्थः। ननु सर्वत्र समबुद्धित्वादेः परि-सम्-तरप्शब्दैरप्रतीतेः कथम् 'एतत् सर्वम्' इत्युक्तम् ? इत्यत आह- **उपलक्षणमेतदिति**॥ 'इत्यादिना' इत्यादिपदेन 'सर्वभूतहिते रताः' इत्यस्य ग्रहणम्।

उपलक्षितमर्थमुपपादयति- **सर्वत्रेत्यादिनेति**॥ **सर्वेत्यादिकमिति**॥ सर्वसमबुद्धि-सर्वभूतहितरतत्वेत्युक्तं प्रतीयत इत्यर्थः। **तरपेति**॥ 'अधिकतरः' इत्युक्ततरपेत्यर्थः। **अव्यक्ता गतिरित्यनेनेति**॥ गतिशब्दोक्तभगवदुपासनस्याव्यक्तशब्देन लक्षितलक्षणयाऽव्यक्तोपासनद्वारकत्वरूपव्यवधानस्योक्तत्वादिति भावः। **अवधारणेनेति**॥ 'अव्यक्तोपासका मामेव प्राप्नुवन्ति, नतु मध्ये प्रयासान्तरमनुभवन्ति' इत्युक्त्याऽव्यक्तापरोक्ष्य-भगवत्प्राप्तिमध्ये भगवदुपासने सौकर्यसूचनादिति भावः। **इन्द्रियेति**॥ 'इन्द्रियसंयमाद्यूनभावे' इत्यादिभाष्योक्तदेवतासाहाय्याभाव इत्यर्थः। 'उपासकस्य इन्द्रियसंयमाद्यूनभावे देवी नातिप्रसादमेति' इत्युक्ते 'उपासकस्य सम्पूर्णेन्द्रियसंयमादौ सति प्रसादमेति' इति प्राप्ते, अव्यक्तोपासकैः स्वस्वेन्द्रियनियमनं स्वैरेव कर्तव्यम्। तत्र च न देवतासहायोऽस्ति। ईश्वरोपासकानां त्विन्द्रियनियमने तदभिमानिदेवताप्रेरणद्वारा ईश्वर एव सहकारीति भावः। नन्वेवमव्यक्तोपासकानां

क्लेशातिशयः, गीतायां भगवदुपासकानां तदभावो न प्रतीयते। अतः 'तदेतत्सर्वम्' इति कथमुक्तम् ? इत्यत आह- **भगवदुपासने त्विति ॥ उत्तरत्रेति ॥** 'मदुपासकानां भक्तानाम्' इत्यादिनेत्यर्थः।

## भावरत्नकोशः

**इतरेषाम्** अव्यक्तोपासकानाम्। **इत्यस्य** गमनिकाभाष्यकृतप्रश्नस्य। **'पूर्ववाक्ये** 'क्लेशोऽधिकतरः' इत्यतः पूर्ववाक्ये। **पक्षग्रहणमात्रम्** 'ते प्राप्नुवन्ति (११.४) इति मोक्षः फलमस्ति' इत्येतावन्मात्रम्। मात्रपदव्यावर्त्यम्- **न त्विति ॥ दोषस्य** 'फलं मोक्षोऽस्ति न वा, न चेदुदाहृतश्रुतिविरोधः' इत्यादिनोक्तस्य[2] **परिहारः** 'कृतः' इति लिङ्गव्यत्ययेनान्वयः। **अभिप्रायेति ॥** 'अव्यक्तोपासकानामपि मोक्षः फलमस्ति चेत् कथं त्वदुपासकानाम् उत्तमत्वम् ? फलसाम्यात्' इत्यभिप्रायोद्घाटने कृते सति, अव्यक्तोपासनेन मोक्षसम्पादनं क्लेशोदर्कमिति न साम्यमिति समाधानमित्यर्थः। 'तर्हि' इत्यनुवादः, 'उभयेषां फलसाम्ये' इति व्याख्या। **एषा शङ्का** फलसाम्ये कथं त्वदुपासकानाम् उत्तमत्वमिति शङ्का। **पूर्ववाक्ये** 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' (१२.४) इत्यत्र। अव्यक्तोपासका अपि मोक्षमेव प्राप्नुवन्ति, किन्तु उक्तप्रकारेणोपासनेन, इन्द्रियग्रामातिनियमनेन, सर्वत्र समबुद्धित्वेन, सर्वभूतहितरतत्वादिसुष्ठ्वाचारेण च सम्पादिताव्यक्तप्रसादा एव सन्तः। कुत एतत् ? 'पर्युपासते, सन्नियम्येन्द्रियग्रामम्' (१२.३), 'सर्वत्र समबुद्धयः, सर्वभूतहिते रताः' (१२.४) इति वाक्येषु परिसमादिशब्दप्रयोगात्। एवं नानाविध-दुस्सम्पादाङ्गसम्पन्नाव्यक्तोपासनशालिना समन्ततोऽहमेव प्राप्यः। एवंविध-क्लेशोदर्काङ्गसाकल्यवैधुर्येणापि मामुपासीनानाम् अहमेव प्राप्य इत्यतो मदुपासका

१. १२.४ श्लोके।
२. 'ये त्वक्षरम्' (१२.३) इति श्लोके 'इतरेषां तु किं फलम्' इति भाष्यस्य टीकायाम्।

एवोत्तमा इति लाभात् **परिहृता** इत्यर्थः। **वक्ष्यति** 'तदेतत्सर्वम्' इत्यनुपदमेव भाष्यकारः। [1]**साध्यस्य** 'अव्यक्तोपासका अधमाः' इत्यभिमतसाध्यस्य। 'अव्यक्ता हि गतिर्दुःखम्' इति हिशब्दोपलब्धवचनेन साध्यमूहितुं शक्यम्। 'अव्यक्तोपासनमेतादृशं हि' इति प्रसिद्धस्वरूपकथनम् इति मन्यमानस्य हेतुवचनत्वानवबोधादित्याह- [2]**हेतुवचनमिति ॥ व्यवहितत्वात्** हिपदेन दुःखपदेन च अन्वयविरोधिना व्यवहितत्वात्। **अकर्तरीति** ॥ 'स्त्रियां क्तिन्'[3] इत्यत्र 'कर्तृभिन्ने कारके', 'भावे च' इत्यनुवृत्तेरिति भावः। 'गम्यतेऽनेन' इति वदन् करणे क्तिन्प्रत्ययमभिप्रैति।

**कथमिति** ॥ अव्यक्तशब्दस्य प्रधाने रूढत्वादिति भावः। अव्यक्तोपासनस्य भगवत्प्राप्तिरूपमोक्षमार्गत्वं स्पष्टयितुमाह- **अव्यक्तोपासनान्तरभावीति** ॥ [4]**एवमुच्यते** 'अव्यक्ता गतिः' इत्येवमुच्यते। कथं मार्गस्याव्यक्तत्वम्? कुतश्च गतिशब्दस्य गम्यार्थतात्यागः? इति कृतचोद्यद्वयं भाष्यभावोक्त्या परिहरन् 'तदेवमुच्यते' इत्येतद् विशदयति- **अनेनेति** ॥ 'अव्यक्तोपासन..' इत्यादि-भाष्येणेत्यर्थः। 'इत्युक्तं भवति' इत्यन्वयः। लक्षणाबीजसम्बन्धं दर्शयितुमुक्तम्- **तदुपासनमिति ॥ तेन च** अव्यक्तोपासनलक्षणेन च। **लक्ष्यते** अव्यक्त-शब्दगतलक्षितलक्षणावृत्त्या गृह्यते। अनेन- 'कथमव्यक्तत्वं मार्गस्य' इति चोद्यं परिहृतम्, 'गम्यार्थतायाम्' इत्यनेन च 'कुतः' इति चोद्यं निरस्तमिति ज्ञातव्यम्। **अत्र** 'क्लेशोऽधिकतरः' इति गीतायाम्। **तत्** अधिकतरक्लेशवत्त्वम्।

ननु सर्वसमबुद्धित्वं न मुमुक्षुविशेषणं भवितुमर्हति? विषमाणां साम्याव-

---

१. क्लेशाधिक्यलक्षणफलस्य (राघ.)

२. इन्द्रियसंयमन-सर्वत्र समबुद्धित्व-सर्वभूतहितरतत्वरूपाव्यक्तोपासनहेतुवचनम् (भा.दी.-राघ.)

३. पा.सू. ३.३.९४

४. 'गतिः' इत्यनेनोच्यते (कृ.)

बोधस्य 'विषमाणां समा तथा'[१] इति शास्त्रप्रतिषिद्धत्वात्, इत्यत उक्तम्- **षष्ठोक्तेति** ॥ जीवानां चिद्रूपत्वेन तदन्तर्यामिणो भगवतो गुणपूर्णत्वादिना, सुहृदादिनिष्ठसुहृत्त्वादेर्हरिनिमित्तकत्वेन च साम्यमवबोद्धव्यमिति षष्ठाध्यायोक्तप्रकारेणेत्यर्थः। 'हिते रतत्व..'[२] इति भाष्ये सर्वभूतहिते रतत्वम्= आसक्तत्वम्। 'साधनसन्दर्भम् ऋते' इत्यादिभाष्यटीकयोः 'ऋते द्वितीया च' इति चान्द्रसूत्रेण द्वितीयाविभक्तिः। तेन 'अन्यारादितरर्ते'[३] इति ऋतशब्दयोगे पञ्चम्या भाव्यम् इति चोद्यानवकाशः[४]।

**ततः किम्** अव्यक्तापरोक्ष्याभावात् किमनिष्टमित्यर्थः। "अव्यक्तोपासनमृते न विष्णुप्रसादः' इति भाष्ये अव्यक्तापरोक्षज्ञानस्य भगवत्प्रसादे अयोगः= हेतुत्वाभावः, तद्व्यवच्छेद एव= अव्यक्तापरोक्षज्ञानं विष्णुप्रसादजनने साधनं भवत्येव इत्ययमर्थ एवोक्तः, न पुनरव्यक्तापरोक्षज्ञानमेव विष्णुप्रसादजनकम् इत्यभिप्रेतम् इत्यभिसन्धाय उत्तरभाष्यमवतारयति- **अयोगव्यवच्छेद इति** ॥ विष्णुप्रसादस्याव्यवहितत्वात् तदुपस्थितिव्युदासायाह- **तस्मिन्नव्यक्तापरोक्ष्य इति** ॥ अव्यवहितपरामर्शः प्रकृते बाधादयुक्त इति हृदयम्। 'ऋते' इत्यनन्तरमनुवर्तनीयमाह- [६]**विष्ण्विति** ॥ **अत्र** अव्यक्तोपासने। ननु 'उपास्य

१. 'समानां विषमा पूजा विषमाणां समा तथा। क्रियते येन देवोऽपि स्वपदाद् भ्रश्यते पुमान्॥' इति ब्राह्मे। (गी.भा.६.९)

२. 'हितरतत्व..' (पा.)    ३. पा.सू. २.३.२९.

४. ऋतेयोगे पञ्चमी प्रयोक्तव्येति वैयाकरणाः। उत्सर्गोऽयम्। अन्यथाऽपि विरळतया भवति- 'कः सर्वज्ञः सर्वकर्ता तमृते विष्णुमव्ययम्', 'ऋते रामेण वीरेण केन हन्येत रावणः', 'ऋते नारायणाद् देवान्नान्यतः किञ्चिदिष्यते', 'ऋते सर्वाश्रये विष्णौ कस्मिंश्चिदमधिष्ठितम्' इति (वत्सङ्गोविन्दाचार्यकृत-काठकोपनिषच्चन्द्रिका- २.३.९., पृ. २१७)

५. 'तदृते' इति भाष्यस्यार्थः।

६. 'विष्णुप्रसाद इति वर्तते' इति टीकायाम्।

तां श्रियमव्यक्तसञ्ज्ञां भक्त्या मर्त्यो मुच्यते सर्वबन्धैः'[1] इति श्रीदेव्या उपास्यत्वस्य,

'अविष्णुज्ञैरतद्भक्तैस्तदुपासाविवर्जितैः।
शपेदुपासिताऽप्येषा श्रीस्तांस्तद्धरितत्त्ववित्।
तद्भक्तस्तमुपास्यैव श्रियं ध्यायीत नित्यदा॥'[2] इति।

'तथाऽपि सर्वपरमां सर्वदोषविवर्जिताम्।
ज्ञात्वा श्रियं तत्परमं तत्पतिं पुरुषोत्तमम्।
विज्ञायोपासते नित्यं ते हि युक्ततमा मताः॥'[3]

इति शास्त्रेण श्रीदेव्या भगवद्विशेषणत्वेनोपास्यत्वस्य चावेदनात् कथं भाष्ये 'विनाऽव्यक्तोपासनम्' इति श्रीदेव्युपासनानादरः ? इत्यत आह- **आद्यमिति**॥ भगवदुपासनात् प्राक्काले करणीयत्वेनाभिमतमित्यर्थः। तथा चान्यत्र- 'यतः क्लेशोऽधिकस्तेषां पृथक् श्रियमुपासताम्'[4] इति। भाष्यपदमनूद्यार्थमाह- **अयमिति**॥ मार्गः[5]= भगवत्प्राप्त्युपाय इति भाष्यार्थः।

**एवं तर्हि** उक्तरीत्याऽधिकक्लेशवत्त्वे, **किमिति** केन प्रयोजनेन, अव्यक्तोपासनद्वारको भगवत्प्राप्तिरिति मार्गः **प्रवृत्तः**। 'यद्यपि क्लेशोदर्कः, तथापि' इति भाष्यार्थः। **एवं तर्हि** उक्तरीत्या सौकर्यरूपप्रयोजनसद्भावे[6]। तत् कुतः ? इत्यत उक्तम्- **अनेनेति**॥ सुकरणरूपेणेत्यर्थः। **भावप्रदीपिकायां तु** द्वितीयं= 'श्रीपतित्वेन भगवदुपासनम्' इत्युक्तम्। **ऊनेन वेत्युक्तत्वादिति**[7]॥ तावता

---

१. १२.१.गी.भा. उदाहृतप्रमाणे सामवेदे आयास्यशाखायाम्
२,३. परमश्रुतिः. गी.ता.नि. १२.१ उदाहृतश्लोकाः
४. परमश्रुतिः, गी.ता.नि. १२.१    ५. 'क्लेशिष्ठोऽयं मार्गः' इति भाष्ये।
६. सौकर्यरूपप्रयोजनसद्भावेन (पा.)
७. न च 'ऊनेन वा' इति पक्षे अव्यक्तोपासनद्वारकमार्गे कथम् अधिकतरक्लेश इति वाच्यम्। भगवदुपासने तदनुकूल एक एव प्रयत्नः। अव्यक्तोपासने तु पूर्वं तदनुकूलप्रयत्नः, ततो भगवदुपासनार्थं यत्न इति द्वौ यत्नौ। अतः क्लेशाधिक्यम् इत्याशयात्। (कृ.)

प्रयासेन यदि भगवन्तमुपास्ते तदा भगवदापरोक्ष्यमेव भवतीति पाक्षिकमेव। ऊनेन वा प्रयासेन भगवदुपासनेन तदापरोक्ष्यमेव भवतीति स्वयमेवोक्तत्वादित्यर्थ इत्याहुः। 'इतरत्र क्लेशोऽधिकतरः' इति भाविभाष्यार्थमाह- **अव्यक्तोपासनद्वारके मार्गे भगवदुपासनात् क्लेशोऽधिकतर इति**॥ 'भगवदुपासनक्लेशोऽधिकतरः' इति पाठेऽप्युक्त एवार्थः। **एक इतिशब्द इति**॥ 'अध्याहर्तव्यः', 'आकृष्य योजनीयो वा' इति शेषः। **द्वौ** योजित एकः, 'ददाति' इत्यत्र श्रुतोऽपर इति द्वौ **अपि** इतिशब्दौ, 'नातिप्रसादमेति' इति हेतोः, 'देवो ददाति' इति च हेतोरिति हेतुसमर्पकावित्यर्थः। 'इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिषु'[1] इत्यभिधानादिति भावः। **प्रकारेति**॥ इति= एवंप्रकारेण= 'इतरत्र क्लेशोऽधिकतरः' इत्येवं-प्रकारेणातिसौकर्यमिति प्रकारार्थावित्यर्थः।

भाष्ये 'सर्वम्' इति कथम्? परि-सम्-तरप्शब्दैस्त्रयाणामेव प्रतीतेः, इत्यत आह- **उपलक्षणमिति**[2]॥ 'इत्यादिना च' इत्यत्रादिशब्देन 'सर्वभूतहिते रताः', 'अव्यक्ता गतिः', 'मामेव प्राप्नुवन्ति' इत्येतेषां ग्रहणम्। 'तदेतत्सर्वम्' इति भाष्योक्तं विवेचयति- **तत्रेत्यादिना**॥ 'सर्वत्र समबुद्धयः' इत्यनेन 'सर्वभूतहिते रताः'(१२.४) इत्यनेन च **सर्वेत्यादिकं** सर्वसमबुद्धिः, सर्वभूतहितत्वं च। **अति-सुष्ठ्वाचारादिकं** सुष्ठ्वाचारः सम्यग्विष्णुभक्त्यादिसाधनसन्दर्भ इत्यादि। **'तद्दते च न विष्णुप्रसादः, सत्यपि तस्मिन्' इत्यादि** भाष्योक्तं **[3]व्यवधानम्। इत्यादिकम्** अपरोक्षीकृताव्यक्तानां सुकरं भगवदुपासनमित्येतत्। **स्वातन्त्र्योक्त्येति**॥ 'प्राप्नुवन्ति' इत्याख्यातार्थो हि कर्ता, कर्ता च स्वतन्त्रः।

---

१. अ.को.

२. प्रागुक्तस्य समबुद्धित्वादेर्लाभायाह- उपलक्षणमेतदिति॥ (भा.दी.-राघ.)

३. भाष्योक्तं मोक्षस्य व्यवधानम् 'अव्यक्ता हि गतिः' इति गीतावाक्येन, प्राक् टीकोक्तलक्षितलक्षणादिव्याख्यानरीत्या लब्धमित्यर्थः।

(भा.दी.-राघ.)

'स्वतन्त्रः कर्ता'[१] इत्युक्तेरिति भावः। [२]**इन्द्रियसंयमादीति ॥ देवतेति ॥** 'इन्द्रियसंयमायूनभावे अत्युपासकस्यापि देवी नातिप्रसादमेति' इति भाष्योक्तः श्रीदेवीरूपदेवताप्रसादशब्दितसाहाय्याभावः। 'उपासकस्यातिशयः' इत्यादेः प्रथमान्तस्य 'प्रतीयते' इति भाष्यपदेन प्रत्येकं सम्बन्धः। **एतदभावः** एतावत्प्रयासाभावः। उत्तरत्र मदुपासकानां भक्तानां न कश्चित् क्लेश इति भाष्ये।

भाष्यम्

सामवेदे [३]माधुच्छन्दसशाखायां चोक्तम्।

'भक्ताश्च येऽतीव विष्णावतीव
　　जितेन्द्रियाः सम्यगाचारयुक्ताः।
उपासते तां समबुद्धयश्च
　　तेषां देवी दृश्यते नेतरेषाम्।
दृष्टा च सा भक्तिमतीव विष्णौ
　　दत्त्वोपास्तौ[४] सर्वविघ्नान् छिनत्ति।
उपास्य तं वासुदेवं विदित्वा
　　ततस्ततः शान्तिमत्यन्तमेति।'

इति। उक्तं च सामवेदे [५]आयास्यशाखायाम्-

'प्रसन्नो भविता देवः सोऽव्यक्तेन सहैव तु।

---

१. पा.सू. १.४.५४

२. 'इन्द्रियसंयमादि' इत्यादिभाष्यवाक्येन उक्त उपास्यदेवीरूपदेव्याः साहाय्याभाव इति भावः 'आप्नुवन्ति' इति स्वातन्त्र्योक्त्या लब्ध इत्यर्थः। (भा.दी.-राघ.)

३. माधुच्छन्दशाखायाम् (पा.)　　४. उपास्ते (वे.)

५. अयास्यशाखायाम् (वे.)

यावता तत्प्रसादो हि तावतैव न संशयः ।
न तत्प्रसादमात्रेण प्रीयते स महेश्वरः ।
तस्मिन् प्रीते तु सर्वस्य प्रीतिस्तु भवति ध्रुवम् ।
यद्यप्युपासनाधिक्यं तथाऽपि गुणदो हि सः ।
मुक्तिदश्च[१] स एवैको नाव्यक्तादिस्तु[२] कश्चन ।' इति ।

'ममात्मभावमिच्छन्तो यतन्ते परमात्मने[३] ।'[४]

इति मोक्षधर्मे श्रीवचनम् ।

'धर्मनित्ये महाबुद्धौ ब्रह्मण्ये सत्यवादिनि ।
प्रश्रिते दानशीले च सदैव निवसाम्यहम् ॥'[५]

इति च । महतः परं तु ब्रह्मैव । तथा हि भगवता सयुक्तिकमभिहितम् । 'वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि'[६] 'त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च'[७] इत्यादि । 'तम्' इति पुंलिङ्गाच्चैतत्सिद्धिः । [८]महतः परत्वं त्वव्यक्तपरस्य भवत्येव । तथा चाग्निवेश्यशाखायाम्- [९]'अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवम्' इति 'परो [१०]हि देवः पुरुहूतो महत्तः' इति ।

---

१. मुक्तिदस्तु (पा.) २. नाव्यक्तादेस्तु (पा.)
३. परमात्मना (पा.,भा. कुम्भ.१२.२३५.२७,गी.प्रे. १२.२२८.२०, पुणे १२.२२१.१९)
४. शा.प. २२८.२०
५. भा.शा.प. कुम्भ. २३५.३३, गी.प्रे.२२८.२६, पुणे २२५.२१
६. ब्र.सू. १.४.५ ७. ब्र.सू. १.४.७.
८. महत्परत्वम् (पा.) ९. काठकेऽपि (१.३.१०)
१०. हिशब्दो नास्ति (पा.)

## प्रमेयदीपिका

आगमान्तरसिद्धत्वाचार्य 'भवति भगवदभिप्राय इत्याह - **सामवेद इति ॥** 'तेषाम्' इत्यादिषष्ठी तृतीयार्थे। **विदित्वा** साक्षात्कृत्य। **ततः** वेदनात्, प्रसन्नात् **ततः** वासुदेवात्। **यावता प्रयासेन**[2] **तत्प्रसादः** अव्यक्तप्रसादः। **सर्वस्यापीति ॥**[3] द्वितीयस्तुशब्दोऽपिशब्दार्थे। आधिक्यशब्देन न्यूनत्वमप्युपलक्ष्यते[4]। न्यूनाधिकयोरन्यत्र प्रत्यवायहेतुत्वात्। 'नाव्यक्तादेः[5]' इति पाठे 'मध्ये' इत्युपस्कारः। **मम** उपासनेन **आत्मभावं** कैवल्यम्। **परमात्मने** तमुद्दिश्य। अस्य वाक्यस्य कथं प्रकृतोपयोगः ? इत्यत उक्तम्- **श्रीवचनमिति ॥**

**नित्ये** नियते। **ब्रह्मण्ये** ब्रह्मणि साधौ। **निवसामि** प्रसन्ना भवामि। **इति च** 'श्रीवचनम्' इति सम्बन्धः। पूर्वं शङ्काहेतुत्वेन 'श्रियं वसानाः'[6] इत्यादीनि वाक्यान्युदाहृतानि। तेष्विदमेकं नाव्यक्तविषयमिति वस्तुस्थितिमाह- **महत इति ॥** 'अनाद्यनन्तं महतः परम्'[7] इति वाक्यप्रतिपाद्यमिति यावत्। अत्राभ्युच्चययुक्तिं चाह- **तमिति ॥** ननु 'उक्तपरामर्शोपपत्तेः'[8] इति पूर्वपक्षेऽपि युक्तिरुक्ता ? इत्यतः साऽन्यथासिद्धेत्याह- **महत इति ॥** तथा चोक्तवक्ष्यमाणवलात् 'अव्यक्तात् पुरुषः परः' इत्युक्तस्यायं

---

१. इदं पदं नास्ति (वि.) २. 'आयासेन' इति भा.र.को. सम्मतः पाठः।
३. 'सर्वस्य तु' इत्यस्यार्थः- सर्वस्यापीति ॥
४. 'भगवदुपासनस्य न्यूनाधिकते यद्यपि। तथाऽपि सः= भगवान्, गुणदः' इति योजनेति भावः। (यद्यप्युपासनाधिक्यम् इति पङ्क्तौ) (भा.दी.-राघ.)
५. प्रमाणवाक्ये 'नाव्यक्तादिस्तु' इत्यस्य स्थाने।
६. ऋ. मं.९, सू.९४, मं.४ ७. आग्नि.शा., का. १.३.१५
८. गी.भा. १२.१

परामर्श इति भावः। श्रुत्यन्तरेणैवं [1]व्याख्यानाच्चैतद्वाक्यं [2]तत्परमित्याह- **तथा चेति**॥ पुरुभिः हूतः **पुरुहूतः**।

## भावदीपिका

'तेषामित्यादि' इत्यत्रादिपदेन 'इतरेषाम्' इत्यस्य ग्रहणम्। **तृतीयार्थ इति**॥ तथा च 'तैर्दृश्यते, नेतरैः' इति कर्तरि षष्ठीत्युक्तं भवति। प्रीतिशब्दात् परतः तुशब्दोऽपिशब्दार्थः 'सर्वस्य' इत्यनेन सम्बध्यत इत्यभिप्रेत्याह- **सर्वस्यापीति**॥ भगवदुपासनाधिक्ये गुणदत्वस्य सौलभ्याप्रयोजकत्वादाह- **न्यूनत्वमिति**॥ उपासनान्यूनत्वमपि लक्षणया ग्राह्यमित्यर्थः। एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वं भाष्ये 'ऊनेन वा' इत्युक्तमिति भावः। ननु न्यूनोपास्तौ प्रत्यवायप्राप्त्या कथं तस्याः भगवत्प्रसादाख्यगुणदत्वम्? इत्यत आह- **न्यूनाधिकयोरिति**॥ न्यूनाधिकोपासनयोः **अन्यत्र** अव्यक्तविषय एव प्रत्यवायहेतुत्वम्, न भगवद्विषय इत्यर्थः। अत एव 'इन्द्रियसंयमनाद्यूनभावेऽप्युपासकस्य देवी नातिप्रसादमेति' इत्याद्युक्तमिति द्रष्टव्यम्। **ममेति**॥

**ब्रह्मणि** ब्राह्मणे। **शङ्काहेतुत्वेनेति**॥ संशयहेतुत्वेनेत्यर्थः। ननु 'महतः परमव्यक्तम्' इत्यव्यक्तस्यापि महतः परत्वोक्तेः कथं 'ब्रह्मैव' इत्यवधारणम्? इत्यत आह- **अनाद्यनन्तमिति**॥ 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते' (१५.१६) इत्यव्यक्तेऽपि पुंलिङ्गनिर्देशस्य सत्त्वेन 'तम्' इति पुंलिङ्गनिर्देशरूपयुक्तेः स्वातन्त्र्येणाभिप्रेतार्थसाधकत्वाभावादाह- **अभ्युच्चयेति**॥ एवं सूत्र-सिद्धार्थोपोद्बलकतयोपन्यासार्हेत्यभिप्रायः। **भाष्ये वदतीति चेदित्यादि**॥ 'महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते'[3] इति ज्ञेयत्वं वदतीति चेन्न। प्राज्ञः

१. व्याख्यातत्वाच्च (वि., ते.) २. क,वि. ब्रह्मपरम्

३. कठ. १.३.१५

परमात्मा हि तत्रोच्यते- 'अणोरणीयान् महतो महीयान्'[१] इति तस्यैव महतो महत्त्वम् । सर्वस्मात्परस्य महतोऽपि परत्वं युज्यत इति 'वदतीति चेन्' इति सूत्रार्थः। 'त्रयाणामेव= पितृसौमनस्य-स्वर्ग्याग्नि-परमात्मनां प्रश्न उपन्यासश्च' इति 'त्रयाणाम्'[२] इति सूत्रार्थश्च श्रीमद्भाष्योक्तरीत्याऽनुसन्धेयः । **उक्त-परामर्शेति** ।। अव्यक्तं च महतः परम् । 'महतः परमव्यक्तम्' इत्युक्त-परामर्शोपपत्तेरिति ग्रन्थेनेत्यर्थः । **पूर्वपक्षे** अव्यक्तपरत्वाङ्गीकारपक्षे । **अयं परामर्शः** 'तम्' इत्ययं परामर्शः। पुरुभिः = ब्रह्मादिभिर्हूतः = यज्ञादावाहूत इत्यर्थः।

## भावरत्नकोशः

**अयम्** अस्मदुक्तः। **इत्यादिषष्ठी** 'तेषाम्' 'इतरेषाम्' इत्युभयत्र श्रुता । 'कर्तृकरणयोस्तृतीया'[३] इति तृतीयाऽनुशासनादिति भावः। अपरोक्षज्ञानस्यैव प्रसादद्वारा शान्तिशब्दितमोक्षहेतुत्वस्य शास्त्रार्थत्वाद् वेदनशब्दस्य सामान्य-परस्यापि, 'उपासनानन्तरभाविवेदनं साक्षात्कारः' इति वक्तव्यत्वाचाह- **विदित्वा साक्षात्कृत्येति** ।। 'ततः' 'ततः' इत्यनयोर्विवक्षितमर्थं विवेकेन दर्शयति- **ततो वेदनात्, प्रसन्नात् ततो वासुदेवादिति ।। भावप्रदीपिकायां** तु 'ततः= तदनन्तरम्, ततः= वासुदेवात्' इत्युक्तम्। 'यावता' इत्यतः परं [४]भाष्ये शेषपूरणम्- **आयासेनेति** ।। 'तत्प्रसादः' इत्यत्र तच्छब्दार्थमाह- **अव्यक्तेति** ।। तावतैव प्रयासेन देवः प्रसन्नो भविता= भविष्यति, न संशय इति भाष्येऽन्वयः। **द्वितीयः** प्रीतिशब्दात् परः **अपिशब्दार्थे** वर्तमानः 'सर्वस्यापि' इति सम्बध्यत इति भावेनोक्तम्- **सर्वस्यापीति** ।। अव्यक्तादेरपीत्यर्थः।

ननूपासनाधिक्येन चेद् भगवान् अपरोक्षज्ञानलक्षणगुणदो भक्तानाम्, तर्हि भगवदुपासने सौकर्यमुक्तम् अनुपपन्नम्? [५]'यद्यपि' इति पदमस्वरसं च? इत्यत

---

१. कठ. १.२.२० २. ब्र.सू. १.४.७ ३. पा.सू. २.३.१८
४. भाष्यपूरणम् (पा.) ५. भाष्योक्तप्रमाणे।

आह- **आधिक्यशब्देनेति** ॥ यद्यप्युपासनायां न्यूनत्वमाधिक्यं वाऽस्तु। तथापि भगवान् गुणद एव, तत्कथम् ? इत्यत आह- **न्यूनाधिकयोरिति** ॥ **अन्यत्र** अव्यक्तविषये । 'प्रत्यवायहेतुत्वात्' इत्यत्र प्रत्यवायशब्द इष्टाप्राप्तिरूपो विवक्षितः । अव्यक्तविषये न्यूनोपासनेव अधिकोपासनाऽपि न तदापरोक्ष्यरूपेष्टप्राप्तिहेतुः । 'इन्द्रियसंयमनाद्यूनभावे सत्युपासकस्यापि देवी नातिप्रसादमेति । देवस्तु तानि साधनानि भक्तिमतः स्वयमेव ददाति' इति परमश्रद्धामात्रयुक्तानां सुष्ठ्वाचारादेरूनत्वेऽपि भगवत्प्रसादः सम्भवतीति भावितत्वाद् भगवदुपासने सौकर्यम्, 'यद्यपि' इत्यस्य स्वारस्यं चेति भावः । 'मुक्तिदस्तु स एवैको नाव्यक्तादेस्तु कश्चन' इति क्वचिद्भाष्यं पठ्यते । तत्र पक्षे षष्ठ्यन्वययायाह- **नाव्यक्तादेरिति पाठ इति** ॥ अस्मिन् पक्षे भाष्ये तुशब्दोऽप्यर्थकश्च । 'नापि' इति सम्बध्यते । 'मध्ये तु' इति वा । तथा च **भावप्रदीपिका**- 'अव्यक्तादेर्मध्ये' इति । 'मम' इत्यनन्तरं मोक्षधर्मे शेषमाह- **उपासनेनेति** ॥ आत्मनः= जीवचैतन्यस्य भावः= अवस्थितिः इत्यस्यार्थोक्तिः- **कैवल्यमिति** ॥ तादर्थ्यार्थकचतुर्थीभावोक्तिः- **तमुद्दिश्येति** ॥ 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः'[१] इति 'आत्मने' इति चतुर्थी, आत्मानं प्रसादयितुमित्यर्थः । 'तमुद्दिश्य' इति तु फलितप्रदर्शनमिति **आहुः** । **श्रीवचनमितीति** ॥ तथा च मदुपासनद्वारको मोक्षमार्गः क्लेशोदर्क इति भाव आवेदितो भवतीति हृदयम् ।

'धर्मेषु नित्यः' इत्यत्र नित्यशब्दो [२]ध्रुवार्थ इति । तस्य प्रकृतोपयुक्तमर्थमाह- **नियत इति** ॥ 'तत्र साधुः'[३] इति ब्रह्मशब्दाद् यत्प्रत्यय इति भावेनोक्तम्- **ब्रह्मणि साधाविति** ॥ ननु 'चिकितुषी प्रथमा'[४] इति श्रीदेव्या अनादितः सर्वत्र

१. पा.सू. २.३.१४, क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यो याति- फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः । नमस्कुर्मो नृसिंहाय- नृसिंहम् अनुकूलयितुमित्यर्थः ।

२. 'त्यब् नेः ध्रुव इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकात् ।

३. पा.सू. ४.४.९८ ४. ऋ. मं.१०, सू.१२४, मं.३

कृतनिवासत्वस्य श्रुतिसिद्धस्य किमिति 'तत्रैव निवसाम्यहम्' इत्यवध्यनुवादः ? इत्यतस्तदभिप्रेतमाह- **प्रसन्ना भवामीति ॥** अस्य च श्रीवचनस्य 'ब्रह्मण्ये सम्पादितभगवत्प्रसाद एव भक्तेऽहं प्रसन्ना भवामि' इति स्वप्रसादकामेनापि भगवत्प्रसाद एवापादनीय इत्यभिप्रायावेदनात् प्रकृतोपयोग इति भावेनोक्तम्- **इति च श्रीवचनमिति सम्बन्ध इति ॥** भावप्रदीपिकायां तु 'निवसामि' इत्येतत् 'प्रत्यक्षा स्याम्' इति व्याख्यातम् । भाष्ये ब्रह्मणो महतः परत्ववचनं प्रकृतानुपयुक्तम् ? इत्यतः तद्भावं वक्तुमवतारयति- **पूर्वं शङ्काहेतुत्वेनेति ॥** इदं 'अनाद्यनन्तं महतः'[१] इति वाक्यम् । इतरवाक्यानाम् अव्यक्तपरत्वं सम्मतम् । अस्य तु न तत्परत्वम्, किन्तु ब्रह्मपरत्वमेवेति भावेनोक्तम्- **वस्तु-स्थितिमिति ॥** 'नैतद्वाक्यमव्यक्तविषयम्' इत्येतद् अत्र न प्रतीयते ? इत्यतो भाष्यभावमाह - **अनाद्यनन्तमिति ॥** केचित्तु ननु कथं 'ब्रह्मैव' इत्यव-धारणम् ? 'महतः परमव्यक्तम्'[२] इति श्रुतावव्यक्तस्यापि महतः परत्वावेदनाद्, इत्यत आह- 'अनाद्यनन्तं महतः परम् इति वाक्यप्रतिपाद्यम् इति' इत्यप्यव-तारयन्ति ।

भाष्योदाहृत**ब्रह्मसूत्राक्षरार्थस्तु**- यदुक्तम् 'अव्यक्तस्य मोक्षार्थं ज्ञेयत्ववचनं नास्ति' इति, तद् ज्ञेयत्वावचनम् अव्यक्तस्यासिद्धम् ? यतो 'महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते'[३] इति महत्परत्वलिङ्गावेदिताव्यक्ततत्त्वस्य मोक्षार्थं ज्ञेयत्वं वदति श्रुतिः, इति चेन्न । हि= यस्मात् प्राज्ञः= विष्णुरेव तत्रोच्यते । सर्वतः परे भगवति महतः परत्वं युक्तम् । प्राज्ञस्य प्रतिपाद्यत्वं च 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्'[४] इति विष्णुप्रकरणाद्विज्ञायते । इतश्च प्राज्ञ एव निचाय्यवाक्योक्त इत्युच्यते- **त्रयाणामेवेति ॥** आद्यः चशब्दः 'न केवलं प्रकरणात्, किन्तु युक्त्यन्तरादपि' इति समुच्चयार्थः । अन्त्यः प्रश्नोपन्यास-

---

१. काठ. १.३.१५ २. काठ. १.३.११ ३. काठ. १.३.१५
४. काठ. १.३.९

समुच्चयार्थः। 'प्राज्ञः' इत्यनुवर्तते। बुद्धिस्थत्वाद् 'एतदुपनिषदि' इत्यन्वेति। एवं= 'वीतमन्युस्त्वां दृष्टशिवान् मृत्युमुखात् प्रमुक्तम्'[१] इति, 'स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन्'[२] इति, 'देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल'[३] इत्येवंप्रकारेण त्रयाणां= पितृसौमनस्य-स्वर्ग्याग्नि-ब्रह्मणामेवोपन्यासो यतः, अतश्च प्राज्ञ एव तत्रोच्यते, 'त्रयाणामेव' इति कुतः? इत्यत उक्तम्- **प्रश्नश्चेति**॥ 'सुमना यथा स्याद्वीतमन्युः'[४] इति, 'स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तम्'[५] इति, 'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये'[६] इति चैतत्त्रितयविषय एव प्रश्नश्च यतः, अत उपन्यासत्रयविषयः। प्रश्नस्यादित्वेऽपि प्रतिवचनस्थनिचाय्यवाक्यस्य प्रधानपरत्वशङ्कनात् तन्निरासाय उपन्यासस्य आदावुक्तिः। 'त्रयाणामेव च' इत्येव पूर्तौ 'एवम्' इत्युक्तिः, त्रयमध्ये प्रधानस्य न निवेश इति दर्शयितुम्, उपन्यासस्योक्तत्रयविषयत्वसिद्धये प्रश्नोक्तिरिति।

'कूटस्थोऽक्षर उच्यते' (१५.१६) इत्यादाविव अत्राप्यस्तु पुंलिङ्गम् इति परः परिहर्तुमुत्सहेतापि, इति हृदि निधायोक्तम्- **अत्राभ्युच्चययुक्तिमिति**॥ **एतत्सिद्धिः** एतद्वाक्यस्य भगवत्परत्वसिद्धिः इति भाष्यार्थः। **पूर्वपक्षे** अव्यक्तपरत्वपक्षे। **युक्तिरुक्तेति** '' 'अनाद्यनन्तम्'[७] इति वाक्ये हि 'तं महतः परम्' इति परामर्शो दृश्यते। स चोक्तस्यैव भवति। अव्यक्तमेव च 'महतः परमव्यक्तम्' इति महतः परत्वेनोक्तम्। अतोऽत्राप्यव्यक्तग्रहणे 'तम्' इत्ययं 'महतः परमव्यक्तम्' इत्युक्तस्य परामर्श इत्युपपद्यते। अन्यथाऽनुक्तपरामर्शः प्रसज्येत। परमात्मा तु 'न महतः परः' इत्युक्तः, किन्तु 'अव्यक्तात्पुरुषः परः' इत्येवम्'' इति अन्यविषयत्वव्युदासेन अव्यक्तविषयत्वे युक्तिरुक्ता "पूर्वभाष्य एवेत्यर्थः। महतः परादव्यक्तात् परस्य भगवतो महतः परत्वं सुगममेवेति विभावयितुं

१. काठ. १.१.१०   २. काठ. १.१.१३
३. काठ. १.१.२१   ४. काठ. १.१.९
५. काठ. १.१.१२   ६. काठ. १.१.१९. 'या इयम्' इति च्छेदः।
७. १२.१श्लोके प्रथममूलस्थटीकाया अनुवादः।   ८. 'पूर्वपक्षभाष्ये' इत्यर्थः।

भाष्ये 'एव'शब्दः । **अन्यथासिद्धा** अप्रयोजिका । 'अनुक्तपरामर्शः प्रसज्येत' इत्युक्तदोषमुद्धर्तुं भाष्यभावमाह- **तथा चेति** ॥ उक्तं ब्रह्मसूत्रम् । **वक्ष्यमाणम्** 'अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवम्' इति, 'परो हि देवः' इति श्रुतिवाक्यम् । **अयमिति** ॥ पुंलिङ्गशब्दः[1] । **एतद्वाक्यम्** 'अनाद्यनन्तम्' इति वाक्यम् । ननु 'पुरुहूतः' इति पुरन्दरः प्रसिद्धः । तत् कथमत्र भगवत उक्तिः ? इत्यत उक्तम्- **पुरुभिरिति** ॥ पुरुशब्दो हि बहुनाम ; 'हूतः' इति च शब्दार्थकस्य[2] ह्वयतेर्निष्ठायां रूपम् । 'अनन्तैर्वेदैः शब्दितः= प्रतिपादितः' इति लभ्यत इति । प्राङ्प्रयोगेनाङ्गरूढिबाधे भगवत एव प्रतिपत्तिरिति भावः ।

## भाष्यम्

न चाव्यक्तरूपं[3] भगवता निषिद्धम् । भारतादौ साधितत्वात् । 'शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः'[4] इत्यादौ तु साङ्ख्यप्रसिद्धं प्रधानं निषिध्य, वैदिकमव्यक्तमेवोक्तम् । तथा च सौकरायणश्रुतिः-

[5]'शरीररूपिका साऽशरीरस्य विष्णोः
यतः प्रिया सा जगतः प्रसूतिः ।'

इति । सुव्रतानां क्षिप्रं महदैश्वर्यं ददाति देवी ; न देव इति[6] विशेषः ।

'सुवर्णवर्णां पद्मकरां च देवीं
सर्वेश्वरीं व्याप्तजडां च बुद्ध्वा ।

---

१. 'तम्' इति
२. 'ह्वेञ्= स्पर्धायां शब्दे च' इति धातुः ।
३. अव्यक्तस्वरूपम् (पा.). अव्यक्तस्य रूपम् (पा.)
४. ब्र.सू. १.४.१
५. 'शरीररूपिकाऽशरीरस्य (पा.)
६. इति च (पा.)

'सैवेति[1] वै सुव्रतानां तु[2] मासा-
न्महाविभूतिं[3] श्रीस्तु दद्यान्न देवः।'

इति ऋग्वेदखिलेषु ॥ ५ ॥

## प्रमेयदीपिका

नन्वव्यक्तं नाम तत्वमेव नास्तीति सूत्रकृतोक्तम्। ततस्तदभिमानिनी अव्यक्ताख्या देवताऽपि नास्ति। तत् कथं तद्विषयतया व्याख्यानम्? इत्यत आह- **न चेति** ॥ तर्हि [4]तत् कथं सूत्रितम्? इत्यत आह- **शरीरेति** ॥ **साङ्ख्यप्रसिद्धं प्रधानमिति** ॥ स्वतन्त्रं मुख्यतः शब्दवाच्यमित्यर्थः। 'वैदिकम्' इति भगवदधीनं तत्सम्बन्धेन शब्दवाच्यमित्यर्थः। अत्र श्रुतिं चाह- **तथा चेति** ॥ प्राक् 'तथाऽप्यपरोक्षीकृताव्यक्तानाम्'[5] इत्यादिना एकं प्रयोजनमुक्तम्। अपरं च सप्रमाणकमाह - **सुव्रतानामिति** ॥ [6]**बुद्ध्वा इति**[7] उक्तप्रकारेण, 'उपासीनानाम्'[8] इति शेषः। एतत्प्रयोजनं गीतायां न सूचितमिति न तत्रैवोक्तम् ॥ ५ ॥

## भावदीपिका

**तत्त्वमेव नास्तीति** ॥ 'आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न, शरीररूपक-

---

१. सैवेति (पा.) २. 'ध्याता' इति शेषः।
३. अ. महाभूतिम् ४. कथं तत्सूत्रम् (बे.)
५. अस्मिन्नेव श्लोके द्वितीयमूलभाष्ये।
६. ऋ.खि.. बुद्ध्या (पा.)
७. 'श्रुतिस्थ' इतिशब्दानुवादः। 'उक्तप्रकारेण' इति व्याख्या। 'सर्वेन्द्रियसंयमन' इत्यादिना उक्तप्रकारेणेत्यर्थः। (भा.दी.-राघ.)
८. 'उपासीनाय' इति, 'उपासनया', 'उपासीना ये' इति च (पा.)।

विन्यस्तगृहीतेः दर्शयति च'[१] इति सूत्रेण तदावेदकाव्यक्तशब्दस्य भगवति समन्वयप्रतिपादने तत्र प्रमाणाभावेनार्थात् नास्तीत्युक्तमिति भावः। **तद्विषयतयेति**॥ 'ये चाप्यक्षरमव्यक्तम्' (१२.१) इतिप्रश्नवाक्यस्याव्यक्तविषयतया कथं व्याख्यानमित्यर्थः। **तत्सूत्रम्** तत्स्वरूपनिषेधकम् 'आनुमानिकम्' इति सूत्रमित्यर्थः। **एवं प्रयोजनमिति**॥ अव्यक्तोपसनद्वारकभगवत्प्राप्तिमार्गस्य निर्विघ्नतया भगवदुपास्तिसौकर्यरूपप्रयोजनमित्यर्थः । **उपासीना ये इति**॥ तेन समानकर्तृकत्वलाभ इत्याशयः। ननु इदं प्रयोजनं 'तथाऽपि' इति वाक्यानन्तरं 'तत्रापि' इत्यतः पूर्वमेव वक्तव्यम्, व्यवधानेनात्रोक्तौ किंनिमित्तम्? इत्यत आह- **एतत्प्रयोजनमिति**॥ ५॥

## भावरत्नकोशः

**सूत्रकृतोक्तम्**- 'आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न'[२] इति सूत्रकृतोक्तम्। तत्राव्यक्तादिशब्दानां भगवति समन्वयसमर्थनेन अन्यस्याव्यक्तपदार्थस्य तेनानभ्युपगमाद्, अनुमानादेः प्रतिपक्षादिग्रस्तत्वसम्भवेन तत्र प्रमाणाभावे वस्त्वेव न सिध्यतीति भावः। **तद्विषयतया** 'ये चाप्यक्षरमव्यक्तम्' (१२.१) इति प्रश्नवाक्यस्याव्यक्ततत्वविषयतया। 'अव्यक्तं प्रकृतिः' इति भाष्ये[३] कथं व्याख्यानमित्यर्थः। **भावप्रदीपिकायां तु**- नन्वव्यक्तस्वरूपमेव नास्ति, सूत्रकृता प्रतिषिद्धत्वात्। अतो दूरोत्सारितस्तदुपासनस्य मोक्षसाधनत्वविचारः? इत्यत आह- 'न चेति' इति भाष्यमवतारितम्। **कथमिति**[४]॥ भारतादावव्यक्ततत्त्वं साधयन् सूत्रकारः कथम् आनुमानिकसूत्रे प्रत्याचक्षीतेत्यर्थः। मतद्वयेऽप्यव्यक्तं धर्मि अस्त्येवेति कथं निषेध्यम्? इत्यतः 'साङ्ख्यप्रसिद्धं प्रधानं निषिध्य' इत्यस्य तात्पर्यमाह- **स्वतन्त्रं मुख्यतः शब्दवाच्यमिति**॥

१. ब्र.सू. १.४.१ २. ब्र.सू. १.४.१
३. १२.१श्लोकभाष्ये द्वितीयमूले। ४. 'तर्हि तत् कथं सूत्रितम्' इत्यत्र।

'अव्यक्तम्' इति प्रकृतेऽपि यत् प्रधानशब्दं प्रायुङ्क्त, तस्येदं तात्पर्यम्- 'अव्यक्तं स्वरूपतोऽस्ति, किन्तु ; प्रधानं न स्वतन्त्रं कारणम्, प्रधानं परममुख्यवृत्त्या अव्यक्तादिशब्दवाच्यं च न, इति 'अव्यक्तं प्रधानं न' इति [1]धर्मनिषेध एव तात्पर्यं सूत्रकारस्य, न तु तत्त्वस्वरूपविषयेऽपि' इति विभावितं भवति। **तत्सम्बन्धेन** भगवत्सम्बन्धेन । **शब्दवाच्यम्** अव्यक्तशब्दवाच्यम् । तथा च **भावप्रदीपिकायाम्** एतत्सूत्रेऽपि 'आनुमानिकम्' इति साङ्ख्यप्रसिद्धं प्रधानं स्वतन्त्रं कारणं न, इति प्रतिषिध्य, शरीररूपकपदेन वैदिकमव्यक्तं साधितमेवेति।

**ब्रह्मसूत्राक्षरार्थस्तु**- आनुमानिकमपि= अनुमानगम्यं प्रधानादिकमेव एकेषाम् [3]''अव्यक्तात् पुरुषः परः', 'जीवा एव तु दुःखिनः' इत्यादिशाखासु अव्यक्त-जीवादिशब्दवाच्यम् उच्यत इति चेन्न । अव्यक्तादिशब्दैः परममुख्यया वृत्त्या विष्णोरेवोच्यमानत्वात्। कुत एतत् ? यतः 'अव्यक्तमचलं शान्तम्'[2] इति श्रुतिः 'अव्यक्तोऽक्षर उच्यते[4]' (८.२१) इति स्मृतिश्चाव्यक्तं ब्रह्मेति दर्शयति । विष्णोरेवाव्यक्तशब्दवाच्यत्वे कथमन्यत्र प्रयोगः ? इत्यत उक्तम्- **शरीरेति ॥** [5]''शरीरस्य रूपमिव रूपं यस्य तत् शरीररूपम्, कुत्सितं शरीररूपं शरीर-रूपकम्= प्रधानादि। तत्र विन्यस्तस्य= अवस्थितस्य विष्णोरव्यक्तपदेन गृहीतेः= अव्यक्तादिशब्दवाच्यब्रह्मसम्बन्धाद् अव्यक्तादिशब्दव्यवहारोऽन्यत्र द्रष्टव्य इति भावः। वैपरीत्यं किं न स्यात् ? इत्यतः- शरीरपदम्। यथा शरीरं पुरुषतन्त्रं तथा प्रधानाद्यपि विष्णुतन्त्रमिति गुणयोगात् 'शरीरम्' इति वक्तुमुपात्तम् । तच्च मुख्यशरीरं न भवतीति वक्तुं कप्रत्ययेन कुत्सयामास। 'तदवस्थितगृहीतेः' इति वाच्ये 'विन्यस्त' इत्युक्तिः 'प्रधानादिविशिष्टस्यैवाव्यक्तादिपदेन गृहीतिः, न केवलस्य' इति विभावयितुम्'' इति **तन्त्रदीपिकायां** स्फुटमिति।

१. प्राधान्यरूपधर्मनिषेधे इत्यर्थः। २. काठ. १.३.११
३. ब्र.सू.भाष्ये १.४.१ सन्दर्भे पिप्पलादशाखायाम्।
४. 'इत्युक्तः' इति गीतायां पाठः।
५. इतः परं तन्त्रदीपिकाया अनुवादः।

**अत्र भगवदधीनत्वे,** तत्सम्बन्धेन तच्छब्दवाच्यत्वे च । न केवलं सूत्रम्, 'श्रुतिं[१] च' इति चशब्दः। [२]सा= अव्यक्तशब्दवाच्या प्रकृतिः अशरीरस्य= प्राकृत-शरीररहितस्य विष्णोः शरीररूपिका= शरीरमिव भगवदधीना अमुख्यशरीरं च। शरीरशब्दे गौणी वृत्तिरत्रेति वक्तुं गुणयोग उच्यते- **यतः प्रियेति ।।** या जगतः प्रसूतिः= प्रसवित्री सा च सा इति श्रुत्यर्थः। असाङ्गत्यपरिहारायोत्तर-भाष्यमवतारयति- **प्रागिति ।। एकं प्रयोजनं** भगवदुपासनसौकर्यरूपम्। ननु 'बुद्ध्वा दद्यात्'[३] इत्यनन्वितम् ? बोधदानयोर्भिन्नकर्तृकत्वात् । 'बुद्ध्वा सुव्रतानाम्' इत्यप्यनन्वयम्? सुव्रतस्य बोधात् पूर्वभावित्वेन बोधानन्तरत्वायोगाद्, इत्यतः क्त्वान्तस्याध्याहृतेनान्वय इति वदन् इतिशब्दार्थं च दर्शयति- **बुद्ध्वा इत्युक्तप्रकारेणेति ।।** 'सुवर्णवर्णाम्' इत्याद्युक्तविशेषणसम्पन्नत्वेनोपा-सीनानाम्= उपासनं कुर्वतामित्यर्थः । 'उपासीनाय' इति पाठे सुव्रतानां= सर्वेन्द्रियातिनियमनादिशोभनव्रतयुक्तानां भक्तानां मध्ये उपासीनाय पुरुषाय देवी महाभूतिं दद्यादिति योजना । [४]**केचित्तु** 'उपासीना ये' इति पठित्वा 'ये उपासीनास्तेषां सुव्रतानाम्' इत्यन्वय इति [५]व्याचक्षते । **अपरे तु** इतिशब्दार्थं वदन् बोधेऽन्तरङ्गोपायमध्याहरति- 'बुद्ध्वेत्युक्तप्रकारेण उपासनयेति शेष इति' इत्यवतार्य, 'बुद्ध्वेति क्त्वान्तस्य सुव्रतानामित्यन्वयः' इति व्याकुर्वन्तः 'उपासनया' इति पठन्ति । **भावप्रदीपिकायां तु-** ''सैव श्रीर्देवी स्वात्मानं बुद्ध्वा= बोधयित्वा महाभूतिं सुव्रतानां दद्यात्। कथम् ? [६]'मासाद्भयाता' '' इत्युक्तम्। 'सुव्रतानामेव देवी[७] महदैश्वर्यं ददाति, न देव इति च विशेषः' इत्येतदपि

१. टीकायाम् । २. सौकरायणश्रुत्यर्थो निरूप्यते ।

३. ऋ.खि. ४. कृष्णाचार्याः

५. 'उपासीनाय' इति टीकायां चतुर्थ्यन्तपाठम्, भाष्ये 'एति' इति पाठं ('सैवेति' इत्यत्र 'सैवैति' इति) चाश्रित्य भावबोधे 'उपासीनाय एत्येव= प्रसन्ना भवत्येव' इत्युक्तम्। (कृ.)

६. ऋग्वेदखिलेषु ७. प्रमेव देवी (पा.)

प्रयोजनम् । तथाऽपि 'अपरोक्षीकृताव्यक्तानाम्'[१] इति च व्याख्यानान्तरमेव वक्तव्यम् । व्यवधानेनात्र किमित्युच्यते ? इत्यतोऽत्र निमित्तमाह- एतत्प्रयोजनमिति ॥ २ ॥

**गीताक्षरार्थस्तु**- नन्वव्यक्तोपासकानां किं फलं मोक्षोऽस्ति न वा ? न चेद् [२]उदाहृतश्रुतिविरोधः । आद्ये कथं त्वदुपासकानामुत्तमत्वम् ? फलसाम्यात्, इत्याशङ्क्य, अव्यक्तोपासकानां मोक्षमङ्गीकृत्य महत्तुकं त्वदुपासकानाम् उत्तमत्वमुच्यते- **ये त्विति त्रिभिःश्लोकैः** । **अक्षरं** देहनाशेऽप्यविनाशि । **अनिर्देश्यं** शब्दागोचरम् । **सर्वत्रगम्** 'सर्वत्र गच्छति' इति गमेर्डप्रत्ययः[३] सर्वदेशव्यापि । **अचिन्त्यं** मनसोऽप्यगोचरम् । **कूटस्थं** 'कूटं खं विदलं व्योम' इत्यभिधानात् कूटम्= आकाशम्, तत्राभिमानितयाऽवस्थितम् । 'सुपि स्थः'[४] कः । **अचलं** स्वपदादभ्रष्टम् । **ध्रुवं** नित्यम् । एतानि चाव्यक्तविशेषणानि तदुपासनस्य मोक्षसाधनत्वसमर्थनार्थानीति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

एवंविधमव्यक्तं चित्प्रकृतिम् **इन्द्रियग्रामम्** इन्द्रियसमूहं **सन्नियम्य** विषयेभ्यः सम्यगुपसंहृत्य, **सर्वत्र समबुद्धयः** [५]षष्ठाध्यायोक्तप्रकारेण जीवचिदादिसाम्यज्ञानवन्तः सन्तः **पर्युपासते** सर्वेन्द्रियनिसंयमादिसाधनसम्पत्त्या ध्यायन्ति **ते मामेव प्राप्नुवन्ति** मोक्षं प्रतिपद्यन्ते ॥ ४ ॥

ननु त्वदुपासकानामिव अव्यक्तोपासकानामपि तत्प्राप्तिरूपमोक्षसद्भावे उभयेषां फलसाम्यात् कथं त्वदुपासकानामुत्तमत्वम् ? इत्यत उच्यते- **क्लेशोऽधिकतर इति** ॥ **अव्यक्ते**= विष्णुं विना कृतभीतत्त्वे आसक्तचेतसां **क्लेशः अधिकतरः** अत्यन्ताधिकः । **अव्यक्ता** अत्राव्यक्तशब्दोऽव्यक्तोपासनं

१. अस्मिन्नेव श्लोके द्वितीयमूलभाष्ये ।

२. 'श्रियं वसाना अमृतत्वमायन्' (ऋ. मं.९., सू.९४, मं.४) इति ।

३. 'सर्वत्रपन्नयोरुपसङ्ख्यानम्' इति वार्त्तिकेन ।

४. पा.सू. ३.२.४ ५. श्वे. ६-९

लक्षयति, तेन च तद्वाचकत्वं लक्ष्यते। 'गम्यते मोक्षोऽनेन' इति व्युत्पादनाद् उपायः गतिः। अव्यक्तोपासनद्वारको मत्प्राप्तिलक्षणमोक्षमार्गः। अव्यक्तोपासनानन्तरभावि-भगवदुपासनं देहवद्भिः प्राकृतप्रायैः पुरुषैः दुःखं यथा भवति तथा अवाप्यते। 'ततः क्लेशोऽधिकस्तेषां पृथक् प्रियमुपासनाम्'¹ इत्यादिप्रमाणप्रसिद्धमेतदिति दिक्। 'अयमेव भगवदभिप्रायः, नान्यः' इत्येतत् भाष्यटीकयोः स्फुटम् ॥ ५ ॥

## भगवद्गीता

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्परः।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्।
भवामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम्।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाऽऽप्तुं धनञ्जय ॥ ९ ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

---

१. परमश्रुतिः

भाष्यम्

मदुपासकानां भक्तानां न कश्चित् क्लेश इति दर्शयति- **ये त्वित्यादिना ॥** उक्तं च सौकरायणश्रुतौ-

'उपासते ये पुरुषं वासुदेवम् अव्यक्तादेरीप्सितं किं नु तेषाम् ।' इति ।

'तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठाः [१]ते चैवानन्यदेवताः ।
अहमेव गतिस्तेषां निराशीःकर्मकारिणाम् ॥'[२]

इति च[३] मोक्षधर्मे ॥ ६-११ ॥

प्रमेयदीपिका

नन्वव्यक्तोपासकानां क्लेशातिशयो गीतायां प्रतीयते। भगवदुपासकानां तु तदभावो न प्रतीयते। अतः 'तदेतत्सर्वम्...'[४] इति कथमुक्तम् ? इत्यत आह- **मदुपासकानामिति ॥** 'भक्तानाम्' इत्यनेन नान्यत्रात्यन्तमादरः[५] इति सूचयति। अत्र 'अनन्येनैव योगेन' इत्यादिना 'विनाऽव्यक्तोपासनम्'[६] इत्येतत् प्रतीयते, 'उपासते' इत्येवोक्त्या 'अतिशयेनोपासनाद्यभावः'[७], 'नचिरात्' इत्यनेन 'तत्रापि' इत्यादिकम् । 'तेषामहं समुद्धर्ता भवामि' इत्यनेन 'देवस्तु' इत्यादिकम्[८]। [९]आगामिगीतावाक्यमपेक्ष्य प्राग् बुद्ध्यारोहाय

१. 'ये' इति भारतकोशेषु।
२. भा. कुम्भ. १२.३५०.३४, गी.प्रे. ३४१.३४, पुणे ३२८.३०
३. चशब्दो नास्ति क्वचित्। ४. गी.भा. १२.५ ५. आदरम् (पा.)
६. १२.५श्लोक-गी.भाष्यवाक्यानि। ७. अतिशयोपासनाद्यभावः (पा.)
८. ख. देवस्तुत्यादिकम् ९. 'ये तु' (१२.६) इत्यादि।

तदुक्तमिति। अत्र श्रुत्यादिसम्मतिं चाह- **उक्तं चेति ॥ 'तेषाम् आर्तादीनां'[4] मध्ये गतिः साधनादिसम्पादकः ॥ ६-११ ॥**

## भावदीपिका

**भक्तानामित्यनेनेति** ॥ भक्तावेवादरसूचनेनेत्यर्थः । **अन्यत्रेति** ॥ इन्द्रियसंयमनादावित्यर्थः । **विनेति** ॥ 'विनाऽव्यक्तोपासनं भवत्येव भगवदुपासकानां मोक्षः' इति पूर्वोक्तमित्यर्थः। **इत्येवेति** ॥ 'परि' इत्युपसर्गं विनेत्यर्थः। ननु 'विनाऽव्यक्तोपासनम्' इत्यादिकस्य 'ये तु' इति गीताभिप्राय-रूपत्वाद् एतच्छ्लोकव्याख्यानावसर एव तद्वक्तव्यम्, न पूर्वम् ? इत्यत आह- **आगामीति** ॥ श्रुतौ 'तेषाम् अव्यक्तादेः सकाशादीप्सितं फलं किं नु ? न किमपि, सर्वमपीप्सितं वासुदेवादेव भवति' इत्यर्थः। **आर्तादीनां मध्य इति** ॥ मोक्षधर्मे पूर्वमार्तादीनां प्रकृतत्वादिति भावः । निराशिष्ट्वेन कर्मकारिणाम् एकान्तिनाम् अहमेव गतिः= प्राप्य इत्यर्थो न युक्तः । 'ते प्राप्नुवन्ति' इति अव्यक्तोपासकानामपि भगवत्प्राप्तिसद्भावेन 'तेषाम्' इति विशिष्योक्त्ययोगात्, 'देवस्तु तानि साधनानि' इति प्रकृतार्थानुपपादकत्वेनासङ्गतत्वाच्च इत्यतः प्रकृतोपयोगितयाऽर्थमाह- **साधनादिसम्पादक इति** ॥ अनेन 'देवस्तु' इत्यादिकं प्रमापितं भवतीति ज्ञेयम् ॥ ६-११ ॥

## भावरत्नकोशः

**'क्लेशोऽधिकतरः' इति गीतायाम् । तदभावः** क्लेशातिशयाभावः । **तदेतत्सर्वमितीति ॥ ''तदेतत्सर्वं 'पर्युपासते' 'सन्नियम्य' 'अधिकतरः' इति परि-सम्-तरप्शब्दैः प्रतीयते'' इति पूर्वभाष्ये कथमुक्तमित्यर्थः । अन्यत्र** इन्द्रियसंयमनादौ। **सूचयतीति ॥ 'भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन केनचित्' इति, 'भक्तिरेव प्रधानम्' इति भक्तपदेन सङ्क्षिप्य वक्तीत्यर्थः । इत्येतत्**

---

३. मोक्षधर्मवचनं ।　　४. आर्त-जिज्ञासु-अर्थार्थ्यादीनाम् इत्यर्थः ।

'विनाऽव्यक्तोपासनं भवत्येव भगवदुपासकानां मोक्षः' इत्येतत्। '**अनन्येन** न विद्यते अन्य उपासितव्यो यस्मिन् स तथा, तेन **योगेन** उपायेन' इत्यनेन प्रतीयत इत्यर्थः। **अतिशयेनोपासनाद्यभावः** 'प्रतीयते' इति वर्तते। **इत्यादिकम्** 'तत्रापि योऽव्यक्तापरोक्षे प्रयासः तावता प्रयासेन यदि भगवन्तमुपास्ते ऊनेन वा तदा भगवदापरोक्ष्यमेव भवतीति द्वितीयमधिकम्'[१] इत्येतत् 'न चिरात्' इत्यनेन प्रतीयते। 'देवस्त्वित्यादिकम्' इत्यत्रादिशब्देन 'देवस्तु तानि साधनानि भक्तिमतः स्वयमेवाप्रयत्नेन ददातीति चातिसौकर्यं भक्तानां भगवदुपासने' इति समग्रवाक्यग्रहः प्रतीयत इति सम्बन्धः।

नन्वत्र कर्तव्यं भगवदुपासनसौकर्योपपादनं भाष्यकारैः किमिति पूर्वमुक्तम्? इत्यतः, तथा भाषणस्य प्रयोजनमाह- **आगामीति ॥ तत्** भगवदुपासकानां क्लेशो नास्तीति प्रमेयम्। **अत्र** भगवदुपासकानां क्लेशाभावे। **अव्यक्तादेः** सकाशात् **ईप्सितम्** आप्तुमिष्टं किं नु स्यात्, न किमपीति श्रुतिखण्डार्थः। मोक्षधर्मे- 'चतुर्विधा मम जना भक्ता एवं हि मे श्रुतम्'[२] इत्यार्तादीनां प्रकृतत्वादुक्तम्- **तेषामार्तादीनामिति** । निर्धारणे षष्ठीयमिति भावेनोक्तम्- **मध्य इति ॥** श्रेष्ठाः। कुतः? यतः सर्वोत्तमत्वेन भजनीयेतरदेवताहीनाः। अनेनाव्यक्ताद्युपासनापादनीयफलाभिसन्धिरहिता इति प्रकृतसिद्धिः[३]। 'तेषां= निष्कामकर्मिणामहमेव गतिः= गम्यः' इत्यर्थत्वे प्रकृतासङ्गतिः स्यात्? इत्यतो 'देवस्तु तानि साधनानि भक्तिमतः स्वयमेव ददातीति चातिसौकर्यं भगवदुपासने' इत्युक्तार्थस्थापनाय प्रवृत्तम् 'अहमेव गतिस्तेषाम्' इति वाक्यमिति भावेन गतिशब्दस्य विवक्षितार्थमाह- **गतिः साधनादिसम्पादक इति ॥** गम्यते = प्राप्यते साधनजातम् अनेनेति कर्तरि करणत्वोपचारेण गतिरित्युक्तिः, इति विवक्षितार्थसिद्धिरिति भावः। 'सम्पादकः' इति फलितप्रदर्शनमित्येके ॥६-११॥

---

१. गी.भा. १२.५

२. भा. कुम्भ. १२.३५०.३३, गी.प्र. १२.२२८.२६, पुणे १२.२२१.२५

३. प्रसिद्धिः (पा.)

भगवद्गीता

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात् कर्मफलत्यागः त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥१२॥

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिः यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैः मुक्तो यस्स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

भाष्यम्

अज्ञानपूर्वादभ्यासाद् ज्ञानमेव[1] विशिष्यते । ज्ञानमात्रात् सज्ज्ञानं ध्यानम् । तथा च सामवेदेऽनभिम्लानशाखायाम्[2]-

'अधिकं केवलाभ्यासाद् ज्ञानं तत्सहितं ततः ।
ध्यानं ततश्चापरोक्ष्यं[3] ततः शान्तिर्भविष्यति ॥'

इति । 'ध्यानात् कर्मफलत्यागः' इति तु स्तुतिः । अन्यथा कथम् 'असमर्थोऽसि' (१२.१०) इत्युच्यते[4] । 'तयोस्तु कर्मसन्न्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते' (५.२) इति चोक्तम् ।

---

१. अ. ज्ञानमात्रम् २. अ. अनभिम्लातशाखायाम्
३. ततश्चापरोक्षम् (पा.) ४. अ. उच्येत

'सर्वाधिकं [१]ध्यानमुदाहरन्ति
ध्यानाधिके ज्ञानभक्ती परात्मन् ।
कर्माफलाकाङ्क्षमथो विरागः
त्यागश्च न ज्ञानकलाफलार्हाः[२] ॥'

इति कापायणशाखायाम् । वाक्यसाम्येऽप्यसमर्थविषयत्वोक्तेः तात्पर्याभाव इतरत्र प्रतीयते । ध्यानादिप्राप्तिकारणत्वाच्च[३] त्यागस्तुतिर्युक्ता । [४]केवलध्यानात् फलत्यागयुक्तं ध्यानमधिकम् । ध्यानयुक्तत्याग एव चात्रोक्तः । अन्यथा कथं 'त्यागाच्छान्तिरनन्तरम्' इत्युच्यते ? कथं च [५]ध्यानादाधिक्यम् ? तथा च गौपवनशाखायाम्-

'ध्यानात्तु केवलात् त्यागयुक्तं तदधिकं भवेत् ॥'

इति । न हि त्यागमात्रानन्तरमेव मुक्तिर्भवति । भवति च ध्यानयुक्तात् । केवलत्यागस्तुतिरेवमपि भवति । यथा 'अनेन युक्तो जेता, नान्यथा' इत्युक्ते ॥ १२-१५ ॥

प्रमेयदीपिका

**ननु ज्ञानम् अभ्यासस्य साधनम् । तत् कथं ततः श्रेयः ? इत्यत आह- अज्ञानेति ॥** 'एव' इति केवलम् । 'ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते' इत्यसत् ?

---

१. ज्ञानम् (पा.) २. ध्यानकलाफलार्हश्च (पा.)

३. 'ध्यानादिप्राप्तिकारणेन' इति भा.र.का.सम्मतः पाठः स्यात् ।

४. केवलाद् ध्यानात् (पा.)

५. ध्यानाधिक्यम् (पा.)

सध्यानस्यापि ज्ञानस्य सम्भवात्, अज्ञानपूर्वस्य ध्यानस्य सम्भवाच्च[1], इत्यत आह - **ज्ञानमात्रादिति** ॥ उपपत्तिलब्धमर्थं श्रुत्याऽपि द्रढयति- **तथा चेति** ॥ **तत्सहितं** ज्ञानसहितं ध्यानम् । **ततः** ज्ञानमात्राद्, अधिकम् । 'ध्यानात् कर्मफलत्यागो विशिष्यते' इत्येतद् अन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याख्याति- **ध्यानादिति** ॥ त्यागस्य प्रशस्तत्वमेवानेन लक्ष्यते, न प्रतीतार्थे तात्पर्यमित्यर्थः । कुत : ? इत्यत आह- **अन्यथेति** ॥ 'अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुम्' (१२.११) इति । ध्यानात् प्रत्यवरे [2]कर्मयोगेऽप्यशक्तस्य कर्मफल-त्यागः । कथम् **अन्यथा** ध्यानादाधिक्ये सति ; उपदिश्येतेत्यर्थः । **कर्म-सन्न्यासात्** कर्मफलरागसन्न्यासात् कर्मयोगोऽपि विशिष्यते, किमुत ध्यानयोगः । वक्ष्यमाणकर्मादि सर्वाधिकम् । **परात्मन्** [3]परमात्मनि विषये । **विरागः** शोभनाध्यासाभावः ।

ननु 'तयोस्तु' इति 'सर्वाधिकम्' इति चेत् तयोरपि वाक्यत्वात् कथं तद्विरोधेन 'ध्यानात्' इति [4]वाक्यस्य स्वार्थे तात्पर्याभावः व्याख्यातः[5] ? इत्यत आह- **वाक्येति** ॥ वाक्यत्वेन साम्येऽप्युपपत्तिसाहित्येन प्राबल्यादि-त्यर्थः । **इतरत्र** 'ध्यानात्' इति वाक्यस्य प्रतीतेऽर्थे । युक्त्यन्तरं चाह- **ध्यानादीति** ॥ त्यागो हि [6]ज्ञाननिवृत्तकर्मानुष्ठानप्राप्तौ कारणत्वेन 'परीक्ष्य लोकान्'[7] इत्यादावुच्यते । न च फलात् साधनं श्रेयः । अतोऽपीयं स्तुतिरेवे-त्यर्थः । अनेन लक्ष्यार्थोऽपि निष्कृष्योक्तो भवति ।

---

१. 'साध्यानस्यापि ज्ञानस्य सम्भवात्, अज्ञानपूर्वस्य ध्यानस्यासम्भवाच्च' (पा.), साधनस्यापि ... (पा.)

२. कर्मत्यागे (पा.)

३. परमात्मविषये (वि.)

४. वाक्यस्यार्थे (वि.)

५. व्याख्यायते (वि.)

६. ध्यानपदमस्ति क्वचित् (पा.), ध्यान-ज्ञाननिवृत्त.... (पा.)

७. आथ. १.२.१२

प्रकारान्तरेण व्याख्याति- **केवलेति** ॥ त्यागरहिताद् ध्यानात्। ननु कुतो 'ध्यानात्' इति केवलस्य निर्धारणम्, कुतश्च 'कर्मफलत्यागः' इति तत्सहित-ध्यानलक्षणा, त्यागस्य वा ध्यानसाहित्येनोपस्कारः ? इत्यतः प्रतिज्ञा-पूर्वकमाह- **ध्यानेति** ॥ 'त्यागयुक्तं ध्यानम्', 'ध्यानयुक्तस्त्यागः' इति [1]द्विविधोक्त्योक्तं प्रकारद्वयं सूचयति- [2]**अन्यथेति** ॥ केवलत्यागाङ्गीकारे। 'कथं च' इत्यत्रापि 'अन्यथा' इति वर्तते। न केवलमन्यथाऽनुपपत्त्याऽयमर्थः सिद्धः ; किं तर्हि ? श्रुत्याऽपीत्याह- **तथा चेति** ॥ आद्यामन्यथाऽनुप-पत्तिमुपपादयति- **न हीति** ॥ '[3]ततश्चाऽपरोक्ष्यम्' इत्युक्तश्रुतिविरोधादिति भावः।

[4]उक्तार्थाङ्गीकारे कथमेतदनुपपत्त्यभावः ? इत्यत आह- **भवति चेति** ॥ 'त्यागात्' इति सम्बन्धः। 'ज्ञानमात्रव्यवधानेन' इति भावः। द्वितीयाऽनुप-पत्तिस्तु 'तयोस्तु' (५.२) इत्युपपादितैव। ननु 'अथैतदप्यशक्तोऽसि' (१२.११) इत्यनेन केवलत्यागो विहितः। तत्प्ररोचनाय 'श्रेयो हि'[5] (१२.१२) इति तस्य स्तुतिरुपक्रान्ता। न च 'केवलध्यानात् [6]तत्फल-त्यागयुक्तं ध्यानमधिकम्' इति व्याख्याने केवलत्यागस्तुतिर्लभ्यते ; किन्तु [7]तद्युक्तध्यानस्यैव। अतः पूर्वसङ्गतत्वात् '[8]पूर्वव्याख्यानमेव युक्तम्, न तु द्वितीयम् ? असङ्गतेः, इत्यत आह- **केवलेति** ॥ **यथा 'अनेन भृत्येन युक्तो राजा रिपूणां जेता, नान्यथा' इत्युक्ते भृत्यस्य स्तुतिर्लभ्यते, तथा एवमपि**[9]

१. भाष्ये प्रमाणे च मिलित्वेति भावः। उक्तम् अवतारिकायां स्वेनोक्तमित्यर्थः। (राघ.-भा.दी.)

२. अन्यथा (वि.,वे.)

३. सामवेदे, अनभिम्लानशाखायाम्।

४. उक्ताङ्गीकारे (पा.)

५. त्यागात् इति (वि.)

६. तदिति नास्ति (वि.)

७. तद्युक्तस्य ध्यानस्यैव (पा.)

८. पूर्वमेव व्याख्यानम् (पा.)

९. भाष्ये 'यथा...' इत्यतः प्राक्।

**अस्मिन्नपि व्याख्याने केवलत्यागस्तुतिर्युक्ता । ध्यानस्य ध्यानान्तराद् आधिक्ये[1] तत्साहाय्यस्य हेतुत्वेनोक्तत्वादित्यर्थः ॥ १२-१५ ॥**

## भावदीपिका

**अभ्यासः** ध्यानम् । **तत्कथमिति** ॥ न हि फलात् साधनं श्रेय इति भावः । **एवेति केवलमिति** ॥ ध्यानप्रकारम् अज्ञात्वा कृताद् अभ्यासाद्= ध्यानाद् ज्ञानमेव केवलं= ध्यानप्रकारज्ञानमेव विशिष्यत इत्यर्थः । अत्र सर्वत्रापि ज्ञान-शब्देन ध्यानप्रकारज्ञानमेव विवक्षितमिति ध्येयम् । ननु 'ज्ञानमात्रात् सज्ञानं ध्यानम्' इति भाष्येण 'ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते' इत्यत्रत्ययोर्ज्ञानध्यानशब्दयोः किमिति विशेषपरत्वमुच्यते ? इत्यतः तन्निवर्तनीयामाशङ्कामाह- **ज्ञानाद्ध्यानमिति ॥ असद्** बाधितार्थकमित्यर्थः । कुतः ? इत्यत आह- **सध्यानस्यापीति** ॥ केवलज्ञानवत् सध्यानस्यापि ज्ञानस्य पुरुषविशेषे सम्भवेन सामान्यवाचकज्ञानशब्दस्य सध्यानज्ञानपरत्वे, ततः केवलस्य ध्यानस्यो-त्तमत्वासम्भवादिति भावः । नन्वस्तु तर्हि अत एव बाधकाद् ज्ञानशब्दः केवलज्ञानपर इति चेत् ? तथाऽप्यनुपपत्तिरित्याह- **अज्ञानपूर्वस्येति** ॥ कस्मिंश्चित्पुरुष इत्यर्थः । ततश्च सामान्यवाचकध्यानशब्दस्य अज्ञानपूर्वध्यानपरत्वे 'अज्ञात्वा ध्यायिनो ध्यानात् ज्ञानमेव विशिष्यते' इत्यज्ञानिध्यानतः केवल-ज्ञानस्यैवोत्तमत्वप्रतिपादकप्रमाणविरोधेन ज्ञानपूर्वध्यानस्य केवलज्ञानाद् उत्तमत्वासम्भवादिति भावः ।

**उपपत्तिलब्धमिति** ॥ पूर्वोक्तान्यथानुपपत्तिरूपोपपत्त्या 'ज्ञानाद्ध्यानम्' इत्यत्र ज्ञानशब्दस्य केवलज्ञानपरत्वम्, ध्यानशब्दस्य सज्ञानध्यानपरत्वं लब्धमित्यर्थः । **प्रत्यवरे** अत्यन्तनीचे इत्यर्थः । **ध्यानादाधिक्ये सति** कर्मफल-

१. ध्यानान्तराधिक्ये (पा.)

त्यागस्येत्यर्थः। 'कथमुपदिश्यत' इत्यन्वयः। नीचत्वाभिप्रायेण 'अन्ते' इति शेषः। किन्तु 'अभ्यासयोगेन' इत्यतः पूर्वं त्यागस्योपदेशः स्यादिति भावः। 'तयोस्तु कर्मसन्यासात्' इति वाक्यं प्रकृतोपयोगितया व्याचष्टे- **कर्मफलरागसन्यासादिति** ॥ **कर्मयोगोऽपीति** ॥ ध्यानात्प्रत्यवरोऽपीत्यर्थः। **वक्ष्यमाणेति** ॥ 'कर्माफलाकाङ्क्षम्' इत्यत्रेत्यर्थः। 'अफलाकाङ्क्षम्' इत्यनेनैकार्थ्यपरिहाराय विरागशब्दार्थमाह- **शोभनेति** ॥ 'विषयेषु' इति शेषः।

**उपपत्तिसाहित्येनेति** ॥ ध्यानात् कर्मफलत्यागस्यावरत्वसाधिकया कर्मफलत्यागोपदेशस्य ध्यानप्रत्यवरकर्मयोगासमर्थपुरुषविषयत्वोक्त्यन्यथानुपपत्तिरूपोपपत्त्या सहितत्वेनेत्यर्थः। **युक्त्यन्तरं चेति** ॥ चशब्दोऽन्यथाऽनुपपत्तिरूपयुक्तिसमुच्चयार्थः। **त्यागो हीति** ॥ त्यागानन्तरं निवृत्तकर्मानुष्ठानेऽन्तःकरणशुद्धिवैराग्यद्वारा ज्ञानोत्पत्तौ सत्याम् अनन्तरं ध्यानमिति क्रमोऽत्र द्रष्टव्यः। **लक्ष्यार्थ इति** ॥ 'ध्यानात् कर्मफलत्याग इति च स्तुतिः' इत्यनेन प्रशस्तत्वरूपो यो लक्ष्यार्थ उक्तः स ध्यानादिकारणत्वरूप इति निष्कृष्योक्त इत्यर्थः। ध्यानादिकारणत्वेन प्रशस्तत्वमित्याशयः।

**त्यागरहितादिति** ॥ सकामनया क्रियमाणादित्यर्थः। **केवलस्येति** ॥ त्यागरहितस्येत्यर्थः। येन 'केवलध्यानात्' इति व्याख्यायत इति भावः। **तत्सहितेति** ॥ त्यागमात्रे शक्तस्य त्यागपदस्य तत्सहितध्याने लक्षणा कुतः? येन 'फलत्यागयुक्तं ध्यानम्' इति व्याख्यायत इत्यर्थः। 'फलत्यागयुक्तं ध्यानम्' इति भाष्यस्य 'ध्यानयुक्तः कर्मफलत्यागः' इत्यप्यर्थस्याभिप्रेतत्वात् तदुपपत्तिशङ्कते- **त्यागस्य वेति** ॥ 'कुतश्च' इति वर्तते। **प्रकारद्वयमिति** ॥ 'त्यागयुक्तं ध्यानम्' इति ध्यानस्य विशेष्यत्वेन प्रधानतया त्यागपदलभ्यत्वसूचनेन लक्षणापक्षम्, 'ध्यानयुक्तस्त्यागः' इति ध्यानस्य विशेषणतयाऽप्राधान्यसूचनेनोपस्कारपक्षं च सूचयतीत्यर्थः। **केवलेति** ॥ केवलत्यागाङ्गीकारे

त्यागाच्छान्त्युक्तिरयुक्तेत्यर्थः । **वर्तत इति** ॥ तथा च केवलत्यागस्य ध्यानादाधिक्योक्तिश्च न सम्भवतीति भावः । **अन्यथाऽनुपपत्त्येति** ॥ त्यागाच्छान्त्युक्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या, ध्यानादाधिक्योक्त्यन्यथानुपपत्त्या चेत्यर्थः । **ततश्चेति** ॥ 'ततश्चापरोक्ष्यम्, ततः शान्तिर्भविष्यति'[१] इत्यनुपदम् उदाहृतश्रुतिविरोधादित्यर्थः ।

**उक्तार्थेति** ॥ ध्यानयुक्तत्यागेत्यर्थः । ननु ध्यानयुक्तत्यागादपि न शान्तिपदोदिता मुक्तिर्युक्ता ? 'ततः शान्तिर्भविष्यति' इत्युदाहृतश्रुतिविरोधादेव, इत्यत आह- **ज्ञानमात्रेति** ॥ अपरोक्षज्ञानेत्यर्थः । 'ततश्चापरोक्ष्यम्' इत्युक्तत्वादिति भावः । **द्वितीयेति** ॥ ध्यानादाधिक्योक्त्यन्यथाऽनुपपत्तिः । **उपपादितैवेति** ॥ 'अन्यथा कथमसमर्थोऽसीत्युच्यते इत्यनेन' इति शेषः । **विहित इति** ॥ 'सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु' इत्येवोक्तत्वादिति भावः । **तद्युक्तेति** ॥ त्यागयुक्तेत्यर्थः । **पूर्वसङ्गतत्वादिति** ॥ 'अथैतदप्यशक्तोऽसि' (१२.१०) इति पूर्ववाक्यविहितकेवलत्यागप्ररोचकत्वेन सङ्गतत्वात्, 'ध्यानात् कर्मफलत्याग इति च स्तुतिः' इति च पूर्वव्याख्यानमेव युक्तम्, न तु 'केवलध्यानात् फलत्यागयुक्तं ध्यानमधिकम्' इति द्वितीयं व्याख्यानम् । केवलत्यागप्ररोचकत्वाभावेनासङ्गतत्वाद् इत्यर्थः । **ध्यानान्तरात्** त्यागरहितात् केवलध्यानात् । **तत्साहाय्यस्य** कर्मफलत्यागसाहाय्यस्य ॥ १२-१५ ॥

## भावरत्नकोशः

**ननु श्रवणमननात्मकशास्त्राभ्यासात् तज्जन्यतत्त्वनिर्णयात्मकज्ञानस्य फलरूपत्वाद् आधिक्यं सिद्धमेव । तत्किमर्थं 'श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात्' (१२-१२) इत्यत्राभ्यासपदं विशेषपरतया भाष्ये व्याख्यायते ? इत्याशङ्क्य व्याख्यानबीजमाक्षेपं प्रदर्शयति- ननु ज्ञानमभ्यासस्येति ॥ ज्ञानं श्रवण-**

१. सामवेदे अनभिम्लातशाखायाम् ।

मननजन्यपरोक्षतत्त्वनिश्चयः । **अभ्यासो** नाम शास्त्राभ्यासः, उपासनापर-पर्यायः। 'सोपासना च द्विविधा शास्त्राभ्यासस्वरूपिणी'[१] इत्युक्तेः। स च द्विविधः- श्रवणमननजन्यतत्त्वज्ञानपूर्वभावी, तदुत्तरभावी चेति। तत्राद्यः श्रवणमनन-रूपः । तथा च [२]तत्वप्रकाशिका- 'यामाहुः श्रवणमनने' इति । द्वितीयो निदिध्यासनावान्तरलक्षणः । '.... निदिध्यासनया भवेत् । द्विविधा सा च सम्प्रोक्ता विष्णुशास्त्रावमर्शनम् । एकं ध्यानं हरेरन्यत् ......'[३] इति [४]तन्त्रसारसङ्ग्रहवचनात् । अत्र च द्वितीय एवाभ्यासशब्देन ग्राह्यः । तथा च ज्ञानमभ्यासस्य साधनमिति युज्यत इति ज्ञातव्यम्। **कथमिति** ॥ न हि फलात् साधनं श्रेय इति भावः। 'केवलाभ्यासात्' इत्युपरितनवचनानुसारेणाह- **एवेति केवलमिति** ॥ ध्यानं विना कृतमित्यर्थः। ज्ञानपूर्वः= ज्ञाननिष्पन्नः, स न भवतीति अज्ञानपूर्वः, तस्मादिति भाष्यार्थः।

ननु [५]श्रवणजन्यतत्त्वज्ञानाद् ध्यानस्योत्तमत्वं सिद्धमेव ; अपरोक्ष-ज्ञानान्तरङ्गत्वात् । तत् कुतो भाष्ये ज्ञानध्यानशब्दौ विशेषपरौ व्याख्यायेते ? इत्यतस्तन्निवर्त्यशङ्कां दर्शयति- **ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यत इत्यसदिति** ॥ ज्ञान-मात्रस्य ध्यानादधमत्वम्, [६]तस्यैव तस्मादुत्तमत्वं चायुक्तमित्यर्थः। अधमत्वायोगे युक्तिमाह- **सध्यानस्यापीति** ॥ अत्र सर्वत्र ज्ञानशब्देन श्रवणमननजन्य-तत्त्वनिर्णयो ग्राह्य इत्युक्तमेव। उत्तमत्वायोगे युक्तिमाह- **अज्ञानपूर्वस्येति** ॥ 'श्रवणमननसमकालीनस्य' इत्यर्थ इति **आहुः** । **केचित्तु** 'साध्यानस्यापि ज्ञानस्य सम्भवात्, अज्ञानपूर्वस्य ध्यानस्यासम्भवाच्च' इत्यपि पाठो दृश्यते, तत्र साध्यानस्य= ध्यानासहितस्येत्यर्थः। ध्यानं च निरन्तरचिन्तनम्। तच्च ज्ञानमन्तरा न सम्भवत्येवेति भाव इति **अपरे** ।

---

१. अ.व्या. ३.३.५२
२. ब्र.सू. ३.२.१
३. 'चत्वार्यङ्गानि तत्र च' इति शेषः।
४. त.सं. ४.१३६
५. श्रवणादिजन्यतत्त्वज्ञानात् (पा.)
६. ध्यानसामान्यस्येत्यर्थः।

[1]**केचित्तु** '' 'ज्ञानमभ्यासस्य साधनम्' इत्यत्र ज्ञानशब्देन ध्यानप्रकारज्ञानं ग्राह्यम्। तच्च ज्ञानस्य साधनमित्यर्थः। **भाष्ये** 'अज्ञानपूर्वादभ्यासात्' इत्यत्र ध्यानप्रकारज्ञानशून्याद् ध्यानावृत्तिरूपाभ्यासादित्यर्थः। 'ज्ञानाद् ध्यानम्' इत्यत्रापि ध्यानप्रकारज्ञानाद् ध्यानमित्यर्थः। तथा च षष्ठाध्याये [2]**न्यायदीपिका**- 'सम्यग्ध्यानप्रकाराज्ञस्य ध्यानतो ध्यानप्रकारज्ञानमेवोत्तमम्, ध्यानप्रकारज्ञानसहितं ध्यानं ध्यानप्रकारज्ञानमात्रतोऽधिकम्' '' इति व्याचक्षते। तदभव्यम्। 'अभ्यासस्य साधनम्'[5] इत्यत्राभ्यासपदास्वारस्यात्। अभ्यासपदस्य ध्यानावृत्तिपरत्वे च 'तदभावे चाभ्यासयोगेन मां जानीहि' इति [3]न्यायदीपिकाविरोधः। नहि ध्यानावृत्त्या भवदभिमतं ध्यानप्रकारज्ञानं भवति। 'ज्ञानं [5]ध्यानस्य साधनम्' इति [6]टीकावाक्यविन्यासापातः। शास्त्राभ्यासेऽभ्यासशब्दस्येव ध्यानावृत्तौ तस्याप्रयोगाद्, ध्यानाभिप्रायकत्वे 'श्रेयो हि ज्ञानमाध्यानात्' इति गीता-पाठापत्तिश्चेति **अपरे**। **भावप्रदीपिकायाम्**- ज्ञानेन सम्भवतोऽभ्यासस्य कथं ज्ञानसाधनत्वमुच्यते ? ध्यानसाध्यज्ञानस्य च कथं तदवमत्वं 'श्रेयो हि' इत्यनेनोच्यते ? इत्येतत् सप्रमाणकं व्याचष्टे- 'अज्ञानपूर्वादभ्यासादिति' इत्यादि-भाष्यमवतारितम्।

**उपपत्तिलब्धमिति**।। ज्ञानध्यानशब्दयोः सामान्यपरत्वाभावे या उपपत्तिरभिहिता तया लब्धं ज्ञानमात्रात् सज्ञानध्यानमित्यर्थः। पदानां व्यवहितत्वाद् विवक्षितमन्वयं दर्शयति- **तत्सहितमित्यादि**। 'कस्य स्तुतिरिति न ज्ञायते' इत्यतोऽन्वयप्रतियोगिप्रदर्शनपूर्वं स्तुतिशब्दार्थमाह - **त्यागस्य प्रशस्तत्व-मेवेति**।। **एतत्** 'कर्मपरमः' (१२-१०) इति प्रकृतं कर्म। 'कर्म कर्तुमशक्त इति सम्बन्धः' इत्यभिसन्धानेन 'कर्तुम्' इत्यन्तमुपात्तम्। **प्रत्यवरे** अत्यधमे।

---

१. उत्तरत्र 'व्याचक्षते' इत्यनेनान्वयः।　२. गी.ता. ६.४६ श्लोकसन्दर्भे।
३. प्रमेयदीपिकायाम्।　४. गी.ता. १२.१० श्लोकसन्दर्भे।
५. ध्यानसाधनम् (पा.)　६. प्रमेयदीपिका

'अन्यथा' इत्यनुवादः, 'ध्यानादाधिक्ये सति' इति व्याख्या। ननु 'सन्न्यासकर्मयोगयोर्मध्ये कर्मसन्न्यासात् कर्मानुष्ठानविषये द्वेषादिवर्जनरूपात् कर्मयोगः= भगवदर्पणबुद्ध्या '[1]कर्मानुष्ठानलक्षणो विशिष्टः' इत्येवम् एतस्य वचनस्य '[2]पञ्चमे व्याख्यातस्य कथं प्रकृतार्थप्रत्यायकत्वम्? इत्याशङ्क्य '[3]प्रकृतोपयोग्यर्थान्तरम् आह- **कर्मफलरागसन्न्यासादिति ॥** सन्न्यासः= त्यागः। कर्मयोगः= भगवदर्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानं विशिष्यत इत्युक्तिमात्रेण प्रकृतार्थस्य ध्यानयोगोत्तमत्वस्यालाभात् तद्घटनायाह - **किमुत ध्यानयोग इति ॥ वक्ष्यमाणेति ॥** उत्तरार्धे कर्म-विराग-त्यागानां वक्ष्यमाणत्वात् तदपेक्षया ध्यानमधिकमित्यर्थः। सम्बुद्धिभ्रान्तिनिरासायाह- **परमात्मनीति ॥** 'कर्माफलाकाङ्क्षम्' इत्यनेन अपौनरुक्त्यायाह- **शोभनाध्यासाभाव इति ॥** अशोभने विषये शोभनत्वभ्रान्ती रागः, विशब्दश्च नञर्थः। नञश्चाभावोऽर्थ इति भावः। 'न ध्यानकलाफलार्हाः' (का.शा.) इति भाष्यस्य, ध्यानस्य या कला, तस्याः यत्फलम्, तदपि कर्म-विराग-त्यागा न आपादयितुम् अर्हन्तीत्यर्थः।

**उपपत्तिसाहित्येनेति ॥** 'ध्यानात् प्रत्यवरे कर्मयोगेऽप्यशक्तस्य कर्मफलत्यागः कथं ध्यानादाधिक्ये सत्युपदिश्येत' इति या कर्मफलत्यागस्य ज्ञानाद् अधमत्वस्याधिका युक्तिरुक्ता, तत्साहित्येनेत्यर्थः। इदं च 'असमर्थविषयत्वोक्तेः' इत्यस्य तात्पर्यकथनम्। 'इतरत्र' इत्यनुवादः, 'ध्यानात्' इत्यादि व्याख्या। भाष्यस्थादिपदार्थोक्तिः- **ज्ञाननिवृत्तकर्मेति ॥** इयं 'ध्यानात् कर्मफलत्यागो विशिष्यते' इत्युक्तिः। **अनेन** 'ध्यानादिप्राप्तिकारणत्वेन'[4] इति भाष्येण **लक्ष्यार्थः** 'ध्यानात् कर्मफलत्याग इति तु स्तुतिः' इति प्रशस्तत्वं लक्ष्यत इत्युक्तः। प्रशस्तत्वं च गुणवत्त्वम्, गुणश्च ध्यानादिप्राप्तिकारणत्वरूप इति **निष्कृष्योक्त** इत्यर्थः।

**प्रकारान्तरेणेति ॥** 'स्तुतिः' इति पूर्वं स्तावकत्वरूपेणैकेन प्रकारेण

१. कर्मानुष्ठानं विशिष्टम् (पा.) २. भ.गी. ५.२
३. प्रकृतोपयोगायार्थान्तरम् (पा.)
४. 'ध्यानादिप्राप्तिकारणत्वात्' इति भाष्ये पाठः।

'ध्यानात् कर्मफलत्यागः' इति वचनं व्याख्यातम्। इदानीमन्येनापि 'केवलात्= त्यागरहिताद् ध्यानात् त्यागः= ध्यानयुक्तत्यागोऽधिकः' इति प्रकारेण व्याख्यातीत्यर्थः। **कुत इति**॥ ध्यानशब्दस्य ध्यानसामान्यवाचिनः 'त्यागरहिताद् ध्यानात्' इति विशेषविषयत्वनिश्चयः कस्माद्धेतोरित्यर्थः। 'कर्मफलत्याग इति' इत्यनन्तरम् 'अत्र त्यागशब्देन' इति शेषः । लक्षणाबीजसम्बन्धप्रदर्शनाय- 'तत्सहित' इत्युक्तम्। फलत्यागसहितेत्यर्थः। **उपस्कारः**- ध्यानयुक्तत्याग इति विशेषणम्। **प्रकारद्वयमिति**॥ त्यागशब्देन 'त्यागसहितध्यानलक्षणा' इत्येवमेकः प्रकारः, 'ध्यानयुक्तत्यागः' इति त्यागस्य ध्यानयुक्तत्वरूप उपस्कार इत्यपरः प्रकार इति प्रकारद्वयम्। त्यागशब्दव्याख्यानप्रकारद्वयमित्यर्थ इति **आहुः**। **केवल-त्यागाङ्गीकारे** ध्यानं विना [1]त्यागाङ्गीकारे । **अन्यथाऽनुपपत्त्या** 'अन्यथा कथम्' इत्यादिभाष्योक्त्या, त्यागाच्छान्त्युक्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या, ध्यानादाधि-क्योक्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या च। **आद्याम्** 'अन्यथा कथम्' इत्युक्ताम्। त्यागानन्तर-मेव मुक्तिः कुतो न भवति ? इत्यतोऽत्र भाष्यकाराभिप्रेतं हेतुमाह- **ततश्चेति**॥ 'ततश्चापरोक्ष्यम्, ततः शान्तिर्भविष्यति' इत्यनुपदमेवोक्तश्रुतिविरोधादित्यर्थः।

**उक्तार्थाङ्गीकारे** 'केवलध्यानात् फलत्यागयुक्तं ध्यानमधिकम्' इत्यर्थाङ्गी-कारे । **इति सम्बन्ध इति** ॥ 'कथं त्यागाच्छान्तिः' इति पूर्वभाष्यगतस्य 'त्यागात्' इत्यस्य 'ध्यानयुक्तात्' इत्यत्र विशेष्यतया सम्बन्ध इत्यर्थः । प्रकरणवशप्राप्तस्य 'त्यागात्' इत्यस्य 'संयोजनम्' इत्यर्थ इति **अन्ये** । ननु ध्यानयुक्तत्यागस्य मोक्षसाधनत्वभाषणमयुक्तम् ? 'ततश्चापरोक्ष्यं, ततः शान्तिः' इत्युदाहृतश्रुतौ ध्यानानन्तरभावि-अपरोक्षज्ञानसाध्यत्वावेदनात् शान्तेः, इत्यत आह- **ज्ञानमात्रेति** ॥ [2]'न किञ्चिदन्तराधाय निर्वाणायापरोक्षदृक्' इति वचनादिति भावः । **द्वितीया** 'कथं च ध्यानादाधिक्यम्' इत्युक्ता । **तयोस्त्वितीति** ॥ 'तयोस्तु कर्मसन्न्यासात्= कर्मफलरागन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते, न ध्यानयोगः' इति प्रमाणोदाहरणेन **उपपादिता** इत्यर्थः ।

१. कृतत्यागाङ्गीकारे (पा.) २. नारायणाष्टाक्षरकल्पे ।

**केवलत्याग इति** ।। 'सर्वकर्मफलत्यागं कुरु' (१२.११) इति तत्रैव श्रवणादिति भावः। **तद्युक्तध्यानस्यैव** त्यागयुक्तध्यानस्यैव। 'स्तुतिर्लभ्यते' इति वर्तते। **पूर्वसङ्गतत्वात्** । 'अथैतदप्यशक्तोऽसि तर्हि कर्मफलत्यागं कुरु' इति पूर्ववाक्योक्तत्यागप्ररोचनार्थत्वेन सङ्गतत्वात्। 'ध्यानात् कर्मफलत्याग इति तु स्तुतिः' इति यत् **पूर्वव्याख्यानं** तद् युक्तम् । **न तु** 'केवलं ध्यानात् कर्मफलत्यागयुक्तं ध्यानमधिकम्' इति **द्वितीयं** व्याख्यानम् । केवलत्यागप्ररोचनपरत्वायोगेनासङ्गतत्वादित्यर्थः। 'अनेन' इत्यत्र विशेष्यपूरणम्- 'भृत्येन' इति । **एवमपि** इत्यनुवादः, 'अस्मिन्नपि' इति व्याख्या । **तत्साहाय्यस्य** त्यागसाहाय्यस्य।। १२-१५ ।।

### भगवद्गीता

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तस्स मे प्रियः ॥ १६ ॥
यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यस्स मे प्रियः ॥ १७ ॥
समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८ ॥
तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

### भाष्यम्

'सर्वारम्भपरित्यागी'[१] इत्यादेः सामान्यविशेषव्याख्यानव्याख्येयभावेनापुनरुक्तिः। 'हर्षादिभिर्मुक्तः' इत्युक्ते कादाचित्कमपि

---
१. 'शुभाशुभपरित्यागी' इत्यधिकः पाठः क्वचित् ।

**भवतीति 'यो न हृष्यति' [1]इत्युक्तम् । उपचारपरिहारार्थं पूर्वम् । आधिक्यज्ञापनाय[2] भक्त्यभ्यासः । 'ये तु सर्वाणि कर्माणि' (१२.६) इत्यादेः प्रपञ्च एषः ॥ १६-१९ ॥**

## प्रमेयदीपिका

पुनरुक्तिदोषमाशङ्क्य परिहरति- **सर्वेति** ॥ 'सर्वारम्भपरित्यागी', 'शुभाशुभपरित्यागी' इत्यादौ [3]सामान्यविशेषभावेन, 'सन्तुष्टः सततम्' 'सन्तुष्टो येन केनचित्' इत्यादौ [4]व्याख्यानव्याख्येयभावेन । 'हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तः', 'यो न हृष्यति' इत्यत्र नोक्तं प्रकारद्वयं सम्भवति ? इत्यत आह- **हर्षादिभिरिति** ॥ निष्ठाप्रत्ययेनातीतत्वप्रतीत्या कालान्तरे हर्षादिकं भवतीत्याशङ्क्य [5]'क्रियाप्रबन्धे'[6] विहितेन लटा प्रतिपादयतीत्यर्थः । तर्हीद-

---

१. इत्याद्युक्तम् (पा.)  २. ज्ञापनार्थम्, ज्ञापनस्य, ज्ञानार्थम् (पा.)

३. सामान्यविशेषेति ॥ शुभाशुभशब्दयोः आरम्भविशेषवाचकत्वादिति भावः ।(कृ.)

४. व्याख्यानेति ॥ 'येनकेनचित्' इत्यधिकोक्तेरिति भावः । (कृ.)

५. क्रियानिबन्धे (पा.),

६. 'नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्ध-सामीप्ययोः' (पा.सू. ३.३.१३५) -''क्रियाप्रबन्ध इति । 'क्रियासातत्ये' इत्यर्थः । यथा 'तिष्ठन्ति पर्वताः', 'स्रवन्ति नद्यः' इत्यादौ अवस्थानादेः सदातनत्वेन भूतभविष्यत्त्वाभावात् तत्प्रतियोगिकवर्तमानत्वस्याप्यभाव इति 'वर्तमाने लट्' इत्यस्याप्रवृत्तेः 'नित्यप्रवृत्ते च कालाविभागात्' इति वार्तिकेन लट् । तथेहापि हर्षस्य नित्यं विद्यमानत्वमिति 'हृष्यति' इति लडिति भावः । वार्तिकार्थस्तु- 'नित्यं विद्यमानेऽवस्थानादिव्यापारे भूतम्, भविष्यत्, वर्तमानम् इति कालविभागज्ञानाभावात् सदातनक्रियावाचकाद् धातोः लट् वाच्य इति बोध्य इति । यद्यपीदं वार्तिकं प्रत्याख्यातम्, तथापि 'नाज्झलौ' (पा.सू. १.१.१०) इत्यादिवत् शब्दव्युत्पादने एतदुपादानं न विरुद्धम् । प्रत्याख्यानपक्षेऽपि पर्वतादिकालीनराजादिस्थितिगतस्य प्रारब्धापरिसमाप्तत्वरूपवर्तमानत्वस्य पर्वतस्थितावप्यारोपाद् यथा नित्यप्रवृत्तेऽपि लट् तथैवात्रापि, इति न कोऽपि दोषः' (कृ.)

मेवास्तु ; किं तेन ? इत्यत आह- **उपचारेति ॥** सिद्धेऽर्थे वचनमुपचारं तात्पर्यद्योतनेन परिहरतीत्यर्थः। 'यो मद्भक्तः' इति[१] भक्तिः पुनःपुनरुच्यते। तत्प्रयोजनमाह- **आधिक्येति ॥** 'अद्वेष्टा (१२.१३) इत्यादिनोक्तेषु सर्वधर्मेषु भक्तेः' इति शेषः। 'अद्वेष्टा' इत्यादेः सङ्गत्यदर्शनात् तामाह- **ये त्विति ॥ प्रपञ्चः** तदुपलक्षितस्याभिधानम्। 'अक्षरोपासकान् अधिकृत्यैतदुच्यते' इत्यसत्। सन्निहितसम्बन्धे सति [२]व्यवहितसम्बन्धग्रहणायोगात्। 'यो मद्भक्तः स मे प्रियः' इत्यादिवचनाच्च॥ १६-१९ ॥

## भावदीपिका

**सामान्यविशेषेति ॥** शुभाशुभशब्दयोः आरम्भविशेषवाचकत्वादिति भावः। **व्याख्यानेति ॥** 'येन केनचित्' इत्यधिकोक्तेरिति भावः। **निष्ठेति ॥** 'क्तक्तवतू निष्ठा'[३] इति सूत्रात् 'मुक्तः' इत्यत्रत्येन भूतार्थकक्तप्रत्ययेनेत्यर्थः। **कालान्तरे** वर्तमानकाले, भविष्यत्काले चेत्यर्थः। ननु तर्हि 'न हृष्यति' इत्यादिलटा वर्तमानकालीननिषेधलाभेऽपि, अतीतभविष्यत्कालयोर्हर्षादिकं भविष्यतीति शङ्का स्यादेव ? इत्यत उक्तम्- **क्रियाप्रबन्ध इति ॥** क्रियाप्रबन्धः= क्रियासातत्यम्। तत्रार्थे 'नित्यप्रवृत्ते च' इति वार्तिकविहितेन लटेत्यर्थः। तथा च 'मुक्तः' इत्यस्य 'सततं हर्षादिशून्यः' इत्यर्थो लभ्यत इति द्रष्टव्यम्। **इदम्** 'यो न हृष्यति' इत्येतत्। **किं तेनेति ॥** 'हर्षामर्षभयोद्वेगैः' इत्युक्तेन। **सिद्धेऽर्थ इति ॥** 'यो न हृष्यति' इत्यनेनैवातीतकालीनहर्षनिषेधरूपेऽर्थे सिद्धेऽपि, पुनः 'हर्षादिभिर्मुक्तः' इति यद्वचनम्, तत् 'यो न हृष्यति' इति वाक्यस्य सार्वकालिकहर्षाभावप्रतिपादने तात्पर्याभावाद् उपचाररूपत्वमेवेति शङ्कायाम्, तस्य

---

१. इत्यादावित्यर्थः।

२. व्यवहितग्रहणायोगात् (वि.)

३. पा.सू. १.१.२६

तत्र तात्पर्यद्योतने तदर्थप्रतिपादने उपचारं परिहरतीत्यर्थः। 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः' इति न्यायादिति भावः।

ननु 'ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्पराः' (१२.६) इत्यादिप्रपञ्चनरूपत्वम् 'अद्वेष्टा' इत्यस्य सम्भवति। द्वेषादिवर्जनस्य सन्न्यासत्वात्। 'मय्यर्पित' इत्यादेश्च 'मत्पराः' इत्युक्तविवरणरूपत्वात्। 'मैत्रः करुणः' इत्यादीनां तूक्तविवरणरूपत्वाभावात् कथम् 'इत्यादेः प्रपञ्च एषः' इत्युक्तम्? इत्यत आह- **तदुपलक्षितस्येति**॥ 'ये तु' इति वाक्ये [1]उपलक्षणतया मैत्र्यादयोऽत्रोच्यमानाः सर्वेऽपि धर्मा उपासकानाम् उक्ताः सन्ति। अतो 'ये तु' इति वाक्योपलक्षितस्य मैत्र्यादेरभिधानम्= प्रपञ्चनम् अत्र स्पष्टतः क्रियत इत्यर्थः। **अक्षरोपासकानिति**॥ 'ये त्वक्षरम्' इत्युक्तनिर्गुणोपासकानित्यर्थः। **एतत्** 'अद्वेष्टा' इत्यादिगुणजातम्। **सन्निहितेति**॥ 'ये तु' इति सन्निहितभगवदुपासकसम्बन्धे सति= सम्भवति सतीत्यर्थः। अत एव 'ये तु इत्यादेः प्रपञ्च एषः' इत्युक्तमिति भावः। **यो मद्भक्त इति**॥ 'ये तु' इत्युक्तभगवदुपासकस्यैव 'अद्वेष्टा' इत्यादिनोच्यमाना गुणाः, नाक्षरोपासकस्य। अद्वेष्टृत्वादिगुणवतो 'यो मद्भक्तः' इति भगवद्भक्तत्वाभिधानादिति भावः॥ १६-१९॥

## भावरत्नकोशः

**व्याख्यानेति॥ 'सन्तुष्टः सततं योगी' (१२-१४) इत्यत्रोक्तः सन्तोषो न यादृशतादृशः, किन्तु येन केनचिद्दैवलब्धेन प्राप्त इति व्याख्यानभावेनापुनरुक्तिरिति व्याख्यातव्यमित्यर्थः। [2]भूताधिकारे [3]निष्ठाप्रत्ययानुशासनादिति भावेनोक्तम्- अतीतत्वेति॥ तर्हीति॥** 'यो न हृष्यति' (१२-१७) इत्यनेन

---

१. उपलक्षणया (वे.)  २. 'भूते' (पा.सू. ३.२.८४)

३. 'निष्ठा' (पा.सू. ३.२.१०२)

सर्वदा हर्षाद्यभावसिद्धिर्यदि तर्हीत्यर्थः। इदं 'यो न हृष्यति' इति वाक्यम्। **तेन** 'हर्षामर्ष...' इति वाक्येन। **सिद्धेऽर्थे** सदातनहर्षाद्यभावे लटा प्रतिपादितेऽपि। **वचनम्**- 'हर्षामर्ष...' (१२-१५) इति हर्षाद्यभाववचनम्। **यो मद्भक्त इतीति** ॥ अत्र 'इति'शब्द आद्यर्थे- 'भक्तिमान् यः' (१२-१७) इति द्विरभिधाने, 'भक्तिमान् मे प्रियः' इत्यत्र चेत्यर्थः। कस्य किंप्रतियोगिकम् आधिक्यमिति न ज्ञायते ? इत्यतः तत्स्फोरणाय शेषमाह- **अद्वेष्टेतीति** ॥ **तदुपलक्षितस्येति** ॥ 'ये तु सर्वाणि कर्माणि' (१२-६) इत्यत्र यत् सर्वकर्मसन्न्यासपदेन, मत्परपदेन, 'मां ध्यायन्तः' (१२-६) इत्यनेन चोक्तं साधनं नैतावतैव पर्याप्तम्। किन्त्वन्यदपि उक्तपदैरुपलक्षणया ग्राह्यमिति भावेन 'अद्वेष्टा' (१२-१३) इत्यादिना तदभिधत्त इति युक्तं 'प्रपञ्चः' इति भाषणमिति भावः। भाष्ये 'एषः' इत्यस्य 'अद्वेष्टा' इत्यादिश्लोकसन्दर्भ इत्यर्थः।

यत्तु अत्र **शङ्करः**- अक्षरोपासकानां सम्यग्दर्शननिष्ठानां सन्न्यासिनां त्यक्तसर्वैषणानां 'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' इत्यादिधर्मपूगं 'साक्षादमृतत्वसाधनं वक्ति- भगवान् इति, 'अद्वेष्टा' इत्यादेः सङ्गतिमभ्यधत्त, तदसदिति भावेनाह- **अक्षरोपासकानिति** ॥ निर्गुणब्रह्मोपासकानित्यर्थः। एतत् 'अद्वेष्टा' इत्यादिनोक्तं साधनजातम्। **सन्निहितेति** ॥ 'ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्न्यस्य' (१२-६) इति सन्निहितमच्छब्दितभगवदुपासकान् अधिकृत्यैतदिति सङ्गतौ सम्भवत्याम्, 'ये त्वक्षरमनिर्देश्यम्' (१२.३) इति दूरस्थनिर्गुणसम्बन्धग्रहणमयुक्तमित्यर्थः। अर्थदोषं चाह- **यो मद्भक्त इति** ॥ 'मयि सन्न्यस्य मत्पराः' (१२-६) इत्युक्तस्यैव 'यो मद्भक्तः स मे प्रियः' (१२-१६) इति प्रत्यभिज्ञानाच्च, 'अद्वेष्टा इत्यादौ भगवदुपासका एव ग्राह्याः, न पुनरक्षरोपासकाः' इति भाष्योक्तसङ्गतिरेव युक्तेति भावः॥ १६-१९॥

---

१. 'साक्षादमृतत्वकारणं वक्ष्यामीति प्रवर्तते- अद्वेष्टेति॥' इति शां.भा.

भगवद्गीता

**ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।**
**श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥**

॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भाष्यम्

पिण्डीकृत्योपसंहरति- **ये तु धर्म्यामृतमिति** ॥ [1]धर्मः= विष्णुः, [2]तद्विषयं धर्म्यम् । 'धर्म्यम् अमृतम्= मृत्यादिसंसारनाशकं च' इति **धर्म्यामृतम्** । श्रत्= आस्तिक्यम् । 'श्रन्नामास्तिक्यमुच्यते' इत्यभिधानम्[3] । तद्धानाः **श्रद्दधानाः** ॥ २० ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

प्रमेयदीपिका

'ये तु' (१२.६) इत्युक्तमेव किमर्थमुच्यते ? इत्यत आह- **पिण्डीकृत्येति** ॥ 'धर्म्यामृतम्' इत्येतद् अप्रतीतार्थं व्याख्यातुं धर्मशब्दं तावद् व्याख्याति- **धर्म इति** ॥ **तद्विषयं** तदुपासनाङ्गत्वात् । धर्मादनपेतं धर्म्यम्, धर्मश्च विष्णुः,

---

१. 'धारकत्वाद् धर्मरूपो हि ऐश्वर्यादिर्भगो ह्यसौ' इति तन्त्रभागवते (भाग.ता. १.१०.२६), 'धारणाद् भगवान् धर्मो यमनाद् यम उच्यते' इति शब्दनिर्णये (भाग.ता. ३.१७.२२), 'धर्मो वा इदमग्र आसीत् न पृथिवी न वायुः...' इति सामवेदे वाभ्रव्यशाखायाम् (गी.भा. ९..१)

२. तद्विषयं च (पा.)　　३. इति ह्यभिधानम् (पा.)

**नादृष्टम्**[१]। प्रवृत्तस्यासम्भवात्, निवृत्तस्यैतत्साधनत्वात्। इदानीममृतशब्दं व्याकुर्वन् 'धर्म्यामृतम्' इति कर्मधारयोऽयमित्याह- **धर्म्यमिति** ॥ न मृतम् अमृतम्। नञ् विरुद्धार्थे[२]। मृतशब्दश्चोपलक्षक इत्यर्थः। 'श्रद्दधानाः' इत्येतद्व्युत्पादयति- **श्रदिति** ॥ 'श्रच्छब्दस्योपसङ्ख्यानम्' इत्युपसर्गत्वेनोपसङ्ख्यायमानस्याप्यस्य सत्त्ववाचित्वमविरुद्धम्; उपसर्गत्वस्य कार्यविशेषार्थत्वात् ॥ २० ॥

## ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायाम् द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥

## भावदीपिका

**ये त्वित्युक्तमेवेति** ॥ 'ये तु सर्वाणि' (१२.६) इत्युक्तमेव 'ये तु धर्म्यामृतम्' इत्यनेनोच्यत इति पुनरुक्तिरिति भावः। ननु 'अद्वेष्टा' इत्याद्युक्तद्वेषादिवर्जनादेः भगवद्विषयत्वासम्भवात् कथं 'तद्विषयम्' इत्युक्तम्? इत्यत आह- **तदुपासनाङ्गत्वादिति** ॥ **अनपेतमिति** ॥ 'धर्म-पथि-अर्थ-न्यायाद् अनपेते'[३]

---

१. 'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचार स्वभावोपमयोः क्रतौ। अहिंसोपनिषन्न्याये ना धनुर्यमसोमपे ॥' (मेदिनी), 'धर्मोऽस्त्री सुकृते साम्ये स्वभावे लग्नराशितः। राशौ तु नवमे प्राहुर्मीढ्वां ना तु सोमपे ॥ न्यायाचारयमा हिंसाखड्गचापेषु राज्ञि च। प्रधानशेषे सत्ये च श्रुतौ दण्डविनिर्णये ॥ सतां तु सङ्गतेऽप्येनम् अजयः समुपादिशत् ॥' (केशवः)

२. यथाऽसुरशब्दे। 'नञभावे निषेधे च स्वरूपार्थेऽप्यतिक्रमे। ईषदर्थे च सादृश्ये तद्विरुद्धतदन्ययोः ॥' (मेदिनी), 'तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता। अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥' इति अभियुक्ताः।

३. पा.सू. ४.४.९२

इत्यनेन धर्मादिशब्दाद् अनपेतार्थे यत्प्रत्ययविधानात् पथ्यम्, अर्थ्यम्, न्याय्यमिति युक्तम् । तथा च धर्मादनपेतं= तदुपासनसाधनं धर्म्यमित्यर्थः । **धर्मश्चेति** ॥ 'धारकत्वाद्धर्मः' इति व्युत्पत्त्येत्यर्थः । अदृष्टं कुतो धर्मो न भवति ? इति चेत्, तत्र वक्तव्यम्- धर्मशब्देन प्रवृत्तं धर्मं गृहीत्वा तदनपेतत्वमुच्यते, उत निवृत्तधर्मादनपेतत्वम् ? नाद्य इत्याह- **प्रवृत्तस्येति** ॥ प्रवृत्तधर्मस्य द्वेषादिवर्जनविरोधित्वेन तदनपेतत्वासम्भवादिति भावः । न द्वितीय इत्याह- **निवृत्तस्येति** ॥ **एतदिति** ॥ द्वेषादिवर्जनेत्यर्थः । 'कर्मणा शुद्धसत्त्वस्य वैराग्यं जायते हृदि' इति वचनेन निवृत्तकर्मण एव द्वेषादिवर्जनसाधनत्वेन रागद्वेषादिवर्जनस्य निवृत्तधर्मसाधनत्वाख्यतदनपेतत्वासम्भवादिति भावः । धर्मशब्दस्य विष्णुपरत्वे तु द्वेषादिवर्जनस्य विष्णूपासनसाधनत्वेन तत्साधनत्वरूपतदनपेतत्वं युक्तमिति ध्येयम् ।

**कर्मधारय इति** ॥ 'धर्म्यं च तद् अमृतं च' इति कर्मधारय इत्यर्थः । **विरुद्धार्थ इति** ॥ 'मृतिविरोधि अमृतम्' इति विरुद्धार्थ इत्यर्थः । ननु तर्हि मृतिविरोधि= मृतिनाशकम् इत्येवार्थप्राप्त्या मृत्यादिसंसारेत्यर्थः कथं लभ्यते ? इत्यत आह- **मृतशब्दश्चेति** ॥ मृतशब्दो जननाद्युपलक्षक इत्यभिप्रेत्य 'मृत्यादिसंसार' इत्युक्तमिति भावः । ननु श्रच्छब्दस्यास्तिक्यरूपद्रव्यवाचित्वमयुक्तम् । तथा हि- 'प्रादयः'[1] इत्यत्र 'श्रच्छब्दस्योपसंख्यानम्' इत्युक्तं काशिकायाम् । 'श्रदन्तरोरुपसर्गवत् वृत्तिर्वक्तव्या' इति वार्तिके च । एवं 'श्रत्' इत्यस्योक्तत्वाद् 'उपसर्गाः क्रियायोगे'[2] इति क्रियायोग एवोपसर्गत्वस्योक्तत्वात्, प्रकृते च 'दधानाः' इति क्रियायोगविवक्षायां तदर्थविशेषकत्वमेव 'श्रत्' इत्यस्य प्राप्तम्, न आस्तिक्यरूपद्रव्यवाचित्वम् । 'धातावेव विलीनोऽर्थ उपसर्गेण काश्यते' इत्युक्तत्वात् । यदि च क्रियायोगो न विवक्षितः, तर्हि कारकक्रियावाचित्वमेव

१. पा.सू. १.४.५८ २. पा.सू. १.४.५९

वक्तव्यम्, न आस्तिक्यरूपद्रव्यमात्रार्थत्वम्। अतः कथमेतत् ? इत्यत आह- **श्रच्छब्दस्येत्यादिना ॥ सत्त्ववाचित्वम्** द्रव्यवाचित्वम्। 'चादयोऽसत्त्वे'[1] इत्यत्र असत्त्वपदस्य 'अद्रव्यार्थाः' इति व्याख्यातत्वात्। नन्वविरुद्धत्वे किमर्थमुपसर्गसंज्ञा कृता ? इत्यत आह- **उपसर्गत्वस्येति ॥ कार्यविशेषार्थत्वादिति** ॥ 'ते प्राग्धातोः'[2] इत्युक्तत्वेन धातोः प्राक् प्रयोगरूपकार्यविशेषार्थत्वादित्यर्थः। 'श्रद्धवानि अन्तर्भवाणि' इत्यादौ श्रदादिशब्दस्य धातोः प्राक् प्रयोगस्तावदस्ति। धातोः प्राक्प्रयोगश्च 'ते प्राग्धातोः' इति सूत्रेणोपसर्गाणामेवोक्तः, इत्यतः श्रदादेर्द्रव्यवाचिनोऽपि प्राक्प्रयोगोपपत्त्यर्थमेवोपसर्गसंज्ञा कृतेत्याशयः। अत एव वार्तिककृता 'उपसर्गवत्' इति प्रसिद्धोपसर्गवैलक्षण्यमुक्तमिति द्रष्टव्यम्॥ २०॥

इति यदुपतिगीताभाष्यटीकासुयुक्ता-
शयमतिललिताभिर्गीर्भिरावेदयित्री।
सुललितविवृतिर्या वृष्णिराट्छात्रचीर्णा
समगमदयमत्र द्वादशाध्याय अन्तम्॥

॥ इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचितायां श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यटीकाविवृतौ भावप्रदीपिकाख्यायां द्वादशोऽध्यायः॥

## भावरत्नकोशः

**ये त्वित्युक्तमेव** 'ये तु सर्वाणि कर्माणि' (१२-६) इत्युक्तमेव। **'पिण्डीकृत्य'** इति भाष्ये 'साधनजातम्' इति शेषः। द्वेषाभावादेर्विष्णुविषयत्वाभावात् कथं 'तद्विषयम्' इति विष्णुविषयत्वभाषणम् ? इत्यतः तदुपपादयति- **तदुपासनाङ्गत्वादिति ॥** 'तद्विषयं धर्म्यम्' इति कथम् ? विषयत्वार्थे

१. पा.सू. १.४.५७　　२. पा.सू. १.४.८०

यत्प्रत्ययाननुशासनाद्, इत्याशङ्क्य 'धर्म-पथि-अर्थ-न्यायाद् अनपेते'[१] इति शास्त्रेण 'धर्मादनपेतम्' इत्यर्थे यतोऽनुशिष्टत्वाद् इहानपेतत्वं= धर्मानुकूलत्वं= धर्मोपासनाङ्गत्वम्, तदेव धर्मविषयत्वं विवक्षितमिति भावेन भाष्ये तथोक्त-मित्यभिप्रेत्य, 'धर्मो विष्णुः'[२] इति एतच्च समर्थयते- **धर्मादनपेतमित्यादिना ॥** अदृष्टं च भवत् प्रवृत्तं निवृत्तं वेति विकल्पं हृदि निधाय आद्ये आह- **प्रवृत्तस्येति ॥ असम्भवात्** प्रवृत्तधर्मस्य द्वेषादिवर्जनविरोधितया, करुणाशालित्वस्य 'पशोरिवाकरुणः स्वर्गकामः'[३] इत्यादौ अभावावेदनेन च तदनपेतत्वासम्भवादित्यर्थः। अन्त्ये आह- **निवृत्तस्येति ॥** तस्य द्वेषाभावादि-साधनत्वेन तत्साध्यत्वायोगादिति भावः।

**कर्मधारयः** 'धर्म्यं च तद् अमृतं च' इति कर्मधारयः। **अयं** 'धर्म्यामृतम्' इति समासः। 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्'[४] इत्यत्र बहुलग्रहणाद् विशेषण-योरपि समासो युक्त इति हृदयम्। **उपलक्षकः** मृत्यादिरूपसंसारस्य। **श्रच्छब्दस्येति ॥ उपसङ्ख्यायमानस्य** 'श्रच्छब्दस्योपसङ्ख्यानम्' इति वार्तिककारेण सङ्ग्राह्यतयोक्तस्य। **सत्त्ववाचित्वम्** आस्तिक्यरूपद्रव्यवाचित्वम्। 'लिङ्ग-सङ्ख्यान्वितं द्रव्यम्' इति क्लीबत्वैकत्वाभ्यां युक्तस्य श्रच्छब्दितास्तिक्यस्य पारिभाषिकद्रव्यत्वं नायुक्तमिति भावः। तर्हि 'चादयोऽसत्त्वे'[५], 'प्रादयः'[६] 'उपसर्गाः क्रियायोगे'[७] इत्यद्रव्यार्थानामेव प्रादीनामुपसर्गसञ्ज्ञोक्तिः किमर्था ? इत्यत आह- **उपसर्गत्वस्येति ॥** श्रच्छब्दस्योपसर्गत्वोपसङ्ख्यानस्य 'आतश्चोपसर्गे'[८] इति 'अ'[९]प्रत्ययविधानेन 'श्रद्धा' इति रूपसिद्ध्यर्थमेव, न तु तस्य द्रव्यत्ववाचित्वविघातार्थत्वमपीति युक्तमेव 'तद्दधानाः श्रद्दधानाः' इति

---

१. पा.सू. ४.४.९२	२. भाष्ये।
३. स्वर्गकामः स्वाभीष्टसिद्ध्यै अकरुणः सन् यज्ञे पशुं हन्ति।
४. पा.सू. २.१.५७	५. पा.सू. १.४.५७	६. १.४.५८
७. पा.सू. १.४.५९	८. पा.सू. ३.३.१०६	९. अङ्प्रत्ययः

भाषणमिति भावः । 'श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिर्वक्तव्या'[१] इत्यादौ उपसर्गत्व-वचनस्य, 'ते प्राग्धातोः'[२] इति धातोः पूर्वप्रयोज्यत्वरूपकार्यविशेषार्थत्वादित्यर्थ इत्यपि **आहुः** ॥ २० ॥

**गीताक्षरार्थस्तु**- मदुपासकानाम् अव्यक्तोपासकानामिव न क्लेशो मोक्षापादन इत्युच्यते- **ये तु सर्वाणीति द्वाभ्याम्** ॥ 'तु'शब्दः अव्यक्तोपासकेभ्यो भगवदुपासकानां वैशेष्यद्योतकः । **ये तु सर्वाणि** स्वाश्रमोचितानि **कर्माणि सन्न्यस्य** 'सर्वस्वतन्त्रो हरिरेव मयि स्थित्वा स्वपूजात्वेन स्वदत्तकर्तृतासम्पन्नेन मया कारयति' इत्यनुसन्धाय **मत्पराः** अहं परः= उत्तमो येषां ते तथोक्ताः= मम सर्वोत्तमत्वं जानन्तः, **अनन्येन** न विद्यतेऽन्यः स्वातन्त्र्येण भजनीयो यस्मिन् सोऽनन्यः, तेन **योगेन**= उपायेन भक्तिलक्षणेन **मां ध्यायन्तः** चिन्तयन्त **उपासते** ॥ ६ ॥

**तेषां मय्यावेशितचेतसां** समाहितमानसानाम् **अहं मृत्युरूपसंसार-सागरात् न चिरात्** शीघ्रम् **उद्धर्ता भवामि** । अत्र 'अनन्येनैव योगेन' इत्यादिना 'विनाऽव्यक्तोपासनं भवत्येव मदुपासकानां मोक्षः' इति, 'उपासते' इत्येवोक्त्या 'अतिशयेनोपासनाद्यभावः' इति, 'न चिरात्' इत्यनेन 'अव्यक्तोपा-सनद्वारके मार्गेऽपि योऽव्यक्तापरोक्षे प्रयासस्तावता प्रयासेन यदि मामुपास्ते ऊनेन वा तदा मदापरोक्ष्यमेव भवति' इति, 'तेषामहं समुद्धर्ता भवामि' इत्यनेन 'इन्द्रियसंयमाद्यूनभावे अत्युपासकस्यापि देवी नातिप्रसादमेति ; अहं तु तानि साधनानि भक्तिमतः स्वयमेवाप्रयत्नेन ददामि' इति च प्रतीयत इति 'न भगवदुपासकानाम् अव्यक्तोपासकानामिव क्लेशभूमा'[३] इत्यव्यक्तोपासकेभ्यो भगवदुपासका एवोत्तमा इति विभावितं भवतीति भाष्यटीकयोः स्फुटम् ॥ ७ ॥

एवं [४]मदुपासनस्योत्तमत्वात् तदेव कुरु, तदलाभे मां जानीहि तदभावे

१. वार्तिकम् २. पा.सू. १.४.८०
३. 'क्लेशबहुत्वम्' इत्यर्थः । ४. न्यायदीपिकानुवादः ।

चाभ्यासयोगेन मां जानीहि, तदभावे च मत्कर्मपरमो भव, तदशक्तौ च मद्योगमाश्रितः फलत्यागं कुर्वित्युच्यते- **मय्येव मन आधत्स्वेत्यादि चतुःश्लोक्या ॥**

**मय्येव** नत्वन्यत्र **मन आधत्स्व** स्थापय। मदुपासनमेव कुरु, नान्योपासनम्। तदलाभे **मयि बुद्धिं निवेशय** मत्तत्त्वनिश्चयम् आपादय। **अत ऊर्ध्वं** तत्त्वनिश्चयानन्तरभाविध्यानजनितापरोक्षज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं **मयि निवसिष्यसि** निवत्स्यसि= निश्चयेन मयि वासं करिष्यसि= निर्दुःखानन्दानुभवात्मिकां स्थितिं प्राप्स्यसीति यावत्॥ ८॥

**अथेति ॥ अथ मयि स्थिरम्** अचञ्चलं यथा तथा **समाधातुं** स्थापयितुं **न शक्नोषि** चेत्, **ततः** तर्हि, **अभ्यासयोगेन** विष्णुशास्त्रश्रवणमननावृत्तिरूपोपायेन **माम् आप्तुं** ज्ञातुम् **इच्छ** निश्चेतुं प्रयतस्व॥ ९॥

**अभ्यासे** शास्त्रश्रवणमननावृत्तौ **अप्यसमर्थोऽसि** चेत् **मत्कर्मपरमः** मत्पूजात्मकानि कर्माणि परमाणि= उत्तमानि यस्य स **भव**। मत्प्रीत्युद्देश्यककर्मानुष्ठानतत्परो भव। ततः किं सिध्येत्? इत्यत उच्यते- **मदर्थमिति ॥ कर्माणि कुर्वन्नपि सिद्धिम्** 'कर्मणा ज्ञानमातनोति', 'ज्ञानेनामृतीभवति' इति शास्त्रात् ज्ञानं मोक्षं वा॥ १०॥

**एतत्** मत्प्रीत्युद्देश्यकं कर्म **मद्योगं** '......योऽन्यदेवादिपूजनम्। कृत्वा हरावर्पयति स तु तद्योगमात्रवान्॥'[१] इति शास्त्रोक्तम्। अन्ते मयि समर्पणलक्षणं मत्कर्मत्वोपायम्। **ततः** तर्हि **यतात्मवान्** शुद्धचित्तः[२] सन् **सर्वकर्मफलत्यागं** कुरु॥ ११॥

---

१. गी.ता.नि. १२.४-११श्लोकसन्दर्भे उदाहृतम्।

२. 'शुद्धिचित्तः' इति कोशे।

'ध्यानालाभे ज्ञानम्, तदलाभे शास्त्राभ्यासः' इत्येतत् समर्थ्यते- **श्रेयो हीति ॥ ज्ञानं** श्रवणमननजन्यपरोक्षतत्त्वनिश्चयरूपम्, **अभ्यासात्** केवलाभ्यासात्, अज्ञानपूर्वकात् श्रवणमननावृत्तिलक्षणशास्त्राभ्यासात् **श्रेयः** श्रेष्ठम् । **ज्ञानात्** ज्ञानमात्रात् **ध्यानं** ज्ञानसहितध्यानं **विशिष्यते** श्रेयः । 'ध्यानात्कर्मफलत्यागो विशिष्यते' इत्यनेन त्यागस्य प्रशस्तत्वलक्षणा स्तुतिरेवाभिप्रेयते, न तु प्रतीतोऽर्थो ग्राह्य इति व्याख्यानं भाष्यटीकयोः स्पष्टम्। अथवा **ध्यानात्** केवलात् त्यागरहितात् ध्यानात् **कर्मफलत्यागः** कर्मफल-रागत्यागसहितं ध्यानमिति लक्षणया ग्राह्यम् । 'सर्वाधिकं ध्यानमुदाहरन्ति'[१] इति शास्त्रात् । यद्वा कर्मफलत्यागः ध्यानसाहित्येनोपस्कृतो विशिष्यत इति योज्यम् । **त्यागात्** कर्मफलत्यागात् **अनन्तरम्** अपरोक्षज्ञानमात्रव्यवधाने **शान्तिः** मोक्षो भवति ॥ १२ ॥

'ये तु सर्वाणि कर्माणि' इत्यादि प्रपञ्च्यते- **अद्वेष्टेत्याद्यष्टश्लोक्या ॥** 'सर्वभूतानाम्' इति कर्मणि षष्ठी । भगवदविरोधिषु भूतेषु स्वात्मनो व्यथाहेतुमपि न किञ्चिद् द्वेष्टि यः स तथा । सर्वाणि भूतानि दयनीयानि येषां ते **सर्वभूताः** महान्तः, तेषां महताम् **अद्वेष्टा ।** 'उत्तमेष्वात्मनो नित्यं मात्सर्यं परिवर्जयेद्' इति शास्त्रात् । स्वोत्तमेषु अपराधहीन इत्यर्थ इत्यपि **आहुः । मैत्रः** मित्रस्येदं मैत्रं= मित्रत्वम्, 'तदस्यास्ति' इति मत्वर्थीयोऽर्शआद्यच्[२], स्वसमेषु सत्सु स्वात्मनीव स्नेहवान् । **करुणः** अधमेषु दया करुणा, तद्वान् पूर्ववदच् । 'समेषु स्वात्मवत् स्नेहः सत्स्वन्यत्र ततो दया' इति शास्त्रम् । **निर्ममः** 'मम' इति ममत्वार्थकमव्ययम् । भगवदधीनेषु स्वगोत्रपुत्रकलत्रादिषु स्वकीयत्वाभिमानो ममत्वम्, तत् निर्गतं यस्मात् स तथोक्तः । **निरहङ्कारः** कर्तव्येषु कर्तृत्वाध्यास-हीनः । 'अविद्यमानात्मगुणाभिमानो अहङ्कारः, तद्रहित इति [३]**स्वामिनः ।**

१. काषा.शा. २. 'अर्शआदिभ्योऽच्' (पा.सू. ५.२.१२७)

३. 'अविद्यमानात्मगुणाभिमानमोहहीनः' गी.वि. राघवेन्द्रतीर्थाः

**समदुःखसुखः** हेयतया दुःखसमं वैषयिकसुखं यस्य स तथा। [1]अपकारिण्यपि क्रोधासमुत्थितिः क्षमा, सा अस्यास्तीति शिखादिभावात् इनौ[2] **क्षमी**॥ १३॥

**सन्तुष्टः** यदृच्छालब्धेन **योगी** ध्यानरूपज्ञानोपायवान् **यतात्मा** निगृहीतचित्तः **दृढनिश्चयः** अप्रामाण्यशङ्काकलङ्करहिततत्त्वनिश्चयवान्। **अर्पितमनोबुद्धिः** 'बुध्यतेऽनया' इति बुद्धिर्वाक्। मानसं वाक् च मय्येव अर्पिते यस्य स तथा। मनःशब्देन मननम्, बुद्धिशब्देन मनोवृत्तिविशेषो निदिध्यासनं गृह्यत इत्यपि आहुः। **मद्भक्तः च स मे प्रियः**॥ १४॥

किञ्च, 'यस्मात्' इति 'भीत्रार्थानां भयहेतुः'[3] इत्यपादानता। **नोद्विजते** उद्वेगं न प्राप्नोति। 'हर्षामर्षभयोद्वेगैः' इत्यत्र **हर्षः** प्रियलाभे अन्तःकरण-स्योत्साहः। **अमर्षः** सहिष्णुता, **भयं** त्रासः, **उद्वेगः** मनोवैकल्यम्, तैर्मुक्तः, चशब्दात् 'भक्तश्च' इति समुच्चीयते॥ १५॥

अपि च **अनपेक्षः** काम्यकर्मफलाभिलाषरहितः **शुचिः** बाह्याभ्यन्तर-शुद्धिमान्, **उदासीनः** कर्तव्य उपकारे अपकारे वा उपेक्षाबुद्धिमान्, **गतव्यथः** परकृतापकारैः अनवाप्तमनःपीडः, **सर्वारम्भपरित्यागी** सर्वेषां कर्मणाम् आरम्भं परित्यक्तुं शीलमस्यास्तीति तथा॥ १६॥

'हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तः' इत्यत्र निष्ठाप्रत्ययेनातीतत्वप्रतीत्या कालान्तरे हर्षादिकं भवतीति शङ्कां परिहर्तुमुक्तम्- **यो न हृष्यतीत्यादि**॥ [4]क्रियाप्रबन्धे विहितं लटं प्रयुञ्जानस्य सदातनहर्षाद्यभावोऽभिसंहितः। 'सर्वारम्भपरित्यागी' इति यदुक्तं तद् विशेषपरम् इत्युच्यते- **शुभाशुभपरित्यागीति**॥ तथा च

१. 'अक्रोधोऽदोषकृच्छत्रोः क्षमावान् स निगद्यते' इत्यभिधानात् (गी.भा. १६.३)

२. 'शिखा-माला-संज्ञादिभ्य इनिः' इति वार्तिकात्।

३. पा.सू. १.४.२५

४. 'नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्ध-सामीप्ययोः' पा.सू. ३.३.१३५ इति।

सामान्यविशेषभावेनापुनरुक्तिः। 'सन्तुष्टो येन केनचित्' (१२.१९) इत्यस्य च व्याख्यानव्याख्येयभावेनापुनरुक्तिरित्याकरे स्फुटम्॥ १७॥

**समः** प्रियाप्रियलाभे उत्सेकानुत्सेकहीनः, **सङ्गवर्जितः** फलस्नेहरहितः ॥ १८॥

तुल्ये निन्दास्तुती यस्य स तथा= निन्दास्तुत्युपनतिनिबन्धनविकारहीनः, **मौनी** नियतवाक्, **अनिकेतः** आवासभूम्यभिमानहीनः, भगवदाश्रयो वा। 'यो मद्भक्तः स मे प्रियः' इत्यादौ भक्तिरभ्यस्यते तस्येदं प्रयोजनम्- ये भागवतधर्मा उक्ताः तेषु सर्वेष्वपि भक्तिरेवाधिकेति ज्ञापनम्॥ १९॥

'ये तु सर्वाणि कर्माणि' इत्यादिनोक्तं साधनजातं बुद्ध्यारोहाय पिण्डीकृत्योपसंह्रियते- **ये तु धर्म्यामृतमिति**॥ धारकत्वाद्धर्मः= विष्णुः, तस्मादनपेतं धर्म्यं धर्मोपासनाङ्गत्वाद् उपचारेण भागवतधर्मजातमपि धर्म्यं व्यपदिश्यते। न मृतम् **अमृतम्**- नञ् विरुद्धार्थे, मृतशब्दश्च मृत्यादिसंसारोपलक्षकः। मृत्यादिसंसारनाशकम्, धर्म्यं च तदमृतं च धर्म्यामृतम्। इदं 'ये तु सर्वाणि कर्माणि' (१२-६) इत्यत्रोक्तम् **यथोक्तम्** 'अद्वेष्टा' (१२-१३) इत्यादिना प्रपञ्चितं **पर्युपासते** सम्यगापादयन्ति **श्रद्धधानाः** श्रच्छब्देन 'अत्रोक्तमस्ति', 'अनेन प्रयोजनमस्ति' इति बुद्धिरूपमास्तिक्यं गृह्यते ; तद्धानाः, **मत्परमाः** अहमेव परमः= सर्वोत्तमो येषां ते तथा= मम सर्वोत्तमत्वज्ञानसम्पन्नाः **भक्ताः** स्वात्मात्मीयसमस्तवस्तुसमर्पणपूर्वकः अन्तरायसहस्रेणाप्यप्रतिबद्धो भगवति निरन्तरप्रेमप्रवाहो भक्तिः, तद्युक्ताः **ते अतीव** अत्यर्थमेव **मे** मम **प्रियाः** इति ॥ २०॥

श्रीमदानन्दतीर्थार्यहृदयाम्भोजवासिने।
कृष्णाय कृष्णारमणप्रियायास्तु नमोनमः॥

नमस्ते नमस्ते नमस्ते दयालो नमस्ते नमस्ते नमः श्रीनृसिंह।
नमस्ते नमस्ते नमस्ते मुरारे नमस्ते नमस्ते नमो व्यास राम॥

आर्यस्वान्ताम्भोजहंसायमानौ संसाराम्भोराशिनावौ समानौ।
भूयास्तां तौ भूतये भूरिमानौ वेदव्यासानन्दतीर्थाभिधानौ॥

कृष्णाय वासुदेवाय हरये परमात्मने।
प्रणतक्लेशनाशाय गोविन्दाय नमो नमः॥

श्रीमद्गीताभाष्यटीकाद्वादशाध्यायसेवया।
तोषमायान्तु विबुधा गुणग्रहणभूषणाः॥

व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे।
नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः॥

॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्सुरीन्द्रतीर्थपूज्यपादशिष्य-
सुमतीन्द्रतीर्थविरचितायां प्रमेयदीपिकाव्याख्यायां
भावरत्नकोशसमाख्यायां द्वादशोऽध्यायः॥

## ॥ अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

### भगवद्गीता

अर्जुन उवाच-

[1]प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।
एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच-

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतयो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः ॥ २ ॥

[2]क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ ३ ॥

### भाष्यम्

॥ हरिः ॐ ॥ पूर्वोक्तज्ञान-ज्ञेय-क्षेत्र-पुरुषान् पिण्डीकृत्य विविच्य दर्शयत्यनेनाध्यायेन ॥ १-३ ॥

---

१. अयं श्लोकः भाष्यकृद्भिराचार्यैः न व्याख्यातः, शङ्कराचार्यप्रभृतिभिः तट्टीकाकारैश्चोपेक्षितः । अतः केचनेमं प्रक्षिप्तं मन्यन्ते । भा.र.को.कारैरपि एतच्छ्लोकार्थो नोक्तः । राघवेन्द्रतीर्थैः गीताविवृतौ व्याख्यातः ।

२. 'क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः पुराणः साक्षात् स्वयंज्योतिरजः परेशः । नारायणो भगवान् वासुदेवः स्वमाययाऽऽत्मन् व्यवधीयमानः ॥ -भाग. ५.११.१३, 'अदित्यैवं स्तुतो राजन् भगवान् पुष्करेक्षणः । क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानामिति होवाच भारत ॥' भाग. ८.१६.११, 'हरिरेव हि क्षेत्रज्ञो निर्ममो निष्कलस्तथा । भा.पुणे १२.३३६.५४

## प्रमेयदीपिका

पूर्वसङ्गतत्वेनाध्यायप्रतिपाद्यं दर्शयति- **पूर्वोक्तेति** ॥ पूर्वम्= [1]आ षष्ठसमाप्तेः यद् ज्ञानं= ज्ञानसाधनमुक्तम्, यच्च सप्तमादिभिः षड्भिः ज्ञेयं= ब्रह्मस्वरूपमुक्तम्, यदपि 'भूमिः आपः' (७.४) इत्यादिना क्षेत्रम् उक्तम्, यच्च 'न त्वेवाहम्' (२.१२) इत्यादिना [2]पुरुषभेद उक्तः, तत् सर्वम् **अनेनाध्यायेन दर्शयति** भगवान्। किमर्थम् ? **पिण्डीकृत्य** विक्षिप्तमेकीकृत्य। गौणोऽत्र क्त्वाप्रत्ययः। पिण्डीकरणार्थमित्यर्थः। पिण्डीकरणे मिश्रत्वाद् अप्रतिपत्तिरेव ? इत्यत उक्तम्- **विविच्येति** ॥ प्रकरणशुद्ध्येत्यर्थः ॥ १-३ ॥

## भावप्रदीपिका

प्रणम्य यादवाचार्यगुरूणां पदपङ्कजे।
कुर्मस्त्रयोदशाध्यायटीकां भावप्रदीपिकाम् ॥

**पुरुषभेद इति** ॥ जीवेश्वरभेद इत्यर्थः। [3]चतुर्विधनाशाभावप्रतिपादकेन तुशब्देन ईश्वरे जीवभेदस्य प्रतिपादितत्वादिति भावः। ननु विविच्य प्रदर्शनापेक्षया पिण्डीकरणस्य पश्चात्तनत्वेन पूर्वकालीनत्वाभावात्, कथं 'पिण्डीकृत्य' इति पूर्वकालीनत्वार्थक-क्त्वादेशभूतल्यप्प्रत्ययः ? इत्यत आह- [4]**गौण इति** ॥ तथा च विविच्य प्रदर्शनापेक्षया[5] पिण्डीकरणे पूर्वकालीनत्वं न विवक्षितमित्यर्थः। **क्त्वाप्रत्ययः** तदादेशभूतल्यप्प्रत्ययः। तदेव दर्शयति- **पिण्डीकरणार्थमिति** ॥

---

१. अत्र विशेषः १४.१ श्लोके द्रष्टव्यः।

२. पुरुषतत्त्वमुक्तम् (वि.,राघ.,भा.र.को.सम्मतः स्यात्)

३.अनित्यत्वं देहहानिः दुःखप्राप्तिरपूर्णता। नाशश्चतुर्विधः प्रोक्तः तदभावो हरेः सदा ॥ इति महावाराहे। (गी.ता.नि.२.१७-श्लोकसन्दर्भे उदाहृतम्)

४. तुमनर्थलक्षक इत्यर्थः। (कृ.)    ५. मुद्रितकोशे 'कथम्' इत्यधिकः पाठः।

प्रकरणशुद्धचेति ॥ 'एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तम्' (१३.१२) इत्यादिप्रकारेणेत्यर्थः ॥ १-३ ॥

## भावरत्नकोशः

**पूर्वसङ्गतत्वेन** पूर्वषट्कद्वयसङ्गतत्वेन इत्यनन्तरम् 'एतत्' इत्युपस्कर्तव्यम् । 'साधनं प्राधान्येनोक्तमतीतैरध्यायैः'[१] इति सप्तमे भाषणाद् अत्र ज्ञानशब्देन लक्षणया, 'ज्ञायतेऽनेन' इति योगेन वा ज्ञानसाधनमेव ग्राह्यमिति भावेन तमनूद्य व्याचष्टे- **ज्ञानं ज्ञानसाधनमिति** ॥ उक्तं प्राचुर्येण । **पुरुषतत्त्वं** चेतनस्वरूपं स्थितिः । 'दर्शयति' इत्यत्राख्यातोपात्तकर्तृक्तिः- **भगवानिति** ॥ उक्तस्य पुनः प्रदर्शनं किमर्थमिति कृतचोद्यस्य कथमनेन परिहारः ? इत्यतस्तं भाष्यारूढं वक्तुमाह- **गौण इति** ॥ 'पिण्डीकृत्य' इत्यत्र क्त्वाप्रत्ययादेशेन ल्यपा पिण्डीकरणं विविच्य[२] दर्शनात् पूर्वकालीनम् इति प्रतीयते । अत्र च क्त्वाप्रत्ययः यथा पूर्वकालीनम् उत्तरकालीनेन प्रत्यासन्नं तथा उत्तरकालीनमपि । तथा पिण्डीकरणं विविच्य[३] प्रदर्शनलक्षणकारणेन प्रत्यासन्नमिति प्रत्यासत्तिलक्षणगुणयोगेन प्रवृत्त इति व्याख्यातव्य इत्यविवक्षितार्थ इत्यर्थः ।

तर्हि कोऽयमर्थो विवक्षितः ? इत्यतस्तं दर्शयति- **पिण्डीकरणार्थमित्यर्थ इति** ॥ विप्रकीर्णस्यैकीकरणार्थमित्यर्थः । अभ्युपगता च मीमांसकैः- 'अग्निहोत्रं जुहोति' 'यवागूं पचति' इत्यत्र श्रुतक्रमम् अविवक्षित्वा, तिप्रत्ययस्य क्त्वाप्रत्ययार्थमङ्गीकृत्य 'यवागूं पक्त्वा अग्निहोत्रं जुहुयात्'[४] इति वचनव्यक्तिः । तथा च कृतचोद्यपरिहारो भाष्यारूढ इति भावः । एतेन ''विविच्यदर्शनपश्चात्तनस्य पिण्डीकरणस्य तत्पूर्वकालत्वायोगात् कथं भाष्ये 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले'[५]

---

१. गी.भा. ७.१
२. विविच्य प्रदर्शनात् (मं.१)
३. 'विविच्य' इति नास्ति (मं.१)
४. विवरणं पश्यत १३.२६ श्लोकस्य भावरत्नकोशपादटिप्पण्याम् ।
५. पा.सू. ३.४.२१

इति सूत्रविहितक्त्वाप्रत्ययादेशल्यबुक्तिः'' इति शङ्का परिहृता । पिण्डीकरण-विविच्यदर्शनयोः आकाङ्क्षाक्रमेण फलफलिभावो ज्ञातव्य इत्यभिप्रायावेदनात् । **अन्ये तु** 'गौणः' इति पदं यथा 'सिंहश्चैत्रः' इत्यत्र सिंहपदं मृगेन्द्रगतक्रौर्यादि-गुणयोगेन चैत्रे वर्तत इत्यविवक्षितार्थः, एवम् अविवक्षितार्थत्वगुणयोगेन क्त्वाप्रत्यये वर्तयितव्यम् इत्यविवक्षितार्थक इति व्याख्येयम् । तथा च 'पिण्डीकरणार्थम्' इत्यर्थलाभ इत्याहुः । गौणः= तुमर्थलक्षक इत्यर्थ इति **अपरे** ।

यद्यपि 'श्रोतृशेमुषीम् आरोहयितुम्' इत्यध्याहारे भाष्ये क्त्वाप्रत्ययादेशल्यबपि विवक्षितार्थः सम्पत्स्यते, न सम्पत्स्यते चाविवक्षितोऽर्थः । तथाऽपि सहश्रुत-निखिलपदानां सम्भूयकारित्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वाद् अर्थविशेषलाभाच्च अध्या-हारापेक्षया प्रत्ययमात्रस्य [1]विवक्षितार्थवर्णनमेव उचितमिति भावेनैवमुक्तम् । 'विविच्य' इत्यस्य तात्पर्यम्- **प्रकरणशुद्धयेति** ॥ 'एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तम्' (१३.१२) इति, 'एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्' (१३.७) इति, 'ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा' (१३.१३) इत्यादिरूपया च तत्तत्प्रकरण-परिशुद्ध्येत्यर्थः ॥ १-३ ॥

भगवद्गीता

**तत् क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् ।**
**स च यो यत्प्रभावश्च तत् समासेन मे शृणु ॥ ४ ॥**

भाष्यम्

**यद्विकारि** येन विकारेण युक्तम् । **यतश्च यद्** यतो याति=प्रवर्तते[2] ।

---

१. विवक्षितार्थत्ववर्णनम् (मं.१)

२. वर्तते (पा.)

**स च प्रवर्तकः । 'यतश्च यत्'[१] इति अस्मात् प्रवर्तते क्षेत्रमिति वचनम् । 'स च यः' इति स्वरूपमात्रम् ॥ ४ ॥**

## प्रमेयदीपिका

**'यो [२]विकारो यस्य तत् यद्विकारि' इति [३]कश्चित्** । तदसत् । बहुव्रीहितायाम् [४]इनेर्वैयर्थ्यात् । किन्तु 'यश्चासौ विकारश्चेति यद्विकारः, सोऽस्यास्तीति यद्विकारि' इति भावेनाह- **यदिति** ॥ अत्र 'येन विकारेण' इत्यनेन कर्मधारयं सूचयति[५], 'युक्तम्' इति इनेरर्थम् । 'यतश्च यत्' इत्येतत् 'यस्माच्च यत्कार्यमुत्पद्यते' इति **कश्चित्** व्याख्यातवान् । तदयुक्तम् । 'यद्विकारि' इत्यनेन गतार्थत्वात्, साध्याहारत्वाच्च । 'विकारांश्च गुणांश्च' (१३.२०) इत्यस्यान्यथोपपत्तेः । **अपरस्तु** 'यतश्च= अमानित्वादिभ्यो यत्= ज्ञेयं प्राप्यते' इति । तदप्यसत् । अध्याहारादेव । 'अमानित्वम्' (१३.८) इत्यादेः 'अनादिमत्' (१३.१३) इत्यादेश्चान्यथासिद्धेः इत्यन्यथा[६] व्याचष्टे- **यतश्चेति ॥ यतः** यस्य प्रेरणया । **यत्** इति इणः [७]लडादेशशत्रन्तस्य रूपम् । इणो यातेश्चानति-

---

१. 'यतः' इत्यस्य यतः प्रवर्तकादित्यर्थः, 'यत्' इत्यस्यार्थानुवादः 'क्षेत्रं प्रवर्तत इति' इति । (राघ.-भा.दी.)

२. विकारी (पा.)

३. 'यद्विकारि= यो विकारोऽस्य तद् यद्विकारि' शां.भा. १३.४

४. 'इनो वैयर्थ्यात्' इति भा.र.कां.पाठः ।

५. न चैवमपि 'न कर्मधारयात् मत्वर्थीयाः' इत्युक्तेः इनो वैयर्थ्यम् । यत्र स्पष्टप्रतिपत्तिरुद्देश्या तत्र कर्मधारयादपि मत्वर्थीयाङ्गीकारात् . 'लोहितशालिमान् ग्रामः' इत्यादिदर्शनादिति भावः । (कृ.)

६. इति भावेन (पा.)

७. 'इणो यण्' (पा.सू. ६.४.८१) इति यणादेशे 'यत्' इति रूपम् ; यातेरेव रूपत्वे 'यात्' इति स्यात् । (भा.दी.-राघ.)

भिन्नार्थत्वात् 'याति' इत्युक्तम् । सर्वस्य क्षेत्रस्य [1]गत्यभावाद् [2]गौणी वृत्तिमाश्रित्य विवृणोति- **प्रवर्तत इति ॥**

'स च यः' इति जीवप्रतिज्ञेति व्याख्यानमसत् ? तस्याप्रकृतत्वात् । क्षेत्रज्ञशब्दस्यातद्विषयत्वाद् इति भावेनाह- **स चेति ॥ 'यतः क्षेत्रं प्रवर्तते'** इति प्रवर्तकस्य प्रकृतत्वादित्याशयः । नन्वेवं चेद् [3]एतद्वक्तव्यम्- किं 'यतश्च यत् स च यः' इत्येकैव प्रतिज्ञा, उत द्वे ? नाद्यः । चशब्दद्वयानुपपत्तेः । 'तत् समासेन' इत्यनेनान्वयात् । 'स च यः' इत्यस्य वैयर्थ्याच्च । न द्वितीयः । अर्थभेदाभावाद्, इत्यतो द्वितीयमङ्गीकृत्याह- **यतश्चेति ॥ 'यतश्च यत्'** इति वचनम् **'अस्मात् [4]एवंधर्मविशिष्टात् क्षेत्रं प्रवर्तते'** इति वक्तुं प्रतिज्ञारूपम् । 'स च यः' इति वचनं प्रवर्तकस्य स्वरूपमात्रं वक्तुं प्रतिज्ञारूपम् इत्यर्थभेद इत्यर्थः ॥ ४ ॥

## भावदीपिका

**वैयर्थ्यादिति ॥** 'न बहुव्रीहिनिर्वाह्या भवन्ति मतुबादयः' इति वचने आदिपदेन इनेरपि ग्रहणादिति भावः । कर्मधारयाद् इनिम् अभिप्रेत्याह- **यश्चासाविति ॥ यद्विकारीत्यनेनेति ॥** कार्यस्यैव विकारत्वेन 'यत्कार्यजनकम्' इत्यर्थकेन 'यद्विकारि' इत्यनेनैव 'यतः क्षेत्राद् यत् कार्यमुत्पद्यते' इत्यर्थस्यावगमादिति भावः । **साध्याहारत्वादिति ॥** 'उत्पद्यते' इति गीतायाम् अश्रवणादिति भावः । ननु 'यतश्च यदुत्पद्यते' इत्यव्याख्याने 'विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि

१. प्रकृत्यादेर्गतिशून्यत्वेऽपि परिणामोन्मुखत्वादिरूपप्रवृत्तिस्तु सम्भवतीति भावः । (भा.दी.-राघ.)

२. प्रसिद्धार्थं परित्यज्य अर्थान्तरपरत्वम् आश्रित्येत्यर्थः ।

३. एतदिति नास्ति (वि.)

४. उपद्रष्टृत्वादिवक्ष्यमाणधर्मविशिष्टादित्यर्थः । (भा.दी.-राघ.)

प्रकृतिसम्भवान्' (१३.२०) इत्यप्रतिज्ञातोक्तिः स्यात् । अतस्तदनुरोधेन 'उत्पद्यते' इत्यध्याहारेण व्याख्यानं कर्तव्यम् ? इत्यत आह- **विकारांश्चेति**॥ 'यादृक्' इति प्रतिज्ञावचनत्वेन 'यतश्च यत् स च' इति प्रतिज्ञातप्रेरक-स्वरूपनिरूपणोपयोगिसप्रकारप्रेर्यनिरूपणत्वेन चान्यथोपपत्तेरित्यर्थः । **अपरस्त्विति** ॥ 'यतः साधनेभ्यो यज्ज्ञेयं वस्तु' इति प्रतिज्ञायाः 'यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते' (१३.१३.) इति गीतानुसारेण 'ज्ञानद्वारा प्राप्यते' इत्युत्तरमुच्यत इति ज्ञातव्यम् । **अध्याहारादेवेति** ॥ 'ज्ञेयं प्राप्यते' इति पदद्वयस्येत्यर्थः ।

नन्वेवमव्याख्याने 'अमानित्वम्' इत्यादेः ज्ञानसाधनवचनस्य, 'अनादिमत्' इत्यादेः ज्ञेयवचनस्य अप्रतिज्ञातोक्तित्वं स्यात् ? इत्यत आह- **अमानित्वमित्यादेरिति** ॥ 'अनादिमत्' इत्यादेः 'परं ब्रह्म' इति 'स च यः' इति प्रतिज्ञातमुच्यते, अन्यत् 'यत्प्रभावः' इत्युत्तरभाष्यरीत्या साक्षात् प्रतिज्ञातवचनत्वेन, 'अमानित्वम्' इत्यादेस्तु साक्षात् परब्रह्मज्ञानं प्रत्यावश्यकसाधनत्वेन प्रतिज्ञातोपयुक्तवचनत्वेन अन्यथासिद्धेरित्यर्थः । **यदितीणो लडादेशशत्रन्तस्य रूपमिति** ॥ भाष्ये 'याति' इति वर्तमानार्थक-लट्प्रयोगात् 'लडादेश' इत्युक्तम् । तथा च 'इण्= गतौ' इत्यस्माल्लटि तस्य परस्मैपदिनः शत्रादेशे शकारऋवर्णयोर्लोपे 'अत्' इति स्थिते 'अचि श्नु-धातु-भ्रुवां य्वोरियङुवङौ'[१] इति सूत्रेण धात्विकारस्य [२]प्राप्तेयङादेशापवादकत्वेन, [३]'इणो यण्= इणोऽङ्गस्य यणादेशः स्यादचि परे' इति सूत्रेण, 'यस्मात् प्रत्ययविधिः तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्'[४] इत्यङ्गसंज्ञकस्य इकारस्य यणादेशे 'य् अत्= यत्' इति रूपमिति भावः । ननु 'यत्' इति इणो रूपं चेत्, इणो गत्यर्थकत्वाद्,

१. पा.सू. ६.४.७७ २. प्राप्तो य 'इयङ्' इत्यादेशः, तदपवादकत्वेनेत्यर्थः ।
३. पा.सू.६.४.८१ ४. पा.सू. १.४.१३

यातेश्च प्रापणार्थत्वाद् 'याति' इति प्रतिपदं कथं दत्तम् ? 'एति' इति वक्तव्यत्वात्, इत्यत आह- **इण इति** ॥ ननु इणो यातेश्चानतिभिन्नार्थकत्वे 'याति' इत्यस्य 'गच्छति' इत्यर्थस्य स्पष्टत्वात् 'प्रवर्तते' इति विवरणं किमर्थम् ? इत्यत आह- **सर्वस्येति** ॥ [1]**गौणीमिति** ॥ गमनशून्याकाशादेः क्षेत्रस्य कार्योन्मुखत्वाख्य-प्रवृत्तिरूपगुणयोगादित्यर्थः ।

ननु पूर्वं क्षेत्रज्ञशब्देन जीवः प्रकृतः ? इत्यत आह- **क्षेत्रज्ञशब्दस्येति** ॥ **अतद्विषयत्वादिति** ॥ ईश्वरविषयकत्वेन जीवविषयकत्वाभावादित्यर्थः । ननु 'प्रवर्तकः कः' इति प्रश्नोऽप्ययुक्तः ? तस्याप्यप्रकृतत्वात्, इत्यत आह- **यतः क्षेत्रमिति** ॥ **चशब्दद्वयेति** ॥ चशब्दार्थसमुच्चयस्य भेदव्याप्तत्वादिति भावः । यच्छब्दस्य तच्छब्दसापेक्षत्वात् 'स च यः' इत्युक्तमिति चेत् ? तत्राह- **तत् समासेनेत्यनेनान्वयादिति** ॥ 'यतश्च यत्' इति यच्छब्दस्य 'तत्समासेन' इति तच्छब्देनान्वयपूर्तेरित्यर्थः । **अर्थभेदेति** ॥ 'यस्मात्प्रवर्तते', 'स प्रवर्तकः कः' इत्यनयोरर्थतो भेदाभावादिति भावः ॥ ४ ॥

## भावरत्नकोशः

**कश्चित् शङ्करः । रामानुजोऽपि 'यद्विकारि' इत्यनूद्य 'ये चास्य विकाराः' इति भाषमाणस्तदनुयाय्येव । इन इति ॥ 'अत इनिठनौ'[2] इति शास्त्रप्राप्तस्य इनिप्रत्ययस्येत्यर्थः । बहुव्रीहिणैव विकारसम्बन्धावगमसम्भवादिति भावः । [3]'एकदेशिनैकाधिकरणे' इति निर्देशात्, 'लोहितशालिमान् ग्रामः' इत्यादि-**

१. गौणीति ॥ (वे.) २. पा.सू. ५.२.११५

३. 'पूर्वापराधरोत्तरम् एकदेशिना एकाधिकरणे' इति पाणिनिसूत्रम् (२.२.१) । तत्र 'एकश्चासौ देशश्च एकदेशः=अवयवः, तदस्यास्तीति एकदेशी= अवयवी' इत्यर्थः । अत्र 'एकः देशः यस्य सः' इति बहुव्रीहिणैव विवक्षितार्थलाभेऽपि 'एकदेशः' इति कर्मधारयात् मत्वर्थीय इनिः कृतः ।

निदर्शनाच्च 'न कर्मधारयात् मत्वर्थीयः प्रत्ययः' इति वचनमनादरणीयमिति भावेनाह- **यश्चासौ विकारश्चेति** ॥ स्वोक्तविग्रहादिकं भाष्याभिमतमित्याह- **अत्रेति** ॥ परभाष्यमनुवदति- **यस्माच्चेति** ॥ **गतार्थत्वादिति** ॥ विकारस्यैव कार्यशब्दार्थत्वादिति भावः । **साध्याहारत्वात्** 'यतश्च यत्' इत्यत्र 'यस्माच्च यत् कार्यमुत्पद्यते' इति व्याख्यानाभ्युपगमे 'उत्पद्यते' इति '**शङ्करेण**,[1]'उत्पन्नम्' इति **रामानुजेन** अश्रुतपदस्य संयोजनाच्च **अयुक्तम्** इत्यन्वयः । ननु 'विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान्' (१३.२०) इत्युपरितनवाक्यं पूर्वप्रतिज्ञातोक्तिरूपं वक्तव्यम् । तत्र च सम्भवश्रवणाद् इहापि 'उत्पद्यते' इति पदमध्याहर्तव्यमेव । अन्यथा अप्रतिज्ञातोक्तित्वं स्यात् ? इत्यत आह- **विकारांश्च गुणांश्चेत्यस्येति** ॥ 'यतश्च यत्' इति प्रतिज्ञातं प्रेरकस्वरूपं वक्तुं प्रेर्यं यत् सप्रकारं क्षेत्रं तन्निरूपकत्वेन, 'यादृक्' इति प्रतिज्ञातवचनत्वेन च प्रवृत्तं तद्वाक्यम् इति **अन्वयोपपत्तेः** न तस्याध्याहरकल्पकत्वमिति भावः ।

**अध्याहारादेवेति** ॥ 'प्राप्यते' इति पदाध्याहारादेवेत्यर्थः । ननु 'यतश्चामानित्वादिभ्यो यद् ज्ञेयं प्राप्यते' इति प्रतिज्ञावाक्यव्याख्यानानभ्युपगमे 'अमानित्वम्' (१३.८) इत्यादिसाधनोक्तिः, 'अनादिमत्परं ब्रह्म' (१३.१३) इति ज्ञेयोक्तिः, 'यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते' (१३.१३) इति प्राप्त्युक्तिश्चाप्रतिज्ञातोक्तिः स्यात् ? इत्यत आह- **अमानित्वमित्यादेरिति** ॥ 'अमानित्वमदम्भित्वम्' (१३.८) इत्यादिवाक्यस्य साक्षात् परब्रह्मज्ञानं प्रत्यावश्यकसाधनप्रतिपादकतया प्रतिज्ञातोपयुक्तवचनत्वस्य, 'अनादिमत्परं ब्रह्म' (१३.१३) इत्यादेः 'स च यः' इति साक्षात्प्रतिज्ञावचनत्वस्य च, 'परं ब्रह्म' इति 'स च यः' इति प्रतिज्ञातम् उच्यत इति, 'अनादिमत्' इत्यादिकं 'यत्प्रभावः' इति प्रतिज्ञातस्य प्रतिपादकमिति च वक्ष्यमाणभाष्यरीत्या अवगमेन प्रकारान्तरेण प्रतिज्ञातोक्तित्वस्योपपत्तेः, न

१. 'कार्यमुत्पद्यत इति वाक्यशेषः' (शां.भा. १३.४)

२. यतश्च= यतो हेतोः इदमुत्पन्नम्= यस्मै प्रयोजनाय उत्पन्नमित्यर्थः ।
(रामानुज.भा. १३.४)

तद्वचनस्य अपरव्याख्यानप्रत्यायकत्वमिति भावः। 'यतः' इति भाष्यानुवादः, 'यस्य प्रेरणया' इति व्याख्या। **लडादेशशत्रन्तस्य** 'लटः शतृशानचौ'[१] इति शास्त्रप्राप्तो लट आदेशो यः शता[२], तदन्तस्य। ननु '[३]त्यजि-यजि-तनिभ्यो डित्' इति शास्त्रविहित-अत्प्रत्ययान्ततया यजेर्निष्पन्नस्य 'यत्' इति सर्वनाम्नोऽर्थान्तरत्वात् कथं भाष्ये 'याति' इति तद्व्याख्यानम्? इत्यत आह- **यदितीण इति**॥ 'इण्= गतौ' इत्यस्माल्लटि तस्य 'लटः शतृशानचौ'[४] इति शत्रादेशे, शतुः अपित्त्वात् 'सार्वधातुकमपित्'[५] इति ङित्त्वात्, 'क्ङिति च'[६] इति गुणनिषेधे इयङ्बाधेन 'इणो यण्'[७] इति यणादेशे च 'यत्' इति रूपमित्यर्थः।

ननु 'यत्' इत्यत्र इणो रूपत्वे 'एति' इति भाषणीयम्, 'याति' इति तु कथम्? इत्यत आह- **इणो यातेश्चेति**॥ 'या= प्रापणे' इति पाठेऽपि प्रापणस्य गतिविशेषत्वविवक्षया ऐक्यार्थमभिसन्धायोक्तम्- **अनतिभिन्नार्थत्वादिति**॥ **सर्वस्य** सर्वान्तर्गतस्याव्याकृताकाशादेः। **गौणीं वृत्तिमिति**॥ अव्याकृताकाश-भूताकाशादेः पूर्वदेशवियोग-उत्तरदेशसंयोगसमापादनीयपरिस्पन्दलक्षणगमनस्य अभावेऽपि, गमने तदितरव्यापारे च साधारणस्य कार्योन्मुखत्व-प्राणि-मार्गदत्वादिरूपप्रवृत्तिलक्षणस्य गुणस्य योगेन 'यत्' इति शब्दस्य क्षेत्रमात्रे प्रयोगो युक्त इति भावेन 'भाष्यकृत् तस्य[८] गौणीं वृत्तिमाश्रित्य 'प्रवर्तते' इति 'याति' इत्यनेन विवक्षितं गमनं विवृणोतीत्यर्थः। भगवत्प्रेरणया तत् प्रवृत्तिशालित्वं क्षेत्रस्य सर्वसुबोधमिति ज्ञापनाय गौणशब्दोपादानमिति हृदयम्।

---

१. पा.सू. ३.२.१२४ २. शतृप्रत्यय इत्यर्थः।
३. उणादिसूत्रम् - त्यज= हानौ, तनु= विस्तारे, यज=देवपूजायाम् - एभ्यो जायमानः अदिप्रत्ययो डित् इत्यर्थः। त्यजधातोः त्यद् इत्यादि।
४. पा.सू. ३.२.१२४ ५. पा.सू. १.२.४
६. पा.सू. १.१.५ ७. पा.सू. ६.४.८१
८. भाष्यकृतस्य (मं.१), भाष्यकृताऽस्य (पा.)
९. तस्य= 'याति' इति पदस्य।

**इति व्याख्यानमिति ॥** तथा च शङ्करः- 'क्षेत्रज्ञं [1]चापीति यः क्षेत्रज्ञो निर्दिष्टः सः' इति । ननु क्षेत्रज्ञशब्देनैव प्रकृतः ? इत्यत आह- **क्षेत्रज्ञशब्दस्येति ॥** 'क्षेत्रज्ञो भगवान् विष्णुर्न ह्यन्यः क्षेत्रमञ्जसा, वेत्ति'[2] इति । [3]'क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूतीर्जीवस्य' इत्यादिवचनैस्तस्य भगवद्विषयत्वावगमेन जीवविषयत्वाभावादित्यर्थः । तच्छब्दस्य प्रकृतवचनत्वात् तस्य प्रकृतत्वं दर्शयति- **यतः क्षेत्रमिति ॥** 'यत्' इत्यस्य तात्पर्यम्- **प्रवर्तत इति ॥ एवं चेत्-** 'स च यः' इति वचनं भगवत्परं चेत् । [4]द्वे प्रतिज्ञे 'इति वक्तव्यम्' इत्यन्वयः । **तत् समासेनेत्यनेनान्वयादिति ॥** 'यतश्च' इत्यत्र विद्यमानयच्छब्दस्य 'तत् समासेन' इत्यत्र तच्छब्देनान्वयात्, 'स च यः' [5]तच्छब्द-यच्छब्दयोरुभयोरप्याकाङ्क्षितत्वेन अन्वयप्रतियोगिसमर्पकत्वानुपपत्त्या 'स च यः' इत्यस्य व्यर्थत्वाच्च नाय इत्यर्थः । **अर्थभेदाभावादिति ॥** 'यतश्च यत्' इति प्रवर्तकत्वम्, 'स च यः' इति च प्रवर्तकत्वमेवाभिसंहितम् इत्युभयोरपि प्रवर्तकविषयकत्वादिति भावः । **द्वितीयं द्वे**[6] इति पक्षम् । व्यवहितान्वयं भाष्यम् अन्वयं दर्शयन् योजयति- **यतश्च यदिति वचनमिति ॥** [7]उपद्रष्टृत्वादिधर्मविशिष्टं यत् । 'वचनम्[8]' इत्यनन्तरं 'वक्तुं प्रतिज्ञारूपम्' इति शेषः । तथा चार्थभेदाभावादिति हेतुरसिद्ध इति भावः । **भावप्रदीपिकायां तु** ननु प्रवर्तकमात्रप्रतिज्ञाने 'यः प्रवर्तकः' इत्येवं वक्तव्यम्, न तु 'यतश्च यत्' 'स च यः' इति ? इत्यत आह- **यतश्चेति ॥** 'अस्मात् प्रवर्तते क्षेत्रम्' इति प्रवर्तककथनार्थं 'यतश्च यत्' इति वचनम्, तल्लक्षणकथनार्थं 'स च यः' इति वचनमित्यर्थ इति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

---

१. चापि (पा.) २. गी.ता.नि. १३.३श्लोकसन्दर्भे उदाहृतम् ।

३. 'क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूतीर्जीवस्य मायारचिता अनित्याः । आविर्हिताश्चापि तिरोहिताश्च शुद्धो विचष्टे ह्यविशुद्धकर्तुः ॥' (भाग. ५.११.१२)

४. 'प्रतिज्ञे' इति नास्ति क्वचित् । ५. तच्छब्दयोः (पा.)

६. द्वे प्रतिज्ञे (मं. २) ७. उपद्रष्टृत्वादिधर्मविशिष्टत्वात् (मं.२)

८. भाष्ये

## भगवद्गीता

**ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।**
**ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः[१] ॥ ५ ॥**

### भाष्यम्

ब्रह्मसूत्राणि= शारीरकम् ॥ ५ ॥

### प्रमेयदीपिका

ब्रह्मणः सूचकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि । ततश्च [२]छन्दसाम् ऋषिवाक्यानां च तथात्वात् 'ऋषिभिः' इत्यादिकं वृथा स्यात् ? इत्यतो [३]रूढिमप्याश्रित्याह- **ब्रह्मेति** ॥ ५ ॥

### भावदीपिका

**सूचकानीति** ॥ प्रतिपादकानीत्यर्थः । **तथात्वात्** ब्रह्मप्रतिपादकत्वादित्यर्थः ॥ ५ ॥

### भावरत्नकोशः

**छन्दसां** वेदानाम्, **ऋषिवाक्यानां** व्यासादिवचनानां **तथात्वात्** ब्रह्मसूचकवाक्यत्वात् । **रूढिमपीति** ॥ **न** केवलम् उक्तयोगम्, रूढिमपि । तथा च योगरूढोऽयं ब्रह्मसूत्रशब्द इति 'ऋषिभिः' इत्यादिकमप्यर्थवदिति भावः ॥ ५ ॥

---

१. 'विनिश्चितम्' इति क्वचित् ।

२. छन्दसामपि वाक्यानाम् (वि.)

३. अपिशब्दो नास्ति क्वचित् ।

भगवद्गीता

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ६ ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ।
एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ७ ॥

भाष्यम्

इच्छादयो विकाराः ॥ ६-७ ॥

प्रमेयदीपिका

'महाभूतानि' इत्यनुक्रम्य 'एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्' इत्युक्तम् । तत्र न ज्ञायते, किं क्षेत्रम् ? के च तद्विकाराः ? इत्यत आह- **इच्छादय इति** ॥ पूर्वं क्षेत्रम् इति भावः ॥ ६-७ ॥

भावदीपिका

**पूर्वमिति** ॥ 'इच्छा' इत्यतः पूर्वग्रन्थेन क्षेत्रनिरूपणमित्यर्थः ॥ ७ ॥

भावरत्नकोशः

'किं क्षेत्रम्' इत्यस्याप्युत्तरं भाष्यभावोत्त्याऽऽह- **पूर्वमिति** ॥ 'महाभूतान्यहङ्कारः' (१३.६) इति पूर्वश्लोकोक्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥

भगवद्गीता

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ८ ॥

भाष्यम्

'स च यो यत्प्रभावश्च' इति वक्तुं तज्ज्ञानसाधनान्याह- **अमानित्वमित्यादिना ।।** आत्माल्पत्वं ज्ञात्वाऽपि महत्त्वप्रदर्शनं दम्भः[१] ।

'ज्ञात्वाऽपि स्वात्मनोऽल्पत्वं दम्भो माहात्म्यदर्शनम्[२] ।'
इति ह्यभिधानम् ।

**आर्जवं** मनोवाक्कायकर्मणाम् अवैपरीत्यम् ।।८ ।।

प्रमेयदीपिका

ननु षट्स्वर्थेषु प्रतिज्ञातेषु अमानित्वादिकम् अनन्तर्भूतं किमित्युच्यते ? इत्यत आह- **स चेति ।। इति प्रतिज्ञातमर्थद्वयं वक्तुं** 'ज्ञेयं यत्तत्' (१३.१३) इत्यादिना । 'न यादृशतादृशेन श्रवणेन तद् अनुभवारूढं भवतीत्याशयेन' इति शेषः । मानाहङ्काराभ्यां दम्भं पृथग् दर्शयति- **आत्मेति ।।** आर्जवं ज्ञान-साधनं यथा स्यात् तथा व्याचष्टे - **आर्जवमिति ।।** एतच्च [३]सन्मार्ग इति ज्ञातव्यम् ।। ८ ।।

भावदीपिका

**तदिति ।।** 'ज्ञेयं यत्तत्' इत्यादिना वक्ष्यमाणं प्रमेयमित्यर्थः । दुर्मार्गे मनो-वाक्कायकर्मणाम् अवैपरीत्यस्य सम्यग्ज्ञानविरोधित्वादाह- **एतच्चेति** ।। ८ ।।

भावरत्नकोशः

**षट्स्वर्थेष्विति ।।** 'तत्क्षेत्रं यत्' इत्येकः, 'यादृक्' इति द्वितीयः, 'यद्विकारि'

---

१. 'डम्भः' इति क्वचित् । २. माहात्म्यभावनम् (भा.र.को.सम्मतः स्यात्)
३. अन्यस्य ज्ञानानुपायत्वादिति भावः । (भा.दी.-राघ.)

इति तृतीयः, 'यतश्च यत्' इति तुरीयः, 'स च यः' इति पञ्चमः, 'यत्प्रभावः' इति षष्ठः, इति प्रतिज्ञातोऽर्थ इत्येवं षट्स्वर्थेष्वित्यर्थः। इतिशब्दमनूद्य अध्याहरति- **इति प्रतिज्ञातमर्थद्वयमिति** ॥ 'वक्तुम्' इत्यनूद्य तत्र शेषमाह- **वक्तुं ज्ञेयमिति** ॥ **यादृशतादृशेन** अमानित्वादिधर्मं विना कृतेन। 'तत्समासेन मे शृणु' (१३.४) इति गीतत्वादाह- **श्रवणेनेति** ॥ **तद्** ज्ञेयं वस्तु। 'भवति' इत्यनन्तरम् 'किन्तु, अमानित्वादिसहायसम्पत्तिसहितेन' इति शेषः। **मानेति** ॥ ''आत्मगुणश्लाघनं **मानः**, अविद्यमानात्मगुणाभिमानोऽहङ्कार इति मानाहङ्कारशब्दार्थः[१], एवं [२]डम्भ इति ; कथं गीतायाम् 'अमानित्वम्' (१३.८) 'अनहङ्कार एव च' (१३.९) इत्युक्त्वा, 'अडम्भित्वम्' इत्युच्यते ?'' इत्याशङ्कायाम्[३] इति शेषः। भावनम्= विभावनम्, 'प्रदर्शनम्' इति यावत् इत्यभिधानपदार्थः[४]। आर्जवम्= [५]अवक्रिमा, भूम्ना प्राणिषु दृश्यत इति कथमिदं ज्ञानसाधनेषु पठ्यते ? इत्यत आह- **आर्जवं ज्ञानसाधनं यथा स्यादिति** ॥ दुर्मार्गे मनोवाक्कायकर्मणाम् अवैपरीत्यं ज्ञानप्रतिरूपमेव[६]। अत आह- **एतच्चेति** ॥ ८ ॥

भगवद्गीता

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम् अनहङ्कार एव च।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्[७] ॥ ९ ॥

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु।
नित्यं च समचित्तत्वम् इष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ १० ॥

---

१. अहङ्कारशब्दार्थः (पा.) २. तथा च अहङ्कार-डम्भशब्दयोः समानार्थकत्वमित्याशयः। ३. 'इत्याशङ्क्य' (मं २)
४. 'माहात्म्यभावनम्' इत्यत्र भावनशब्दार्थः। ५. वक्रत्वाभाव इति भावः।
६. ज्ञानविरोधीत्यर्थः।
७. अनुक्षणम् अनुसन्धानम् (राघ.गी.वि.)

### भाष्यम्

**सक्तिः= स्नेहः, स एवातिपकः= अभिष्वङ्गः । 'स्नेहः सक्तिः स एवातिपकोऽभिष्वङ्ग उच्यते ।' इत्यभिधानम्[१] ॥ १० ॥**

### प्रमेयदीपिका

सक्ति-अभिष्वङ्गशब्दयोरर्थभेदमाह- **सक्तिरिति ॥ १० ॥**

### भावरत्नकोशः

'षञ्ज= सङ्गे' इति धातोर्भावे क्तिनि, घञि च निष्पन्नयोः शब्दयोरेकार्थत्वात् पुनरुक्तिः ? इति शङ्कां भाष्यात् परिहरतीत्याह- **सक्त्यभिष्वङ्गेति** ॥ उभयत्र सङ्ग एव धात्वर्थः । स चात्र मनसो विवक्षित इति, स्नेहोऽतिपकस्नेहश्च ग्राह्य इति, न पुनरुक्तिरिति भाष्यभावः स्फुटत्वान्नोक्तः ॥ १० ॥

### भगवद्गीता

**मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।**
**विविक्तदेशसेवित्वम् अरतिर्जनसंसदि ॥ ११ ॥**

**अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।**
**एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तम् अज्ञानं यदतो[२]ऽन्यथा ॥१२ ॥**

### भाष्यम्

**तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्** अपरोक्षज्ञानार्थं शास्त्रदर्शनम्[३] ॥ १२ ॥

---

१. इति ह्यभिधानम् (पा.)        २. अ. तदतः
३. शास्त्रज्ञानम् (पा.)

## प्रमेयदीपिका

**ननु तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं नाम ज्ञानमेव। तत् कथं ज्ञानसाधनेषूच्यते ? इत्यत आह- तत्त्वेति ॥ [1]शास्त्रदर्शनं तत्पर्यालोचनम्। अत्र 'शास्त्रस्य' इत्यध्याहृत्य व्याख्यानमिति ज्ञातव्यम् ॥ १२ ॥**

## भावदीपिका

**शास्त्रस्येति ॥** अत्र 'तत्त्वज्ञानार्थं शास्त्रदर्शनम्' इति 'शास्त्र' इत्येवाध्याहारः, 'शास्त्रस्य' इति तु विग्रहप्रदर्शनार्थमिति ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

## भावरत्नकोशः

अवलोकनश्रवणादिरूपस्य शास्त्रदर्शनस्य साक्षाद् अपरोक्षज्ञानसाधनत्वाभावादाह- **शास्त्रदर्शनं तत्पर्यालोचनमिति ॥** 'अथवा सततं शास्त्रविमर्शेन भविष्यति । [2]अपरोक्षज्ञानम्' इति [3]तन्त्रसारसङ्ग्रहवचनात् निरन्तरशास्त्रावमर्शशब्दितं तत्पर्यालोचनं भवत्येवापरोक्षज्ञानसाधनमिति भावः। 'दर्शनं= तत्पर्यालोचनम्' इति क्वचित् पाठः । तत्रोपक्रमाद्यन्यतमप्रमाणकशक्तितात्पर्यावधारणम् उपासनाद्वारा[4] अपरोक्षज्ञानसाधनमित्यर्थः । **अत्र** 'तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्' इति गीतायाम्। **अध्याहृत्य** 'तत्त्वज्ञानार्थं शास्त्रदर्शनम्' इति दर्शनशब्दात् पूर्वम् अर्थशब्दात् परं शास्त्रशब्दं संयोज्येत्यर्थः। **'शास्त्रस्य' इति** षष्ठ्युक्तिस्तु 'शास्त्रदर्शनम्' इत्यत्र भाष्ये विग्रहदशायां 'शास्त्रस्य दर्शनम्' इति षष्ठ्यन्तं शास्त्रपदं ज्ञेयमित्यभिप्रेत्य ॥ १२ ॥

---

१. दर्शनं तत्पर्यालोचनम् (पा.) २. 'अपरोक्षज्ञानम्' इति शेषः ।
३. त.सं. ४.१५३ ४. उपासनाद्वाराऽपि (मं.२)

## भगवद्गीता

**ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।**
**[1]अनादिमत्परं ब्रह्म न [2]सत्तन्नासदुच्यते ॥१३ ॥**

## भाष्यम्

'परं ब्रह्म' इति 'स च यः' (१३.४) इति प्रतिज्ञातमुच्यते । [3]अन्यत् 'यत्प्रभावः' (१३.४) इति । आदिमद्देहवर्जितम्[4] **अनादिमत्** । अन्यथा 'अनादि' इत्येव स्यात् ॥ १३ ॥

## प्रमेयदीपिका

[5]प्रतिज्ञातार्थद्वयप्रतिपादनाय 'ज्ञेयं यत्तत्' इत्यादिकं वाक्यमिति सूचितम् । तत्र[6] केन तु[7] किमुच्यते ? इत्यत आह- **परमिति** ॥ [8]इति नामोक्त्या । **अन्यत्** 'अनादिमत्' इत्यादिकम् 'यत्प्रभावः' (१३.४) इति प्रतिज्ञातस्य [9]प्रतिपादकमित्यर्थः । 'आदिरस्यास्तीत्यादिमत्, न आदिमत् अनादिमत्' इति व्याख्याने[10], 'न विद्यते आदिः [11]यस्येत्यनादि' इति बहुव्रीहित्वा-

---

१. 'अनादि मत्परम्' इति पदद्वयं केचित् पठन्ति ।
२. 'मूर्तं सदिति सम्प्रोक्तम् अमूर्तं त्वसदुच्यते ।
मूर्तामूर्तेतरद् ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥' (पैङ्गिश्रुतिः)
३. अन्यः (पा.)
४. अ. आदिमद्देहादिवर्जितम्
५. प्रतिज्ञातार्थद्वयप्रतिपादनार्थम् (वि.)
६. क. अत्र
७. क. तु इति न दृश्यते
८. 'परं ब्रह्मेति' इत्यत्र भाष्यस्थ-इतिपदशब्दानुवादः ।
९. प्रतिपादनमित्यर्थः (वि.)
१०. शङ्कराचार्याणाम् ।
११. अस्य (वि.)

श्रयणेनैव विवक्षितार्थसिद्धेः मतुपो वैयर्थ्यमिति दोषं पश्यन्तः **केचित्** 'अनादि' इति 'मत्परम्' इति च पदं विच्छिद्य, 'अहं= वासुदेवाख्या परा शक्तिः यस्य तत् मत्परम्' इति व्याचक्षते[१]। तदसत्। अर्थासम्भवात्। न हि 'ब्रह्म' इति 'वासुदेवः' इति कश्चिद् भेदः। 'न चावतारेषु पारावर्यम्'[२] इत्युक्तमिति भावेन यथा मतुपो न वैयर्थ्यं तथा व्याचष्टे- **आदिमदिति**॥ आदिः एषामस्तीत्यादिमन्ति, न विद्यन्ते आदिमन्ति यस्य तद् अनादिमत्। सामर्थ्यात् तानि[३] देहेन्द्रियगुणक्रियादीनीत्यर्थः।

अथवा पूर्वोक्त एव विग्रहः। न च मतुपो वैयर्थ्यम्। वैदिकं लिङ्गव्यत्ययं विभक्तिलोपं वा[४] मन्यमानस्य बहुव्रीहिर्वा नञ्समासो वाऽयमिति संशयः स्यात्। तथाच ब्रह्म स्वयं कारणं न भवतीत्यपि[५] शङ्केत। तन्निवृत्त्यर्थं मतुबन्तेनादिशब्देन नञ्समासस्याऽश्रयणात्। [६]ये त्वेवं प्रयोजनमनभिधाय मतुपः प्रयोगः श्लोकपूरणार्थमित्युक्तवन्तः, तान्निराचष्टे- **अन्यथेति**॥ अस्मदुक्तप्रयोजनद्वयानङ्गीकारे इत्यर्थः। सार्थकेन शब्दान्तरेण श्लोकपूरणसम्भवादिति भावः। ननु बहुव्रीहिमाश्रित्य पुनः मतुपः प्रयोगे दोषः स्यात्। न चैवम्। किन्तु शब्दान्तरमेवैतत्। तत् कथमयं दोषः ? अन्यथा 'यद्विकारि' इत्यत्रापि दोषप्रसङ्गात्। मैवम्। बहुव्रीहिं विवक्षित्वाऽल्पेन शब्देनाभिमतार्थप्रतिपादनसम्भवे बहुयत्नाश्रयणस्य दोषत्वेनोक्तत्वात्, 'यद्विकारि' इत्यत्र गौरवाभावात्॥ १३॥

---

१. शां. भाष्येऽप्यस्त्ययं विषयः। २. गी. भा. २.७२
३. तानि च (पा.) ४. विभक्तिलोपं च (पा.)
५. अपिशब्दो नास्ति क्वचित्। ६. शङ्कराचार्याः।

## भावदीपिका

**सूचितमिति** ॥ 'स च यो यत्रभावश्च' इति वक्तुमित्यनेनेत्यर्थः । 'इति व्याख्याने' 'मतुपो वैयर्थ्यम्' इत्यादिसम्बन्धः । तत्र हेतुः- **न विद्यत इत्यादि** ॥ 'न बहुव्रीहिनिर्वाह्ये भवन्ति मतुबादयः' इति वचनादिति भावः । **बहुव्रीहित्वेति** ॥ 'न विद्यते आदिरस्येत्यनादि' इति बहुव्रीहित्वाश्रयणेनैवेत्यर्थः । **विवक्षितार्थः** उत्पत्तिराहित्यम् । **कश्चिद्भेद इति** ॥ 'परं तु ब्रह्म न हि भगवतोऽन्यत्' इत्यादिना पूर्वं[1] भेदाभावस्य समर्थितत्वादिति भावः । किञ्च 'अहं वासुदेवाख्या परा शक्तिः' इत्युक्ते कृष्णेतररामाद्यवताराणाम् अवरत्वमुक्तं स्यात् । न च तद्युक्तमित्याह- **न चेति** ॥ **इत्युक्तमिति** ॥ 'परिपूर्णानि रूपाणि समान्यखिलरूपतः'[2] इति द्वितीयान्ते[3] प्रमाणोदाहरणेनेत्यर्थः । **तानि चेति** ॥ आदिमन्तीत्यर्थः ।

'ब्रह्मणः कारणराहित्यप्रतिपादनम् अनेन क्रियते' इति भाष्योक्तमुपलक्षणपरमित्याह- **अथवेति** ॥ **पूर्वोक्त एवेति** ॥ एवं बहुव्रीहिमनङ्गीकृत्य 'आदिरस्यास्तीत्यादिमत्, न आदिमत् अनादिमत्' इति पूर्वोक्त एव नञ्समास इत्यर्थः । **वैयर्थ्यमिति** ॥ 'अनादि' इति बहुव्रीहिणैव विवक्षितार्थसिद्धेरित्यर्थः । ननु नायं संशयः । 'अनादि' इत्येतत् 'परं ब्रह्म' इत्यस्य विशेषणमिति तावदविवादम् । तथा च बहुव्रीहिरित्येव युक्तम् । आदिशब्दस्य नित्यपुंलिङ्गस्यापि बहुव्रीह्यनन्तरं विशेष्यनिघ्नतासम्भवेन नपुंसकत्वोपपत्त्या परम्ब्रह्मविशेषणत्वोपपत्तेः । नञ्समासत्वशङ्का त्वनुपपन्नैव । नित्यपुंलिङ्गानादिशब्दस्य परंब्रह्मविशेषणत्वेऽपि 'अनादिः' इत्येव स्यात्, न तु 'अनादि' इति ? विशेष्यनिघ्नतापादकबहुव्रीह्यभावात्, इत्यत उक्तम्- **वैदिकमित्यादि** ॥ नञ्समासपक्षे 'अनादिः' इति पुंलिङ्गे भाव्ये तद्व्यत्ययेन नपुंसकत्वं वैदिकत्वाद्

१. गी.भा. १२.१ २. गारुडे ३. गी.भा.२.७२

युक्तम्। अथवा प्रथमाविभक्तेः सोर्लोपेन वा 'अनादि' इति युक्तमिति मन्यमानस्य नञ्समासत्वशङ्का स्यादेवेत्यर्थः। **बहुव्रीहिर्वेत्यादि**॥ 'अनादि' इत्येवोक्ते 'न विद्यते आदिरस्येत्यनादि' इति बहुव्रीहिर्वा 'न आदिरनादिः' इति नञ्समासो वेति संशयः स्यादित्यर्थः। नञ्समासाश्रयणे किं बाधकम् ? इत्यत आह- **तथा चेति**॥ **कारणमिति**॥ आदिशब्दस्य कारणवाचित्वादित्यर्थः। **प्रयोजनद्वयेति**॥ आदिमद्देहादिवर्जितत्वप्रतिपादनम्, 'ब्रह्म स्वयं कारणं न भवति' इति शङ्कानिवृत्तिश्चेति प्रयोजनद्वयानङ्गीकारे 'अनादि' इत्येव स्याद्, अतो मतुपो वैयर्थ्यमित्यर्थः। ननु न वैयर्थ्यम् ? श्लोकपूरणार्थो मतुपः प्रयोग इत्युक्तत्वात्, इत्यत आह- **सार्थकेनेति**॥ 'अनादि यत्परं ब्रह्म' इति यच्छब्दादिना शब्देन श्लोकपूरणसम्भवात्। 'न सत्तत्' इति तच्छब्दस्योत्तरत्र सत्त्वेनापेक्षिततया यच्छब्दस्येह सार्थकत्वादिति भावः।

**शब्दान्तरमिति**॥ 'न विद्यते आदिर्यस्येत्यनादि' इति विग्रहमकृत्वा 'आदिः= कारणमस्यास्तीत्यादिमत्, न आदिमत्' इति शब्दान्तरमेवेत्यर्थः। **अयम्** 'अन्यथा' इत्यनेनोच्यमानः। **अन्यथेति**॥ बहुव्रीहिमनङ्गीकृत्य शब्दान्तरत्वाश्रयणेऽपि दोषश्चेदित्यर्थः। **दोषेति**॥ यो विकारोऽस्यास्ति (अस्येति) बहुव्रीहिणैव विवक्षितार्थसम्भवेन इनो वैयर्थ्यशङ्कायां 'यश्चासौ विकारश्च' इति कर्मधारयं विधाय 'सोऽस्यास्ति' इति शब्दान्तरमित्येव परिहारो वाच्यः, तद्वदत्रापीति भावः। **अल्पेन** अनादीत्यनेन। **अभिमतार्थः** कारणराहित्यम्। बहुव्रीहित्वे 'यद्विकारम्' इति शब्दरूपम्, 'कर्मधारयादिनिः' इति पक्षे 'यद्विकारि' इति शब्दरूपम् इति, अकारस्य इकारस्य चाविशिष्टत्वेन शब्दगौरवाभावादित्यर्थः॥ १३॥

## भावरत्नकोशः

**सूचितमिति**॥ 'स च यो यत्प्रभावश्चेति वक्तुं तज्ज्ञानसाधनान्याह'[1] इति

---
१. गी.भा. १३.८

भाष्येण' इति शेषः । 'परं ब्रह्म' इत्यस्य स्वरूपप्रश्नोत्तरत्वस्फोरणार्थम् इतिशब्दमनूद्याध्याहरति- **इति नामोक्त्येति** ।। 'सर्वात्मके ब्रह्मणि वासुदेवे'[१], 'अक्षरं ब्रह्म परमम्' (८.३) इत्यादौ वासुदेवासाधारणाभिधानब्रह्मश्रुत्या वासुदेवत्वेन प्रवर्तकस्वरूपमवगम्यत इत्यर्थः । 'प्रतिज्ञातादन्यत्' इति प्रतीतिनिरासाय 'उच्यते' इत्यनुवृत्तौ अनन्वितमुत्तरभाष्यं साध्याहारं योजयति- **अन्यदनादिमद् इत्यादिकमित्यादिना** ।। 'आदिरस्यास्तीति आदिमत्, न आदिमत् अनादिमत्' इति **शङ्करभाष्याक्षरानुवादः** (१३.१३) । अत्र **केचित्** 'अनादि मत्परम्' इति पदं छिन्दन्ति । बहुव्रीहिणोक्तेऽर्थे मतुप आनर्थक्यमनिष्टं स्यादित्यर्थविशेषं च दर्शयन्ति- 'अहं= वासुदेवाख्या परा= शक्तिर्यस्य तत् मत्परम्' इति । अन्यमतोपन्यासरूपं **शङ्करभाष्यम्** अर्थतोऽनुवदति- **न विद्यत आदिरित्यादि** ।। **अर्थासम्भवात्** 'अहं= वासुदेवाख्या परा शक्तिर्यस्य' इति विग्रहवाक्यस्य असम्भवदर्थकत्वादित्यर्थः । तदुपपादयति- **नहीति** ।। **कश्चिद्भेद इति** ।। 'परं तु ब्रह्म न हि भगवतोऽन्यत्, सर्वात्मके ब्रह्मणि वासुदेवे'[२] इति द्वादशेऽध्याये[३] वासुदेवब्रह्मणोरभेदस्य समर्थितत्वेन 'अहं वासुदेवाख्या परा शक्तिर्यस्य' इत्यनेन प्रतीतस्य भेदस्य दूषितत्वादिति भावः । किञ्च 'वासुदेवाख्या परा शक्तिः' इति पक्षे वासुदेवावतारस्य परत्वप्राप्त्या अर्थाद् इतरावतारेष्ववरत्वमङ्गीकृतं स्यात्, तदयुक्तम् । 'परिपूर्णानि रूपाणि समान्याखिलरूपतः'[४] इत्यादिप्रमाणोदाहरणेन द्वितीयाध्यायान्ते[५] परावर्यपक्षस्य दूषितत्वात् । अतोऽपि न परव्याख्यानं युक्तमित्याह- **न चेति** ।।

'अनादि इत्युक्ते स्वयं कारणं न भवतीत्याशङ्का स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थम् अनादिमदित्याह' इत्युत्तरप्रस्थाने[६] मतुपो भाष्यरीत्या मुख्यार्थत्वमङ्गीकृत्यैव

---

१. भाग. २.२.३४ २. भाग. २.२.३४
३. गी.भा. १२.१ ४. गारुडे
५. गी.भा. २.७२ ६. गी.ता. १३.१३

प्रयोजनान्तरमन्वाचितम्[१]। तदनुरूत्थानः पक्षान्तरमाह- **अथवेति** ॥ उक्त **एव** 'आदिरस्यास्तीति आदिमत्, न आदिमद् अनादिमत्' इत्युक्त एव। ननु 'नञ्समासो वाऽयम्' इति संशयो न सम्भवति ? आदिशब्दस्य 'पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्याः'[२] इत्यभिधानेन नित्यपुंस्त्वावगमेन, 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः'[३] इति तत्पुरुषसमासे परवल्लिङ्गत्वानुशासनेन च 'अनादिः' इति पुंलिङ्गशब्दश्रवणस्यैव [४]विशेषदर्शनरूपत्वाद्, इत्यत आह- **वैदिकं लिङ्ग-व्यत्ययमिति** ॥ यद्वा 'सुपां सुलुक्' इति स्मरणाद् 'अनादिः' इति प्रथमविभक्तेर्लुका लोपे 'अनादि' इत्युपपद्यत इति भावेनोक्तम्- **विभक्तिलोपं वेति**[५] ॥ वेदतुल्यत्वाद् 'वैदिकम्' इत्युक्तिः । अपव्याख्याननिराकरणार्थमुत्तरभाष्यमित्याह - **ये त्विति** ॥ तथा च **शङ्करः**- 'तस्मान्मतुपो बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोगः श्लोकपूरणार्थः'[६] इति। **श्रीधरो**ऽप्येवमेवावादीत्[७]।

**प्रयोजनद्वयेति** ॥ आदिमद्देहादिविवर्जितत्वप्रतिपादनम् एकं प्रयोजनम्, 'ब्रह्म स्वयं कारणं न भवति' इति शङ्कानिरासश्चापरं प्रयोजनम् इत्येवम् अस्मदुक्त-प्रयोजनद्वयानङ्गीकार इत्यर्थः। **शब्दान्तरेण** 'मत्परं ब्रह्म' 'परं ब्रह्म' इत्यादिरूपेण शब्दान्तरेण। **शब्दान्तरम्** 'आदिः= कारणमस्यास्तीत्यादिमत्, न आदिमत् अनादिमत्', इति अबहुव्रीहिरूपोऽयम् अन्य एव शब्द[८] इत्यर्थः। शब्दान्तरत्वा-नभ्युपगमे दोषमाह- **अन्यथेति** ॥ 'यश्चासौ विकारश्च यद्विकारः, सोऽस्यास्तीति

१. परस्परनिरपेक्षस्य अनेकस्य एकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । अन्यतरस्य आनुषङ्गिकत्वे अन्वाचयः - यथा 'भिक्षामट, गां चानय' इति।
२. अ.को. ३. पा.सू. २.४.२६ ४. विशेषदर्शनरूपवत्त्वात् (मं.२)
५. विभक्तिलोपं चेति (पा.) ६. शां.भा. १३.१३
७. 'अनादि इत्येतावतैव बहुव्रीहिणा अनादिमत्त्वे सिद्धेऽपि पुनर्मतुपः प्रयोगः छान्दसः' - इति।
८. 'अर्थभेदे शब्दभेदः' इति मतेनेदम् । प्रकृते च बहुव्रीहि-नञ्समासाभ्याम् अत्यन्ताभाव-अन्योन्याभावयोर्बोधनाद् अर्थभेद इति ज्ञेयम् । (कृ.)

यद्विकारि' इति स्वमते अभ्युपगमात्, तत्रापि [1]इनेर्वैयर्थ्यप्रसङ्गेन शब्दान्तरत्वमेव समाधानं वक्तव्यमिति भावः। **अभिमतार्थः** कारणशून्यत्वम्। **बहुयत्नेति** ॥ आदौ आदिशब्दान्मतुप्, ततो नञ्समासः। तत्रोक्तदोषपरिहाराय शब्दान्तरत्व-कल्पनम्, इत्येवं बहुप्रयत्नाश्रयणस्येत्यर्थः। **गौरवाभावादिति** ॥ बहुव्रीहित्वे 'यद्विकारम्' इति भवेत्; तत्र च अनुस्वाराधिक्यम्। कर्मधारयाद् [2]इन्यन्तत्वे तु 'यद्विकारि' इत्येव भवतीति मात्राधिक्यगौरवाभावादित्यर्थः। 'न दोषः' इति शेषः॥ १३॥

## भगवद्गीता

[3]सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति॥ १४॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्।
असक्तं [4]सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च॥ १५॥

## भाष्यम्

सर्वेन्द्रियाणि गुणांश्चाभासयतीति **सर्वेन्द्रियगुणाभासम्**। इन्द्रियवर्जितत्वाद्यर्थ उक्तः पुरस्तात्॥ १५॥

## प्रमेयदीपिका

'अहं परा शक्तिः यस्य' इति व्याख्याने [5]अर्थासम्भवं **कश्चिद्** अन्यथा

---

१. इनिर्वैयर्थ्य.... (पा.)　　२. 'इनिप्रत्ययान्तत्वे' इत्यर्थः।
३. अयं श्लोकः भारते १२.३०८.१७ पठ्यते।
४. 'सर्वभुक्' इति पाठः गीताविवृत्यादौ। 'सर्वभृत्' इति पाठः शङ्कर-रामानुजादीनामपि सम्मतः।
५. अर्थसम्भवम् (वि.)

युक्तम्। अथवा प्रथमाविभक्तेः सोर्लोपेन वा 'अनादि' इति युक्तमिति मन्यमानस्य नञ्समासत्वशङ्का स्यादेवेत्यर्थः। **बहुव्रीहिर्वेत्यादि**॥ 'अनादि' इत्येवोक्ते 'न विद्यते आदिरस्येत्यनादि' इति बहुव्रीहिर्वा 'न आदिरनादिः' इति नञ्समासो वेति संशयः स्यादित्यर्थः। नञ्समासाश्रयणे किं बाधकम्? इत्यत आह- **तथा चेति**॥ **कारणमिति**॥ आदिशब्दस्य कारणवाचित्वादित्यर्थः। **प्रयोजनद्वयेति**॥ आदिमद्देहादिवर्जितत्वप्रतिपादनम्, 'ब्रह्म स्वयं कारणं न भवति' इति शङ्कानिवृत्तिश्चेति प्रयोजनद्वयानङ्गीकारे 'अनादि' इत्येव स्याद्, अतो मतुपो वैयर्थ्यमित्यर्थः। ननु न वैयर्थ्यम्? श्लोकपूरणार्थो मतुपः प्रयोग इत्युक्तत्वात्, इत्यत आह- **सार्थकेनेति**॥ 'अनादि यत्परं ब्रह्म' इति यच्छब्दादिना शब्देन श्लोकपूरणसम्भवात्। 'न सत्तत्' इति तच्छब्दस्योत्तरत्र सत्त्वेनापेक्षिततया यच्छब्दस्येह सार्थकत्वादिति भावः।

**शब्दान्तरमिति**॥ 'न विद्यते आदिर्यस्येत्यनादि' इति विग्रहमकृत्वा 'आदिः= कारणमस्यास्तीत्यादिमत्, न आदिमत्' इति शब्दान्तरमेवेत्यर्थः। **अयम्** 'अन्यथा' इत्यनेनोच्यमानः। **अन्यथेति**॥ बहुव्रीहिमनङ्गीकृत्य शब्दान्तरत्वाश्रयणेऽपि दोषश्चेदित्यर्थः। **दोषेति**॥ यो विकारोऽस्यास्ति (अस्येति) बहुव्रीहिणैव विवक्षितार्थसम्भवेन इनो वैयर्थ्यशङ्कायां 'यश्चासौ विकारश्च' इति कर्मधारयं विधाय 'सोऽस्यास्ति' इति शब्दान्तरमित्येव परिहारो वाच्यः, तद्वदत्रापीति भावः। **अल्पेन** अनादीत्यनेन। **अभिमतार्थः** कारणराहित्यम्। बहुव्रीहित्वे 'यद्विकारम्' इति शब्दरूपम्, 'कर्मधारयादिनिः' इति पक्षे 'यद्विकारि' इति शब्दरूपम् इति, अकारस्य इकारस्य चाविशिष्टत्वेन शब्दगौरवाभावादित्यर्थः॥ १३॥

## भावरत्नकोशः

**सूचितमिति**॥ 'स च यो यत्प्रभावश्चेति वक्तुं तज्ज्ञानसाधनान्याह'[1] इति

१. गी.भा. १३.८

भाष्येण' इति शेषः । 'परं ब्रह्म' इत्यस्य स्वरूपप्रश्नोत्तरत्वस्फोरणार्थम् इतिशब्दमनूद्याध्याहरति- **इति नामोक्त्येति** ।। 'सर्वात्मके ब्रह्मणि वासुदेवे'[१], 'अक्षरं ब्रह्म परमम्' (८.३) इत्यादौ वासुदेवासाधारणाभिधानब्रह्मश्रुत्या वासुदेवत्वेन प्रवर्तकस्वरूपमवगम्यत इत्यर्थः । 'प्रतिज्ञातादन्यत्' इति प्रतीतिनिरासाय 'उच्यते' इत्यनुवृत्तौ अनन्वितमुत्तरभाष्यं साध्याहारं योजयति- **अन्यदनादिमद् इत्यादिकमित्यादिना** ।। 'आदिरस्यास्तीति आदिमत्, न आदिमत् अनादिमत्' इति **शङ्करभाष्याक्षरानुवादः** (१३.१३) । अत्र **केचित्** 'अनादि मत्परम्' इति पदं छिन्दन्ति । बहुव्रीहिणोक्तेऽर्थे मतुप आनर्थक्यमनिष्टं स्यादित्यर्थविशेषं च दर्शयन्ति- 'अहं= वासुदेवाख्या परा= शक्तिर्यस्य तत् मत्परम्' इति । अन्यमतोपन्यासरूपं **शङ्करभाष्यम्** अर्थतोऽनुवदति- **न विद्यत आदिरित्यादि** ।। **अर्थासम्भवात्** 'अहं= वासुदेवाख्या परा शक्तिर्यस्य' इति विग्रहवाक्यस्य असम्भवदर्थकत्वादित्यर्थः । तदुपपादयति- **नहीति** ।। **कश्चिद्भेद इति** ।। 'परं तु ब्रह्म न हि भगवतोऽन्यत्, सर्वात्मके ब्रह्मणि वासुदेवे'[२] इति द्वादशेऽध्याये[३] वासुदेवब्रह्मणोरभेदस्य समर्थितत्वेन 'अहं वासुदेवाख्या परा शक्तिर्यस्य' इत्यनेन प्रतीतस्य भेदस्य दूषितत्वादिति भावः । किञ्च 'वासुदेवाख्या परा शक्तिः' इति पक्षे वासुदेवावतारस्य परत्वप्राप्त्या अर्थाद् इतरावतारेष्ववरत्वमङ्गीकृतं स्यात्, तदयुक्तम् । 'परिपूर्णानि रूपाणि समान्याखिलरूपतः'[४] इत्यादिप्रमाणोदाहरणेन द्वितीयाध्यायान्ते[५] परावर्यपक्षस्य दूषितत्वात् । अतोऽपि न परव्याख्यानं युक्तमित्याह- **न चेति** ।।

'अनादि इत्युक्ते स्वयं कारणं न भवतीत्याशङ्का स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थम् अनादिमदित्याह' इत्युत्तरप्रस्थाने[६] मतुपो भाष्यरीत्या मुख्यार्थत्वमङ्गीकृत्यैव

---

१. भाग. २.२.३४  २. भाग. २.२.३४
३. गी.भा. १२.१  ४. गारुडे
५. गी.भा. २.७२  ६. गी.ता. १३.१३

[illegible]विज्ञानम्’ । तदनुष्ठानफलं [illegible]माह- अनादीति ॥ [illegible]
[illegible] ‘[illegible] आदिमत्, न आदिमत् अनादिमत्’ इत्युक्तं स्यात् । ननु
‘[illegible]’ इति [illegible] न सम्भवति ? आदिमत्त्वस्य ‘पुंस्यादि’
[illegible]:” इत्यभिधानेन नित्यपुंस्त्वावगमेन, ‘बहुव्रीहि
[illegible]:” इति मतुप्प्रत्ययस्य बहुव्रीहिणैवानुक्तार्थत्वेन च ‘अनादि’ इति
[illegible] “विशेषणसंबन्धात्, इत्यत आह- वेदितुं [illegible]-
[illegible] ॥ एवं ‘मत् परम्’ इति पदच्छेदात् ‘अनादि’ इति प्रथमान्त[illegible]
[illegible] ‘[illegible]’ इत्युक्तम् इति [illegible]- [illegible] वेत्ति ॥ [illegible]
‘[illegible]’ [illegible] । [illegible] - वे
[illegible] ॥ तथा च [illegible]:- ‘[illegible] बहुव्रीहिणा [illegible]ऽपि प्रयोग:
[illegible]:” इति । [illegible]” ।

[illegible] ॥ [illegible] एव प्रयोजनम्, ‘[illegible]
[illegible] न [illegible]’ इति [illegible] प्रयोजनम् इत्येवम् [illegible]-
[illegible] इत्यर्थः । [illegible] ‘अनन्त ब्रह्म’ ‘परं ब्रह्म’ इत्यादिरूपेण
[illegible] । [illegible] ‘आदि:’ = [illegible], न आदिमत्
[illegible]’, इति बहुव्रीहिरूपेऽपि ब्रह्म एव [illegible]’ इत्यर्थः । [illegible]-
[illegible] - [illegible] ॥ ‘[illegible] विशेषस्य परिहारः’, [illegible]

[illegible]' इति स्थले अभ्युपगमात्, तथापि 'इन्द्रियेभ्यः [illegible] [illegible] [illegible] इति भावः । [illegible] [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] [illegible], ततो [illegible] । [illegible] [illegible], इत्येवं [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] '[illegible]' इति भवेत् ; तत्र च अनुपपत्त्याधिक्यम् । [illegible] '[illegible] '[illegible]' इत्येव भवतीति [illegible] । 'न दोषः' इति शेषः ॥ १३ ॥

## भगवद्गीता

³सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १४ ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
असक्तं ⁴सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १५ ॥

## भाष्यम्

सर्वेन्द्रियाणि गुणाद्याभासयतीति सर्वेन्द्रियगुणाभासम् । इन्द्रियवर्जितत्वाद्यर्थ उक्तः पुरस्तात् ॥ १५ ॥

## प्रमेयदीपिका

'अथ वा शक्तिः परम' इति व्याख्याने 'अर्थात्मत्वं कश्चित् अन्यथा

---

१. इन्द्रियेभ्यः ... (पा.)   २. 'इन्द्रियाणामाभासं' इत्यर्थः ।

३. अयं श्लोकः भारत १२.३०८.१७ पठ्यते ।

४. 'सर्वभृत' इति पाठः गीतातात्पर्यानुसारी । 'सर्वभृत्' इति पाठः शाङ्कर

प्राह- 'ब्रह्मणः सर्वविशेषप्रतिषेधेनैवात्र [१]विजिज्ञापयिषितत्वात् शक्तिमत्त्वप्रतिपादनं विरुद्धम्' इति। तदसत्। अत्र विशेषवत्त्वस्य[२] दर्शनादिति भावेनाह- **सर्वेति** ॥ [३]गुणान्= विषयान् आभासयति= प्रत्याययति, प्रत्येतीति वा। भासतेः पचाद्यच्। एवं 'सर्वतः पाणिपादं तत्', 'सर्वभृत्', 'गुणभोक्तृ च' इत्यादिकमप्युदाहार्यम्। कथं तर्हि 'सर्वेन्द्रियविवर्जितम्', 'निर्गुणम्', 'अचरम्' इत्याद्युक्तम्? इत्यत आह- **इन्द्रियेति** ॥ आदिशब्दात् परं 'शब्द' इत्यध्याहार्यम्। **पुरस्तात् द्वितीये**[४] ॥ १५ ॥

## भावदीपिका

**भासतेरिति** ॥ भासधातोः 'नन्दिग्रहि'[५] इत्यादिना कर्त्रर्थकपचाद्यच्प्रत्यये 'भास' इत्यकारान्तः साधुरित्यर्थः। एवं सविशेषत्वप्रतिपादनपरतया। **कथं तर्हीत्यादि** ॥ सर्वतः पाणिपादादिमतः सर्वेन्द्रियवर्जितत्व-अचरत्वयोः, गुणभोक्तुः निर्गुणत्वस्य चायोगादिति[६] भावः। इन्द्रियवर्जितत्वादिरूपार्थस्यानुक्तेराह- **शब्देतीति** ॥ **द्वितीय इति** ॥ 'वदन्ति च लौकिकाद् वैलक्षण्येऽभावशब्दम्'[७] इत्यादिनेत्यर्थः ॥ १५ ॥

## भावरत्नकोशः

**कश्चित् शङ्करः**। तथा च तदीयं भाष्यम्- **'न त्वर्थः सम्भवति। ब्रह्मणः सर्वविशेषप्रतिषेधेनैव विजिज्ञापयिषितत्वात्। 'न सत् तन्नासदुच्यते'** (१३.१३)

---

१. जिज्ञापयिषितत्वात् (पा.) २. क,वि. सविशेषत्वस्य

३. गुणान् तद्विषयान् (पा.) ४. गी.भा. २.५० ५. पा.सू. ३.१.१३४

६. 'चर= गतिभक्षणयोः' इति धातोः भक्षणादिशून्यत्वरूपाचरत्वस्य 'गुणभोक्तृ च' इत्यादिना विरोधात्। (कृ.)

७. 'अप्रहर्षम्, अनानन्दम्, सुखदुःखबाह्यः इत्यादिषु' इति शिष्टवाक्यम्। (गी.भा.२.५०)

इति विशिष्टशक्तिमत्त्वप्रदर्शनं[1] विशेषप्रतिषेधश्चेति विप्रतिषिद्धम्'[२] इति। तदिदं सङ्क्षिप्यानुवदति- **ब्रह्मण इति ॥ विजिज्ञापयिषितत्वात्** विशेषेण ज्ञापयितुमिष्टत्वात्। [३]'विषयान् वेत्ति' इति तात्पर्यनिर्णयोक्तं हृदि कृत्वाऽऽह- **गुणान् विषयानिति, प्रत्येतीति वेति च ॥ पचाद्यजिति ॥** प्रत्याययति' इत्यर्थपक्षे आङ्पूर्वाद् हेतुमण्ण्यन्ताद् भासतेः 'नन्दि-ग्रहि-पचादिभ्यो ल्यु-णिनि-अचः'[४] इति सूत्रविहितः कर्तरि अच्प्रत्ययः। 'प्रत्येति' इत्यर्थे तु स्वार्थे ण्यन्तात्। उभयत्रापि 'णेरनिटि'[५] इति णिलोप इति भावः। **इत्यादिकमिति ॥** अत्रादिशब्देन 'भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च' इत्यादिगुणावेदक-वाक्यग्रहः। **तर्हि** यदि सविशेषत्वमभिसन्धित्सितम्, तर्हि। नन्विन्द्रियवर्जित-त्वादेः अशब्दत्वेनार्थाबोधकत्वादाह - **शब्देत्यध्याहार्यमिति ॥** 'इन्द्रिय-वर्जितम्', 'निर्गुणम्, 'अचरम्' इत्यादिरूपस्य इन्द्रियविवर्जितत्वादि-प्रतिपादकशब्दस्य प्राकृतेन्द्रियवर्जितत्वादिरूपोऽर्थः। 'वदन्ति च लौकिकवैलक्षण्ये अभावशब्दम्'[६] इत्यादिना द्वितीयाध्याये उक्त इति नैतद्वचनजातं सविशेषत्वविरोधीति भाव इत्यभिसन्धिः॥ १९॥

भगवद्गीता

**बहिरन्तश्च भूतानाम् अचरं चरमेव च।**
**सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत्॥ १६॥**

**अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्।**
**भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च॥ १७॥**

---

१. दर्शनम् (पा.) २. शां.भा. १३.१३

३. 'सर्वेन्द्रियाणां विषयान् वेत्ति सोऽप्राकृतेन्द्रियः। यतोऽतोऽनिन्द्रियः प्रोक्तो यत्र भिन्नेन्द्रियोऽथवा॥' (गी.ता.नि. १३.३)

४. पा.सू. ३.१.१३४ ५. पा.सू. ६.४.५१ ६. गी.भा. २.५०

प्रयोजनान्तरमन्वाचितम्[1] । तदनुरुन्धानः पश्चान्तरमाह- **अथवेति** ॥ उक्त एव 'आदिरस्यास्तीति आदिमत्, न आदिमद् अनादिमत्' इत्युक्त एव । ननु 'नञ्समासो वाऽयम्' इति संशयो न सम्भवति ? आदिशब्दस्य 'पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्याः'[2] इत्यभिधानेन नित्यपुंस्त्वावगमेन, 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः'[3] इति तत्पुरुषसमासे परवल्लिङ्गत्वानुशासनेन च 'अनादिः' इति पुंलिङ्गशब्दश्रवणस्यैव [4]विशेषदर्शनरूपत्वाद्, इत्यत आह- **वैदिकं लिङ्गव्यत्ययमिति** ॥ यद्वा 'सुपां सुलुक्' इति स्मरणाद् 'अनादिः' इति प्रथमविभक्तेर्लुका लोपे 'अनादि' इत्युपपद्यत इति भावेनोक्तम्- **विभक्तिलोपं वेति**[5] ॥ वेदतुल्यत्वाद् 'वैदिकम्' इत्युक्तिः । अपव्याख्याननिराकरणार्थमुत्तरभाष्यमित्याह - **ये त्विति** ॥ तथा च शङ्करः- 'तस्मान्मतुपो बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोगः श्लोकपूरणार्थः'[6] इति । श्रीधरोऽप्येवमेवावादीत्[7] ।

**प्रयोजनद्वयेति** ॥ आदिमद्देहादिविर्जितत्वप्रतिपादनम् एकं प्रयोजनम्, 'ब्रह्म स्वयं कारणं न भवति' इति शङ्कानिरासश्चापरं प्रयोजनम् इत्येवम् अस्मदुक्तप्रयोजनद्वयानङ्गीकार इत्यर्थः । **शब्दान्तरेण** 'मत्परं ब्रह्म' 'परं ब्रह्म' इत्यादिरूपेण शब्दान्तरेण । **शब्दान्तरम्** 'आदिः= कारणमस्यास्तीत्यादिमत्, न आदिमत् अनादिमत्', इति अबहुव्रीहिरूपोऽयम् अन्य एव शब्द[8] इत्यर्थः । शब्दान्तरत्वानभ्युपगमे दोषमाह- **अन्यथेति** ॥ 'यश्चासौ विकारश्च यद्विकारः, सोऽस्यास्तीति

१. परस्परनिरपेक्षस्य अनेकस्य एकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । अन्यतरस्य आनुषङ्गिकत्वे अन्वाचयः - यथा 'भिक्षामट, गां चानय' इति ।

२. अ.को. ३. पा.सू. २.४.२६ ४. विशेषदर्शनरूपवत्त्वात् (मं.२)

५. विभक्तिलोपं चेति (पा.) ६. शां.भा. १३.१३

७. 'अनादि इत्येतावतैव बहुव्रीहिणा अनादिमत्त्वे सिद्धेऽपि पुनर्मतुपः प्रयोगः छान्दसः' - इति ।

८. 'अर्थभेदे शब्दभेदः' इति मतेनेदम् । प्रकृते च बहुव्रीहि-नञ्समासाभ्याम् अत्यन्ताभाव-अन्योन्याभावयोर्बोधनाद् अर्थभेद इति ज्ञेयम् । (कृ.)

यद्विकारि' इति स्वमतं अभ्युपगमात्, तत्रापि [1]इनर्वैयर्थ्यप्रसङ्गेन शब्दान्तरत्वमेव समाधानं वक्तव्यमिति भावः। **अभिमतार्थः** कारणशून्यत्वम्। **बहुयत्नेति** ॥ आदौ आदिशब्दान्मतुप्, ततो नञ्समासः। तत्रोक्तदोषपरिहाराय शब्दान्तरत्व-कल्पनम्, इत्येवं बहुप्रयत्नाश्रयणस्येत्यर्थः। **गौरवाभावादिति** ॥ बहुव्रीहित्वे 'यद्विकारम्' इति भवेत् ; तत्र च अनुस्वाराधिक्यम्। कर्मधारयाद् [2]इन्यन्तत्वे तु 'यद्विकारि' इत्येव भवतीति मात्राधिक्यगौरवाभावादित्यर्थः। 'न दोषः' इति शेषः ॥ १३ ॥

## भगवद्गीता

[3]सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १४ ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्।
असक्तं [4]सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १५ ॥

## भाष्यम्

सर्वेन्द्रियाणि गुणांश्चाभासयतीति **सर्वेन्द्रियगुणाभासम्**। इन्द्रियवर्जितत्वाद्यर्थ उक्तः पुरस्तात् ॥ १५ ॥

## प्रमेयदीपिका

'अहं परा शक्तिः यस्य' इति व्याख्याने [5]'अर्थासम्भवं कश्चिद् अन्यथा

---

१. इनर्वैयर्थ्य.... (पा.)     २. 'इनिप्रत्ययान्तत्वे' इत्यर्थः।

३. अयं श्लोकः भारते १२.३०८.१७ पठ्यते।

४. 'सर्वभुक्' इति पाठः गीताविवृत्यादौ। 'सर्वभृत्' इति पाठः शङ्कर-रामानुजादीनामपि सम्मतः।

५. अर्थसम्भवम् (वि.)

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ १८ ॥

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १९ ॥

## भाष्यम्

विकारान्तर्भावाद् ज्ञानसाधनं प्रथमत उक्तम् । वहुत्वात्, साधनात्युपयोगात् प्रभावः ॥ १९ ॥

## प्रमेयदीपिका

ननु ब्रह्मणि प्रतिपादिते केन साधनेनेदं वुद्ध्यारूढं भवेत् ? इत्याकाङ्क्षायां [१]साधनं पश्चाद्वक्तव्यम् । तत् कुतः प्रथमत उक्तम् ? इत्यत आह- **विकारेति**॥ [२]विकारेष्वन्तर्भावं ज्ञापयितुं तदनन्तरम् उपोद्घातप्रक्रिययोक्तमिति भावः। उद्देशक्रमानुसारेण 'यतश्च यत्' इति प्रथममनुक्त्वा 'स च यो यत्प्रभावश्च' इत्येतत्कुत उक्तम् ? इत्यत आह- **बहुत्वादिति** ॥ सूचीकटाहनिर्माणादौ वहुत्वस्य प्राथम्यव्यभिचारात् हेत्वन्तरोक्तिः । 'अलौकिकस्य प्रभावस्य वुद्ध्यारोहे हि साधनानाम् अत्युपयोगः, न तु तावान् लौकिकस्य प्रेरकत्वस्यानुभवारोहे' इति ज्ञापयितुं ज्ञानसाधनानन्तरमेव **प्रभाव** उक्तः। तत्प्रसङ्गेन स्वरूपं चेति भावः ॥ १९ ॥

## भावदीपिका

विकारेष्विति ॥ अमानित्वादिधर्माणामपि विकारत्वादिति भावः ।

१. अमानित्वादि ज्ञेयब्रह्मसाधनम् (भा.दी.-राघ.)

२. विकारिषु (पा.). विकारेष्विति ॥ इच्छाद्वेषादिष्वित्यर्थः । (भा.दी.-राघ.)

**तदनन्तरम्** विकारनिरूपणानन्तरम् । **उपोद्घातेति** ॥ ब्रह्मणस्तद्धर्माणाञ्च बुद्ध्यारोहसम्पादकत्वेन आदावुक्तमित्यर्थः । **प्रथममिति** ॥ 'स च यः' इत्याद्यपेक्षया प्रथमं 'यतश्च यत्' इति प्रतिज्ञा, तस्योत्तरम्- 'उपद्रष्टा' इति प्रथममनुक्त्वेत्यर्थः । **इत्येतत्कुत इति** ॥ इत्येतयोः प्रतिज्ञातयोः उत्तरम् 'अनादिमत्परं ब्रह्म' इत्यादिना कुत उक्तमित्यर्थः । **बहुत्वस्येति** ॥ अनल्पत्वस्येत्यर्थः । **हेत्वन्तरोक्तिः**- 'साधनात्युपयोगाद्' (गी.भा.) इति । तद्विवरणम्- **अलौकिकस्येत्यादि** ॥ [1]'यावान्' इति शेषः ।

अनादिमत्त्वादिरूपालौकिकप्रभावस्य अमानित्वादिधर्मरहितानां पुंसां लौकिकरीत्या बुद्धावनारोहेण अमानित्वादिसाधनानां प्रभावस्य बुद्ध्यारोहेऽत्युपयुक्तत्वात् ज्ञानसाधनामानित्वादिनिरूपणानन्तरमेव प्रभावो निरूपितः । राजादेर्लोकप्रेरकत्वस्य दर्शनेन लोकरीत्या कथंचित्प्रेरकत्वस्य अमानित्वादिधर्मशून्यानामपि पुंसां बुद्ध्यारोहसम्भवेनामानित्वादेः प्रेरकत्वस्य बुद्ध्यारोहेऽत्युपयोगाभावाद् ज्ञानसाधनामानित्वादिनिरूपणानन्तरमेव उद्देशक्रमानुसारेण प्राप्तमपि 'यतश्च यत्' इत्यस्योत्तरं नोक्तमित्याशयः । नन्वेवं ज्ञानसाधननिरूपणानन्तरं प्रभावस्य निरूपणमस्तु । 'स च यः' इत्युक्तप्रेरकस्वरूपस्य तदनन्तरं निरूपणे का सङ्गतिः ? इत्यत आह- **तत्प्रसङ्गेनेति** ॥ प्रभावनिरूपणप्रसङ्गेनेत्यर्थः । 'अनादिमत्' इत्यादिप्रभावप्रतिपादकशब्दस्य विशेष्यापेक्षायां 'परं ब्रह्म' इत्युक्तौ 'स च यः' इति प्रेरकस्वरूपनिरूणं च तेन लब्धमिति भावः ॥ १९ ॥

## भावरत्नकोशः

**कुतः कस्मात् प्रयोजनात्, किमर्थमिति यावत् । भाष्येऽन्तर्भाव-**

---

१. 'अत्युपयोगः' इत्यतः प्राक् ।

शब्दस्तज्ज्ञापनलक्षकः । पञ्चमी [१]ल्यब्लोपनिमित्ता । तथा च 'अन्तर्भावज्ञापनमुद्दिश्य' इति लभ्यत इति भावेन तत्र निर्गलितं दर्शयति- **विकारेष्वन्तर्भावं ज्ञापयितुमिति ।। तदनन्तरं** विकारनिरूपणानन्तरम् । **उपोद्घातेति ।।** अलौकिकब्रह्म-तद्धर्मान् बुद्धिमारोहयितुम् अमानित्वादिसाधनं ज्ञेयनिरूपणात् पूर्वमित्यर्थः । **बहुत्वस्य** अनल्पत्वस्य । **हेत्वन्तरोक्तिः**- 'साधनात्युपयोगात्' इति हेत्वन्तरोक्तिः ।

भाष्योक्तम् अत्युपयोगं दर्शयति- **अलौकिकस्येति ।।** सर्वलोकविलक्षणतया आगमैकवेद्यस्य आदिमदेहेन्द्रियगुणकर्मादिवर्जितत्वरूपस्य **प्रभावस्य । साधनानाम्** अमानित्वादीनाम् । **अत्युपयोगः** मानदम्भादियुक्तपुरुषाणां भगवत्प्रभावो न बुद्धिमारोहतीति प्रमाणैरावेदनादिति भावः । **लौकिकस्य** 'दारुयन्त्रमयप्रतिमादौ यन्तुः, अमात्यादौ राजादेः **प्रेरकत्वस्य** च लौकिकप्रमाणसिद्धस्य **अनुभवारोहे** [२]'साधनात्युपयोगो न' इति **ज्ञापयितुम्** । 'प्रभावः' इत्यतः पूर्वं शेषोक्तिः- **ज्ञानसाधनानन्तरमेवेति ।।** 'उक्तम्' इति पूर्वभाष्यपदस्य लिङ्गव्यत्ययेनान्वय इति भावेनोक्तम्- **उक्त इति ।।** ''लौकिकस्य= वेदेतरप्रमाणगृहीतव्याप्तिकानुमानसिद्धस्य । अनुमानं चेत्थम्- 'विमतं क्षेत्रं केनचिन्नियतम् अस्वतन्त्रत्वाद्, असर्वज्ञत्वाद्, अपर्याप्तशक्तिकत्वाच्च यथा रथादि' '' इत्यपि **आहुः** । नन्वेवं ज्ञानसाधननिरूपणानन्तरं प्रभावस्य निरूप्यत्वमस्तु । 'स च यः' इति प्रेरकस्वरूपनिरूपणस्य तु का सङ्गतिः ? इत्यत आह- **तत्प्रसङ्गेनेति ।।** प्रभावनिरूपणं हि प्रभाविनिरूपणानुबद्धम् । अतस्तत्प्रसक्ततया प्रभाविनः= प्रेरकस्य **स्वरूपं** प्रेरणोपयोगिधर्मवैशिष्ट्यलक्षणम् उक्तमित्यर्थः ।। १९ ।।

**गीताक्षरार्थस्तु**- पूर्वम् आ षष्ठसमाप्तेः प्राचुर्येण यद् ज्ञानसाधनमुक्तम्,

---

१. 'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च' (वार्तिकम्) उदा. प्रासादात् प्रेक्षते । (प्रासादमारुह्य प्रेक्षत इत्यर्थः) आसनात् प्रेक्षते (आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः) ।

२. साधनान्तरवानत्युपयोगः (मं.२)

यच्च सप्तमादिभिः षड्भिरध्यायैर्ज्ञेयं ब्रह्मस्वरूपमुक्तम्, यदपि 'भूमिरापः (७.४) इत्यादिना क्षेत्रमुक्तम्, यच्च 'न त्वेवाहम्' (२.१२) इत्यादिना पुरुषतत्त्वमुक्तं तद् विप्रकीर्णतयोक्तं सर्वं बुद्ध्यारोहार्थं सङ्क्षिप्यास्मिन्नध्याये प्रदर्श्यते- 'तत्क्षेत्रं यच्च' (१३.४) इति। प्रतिज्ञातभगवज्ज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वात् क्षेत्रं भगवत्स्वरूपं चोभयं किमर्थमुच्यते ? इत्याशङ्का तावत् परिह्रियते- **श्रीभगवानुवाच ॥ 'इदं शरीरम्' इति द्वाभ्याम् ॥**

**हे कौन्तेय इदं** प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धम्, वक्ष्यमाणं वा **शरीरं** जीवस्य स्वतो नित्यत्वाद् देहादितया परिणतैतदुपघाताज्जीवो हिंसित इत्युच्यत इति अव्यक्तादिकं हिंसाहेतुर्जीवस्य भवति। 'शॄ= हिंसायाम्' इति धातोर्हिंसाहेतुत्वात् 'शर्', परेण ईर्यत्वाद् 'ईरम्' इति शरीरशब्दवाच्यम् अव्यक्त-महद्-अहङ्कार-पञ्चभूतादिरूप-तत्त्वजातं 'क्षीयते= अस्मिन् अव्यक्तादिशरीरे भगवता स्थीयते' इति व्युत्पत्त्या **क्षेत्रमित्यभिधीयते**। एतद् अव्यक्तादिशब्दितं **यो वेत्ति तं तद्विदः** क्षेत्रज्ञविदः **क्षेत्रज्ञम्** इति प्राहुः। अत्रोक्तव्युत्पत्त्याऽव्यक्तादिकमेव शरीरपदवाच्यम् इत्यभ्युपगमेन 'सङ्घातश्चेतना' (१३.७) इत्यत्र क्षेत्रविकारैकदेशत्वेनोक्तस्य सङ्घातशब्दितशरीरस्य कथं समस्तक्षेत्रत्वमिति शङ्का परास्ता॥ २॥

'एतयो वेत्ति' इत्युक्ते जीवस्यापि किञ्चित्क्षेत्रज्ञानसम्भवात् तस्य क्षेत्रज्ञत्व-प्राप्तेस्तन्निराकरणायोच्यते- **क्षेत्रज्ञं चापीति ॥ क्षेत्रज्ञं च मां मामेव सर्वक्षेत्रेषु** अव्यक्तादिस्थितत्वेन **विद्धि** जानीहि, न पुनर्जीवम्। अत्र स्वस्य सर्वक्षेत्रे स्थित्युक्तिश्च- 'अव्यक्तादिरूपशरीरस्य कथं क्षेत्रशब्दवाच्यत्वम् ?' इत्यतः [1]"क्षीयतेऽत्रेश्वरेण इति क्षेत्रमित्यर्थसूचनाय' इति प्रस्थानान्तरे व्यक्तम्। अतः सर्वक्षेत्रादिज्ञानस्य क्षेत्रज्ञत्वादिविशिष्टभगवज्ज्ञानोपयोगित्वाद् उभयोः **क्षेत्र-क्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत् तदेव मम ज्ञानं** मद्विषयकं ज्ञानमिति **मम मतम्** इति ॥ ३॥

१. 'अव्यक्तादिशरीरं तु तत्क्षेत्रं क्षीयतेऽत्र यत्।' इति नारायणश्रुतिः। (गी.ता.नि. १३.३)

क्षेत्रादिस्वरूपं श्रावयितुं प्रतिज्ञायते- **तत्क्षेत्रमिति** ॥ यद् निर्दिष्टमिदं शरीरमिति **तत् क्षेत्रं यत्** यत्स्वरूपं **यादृक्** यादृशं= धर्मैः यत्प्रकारम्, चशब्दः समुच्चयार्थः। यश्चासौ विकारश्च यद्विकारः, सोऽस्यास्तीति **यद्विकारि** येन विकारेण युक्तम्, **यतश्च** यादृशप्रवृत्त्यनुकूलधर्मवतः पुरुषात्, यस्य प्रेरणयेति यावत्। **यत्** 'एति = गच्छतीति यत्' इति इणो लडादेशशत्रन्तस्य रूपम्, प्रवर्तत इति यावत्। **स च** प्रवर्तकः **यो** यत्स्वरूपः **यत्प्रभावश्च** यादृशप्रवृत्त्यनुकूलसामर्थ्येतरधर्मयुक्तः **तत् सर्वं समासेन** सङ्क्षेपेण **मे** सकाशात् **शृणु**। श्रुत्वा तत्र निष्ठां कुरु ॥ ४ ॥

श्रोतुरत्यादरणजननाय स्वेनोच्यमानं प्रामाणिकमित्युच्यते- **ऋषिभिरिति** ॥ **बहुधा** बहुप्रकारेण **विविधैश्छन्दोभिः** वेदैः **पृथग्** विवेकतो **गीतम्** 'गै= शब्दे', निरूपितं **हेतुमद्भिः** न्यायोपेतैः, अत एव **विनिश्चितैः** विशिष्टं निश्चितं= निश्चयो यैस्तानि तथा, तैः निश्चयप्रत्ययोत्पादकैः। **ब्रह्मसूत्रपदैः** शारीरकसूत्राक्षरैश्च **गीतम्**। एवं तत्रतत्र विस्तरेणोक्तं सर्वं सङ्क्षिप्य वच्मि, तच्छृण्विति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ५ ॥

'तत्क्षेत्रम्' (१३.४) इति प्रतिज्ञातमुच्यते- **महाभूतानीति** ॥ आकाशादीनि पञ्च महाभूतानि। अहङ्कारशब्देन महत्तत्त्वमपि ग्राह्यम्। **बुद्धिः** अन्तःकरणवृत्तिविशेषः। **अव्यक्तं** त्रिगुणात्मकं प्रधानम्। **इन्द्रियाणि** ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च, कर्मेन्द्रियाणि पञ्चेति **दश**, चशब्द इन्द्रियत्वानुकर्षणार्थः, मन इन्द्रियं **चैकम्**। **इन्द्रियगोचराः** इन्द्रियविषयाः शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धाः पञ्चेति, चतुर्विंशतितत्त्वानि क्षेत्रम् ॥ ६ ॥

इच्छादयः सप्त विकाराः। **सङ्घातो** देहः। **चेतना** चित्तव्याप्तिः[१]। **धृतिः**

१. 'सङ्घातो देह उद्दिष्टः चित्तव्याप्तिस्तु चेतना।' इति (गी.ता.नि. १३.७), 'चित्तस्य= चेतनस्य= अन्तःकरणस्य व्याप्तिः= बहुस्मरणकारणत्वम्।' इति अभिनवचन्द्रिका (ब्र.सू. २.४.१३)

धैर्यम्। उक्तमुपसंहियते- **एतदिति ॥ समासेन** सङ्क्षेपेण **उदाहृतं** निरूपितम् ॥ ७ ॥

'स च यो यत्प्रभावश्च' इति (१३.४) इति प्रतिज्ञातमर्थद्वयं 'ज्ञेयं यत्तत्' (१३.१३) इत्यादिना वक्तुं साधनानां विकारेष्वन्तर्भावं च ज्ञापयितुम्, 'न यादृशतादृशेन श्रवणेन तद् अनुभवारूढं भवति, किन्तु अमानित्वादिसाधन-सम्पत्तियुक्तेन' इत्याशयेन ज्ञेयभगवज्ज्ञानसाधनान्युच्यन्ते- **अमानित्वम् इत्यादिपञ्चश्लोक्या ॥** मानः= आत्मगुणश्लाघः, सोऽस्यास्तीति मानी, स न भवतीत्यमानी, तस्य भावः **अमानित्वम्**। आत्माल्पत्वं ज्ञात्वाऽपि महत्त्वप्रदर्शनं दम्भः, तद्वान् दम्भी, स न भवतीत्यदम्भी, तस्य भावः **अदम्भित्वम्। अहिंसा** अहिंसनं = प्राणिनामपीडनम् । **क्षान्तिः** सहनम्, परापराधप्राप्तावपि अविक्रिया। **आर्जवं** ऋजुभावः, सन्मार्गे मनोवाक्कायकर्मणाम् अवैपरीत्यम्। **आचार्योपासनं** मोक्षसाधनोपदेष्टुः शुश्रूषादिना सेवनम्। **शौचम्** -

'शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा।
मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथाऽऽन्तरम्॥'[१]

इति शास्त्रोक्तं द्विविधम्। **स्थैर्यं** स्थिरभावः मोक्षमार्ग एव कृतव्यवसायत्वम्। **आत्मविनिग्रहः** मनसो विशेषेण नियमनम्॥ ८ ॥

**इन्द्रियार्थेषु** शब्दादिविषयेषु । कर्मसु 'अहं कर्ता' इत्यभिमानाभावः **अनहङ्कारः**। 'रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्'[२] इत्यत्र [३]'असन्देहः' इति पदमिव 'अनहङ्कारः' इति पदं साधु। जन्मनि, मृत्यौ, जरायाम्, व्याधिषु

---

१. द.स्मृ. ५.३ २. व्या.म.भा.

३. यद्यपि 'अहङ्कारस्याभावः' इत्यर्थे अव्ययीभावसमासे 'अनहङ्कारम्' इति भवेत्। तथाऽपि भाष्यकारेण पतञ्जलिना सन्देहाभावार्थे अव्ययीभावमकृत्वा 'असन्देहः' इति नञ्तत्पुरुष आश्रितः।

दुःखलक्षणदोषस्य पुनःपुनरालोचनं **जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्**। तत्र जन्मनि गर्भवास-योनिद्वारनिस्सरणनिमित्तदुःखदोषालोचनम्, मृत्यौ भयकम्पादिदुःखानुदर्शनम्, जरायां प्रज्ञाशक्तितेजोनिरोधदोषानुदर्शनम्[१], व्याधिषु शिरोरोगादिषु तन्निमित्तदोषानुदर्शनमिति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

पुत्रदारगृहादिषु **असक्तिः** स्नेहाभावः **अनभिष्वङ्गः** अतिपकस्नेहोऽभिष्वङ्गः, तदभावः। **इष्टानिष्टोपपत्तिषु** इष्टानाम् अनिष्टानां चोपपत्तयः= सम्प्राप्तयः, तासु **नित्यं समचित्तत्वम्**। यथाऽनिष्टं हेयं तथा वैषयिकमिष्टमपि हेयमेव इत्युभयत्र तुल्यचित्तम् ॥ १० ॥

**मयि अनन्ययोगेन** अन्याविषयकमनोऽभिनिवेशलक्षणोपायेन, अत एव **अव्यभिचारिणी** न व्यभिचरणशीला, एकान्तभक्तिश्च। **विविक्तदेशसेवित्वं** विविक्तः= शुद्धः चित्तप्रसादकरो यो देशः अरण्य-नदीतीर-देवालयादिरूपः, तं सेवितुं शीलमस्य, तस्य भावस्तत्त्वम्। **जनसंसदि** प्राकृतजनसमवाये। **अरतिः** असङ्गः ॥ ११ ॥

**अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम्** । अधिक आत्मा अध्यात्मा= परमात्मा, तद्विषयकज्ञाने नियतत्वं= निष्ठावत्त्वम् । **तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं** तत्त्वस्य= अनारोपितस्वरूपस्य भगवतो ज्ञानम् अपरोक्षरूपम् अर्थः= प्रयोजनं यस्य तत् तत्त्वज्ञानार्थम्, तच्च तद् दर्शनं च तत्तथा, भगवदपरोक्षनिष्पादनानुकूल-शास्त्रपर्यालोचनमित्यर्थः । **एतत्** 'अमानित्वम्' (१३.८) इत्यादिनोक्तं 'तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्' इत्येतदवसानकं विंशतिसङ्ख्याकं धर्मजातं 'ज्ञायतेऽनेन' इति करणे ल्युटि **ज्ञानं** ज्ञानसाधनं **प्रोक्तं** निरूपितम्। **अतः** एतस्माद् उक्ताद् अमानित्वादिकाद् **अन्यथा** विपर्ययेण विद्यमानं **यद्** मानित्वादिकं **तद् अज्ञानं** ज्ञानसाधनं न भवति। इतिशब्दः साधनवर्गनिरूपणसमाप्तौ ॥ १२ ॥

---

१. अनुक्षणमनुसन्धानमित्यर्थः (रा.गी.वि.)

एवं ज्ञानसाधनमुक्त्वा 'स च यः' (१३.४) इति यत् प्रवर्तकस्वरूपं प्रतिज्ञातम्, यच्च 'यत्प्रभावः' (१३.४) इति प्रभाववचनं प्रतिज्ञातम्, तदुभयं सप्रतिज्ञमुच्यते- **'ज्ञेयं यत्तत्' इत्यादिषट्श्लोक्या ॥ यद् ज्ञेयं** 'स च यः' इति प्रतिज्ञातं **तत्प्रवक्ष्यामि** प्रकर्षेण यथावद् वक्ष्यामि। यद्यप्युद्देशक्रमानुसारेण 'यतश्च यत्' इति प्रतिज्ञातं प्रथमत एव वक्तव्यम्। तथाऽपि 'अलौकिकस्य' बुद्ध्यारोहे हि साधनानाम् अत्युपयोगः, न तु तावान् लौकिकस्य प्रेरकत्वस्यानुभवारोहे' इति ज्ञापयितुं साधनानन्तरमेव प्रभाव उक्तः, तत्प्रसङ्गेन स्वरूपं चेति तात्पर्यं भाष्य-टीकयोः स्फुटम्। श्रोतुरादरमुत्पादयितुं तज्ज्ञानफलमुच्यते- **यज्ज्ञात्वेति ॥ अमृतं** मोक्षम् **अश्नुते** प्राप्नोति।

तत्र 'स च यः' (१३.४) इति प्रतिज्ञातप्रवर्तकस्वरूपोक्तिः, 'परं ब्रह्म' इति नामोक्त्या हि स्वरूपमेव गम्यते। 'यत्प्रभावः' इति प्रतिज्ञातमुच्यते- 'अनादिमत्' इत्यादिनेति विवेकः। 'आदिरेषामस्ति इति आदिमन्ति', योग्यतया देहेन्द्रिय-गुणकर्मादीनि। न विद्यन्ते आदिमन्ति यस्य तद् अनादिमत्, आदिमद्देहेन्द्रियादि-विवर्जितमित्यर्थः। अथवा आदिरस्यास्तीत्यादिमत्, न आदिमद् अनादिमदिति विग्रहः। न चात्र पक्षे बहुव्रीहित्वाश्रयणेनैव विवक्षितार्थसिद्धेः मतुपो वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। वैदिकलिङ्गव्यत्ययं विभक्तिलोपं वा मन्यमानस्य बहुव्रीहिर्वा नञ्समासो वाऽयमिति संशयः स्यात्। तथा च ब्रह्म स्वयं कारणं न भवतीत्यपि शङ्क्येत, तन्निवृत्त्यर्थं मतुबन्तेन आदिशब्देन नञ्समासस्याश्रयणात्। [२]'मूर्तामूर्त-व्यतीतत्वान्न सन्नैवासदुच्यते।' सच्छब्दः [३]व्यक्तशब्दितकार्यार्थः। असच्छब्दः अव्यक्तशब्दितकारणार्थकः। व्यक्ताव्यक्तविलक्षणमिति वा ॥ १३ ॥

किञ्च **तद्** ब्रह्म **सर्वतः पाणिपादं** 'सर्वतः' इति सप्तम्यर्थे तसिः।

---

१. प्रभावस्य २. गी.ता.नि. उदाहृतम्।

३. 'सदभिव्यक्तरूपत्वात् कार्यमित्युच्यते बुधैः। असदव्यक्तरूपत्वात् कारणं चापि शब्दितम् ॥' इति ह्यभिधानम् (गी.भा. ९.१९)

पाणिपादशब्दौ तच्छक्तिलक्षकौ, अर्शआद्यजन्तौ च । केशादिसर्वावयवेषु पाणिपादशक्तिमत् । **सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं** सर्वावयवेषु अक्षिशिरोमुखशक्तिमत् । **सर्वतः श्रुतिमत्** सर्वावयवेषु [1]श्रवणशक्तिमत् । पाणिपादादिसर्वावयवयुक्तैः अणुतररूपैः सर्वत्र [2]स्थितत्वाद्वा 'सर्वतः पाणिपादम्' इत्यादि । **सर्वं** चेतनाचेतनात्मकं जगद् **आवृत्य** व्याप्य **तिष्ठति** ॥ १४ ॥

अपि च **सर्वेन्द्रियगुणाभासम्** इन्द्रियाणि गुणाः= विषयाश्च इन्द्रियगुणाः, सर्वे च ते इन्द्रियगुणाश्च सर्वेन्द्रियगुणाः । सर्वाणि इन्द्रियाणि, सर्वांश्च गुणान्= विषयान् आभासयति= प्रत्याययति प्रत्येति वेति, भासतेः [3]पचाद्यच्, सर्वेन्द्रियगुणाभासम् । प्राकृतैर्भिन्नैर्वा इन्द्रियैर्विहीनत्वात् **सर्वेन्द्रियविवर्जितम्** । सर्वं बिभर्तीति **सर्वभृत्** च । सर्वभृदपि **असक्तं** निर्लेपम् । निर्गतं गुणेभ्यः= सत्त्वादिभ्य इति **निर्गुणम्** । **गुणभोक्तृ** शुभसाराणां भोक्तृ च ॥ १५ ॥

**भूतानां** नित्यसिद्धानां ब्रह्मादिजीवानाम्[4] । **बहिरन्तश्च** 'तिष्ठति' इत्यनुषज्यते । अन्यथाभावराहित्याद् **अचरम्**, सर्वदेशसञ्चरणवत् **चरं च**, **सूक्ष्मत्वाद्** रूपरसादिहीनवस्तुत्वात् **तद् ब्रह्म अविज्ञेयं** चक्षुरादीन्द्रियाविषयः । **सूक्ष्मत्वात्** अव्यक्तत्वाद् विशिष्टतया विलक्षणतया च सर्वैः अज्ञेयमिति वा । किञ्च **तद् ब्रह्म** सर्वगतत्वाद् दूरस्थितमपि **अन्तिके च** । 'तिष्ठति' इत्यनुवर्तते । 'स्थितम्' इति वक्ष्यमाणाकर्षो वा ॥ १६ ॥

**भूतेषु** सुरनरतिर्यगादिषु प्राणिषु **अविभक्तं** प्राज्ञबुद्ध्यपेक्षया स्वयम् अन्तर्भेदहीनमपि, **विभक्तम्** अज्ञप्रतीत्यपेक्षया भिन्नम् **इव स्थितम्** । **भूतभर्तृ** [5]भूतानां पोषकं स्थितिकाले, **ग्रसिष्णु** ग्रसनशीलं प्रलयसमये, **प्रभविष्णु** नानाविधजगदुत्पादशीलम् इति **तद् ब्रह्म ज्ञेयम्** ॥ १७ ॥

---

१. श्रोत्रेन्द्रियशक्तिमत्
२. सर्वात्रयवस्थितत्वात् (पा.)
३. पचाद्यचि (मं.२)
४. वाशब्दः अधिकं पठ्यते (मं. १)
५. भूतानां भर्तृ= पोषकम् (मं.२)

**तद् ब्रह्म ज्योतिषां** सूर्यादिप्रकाशकवस्तूनां **ज्योतिः** प्रकाशनशक्तिप्रदम्। **तमसः** अव्यक्तात् मृत्योः अज्ञानाद्वा **परं** तेनास्पृष्टमुच्यते- 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्'[१] (८.९) इत्यादौ। **ज्ञानम्** अवबोधस्वरूपम्। [२]'स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं वेत्थ' (१०.१५) इति स्वज्ञेयत्वाद् **ज्ञेयम्,** स्वप्रकाशमित्यर्थः। अन्यज्ञेयत्वस्य 'ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि' (१३.१३) इति [३]पूर्ववाक्य एवोक्तत्वाद् अत्र 'ज्ञेयम्' इति [४]स्वज्ञेयत्वमेवाभिप्रेतमिति तात्पर्यनिर्णये स्फुटम्। ज्ञानेन मुक्तौ प्राप्यत्वाद् **ज्ञानगम्यं सर्वस्य** प्राणिजातस्य **हृदि विष्ठितं** विशेषेण नियन्तृ। तथाविधतया [५]वाऽवस्थितम्॥ १८॥

उक्तमुपसंहृत्य तज्ज्ञानं स्तूयते- **इति क्षेत्रमिति ॥ इति** 'महाभूतानि' (१३.६) इत्युक्तप्रकारेण **क्षेत्रम्, ज्ञानम्** अमानित्वादिनोक्तं ज्ञानसाधनम्। तथाशब्दः समुच्चये। **ज्ञेयं** 'ज्ञेयं यत्तद्' इत्यादिनोक्तं ब्रह्म **च समासतः** सङ्क्षेपेण **उक्तम्। एतत्** क्षेत्रादि **विज्ञाय** विशेषेण ज्ञात्वा **मद्भावाय** मय्यर्पितस्थितये **उपपद्यते** अर्हो भवति॥ १९॥

भगवद्गीता

**प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि।**
**विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान्॥ २०॥**

भाष्यम्

**'यतश्च यत्' (१३.४) इति वक्तुं प्रकृति-विकार-पुरुषान्**

१. श्वे.उ. ३.८, चि.उ. १३.१ २. इतः परं गी.ता.नि.पङ्क्तेः अनुवादः।
३. 'पूर्वमेव सिद्धत्वात्' इति गी.ता.नि.पङ्क्तिः।
४. 'कर्तृकर्मविरोधवादिमतं निराकरोति उत्तरज्ञेयशब्देन' गी.ता.नि.
५. वा स्थितम् (मं.२)

सन्निध्याह- प्रकृतिमिति ॥ गुणाः सत्त्वादयः । तेषामल्पाल्पो[1] विशेषो लयात् सर्गे[2] इति विकाराः पृथगुक्ताः ।

"[3]कार्याकार्यगुणास्तिस्रः यतः स्वल्पोद्भवो जनौ ।'

इति (हि) माधुच्छन्दसशाखायाम् ॥ २० ॥

## प्रमेयदीपिका

ननु 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्धि' इत्यादिकम् अप्रतिज्ञातं किमित्युच्यते। मैवम्। 'यादृक् च' (१३.४) इति प्रतिज्ञातस्य सप्रकारस्य क्षेत्रस्य कथनात्। तत् प्रतिज्ञाक्रमेण प्रागेव कुतो नोक्तम् ? इत्यत आह- यतश्चेति ॥ 'यतश्च यत्' इति प्रतिज्ञातं प्रेरकस्वरूपं तावत् प्रभावानन्तरं वक्तव्यं प्राप्तम्। तत्र [4]प्रेरकस्य स्वरूपनिरूपणं प्रेर्यज्ञानमपेक्षते। प्रेर्यं च सप्रकारं क्षेत्रम्। प्रेरकस्वरूपं[5] वक्तुम् अनेन प्रेरणीयं सप्रकारं क्षेत्रमुच्यते। तस्य प्रागपि वचने गौरवं स्यादिति भावः।

तर्हि 'प्रकृतिं' इत्यादि कथम् ? उच्यते । ईश्वरातिरिक्तः सर्वोऽपि चेतनाचेतनवर्गः क्षेत्रमित्युच्यते। तत्र 'प्रकृतिशब्देन 'महाभूतानि' इत्यादिनोक्तानि

१. 'अल्पाल्पोऽपि' इति भा.र.को. सम्मतः, तेषामल्पो विशेषः, तेषामल्पाल्पविशेषः (पा.), तेषामल्पाल्पविशेषोदयात् सर्गे (श्री.टि.सम्मतः)

२. 'लयात् पूर्वं सर्गे' इत्यर्थः ।

३. कार्याकार्या गुणाः... (पा.)

४. प्रेरकस्वरूपनिरूपणम् (वि.)

५. अतः प्रेरकस्वरूपम् (पा.)

६. 'आधावता मुष्टमन्वः शुक्रा गृभ्णीत मन्थिना। गोभिः श्रीणीत मत्सरम्' (ऋ.सं. ९.४६.४) इतिवत् कारणशब्दस्य कार्ये लक्षणेति भावः। (कृ.), तत्र गोभिः= गोविकारैः पयोभिः, मदं - मुखं सारयति = प्रापयतीति मत्सरः सोमः, तं श्रीणीत = विकारगर्भं कुर्यात्। पाकार्थत्वेऽपि 'हिरण्येन श्रीणीत' इतिवत् अत्र सम्बन्धार्थत्वं श्रीणातेरिष्टम्। ततश्च मत्सरं सोमं श्रीणीत = मिश्रयेदित्यर्थः। अत्र गोशब्दः गोविकारे पयसि प्रयुक्तः।

चतुर्विंशतितत्त्वानि गृह्यन्ते। विकारशब्देनेच्छाद्युपलक्षिताः क्षेत्रान्तर्भूता अपि गुणत्रयाद्याः सर्वे विकारा विवक्षाविशेषवशेन पृथगुपात्ताः। पुरुषशब्देन जीव इति। 'यावत् सञ्जायते' (१३.२७) इत्यादिना पुनर्वक्ष्यमाणत्वात् पुनरुक्तिदोषं परिहर्तुम् 'सङ्क्षिप्य' इत्युक्तम्। आह सप्रकारान् निरूपयति।

गुणाः सुखदुःखमोहा इति कश्चित्। कार्यकारणलक्षणा इति अन्यः। तदुभयं निराकर्तुं व्याचष्टे- **गुणा इति** ॥ ननु सत्त्वरजस्तमसामपि प्रकृतिविकारत्वात्, 'विकारांश्च गुणांश्च' इति पृथगुक्तिः किमर्था ? इत्यत आह- **तेषामिति** ॥ इति 'ज्ञापयितुम्' इति शेषः। **विकाराः पृथगुक्ता इति** ॥ विकाराश्च गुणाश्च पृथगुक्ता इत्यर्थः। कार्याश्च ते अकार्याश्च। तिस्रः त्रयः। अनेन 'सुखाद्यङ्गीकारे' विकारेभ्यः पृथग्ग्रहणमयुक्तम्' इत्यपि सूचितम् ॥ २० ॥

## भावदीपिका

**प्रागेवेति** ॥ क्षेत्रनिरूपणानन्तरं विकारनिरूपणाच्च प्रागेवेत्यर्थः। **वक्तव्यं प्राप्तमिति** ॥ वक्तव्यतया प्राप्तमित्यर्थः। **वक्तुम्** 'उपद्रष्टा इत्यनेन' इति शेषः। **प्रागपीति** ॥ प्रेरकस्वरूपं वक्तुं सप्रकारं क्षेत्रमत्र प्रभावानन्तरं तावद्वक्तव्यमेव। तस्य 'यादृक्च' इति प्रतिज्ञातसप्रकारक्षेत्रस्य प्रतिज्ञाक्रमानुसारेण 'पञ्च चेन्द्रियगोचराः' (१३.६) इत्यन्तेन 'यच्च' इति प्रतिज्ञातक्षेत्रस्वरूपनिरूपणानन्तरमपि प्रवचने गौरवं स्यादित्यर्थः।

**तर्हि प्रकृतीत्यादि कथमिति** ॥ प्रकृतिशब्दवाच्यभूतादिक्षेत्रस्य 'यच्च' इति

---

१. न चैवम् 'एतत्क्षेत्रम्' (१३.७) इति गीताविरोधः। तत्र 'समासेन' इत्युक्ततया सङ्क्षेपेणाभिधानात्। अत्र समग्रक्षेत्रान्तर्गत भावः। (कृ.)

प्रतिज्ञातविषयत्वात् 'महाभूतानि' इत्यनेनोक्तत्वाच्च, इच्छादिविकाराणां 'यद्विकारि' इति प्रतिज्ञाविषयत्वाद् 'इच्छा द्वेष' इत्यादिनोक्तत्वाच्च पुरुष-पदोक्तजीवस्य क्षेत्रभिन्नत्वेन 'यच्च' इत्यादिप्रतिज्ञाविषयत्वाभावात् कथं तदुक्तेः 'यादृक्च' इति प्रतिज्ञातोक्तित्वमिति भावः। उत्तरमाह- **ईश्वरातिरिक्त इति**॥ 'चेतनाचेतनं चैतत् सर्वं क्षेत्रमितीर्यते'[1] इति वचनादिति भावः। **विवक्षाविशेषेति**॥ तेषाम् 'अत्यल्पः' इति वक्ष्यमाणविवक्षाविशेष इत्यर्थः। नन्वेवमप्यत्र प्रकारनिरूपणाद् 'यादृक् च' इति प्रतिज्ञातोक्तित्वं कथमस्य ? इत्यत आह- **सप्रकारानिति**॥ प्रकृतिपुरुषयोरनादित्वस्य, सत्त्वादीनाम् अल्पविकारत्व-रूपस्य, इच्छादीनां बहुविकारत्वरूपस्य च प्रकारस्य निरूपणादिति भावः।

**सत्त्वरजस्तमसाम्** 'उद्भूतानाम्' इति शेषः। **पृथगुक्तिरिति**॥ विकारेभ्यः पृथगुक्तिरित्यर्थः। 'तेषामत्यल्पो विशेषो लयात् सर्गे' इति भाष्ये 'लयात् पूर्वं= सर्गकाले' इत्यर्थो द्रष्टव्यः। 'तेषामत्यल्पविशेषोदयात्सर्गे' इति क्वचित्कः पाठः स समीचीनः [2]स्वरसश्च। 'कार्याकार्यगुणास्तिस्रो यतः स्वल्पोद्भवा जनौ[3]' इति वक्ष्यमाणप्रमाणेन एकवाक्यतालाभात्। तेषां गुणानां सर्गकालेऽत्यल्प-विशेषोदयादित्यर्थः । प्रमाणे 'जनौ' इत्युक्तत्वात् तदनुसारेणात्र 'सर्गे' इत्युक्तम्। प्रमाणे 'स्वल्पोद्भवः' इत्युक्तत्वात् अत्र 'अत्यल्पविशेषोदयात्' इत्युक्तम्। 'सु' इत्युक्तत्वाद् अत्र 'अति' इत्युक्तम्। 'अल्प' इति तु 'समम्', प्रमाणे 'उद्भवः' इत्युक्तत्वात् अत्र 'विशेषोदयात्' इत्युक्तमिति प्रमाण-भाष्ययोरेकार्थत्वं द्रष्टव्यम्। **कार्याश्च तेऽकार्याश्चेति**॥ तथा च जनौ= सृष्टिकाले महाभूताद्यपेक्षयाऽल्पोपचयरूपस्वल्पोद्भवसद्भावात् कार्यत्वम्, बहूपचया-

१. गी.ता.नि.१३.२७ २. सरसश्च (वे.)
३. माधुच्छन्दसशाखायाम्

भावाद् अकार्यत्वं चेत्यर्थः। **अनेनेति**॥ स्वमतं पृथगुक्तौ निमित्तविशेषकथनेनेत्यर्थः। **अयुक्तमिति**॥ [1]तत्रैतादृशनिमित्तविशेषाभावात्॥ २०॥

## भावरत्नकोशः

**कथनात्** 'प्रकृतिं पुरुषं च' इत्यादिना। **प्रागेव** क्षेत्रनिरूपणाद् अनन्तरं विकारनिरूपणाच्च प्रागेव। **वक्तुम्** 'उपद्रष्टा (१३.२३) इत्यादिना' इति शेषः। **अनेन** 'प्रकृतिं पुरुषं च' इत्यनेन। **प्रागपि** 'यादृक्च' (१३.४) इति प्रतिज्ञानुसारात् 'पञ्च चेन्द्रियगोचराः' (१३.६) [2]इत्यन्तेन 'यच्च' (१३.४) इति प्रतिज्ञातक्षेत्रोक्त्यनन्तरमपीत्यर्थः।

**तर्हि** यदि अत्र सप्रकारं क्षेत्रं विवक्षितम्, तर्हि प्रकृतिशब्दः पुरुषशब्दश्च कथं भाष्ये उपात्तः[3] ? प्रकृतिपुरुषयोः पूर्वं केनापि पदेनाप्रतिज्ञातत्वात्। प्रत्युत 'महाभूतानि' (१३.६) इत्यादिना परिगणितानामेव क्षेत्रत्वावगमात्। पुरुषशब्दस्य भगवत्परत्वे प्रर्यत्वायोगादिति हृदयम्। परिहरति- **उच्यत इति**॥ [4]'चेतनाचेतनं त्वेतत् सर्वं क्षेत्रमितीरितम्' इति तात्पर्यनिर्णयवचनं हृदि कृत्वाऽऽह- **सर्वोऽपीति**॥ ननु 'इच्छादयो विकाराः'[5] इति इच्छाद्वेषादीनामेव विकारत्वेन भाषितत्वात् तद्विरोधः स्यात् ? इति चोद्यपरिहारायाह- **इच्छायुपलक्षिता इति**॥ 'इच्छा द्वेषः सुखं दुःखम्' (१३.७) इतीच्छादिपदोपलक्षिता इत्यर्थः। ननु गुणत्रयादीनां महदादिपृथिव्यन्तानां 'महाभूतानि' (१३.६) इत्युक्त-

१. तत्रैतादृशनिमित्तविशेषाभावः (वे.) २. इत्यनेन (मं.१)
३. एवं च 'तर्हि' इत्यादिटीकायाम् 'कथम्' इत्यनन्तरम् 'उपात्तम्' इति शेष इति सूचितम्।
४. 'चेतनाचेतनं त्वेतत् सर्वं क्षेत्रमितीरितम्। क्षितिरेतद् भगवतो यदतः क्षेत्रमीर्यते॥ क्षिणोति त्राति चैवैतद् अतो वा क्षेत्रमुच्यते। क्षितिं कृत्वा त्राति चैतद् अतो क्षेत्रमीरितम्॥' (गी.ता.नि. १३.२७)
५. गी.भा. १३.७

क्षेत्रान्तर्भावेन प्रकृतिशब्देनैव गृहीतानां कथं विकारशब्देन ग्रहणम् ? इत्यत उक्तम्- **क्षेत्रान्तर्भूता अपीति ॥**

यद्यप्युक्तरीत्या क्षेत्रान्तर्भूताः । तथाऽपि पृथगुपात्ताः । केन निमित्तेन ? इत्यतो ''गुणानां च विकारत्वेऽपि अधिकविकारत्वविवक्षया अन्येषां 'विकारांश्च गुणांश्च' इति पृथगुक्तिः''[१] इति, [२]''विशेषविकृतिस्थिताः''[३] इति च तात्पर्यनिर्णयोक्तिं हृदि कृत्वोक्तम्- **विवक्षाविशेषवशेनेति ॥** गुणत्रयाणाम् उत्तरोत्तरं महदादि-कारणविवक्षया क्षेत्रत्वम्, प्रकृतिं प्रत्युपादेयत्वविवक्षया विकारत्वम् इति विवक्षाविशेषवशेनेत्यर्थः । 'तेषामत्यल्पोऽपि विशेषो लयात् सर्ग इति विकाराः पृथगुक्ताः' इति भाष्ये वक्ष्यमाणविवक्षाविशेषवशेनेत्यर्थ इत्यपि **आहुः** । ननु क्षेत्रादीनामुक्तत्वाद् 'आह'[४] इति किमित्युच्यते ? इति चोद्यपरिहाराय, 'यादृक्च' (१३.४) इति प्रतिज्ञातप्रकारोक्तिघटनाय च व्याचष्टे- **सप्रकारान् निरूपयतीति ॥** प्रकृतिपुरुषयोरनादित्वरूपम्, सत्त्वादीनां सर्गकालीनाल्पविशेषवत्त्व-प्रकृतिसम्भवत्वरूपम्, इच्छादिविकाराणां बहुविशेषवत्त्व-प्रकृतिसम्भवत्वरूपम्, जीवस्य भोक्तृत्वरूपं च प्रकारं निरूपयतीत्यर्थ इति भावः[५] ।

**कश्चित् शङ्करः** । तथा चाह- 'सत्त्वरजस्तमोगुणपरिणामान् सुखदुःखमोहान्'[६] इति । ननु गुणानामपि प्रकृतिविकारत्वाद् 'गुणा विकारेभ्यः पृथक् न वक्तव्याः' इत्याक्षेपे, 'गुणा विवक्षाविशेषवशेन पृथगुक्ताः' इत्येव भाषणीयम् । तत् कथं 'विकाराः पृथगुक्ताः' इति भाषणम्[७] ? इति शङ्कापरिहाराय 'विकाराः पृथगुक्ताः'

१. गी.ता.नि. १३.२०   २. 'विकारा इति यस्मात्ते' इति पूर्वपादः
३. गी.ता.नि. १३.२७   ४. भाष्ये
५. अन्ये तु प्रकृतेः कार्यकारणकर्तृत्वहेतुत्वरूपम्, पुरुषस्य भोक्तृत्वरूपम्, गुणानां सदसद्योनिगमनजन्मकारणत्वरूपं प्रकारं निरूपयतीत्यर्थ इत्याहुः । (भा.दी.-राघ.)
६. 'गुणांश्च सुखदुःखमोहप्रत्ययाकारपरिणतान् विद्धि= जानीहि, ... प्रकृति-सम्भवान्= प्रकृतिपरिणामान् इति' - (शां.भा. १३.२३)
७ भाष्ये

इत्येतद् व्याचष्टे- **विकाराश्च गुणाश्चेति** ॥ 'कार्याकार्यगुणास्तिस्रः' इति भाष्ये विवक्षितविग्रहं दर्शयन्, 'तिस्रः' इत्येतद् गुणशब्दसामानाधिकरण्याय लिङ्ग-व्यत्यासेन योज्यमित्याह- **कार्याश्च तेऽकार्याश्चेति ॥ तिस्रस्त्रय इति ॥**[१] तथा च 'त्रयो गुणाः सत्त्व-रजस्-तमोलक्षणाः कार्या अकार्याश्च विवक्षा-विशेषवशेनोच्यन्ते' इत्युक्तविवक्षाविशेष एवोच्यते । यतो **जनौ** [२]'जनिकाले, **स्वल्पोद्भवः** विषमतावस्थापत्तिलक्षणः 'तेषाम्' इति भाष्यार्थो निष्पन्नः । उद्भवसत्त्वात् कार्यत्वम्, उद्भवस्याल्पत्वात् अकार्यत्वं चेति ज्ञातव्यम् । '**गुणाः** सुखदुःखमोहाः' इत्याद्यपव्याख्यानं प्रत्याख्यातमित्याह- **अनेनेति** ॥ विकाराणां गुणानां च पृथगुक्तौ बीजकथनपरप्रमाणोदाहरणेनेत्यर्थः । **इत्यपीति** ॥ न केवलम् अस्मद्व्याख्याने पृथग्ग्रहणं युक्तमिति प्रतिपादनम् इत्यपेरर्थः ॥ २० ॥

### भगवद्गीता

**कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।**
**पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २१ ॥**

**पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।**
**कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २२ ॥**

### भाष्यम्

**कार्यं** शरीरम् । 'शरीरं कार्यमुच्यते' इत्यभिधानात्[३] । **कारणानि** इन्द्रियाणि । **भोगः** अनुभवः । स हि चिद्रूपत्वाद् अनुभवति । प्रकृतिश्च जडत्वात् परिणामिनी ॥

---

१. नास्ति (मं.१)  २. 'सर्गकाले' इत्यधिकः पाठः (मं.२)
३. अभिधानम्, इति ह्यभिधानम् (पा.)

'कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः ।
भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परम् ॥'[१]
इति[२] भागवते ॥ २१-२२ ॥

## प्रमेयदीपिका

**कारणानामपि** कार्यत्वात् पृथगुक्तिः व्यर्था ? इत्यतो रूढिमाश्रित्य कार्य-कारणशब्दौ व्याख्याति- **कार्यमिति** ॥ 'भोक्तृत्वे' इत्यत्र प्रकृत्यर्थो भोगः= अभ्यवहारादिः सुखादिविषयो न सम्भवति ? अत आह- **भोग इति** ॥ स्वीयतया साक्षात्कार इत्यर्थः । भोगः प्रकृतेरेव, न पुरुषस्य । अतः 'पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुः' इति कथमुक्तम् ? इति **साङ्क्याः** । तत्राह- **स हीति** ॥ 'न तु प्रकृतिः, अचैतन्यात्' इति शेषः । ननु 'कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिः' इत्युक्तम् । कर्तृत्वं च ज्ञानेच्छाप्रयत्नयोगः । तत् कथं प्रकृतेर्भोगासम्भवः ? इत्यत आह- **प्रकृतिश्चेति** ॥ चस्त्वर्थः । 'परिणामि-कारणत्वात् कर्तृत्वमित्युपचर्यत इति भावः । श्लोकार्थे पुराणसम्मतिं चाह[४]- **कार्येति** ॥ 'कारणं विदुः' इत्युत्तरार्धेऽनुवर्तते ॥ २१-२२ ॥

## भावदीपिका

**कारणानामपीति** ॥ कार्यकारणयोरभेदादिति भावः । **अभ्यवहारादि-रिति** ॥ 'भुज= परिपालनाभ्यवहारयोः' इति धातोरिति भावः । **स्वीयतया साक्षात्कार इति** ॥ देवदत्तादीनां यज्ञदत्तादिगतसुखदुःखादिविषयकपरोक्षानुभवे सत्यपि तद्भोक्तृत्वाभावात् तद्व्यावृत्त्यर्थं 'साक्षात्कारः' इत्युक्तम् । सर्वज्ञत्वाद् ईश्वरस्यापि देवदत्तादिगतसुखदुःखादिसाक्षात्कारसत्त्वेऽपि न तद्भोक्तृत्वम्

१. इति हि (पा.)
२. भाग. ३.२७.१
३. परिणामिकारणत्वम् (वि.)
४. सम्मतिमाह (पा.)

इत्यतः 'स्वीय' इत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । **भोगः प्रकृतेरेवेति** ॥ यथोक्तं साङ्ख्येन-

'तस्मान्न बध्यते न मुच्यते नापि संसरति कश्चित् ।
बध्यते संसरति मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥'[१] इति ।

**न पुरुषस्येति** ॥ अयमाशयः- भोक्तृत्वं हि न पुरुषस्य स्वभावः । अपवर्गाभावप्रसङ्गात् । आगन्तुकं तु नोपपद्यते । अपरिणामित्वात्[२] । न च प्रतीतिविरोधः । प्रतीतेरेवाभावात् । व्यवहार एव केवलं [३]'भोक्ता आत्मा' इति । स च[४] प्रकृतिपुरुषविवेकाग्रहमात्रनिबन्धन इति [५]भोक्तृत्वमशक्यम् आत्मनोऽङ्गीकर्तुमिति [६]समयपादसुधोक्तरीत्यैतदुपपादनं द्रष्टव्यम् । **तत्कथमिति** ॥ ज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्त्वरूपकर्तृत्वाङ्गीकारे स्वीयतया साक्षात्काररूपभोगस्यावश्यकत्वादित्याशयः । **कार्येतीति** ॥ तथा च कार्यकारणकर्तृत्वे तदाकारेण परिणामे प्रकृतिर्हेतुरित्यर्थः ॥ २१-२२ ॥

## भावरत्नकोशः

**कारणानाम् इन्द्रियाणामपि कार्यत्वात्** तैजसाहङ्कारकार्यत्वात् । **'अभ्यवहारादिः' इत्यत्र अभ्यवहारः= अशनम्, आदिशब्देन पालनम्, 'भुज= परिपालनाभ्यवहारयोः' इति धातोः । तदुभयमपि सुखादिविषयकं न सम्भवति । न हि पुरुषः सुखादिकम् अश्नाति, अबाह्यपदार्थत्वात् । नापि पालयति, तथात्वे**

१. सां. का. श्लो.६२

२. अतः कर्तृत्वमिव भोक्तृत्वमपि आत्मनो न शक्यमङ्गीकर्तुम् । इति सुधायाम् उत्तरवाक्यम् ।

३. 'भोक्ताऽस्मि' इति मुद्रितकोशे (बे.) पाठः ।

४. 'कर्तृत्वव्यवहारवत्' इत्यधिकं सुधायाम् । ५. एतत्पर्यन्तं सुधाया अनुवादः ।

६. 'प्रकृतेश्च स्वरूपस्य विवेकाग्रहमेव तु । अभोगवादिनो भोगमाहुः ....... ॥' (अ. व्या. श्लो.२.२.१२)

सुखनाशाभावप्रसङ्गात् । दुःखस्यानिष्टत्वेन तत्पालनस्यानिष्यमाणत्वादिति भावः। यज्ञदत्तस्य देवदत्तीयमुखप्रसादादिहेतुकसुखाद्यनुमितिरूपानुभवे सत्यपि 'यज्ञदत्तो देवदत्तसुखं भुङ्क्ते' इत्यव्यवहारादुक्तम्- **साक्षात्कार इति ॥** एवमपीश्वरस्य देवदत्तसुखादिसाक्षात्कारसत्त्वाद् 'ईश्वरो देवदत्तसुखाद्यनुभवति' इति व्यवहारः स्यात् ? इत्यत उक्तम्- **स्वीयतयेति ॥** स्वसम्बन्धितया= स्वोच्चनीचतापादकतयेत्यर्थः। तादृशश्च साक्षात्कारो नेश्वरस्येति न तद्व्यवहार-पादनम् उचितमिति भाव इति **स्वामिनः**[१] । 'स्वीयतया' इत्यस्य स्वाभिमन्य-मानतयेत्यर्थः । ईश्वरस्य च देवदत्तस्येव अभिमानाभावान्नोक्तदोष इत्यपि **आहुः** । 'स हि' इति भाष्ये सः= पुरुष इत्यर्थः । **इति शेष इति ॥** यद्यपि 'प्रकृतिश्च जडत्वात्' इति भाष्ये नञोऽध्याहारे, 'अनुभवति'पदानुवृत्तौ च, 'प्रकृतिस्तु नानुभवति जडत्वात्' इति प्रकृतार्थः सिध्यति। तथाऽपि 'परिणामिनी' इत्यनेनान्वयस्य सुप्रतिभासत्वात्, नञध्याहारस्य प्रायेणादर्शनाद् एवमभ्या-हृतम्। **श्लोकेति ॥** 'कार्यकारणकर्तृत्वे' इति श्लोकार्थे 'चिद्रूपत्वाद्', 'अचैतन्याद्' इति युक्त्या सिद्धे। **पुराणसम्मतिं चेति ॥** न केवलं युक्त्या सिद्धमिति चशब्दः। 'कार्यकारणकर्तृत्वे' इत्यस्य 'शरीरेन्द्रियपरिणामे' इति निर्गलितोऽर्थः। उत्तरार्धे 'सुखदुःखानां भोक्तृत्वे= भोगे स्वीयतया साक्षात्कारे, प्रकृतेः परं पुरुषं कारणं विदुः' इत्यनुवर्त्य योजना कार्येत्यर्थः ॥ २१-२२ ॥

**गीताक्षरार्थस्तु**- 'यतश्च यत्', 'स च यः' (१३.४) इति प्रतिज्ञातं प्रेरकस्य स्वरूपं वक्तुं तत्प्रेरणीयप्रकृत्यादिशब्दितक्षेत्रस्वरूपं सप्रकारं सङ्क्षिप्योच्यते- **प्रकृतिं पुरुषं चेति ॥** ईश्वरातिरिक्तः सर्वोऽपि चेतनाचेतनवर्गः क्षेत्रमुच्यते। तत्र प्रकृति-शब्देन 'महाभूतानि' (१३.६) इत्यादिनोक्तानि चतुर्विंशतितत्त्वानि गृह्यन्ते। विकारशब्देनेच्छादिपदोपलक्षिताः क्षेत्रान्तर्भूता अपि गुणत्रयाद्याः सर्वेऽपि विकाराः विवक्षाविशेषवशेन पृथगुपात्ताः। पुरुषशब्देन जीवोऽपि गृह्यते। एवं च 'प्रकृतिं

१. राघ.-भा.दी.

पुरुषं चैव इत्यादिकम् अप्रतिज्ञातं किमित्युच्यते ?' इति शङ्का परास्ता। 'यादृक्च' इति प्रतिज्ञातस्य सप्रकारस्य क्षेत्रस्यैव इह प्रकृत्यादिशब्दैः कथनम्।

**प्रकृतिं** महाभूतादिचतुर्विंशतितत्त्वात्मिकां **पुरुषं** जीवमीश्वरं **चोभावप्यनादी विद्धि** जानीहि। पुरुषशब्देनात्र जीवेश्वरयोस्तन्त्रेण ग्रहणात् द्विवचनोपपत्तिः। तथा **विकारान्** 'इच्छा द्वेषः सुखम्' (१३.७) इत्यादिनोक्तान् प्रकृतिसम्भवान् प्रकृत्युपादानकान् सत्त्वरजस्तमोलक्षणान् **गुणांश्च** तथा **विद्धि**। सत्त्वादिगुणानां प्रकृतिविकारत्वेऽपि 'विकारांश्च गुणांश्च' इति पृथक् पृथग् उक्तिः गुणानामत्यल्पो विशेषो लयात् सर्गकाले इच्छादिविकारापेक्षयेति ज्ञापयितुम्॥ २०॥

उक्तविकाराणां प्रकृतिसम्भूतत्वं व्यक्तीक्रियते- **कार्यकारणेति॥ कार्यं** शरीरम् **कारणानि** इन्द्रियाणि, तेषां **कर्तृत्वे** परिणामित्वे **प्रकृतिः हेतुः** कारणम् **उच्यते। पुरुषो** जीवः **सुखदुःखानां भोक्तृत्वे,** प्रकृत्यर्थो भोगः= स्वीयतया साक्षात्कार इत्येवं विवक्षितोऽनुभवः, तृच्प्रत्ययार्थश्च कर्तृत्वं तस्मिन् अनुभवितृत्वे **हेतुः** कर्ता **उच्यते**। भोक्तृत्वे= भोगप्रदाने **पुरुषो** भगवान् **हेतुरुच्यते** इत्यपि व्याख्यानम्। अत्र विशेषश्चोत्तरप्रस्थानादवसेयः[1]॥ २१॥

'कार्यकारणशब्दितदेहेन्द्रियादिसम्बन्धनिष्पादने भोगे च प्रकृतिपुरुषौ कर्तारौ' इत्युक्तम् असत् ? कार्यकारणसम्बन्धस्य तन्निमित्तभोगस्य च मिथ्यात्वाद्, इत्यत उच्यते- **पुरुषः प्रकृतिस्थो हीति॥ पुरुषः** जीवः **प्रकृतिस्थः** प्रकृतिपरिणत-देहादिसम्बन्धेन स्थितः सन् **प्रकृतिजान् गुणान्** सुखदुःखादीन् **भुङ्क्ते**। **'हि'** इत्यनुभवसिद्धत्वं प्रदर्शयता मिथ्यावादस्यानुभवविरोधोऽभिप्रेयते। एतेन "यद्यत्र[2] पुरुषपदं जीवपरं तर्हि पुनरुक्तिः स्यात्। जीवस्य 'कार्यकारणकर्तृत्वे' इत्यनेनोक्त-

---

१. यथोक्तम्- 'जीवस्य सुखदुःखानां भोगशक्तिप्रदः सदा। परमः पुरुषो विष्णुः ....' इति गी.ता. १३.२१)

२. 'यद्यप्यत्र' इति कोशेषु।

कार्यकारणसम्बन्धस्यैव प्रकृतिस्थपदेनोक्तः । 'सुखदुःखानां भोक्तृत्वे' इत्यनेनोक्तसुखदुःखादिभोगस्यैव 'भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान्' इत्युक्तत्वात्'' इति चोद्यं निरस्तम् । कार्यकारणसम्बन्धस्य सुखादिभोगस्य च प्रागुक्तत्वेऽपि तन्मिथ्यात्ववादिनां निरासाय 'पुरुषः प्रकृतिस्थो हि' इत्युक्तत्वादिति। ननु स्वतः शुद्धस्य जीवस्य प्राकृतदेहेन्द्रियसम्बन्धः किंकारणः ? येन प्रकृतिजन्यगुणभोगः, इत्यत उक्तम्- **कारणमिति ॥ अस्य** जीवस्य **सदसद्योनिजन्मसु** नरतिर्यगादियोनिषु यानि जन्मानि= उत्पत्तयः, तेषु, **गुणसङ्गः** सत्त्वादिगुणसम्बन्धः **कारणम्** । गुणसम्बन्धश्च अनादिः भगवज्ज्ञानापराधनिबन्धन इति हृदयम् ॥ २२ ॥

भगवद्गीता

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥ २३ ॥

भाष्यम्

'यतश्च यत्' (१३.४) इत्याह- **उपद्रष्टेति ॥ अनुमन्ता** अन्वनु विशेषतो निरूपकः ॥ २३ ॥

प्रमेयदीपिका

'यतश्च यत् इति वक्तुम्' (गी.भा. १३.२०) इत्युक्तम् । तत् केनोच्यते ? इत्यत आह-**यतश्चेति ॥ इति** 'प्रतिज्ञातम्' इति शेषः । अनुमन्ता= अनुज्ञाता इति [1]**केचित्** । तदसत् । औदासीन्यप्राप्तौ 'भर्ता' 'भोक्ता' इत्यादिविरोधादिति भावेन व्याचष्टे- **अनुमन्तेति ॥** अनुशब्दः पुनरर्थे ।

१. कश्चित् (पा.)

**क्रियाऽऽवृत्तिश्च तदर्थ इति ज्ञापनाय द्विरुक्तिः। 'विशेषतः' इति तृनोऽर्थः। निरूपकः कर्तव्यस्याऽलोचकः**[1] ॥ २३ ॥

## भावदीपिका

**औदासीन्येति** ॥ अनुज्ञामात्रदातुर्लोके औदासीन्यदर्शनादिति भावः। **विरोधादिति** ॥ तत्र भर्तृत्वादौ स्वातन्त्र्यप्रतीतेरिति भावः। **क्रियावृत्तिश्चेति** ॥ मन्तृशब्दोक्तकर्तव्यालोचनरूपक्रियाया आवृत्तिः पुनरर्थकानुशब्दार्थ इत्यर्थः। **तृनोऽर्थ इति** ॥ तृनस्ताच्छील्यादौ विहितत्वात्। तत्रादिपदेन विशेषरूपार्थस्यापि ग्रहणादिति भावः। ननु 'निरूपकः' इत्युक्तेऽपि, आज्ञामात्रदातृत्वम् ; अत्र प्राप्तौदासीन्यमनिवार्यमेव ? इत्यत आह- **कर्तव्यस्येति** ॥ अनेन मनुधात्वर्थ उक्तो भवति। ततश्च प्रेरक इति भावः॥ २३ ॥

## भावरत्नकोशः

**यतश्च यदिति वक्तुमिति** ॥ 'यतश्च यत्' (१३.४) इति प्रेरकस्य स्वरूपं वक्तुमिति पूर्वभाष्ये[2] उक्तमित्यर्थः। **केचिदिति** ॥ यदाहुः- [3]"कार्यकारणेपु व्याप्रियमाणेष्वपि स्वयमव्यापृतः, तत्साक्षी आत्माऽनुमन्तोच्यते। अथवा स्वव्यापारेपु प्रवृत्तान् देहादीन् अनिवारयन् साक्ष्यात्माऽनुमन्तोच्यते' इति। **इत्यादिविरोधात्** 'कर्ता', 'भोक्ता' इति तृचा स्वतन्त्रकर्तृत्वावगमेन गीताक्षर-विरोधात्। अव्ययानाम् अनेकार्थत्वाशयेनोक्तम्- **अनुशब्दः पुनरर्थ इति** ॥ पुनःशब्दार्थ इत्यर्थः। **तदर्थः** पुनःशब्दार्थः। **द्विरुक्तिः** 'अन्वनु' इति भाष्ये। **तृनोऽर्थ इति** ॥ तत्प्रत्ययस्य तच्छील-तद्धर्म-तत्साधुकारिपु विधानात् विशेषार्थ इत्यर्थः।

---

१. कर्तव्यस्यालोचक इति ॥ 'मनु= अवबोधने' इति धातोः पौनःपुन्यार्थक'अनु'-उपसर्गयोगे आलोचनमेव सिध्यतीत्यर्थः। (भा.दी.-राघ.)

२. गी.भा. १३.२०

३. शाङ्करभाष्यस्यार्थतोऽनुवादः।

ननु प्रेरकत्वोपयोगिनः प्रेर्यद्रष्टृत्वादयो धर्मा अत्र वक्तव्यतयाऽभिमताः। यथोक्तं प्राक् 'एवंधर्मविशिष्टाद्= उपद्रष्टृत्वादिधर्मविशिष्टाद् अस्मात् क्षेत्रं प्रवर्तते' (प्र.दी. १३.४) इति। 'अनुमन्ता' इत्यस्य च 'निरूपकः' इत्यर्थ उक्तो भाष्ये। तत्र निरूपकत्वं यदि ज्ञापकत्वं तदेन्द्रियादेर्ज्ञापकत्वेऽपि प्रेरकत्वाभावाद्[१], 'अनुमन्ता' इत्यस्य न प्रेरकत्वोपयोगिधर्मप्रतिपादकत्वम्? यदि चोपदेष्टृत्वम्[२], तदेश्वरस्य ब्रह्मादीन् प्रत्युपदेष्टृत्वेऽपि, क्षेत्रान्तर्भूतसर्वोपदेष्टृत्वाभावात् न 'अनुमन्ता' इत्यस्य प्रकृतोपयोगः? इत्याशङ्कानिरासाय व्याचष्टे- **कर्तव्यस्यालोचक इति**॥ 'इदम् अनेन कर्तुं शक्यम्, इदं न' इति पर्यालोचनशालीत्यर्थः। 'मनु= अवबोधने' इति धातोः, पौनःपुन्यार्थक-अनु-उपसर्गयोगात् ताच्छील्यविशिष्टकर्त्रर्थकतृन्-प्रत्यययोगाच्च[३] सिध्यतीति, 'अनुमन्ता' इति पदमपि प्रेरकत्वोपयोगिधर्मसमर्पकं भवतीति भावः॥ २३॥

### भगवद्गीता

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽपि जायते॥ २४॥

### भाष्यम्

'पुरुषः सुखदुःखानाम्' (१३.२१) इति जीव उक्तः। 'पुरुषं प्रकृतिं च' इति जीवेश्वरौ सहैवोच्येते। अन्यत्र महातात्पर्यविरोधः। उत्कर्षे हि महातात्पर्यम्। तथाहि सौकरायणश्रुतिः-

'अवाच्योत्कर्षे महत्त्वात् सर्ववाचां सर्वन्यायानां च
महत्तत्परत्वम्।
विष्णोरनन्तस्य परात्परस्य तच्चापि ह्यस्त्येव न चात्र शङ्का।

---

१. व्यभिचारः (कृ.) २. तदाऽसिद्धिः (कृ.)

३. 'आलोचनमेव' इति शेषः।

अतो विरुद्धं तु यदत्र मानं तदक्षजादावथवाऽपि युक्तिः ।
न तत् प्रमाणं कवयो वदन्ति न चापि युक्तिर्ह्यूनमतिर्हि दृष्टेः ।'

इति । अतो [1]युक्तिभिरप्येतदपलापो न युक्तः । अतो यया युक्त्याऽविद्यमानत्वादि कल्पयति साऽप्याभासरूपेति सदैव माहात्म्यं वेदैरुच्यत इति सिध्यति ।

## प्रमेयदीपिका

'य एवं वेत्ति पुरुषम्' (१३.२४) [2]इत्यत्र पुरुषशब्दं व्याख्यातुम् उपोद्घातमाह- **पुरुष इति ॥** सुखदुःखभोक्तृत्व[3]लिङ्गादिति भावः । 'सुखदुःखानां भोक्तृत्वे= भोगे हेतुः= कर्ता' (१३.२१) इति व्याख्यानमाश्रित्येदमुक्तम् । व्याख्यानान्तरे तु भगवानेवात्र पुरुषः, 'पुरुषः प्रकृतिस्थो हि' (१३.२२) इति तु जीवः । उपलक्षणमेतत्[4] । 'उपद्रष्टा' इति ईश्वर उक्त इत्यपि द्रष्टव्यम् । ततः किम् ? इत्यत आह- **पुरुषमिति ॥** यत एवं उभावपि प्रकृतौ, अतो 'य एवं वेत्ति पुरुषम्' (१३.२४) इत्यत्र पुरुषशब्देन जीवेश्वरौ द्वावपि गृह्येते, द्वयोरपि परामर्शसम्भवात् । तर्हि द्वयोः द्विवचनेन भाव्यम् ? इत्यत उक्तम्- **सहैवेति ॥** तन्त्रेणेत्यर्थः ।

अत्र **कश्चित्** 'य एवं वेत्ति पुरुषं [5]साक्षादहमस्मि' इत्येवमध्याहारेण जीवेश्वरैक्यं व्याख्यातवान् । तद्दूषयति- **अन्यत्रेति ॥** [6]जीवस्येश्वरैक्ये सर्ववेदानां प्राधान्येन यत्प्रतिपादकत्वं तद्विरोधः । कथम् ? इत्यत आह- **उत्कर्षे**

---

१. अपिशब्दो लेखकप्रमादायात इति केचित् ।
२. 'अत्र' इति शब्दो नास्ति (वि.) ३. सुखदुःखभोक्तृलिङ्गात् (पा.)
४. 'पुरुषः' इत्यादिभाष्यम् । (राघ.-भा.दी.) ५. साक्षादयमहमस्मि (पा.)
६. जीवेश्वरैक्ये (पा.)

हीति ॥ सर्वागमानामीश्वरस्य सर्वोत्कर्षे हि महातात्पर्यमित्यर्थः। तत् कुतः? प्रागुक्तयुक्तेः। श्रुतेश्चेत्याह- **तथाहीति** ॥ विष्णोः महत्त्वादेव अवाच्यत्वेनोक्ते सर्वोत्कर्षे सर्वासां वेदवाचाम्, [1]तथा सर्वन्यायानाम्, [2]न्यायव्युत्पादकस्य मीमांसाशास्त्रस्येति यावत्। महत् तत्परत्वं= महातात्पर्यम्। अस्तूत्कर्षे महातात्पर्यम्। तथाऽप्युत्कर्षस्य सत्त्वं कुतः ? न हि जैनवाक्यस्य क्वचित् महातात्पर्येऽपि तत्सत्त्वमस्ति, इत्यत आह- **तच्चापीति** ॥ न केवलं तत्र तात्पर्यम्, किन्तु तद् महत्त्वम् **अपि[3] चास्त्येव**। धियां स्वतः प्रामाण्यादिति 'हेः' अर्थः। स्वतः प्रामाण्येऽपि बाधकाद् विपर्यासत्त्वं भवति। तदप्यत्र नास्तीत्याह- **न चात्रेति** ॥ **शङ्केति** ॥ शङ्काहेतुः; बाधकमिति यावत्। कथं बाधकाभावः? इत्यत आह- **अत इति** ॥ 'अतः' इत्यस्योत्तरत्रान्वयः। **अत्र** ईश्वरस्य सर्वोत्कर्षे **तु यद् विरुद्धं मानं शङ्क्यते, तदपि** किम् **अक्षजादौ** अक्षजागमयोरन्यतरत्, **अथवा युक्तिः** ? आद्यं निराकरोति- **न तदिति** ॥ **कवयः** न्यायविदः। कुतः ? **अतः** उपजीव्यवेदविरोधित्वात्[4]। एतेन द्वितीयोऽपि निरस्तः। तथाऽपि विशेषं वक्तुमाह- **न चेति** ॥ **युक्तिरपि** नैव मानम्; यतो **दृष्टेः** श्रुतेः **ऊनमतिः** जात्यैव[5] दुर्बलज्ञानोत्पादिका।

'भगवदुत्कर्षे सर्वागमानां महातात्पर्यम्' इत्यत्र पठितायाः श्रुतेः शेषेण योऽर्थो लब्धः, सोऽपि प्रकृतोपयुक्त एव। उत्कर्षस्य सत्त्वाभावे जीवेश्वरैक्यस्य

---

१. 'तथा' शब्दो नास्ति।

२. न्यायव्युत्पादकमीमांसाशास्त्रस्य (भा.र.को.सम्मतः)

३. तत्सत्त्वमपि (पा.)

४. वेदविरोधात् (पा.), उपजीव्यविरोधात् (भा.र.को.), उपजीव्यवेदविरोधात्, तदुपजीव्यवेदविरोधित्वात् (पा.)

५. दुर्बलत्वे हेतुः- जात्येति ॥ उत्सर्गेणेत्यर्थः। (कृ.)

तद्विरोधाभावात् । अतस्तं स्ववाक्येनाप्याह- **अत इति** ॥ 'युक्तिभिः' इत्युपलक्षणम् । **एतदपलापः** भगवदुत्कर्षस्याविद्यमानत्वादिकल्पनम् । 'अतः' इत्युक्तमेवार्थं विशदयति- **अत इति** ॥ वेदविरोधादित्यर्थः । आदिपदेनानिर्वाच्यत्वं गृह्यते । 'भगवदुत्कर्षस्य'[१] इति शेषः । 'साऽपि' इत्यपिशब्देन प्रत्यक्षादेः समुच्चयः । इतिशब्दो हेतौ । बाधकाभावादित्यर्थः । उत्कर्षस्य प्रकृतत्वेऽपि[२] 'तच्चापि' इति श्रौततच्छब्दव्याख्यानाय 'माहात्म्यम्' इत्युक्तम् ।

## भावदीपिका

**व्याख्यानान्तर इति ॥**

'जीवस्य सुखदुःखानां भोगशक्तिप्रदः सदा ।
परमः पुरुषो विष्णुः .......... ॥[३]'

इति प्रमाणानुसारेण जीवानां भोक्तृत्वे भोगशक्तिप्रदाने परमात्मा हेतुरिति तात्पर्यगतव्याख्यानान्तर इत्यर्थः । तथा च तदपि व्याख्यानान्तरमित्याशयः । ननु 'य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च (१३.२४) इत्यत्र पुरुषशब्देन जीवेश्वरयोः परामर्शः' इति भाष्ये, व्याख्यानान्तरे च समम् । तत्र व्याख्यानान्तरे च पुरुषशब्देन जीवः कुत्र प्रकृतः ? 'पुरुषः सुखदुःखानाम्'(१३.२१) इत्यत्र पुरुष-पदस्येश्वरपरत्वात् । तथा च 'य एवं वेत्ति पुरुषम्' इत्यत्र पुरुषपदेन तत्परामर्शो न सम्भवति ? इत्यत आह- **पुरुष इति** ॥ एवं च व्याख्यानान्तरे 'य एवं वेत्ति पुरुषम्' इत्यत्र पुरुषपदेनोभयपरामर्शो युक्त इति भावः ।

---

१. 'अविद्यमानत्वादि' इत्यतः पूर्वम् ।
२. 'सत्त्वे' इति भा.र.को.सम्मतः पाठः स्यात् ।
३. '......सर्वकर्ताऽपि सन् सदा ।' इति शिष्टः श्लोकः । (गी.ता.नि.१३.२१ श्लोकसन्दर्भे उदाहृतः )

नन्वत्र भाष्ये '' 'य एनं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च' इति जीवेश्वरौ सहैवोच्येते'' इत्युच्यते। तत्र पुरुषपदेन कथमुभयोः परामर्शः ? अप्रकृतत्वाद्, इति शङ्कायां 'पुरुषः सुखदुःखानाम् इति जीव उक्तः' इत्यनेन जीवस्य प्रकृतत्वमुक्तम्। ईश्वरस्य तु कथं प्रकृतत्वम् ? इत्यतः 'पुरुषः सुखदुःखानाम्' इति जीव उक्त इति भाष्यमुपलक्षणपरमित्याह - **उपलक्षणमेतदिति** ॥ 'पुरुषशब्देन' इति शेषोक्तिः । **द्विवचनेनेति** ॥ 'य एतौ वेत्ति पुरुषौ प्रकृतिं च' इति द्विवचनं गीतायां स्यादित्यर्थः । **तन्त्रेणेति** ॥ सकृदुक्तम् अनेकोपकारकं तन्त्रम्, तन्न्यायाश्रयेणेत्यर्थः ।

**प्रागुक्तेति** ॥ 'मोक्षो हि महापुरुषार्थः'[१] इति द्वितीयाध्यायोक्तेत्यर्थः । तात्पर्यस्य शब्दधर्मत्वादाह- **न्यायव्युत्पादकस्येति** ॥ **कचिदिति** ॥ सप्तभङ्गित्वादावित्यर्थः। **तत्सत्त्वमिति**॥ तस्यार्थस्य सत्त्वमित्यर्थः। **महत्त्वमिति**॥ महत्त्वरूपोऽर्थ इत्यर्थः। **प्रामाण्यादिति**॥ प्रामाण्यस्यार्थसत्ताघटितत्वादिति भावः। **शङ्काहेतुरिति**॥ विषयासत्त्वशङ्काहेतुरित्यर्थः।

**उत्तरत्रेति** ॥ 'न तत्प्रमाणं कवयो वदन्ति' इत्यत्र हेतुत्वेनान्वय इत्यर्थः। 'उत्तरत्रान्वयः' इत्युक्तमेव दर्शयति- **अत उपजीव्यवेदविरोधित्वा(धा)दिति** ॥ अयमभिसन्धिः- साक्षाद् 'विष्णुर्दोषी' इत्यत्र प्रत्यक्षाप्रवृत्तेः, 'विष्ण्ववतारो रामादिर्दोषी इति तदभिन्नो विष्णुरपि दोषी' इत्येवं सर्वोत्कर्षविरुद्धदोषग्राहिणा प्रत्यक्षेणोत्पत्तव्यम्। तत्र सर्वथा रामादेर्विष्णुत्वं तावज्ज्ञातव्यम्। न चैतत् प्रत्यक्षवेद्यम्। नाप्यनुमानवेद्यम्। केवलस्य तस्याप्रामाण्यात्। तस्माद् वेदादिना एतज्ज्ञातव्यम्। वेदश्च सर्वोऽप्येकवाक्यम्। स च सर्वरूपोपेतस्य विष्णोर्निर्दोषत्वमेव प्रतिपादयति, इति उपजीव्यवेदविरोधाद् अप्रमाणमेव सर्वोत्कर्षविरुद्धदोषग्राहि प्रत्यक्षम्।

१. गी.भा. २.२४

तथा भगवद्रूपेषु सर्वोत्कर्षविरुद्धदोषं प्रतिपादयत् पुराणाद्यागमवाक्यं स्वमूलभूतत्वेन स्वोपजीव्यवेदविरुद्धत्वाद् अप्रमाणमेवेति। यथोक्तमनुव्याख्याने- 'आगमेन हि विष्णुत्वं ज्ञात्वा दोषोऽत्र कल्प्यते'[१] इत्यादि। 'पुराणस्योपजीव्यश्च वेद एव न चापर:'[२] इति च। यद्वा सर्वोत्कर्षाभावग्राहकप्रत्यक्षागमौ प्रति प्रतियोगिभूतसर्वोत्कर्षप्रतिपादकवेदस्योपजीव्यत्वात् तद्विरोध इत्यर्थो द्रष्टव्यः। **एतेनेति** ।। 'विष्णुर्दोषी चेतनत्वात्' इति युक्तेः धर्मिभूतविष्णोरज्ञाने आश्रयासिद्धत्वप्रसङ्गेन तज्ज्ञाने वाच्ये, तस्य च वेदेतरप्रमाणेनासम्भवाद् वेदेनैव वाच्ये, तेन निर्दोषतयैव सिद्धत्वाद् उपजीव्यवेदविरोधेन सर्वोत्कर्षविरुद्धदोषादौ युक्तिरपि न शङ्कार्हेत्यर्थः।

'यतस्ता हरिणा दृष्टाः श्रुता एवापरैर्जनैः।
श्रुतयो दृष्टयश्चेति तेनोच्यन्ते पुरातनैः।।' (ब्रह्माण्डे[३])

इति वचनं हृदि निधायाह- **दृष्टेः श्रुतेरिति**।।

**शेषेणेति**।। 'तत्रापि ह्यस्त्येव' इत्यादिनेत्यर्थः। प्रकृतोपयुक्तमेव दर्शयति- **उत्कर्षस्येति** ।। बाधकाभावेन सत्त्वोपपादकत्वात् प्रकृतोपयोग इत्यर्थः। **उपलक्षणमिति** ।। विरुद्धप्रत्यक्षागमयोरित्यर्थः। **अत इत्युक्तमिति** ।। 'न तत्प्रमाणम्' इत्यत्र हेतुकथनपरेण 'अतः' इत्यनेनोक्तमित्यर्थः। **समुच्चय इति**।। सर्वोत्कर्षविरोधित्वेनाशङ्क्यमानप्रत्यक्षागमयोः समुच्चय इत्यर्थः। ननु 'उत्कर्षे हि' इत्युत्कर्षस्य प्रकृतत्वात् 'सन्नेवोत्कर्षः' इति वक्तव्ये 'सदेव माहात्म्यम्' इति कस्मादुक्तम्? इत्यत आह- **उत्कर्षस्येति**।।

---

१. अ.व्या. ३.४.१६६
२. अ.व्या. ३.४.१६९
३. विष्णुतत्त्वविनिर्णये उदाहृते।

## भावरत्नकोशः

**व्याख्यातुं** 'पुरुषं प्रकृतिं च' (१३.२४) इत्युत्तरवाक्ये। भाष्याभिमत-व्याख्यानं दर्शयति- **सुखदुःखानां भोक्तृत्वे भोगे हेतुः कर्तेति ॥ व्याख्यानान्तरं तु** 'जीवस्य सुखदुःखानां भोगशक्तिप्रदः सदा। परमः पुरुषो विष्णुः'[१] इति सर्वहेतुत्वेऽपि विष्णोः, प्रकृतेर्जीवं प्रति भोक्तृत्वदाने अल्पप्रवृत्तिरिति 'पुरुषो भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते' इति च तात्पर्यनिर्णयोक्तव्याख्याने[२] तु, पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते' (१३.२१) इति श्लोके पुरुषशब्दार्थो भगवानेव, न तु जीवः। भोक्तृत्वे= भोगशक्तिदाने इति तत्राभिमतत्वादिति भावः। ननु तात्पर्यमते 'पुरुषः सुखदुःखानाम्' इत्यत्र पुरुषपदेन जीवस्य ग्रहणात् 'प्रकृति-विकार-पुरुषान् सङ्क्षिप्याह' इत्यत्र प्रमेयकोटिनिविष्टत्वेन भाष्योक्तः पुरुषो न काप्युक्तः स्यात्। तथा च 'प्रकृतिं पुरुषं चैव' (१३.२०) इत्यत्र पुरुषशब्देन जीवस्य ग्रहणमिति सिद्धान्तो न सिध्यति? इत्यतः 'पुरुषः प्रकृतिस्थः (१३.२२) इत्यत्र पुरुषशब्दो जीवे' इति तात्पर्यनिर्णयोक्तमाह- **पुरुषः प्रकृतिस्थो हीति तु जीव इति ॥** तथा च पुरुषशब्देन जीव इति पदसिद्धः, तस्य प्रमेयत्वसिद्धिश्चेति भावः।

ननु भाष्यमते 'पुरुषः सुखदुःखानाम्' (१३.२१) इत्यत्र मतद्वयेऽपि 'पुरुषः प्रकृतिस्थः' (१३.२२) इत्यत्र जीव एव पुरुषशब्देनोक्तः, नेश्वर इति कथं 'य एवं वेत्ति पुरुषम्' इत्युत्तरवाक्ये पुरुषशब्देनोभयोः परामर्शेन व्याख्यानम्? इत्यत आह- **उपलक्षणमेतदिति ॥** 'उपद्रष्टाऽनुमन्ता च' इति श्लोके उपद्रष्टृत्वादि-गुणविशिष्ट ईश्वर उक्त इति, 'य एवं वेत्ति पुरुषम्' इत्यत्र पुरुषशब्देन जीवेश्वरयोः ग्रहणमुपपन्नमिति भावः। 'उपद्रष्टा' इति श्लोके 'पुरुषः परः' इति पुरुषशब्देनेश्वर उक्त इत्यर्थ इत्यपि **आहुः**। 'पुरुषं प्रकृतिं च' इति भाष्यं 'य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च' इत्यस्यानुवाद इति तत् सपरिकरं योजयति- **यत एवमित्यादि ॥**

---

१. गी.ता.नि. १३.२१ श्लोके उदाहृत प्रमाणम्।

२. भ.गी. १३.२१ श्लोकस्य व्याख्यानम्।

**द्विवचनेनेति** ।। 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने'[1] इति द्वित्वे द्विवचनानुशासनादिति भावः। **तन्त्रेण** सकृत्प्रयुक्तस्यानेकोपकारकत्वं तन्त्रम्, तेनेत्यर्थः।

**जीवेश्वरैक्यं व्याख्यातवानिति** ।। यदाह- [2]''जीवेश्वरादिसकलकल्पनाविधुरतयोक्तप्रकारं पुरुषं साक्षाद्= अपरोक्षत्वेन 'अहमस्मि' इत्यात्मभावेन वेत्ति= 'विजानाति'' इति । **ईश्वरैक्ये** 'व्याख्यायमाने सति' इति शेषः । महातात्पर्यशब्दार्थमाह- **प्राधान्येन यत्प्रतिपादकत्वमिति** ।। 'वेदानाम्' इति योग्यतया प्राप्तम् । उत्कर्षस्य ससम्बन्धिकत्वादुक्तम्- **ईश्वरस्येति** ।। **प्रागुक्तयुक्तेरिति** ।। 'महातात्पर्यात्' इत्युपक्रम्य 'मोक्षो हि महापुरुषार्थः'[3] इति द्वितीयाध्याये मोक्षरूपमहापुरुषार्थहेतुभूत-भगवत्प्रसादकारण-गुणोत्कर्षज्ञानजननाय प्रवृत्तत्वात् सर्वागमानाम्' इति भाषितयुक्तेरित्यर्थः।

श्रुतिवाक्यं व्यवहितपदत्वाद् असुबोधकत्वाच्च योजयति- **विष्णोर्महत्त्वादेवेति** ।। देशकालगुणैरपरिच्छेदत्वेन वेदसिद्धमाहात्म्यवत्त्वादेव, न तु सदसद्विलक्षणत्वादित्यर्थः । 'अवाच्योत्कर्षे' इत्यस्यार्थः- 'अवाच्यत्वेनोक्ते' इति । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतौ वाच्यत्वेनागोचरत्वेनोक्त इत्यर्थः । [4]चशब्दार्थः- **तथेति** ।। न्यायानां= युक्तीनां न तात्पर्यत्वम् ? तात्पर्यस्य शब्दधर्मत्वाद्, इत्यतो व्याचष्टे- **न्यायव्युत्पादकमीमांसेति** ।। **क्वचित** 'सन्ततोर्ध्वगमनं मोक्षः' इत्याद्यर्थे । **तत्सत्त्वं** तात्पर्यविपर्यीभूतार्थस्य सत्त्वम् ।

'तत्' इति नपुंसकलिङ्गघटनायाह- **तन्महत्त्वमपि चेति** ।। 'महत्त्वात्' इत्यनेनोपस्थापितं **महत्त्वम्** उत्कृष्टत्वम् **अस्त्येव** सदैवेत्यर्थः । तत्र हेतुः- **धियामिति** ।। ज्ञानानामित्यर्थः । **हेरर्थ इति** ।। श्रौतहिशब्दार्थ इत्यर्थः । **विपर्यासस्त्वमिति** ।। 'आदित्यो यूपः', 'मृदब्रवीत्'[6] इत्यादिवाक्यस्य श्रुतित्वेन

१. पा.सू. १.४.२२
२. श्लोकस्थ 'एवम्' इत्यस्यार्थः
३. शां.भाष्यस्यार्थतोऽनुवादः ।
४. गी.भा. २.२४
५. 'सर्वन्यायानां च' इत्यत्र प्रमाणं ।
६. श.प.ब्रा. ६.१.३

स्वतः प्रामाण्येऽपि, प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधाद् **बाधकाद्** यूपादित्यभेदस्य, मृद्भकृत्वादेश्च **विषयस्यासत्त्वम्** इत्यर्थः। लक्षणाबीजं सम्बन्धं दर्शयितुमुक्तम्- **शङ्काहेतुरिति** ॥ ननु 'शङ्काहेतुः' इति संशयकारणमुच्यते। तेन च विषयासत्त्व-सिद्धिः ? इत्यत उच्यते- **बाधकमिति यावदिति** ॥ **उत्तरत्रान्वय इति** ॥ 'न तत्प्रमाणम्' इति वक्ष्यमाणसाध्येऽन्वय इत्यर्थः। 'अत्र' इत्यनुवादः- 'ईश्वरस्य सर्वोत्कर्षे' इति व्याख्या। 'मानम्' इत्यनन्तरं शेषः- **शङ्कयत इति** ॥ तच्छब्दस्य अपिशब्देनान्वय इत्यभिप्रेत्योक्तम्- **तदपीति** ॥ 'अक्षजागमयोः' इति व्याख्याय शेषमाह- **अन्यतरदिति** ॥ अप्रामाण्योपपादनोपयोगितयाऽर्थमाह- **कवयो न्यायविद इति** ॥ 'यद् उपजीव्यप्रमाणविरोधि न तत् प्रमाणम्' इति न्यायवेदिन इत्यर्थः।

यस्य 'अतः' इत्यस्योत्तरत्र अन्वय इत्युक्तम्, तमनूद्यार्थमाह- **अत उपजीव्य-विरोधादिति** ॥ 'विश्वतः परमां नित्यं विश्वं नारायणं हरिम्'[१] इत्यादिश्रुति-सिद्धम् ईश्वरं गृहीत्वा प्रत्यक्षेण आगमेन वा तत्र सर्वोत्कर्षाभावो बोद्धव्यः। न चैवं युक्तम्। श्रुत्यैव सर्वोत्कृष्टतयाऽवगतत्वेन धर्मिग्राहकोपजीव्यप्रमाण-विरोधितया स्वयमुत्थानायोगादिति भावः। **केचित्तु** सर्वोत्कर्षाभाववेदक-प्रत्यक्षागमौ प्रति प्रतियोगिभूतसर्वोत्कर्षप्रतिपादकवेदस्योपजीव्यत्वात् तद्विरोधात् इत्यर्थ इत्याहुः। **द्वितीयः** 'युक्तिः' इति पक्षः। 'विष्णुः दोषी चेतनत्वात्' इति युक्तेः धर्मिभूतविष्णुज्ञानाभावे आश्रयासिद्धिप्रसङ्गेन तज्ज्ञाने वाच्ये, तस्य वेदेतरप्रमाणेन असम्भवात् वेदेनैव तस्मिन् वक्तव्ये, तेन 'निरनिष्टो निरवद्यः' इत्यादिना निर्दोषत्वेनैव सिद्धत्वाद् उपजीव्यवेदविरोधेन सर्वोत्कर्षविरुद्धदोषे युक्तेरनवकाशात् स पक्षो निरस्त इत्यर्थः। चशब्दोऽवधारण इत्यभिसन्धायोक्तम्- **नैवेति** ॥ हिशब्दार्थः- **यत इति** ॥

ननु 'युक्तिरपि नोत्कर्षाभाववेदने मानम्' इत्यत्रार्थे दृष्टिशब्दोदितप्रत्यक्षा-पेक्षया दुर्बलज्ञानोत्पादकत्वं कथं हेतुः ? व्यधिकरणत्वात्, इत्यत आह- **दृष्टेः**

१. म.ना.उ. नारायणसूक्तम्।

**श्रुतेरिति ॥** 'सकाशात्' इति शेषः । 'यतस्ता हरिणा दृष्टाः श्रुता एवाखिलैः जनैः । श्रुतयो दृष्टयश्चेति तेनोच्यन्ते पुरातनैः ॥' (ब्रह्माण्डे) इति [1]वचनेन दृष्टिशब्दस्य श्रुतिपर्यायत्वावगतेरिति भावः । तथा च **भावप्रदीपिका**- 'दृष्टेः= श्रुतेः सकाशात्' इति । 'दृष्टेः' इत्युपलक्षणं मत्वोक्तम्- 'श्रुतेः' इति, इत्यपि **आहुः** । 'ऊना मतिः यया सा तथोक्ता' इति विग्रहं हृदि निधाय तदभिप्रेतमर्थमाह- **जात्यैव दुर्बलज्ञानोत्पादिकेति ॥**

[2]'प्रकृतोपयुक्त एव' इत्यत्र युक्तिः- **उत्कर्षस्येति ॥** तं श्रुतिशेषलब्धमर्थम् । विरोधिप्रत्यक्षागमाभ्यामप्युत्कर्षाभावस्य शङ्कितत्वात् कथं भाष्ये युक्तिमात्र-ग्रहणम् ? इत्यत आह- **युक्तिभिरित्युपलक्षणमिति ॥** विरुद्धप्रत्यक्षागमावपि युक्तिपदेन लक्षणया ग्राह्यौ इत्यर्थः । न केवलम् [3]आजनिसिद्धप्रद्वेषेणोत्कर्षापलाप इति भाष्यस्थापिपदार्थ इति **आहुः । केचित्तु** 'उपलक्षणम्' इत्युक्त्या भाष्ये [4]अपि-शब्दपाठो लेखकदोषमूल इति सूचितमित्यप्याहुः । **अन्ये तु** 'एतदपलापोऽपि' इत्यपिशब्दो भिन्नक्रमः । न केवलम् उत्कर्षस्य द्वेषो न युक्तः, अपि त्वपलापोऽपीति समुच्चयार्थ इति वदन्ति । 'अविद्यमानत्वादि कल्पयति' इति भाष्यमनुसृत्य अपलापपदार्थमाह- **अविद्यमानत्वादिकल्पनमिति ॥** आदिपदेन अनिर्वाच्यत्वं गृह्यते ।

**अत इत्युक्तमेवेति ॥** 'न तत् प्रमाणम्'[5] इत्यत्र हेतुसमर्पकेण अतः-शब्देनोक्तमित्यर्थः । 'प्रत्यक्षादेः' इत्यत्र आदिशब्देन विरोध्यागमग्रहः । हेतुमेवाह- **बाधकाभावादिति ॥** वेदविरोधाद् युक्तिप्रत्यक्षागमानामसत्त्वम्, तथा चोत्कर्षे बाधकाभावः, ततश्च बाधकाभावात् सदैव माहात्म्यं वेदैरुच्यत इति समग्र-भाष्यार्थो द्रष्टव्य इति भावः । ननूत्कर्षस्य सत्त्वोपसंहाराय प्रवृत्ते भाष्ये 'सन्नेवोत्कर्षो

१. विष्णुतत्त्वविनिर्णये उदाहृतेन
२. प्रकृतोपयुक्तश्चेत्युक्तिः- उत्कर्षस्येति ॥
३. आजन्मसिद्धेत्यर्थः ।
४. 'युक्तिभिरपि' इत्यत्र ।
५. भाष्ये सौकरायणश्रुतौ ।

वेदैरुच्यते' इत्येव वक्तव्यम्। तत्किमर्थं 'सदेव' इति नपुंसकलिङ्गप्रयोगः ? इत्यत आह- **उत्कर्षस्य सत्त्व इति** ।। उत्कर्षस्य सत्त्वे या श्रुतिरुपन्यस्ता 'तथापि ह्यस्त्येव, न चात्र शङ्का' इति, तत्र 'तत्' इति नपुंसकलिङ्गतच्छब्दव्याख्यानाय 'माहात्म्यम्' इत्यभापतेत्यर्थः। 'उत्कर्षस्य प्रकृतत्वेऽपि' इति क्वचित् पाठः। **भावप्रदीपिकायां तु**- 'न विष्णुः सर्वोत्कृष्टः पुरुषत्वात् सम्मतवत्' इति युक्तिविरोधो भगवतः सर्वोत्कर्षे ? इत्यत आह- **अत इति** ।। उक्तश्रुतेरेवेत्यर्थः। ननु युक्तेरपि स्वतन्त्रप्रमाणत्वात् तद्विरुद्धश्रुतिबोधितं भगवन्माहात्म्यम् असत् किं न स्यात् ? इत्यत आह- **अत इति** ।। उपजीव्यवेदविरोधादित्यर्थः इति व्याख्यानम्।

भाष्यम्

अवान्तरं च तात्पर्यं तत्रास्ति। उक्तं च तत्रैव-

'अवान्तरं तत्परत्वं च सत्त्वे, महद्वाऽप्येकत्वात्[1] तयोरनन्ते।'

इति। श्यामत्वाद्यभिधानाच्च। युक्तं च पुरुषमतिकल्पितयुक्त्यादेराभासत्वम्। अज्ञानसम्भवात्। न तु स्वतः प्रमाणस्य वेदस्याऽभासत्वम्। अदर्शनं च सम्भवत्येव। पुंसां बहूनामप्यज्ञानात्। तर्ह्यस्मदनधीतश्रुत्यादौ विपर्ययोऽपि स्यादिति न वाच्यम्। यतस्तत्रैवाह-

'नैव तद्विरुद्धा[2] वाचो नैव तद्विरुद्धा[3]
युक्तयः इति ह प्रजापतिरुवाच[4]।' इति।

तद्विरुद्धं च जीवसात्म्यम्[5]।

---

१. अ. एकत्वात्    २.३. अ. नैतद्विरुद्धा
४. 'प्रजापतिरुवाच' इति द्विवारं क्वचित्।
५. अ. जीवस्य सात्म्यम्, जीवसाम्यम्।

## प्रमेयदीपिका

ननु प्रतिपन्नस्य [1]विद्यमानत्वादिकं बाधकाभावेन कल्प्यम् । स्वतः प्रामाण्यात् । न चोत्कर्षस्य सत्त्वं वेदात् प्रतिपन्नम् । उत्कर्षे तत्सत्त्वे च तात्पर्याङ्गीकारे वाक्यभेदप्रसङ्गात्, इत्यत आह- **अवान्तरं चेति** ॥ चशब्दस्य **तत्र सत्त्वे च** इत्यन्वयः । उभयत्र महा[2]तात्पर्याभावान्न दोषः । एतत्कुतः? इत्यत आह- **उक्तं चेति** ॥ **तत्रैव** तस्यामेव श्रुतौ । अङ्गीकृत्य चेदमुक्तम् । वस्तुतस्तूत्कर्षसत्त्वे[3] महदपि तत्परत्वम् । कुतः ? अनन्तसम्बन्धिनोः **तयोः** उत्कर्षस्य तत्सत्त्वस्य चैकत्वात् । 'अनन्ते' इति प्रकृतत्वादेवोक्तम् ।

एतदुक्तं भवति- [4]प्रमाणं प्रवर्तमानं विधिरूपं निषेधरूपं वा, न तूदासीनम्[5] । तस्य च बाधाभावे स्वत एव सत्त्वासत्त्वलक्षणौ विधिनिषेधौ सिध्यतः ; किं तत्र तात्पर्यान्तरकल्पनया ? इति । ननु निराकारमेव ब्रह्म श्रूयते । तत् कथं तद्गुणोत्कर्षे सर्वश्रुतीनां महातात्पर्यं स्यात् ? इत्यत आह- **श्यामत्वादीति** ॥ एतच्चानन्तरातीताध्याये ( १२.१ ) प्रपञ्चितम् । वेदविरोधाद् युक्त्यादेराभासत्वम् इत्युक्तम् । तदयुक्तम् ? नियामकाभावात् । विपर्ययस्यापि सुवचनात्, इत्यत आह- **युक्तं चेति** ॥ **युक्तम्** सम्भावितम् । **अज्ञानसम्भवात्** अज्ञानमूलत्वसम्भवात् । [6]अज्ञानं चोपाधिव्यभिचारादिविषयम् । **स्वतः** [7]प्रमाणस्य अपौरुषेयतया पुरुषगुणानपेक्षप्रमाणभावस्य ।

---

१. अविद्यमानत्वादिकम् ( वि. ) २. तात्पर्याभावात् ( वि. )
३. क. 'उत्कर्षसत्त्वे' इत्यतः परं 'सर्वेषाम्' इत्यधिकः पाठः ।
४. प्रमाणं हि ( वि. ) ५. न पुनरुदासीनम् ( वि. )
६. क्वचित् चशब्दो नास्ति । ७. क. स्वतःप्रामाण्यस्य

युक्तेरज्ञानमूलत्वसम्भावना निर्बीजा ? इत्यत आह[1] - **अदर्शनं चेति ॥**[2] **सम्भवति** शङ्कार्हमित्यर्थः।

एतदुक्तं भवति- वेदस्य युक्त्यादेश्च परस्परविरोधे, द्वयोः प्रामाण्यानुपपत्तौ अन्यतरस्याऽभासत्वे कल्पनीये, युक्त्यादेरेव तत् कल्प्यम्, सम्भवात्; न तु वेदस्य, असम्भवात्। निरवकाशेन सावकाशस्य बाधदर्शनादिति। [3]पुरुषेष्वदर्शनम् आशङ्कमानानाम् अतिप्रसङ्गमाशङ्क्य निषेधति- **तर्हीति ॥** **विपर्ययः** भगवद्गुणोत्कर्षस्य। 'सर्ववाचाम्'[4] इति श्रुत्यैवोक्तत्वात् इति परिहारे स्थिते, अन्यमप्याह- **यत इति ॥** [5]तस्यामेव श्रुतौ **आह** वेदपुरुषः। **एतद्विरुद्धाः** भगवद्गुणोत्कर्षविरुद्धाः। 'उत्कर्षे हि' इत्यादिनोक्तमुपसंहरति- **तदिति ॥** सर्ववेदानां यद् भगवद्गुणोत्कर्षे महातात्पर्यमुक्तं तद्विरुद्धं [6]**जीवसात्म्यम्** ईश्वरेण जीवस्यैकात्म्यम्।

## भावदीपिका

'तत्र' इत्यनूद्य 'सत्त्वे' इति व्याख्याय, तत्र 'च' शब्दः संयोजितः। तथा च 'उत्कर्षे महातात्पर्यम्, सत्त्वे चावान्तरम्' इत्यर्थः। **अङ्गीकृत्येति ॥** 'उत्कर्षतत्सत्त्वयोः धर्मधर्मिभावेन भेदमङ्गीकृत्य उभयत्र महातात्पर्याभावेन वाक्यभेदो न' इत्येतद् अङ्गीकृत्योक्तमित्यर्थः। 'तयोः' इत्यन्तेनैव पूर्णत्वात् श्रुतौ 'अनन्ते' इति पदमधिकम् ? इत्यत आह- **प्रकृतत्वादेवोक्तमिति ॥** 'विष्णोरनन्तस्य परात्परस्य' इति पूर्ववाक्य इत्यर्थः।

---

१. ख. अज्ञानमूलत्वसम्भावना न निर्बीजेत्याह।

२. 'अदर्शनमिति' इति श्री.टि.सम्मतः पाठः स्यात्।

३. उपाध्यादियुक्तिदोषाणाम् अदर्शनमित्यर्थः। (भा.दी.-राघ.)

४. सौक.श्रु.

५. भाष्ये 'तत्र' इत्यस्यार्थः।

६. जीवस्य सात्म्यम् (पा.)

**प्रमाणम्** उत्कर्षादिप्रतिपादकम्। **तस्य** प्रमाणप्रतिपादितोत्कर्षरूपार्थस्य। **नत्विति** ॥ विधिनिषेधाववधूय प्रत्ययायोगादिति भावः । **तत्र** सत्त्वं । **तात्पर्यान्तरेति** ॥ उत्कर्षे तत्सत्त्वे च पृथक् तात्पर्यं न कल्प्यम्। उत्कर्षे महा-तात्पर्यसिद्ध्या तत्सत्त्वेऽपि तत्सिद्धेरिति भावः। **अनन्तरातीताध्याय इति** ॥ 'श्यामोऽथवा हृदये सोऽष्टबाहुः ध्येयः स वै लोहितादित्यवर्णः'[१] इत्यादि-श्रुतेरुदाहरणेन प्रपञ्चितमित्यर्थः। **इत्युक्तम्**[२] 'अतः' इत्यनेनेत्यर्थः। **विपर्यय-स्यापीति** ॥ युक्त्यादिविरोधेन वेदस्याप्याभासत्वस्येत्यर्थः। **उपाधीति** ॥ तथा च 'उपाधिप्रतिपक्षौ तु क्व नामातीव दुर्बलौ' इति वचनाद् उपाधि-व्यभिचार-सत्प्रतिपक्षादिभिः युक्त्यादेराभासत्वं वक्तुं शक्यमिति भावः। ननु युक्त्यादेरपि स्वतः प्रामाण्यात् किं विशिष्याभिधीयते- 'स्वतः प्रमाणस्य वेदस्य' इति ? अतस्तद् व्याचष्टे- **अपौरुषेयेत्यादिना** ॥ **गुणेति** ॥ आप्तोक्तत्वेत्यर्थः । **अदर्शनमितीति** ॥ उपाधिव्यभिचारयोरदर्शनमिति भावः।

**सम्भवादिति** ॥ अज्ञानमूलकत्वसम्भवादित्यर्थः। ततश्च सावकाशत्वमिति भावः । **असम्भवादिति** ॥ अज्ञानमूलकत्वासम्भवादित्यर्थः । ततश्च निरवकाशत्वमिति भावः। **आशङ्कमानानामिति** ॥ कर्मणि षष्ठी। तथाच बहुष्वपि पुरुषेष्वज्ञानम् आशङ्कमानान् सिद्धान्तिनः प्रति पूर्वपक्षिणा दत्तो योऽतिप्रसङ्गः तमाशङ्क्य इत्यर्थः। **तर्हीतीति** ॥ बहूनामप्यज्ञान इत्यर्थः। 'सर्ववाचाम्' इत्यतः पूर्वं 'कुतो न वाच्यमिति चेत्' इति वाक्यमध्याहार्यम्। समानश्चासावात्मा च सात्मा, तस्य भावः सात्म्यम्, समानशब्दश्चैकत्वार्थक इत्याशयेनाह- **सात्म्य-मिति** ॥

---

१. गी.भा. १२.१

२. 'अतो विरुद्धं तु यदत्र मानम्' इति भाष्योक्तप्रमाणे।

## भावरत्नकोशः

**प्रतिपन्नस्य** प्रतीतस्य 'विद्यमानत्वादिकम्' इत्यत्रादिशब्देनानिर्वाच्यत्वं गृह्यते। **स्वतः प्रामाण्यात्** प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वात्। 'तत्र' इत्यनुवादः 'सत्त्वे' इति व्याख्या। **उभयत्र** उत्कर्षे तत्सत्त्वे च। **दोषः** वाक्यभेदप्रसङ्गदोषः। **एतद्** उभयत्र महातात्पर्याभावेन वाक्यभेदो नास्तीत्येतत्। **तस्यां** सौकरायणाख्यायाम्। **इदमुक्तमिति ॥** उत्कर्षसत्त्वयोः धर्मधर्मिभावेन भेदमङ्गीकृत्य उभयत्र महातात्पर्याभावेन वाक्यभेदो नास्तीत्येतदुक्तमित्यर्थः। 'तयोः' इत्यनुवादः 'उत्कर्षस्य तत्सत्त्वस्य च' इति व्याख्यानम्। ननु भगवदितरत्रापि वस्तुस्वरूपतत्सत्त्वयोः अभेदात् किं विशिष्याभिधीयते- 'अनन्ते' इति ? इत्यत आह- **प्रकृतत्वादेवेति ॥** 'विष्णोरनन्तस्य'[१] इत्युदाहृतश्रुतौ प्रकृतत्वादित्यर्थः ; नत्वितरत्र धर्मधर्मिणोरभेदाभावात्, इति एवशब्दः।

'उत्कर्षसत्त्वे महदपि वा तत्परत्वम्' इत्यङ्गीकारे वाक्यभेददोषो दुष्परिहरः? इत्यतो वाशब्दद्योतित-अनास्थातात्पर्यं दर्शयति- **एतदुक्तं भवतीति ॥ उदासीनं** वस्तुसत्त्वासत्त्वानवगाहि । प्रकृतम् अनुसन्धापयन्नाह- **सत्त्वासत्त्वलक्षणाविति ॥ तात्पर्यान्तरकल्पनयेति ॥** उत्कर्ष इव तत्सत्त्वे पृथक् महातात्पर्यं न कल्पनीयम् । वस्तुस्वरूपमहातात्पर्यस्यैव तत्सत्त्वमहातात्पर्यरूपत्वादिति भावः। 'श्यामोऽथवा हृदये सोऽष्टबाहुर्ध्येयः स वै लोहितादित्यवर्णः'[२] इत्यादिना श्यामरूपत्व-अष्टबाहुत्वाद्याकारसमभिधानादिति भाष्यार्थः। तर्हि 'अरूपम्' इत्यादेः का गतिः ? इत्याशङ्क्याह- **एतच्चेति ॥** अरूपित्वादिकम्। लौकिकरूपाद्यभावपरत्वम् 'अरूपत्वादेस्तु'[३] इत्यादिना द्वादशाध्याये सप्रपञ्चं निरूपितमित्यर्थः। उभयोः प्रमाणत्वे एकविरोधेनापरस्याभासत्वे नियामकाभाव इत्येतदुपपादयति- **विपर्ययस्यापीति ॥** युक्तिविरोधेन वेदाभासत्वस्यापि सुखेन

१. सौक.श्रु.　　　२. गी.भा. १२.१ श्लोके उदाहृतश्रुतिः ।
३. गी.भा. १२.१

वक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः । ननु 'युक्तम्' इति युक्तिनिश्चितमित्यर्थः । 'अज्ञानसम्भवात्' इति च सम्भावकं भाषितम्। सम्भावकेन च सम्भव एवोत्पत्तुमर्हति, न निश्चयः ? इत्याशङ्क्य, अत्र विवक्षितं युक्तशब्दार्थमाह- **युक्तं सम्भावितमिति** ।। अचेतनयुक्त्यादेः अज्ञानसम्बन्धः कथम् ? इत्यत आह- **अज्ञानमूलत्वसम्भवादिति** ।। घटादिविषयकाज्ञानस्य युक्त्याद्याभासे मूलत्वं कथं स्यात् ? इत्यत अज्ञानविषयं दर्शयति- **अज्ञानं चेति** ।। आदिशब्देन 'प्रबलप्रमाणविरोधशब्दितकालात्ययापदिष्टत्वपरिग्रहः।[1]

करणानां प्रामाण्यस्योत्पत्तौ स्वतस्त्वं नाम प्रमाणजननशक्तेर्ज्ञानजननशक्त्यभिन्नत्वम्। तच्च करणत्रयसाधारणमिति किं विशिष्याभिधीयते- 'स्वतः प्रमाणस्य वेदस्य' इति[2] वेदमात्रविषयं स्वतः प्रामाण्यं दर्शयति- **अपौरुषेयतयेति** ।। **गुणः** आप्तोक्तत्वम् । **प्रमाणभावस्य** प्रमाणत्वस्य । इदमेव वेदप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमिति भावः। **निर्बीजेति**।। सम्भावना हि सम्भावकसद्भावे स्यात्। न चात्र तथाविधं सम्भावकमुपलभामह इति शङ्कितुर्हृदयम्। 'अदर्शनम्' इति भाष्यपदस्य 'उपाधिव्यभिचारादिविषयकमज्ञानम्' इत्यर्थः। सम्भवति= सम्यग्भवत्येवेति कथं निर्धारणम् ? पुरुषेष्वज्ञानाभावस्यापि प्रेक्षावत्सु सम्भवात्, इत्यतः प्रकृतानुगुणविवक्षितमर्थमाह- **शङ्कार्हमिति** ।। प्रायेण पुंसाम् अज्ञानदर्शनाद् अत्रानुमानकल्पकस्य 'पुंस्त्वादिति भावः।[3]

ननु करणेषु स्वतः प्रामाण्यं विविधं व्यवस्थापितमिति वैषम्यमात्रमायातम्, न पुनर्वेदविरोधेन युक्त्यादेराभासत्वे नियामकमुक्तम् ? इत्यतो भाष्यभावमाह- **एतदुक्तं भवतीति** ।। **सम्भवात्** अज्ञानमूलकत्वस्य शङ्कार्हत्वात् । तथा च तस्य सावकाशत्वम्। **असम्भवात्** तत्र पुरुषाभावेन तदज्ञानमूलत्वासम्भवात् निरवकाशमिति भावः। **अदर्शनम्** अज्ञानम् **आशङ्कमानानां** सिद्धान्तिनाम्।

---

१. प्रबलप्रमाणविरोधिशब्दितकालात्ययापदिष्टपरिग्रहः (पा.)

२. इति हेतोरित्यर्थः ।　　३. 'पुंस्त्वस्य भावात्' इति पाठः स्यात् ।

**सर्ववाचामिति श्रुत्यैवेति ॥** 'अवाच्योत्कर्षे महत्त्वात् सर्ववाचाम्' इति पूर्वोदाहृतश्रुत्यैव सर्वशब्दोपादानेन अस्मदधीतानाम् अनधीतानां च श्रुतिवाचां ग्रहणाद् अनधीतश्रुतावपि गुणोत्कर्षविपर्ययो नास्तीत्यर्थस्योक्तत्वादित्यर्थः । **अन्यमप्याहेति ॥** उक्तसर्वार्थावधारणार्थाय [१]द्विरुक्तेरत्र श्रवणेन 'पूर्वोदाहृतश्रुतौ[२] सर्वशब्दः सङ्कुचितपरोऽस्तु ?' इति शङ्कानर्हपरिहारमाहेत्यर्थः । 'तत्रैव' इत्यस्यार्थः- **तस्यामेवेति ॥** 'आह' इत्याख्यातोपात्तं कर्तारं निदर्शयति- **वेदपुरुष इति ॥** समानश्चासावात्मा च सात्मा, तस्य भावः सात्म्यम् । समानशब्दश्च 'समानग्रामोऽयम्' इत्यादाविव एकार्थः । [३]'समानस्य' इति योगविभागात् 'साधर्म्यम्' इत्यादाविव समानशब्दस्य 'स'भाव इति भावेन तदनूद्य व्याचष्टे- **सात्म्यमीश्वरेण जीवस्यैकात्म्यमिति ॥**

## भाष्यम्

'आभास एव च' (ब्र.सू. २.३.५०) इति चोक्तम् । जनमेजय उवाच[४]-

'बहवः पुरुषा ब्रह्मन् उताहो एक एव तु ।
को ह्यत्र पुरुषश्रेष्ठः तं भवान् वक्तुमर्हति ॥

१. 'नैतद्विरुद्धा' इति

२. 'सर्ववाचाम्' इति सौकरायणश्रुतौ ।

३. 'समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु' (पा.सू. ६.३.८४) 'सः' इति वर्तते । समानस्य स इत्ययमादेशो भवति च्छन्दसि विषये मूर्धनृप्रभृति उदर्कमित्येतानि उत्तरपदानि वर्जयित्वा । अनुभ्राता सगर्भ्यः । 'समानस्य' इति योगविभाग इष्टसिद्ध्यर्थः क्रियते । तेन सपक्षः साधर्म्यं सजातीय इत्येवमादयः सिद्धा भवन्ति । (काशिका)

४. अ. जनमेजय उवाच इति न पठ्यते ।

श्रीवैशम्पायन उवाच[१]-

'नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्भव ।
बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते ।
[२]तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम् ॥'[३]

इति[४] मोक्षधर्मे । न च तत्सर्वं स्वप्नेन्द्रजालवत्[५] । 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्' (ब्र.सू. २.२.२९) इति[६] भगवद्वचनम् । न च स्वप्नवत् एकजीवकल्पितत्वे मानं पश्यामः । विपर्यये माश्वोक्ता[७] द्वितीये । उक्तं च आयास्यशाखायाम्-

'स्वप्नो ह वाऽयं चञ्चलत्वान्न च स्वप्नो न हि 'विच्छेद एतदिति ।' इति ।

प्रमेयदीपिका

सूत्र-इतिहासविरुद्धं चेत्याह- **आभास इति ॥** 'बहवः' इति पक्षेऽपि किं सर्वे समा उतैकः श्रेष्ठः ? द्वितीये, कोऽसौ अत्र पुरुषेषु श्रेष्ठः ? कथं च श्रेष्ठः? तं तथा[९] वक्तुम् अर्हतीति। **एतत्** एतस्मिन् जगति। **किन्तु,** बहवः।

---

१,२. अ. उवाच इति क्वचित् न पठ्यते। 'तथा तं पुरुषम्' इति श्लोकार्धोऽपि।
३. बहवः पुरुषा ब्रह्मन् उताहो एक एव तु। को ह्यत्र पुरुषः श्रेष्ठः को वा योनिरिहोच्यते॥ श्रीवैशम्पायन उवाच- नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह। बहूनां पुरुषाणां च यथैका योनिरुच्यते । तथा तं पुरुषं विश्वं व्याख्यास्यामि गुणाधिकम् ॥' भा.कुम्भ.१२.३६०.१-३, गी.प्रे.१२.३५०.१-३, पुणे.१२.३३८.१-३
४. अ. इति च
५. अ. स्वप्नेन्द्रजालादिवत्
६. अ. इति हि
७. मा तूक्ता, मा चोक्ता (पा.)
८. विच्छेदो (पा.)
९. तथा च (वि.)

**तेषां बहूनां पुरुषाणां** मध्ये [1]**या योनिः** यः कारणभूतः [2]**स श्रेष्ठः**। [3]**यथा च तं पुरुषं तथा** व्याख्यास्यामि। **विश्वं व्याप्तम्**।

स्यादेतत्। 'सर्वं जगत् स्वप्नवत् एकाज्ञानकल्पितम्' इति **एके**। 'इन्द्रजालवत् अनेकाज्ञानकल्पितम्' इति **अपरे**। अप्रकृष्टापेक्षश्चोत्कर्षः। तथा चापकृष्टस्य विश्वस्य मिथ्यात्वाद् उत्कर्षस्य सत्त्वं कथं स्यात्? कथं च तत्र सर्ववेदानां महातात्पर्यम्? इत्यत आह- **न चेति ॥ भगवद्वचनं** 'यतः' इति शेषः। इतोऽप्येवमित्याह- **न चेति ॥ कल्पितत्वे** विश्वस्य। एवं 'बहुजीवकल्पितत्वेऽपि' इति वाच्यम्। **विपर्यये** सत्यत्वे। तर्हि कथं विश्वस्य पुराणेषु स्वप्नादिसाम्यमुच्यते? इत्यत आह- **उक्तं चेति ॥ अयं प्रपञ्चः स्वप्न इवोच्यते**[4]। **चञ्चलत्वात्** अनित्यत्वात् विकारित्वाच्च **एकप्रकारेण अनवस्थानाच्च**[5], **न तु स्वप्नः**, साक्षान्मिथ्या इति यावत्। **कुतः**? **एतत् एतस्य विच्छेदः बाधो न हि** इत्यर्थः। यद्यपि स्वप्नः सत्यः। तथाऽप्यङ्गीकारवादोऽयम्। **मिथ्यार्थप्राचुर्याद्वा**[6]।

## भावदीपिका

**आभास इतीति** ॥ 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव'[7] इति प्रतिबिम्बत्वाच्च न मत्स्यादिसाम्यमिति सूत्रार्थः। **कथं** केन धर्मेण। **तम्** पुरुषम्। **तथा** तद्धर्मविशिष्टत्वेन। 'नैतदिच्छन्ति' इत्याद्यनन्तरम् अध्याहार्यमाह- **किन्त्विति** ॥ अभेदस्य बाधितत्वात्। पूर्णार्थकत्वे च 'गुणाधिकम्' इत्यनेन पुनरुक्तिप्रसङ्गादाह- **व्याप्तमिति** ॥

---

१. यो योनिः कारणभूतः (पा.) २. 'सः' इति नास्ति (वि.)
३. तथा च (पा.) ४. वाशब्दार्थ इवेति।
५. 'एकप्रकारेण अनवस्थानाच्च' इति क्वचिन्नास्ति।
६. मिथ्यार्थे प्राचुर्याद्वा (पा.) ७. कठ. २.२.१०

**एकेति ॥** एकजीवेत्यर्थः । **अनेकेति ॥** अनेकजीवेत्यर्थः । 'वैधर्म्याच्च' इति सूत्रस्य ''न च दृष्टस्यापि [१]स्वप्नादिवदभावः । तस्योत्तरकाले 'स्वप्नोऽयम्'[२], 'नायं सर्पः'[३] इत्याद्यनुभवात् । न च अत्र [४]तादृशं प्रमाणमस्ति'' इत्यर्थो द्रष्टव्यः । **पुराणेष्विति ॥** 'अविद्यमानोऽप्यवभाति हि द्वयोर्ध्यातुर्धिया स्वप्नमनोरथौ यथा'[५] इति भागवतादिष्वित्यर्थः । **साक्षाद्** अनुपचारेण । **सत्य इति ॥** तथा च 'न स्वप्न इत्युक्तमयुक्तम्' इति भावः । **मिथ्यार्थे** जाग्रत्त्वे । जाग्रद्दृष्टपदार्थभेदस्यैव प्राचुर्येण प्रतीयमानत्वात्, तस्य च मिथ्यात्वात्, तदपेक्षया 'न च स्वप्नः' इत्युक्तमित्यर्थः ।

## भावरत्नकोशः

**सूत्रेति ॥ यद्यपि 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव'[६] इति श्रुतौ जीव ईश्वरस्याभासः= प्रतिबिम्ब एव प्रतिपन्न इति, न मत्स्यादिसाम्यम् इत्यर्थप्रतिपादनाय प्रवृत्तमिदं सूत्रम्, न पुनरीश्वरस्य जीवैक्यनिषेधाय । तथाऽपि 'आभासत्वेन यदा साम्यमपि न, तदा किमु वक्तव्यं सात्म्यं नास्ति' इत्याशयेन तत्सूत्रोदाहरणमिति भावः । इतिहासः** भारतम् । न केवलं महातात्पर्य-युक्तिविरुद्धमिति चशब्दः । 'अत्र' इत्यनुवादः, 'पुरुषेषु' इति व्याख्या । **श्रेष्ठः** पुरुषः कोऽसौ ? **तं श्रेष्ठं तथा** तेन प्रकारेण । अध्याहारेण योजयति- **किन्तु बहव इति ॥** 'एष्टव्याः' इति शेषः । **श्रेष्ठो यथा च** येन प्रकारेण श्रेष्ठः **तं श्रेष्ठं तथा** तेन प्रकारेण । विश्वाभेदस्य बहुमानविरुद्धत्वात्, पूर्णत्वस्य 'गुणाधिकम्' इत्यनेन प्राप्तत्वात्, विवक्षित-मर्थमाह- **विश्वं व्याप्तमिति ॥**

प्रकृतार्थेन सङ्गतिं वदन्, दृष्टान्तद्वयोक्तिकृत्यं च सूचयन्नाह- **स्यादेतदि-त्यादिना ॥ एकाज्ञानकल्पितम्** एकजीवाज्ञानकल्पितम् । **कथमिति ॥**

---

१. आदिपदेन रज्जुभुजङ्गादि । २. 'न जाग्रत्' इति शेषः ।
३. 'किन्तु रज्जुः' इति शेषः । ४. 'ब्रह्मैवेदम्, न जगद्' इति बाधरूपम् ।
५. भाग. ११.२.३८ ६. कठ. २.२.१०

'शशविषाणादुत्कर्षो गोविषाणस्य' इत्यत्र प्रतियोगिभूतशशविषाणस्य मिथ्यात्वे तत्प्रतियोगिकगोविषाणोत्कर्षो यथा सन्न भवति, तथा प्रकृतेऽपि जगन्मिथ्यात्वे तत्प्रतियोगिकोत्कर्षः कथं सन् स्यादिति भावः। तत्र [1]असत्यर्थे। **भगवद्वचनं ब्रह्मसूत्ररूपम्। इतोऽपीति ॥** न केवलं ब्रह्मसूत्रविरुद्धत्वात् स्वप्नेन्द्रियजालवत् जगन्मिथ्यात्वम् अयुक्तम्। किन्तु हेत्वन्तराद्= मानाभावरूपादपीत्यर्थः। 'एक-जीवकल्पितत्वे' इत्यत्र प्रकृतोपयोगाय शेषमाह- **कल्पितत्वे विश्वस्येति ॥** 'विपर्यये= कल्पितत्वस्य विपर्यये' इत्यस्य निर्गलितमाह- **सत्यत्व इति ॥** **भावप्रदीपिकायां तु-** ननु भगवतो वहुपुरुषयोनित्वादिकम् उक्तम्[2], तत् सर्वं माययैवेति किं न स्यात्? इत्यत आह- **न चेति ॥**[3] न स्वप्नादिवत् ईश्वरमाहात्म्यं मायिकमित्याह - **न च स्वप्नवदिति ॥** यदि स्वप्नादिवदिष्यते तर्ह्येककल्पितं स्यात्। न च तत्र प्रमाणं पश्याम इत्यर्थः। न केवलं मायिकत्वे प्रमाणाभावः, किन्तु; अमायिकत्वे च सन्ति प्रमाणानीत्याह- [4]**विपर्यय इति ॥**

**तर्हि** भगवन्माहात्म्यस्यामायिकत्वे। **पुराणेषु** 'स्वप्नमनोरथो यथा'[5] इत्यादि-भागवतादिषु। श्रौत'वा'शब्दार्थः 'इव' इति। भूधरादेः वियुदादेरिव चञ्चलत्वा-भावादाह- **अनित्यत्वाद् विकारित्वाद् एकप्रकारेणानवस्थानाच्चेति ॥** इदं च [6]हेतुद्वयं [7]श्रौतचशब्दसमुचितमिति ज्ञातव्यम्। चशब्दः तुशब्दार्थोऽपीत्या-शयेनोक्तम्- **न तु स्वप्नः साक्षादिति ॥** अनुपचारेण। 'स्वप्न इव' इति स्वप्न-सादृश्योक्त्यैव स्वप्नभेदस्य प्राप्तत्वात् वियदादिप्रपञ्चस्य परेणापि स्वप्नार्थ-भेदाङ्गीकारात् 'न च स्वप्नः' इति किमुच्यते ? इत्यत आह- **साक्षान्मिथ्येति यावदिति ॥** स्वप्न इव स्वरूपतो धर्मतश्च मिथ्याभूत इत्यर्थः। साक्षान्मिथ्या=

---

१. 'उत्कर्षे' इति शेषः। २. शा.प. ३०.१

२. 'न च तत्सर्वं स्वप्नेन्द्रजालवत्' इति भाष्ये।

४. एतत्पर्यन्तं भावप्रदीपिकानुवादः। ५. भाग. ११.२.३८

६. 'विकारित्वात्', 'एकप्रकारेणानवस्थानाच्च' इति।

७. श्रुतौ 'न च स्वप्नः' इत्यत्र।

मुख्यतो मिथ्या इत्यपि **आहुः** । अनुपचारेण स्वप्नो न भवतीत्यस्य तात्पर्यम्- **मिथ्येतीत्यपि आहुः । स्वप्नः सत्य इति ।।** तथा च तत्साम्योक्तिर्नानिष्टेति अनित्यत्वादिना तदुपपादनं व्यर्थमिति भावः । **अङ्गीकारवाद इति ।।** परोक्तं स्वप्नमिथ्यात्वमङ्गीकृत्य पुराणेषु तत्साम्योक्त्या प्रसक्तं विश्वमिथ्यात्वं निरसितुम् इयमुक्तिरित्यर्थः । न च मिथ्यार्थस्यानित्यत्वाद्यभावः । परमते मिथ्यार्थस्या-विद्योपादानकत्वात्, ज्ञाननाश्यत्वाच्च अनित्यत्वादेरभ्युपगमादिति भावः । स्वमतेनाह- **मिथ्यार्थेति ।।** तथा च मल्लग्रामादिवत् प्राचुर्यापेक्षया व्यपदेशात् पुराणेषु स्वप्नसाम्योक्त्या प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं प्रसज्यते । अतस्तदुपपादनं कृतमिति भावः । न च स्वमते मिथ्यार्थस्यात्यन्तासत्त्वात् कथमनित्यत्वादिकमिति वाच्यम् । अनित्यत्वं= नित्यत्वाभावः विकारित्वम्= एकप्रकारेणानवस्थान-मित्यभ्युपगमादिति केचिद् व्याख्यातवन्तः ।

## भाष्यम्

नायं दोषः । न हीश्वरस्य जीवैक्यमुच्यते । जीवस्य हीश्वरैक्यं ध्येयम् । तदपि न निरुपाधिकम् । अतो न [1]प्रतिबिम्बत्वविरोधि ऐक्यम् । तथा च माधुच्छन्दसश्रुतिः-

'ऐक्यं चापि प्रातिबिम्ब्येन[2] विष्णोः
जीवस्यैतद्धचृषयो[3] वदन्ति ।'

इति । अहङ्ग्रहोपासने च फलाधिक्यम् अ(आ)ग्निवेश्यश्रुतिसिद्धम्-

'अहङ्ग्रहोपासकस्तस्य साम्यम्
अभ्याशो ह वा अश्नुते नात्र शङ्का ।' इति ।

'तदीयोऽहमिति ज्ञानम् अहङ्ग्रह इतीरितः ।' इति वामने ।

---

१. अ. प्रतिबिम्बत्वस्य विरोधि   २. अ. प्रतिबिम्बेन   ३. एतदृषयो (पा.)

'तद्वशत्वात्तु[1] सोऽस्मीति भृत्यैरेव न तु स्वतः ।'

इति च । 'प्रातिबिम्ब्येन सोऽस्मि भृत्यश्च' इति भावना । तथा हि आयास्यशाखायाम्-

'भृत्यश्चाहं प्रातिबिम्ब्येन सोऽस्मी-
त्येवं ह्युपास्यः परमः पुमान् सः ।' इति ।

प्रातिबिम्ब्यं च तत्साम्यमेव[2] ॥ २४ ॥

## प्रमेयदीपिका

ननु जीवस्य ब्रह्मणि 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यहङ्ग्रहोपास्तिस्तावत् कर्तव्या। जीवश्च न सर्वोत्कृष्टः। ततश्च तेनैकीभूतस्येश्वरस्य कथं सर्वोत्कर्षः ? इत्यत आह- **नायमिति** ॥ बुद्धिस्थस्य 'अयमिति' परामर्शः। कुतः ? इत्यत आह- **न हीति** ॥ किं तर्ह्युच्यते ? इत्यत आह- **जीवस्य हीति** ॥ स्यादयं दोषः, यदि 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादिनेश्वरमुद्दिश्य तस्यानुत्कृष्टजीवैक्यमुच्येत। न चैवम्। किन्तु जीवमुद्दिश्य तस्येश्वरैक्यम्। अन्यथा 'ब्रह्म मदात्मकं भवति' इति निर्देशप्रसङ्गाद्, इति।

सत्यमेतद्- 'जीवस्येश्वरैक्यमुच्यते' इति। तथाऽपि नोक्तदोषपरिहारः[3]। यदीश्वरः वस्तुतः सर्वोत्कृष्टः स्यात् तदा कथं जीवस्य तदैक्यं स्यात्। तस्यानुत्कृष्टत्वेनानुभवात्। अतो जीवस्य ब्रह्मणि श्रुतस्याहङ्ग्रहोपासनस्यान्यथानुपपत्त्या 'ईश्वरस्य सर्वोत्कृष्टत्वं मिथ्या' इत्यङ्गीकार्यम् ? इत्यत आह- **तदिति** ॥ यद् जीवस्येश्वरेणैक्यमुच्यते **तदपि न निरुपाधिकं निरुप-**

---

१. तद्वशत्वात् (पा.) २. अ. तत्सादृश्यमेव

३. न दोषपरिहारः (वि.)

चरितम्; किन्तूपचारेणैवमुच्यते। उपचारबीजं सहेतुकमाह- [1]**अत इति ॥** यतः साक्षादैक्यं नार्थः, **अतः** 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादावुच्यमानमैक्यं **प्रतिबिम्बत्वविरोधि** प्रतिबिम्बत्वाद् अन्यद् **न** भवति, किन्तु प्रतिबिम्बत्वमेवेत्यर्थः। ननु साक्षादैक्यं कुतो नार्थः? कुतश्चोपचारोऽपि प्रतिबिम्बत्वनिमित्तः? इत्यत आह- **तथा चेति ॥** जीवस्यापि विष्णोरैक्यं यद् ऋषयो वदन्ति तत् प्रातिबिम्ब्येनैव[2] निमित्तेन हीत्यर्थः।

इतश्चोपचारेणैवाहङ्ग्रहोपासनमित्याह - **अहमिति ॥ फलाधिक्यम्** मुख्यं फलम्। अहङ्ग्रहोपासनस्य हि परमं प्रयोजनम् ईश्वरसारूप्यापत्तिरेव श्रुत्योच्यते। यदि च निरुपचरितम् ऐक्यमुपास्यं स्यात् तदा तन्नोपपद्येत। 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति' इति [3]श्रुतेरिति भावः। **अभ्याशः** समीपम्= अल्पेनैव कालेनेत्यर्थः। इतोऽप्युपचारेणैवाहङ्ग्रह इत्याह- **तदीय इति ॥** **भृत्यैरेव** 'उपास्यते' इति शेषः। **स्वतः** साक्षादैक्यात्। ननु 'अग्निः माणवकः' इत्याद्युपचारो भेदज्ञानसहचरितो दृष्टः। न च प्रकृते तदस्ति। तत् कथम् उपचारेणाहङ्ग्रहोपासनम्? इत्यतोऽत्रापि भेदज्ञानसाहित्यमस्तीति सप्रमाणकमाह- **प्रातिबिम्ब्येनेति ॥** ननु [4]प्रतिबिम्बत्वमङ्गीकृतं चेद् ऐक्यमेवापन्नम्? इत्यत आह- **प्रातिबिम्ब्यं चेति ॥** तदधीनत्वं च ग्राह्यम्। 'तदीयोऽहम्' इत्युक्तत्वात्। एवशब्दस्तु [5]ऐक्यस्य व्यवच्छेदार्थः। एतेन 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' (१३.३) इत्यादेरपव्याख्यानमपास्तं भवति॥ २४॥

---

१. 'अतः' इत्यनेन साक्षाद् ऐक्यार्थत्वाभावरूपबीजं प्रतिबिम्बत्वरूपहेतुसहितमाहेत्यर्थः। (भा.दी.-राघ.)

२. ख. प्रतिबिम्बेनैव (पा.)　　३. ब्र.सू.भा. (१.२.३१) उदाहृतायाः।

४. बिम्बत्वम् (पा.)　　५. ऐक्यव्यवच्छेदार्थः (पा.)

## भावदीपिका

**अहंग्रहोपास्तिरिति ॥** अहंत्वेन ज्ञात्वोपास्तिरित्यर्थः । **निर्देशेति ॥** ननु 'अस्मि' इति, प्रयोगासङ्गतेरिति भावः । [1]**ब्रह्मणि** विषये **जीवस्य** श्रुतं यद् अहंग्रहोपासनम्, तस्येत्यर्थः । [2]**तदिति ॥** सारूप्यरूपं फलम् । कुतः? इत्यत आह- **तमिति ॥** ननु 'तदधीनत्वं च ग्राह्यम्' इति कथमुच्यते ? एवकारेण तस्य व्यावर्तितत्वात्, इत्यत आह- **एवशब्दस्त्विति ॥ एतेनेति ॥** 'य एवम्' (१३.२४) इत्यस्यापव्याख्याननिरासेनेत्यर्थः ॥ २४ ॥

## भावरत्नकोशः

**न सर्वोत्कृष्ट इति ॥** तत्त्वेनाननुभूयमानत्वादिति भावः । **तेन** [3]असर्वोत्कृष्टतयाऽनुभूयमानेन जीवेन । **कुत इति ॥** असर्वोत्कृष्टजीवाभिन्नेश्वरस्य कथं सर्वोत्कर्ष इत्याक्षेपलक्षणो दोषो नेति कुत इत्यर्थः । वाक्यद्वयलब्धं तात्पर्यं दर्शयति- **स्यादयमिति ॥ अन्यथा** जीवमुद्दिश्य तस्येश्वरैक्यं नोच्यते, किन्तु ईश्वरमुद्दिश्य तस्यानुत्कृष्टजीवैक्यमुच्यत इति अङ्गीकारे 'अहं ब्रह्मास्मि' इति निर्देशो न स्यात् । तत्राहंपदार्थप्रत्यक्चैतन्यरूपं जीवमुद्दिश्य तस्य 'ब्रह्मास्मि' इति पराक्चैतन्यरूपेश्वराभेदो हि बोध्यते । स्याच्च 'ब्रह्म मदात्मकं भवति' इति निर्देश इत्यपि प्रसङ्गादित्यर्थः । 'इति' शब्दो वाक्यद्वयभेदोक्तिसमाप्तौ ।

'न [4]निरुपाधिकम्' इत्युक्ते 'सोपाधिकं जीवेश्वरैक्यम्' इत्यङ्गीकृतं स्यात् । तच्च 'जीवेश्वरौ सर्वथा भिन्नौ' इति स्वसिद्धान्तविरोधि ? इत्यत आह- **निरुपचरितमिति ॥ उपचारबीजं** गौणार्थत्वे निमित्तं प्रतिबिम्बत्वरूप-हेतुसहितम् **आह** इत्यर्थः । व्यवहितत्वाद् अन्वयं वदन् अपिशब्दं 'जीवस्य' इत्यनेन

---

१. 'अतो जीवस्य ब्रह्मणि श्रुतस्याहङ्ग्रहोपासनस्य' इति टीकाया विवरणम् ।
२. 'तदा तन्नोपपद्येत' इति टीकायाम् ।
३. असर्वोत्कृष्टया (मं.१)
४. भाष्ये ।

संयोजयति- **जीवस्यापीति ॥** अनुत्कृष्टत्वेन दुःखित्वेन चानुभूयमानस्यापीत्यर्थः।

अन्येन प्राप्ते फलेऽतिशयोऽनेनापद्यत इति प्रतीतिनिरासाय विवक्षितमर्थमाह- **मुख्यं फलमिति ॥** कथमनेन 'उपचारेणैवाहंग्रहोपासनम् इत्यर्थो लभ्यते' इत्यतो भाष्यभावमाह- **अहंग्रहेत्यादिना ॥** 'तस्य साम्यम्' इति श्रवणादुक्तम्- **सारूप्यापत्तिरिति ॥ तत्** मुख्यं फलम्। 'तदेव भवति' इत्यस्य 'तदेव प्राप्नोति' इत्यर्थ उक्तः **तत्त्वप्रदीपिकायाम्** । अग्निवैश्यश्रुतिरेव पठ्यते भाष्ये- **अहंग्रहेति ॥** 'समीपनिकटाभ्याशसन्निकर्षसनीडवत्' (अ.को.) इत्यभिधानादाह- **अभ्याशः समीपमिति ॥ अहंग्रह इति ॥** जीवस्य ब्रह्मणि 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यहंग्रहोपासनमित्यर्थः । 'स्वतः' इत्यनूद्यार्थमाह- **स्वतः साक्षादैक्यादिति ॥** निरुपचरितैक्यादित्यर्थः। भाष्ये 'तद्वशत्वात्तु' इत्यस्य 'तत्प्रातिबिम्ब्यादेव' इत्यर्थः। बिम्बप्रतिबिम्बैक्यमतेनाह- **ऐक्यमेवापन्नमिति ॥ तत्साम्यं** ब्रह्मसारूप्यमेव। 'प्रातिबिम्ब्यम्' इत्युक्ते गोगवयादावतिप्रसक्तेराह- **तदधीनत्वं चेति ॥ उक्तत्वात्** 'तदीयोऽहमिति ज्ञानम्'[१] इति 'तद्वशोऽहम्'[२] इत्युक्तत्वादित्यर्थः। एवं सत्यवधारणविरोधः ? इत्यत आह- **एवशब्दस्त्विति ॥**

**भावप्रदीपिकायां तु** अहंग्रहस्योक्तार्थत्वे स्मृतिं चाह- **तदीयोऽहमिति ॥** ननु तथाऽपि भृत्यस्य 'राजाऽहम्' इति भावनेऽपराधवत्, अहंग्रहोपासनेऽपराधः स्यात् ? इत्येतत् सप्रमाणकं परिहरति- **प्रातिबिम्ब्येनेति ॥** ननु तर्हि प्रातिबिम्ब्य-भृत्यत्वाभ्यामभेदभेदौ स्याताम् ? इत्यत आह- **प्रातिबिम्ब्यमिति ॥** इति 'तदीयोऽहम्' इत्यादि भाष्यं व्याख्यातम्। **एतेनेति ॥** 'तदपि न निरुपाधिकम्' इत्यादिना 'प्रातिबिम्ब्यं तत्साम्यमेव' इत्यन्तेन

---

१. वामनवचनम्।

२. 'तद्वशत्वात् सोऽस्मि' इति च।

ग्रन्थेन। **अपव्याख्यानम्**- 'सर्वक्षेत्रेषु क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तो यः तं क्षेत्रज्ञं मां 'परमेश्वरं विद्धि'[१] इति जीवेश्वरैक्यं गीताभिप्रेतमिति व्याख्यानमित्यर्थः ॥ २४ ॥

भगवद्गीता

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।
अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २५ ॥

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २६ ॥

भाष्यम्

**साङ्ख्येन** वेदोक्तभगवत्स्वरूपज्ञानेन । कर्मिणामपि श्रुत्वा ज्ञात्वा ध्यात्वा दृष्टिः । श्रावकाणां च ज्ञात्वा ध्यात्वा । साङ्ख्यानां च ध्यात्वा । तथा च गौपवनश्रुतिः-

'कर्मकृच्चापि तच्छ्रुत्वा ज्ञात्वा ध्यात्वाऽनुपश्यति ।
श्रावकोऽपि तथा ज्ञात्वा ध्यात्वा ज्ञान्यपि पश्यति ।
अन्यथा तस्य दृष्टिर्हि कथञ्चिन्नोपजायते ॥'

इति । 'अन्ये' इत्यशक्तानामप्युपायदर्शनार्थम् ॥ २५-२६ ॥

प्रमेयदीपिका

'अन्ये साङ्ख्येन योगेन' इत्यत्र 'कापिलतन्त्रोक्तप्रकृतिपुरुषविवेक-

१. 'असंसारिणम्' इति शेषः । २. शां.भा. १३.३

ज्ञानं साङ्ख्यम्' इति व्याख्यानमसत्। [1]'कापिलतन्त्रस्यावैदिकस्यात्र ग्रहणायोगात् । तस्य भगवद्दर्शने प्रधानसाधनत्वायोगाच्चेति भावेनान्यथा व्याचष्टे- **साङ्ख्येनेति ॥ ज्ञानेन** [2]'परोक्षेण। 'ध्यानेन' इत्यत्र 'ध्यानादीनां केवलानामेव ईश्वरदर्शनसाधनत्वमुच्यते' इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह- **कर्मिणामिति ॥ दृष्टिः** 'प्राप्या' इति शेषः। पाठक्रमाद् अर्थक्रमस्य प्राधान्याद् व्युत्क्रमेणोक्तिः[3]। कुत एतत्? इत्यत आह- **तथा चेति ॥** 'ध्यात्वा' इत्येतत् 'ज्ञान्यपि' इत्यनेनापि[4] सम्बध्यते । ननु [5]'सर्वत्र सर्वस्य संयोजने सति, एक एवायं प्रकारः स्यात् । तथा च 'केचित्', 'अन्ये', 'परे' इत्युक्तमयुक्तं स्यात्? इत्यत आह- **अन्य इति ॥** ध्यानादावुत्तरोत्तरसाधने साक्षाद्

---

१. 'कपिलो वासुदेवाख्यस्तन्त्रं साङ्ख्यं जगाद ह ॥ ब्रह्मादिभ्यश्च देवेभ्यो मन्वादिभ्यस्तथैव च । तथैवाऽसुरये सर्ववेदार्थैरुपबृंहितम् ॥ सर्ववेदविरुद्धं च कपिलोऽन्यो जगाद ह । साङ्ख्यमासुरयेऽन्यस्मै कुतर्कपरिबृंहितम् ॥' इति पाद्मे, महिदासस्त्वैतरेयः कृष्णोऽन्यो देवकीसुतः । कपिलश्च द्वितीयोऽन्यस्त्रय एते पुरातनाः ॥ सङ्गत्योच्चैस्तपस्तेपुर्ब्रह्मणे परमेष्ठिने । मातुः स्वस्य च नामैक्यं विष्णुना स्यादिति ह्युभौ ॥ स्वात्मशिष्यप्रशिष्याणां नामैक्यं कपिलस्तथा । एवमेव च वेदोक्ता भवेमेति त्वतन्द्रिताः ॥ तान् वरान् प्रददौ तेषां ब्रह्मा लोकपितामहः । तस्मात् तन्नामिनस्त्वासन् त्रयस्ते मुनयोऽपि हि ॥ (छन्दोगोपनिषद्भाष्ये कापिलेयवचनम्), स्वात्मनः कपिल इति, शिष्यस्य आसुरिरिति, प्रशिष्यस्य पञ्चशिख इति त्रयाणामपि नामैक्यं कपिलो वत्र इति । (बन्नञ्जेगोविन्दाचार्यकृततत्त्वचन्द्रिका)

२. परोक्षज्ञानेन (पा.)

३. 'ध्यानेन' इति त्रिपादी 'उपासते' इत्यनन्तरं पठितव्याऽपि दृष्टेः अव्यवहितसाधनत्वात् पूर्वं पठितेति भावः। (राघ.-भा.दी.)

४. इत्युत्तरेणापि (पा.)

५. ज्ञान्यादिषु

**अशक्तानामपि तत्तदुपायज्ञानादिप्रदर्शनार्थम्[१] अवस्थाभेदमाश्रित्य[२] 'अन्ये' इत्याद्युक्तमित्यर्थः ॥ २५-२६ ॥**

## भावदीपिका

**तस्येति** ॥ प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानस्येत्यर्थः । ननु गीतायाम् -

'अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ।

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वा ..... ॥'

इति साङ्ख्यानन्तरं कर्मश्रवणयोरुक्तत्वात्, भाष्ये 'साङ्ख्यानां च' इति कथमन्ते साङ्ख्योक्तिः ? इत्यत आह- **पाठेति** ॥ अर्थक्रमशब्देन व्यवधानबाहुल्यक्रमो विवक्षित इति ध्येयम् । **ज्ञान्यपीत्यनेनापीति** ॥ 'न केवलं ज्ञात्वा' इत्यनेनेत्यर्थः । तथा 'न ज्ञान्यपि ध्यात्वा पश्यति' इति सम्बन्धो द्रष्टव्यः । **उत्तरोत्तरेति** ॥ परोक्षज्ञानाद्यपेक्षयोत्तरोत्तरेत्यर्थः । तत्र ध्यानं ज्ञानोत्तरम्, ज्ञानं श्रवणोत्तरम्, श्रवणं च कर्मोत्तरमिति विवेको द्रष्टव्यः । **तत्तदिति** ॥ ध्यानादीत्यर्थः । **अवस्थेति** ॥ एकस्यैव कर्मित्व-श्रावकत्व-ज्ञानित्व-ध्यानित्वरूपावस्थाभेद इत्यर्थः ॥ २५-२६ ॥

## भावरत्नकोशः

**अत्र**[३] **भगवज्ज्ञानसाधनप्रस्तावे । तस्य प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानस्य । प्रधानेति ॥**

---

१. प्रदर्शनार्थमेव स्थानभेदम् (वि.), प्रदर्शनार्थमेवावस्थाभेदम् (भा.र.को.सम्मतः)

२. ननु तथाऽप्यनुपपत्तिरेव ? अन्यादिशब्दस्य व्यक्तिभेदवाचित्वाद्, इत्यत उक्तम्-अवस्थाभेदमाश्रित्येति ॥ तथाच व्यक्तिभेदस्य बाधितत्वाद् अन्यादिशब्दस्य अवस्थाविशेषविशिष्टव्यक्तिभेदार्थत्वमिति भावः । (कृ.)

३. 'कापिलतन्त्रस्य अवैदिकस्य अत्र' इति टीकायाम् ।

'श्रवणं मननं चैव ध्यानं भक्तिस्तथैव च ।
साधनं ज्ञानसम्पत्तौ प्रधानं नान्यदिष्यते ॥'[१] (नारदीये)

इति वचनादिति भावः । अत्र ज्ञानशब्देन मुख्यतयाऽपरोक्षज्ञानग्रहणे 'पश्यन्ति' इत्यनन्वितम् ? इत्यतो विवक्षितार्थमाह- **ज्ञानेन परोक्षेणेति ॥ केवलानाम्** असहायानाम् । 'केचित्' 'अन्ये' इत्यादिश्रवणादिति भावः । 'कर्मिणां= कर्मयोगिनाम्' इति भाष्ये 'कृत्यानां कर्तरि वा'[२] इति षष्ठी । ननु गीतायाम् -

'ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।'
'अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ।'
'अन्ये त्वेवम् अजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।'

इति ध्यानयोग-साङ्ख्ययोग-कर्मयोग-श्रवणयोगाः क्रमेण पठ्यन्ते । भाष्ये तु 'कर्मिणाम्' इति कर्मयोग आद्यः, 'श्रावकाणाम्' इति श्रवणयोगो द्वितीयः, 'साङ्ख्यानाम्' इति भगवत्स्वरूपपरोक्षज्ञानशब्दितसाङ्ख्ययोगस्तृतीयः, 'ध्यात्वा दृष्टिः प्राप्या[३]' इति ध्यानयोगस्तुरीय इत्येवं कर्म-श्रवण-ज्ञान-ध्यानानाम्

---

१. १-१-१ ब्र.सू.भाष्ये उदाहृतं प्रमाणम् । 'श्रवणं मननं च' इति, 'ध्यानं भक्तिश्च' इति चकारौ परस्परसमुच्चये, प्राधान्ये च । श्रवणादपि मननं प्रधानमिति - 'मननं च' इत्याह । श्रवणादित्रयादपि भक्तिः प्रधानेति - 'भक्तिश्च' इत्याह । नह्यभक्तेन कृतं श्रवणादिकं भगवद्दर्शनाय भवति । 'श्रवणादिचतुष्टयं साधनमेव' इत्येव-कारान्वयः । चतुष्टयमेव साधनमिति च तमेवान्ययोगं मुखत आह- नान्यदिष्यत इति ॥ यथा श्रुत्युदितं 'तथैव भक्तिः' इति । 'यथा देवे तथा गुरौ' इति श्रुतिं चानेन स्मारयति । एतेन- 'भगवति सर्वाधिका भक्तिः, ब्रह्मादिषु परिवारतया भक्तिः, स्वगुरौ च तदुचिता भक्तिः करणीया' इत्युदितं भवति । (वन्नञ्जे गोविन्दाचार्यकृता तत्त्वप्रदीपव्याख्यातत्त्वचन्द्रिका)

२. पा.सू. २.३.७१　　३. प्राप्यते (पा.)

अपरोक्षज्ञानं प्रति क्रमेण साधनत्वमिति लभ्यते । एवं क्रमव्यत्यासेनोक्तिः किंनिबन्धना ? इत्यत आह- **पाठक्रमादिति** ॥ [1]'अग्निहोत्रं जुहोति' 'यवागुं पचति' इत्यत्रेवार्थक्रमप्राधान्यमनुरुध्य भाष्यकारसूक्तिः प्रवृत्तेत्यर्थः ।

भाष्ये 'ध्यात्वा दृष्टिः प्राप्या' इत्युभयत्रानुवर्तते । **सम्बध्यते** ज्ञान्यपि= वेदोक्तभगवत्स्वरूपपरोक्षज्ञान्यपि ध्यात्वा पश्यतीति सम्बध्यत इत्यर्थः । **सर्वस्य** 'कर्मणः', 'श्रवणस्य', 'ज्ञानस्य च' इति सर्वस्य **संयोजने** साधनत्वेनानुषङ्गे ग्राह्ये । **उत्तरोत्तरेति** ॥ ध्यान-ज्ञान-श्रवण-कर्मरूपसाधनवर्गे । साक्षाज्ज्ञाने अशक्तानां परोक्षज्ञानमुपायः । परोक्षत्वनिश्चयापादनासमर्थानां श्रवणम् उपायः । तत्राप्यसमर्थानां निवृत्तकर्म उपाय इति तत्तदुपायज्ञानादिप्रदर्शनार्थमेव कर्मित्व-श्रावकत्व-ज्ञानित्व-ध्यानित्वलक्षणावस्थाभेदमाश्रित्य 'अन्ये' 'परे' 'केचित्' इत्युक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥

**गीताक्षरार्थस्तु**- 'यतश्च यत्' (१३.४) इति यद्धर्मविशिष्टस्य प्रेरकत्वं प्रतिज्ञातं तद्धर्मविशिष्टप्रेरकस्य स्वरूपमुच्यते- **उपद्रष्टेति** ॥ उपशब्दः 'उपरि' इत्यर्थे, सर्वेभ्य उपरि वर्तमानः, उत्तम इति यावत् । **द्रष्टा**, समस्तसाक्षात्कारवान् **उपद्रष्टा**, **अनुमन्ता** अनुशब्दः पुनरर्थे । क्रियाऽऽवृत्तिश्च तदर्थः । ताच्छील्यार्थः तृन्प्रत्ययश्च 'विशेष' इत्यर्थे । पुनःपुनः विशेषतः कर्तव्यस्यालोचकः । **भर्ता** भरणकर्ता **भोक्ता** शुभसारस्य **महेश्वरो** महासमर्थोऽचिन्त्यशक्तिः **परमात्मा** उत्तमचेतनः । चशब्दो

---

१. पञ्चमे प्रथमपादे 'अर्थाच्च' इत्यत्र चिन्तितम् - 'यवाग्वा अग्निहोत्रं जुहोति', 'यवागुं पचति' इति श्रूयते । अत्र किं पाठक्रमः, किं वाऽर्थतः? इति संशयः । 'गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति' इत्याद्युक्तगृहपत्यादिदीक्षासु पाठक्रमस्यैव उदाहृतत्वाद् होमपाकयोरपि स एव क्रम इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु - यथापाठमनुष्ठाने पाकस्य अदृष्टार्थत्वं स्यात् । नहि होमानन्तरं क्रियमाणस्य किञ्चिद् दृष्टं प्रयोजन-मस्तीति । तथा च एतदधिकरणोक्तन्यायेन अर्थक्रमस्य प्राधान्यात् क्रमपठितयोरपि होमपाकयोः यथा व्युत्क्रमेणानुष्ठानं तथा प्रकृतेऽपि इति व्युत्क्रमेणोक्तिः । (कृ.)

विशेषणानां परस्परसमुच्चयार्थे, 'कोऽयमनुमन्ता ?' इत्यतोऽनुमन्तृस्वरूपं निर्धारयितुमुक्तम्- **अप्युक्तो देहेऽस्मिन्निति ॥** 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत। (१३.३) इति, योऽहं सर्वदेहेषु स्थितत्वेन प्रागुक्तः सोऽनुमन्ता' इत्यनेन स्वात्मैवानुमन्तेत्युक्तं भवति। तथा च तात्पर्यनिर्णये- 'मां विद्धि सर्वक्षेत्रेष्विति देहेऽप्युक्तः। तेनाहमेव स इति दर्शयति'[१] इति। स एव **परः** देहगतजीवविलक्षणः **पुरुषश्च।** [२]इतिशब्दः 'उपद्रष्टा' इत्यादौ सर्वत्रान्वितः सन्ननुमन्तृत्वे हेत्वभिधायक इति **न्यायदीपिका** (१३.२०) ॥ २३ ॥

'प्रकृतिं पुरुषं चैव' (१३.२०) इत्यत्र प्रकृतं **पुरुषं** जीवमीश्वरं च **प्रकृतिं** चतुर्विंशतितत्त्वात्मिकां **गुणैः** देहेन्द्रियसम्बन्धेन सुखदुःखभोगः, भगवत्प्रेर्यत्वम्, अनादिमत्त्वम् इत्यादिजीवधर्मैः, उपद्रष्टृत्व-सर्वसमत्वादिरूपभगवद्गुणैः, सत्त्वरजस्तमोगुणप्रभवत्वम्, इच्छादिविकारोत्पादकत्वम्, भगवत्प्रेर्यत्वम् इत्यादिरूपैः प्रकृतिधर्मैश्च **सह वेत्ति** परोक्षतो ज्ञात्वाऽपरोक्षतः पश्यति **स सर्वथा वर्तमानोऽपि** प्रमादाद् अन्यायेन वर्तमानोऽपि **भूयो नाभिजायते** नियतमोक्षो भवति ॥ २४ ॥

परमपुरुषादिदर्शने किं साधनम् ? इत्यपेक्षायामुच्यते- ध्यानेनेति ॥ **केचित्** पुमांसः कृतशास्त्रश्रवणमननाः **ध्यानेन आत्मना** मनसा **आत्मनि** हृदये **आत्मानं** परमात्मानं **पश्यन्ति । अन्ये साङ्ख्येन** वेदोक्तभगवत्स्वरूपपरोक्षज्ञानलक्षणेन **योगेन** उपायेन 'ध्यानेन' इत्यनुकृष्यते, चशब्द आकृष्यते। ध्यानेन चात्मानं पश्यन्ति । **अपरे कर्मयोगेन** साधुकर्मानुष्ठानापादितभगवत्प्रसादेन, श्रवणमननजन्यसाङ्ख्यशब्दितभगवत्स्वरूपपरोक्षज्ञानेन, 'ध्यानेन' इत्यनुषज्यते, **आत्मानं पश्यन्ति** ॥ २५ ॥

**अन्ये मनुष्याः तु** अत्र तुशब्दः ध्यानसाङ्ख्यकर्मयोग्यपेक्षया वैशेष्य-

---

१. गी.ता. १३.२३ २. 'परमात्मेति चाप्युक्तः' इत्यत्र विद्यमानः ।

द्योतनाय। एवं ध्यानादियोगिवद् आत्मानम् **अजानन्तः अन्येभ्यो** गुरुभ्यः **श्रुत्वा मत्वा च उपासते** ध्यायन्ति 'ततः पश्यन्ति च' इति योज्यम्। **तेऽपि** एवंविधा अपि **श्रुतिपरायणाः** श्रुतिः= श्रवणं परायणत्वं= एकाश्रयत्वम्, श्रवणभूमवन्तः सन्तः। एवं **मृत्युं** तदुपलक्षितं संसारम् **अतितरन्ति**॥

ननु ध्यानादियोगिनामपि श्रवणादिसद्भावाभिप्राये, मनुष्याणां 'श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते' इति विशिष्योक्तिर्न युक्तेति चेन्न। तेषामत्यल्पप्रतिभानत्वेन श्रवण-बाहुल्यसद्भावाशयेन विशिष्योक्त्युपपत्तेः। कथं मनुष्याणाम् अत्यल्पाऽपि प्रतिभा युज्यते ? 'श्रुतिपरायणाः' इति श्रवणैकाश्रयत्वस्य स्फुटमवभासात्, इति चेन्न। मनुष्याणाम् अत्यल्पप्रतिभासद्भावेऽपि 'श्रुतिपरायणाः' इति [1]विशेषणं युक्तम्। तत्प्रतिभाया मूलप्रमाणापेक्षत्वेन स्वातन्त्र्याभावात्। प्रायेणासम्यक्त्वाच्च। अस्वतन्त्रे असाधुनि च असत्त्वोक्तिदर्शनाद् इत्युत्तरप्रस्थाने[2] स्फुटम्। ननु ध्यानादियोगिषु सर्वत्र श्रवणादेः संयोजने सति, एक एवायं प्रकारः स्यात् ; तथा च 'केचित्', 'अन्ये', 'परे' इत्युक्तिः अयुक्ता स्यादिति चेन्न। ध्यानादावुत्तरोत्तरसाधने साक्षादशक्तानामपि तत्तदुपायज्ञानप्रदर्शनार्थमेव अवस्थाभेदमाश्रित्य 'अन्ये' इत्याद्युक्तेरुपपत्तेरिति भाष्यटीकयोर्व्यक्तम्॥ २६॥

भगवद्गीता

यावत्सञ्जायते किञ्चित् सत्त्वं स्थावरजङ्गमम्।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् तद्विद्धि भरतर्षभ॥ २७॥

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति॥ २८॥

---

१. इदं पदं नास्ति (मं.२)  २. गी.ता. १३.२६

समं [1]पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां
गतिम् ॥ २९ ॥

### भाष्यम्

पुनश्च प्रकृति-पुरुष-ईश्वरस्वरूपं साम्यादिधर्मयुक्तमाह- **यावदित्यादिना** ॥ २७-२९ ॥

### प्रमेयदीपिका

'तत्क्षेत्रं यच्च' (१३.४) इति प्रतिज्ञातस्य सर्वस्योक्तत्वात् किम् उत्तरेण ? इत्यत आह- **पुनश्चेति** ॥ उक्तस्य पुनर्वचने को हेतुः ? इत्यत आह- **साम्यादीति** ॥ ईश्वरधर्मस्योभयधर्मात् प्राधान्येन साम्यग्रहणम् । [2]तत्र प्रकृतिपुरुषधर्मकथनं '[3]यादृक्' (१३.४) इति प्रतिज्ञातेऽन्तर्भवति ; ईश्वरधर्मकथनं च 'यत्प्रभावः' (१३.४) इति ॥ २७-२९ ॥

### भावदीपिका

ननु 'यावत्सञ्जायते' इति गीतानुसारेण प्रकृतिधर्मादित्वेन वक्तव्येऽनन्तरोक्तेश्वरधर्मादित्वेन वचने को हेतुः ? इत्यत आह- **ईश्वरधर्मस्येति** ॥ कार्योपादानत्व-प्रकृत्युपादानकशरीरादियोगित्वरूपात् प्रकृतिपुरुषधर्मादित्यर्थः ॥ २७-२९ ॥

### भावरत्नकोशः

ननु 'प्रकृति-पुरुष-ईश्वरस्वरूपम्' इति निर्देशानुसारेण 'कार्योपादनत्वादिधर्मयुक्तमाह' इत्येव वक्तव्यम् । तथाऽनुक्त्वा, साम्यपदेनेश्वरधर्मं कण्ठरवेणाभिधाय

---

१. पश्यति (पा.) २. तच्च (पा.) ३. पृथक् (त्रि.)

आदिपदेन प्रकृतिपुरुषधर्मग्रहणे को हेतुः ? इत्यत आह- **ईश्वरधर्मस्येति ॥ उभयधर्मात्** कार्योपादानत्वरूपप्रकृतिधर्मात्, प्रकृत्युपादानकदेहयोगित्वरूप-पुरुषधर्माद् इत्येवम् उभयधर्मादित्यर्थः । अप्रतिज्ञातोक्तित्वनिरासायाह- **तत्र प्रकृतीति ॥ 'इति** 'प्रतिज्ञातेऽन्तर्भवति' इति वर्तते ॥ २७-२९ ॥

## भगवद्गीता

**प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।**
**यः पश्यति तथाऽऽत्मानम् अकर्तारं स पश्यति ॥ ३० ॥**

## भाष्यम्

आत्मानं चाकर्तारं पश्यति[2] स पश्यति ॥ ३० ॥

## प्रमेयदीपिका

'प्रकृत्यैव च' इत्यत्र यः प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि पश्यति स आत्मानम् अकर्तारं पश्यतीति **कश्चित्** अन्वयमाह । तदसत् । तथा-शब्दवैयर्थ्यापत्तेः, इति भावेनान्यथाऽऽह- **आत्मानं चेति ॥ स पश्यति** परमेश्वरम् ॥ ३० ॥

## भावदीपिका

**परमेश्वरमिति** ॥ अनेन 'यः कर्माणि प्रकृत्यैव क्रियमाणानि पश्यति, तथा आत्मानम् अकर्तारं पश्यति, स परमेश्वरं पश्यति' इत्यध्याहारेण वाक्ययोजनां सूचयता तथाशब्दस्य समुच्चायकत्वेनास्मन्मते सार्थक्यमित्युक्तं भवति ॥३०॥

## भावरत्नकोशः

**अन्यथा** समुच्चयार्थत्वेन[3] । 'पश्यति' इत्यनूद्याध्याहार्यमाह- **पश्यति**

---
१. 'यत्प्रभाव इति' इति टीकायाम् । २. 'यः पश्यति' इति कचित् पाठः ।
३. 'तथाशब्दम्' इति शेषः ।

**परमेश्वरमिति** ॥ तथाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वेन स्वमते 'तथाशब्दः समुच्चये' इति भाष्यभाव इत्यपि **आहुः** ॥ ३० ॥

## भगवद्गीता

यदा भूतपृथग्भावम् एकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ३१ ॥

## भाष्यम्

**एकस्थम्** एकस्मिन्[१] विष्णौ स्थितम् । **तत एव च** विष्णोः विस्तारम् ॥ ३१ ॥

## प्रमेयदीपिका

'एकस्थम्' इत्यस्य 'एकस्थात्मकम्'[२] इति व्याख्यानं सर्वप्रमाणविरुद्ध-मिति भावेनाह- **एकस्थमिति** ॥ [३]'तत एव च विस्तारम्' इत्यस्य 'स्वस्मादेव विश्वस्य विस्तारम्' इति व्याख्यानमसदिति भावेनाह- **तत एवेति** ॥ **विस्तारम्** उत्पत्तिम् ॥ ३१ ॥

## भावदीपिका

**एकस्थेति** ॥ 'एकमेव तिष्ठति प्रलये' इत्येकस्थं ब्रह्म तदात्मकमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

---

१. अ. एकस्मिन्नेव

२. एकात्मकम् (ख.), एकत्वात्मकम् (वि.), एकस्मिन्नात्मनि स्थितम् एकस्थम् (शां.भा. १३.३१)

३. तत एव च= तस्मादेव च विस्तारम् उत्पत्तिं विकासम् इति (शां.भा.) ।

भावरत्नकोशः

**एकस्थात्मकमिति ॥** प्रलये एकमेव तिष्ठतीत्येकस्थम्, तदात्मकमिति [1]व्याख्यानमित्यर्थः । **असदिति ॥** तच्छब्दस्य पूर्वमप्रकृतपरामर्शित्वस्य व्युत्पत्तिविरोधित्वादिति भावः । **तत एव** विष्णोरेव । एकशब्देन विष्णोः प्रकृतत्वादिति भाष्यार्थस्य स्फुटत्वाद् विस्तारशब्दार्थमाह- **विस्तारमुत्पत्तिमिति ॥** 'भूतानामनुपश्यति' इति योज्यम् ॥ ३१ ॥

भगवद्गीता

अनादित्वान्निर्गुणत्वात् परमात्माऽयमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३२ ॥

भाष्यम्

न च व्ययादिस्तस्येत्याह- **अनादित्वादिति ॥** सादि हि प्रायो व्ययि, गुणात्मकं च । 'न करोति' इत्यादेरर्थ उक्तः पुरस्तात् । न लौकिकक्रियादिस्तस्य । अतो 'नप्रज्ञम्'[2] इत्यादिवदिति ॥ ३२ ॥

प्रमेयदीपिका

''अव्ययः' इत्यनुवादेन लेपाभावमात्रं विधीयते'' इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह- **न चेति ॥** एतेन 'अव्ययत्वमपि[3] साध्यम् अप्राप्तत्वात्' इत्युक्तं भवति । **तस्य** विष्णोः । अनेन - 'जीवविशेषणमेतत्, तस्य प्राप्तिसद्भावेन प्रतिषेधोपपत्तेः' इति निरस्तम् । विष्णोरपि 'शरीरस्थोऽपि'

---

१. एकस्थम् = एकस्मिन्नात्मनि स्थितम् एकस्थम्, अनुपश्यति = शास्त्राचार्योपदेशतो मत्वा आत्मप्रत्यक्षत्वेन पश्यति 'आत्मैवेदं सर्वम्' (छा.उ. ७.२५.२) इति (शां.भा. १३.३१) ।

२. मां. २.१

३. अनव्ययत्वमपि (वि.)

इति प्राप्तेरुक्तत्वात् । अनादिनिर्गुणत्वयोरव्ययत्वे हेतुत्वमुपपादयितुं व्याप्तिमाह- सादि हीति[१] ।। "[२]यद् व्ययि तत् प्रायः सादि गुणात्मकं च' इति योजना । प्रागभावे [३]व्यभिचारवारणाय 'प्रायः' इत्युक्तम् । 'सायेव' 'गुणात्मकमेव' इत्यवधारणेन[४] यथास्थितयोजना वा । 'न करोति', 'निर्गुणत्वात्' इतीश्वरस्य क्रियागुणाभावः प्रतीयते ? इत्यत आह- न करोतीति ।। पुरस्तादुक्तमेव स्मारयति- नेति ।। इत्यादिवत्[५] 'अक्रियत्वादिकं व्याख्येयम्' इति शेषः । यद्यप्यव्ययत्वमप्यत्र साध्यम् । तथाऽपि तद् लोकतो ज्ञातुं शक्यत इति [६]लेपाभावमात्रं 'यथा सर्वगतम्' इत्युपपाद्यते ।। ३२ ।।

## भावदीपिका

**अनेन** 'तस्य' इति वचनेन । **प्राप्तीति** ।। लेपप्राप्तीत्यर्थः । ननु 'सादि गुणात्मकं च' इति [७]वक्तव्यम् ? इत्यतो योजयति- **यद् व्ययीति** ।। अभावस्य निरुपादानकत्वाद् गुणात्मकत्वं च नास्तीति ज्ञेयम् । **सायेवेति** ।। 'वह्निमानेव धूमवान्' इतिवत् '[८]व्याप्यस्य व्यापकायोगव्यवच्छेदोक्तौ व्याप्तिरेव प्रदर्शिता भवतीति भावः । **इतीति**[९] ।। [१०]पदाभ्याम् । नन्वत्र अव्ययत्व-अक्रियत्व-लेपाभावाख्ये साध्यत्रयेऽक्रियत्वं पूर्वोक्तन्यायेनोपपादितम् । लेपाभावस्तूपपा-

१. सादीति (पा.)

२. यद् व्ययीति ।। यथाश्रुतयोजनायां ('यत् सादि तद् व्ययि' इति) ध्वंसे मुक्तौ चानैकान्त्यापत्तेः, व्यतिरेकव्याप्त्युक्त्यनापत्तेश्चेति भावः । (भा.दी.-राघ.)

३. व्यभिचारपरिहाराय (वि.)

४. इत्यवधारणेनेति ।। तदा हेत्वभावस्य व्यापकत्वम् अव्ययत्वरूपसाध्याभावस्य व्याप्यत्वमुक्तं भवति । (भा.दी-राघ.)

५. अक्रियत्वादीति वाक्यम् (वि.)

६. 'तद्नुपपाद्य' इति शेषः ।

७. वक्तव्यत्वात् (वे.)

८. व्याप्यव्यापकायोगव्यवच्छेदोक्तौ (वे.)

९. 'निर्गुणत्वादिति' इत्यत्र ।

१०. 'पदाभ्याम्' इति शेषः । तदर्थस्तु- 'न करोति' 'निर्गुणत्वात्' इति पदाभ्याम् इति ।

द्यते। अव्ययत्वमपि कस्मान्नोपपाद्यते ? इत्यत आह- **यद्यपीत्यादिना ॥ साध्यमिति ॥** तथा च तदप्युपपादनीयमिति भावः। **लोकत इति ॥** लोकावगतव्याप्तिक-उक्तानादित्वाद्यनुमानादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

## भावरत्नकोशः

एकशब्देन विष्णोः प्रकृतत्वात् तच्छब्देन स एव ग्राह्य इति भावेनाह- **तस्य विष्णोरिति ॥ अनेन** 'तस्य विष्णोः' इति वचनेन। **एतत्** 'अनादित्वान्निर्गुणत्वात्' इति वचनम्। **तस्य** जीवस्य **प्राप्तिसद्भावेन** 'अहं कर्ता, भोक्ताऽस्मि' इति प्रतीतेः कर्तृत्वलेपप्राप्तिसद्भावेन। **प्राप्तेरुक्तत्वात्** तथा च 'न करोति न लिप्यते' इति प्रतिषेधोपपत्तिरिति भावः। अव्ययत्वे साध्ये व्यतिरेकव्याप्त्युपपादनायाह- **'सादि हि प्रायो व्ययि गुणात्मकं चेति ॥** तदुक्तम्। व्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शने साध्याभावस्यादौ वक्तव्यत्वाद् इत्यतो यथावद् योजयति- **यद्व्ययीति ॥** विनाशीत्यर्थः। **साद्येवेति ॥** [2]'वह्निमानेव धूमवान्' इत्यादौ

१. भाष्ये।

२. समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकव्यापकत्वस्य सर्वत्र एवकारार्थत्वादिति भावः। (कृ.), एवकारस्त्रिविधः- अन्ययोगव्यवच्छेदः, अयोगव्यवच्छेदः, अत्यन्तायोगव्यवच्छेदश्चेति। अत्र विशेष्यसङ्गतैवकारस्य अन्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थः। यथा 'चैत्र एव पचति' इत्यादौ चैत्राद्यन्यस्मिन् पाककर्तृत्वयोगो व्यवच्छिद्यते। तत्र अन्यस्मिन् योगे व्यवच्छेदे च पृथगेव एवकारस्य शक्तिः। अन्यरूपार्थस्तु चैत्रांशे विशेष्यविधया भासते। सम्बन्धरूपयोग एवाख्यातार्थकृतेः प्रतियोगित्वेनान्वयः। तादृशयोगस्याभावरूपव्यवच्छेदे प्रतियोगिविधयाऽन्वयः। अभावश्चान्यस्मिन् प्रकारविधया भासते। तथाच चैत्रः पाकानुकूलकृतिमान् चैत्रान्यः पाकानुकूलकृतिसम्बन्धाभाववानित्याकारक एव शाब्दबोधो भवति। विशेषणसङ्गतैवकारस्य चायोगव्यवच्छेदोऽर्थः। यथा 'शङ्खः पाण्डुर एव' इत्यादौ शङ्खे पाण्डुरायोगो व्यवच्छिद्यते। क्रियासङ्गतैवकारस्य चात्यन्ताभावव्यवच्छेदोऽर्थः। यथा नीलं सरोजं भवत्येवेत्यादौ सरोजे नीलभवनस्यात्यन्ताभावो व्यवच्छिद्यते, न त्वयोगो व्यवच्छिद्यते। कचित् सरोजे नीलत्वासम्बन्धस्यापि सत्त्वादिति ध्येयम्।

इव व्याप्यस्य व्यापकायोगव्यवच्छेदवचनेन व्याप्तिरेव प्रदर्शिता भवतीति भावः। **न करोति** इत्यनेन क्रियाऽभावः **निर्गुणत्वात्** इत्यनेन गुणाभावः **प्रतीयते** इत्यर्थः। **साध्यं** तथा चोपपादनीयमिति भावः। **लोकत इति ॥** 'यद् भावत्वे सति अज्ञानातिरिक्तम् अनादि तद् अव्ययम्' इति व्याप्तिर्देशादौ[१] **ज्ञातुं शक्यते** इत्यर्थ **इति**[२] गीतायाम्। एतच्च 'अव्यय इत्यनुवादेन'[३] इत्यादिना प्रागुक्तान्यथाप्रतीतेर्बीजखण्डनायोक्तमिति ज्ञेयमिति **स्वामिनः**[४] ॥ ३२ ॥

## भगवद्गीता

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्याद् आकाशं नोपलिप्यते।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥ ३३ ॥

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३४ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवम् अन्तरं ज्ञानचक्षुषा।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३५ ॥

॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

## भाष्यम्

भूतेभ्यः प्रकृतेश्च मोक्षसाधनम् अमानित्वादिकम् ॥ ३५ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

---

१. पञ्चादिमद्देशादौ　　२. 'ज्ञातुं शक्यत इति' इत्यत्र टीकास्थशब्दः।
३. प्र.दी.　　४. भा.दी.-राघ.

## प्रमेयदीपिका

'भूतप्रकृतिमोक्षम्' इत्यस्य 'भूतानां प्रकृतिः अविद्या, तस्याः मोक्षम्= अवसानलक्षणम्' इति [1]व्याख्यानम् असत्। भूतशब्दवैयर्थ्यात्। अविद्याध्वंसस्यानुक्तत्वेन[2] 'एवम्' इति परामर्शायोगाच्चेति भावेनाह- **भूतेभ्य इति ॥** अनेन - 'भूतप्रकृति' इति द्वन्द्वः, ततः 'पञ्चमी' इति योगविभागात् पञ्चमीतत्पुरुष इत्युक्तं भवति। **भूतेभ्यः** पृथिव्यादिभ्यः। ननु मोक्षो न प्रागुक्तः? इत्यत उक्तम्- **मोक्षसाधनमिति ॥** करणे घञ्[3] इत्यर्थः। मोक्षसाधनमपि नोक्तम्? इत्यत आह- **अमानित्वादिकमिति ॥** ज्ञानसाधनमपि परम्परया मोक्षसाधनमिति भावः। मोक्षशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वान्नासमर्थत्वम्। [4]यद्वा 'भूतेभ्यः प्रकृतेश्च' इति समासद्वयसूचनार्थं पृथगेव वाक्यम्। ततो मोक्षपदव्याख्यानं पृथगेव, इति[5] ॥ ३५ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३ ॥

---

१. 'भूतानां प्रकृतिः अविद्यालक्षणा अव्यक्ताख्या, तस्याः प्रकृतेः मोक्षणम् अभावगमनं च ये विदुः= विजानन्ति' इति। (शां.भा.)

२. प्रागननुक्तत्वेन (वि.)

३. 'मोक्ष्यतेऽनेनेति मोक्षः' इति रामा.भा.। लुप्ताभ्यासे सन्नन्ते वा, मोक्षशब्दप्रकृतिके मोक्षयतीति णिजन्ते वा 'मोक्ष-मोक्षणे' इति धात्वन्तरे वा 'मोक्ष्यते' इति यक्प्रयोगः। तत्र चायं मोक्षशब्दः 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति करणार्थघञन्तः। (वेदान्तदेशिकानां तात्पर्यचन्द्रिका)

४. भाष्यं न समासाभिप्रायम्, किन्तु पञ्चम्यन्तद्वयं 'भूतप्रकृति' इत्यत्र द्वन्द्वसमासेन मोक्षपदं प्रत्येकमन्वेतीति प्रदर्शनमात्रपरम्। मोक्षसाधनपदं मोक्षपदार्थोक्तिपरम्। अतो भिन्नवाक्यत्वान्न दोष इत्याह- यद्वेति ॥ (भा.दी.-राघ.)

५. इतिशब्दो नास्ति क्वचित्।

## भावदीपिका

ननु[1] 'भूतानां या प्रकृतिः' इति भूतशब्दस्य प्रकृतिशब्देनान्वये खलु वैयर्थ्यम्। न चैवम्। किं नाम ; अविद्याध्वंसार्थकप्रकृतिमोक्षपदेनैव। एवं च 'भूतानामविद्याध्वंसलक्षणं मोक्षं ये विदुः' इत्यर्थसम्भवात्, इत्यत आह- **अविद्येति**॥ **द्वन्द्व इति**॥ 'भूतानि च प्रकृतिश्च भूतप्रकृतयः' इति द्वन्द्व इत्यर्थः। ननु 'पञ्चमी भयेन'[2] इति भयशब्दयोग एव पञ्चम्याः समासविधानात्, अत्र च तद्योगाभावात्, कथं 'भूतप्रकृतिभ्यो मोक्षः भूतप्रकृतिमोक्षः, तम्' इति पञ्चमीसमासः ? इत्यत आह- **पञ्चमीति**॥ योगः = वाक्यम्। 'पञ्चमी येन केनापि समस्यते', 'भयेन च समस्यते' इति योगविभागो द्रष्टव्यः।

**प्रागुक्त इति**॥ तथा च 'एवम्' इति परामर्शो न युक्त इति भावः। मोक्षशब्देन मोक्षसाधनलाभः कथम् ? इत्यत आह- **करण इति** ॥ 'मुच्लृ= मोक्षणे' इत्यस्माद्धातोः 'मुच्यतेऽनेन' इति करणे घञि अकारमात्रं विहाय सर्वस्यापि लोपे सति व्युत्पन्नेन मोक्षशब्देन तत्साधनलाभो युक्त इति भावः । ननु 'एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तम्' (१३.१२) इत्यमानित्वादीनां ज्ञानसाधनत्वेनोक्तत्वात् कथं मोक्षसाधनत्ववचनम् ? इत्यत आह- **ज्ञानसाधनमपीति** ॥ परम्परया ज्ञानद्वारेत्यर्थः। ननु भाष्ये मोक्षपदस्य भूतप्रकृतिपदसापेक्षत्वेन असमर्थत्वात् कथं साधनपदेन समासः ? 'सापेक्षम् असमर्थवद् भवति' इति वचनात्, इत्यत आह- **नित्येति** ॥ 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' इत्यादाविवोत्तरपदेन समासेनापि पूर्वपदेनापेक्षा न विहन्यत इत्यर्थः । वचनं च नित्यसापेक्षविषयमितिभावः । एकवाक्यतापक्षेऽत एवास्वरसात् पृथग्वाक्यताम् अङ्गीकृत्याह - **समासद्वयेति** ॥ 'भूतानि च प्रकृतिश्च' इति द्वन्द्वः, 'भूतप्रकृतिभ्यो मोक्षः' इति पञ्चमीतत्पुरुष इति समासद्वयेत्यर्थः। **तत इति**॥ एवं पूर्ववाक्येन विग्रहसूचनानन्तरं

१. श्रुतानाम् (त्रे.) २. पा.सू. २.१.३७

मोक्षपदव्याख्यानरूपं मोक्षसाधनम् अमानित्वादिकमिति पृथगेव वाक्यमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

यदुपतिगीताभाष्यटीकासुयुक्ता-
शयमतिललिताभिर्गीर्भिराबेदयित्री ।
सुललितविवृतिर्या वृष्णिराट्छात्रचीर्णा
दशम अगमदस्यां त्र्युत्तरोऽध्याय अन्तम् ॥

॥ इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचितायां श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यटीकाविवृतौ भावप्रदीपिकाख्यायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥

## भावरत्नकोशः

**वैयर्थ्यादिति ॥** अविद्याया भूतान्यानाश्रिततया तदुक्त्यैव तदनुबन्धितया भूतानां लाभेन वैयर्थ्यादित्यर्थः । **द्वन्द्वः** 'भूतानि प्रकृतिश्च' इति द्वन्द्वः । ननु भूतानां प्रकृतेश्च विश्लेषावधित्वेन अपादानत्वेन 'अपादाने पञ्चमी'[१] इति पञ्चमीसम्भवेऽपि, न तत्समासः सम्भवति ? विधायकाभावात् । 'पञ्चमी भयेन'[२] इत्यादेश्च नियतविषयत्वाद्, इत्यत आह- **पञ्चमीति योगविभागादिति ॥** 'पञ्चमी भयेन' इत्यत्र 'पञ्चमी' इति योगविभागादित्यर्थः । भूतशब्देन सदेहजीवग्रहणे 'तेभ्यो मोक्षम्' इत्यसङ्गतम् ? इत्यतो भूतशब्दार्थमाह- **पृथिव्यादिभ्य इति ॥** मोक्षशब्देन मोक्षसाधनं कथं लभ्यते ? इत्यत आह- **करण इति ॥** [३]'मोक्ष असने इति चौरादिकाद् धातोः' इति शेषः । घञि च णिलोपश्च[४] ज्ञेयः ।

---

१. पा.सू. २.३.२८ २. पा.सू. २.१.३७

३. कातन्त्रधातुवृत्तिसारे । 'मोक्षोऽवसाने सम्प्रोक्तोऽवसानं क्षेप उच्यते' इति धातुकारिका ।

४. 'णेरनिटि' (पा.सू. ६.४.५१) इत्यनेन ।

ननु 'अमानित्वादिकम् एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तम्' इति ज्ञानसाधनमित्युक्तम्, न मोक्षसाधनमिति ? तत्राह- **ज्ञानसाधनमपीति ॥** ननु समासे एकार्थीभावरूपं सामर्थ्यमपेक्षितम्, 'समर्थः पदविधिः'[१] इत्युक्तत्वात्। मोक्षशब्दस्य चेतरसापेक्षत्वात् न सामर्थ्यम् । अतः कथं 'मोक्षसाधनम्' इति भाष्ये समासः ? इत्यत आह- **मोक्षशब्दस्येति ॥** तथा च 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' इत्यादाविव समास उपपन्न इति भावः। **समासद्वयेति ॥** 'भूतानि प्रकृतिश्च' इति द्वन्द्वः, ततः पञ्चमीतत्पुरुष इति समासद्वयसूचनार्थमित्यर्थः । **पृथगेवेति ॥ ततः** 'भूतेभ्यः प्रकृतेश्च' इति वाक्यात् । **मोक्षपदव्याख्यानं** 'मोक्षसाधनमभानित्वादिकम्' इति वाक्यं पृथगेवेत्यर्थः । तथा च नासामर्थ्यशङ्केति हृदयम् । इतिशब्दोऽध्यायभाष्य-व्याख्यासमाप्तौ । इममेवार्थं दर्शयति- **इति श्रीमदानन्दतीर्थेति** ॥ ३५ ॥

**गीताक्षरार्थस्तु-** पूर्वं क्षेत्रशब्देन ईश्वरातिरिक्तः प्रकृतिपुरुषात्मकः सर्वोऽपि चेतनाचेतनवर्गो विवक्षितः। तत्र क्षेत्रान्तर्भूता प्रकृतिः **'महाभूतानि'** (१३.६) इत्यादिना निरूपिता। क्षेत्रान्तर्भूतः पुरुषश्च **'पुरुषः प्रकृतिस्थो हि'** (१३.२२) इत्यादिनोक्तः। एतन्नियामकभगवत्स्वरूपं च **'उपद्रष्टा'** (१३.२३) इत्यादिना व्याख्यातम्। पुनश्च प्रकृति-पुरुष-ईश्वरस्वरूपं सर्वकार्योपादानत्व-प्रकृत्युपादानक-देहयोगित्व-सर्वाधिष्ठानसमत्वरूपधर्मयुक्ततया निरूप्यते - **यावत्सञ्जायत इति ॥**

**यावत् किञ्चित्** वस्तुमात्रम्। किंरूपं तत् ? स्थावरात्मकं जङ्गमात्मकं च। **सत्त्वं** जीवजातम्, 'सत्त्वं जीवः कचित् प्रोक्तः'[२] इति वचनात्। प्रमाणेन लक्ष्यते **तत् सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्** क्षेत्रं= श्रीदेवी, 'सत्त्वात् सञ्जायते' इत्येतद्वाक्य-विवरणभाष्ये 'मम योनिः' (१४.३) इत्युत्तराध्यायगते वाक्ये लक्ष्मीनारायण-संयोगात् सर्वभूतसम्भवस्योक्तत्वात् 'अव्यक्तं च महद् ब्रह्म प्रधानं क्षेत्रमित्यपि।

१. पा.सू. २.१.१

२. शब्दनिर्णये (गी.ता.नि. १३.२७)।

उच्यते श्रीः' इति [1]वचनाच्चात्र क्षेत्रशब्देन तस्या ग्रहणं युक्तम्। क्षेत्रज्ञः= भगवान्, तयोः संयोगात् **सञ्जायते** इति **विद्धि** जानीहि । **भरतर्षभ** भरतश्रेष्ठ इति पार्थसम्बुद्धिः । अत्र श्रीदेव्यभिमन्यमानजडप्रकृतेः क्षेत्रशब्दार्थस्य सर्व-कार्योपादनत्वरूपो धर्मः, सत्त्वं क्षेत्रसंयोगादुत्पद्यत इति सत्त्वशब्दार्थस्य पुरुषस्य प्रकृत्युपादानकदेहयोगित्वरूपधर्मश्च निरूपितो वेदितव्यः ॥ २७॥

यदुक्तं 'क्षेत्रज्ञं मां सर्वक्षेत्रेषु स्थिततत्त्वेन विद्धि' (१३.३) इति, 'देहेऽस्मिन् पुरुषः परः' (१३.२३) इति च परमेश्वरस्य सर्वशरीरस्थत्वम्, तद्युक्तम् ? सुर-नर-तिर्यगादिशरीराणां तारतम्यवत्त्वेन तत्र स्थितस्य परमेश्वरस्यापि तारतम्या-पत्तेः। 'भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान्' (१३.२२) इत्युक्तदुःखिजीवेन सहावस्थितस्य तस्य दुःखप्राप्तेश्च, इत्यत उच्यते- **सममिति ॥ सर्वेषु** उच्चावचेषु भूतेषु प्राणिषु **तिष्ठन्तं परमेश्वरं** भगवन्तं **यः समं** तारतम्यरहितं **पश्यति**, तथा भूतेषु **विनश्यत्सु** अपि 'अनित्यत्वं देहहानिर्दुखप्राप्तिरपूर्णता। नाशश्चतुर्विधो ज्ञेयः'[2] इति शास्त्रेण दुःखयोग-देहहान्योर्नाशशब्दितग्रहणाद् दुःखयोग-देहहानिरूपनाश-वत्स्वपि, **अविनश्यन्तं** दुःखयोगादिरहितम्, तरतमभावापन्नदेहेषु तिष्ठतः समत्वम्, दुःखयोगिजीवसहभावेऽपि दुःखाप्राप्तिं च उपपादयितुं '**परमेश्वरम्**' इत्युक्तम्। [3]अचिन्त्यशक्तिसम्पन्नमित्यर्थः। एवंविधं **पश्यति** साक्षात्करोति **स पश्यति** स एव ज्ञानी भवति । अत्र भगवतः स्थानतारतम्यनिबन्धन-नीचोच्चताहीनतया समस्तसद्गुणसम्पूर्णत्वलक्षणं समत्वम्, दुःखिसहभावेऽपि दुःखास्पृष्टत्वं च विभावितं ज्ञातव्यम्। तथा चोक्तं भगवता सूत्रकारेण- 'न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि'[4] इति। 'सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्'[5] इति॥ २८॥

---

१. गीतातात्पर्योदाहृतात्।
२. गीतातात्पर्ये २.१७श्लोकसन्दर्भे उदाहृतं महावाराहपुराणवाक्यम्।
३. 'अनित्य' इति कोशेषु पाठः। ४. ब्र.सू. २.३.११
५. ब्र.सू. १.२.८

एवं जानन्नेव 'ज्ञानी' इत्युक्तम् । तज्ज्ञानफलमुच्यते- **सममिति ॥ सर्वत्र** स्थावरजङ्गमेषु **समवस्थितं** सम्यङ् नियामकतयाऽवस्थितं **समं** समस्त-सद्गुणैरेकप्रकारम् **ईश्वरम्** अचिन्त्यशक्तिं भगवन्तं **पश्यन्** साक्षात्कुर्वन् **आत्मना** बुद्ध्या **आत्मानं** स्वात्मानं **न हिनस्ति** नरके न पातयति । प्रत्युत **ततो** ज्ञानात् **परां गतिं** मुक्तिं **याति हि** प्राप्नोत्येव । पूर्वश्लोकोक्तार्थानुवादः न पूर्वार्ध इति द्योतनाय हिशब्द इत्यपि **आहुः** ॥ २९ ॥

पूर्वश्लोके 'सर्वत्र विद्यमानमीश्वरं समं पश्यन् मुक्तिं याति' इति साम्यदर्शनस्य मोक्षहेतुत्वमुक्तम् । तच्च दर्शनम्- 'सर्वकर्मसु भगवानेव मुख्यः कर्ता, प्रकृतिर्निमित्तमात्रम्, स्वस्य तत्र कर्तृत्वाभावः' इत्येतज्ज्ञानोपोद्बलितमेव मोक्ष-साधनायालमिति भावेनोच्यते- **प्रकृत्येति** ॥ 'समं पश्यन् हि सर्वत्र सम-वस्थितमीश्वरम्' (१३.२९) इति प्रस्तुतपरमात्मा चशब्देन समुच्चीयते । तत्र एवशब्दस्य सम्बन्धः । पूर्वप्रस्तुतेनेश्वरेणैव मुख्यकर्त्रा **प्रकृत्या** च निमित्तभूतया **क्रियमाणानि सर्वशः** स्वार्थिकः शस् । सर्वाणि **कर्माणि यः पश्यति, तथा आत्मानं** स्वात्मानं च **अकर्तारं** मुख्यतोऽकुर्वन्तं **पश्यति, स पश्यति** परमेश्वरम् ॥ ३० ॥

न केवलं भगवतः सर्वप्रेरकत्व-सर्वसमत्वादिज्ञानमात्रेणालम् । किन्तु तस्य सर्वाधारत्वाद्यपि ज्ञातव्यमित्युच्यते- **यदेति** ॥ अत्र भूतपृथग्भावस्य पर-मात्मस्थत्वोक्त्या पृथग्भूतानां तत्स्थत्वमभिप्रेतम् । तदयमर्थः- भूतानां= जीवानां पृथग्भावं= विष्णोः अन्योन्यतश्च भेदं तथा भूतग्रामम् **एकस्थम्** एकस्मिन्नेव विष्णौ स्थितं **यदा अनु** तारतम्येन **पश्यति तत एव** एकशब्दार्थविष्णोरेव स्थावरजङ्गमात्मकजगतो **विस्तारम्** उत्पत्तिं च अनुपश्यति तदा **स ब्रह्म** परब्रह्म **सम्पद्यते** प्राप्नोति ॥ ३१ ॥

ननु 'विनश्यत्सु तिष्ठतोऽपि अविनश्यन्तम्' (१३.२८) इत्यविनाशाशब्दित-व्ययाभावोक्तिरयुक्ता ? शरीरसम्बन्धेन व्ययादेरावश्यकत्वाद्, इत्यतो न विष्णोर्व्ययादिरित्युच्यते- **अनादित्वादिति ॥ हे कौन्तेय ! शरीरस्थोऽपि अयं परमात्मा** 'अनादित्वाद्' इति हेतुः प्रागभावे व्यभिचारपरिहाराय 'भावत्वे सति' इति विशेषणीयः । भावत्वे सति **अनादित्वाद्** आदिमत्त्वशून्यत्वात्, सत्त्वादिगुणेभ्यो निर्गतत्वाच्च **अव्ययो** देहतोऽपि नाशरहितः **न लिप्यते** तत्कृतपुण्यपापैर्न सङ्गच्छते च, लौकिकक्रियाराहित्याद् । 'नप्रज्ञं नसुखम्'[१] इत्यादिवत् 'न करोति' इत्येतदपि व्याख्येयम् ॥ ३२ ॥

यद्यप्यव्ययत्वम् अत्र साध्यम् । तथाऽपि तत् लोकतो ज्ञातुं शक्यत इति लेपाभावमात्रं भगवत उपपाद्यते- **यथा सर्वगतमिति ॥ सर्वगतं** पङ्कादिमद्देशगतम् **आकाशं सौक्ष्म्यात्** सूक्ष्मत्वाद् अप्रतिघत्वाद् यथा पङ्कादिभिर्नोपलिप्यते । तथा **सर्वत्र** नीचोच्चादिरूपे देहे **अवस्थितः आत्मा** परमात्मा **नोपलिप्यते** देहधर्मैर्न सम्बध्यते ॥ ३३ ॥

यत्क्षेत्रज्ञत्वविशिष्टतया भगवज्ज्ञानार्थं क्षेत्रादिकं निरूपितं तत्क्षेत्रज्ञं दृष्टान्तेन प्रदर्शयति- **यथा प्रकाशयतीति ॥ यथैको रविः कृत्स्नमिमं लोकं** लोकस्थितं पदार्थजातं **प्रकाशयति तथा क्षेत्री** क्षेत्रज्ञो भगवान् **कृत्स्नं क्षेत्रम्** ईश्वराति-रिक्तचेतनाचेतनवर्गं **प्रकाशयति** ॥ ३४ ॥

अध्यायार्थम् उपसंहरति- **क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः** जगत्-परमात्मनोः एवं प्रेर्यत्व-प्रेरकत्व ; सगुणत्व-निर्गुणत्वाद्युक्तप्रकारेण **अन्तरं** भेदं **ज्ञानचक्षुषा** शास्त्रप्राप्तदिव्यदृष्ट्या **ये विदुः भूतप्रकृतिमोक्षं** भूतानि= पृथिव्यादीनि च प्रकृतिश्चेति द्वन्द्वः, ततः [२]'पञ्चमी' इति योगविभागात् पञ्चमी-

---

१. मां. २.१ २. 'पञ्चमी भयेन' (पा.सू. २.१.३७) इति सूत्रे।

तत्पुरुषः । 'मोक्ष्यते अनेन' इति करणे घञि मोक्षः= अमानित्वादिरूपं मोक्षसाधनजातम् । यद्यपि अमानित्वादिकं ज्ञानसाधनमेवोक्तम् । तथापि परम्परया मोक्षसाधनत्वाशयेन 'मोक्षम्' इत्युक्तम् । तच्च ये **विदुस्ते परं पूर्णं ब्रह्म यान्ति** इति ॥

॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्सूरीन्द्रतीर्थपूज्यपादशिष्य-
सुमतीन्द्रतीर्थविरचितायां प्रमेयदीपिकाव्याख्यायां
भावरत्नकोशसमाख्यायां त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

## ।। अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।।

भगवद्गीता

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ।। १ ।।

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ।। २ ।।

भाष्यम्

।। हरिः ओम्।। साधनं प्राधान्येनोत्तरैरध्यायैर्वक्ति ।। १-२ ।।

प्रमेयदीपिका

।। हरिः ओम् ।। उत्तरेषां पञ्चानामध्यायानां प्रतिपाद्यमाह – **साधनमिति** ।। 'योगे त्विमां शृणु' (२.३९) इति प्रतिज्ञाय 'आ षष्ठपरिसमाप्तेः कामवर्जनादीतिकर्तव्यतासहितं कर्मध्यानलक्षणं ज्ञानसाधनम् उक्तम् । तत्र इतिकर्तव्यतांशम् उत्तरैरध्यायैः प्रपञ्चयतीत्यर्थः । **'मम योनिर्महद्ब्रह्म'** (१४.३), **'न तद्भासयते सूर्यः'** (१५.६) इत्यादिना ईश्वरमाहात्म्यस्यापि वचनात् कथमेतत्? इत्यत उक्तम्–

१. आषष्ठसमाप्तेः (पा.)

**प्राधान्येनेति ।।** 'प्राचुर्यापेक्षया सङ्ग्राहकमेतदित्यर्थः । अवान्तर-प्रतिपाद्यभेदाद् अध्यायभेदः । तत्र 'यावत्सञ्जायते किंचित्' (१३.२७) इत्युक्तविवरणपूर्वकं 'कारणं गुणसङ्गोऽस्य' (१३.२२) इत्युक्तं गुण-सम्बन्धं प्रपञ्च्य तदत्ययसाधनम् अनेनाध्यायेनोच्यते ।। १-२ ।।

## भावदीपिका

प्रणम्य यादवाचार्यगुरूणां पदपङ्कजे ।
कुर्मश्चतुर्दशाध्यायटीकां भावप्रदीपिकाम् ।।

**आ षष्ठसमाप्तेरिति ।।** षष्ठाध्यायसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । **कर्मध्यान-लक्षणमिति ।।** कर्मध्यानोभयरूपमित्यर्थः । **इतिकर्तव्यतांशमिति ।।** उत्तराध्याय-पञ्चके कर्मसमाधिरूपसाधनस्यानुक्तेः 'अफलाकाङ्क्षिभिः' (१७.११,१७) इत्यादिना कर्मसमाधीतिकर्तव्यतांशस्योक्तेः भाष्ये साधनशब्दस्तदिति-कर्तव्यतांशोपलक्षक इति भावः । एवमेवोत्तरत्र 'ज्ञानसाधनान्याह' इत्यादौ साधनशब्दस्तदितिकर्तव्यतांशपरो ज्ञातव्यः । अत एव भाष्ये सप्तदशाध्याये 'कर्मादीतिकर्तव्यताविधानार्थम् अर्थवादमाह'[२] इति वक्ष्यति । **प्रपञ्चयतीति ।।** तथा च न पूर्वषट्केन पुनरुक्तिरिति भावः । नन्वीश्वरमाहात्म्यस्यैव सर्वापेक्षया प्राधान्यात् कथं 'प्राधान्येन' इत्युक्तम् ? इत्यत आह- **प्राचुर्येति ।।** इति-कर्तव्यतांशप्रपञ्चकग्रन्थबहुत्वापेक्षयेत्यर्थः । नन्वेवं तर्हि पञ्चानामप्यध्यायानां भेदः

१. नन्वीश्वरमाहात्म्यस्यैव प्राधान्याद् कथम् इतिकर्तव्यतायाः प्राधान्यम् ? इति शङ्कां परिहरन् कथं तर्हि उत्तरपञ्चाध्याय्या इतिकर्तव्यताप्रपञ्चकत्वम् ? इत्याशङ्कां च निरस्यति- प्राचुर्येति ।। 'साधनमुत्तरैः' इत्यादिभाष्यम् इतिकर्तव्यताप्रपञ्चक-ग्रन्थबहुत्वापेक्षया सङ्ग्राहकमित्यर्थः । एतेन अष्टादशे 'ज्ञानं कर्म च' इत्यादिना मोक्षसाधनप्रपञ्चनमपि समाहितम् । (कृ.)

२. गी.भा. १७.२३

किंनिबन्धनः ? इत्यत आह- **अवान्तरेति** ॥ अत एव 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग-स्पष्टीकरणपूर्वकं त्रैगुण्यं विविच्य दर्शयति'[१] इति तात्पर्यं हृदि कृत्वा एतदध्यायार्थमाह- **तत्रेति** ॥ १-२ ॥

## भावरत्नकोशः

**भाष्योपात्तोत्तराध्यायशब्दविवक्षितार्थं दर्शयति- उत्तरेषां [२]पश्चानाम् अध्यायानामिति ॥ अत्र साधनशब्द उपसाधनशब्दितोपकरणार्थः । उप-करणापरनामकेतिकर्तव्यतोक्तिश्च साधने निरूपित एवावसरं लभत इति भावेन तत्साधनोक्तिस्थलं तावद्दर्शयति- योगे त्विमामिति ॥ 'ज्ञानोपायविपयिणीं बुद्धिशब्दितां वाचं शृणु' इति द्वितीयाध्याये [३]प्रतिज्ञायेत्यर्थः । '[४]आषष्ठपरि-समाप्तेः'[५] इत्यत्र 'अपश्चम्याः'[६] इति प्रतिषेधात् पश्चम्या अव्ययीभावत्वेऽपि**

१. गी.ता.नि. १४.१

२. पश्चानामिति ॥ तत्तदध्यायावान्तरप्रतिपाद्यं तत्रतत्र दर्शयिष्यतीति न सर्वस्य एकाध्यायत्वप्रसक्तिरित्यनुपदमेव व्यक्तम् । (भा.दी.-राघ.)

३. बुध्यतेऽनया इति बुद्धिः, साङ्ख्यविषयो यया वाचा बुध्यते सा वागभिहितेत्यर्थः । (गी.भा. २.३९)

४. 'आङ् मर्यादावचने' (पा.सू.१.४.८९) आङ् मर्यादायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात्, वचनग्रहणाद् अभिविधावपि । 'पश्चम्यपाङ्परिभिः' (पा.सू. २.३.१०) एतैः कर्मप्रवचनीयैः योगे पश्चमी स्यात् । आ मुक्तेः संसारः, आ सकलाद् ब्रह्म इत्युदाहरणम् । 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' (पा.सू. २.१.१३) एतयोः आङ् पश्चम्यन्तेन वा समस्यते, सोऽव्ययीभावः । आमुक्ति संसारः, आ मुक्तेः । आबालं हरिभक्तिः, आ बालेभ्यः ।

५. आषष्ठेति ॥ 'आकडारात्' (एका सञ्ज्ञा) (पा.सू.१.४.१) इतिवत् अयं निर्देशः । (भा.दी.-राघ.)

६. 'नाव्ययीभावाद् अतोऽम्त्वपश्चम्याः' (पा.सू.२.४.८३)- अदन्तादव्ययी-भावात् सुपो न लुक्, तस्य तु पश्चमीं विना अमादेशश्च स्यात् ।

[1]लुगभावः। षष्ठाध्यायसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः[2]। 'कामवर्जनादि' इत्यत्र आदि-शब्देन द्वन्द्वातीतत्व-विमत्सरत्वादिग्रहः। कामवर्जन-द्वन्द्वातीतत्वादिरूपेति-कर्तव्यतासहितमित्यर्थः । **कर्मध्यानलक्षणमिति ॥** कर्मयोग-ध्यानयोग-लक्षणमित्यर्थः। तत्रापि आ पञ्चमाध्यायसमाप्तेः प्राधान्येन कर्मयोग उक्तः। षष्ठे कर्मयोगसाध्यो ज्ञानान्तरङ्गभूतः समाधियोगशब्दितध्यानयोग उक्त इति विवेकः। **तत्र** ज्ञानसाधने । **अध्यायैः** पञ्चभिः । प्रथमषट्के कर्मध्यानयोगयोरपि कामादिवर्जनादिरूपेतिकर्तव्यताया उक्तत्वात् कथमत्र 'वक्ति' इत्युच्यते ? इति शङ्कापरिहाराय 'वक्ति' इत्यस्यार्थमाह- **प्रपञ्चयतीति ॥** 'वच= परिभाषणे' इति धात्वर्थः परिभाषणम् अत्र 'प्रपञ्चः' इति भावः।

**केचित्तु** 'साधनं प्राधान्येन' इति भाष्ये स्थलनिर्देशपूर्वं साधनस्वरूपं वदन् 'उक्तम्' इत्यध्याहृत्य 'उत्तरैरध्यायैः' इत्यत्र 'इतिकर्तव्यतांशम्' इत्यध्याहृतवान् इति टीकाशयमाहुः। तदभव्यम्। **न्यायदीपिकायाम्-** 'प्राधान्येनोत्तरैरध्यायैः साधनमेवोच्यते'[3] इति टीकाकारीयवचनानानुगुण्यात् इति **अपरे ।** [4]**एतत्** 'इतिकर्तव्यतांशं प्राधान्येन वक्ति' इति भाषणम् । अत्र विवक्षितप्राधान्य-शब्दार्थमाह- **प्राचुर्येति ॥** 'साधनं प्राधान्येन' इति भाष्यम् इतिकर्तव्यता-प्रपञ्चनपरग्रन्थबाहुल्यापेक्षया पञ्चाध्यायार्थसङ्ग्राहकमित्यर्थः । तर्हि एकमर्थं

---

१. 'अव्ययादाप्सुपः' (पा.सू. २.४.८२)- अव्ययादुत्तरस्य आपः सुपश्च लुग् भवति।

२. इदं तु चिन्त्यते- 'अपञ्चम्याः' इति प्रतिषेधः अदन्ताव्ययीभावानामेव। अतः 'आकडारादू' इति युज्यते। प्रकृते तु परिसमाप्तिपदम् इकारान्तम्। अतो न पूर्वोक्तप्रतिषेधस्य प्रवृत्तिः। अतः 'आ षष्ठपरिसमाप्तेः' इति व्यास एव उचित इति भाति।

३. गी.ता.नि. टीका १४.१

४. 'ईश्वरमाहात्म्यस्यापि वचनात् कथमेतत्' इति टीकायाम्।

प्रतिपादयन्ती पञ्चाध्यायी एकमेव वाक्यं स्यात् ? "[१]अर्थैकत्वाद् एकं वाक्यम्' इति जैमिनिवचनात्, इत्यत आह- **अवान्तरेति** ।। तमेवावान्तरप्रतिपाद्यम् अर्थभेदं तत्रतत्र यथाऽऽचार्यवचनं वक्ष्यन् एतदध्यायप्रतिपाद्यमर्थं तात्पर्यनिर्णयोक्तदिशा दर्शयति- **तत्र यावदिति** ।।

'यावत्सञ्जायते किञ्चित् सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् तद्विद्धि ...... ।।' (१३.२७)

इति समनन्तराध्याये क्षेत्रक्षेत्रज्ञशब्दितलक्ष्मीनारायणसंयोगात् सर्वभूतसम्भव उक्तः । तद्विवरणपूर्वकम् 'अस्य जीवस्य सदसद्योनिजन्मसु सत्त्वरजस्तमोगुणसङ्गः कारणम्' इति 'कारणं गुणसङ्गोऽस्य' (१३.२२) इति पूर्वाध्यायगतश्लोकोक्तबन्धमित्यर्थः । **तदत्ययसाधनम्** बन्धातिक्रमोपायः ।। १-२ ।।

भगवद्गीता

मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ।। ३ ।।

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः सम्भवन्ति याः ।
तासां ब्रह्म महद् योनिरहं बीजप्रदः पिता ।। ४ ।।

भाष्यम्

**महद् ब्रह्म** [२]प्रकृतिः । सा च 'श्री-भू-दुर्गा' इति भिन्ना । उमा-सरस्वत्याद्यास्तु तदंशयुता अन्यजीवाः । तथा च काषायणश्रुतिः-

---

१. '... साकाङ्क्षं चेद् विभागे स्यात्' (मी.सू. २.१.४६)

२. अव्यक्तं च महद् ब्रह्म प्रधानं क्षेत्रमित्यपि । उच्यते श्रीः...'(गी.ता.नि. १३.२७)

'श्रीर्भूर्दुर्गा[1] महती तु माया सा
लोकसूतिः जगतो बन्धिका च ।
उमावागाद्या अन्यजीवास्तदंशाः
[2]तदात्मता सर्ववेदेषु गीता ।।'

इति । 'मम योनिः' इति गर्भाधानार्था योनिः ; नतु माता, वाक्यशेषात् ।

तथा हि सामवेदे शार्कराक्षश्रुतौ –

'विष्णोर्योनिः गर्भसन्धारणार्था
महामाया सर्वदुःखैर्विहीना ।
तथाऽप्यात्मानं दुःखिवन्मोहनार्थं
[3]प्रकाशयन्ती सह विष्णुना सा ।।' इति ।

### प्रमेयदीपिका

अत्र 'महद् ब्रह्म' इति जडाविद्योच्यत इति प्रतीतिनिरासार्थमाह– **महदिति ।। प्रकृतिः** महालक्ष्मीः[4] । ननु 'सत्त्वं रजस्तमः' (१४.५) इति जडा प्रकृतिः वक्ष्यते । तत्सन्निधानाद् अत्रापि सैव युक्तेति चेन्न । तत्रापि चेतनप्रकृत्यभिधानात् । कथमस्याः सत्त्वादिभेदभिन्नत्वम् ? इत्यत आह– **सा चेति ।।** जडप्रकृतेरभिमानिनी तत्कार्यसत्त्वादि-

१. श्रीर्भूमिर्दुर्गा (पा.)　　२. तदात्मना सर्ववेदेषु गीताः (पा.)

३. प्रदर्शयन्ती (पा.)

४. वक्ष्यमाणत्रिरूपत्वोपपादनाय महत्त्वविशेषणम् । तथाच महालक्ष्मीः लक्ष्म्या मूलरूपमित्यर्थः । (कृ.)

गुणाभिमानिनी एतद्रूपत्रयवतीत्यर्थः । ननु [1]भगवती 'माहेश्वरी, ब्राह्मी, कौमारी, माहेन्द्री, श्रीः, भूः, दुर्गा' इति सप्तधा भिन्ना आगमेषूच्यते । तत् कथं त्रिधा भिन्नोच्यते ? इत्यत आह– **उमेति ।। आद्याः** चतस्रो भगवत्या अन्याः । कुतः ? जीवाः । कथं तद्रूपत्वोक्तिः ? **तदंशयुताः** तत्सन्निधानोपेताः । कुत एतत् ? इत्यत आह – **तथा चेति ।।**

'मम योनिः' इत्येतत् **परे** व्याचक्षते- ''मम स्वरूपभूता योनिः= कारणं विश्वस्य । [2]प्रतीत एवान्वये 'मम माता' इत्यापत्तेः'' इति । तन्निरासार्थमाह- **ममेति ।।** [3]भार्येत्यर्थः । 'मम' इत्यनुवादेन 'अन्यथा[4] प्रतीतान्वयवाधः स्यात्' इति सूचयति । प्रतीतान्वयाङ्गीकारे 'माता' इत्यपि प्रतीयेत । तत्र कथं भार्येति निश्चयः ? इत्यत आह–**नत्विति ।।** 'इति प्रतीतिः प्रसज्यते' इति शेषः । कुतो न ? इत्यत आह–**वाक्येति ।।** 'तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्' इति **वाक्यशेषात्** भार्यार्थतानिश्चयात् । श्रुतिवलाच्चेत्याह– **तथा हीति ।। प्रकाशयन्ती** प्रवर्तते ।

भावदीपिका

**जडप्रकृतेरभिमानिनीति ।।** लक्ष्मीरित्यर्थः । **भगवती** महालक्ष्मीः । **माहेश्वरी** उमादेवी **ब्राह्मी** सरस्वती **कौमारी** कुमारः= कामः, तत्पत्नी कौमारी= रतिः **माहेन्द्री** शची, भगवती माहेश्वर्यादिसप्तधेत्यर्थः । **आद्याः** माहेश्वर्याद्याः । **जीवा इति ।।** दुःखस्पृष्टचेतना इत्यर्थः । 'नित्यादुःखा रमा, अन्ये तु तत्स्पृष्टदुःखाः

---

१. 'भगवती' इत्यनुवादः, 'माहेश्वरी' इत्यादि प्रभेदोक्तिः ।

२. 'न प्रतीत एवान्वयः' (भा.र.को.सम्मतः पाठः)

३. 'युज्यते अनया पुमान्' इति योनिर्भार्या ; न तु कारणमित्यर्थः । 'तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्' इत्युत्तरविरोधात् । (भा.प्र. वादिराजीया, म.भा.ता.नि. २.९३)

४. अन्यथेति ।। परोक्तयोजनापक्ष इत्यर्थः । (भा.दी.-राघ.)

समस्तशः' इत्युक्तेरिति ध्येयम्। तेन- ''रमाया अपि 'जीवभूतां महाबाहो' (७.५) इति पूर्वं प्राणधारकत्वेन [1]जीवत्वोक्तेः माहेश्वर्यादीनां भगवत्या अन्यत्वे जीवत्वं कथं हेतुरुच्यते ?'' इति शङ्काऽनवकाश इति ध्येयम्।

**प्रतीत एवेति** ॥ 'मम स्वरूपभूता' इत्यध्याहृत्य व्याख्यानाकरणे 'मम योनिः' इति प्रतीत एवान्वयेऽङ्गीकृते सतीत्यर्थः। **मम मातेतीति** ॥ भार्यायाश्च मातृत्वं बाधितमिति भावः। ननु योनिशब्दस्यैव व्याख्यानात् 'मम' इत्यनुवादो व्यर्थः? इत्यत आह- **ममेत्यनुवादेनेति** ॥ **अन्यथेति** ॥ 'स्वरूपभूतविश्वस्य' इति पदद्वयाध्याहारे तव यथाश्रुतान्वयबाधः स्यादित्यर्थः। अस्माकं तु प्रतीतान्वय एवेति भावः। **इत्यपीति** ॥ [2]योनिशब्दस्य गर्भाधानस्थले कारणे च प्रसिद्धेरित्याशयः।

## भावरत्नकोशः

**[3]''मदीया त्रिगुणात्मिका माया सर्वेषां भूतानाम् उपादानकारणभूता देशतः कालतोऽनवच्छिन्नत्वात् महत्, सर्वकार्यवृद्धिहेतुत्वाद् ब्रह्म' इति [4]परैः व्याख्यानादाह- जडाविद्येति ॥ प्रतीतिनिरासार्थं परापव्याख्यानाहित-प्रतीतिनिरासार्थम्। प्रकृतिशब्देन जडाविद्योपस्थाप्यत इति कथं तन्निरासः ? इत्यतः**

---

१. 'जीवभूता श्रीः। जीवानां प्राणधारिणी चिद्रूपभूता सर्वदा सती' इति। (गी.भा. ७.५)

२. 'योनिर्भार्या तथा स्थानं योनिः कारणमेव च।' इति शब्दनिर्णये। (गी.ता.नि. १४.३)

३. साङ्ख्यीयप्रकृतिः 'मदीया' इत्यनेन, चिच्छक्तिः 'त्रिगुणात्मिका' इत्यनेन व्यावर्तिता। योनिशब्देन सर्वाणि भवनयोग्यानि कार्याणि प्रति उपादानत्वमभि-प्रेतम्। (आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या, १४.३)

२. शां.भा., श्रीधरीयव्याख्या च।

'महालक्ष्मीः प्रकृतिः'¹ इति तात्पर्योक्तं प्रकृतिशब्दार्थमाह- प्रकृतिर्महालक्ष्मी-रिति ॥ 'पुत्रान् प्रसवितुम्' इति शेषः । अन्याः चेतनप्रकृतेः । महालक्ष्म्या ब्रह्मादिकन्याः । जीवाः दुःखसमूहचेतनाः । अनेन भाष्ये 'अन्याश्च' जीवाश्च इति विवरणवशात् 'अन्याः' इत्येव पूर्तेः, जीवपदमतिरिच्यते ? इति शङ्का व्यास्ता । अन्यत्वे जीवत्वस्य हेतुकारणार्थत्वात् । कथं 'तर्हि' इति शेषः । तादृशत्वोक्तिः महालक्ष्मीतादृशत्वोक्तिः । ''इत्यत उक्तम्' इति शेषः । 'तत्संयुताः' इत्यतः परं 'इति' शब्दोऽध्याहार्यः । ⁴जयन्ती-जानकत्यादिजीवातिरिक्तत्वात् अंशत्वविशिष्टविवक्षितम् अर्थमाह- तत्तद्विशेषाभावेऽपि इति ॥

---

१. 'महालक्ष्मीरिति या भार्या नारायणस्य या । प्रकृतिर्नाम सा ज्ञेया प्रकृत्येव करोति यत् ॥' इति महाविष्णुपुराणे । (गी.ता.नि. १४.१६-२१)

२. माहेश्वरी-ब्राह्मी-कौमारी-माहेन्द्र्यः चतस्रः ।

३. 'कथं तर्हि तादृशत्वोक्तिः? इत्यत उक्तम्- तत्संयुता इति' इति टीकावाक्य-योजना ।

४. 'अथ (नाभेः मरणानन्तरम्) स भगवान् ऋषभः स्ववर्षं कर्मक्षेत्रमनुमन्यमानः प्रदर्शितगुरुकुलवासः लब्धवरैः गुरुभिरनुगृहीतः गृहमेधिनां धर्माननुशिक्षमाणो जयन्त्यामिन्द्रदत्तायाम् उभयलक्षणं धर्मं समाम्नायाऽम्नातमभियुञ्जन् आत्मजाना शतं जनयामास । येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसीद् येनेदं वर्षं भारतमिति व्यपदिशन्ति ॥ तमनु कुशावर्त इलावर्तो ब्रह्मावर्त आर्यावर्तो मलयकेतु-भद्रसेन इन्द्रस्पृग् विदर्भः कीकट इति नव नवतिप्रधानाः ॥ कविः-हरिः-अन्तरिक्षः-प्रबुद्धः-पिप्पलायनः आविर्होत्रः- अथ द्रुमिलः चमसः-करभाजन इति भागवत-धर्मदर्शिता नव महाभागवताः ....' । (भाग. ५.४.७-११), कृष्ण उवाच-महालक्ष्म्याः स्वरूपं च अवतारान् तथैव च । शृणु सम्यक् महाभाग सम्यक् ज्ञातुं च निर्णयम् ॥ (ग.पु.ब्रह्मकाण्ड १६.१), जयन्ती जानकीति रुक्मी सत्या.

१महत्के- महती माया= लक्ष्मीः 'श्रीः भूः दुर्गा' इति रूपत्रयवती लोकसृष्टि- लोकस्य सवित्री जगतः= देव-मानव-दानवात्मकस्य सन्धिका= 'श्रीर्देवानाम्, भूर्नृणाम्, दुर्गा दानवानां बन्धकर्त्रीति विवेकः। वाक्= सरस्वती। आद्यशब्देन कुमारसी रतिः, महेन्द्रस्त्री शची च ग्राह्ये। अन्यजीवाः मायाया अन्याः, कुतः? जीवाः। कथं तर्हि मायारूपत्वोक्तिः? इत्यत उक्तम्- तदंशा इति॥ मायांशा इव तत्तद्विधानवत्त्व इति यावत्, 'यतोऽतः' इति शेषः। तदात्मता= मायारूपता, सर्वदेवेषु तत्तदागमेषु गीता इत्यर्थो द्रष्टव्यः।

विधास्य 'इत्यध्याहृतेनान्वयः' इति शेषः। 'न' इत्यनन्तरं 'पुनः'१ इति च। क्वचित्तु 'प्रतीते एवान्वये' इति सप्तम्यन्तपाठः। इत्यादयोऽरीरिति॥ योनिशब्दस्य कारणार्थत्वात् 'मम योनिः= मम कारणम्' इत्यर्थे 'मम माता' इत्यापत्तेरि- त्यर्थः। ननु गर्भाधानार्थयोनिः का स्यात्? इत्यतः 'अत्र योनिः भार्या' इत्यन्वय' इत्य योनिशब्दार्थं निर्दिशति- भार्येत्यर्थ इति॥ ननु ''योनिर्भार्या तथा स्थानं योनिः कारणमेव च' इत्यभिधानात् योनिशब्दो नानार्थ इति 'विवक्षितार्थो व्याख्यातव्यः। तत्र 'मम' इत्यनुवादो व्यर्थः? इत्यत आह- अत्रेत्यनुवादे- नेति॥ अन्यथा 'स्वरूपभूता' इति, "'विधास्य' इति च पदद्वयाध्याहारेणान्वय इति यत्पदे। प्रतीतान्वयेति" ॥ 'मम योनिः' इति यथाभूतान्वयाङ्गीकार इत्यर्थः। तत्र तथा सति। ''माता' इत्यनन्तरमध्याहार्यमाह- इति प्रतीति-

---

१ कारायणश्री

**रिति ॥** '[१]निश्चयाद्' इति हेतोः 'न तु मातेति प्रतीतिः प्रसज्यते' इति साध्येनान्वयः । [२]**भाष्ये**- 'महामाया= महालक्ष्मीः विष्णोः गर्भसन्धारणार्था योनिः= भार्या । तथाऽपि= सर्वैर्दुःखैर्विशेषतो हीनाऽपि मोहनार्थम् अयोग्यजनस्य' इत्यर्थस्य स्फुटत्वाद् 'एकतिङ् वाक्यम्' इति प्रसिद्ध्यनुसारेण वाक्यसमाप्तयेऽध्याहरति- **प्रवर्तत इति ॥**

भाष्यम्

[३]अतः सीतादुःखादिकं [४]मृषाप्रदर्शनमेव । तथा कूर्मपुराणे । न चेयं[५] भूः । तथा च सौकरायणश्रुतिः -

'अन्या भूः[६] भूरियं तस्य च्छाया भूतावमा सा हि भूतैकयोनिः' इति ।

'अवाप स्वेच्छया दास्यं जगतां प्रपितामही'

इति अनभिम्लात(न)श्रुतिः । मत्स्यपुराणोक्तमपि स्वेच्छयैव । महद् ब्रह्मशब्दवाच्याऽपि प्रकृतिरेव । 'महती ब्रह्मणी द्वे तु प्रकृतिश्च महेश्वरः'[७] इति तत्रैव ॥ ३-४ ॥

**प्रमेयदीपिका**

अनयैव श्रुत्याऽन्यदपि लब्धमिति प्रसङ्गादाह- **अत इति ॥** मृषा= अयथार्थं प्रदर्शनं यस्य तत्तथा । इतश्चैवमेवेत्याह- **तथेति ॥** [८]तत्र ह्येवमुक्तम्-

---

१. 'भार्यार्थतानिश्चयादिति हेतोः' इत्यर्थः । २. शार्कराक्षश्रुतौ ।
३. उदाहृतश्रुतिवाक्यात् ४. सर्वं मृषाप्रदर्शनमेव (पा.)
५. इयम्= भागवते कथिता भूः न भगवत्या महालक्ष्म्या रूपमित्यर्थः ।
६. भूमिः (पा.) ७. मत्स्यपुराणे ८. कूर्मपुराणे ।

'दग्ध्वा मायामयीं सीतां भगवानुग्रदीधितिः ।
रामायादर्शयत् सीतां पावकोऽसौ सुरप्रियः ।।'[१] इत्यादि ।

ननु 'महालक्ष्मीः श्रीः, भूः, दुर्गा इति भिन्ना' इत्युक्तम् । भुवश्च 'गौर्भूत्वाऽश्रुमुखी खिन्ना'[२] इति दुःखं प्रतीयते । तत् कथमेतत् ? इत्यत आह– **न चेति ।।** [३]**इयं** भूताभिमानिनी प्रसिद्धा **भूः** भगवत्या रूपं **न** भवति । [४]किन्तु, इयमन्यैव । कुतः? इत्यत आह – **तथा चेति ।।** महालक्ष्मीरूपं **भूः अन्या** । इयं प्रसिद्धा **तस्य** तस्याः **छाया** प्रतिमा । ननु रावणहरणादिकं भवतु मायासीतायाः । वाल्मीकिदास्यं तावन्मत्स्य-पुराणे साक्षात् सीताया एवोक्तम् । दास्ये च दुःखमवर्जनीयम्? इत्याशङ्कां प्रमाणपूर्वकम् अपाकरोति – **अवापेति ।। श्रुतिः** 'अस्ति यतः, अतः' इति शेषः ।

---

१. अथावसथ्याद् भगवान् हव्यवाहो महेश्वरः । आविरासीत् सुदीप्तात्मा तेजसा निर्दहन्निव ।। सृष्ट्वा मायामयीं सीतां स रावणवधेच्छया । सीतामादाय रामेष्टां पावकोऽन्तरधीयत ।। तां दृष्ट्वा तादृशीं सीतां रावणो राक्षसेश्वरः । समादाय ययौ लङ्कां सागरान्तरसंस्थिताम् ।। कृत्वा तु रावणवधं रामो लक्ष्मणसंयुतः । समादायाभवत् सीतां शङ्काकुलितमानसः ।। सा प्रत्ययाय भूतानां सीता मायामयीं पुनः । विवेश पावकं क्षिप्रं ददाह ज्वलनोऽपि ताम् ।। दग्ध्वा मायामयीं सीतां भगवान् उष्णदीधितिः । रामायादर्शयत् सीतां पावकोऽभूत् सुरप्रियः ।। (कूर्मपुराणम्, उत्तरार्धः, ३४-१२५-१३० मुद्रितकोशेषु), अवसथ्यः= वासस्थलम्

२. भाग. १०.१.१८

३. अनेन 'इयम्' इति त्रिरावर्तते । तत्रैकस्यार्थः- प्रसिद्धेति । द्वितीयस्य-भगवत्या रूपमिति । तृतीयस्य- किन्त्वियमिति । (कृ.)

४. किन्त्वन्यैव (पा.)

'महद् ब्रह्म प्रकृतिः' इत्युक्तम् । तत्र प्रमाणं वक्तुं व्यवहितत्वात् पुनः प्रतिजानीते – **महदिति** ।। 'महद् ब्रह्म' इति भिन्ने पदे । ततः परम् 'इति'शब्दोऽप्याहार्यः । कुतः ? इत्यत आह– **महती इति** ।। **तत्रैव** मत्स्यपुराणे । अर्थक्रमेण 'मम योनिः महद् ब्रह्म' इत्यत्र व्युत्क्रमेण व्याख्यानम् । मत्स्यपुराणोदाहरणप्रसङ्गाद् अत्रोपपादनमिति ।।३-४।।

## भावदीपिका

ननु दुःखाद्यर्थस्य कथं मृषाप्रदर्शनरूपत्वम् ? इत्यतो बहुव्रीहिमाश्रित्याह- **मृषेति** ।। तथा चायथार्थज्ञानविषय इत्यर्थः । **पावकः** अग्निः । श्रुतौ 'भूतावमा' इत्यस्य 'भूतेष्ववमा' इत्यर्थः । यथोक्तम्- 'तदा भूमिः पञ्चभूतावरा'[१] इति । वक्ष्यमाणप्रमाणानुसारादाह- **भिन्ने पदे इति** ।। **इतिशब्द इति** ।। तथा च 'महत्' इति 'ब्रह्म' इति शब्दवाच्याऽर्थात्यर्थः । ननु 'मम योनिर्महद्ब्रह्म' इति पाठक्रमेणैव 'मम योनिः = गर्भाधानार्था योनिः' इत्यादि व्याख्याय, 'विष्णोर्योनिः' इत्यादिप्रमाणं चोदाहृत्य, 'महद् ब्रह्म प्रकृतिः' इति च व्याख्याय, 'महती ब्रह्मणी' इति प्रमाणमुदाहृत्य, प्रकृतेर्महद्ब्रह्मशब्दवाच्यत्वोपपादने लाघवम् । 'महद्ब्रह्म प्रकृतिः' इत्यादिव्युत्क्रमेण व्याख्याय पुनरुपस्थित्यर्थं 'महद्ब्रह्म-शब्दवाच्या प्रकृतिरेव' इति प्रतिज्ञारूपं गौरवं किमर्थमाश्रितम् ? इत्यत आह- **अर्थक्रमेणेति** ।। 'महद्ब्रह्म' इत्यनुवादेन 'मम योनिः' इति विधीयत इत्येवम् अनुवाद-विधानविषयभूतार्थयोः क्रमेणेत्यर्थः । उद्देश्यस्य प्राथमिकत्वाद् विधेयस्य पश्चात्तनत्वादिति भावः । ननु तर्हि तदुपपादनार्थं 'महती ब्रह्मणी' इति प्रमाणोदाहरणं तत्रैव कुतो न कृतम् ? इत्यत आह- **मत्स्यपुराणेति** ।। ३-४ ।।

## भावरत्नकोशः

**प्रसङ्गात्** योनिशब्दस्य भार्यार्थत्वनिर्धारणप्रस्तावात् । ननु दुःख-रामवियोग-

१. म.भा.ना.नि. २०.१०४

रावणहरणादेः अर्थस्य प्रदर्शनरूपत्वम्, अयुक्तं च प्रदर्शनस्य [1]मिथ्यात्वम् ? 'अयोग्यजनव्यामोहनाय दुःखिवत् आत्मानं प्रकाशयन्ती' इति प्रदर्शनस्य श्रुत्युक्तत्वात्, इत्यतो मृषाशब्दस्य विवक्षितार्थं वदन् बहुव्रीहिमाह- मृषाऽयथार्थमिति ॥ लोकदर्शननिष्पादनं हि प्रदर्शनशब्दार्थः । तत्र दर्शनं मिथ्याभूतदुःखाद्यर्थविषयीकारि, इति व्याख्यानात् न शङ्कितदोषद्वयमिति भावः । इतश्च [2]स्मृतिबलाच्चेत्यर्थः । न केवलं 'महामाया सीतादिरूपदुःखिवत् आत्मानं प्रकाशयन्ती' इति श्रुतिबलात् 'सीतादुःखादिकं मिथ्या' इति ज्ञातव्यम्, किन्तु [3]विस्पष्टार्थवादिपुराणवचनबलाच्चेति चशब्दः । अनेनैव पूर्वभाष्ये "[4]अतः' इत्यस्य 'उदाहृतश्रुतिवाक्यात्' इत्यर्थः सूचितो भवति । उग्रदीधितिः= तिग्मप्रकाश इति द्वितीयार्थे पावकविशेषणम् ।[5]

'भागवते भगवत्याः= महालक्ष्म्या रूपम्' इति [6]भाष्येऽध्याहारः । अन्यत्व एव प्रमाणोदाहरणाद् 'इयम्' इति भाष्यपदमावर्त्य तत्र संयोज्यमाह- किन्त्विषमन्वीचेति ॥ प्रसिद्धा 'भूरन्या' इत्यनुवर्तते । [7]'पुंवत् शक्तिपुतत्वेन पुंलिङ्गं वेदे' इति भावेन 'तस्य' इत्येतदनूद्य व्याचष्टे- तस्य तस्या इति ॥ छायाशब्देन 'दीपच्छाया', 'नरच्छाया' इत्यादाविव अत्रापि द्रव्यान्तरं प्रतीयते ।

---

१. अर्थस्य प्रदर्शनरूपत्वम्, प्रदर्शनस्य च मिथ्यात्वं चायुक्तम् इत्यन्वयः ।

२. 'कूर्मपुराणबलाच्च' इत्यर्थः ।

३. 'विस्पष्टार्थवादिषु रावणवचनबलाच्चेति' इति कोशेषु ।

४. 'अतः सीतादुःखादिकम्' इत्यत्र ।

५. द्वितीयार्थे- 'सीतां मायामयीम्' इति । (इति कोशेषु), 'दग्ध्वा मायामयीं सीतां पावकोऽसौ सुरप्रियः । रामायादर्शयत् सीतां भगवानुग्रदीधितिः ॥' इति पद्मनाभतीर्थीयभावप्रदीपिकायाम् । तदनुसारेणेदं वाक्यमिति ज्ञातव्यम् ।

५. 'न चेयं भूः' इति भाष्ये ।

६. पुंलिङ्गेनोच्यते स्त्री न पुंवच्छक्तिमती क्वचित्' (छां.भा.)

**न च तद्ग्रहणं युक्तम्? स्वच्छद्रव्यस्य महालक्ष्म्याः छायाऽयोगाद् इति,** एतस्य विवक्षितार्थमाह- **छाया [1]प्रतिमेति ॥** भाष्ये- अन्यशब्दोक्तं भेदमुपपादयितुं विरुद्धधर्मावुक्तौ- 'भूतावमा', 'भूतैकयोनिः' इति। तत्र भूतावमा= आकाशादि-भूतेभ्य इयमवरा, सा तु= महालक्ष्मीरूपा भूतानां मुख्यकारणम्, ततोऽधिके-त्यर्थः। 'पृथिवी सर्वभूतेभ्यः सदा सर्वगुणैर्वरा'[2] इति च्छान्दोग्यभाष्यं विवक्षाविशेषेण तस्या उत्तमत्वाशयमिति न तद्विरोधः। **दास्यं शुश्रूषणम्।** 'अपाकरोति' इति वदन् भाष्ये- 'स्वेच्छयैव, न तु कर्मायत्तत्वेन, तेन दुःखमवर्जनीयमिति नाशङ्कनीयम्' इति संयोज्यम् इत्यभिसन्धत्ते। 'श्रुतिः' इत्यनूद्य तत्र पदत्रयमध्याहरति- **श्रुतिरस्ति यतोऽत इति ॥**

**ननु [3]'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः'[4] इति आत्वानुशासनाद् 'महाब्रह्म' इति स्यात्?** इत्यत आह- **ततः परमिति ॥** 'महद्' इति विशेषण-समर्पकः, 'ब्रह्म' इति विशेष्यसमर्पकश्च यो गीतोपात्तः शब्दः तद्वाच्येति भाष्यार्थ इति भावः। 'महती इति' इत्यत्र[5] 'ईत्-ऊत्-एत् द्विवचनं प्रगृह्यम्[6]'[7] इति प्रकृतिभावः। स्थलप्रदर्शनाय एवशब्दशिरस्कप्रतीकम् आगृह्य तदर्थमाह- **तत्रैव**

---

१. ननु 'छाया त्वनातपे कान्तौ प्रतिबिम्बार्कजाययोः' इत्युक्तेः छायाशब्दः प्रतिबिम्बार्थः। न च भूताभिमानिधरायाः साक्षाल्लक्ष्मीप्रतिबिम्बत्वम्। 'आभासका त्वध' (म.भा.ता.नि. १.१५) इत्यादिविरोधः। इत्यत आह- प्रतिमेति॥ (कृ.)

२. सारनिर्णय (छां.भा. १अ., १खं.)

३. महतः आकारः अन्तादेशः स्यात् समानाधिकरणे उत्तरपदे, जातीयर्प्रत्यये च परे - इत्यर्थः।

४. पा.सू. ६.३.४६

५. टीकायां प्रतीकधारणे।

६. इत्यनेन प्रगृह्यसंज्ञायाम्. 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' (पा.सू. ६.१.१२५) इत्यनेन प्रकृतिभावः।

७. पा.सू. १.१.११

**मत्स्यपुराण इति ॥** ननूत्तरपञ्चाध्यायीप्रतिपाद्योक्त्यनन्तरं भाष्ये महद् ब्रह्मशब्दो महालक्ष्म्यर्थो व्याख्यातः। अनन्तरं योनिशब्दो भार्यार्थो भाषितः। गीतापाठस्तु 'मम योनिर्महद् ब्रह्म' इति । तत्र गीतापाठमनुसृत्य योनि-महद्-ब्रह्मशब्देषु क्रमेणैव व्याख्यातव्येषु किमिति क्रमातिलङ्घनेन व्याख्यानम् ? इत्यत आह- **अर्थक्रमेणेति ॥** 'महद् ब्रह्म मम योनिः= भार्या' इत्यन्वयक्रमेण विवक्षितेन निमित्तेनैवं व्याख्यानं कृतमित्यर्थः। ननु तर्हि 'महद् ब्रह्म प्रकृतिः' इत्युक्त्यनन्तरमेव 'महती ब्रह्मणी द्वे तु' इति प्रमाणमुदाहार्यम् ? प्रतिपत्तिसौकर्यात्, न त्वत्र। पुनः प्रतिज्ञाकरणदोषात्, इत्यत आह- **मत्स्यपुराणेति ॥ उपपादनम्** प्रमाणोदाहरणेन प्रकृत्यर्थत्वप्रतिपादनम् ॥ ३-४ ॥

**गीताक्षरार्थस्तु** - 'योगे त्विमां शृणु' (२.३९) इति प्रतिज्ञाय आ षष्ठपरिसमाप्तेः कामवर्जनादीतिकर्तव्यतासहितं कर्म-ध्यानलक्षणं ज्ञानसाधनमुक्तम्। तत्रेतिकर्तव्यतांश उत्तरैः पञ्चभिरध्यायैः प्रपञ्च्यत इत्युत्तरषट्कार्थः। अवान्तरप्रतिपाद्यभेदाद् अध्यायभेदः। तत्र 'यावत्सञ्जायते किञ्चित् सत्त्वं स्थावरजङ्गमम्' (१३.२७) इत्युक्तविवरणपूर्वकम् 'कारणं गुणसङ्गोऽस्य' (१३.२२) इत्युक्तगुणबन्धं प्रपञ्च्य, तदत्ययसाधनम् अनेन चतुर्दशाध्यायेनोच्यते। श्रोतुरादरजननाय वक्ष्यमाणार्थज्ञानं प्रतिज्ञापूर्वकं फलोक्त्या प्रशस्यते- **भगवानुवाच- परं भूय इति द्वाभ्याम् ॥ परम्** अन्यत्, कर्माद्यपेक्षयोत्कृष्टम् इति वा **भूयः** पुनः **प्रवक्ष्यामि**। किं तत् ? **ज्ञानानां** ज्ञातव्यानां मध्ये **उत्तमं ज्ञानं** ज्ञातव्यम्। **यद् ज्ञात्वा सर्वे मुनयः** मननशीलाः **इतः** संसारात् **परां सिद्धिं** मुक्तिं **गताः** प्राप्तवन्तः ॥ १ ॥

'ब्रह्मभावो मुक्तिः' इत्यादिमिथ्याज्ञानादिनिबर्हणाय मुक्तिस्वरूपं विवृण्वता उपदेष्टव्यज्ञानस्य तात्पर्यद्योतनाय मुक्तिसाधनत्वमुच्यते- **इदं ज्ञानमिति ॥ इदम्** उपदेक्ष्यमाणार्थज्ञानम् **उपाश्रित्य** सम्पाद्य **मम साधर्म्यम्** '[१]निर्दुःखत्वं परानन्दो

---

१. 'दुःखाभावः परानन्दो लिङ्गभेदः समा मताः। तथाऽपि परमानन्दो ज्ञानभेदात् भिद्यते ॥' इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे। (गी.भा. २.५२)

लिङ्गभेदः समा मताः' इति वचनोक्तनिर्दुखत्वादिना समानधर्मत्वम् **आगताः** कर्तरि निष्ठा, प्राप्तवन्तः भवन्ति। एवंभूता अपि स्वर्गिण इव पुनः प्रत्यावृत्त्योत्पद्यन्ते, म्रियन्ते च किम् ? इत्यपेक्षायामुच्यते- **सर्गेऽपीति ॥ न व्यथन्ति** मृत्यादिव्यथां न गच्छन्ति च ॥ २ ॥

'परं भूयः प्रवक्ष्यामि' (१४.१) इति प्रतिज्ञातमुच्यते- **मम योनिरिति ॥** हे **भारत ! महद् ब्रह्म** प्रकृतिशब्दिता महालक्ष्मीः **मम योनिः** भार्या **तस्मिन्** महति ब्रह्मणि **अहं गर्भं दधामि । ततः** च **सर्वभूतानां** स्थावरजङ्गमात्मकप्राणिनां **सम्भवः** देहयोगलक्षण उद्भवो **भवति** ॥ ३ ॥

एवं मत्तः प्रकृतौ प्राणिनामुद्भवो न आदिसर्ग एव, किन्तु सर्वदाऽपीत्युच्यते- **सर्वयोनिष्विति ॥ सर्वयोनिषु** सुर-नर-तिर्यगादिरूपासु **या मूर्तयः** कार्यव्यक्तयः **सम्भवन्ति तासां महद् ब्रह्म** प्रकृतिः **योनिः** गर्भाधानस्थानं= क्षेत्ररूपं कारणम् **अहं बीजप्रदः** गभाधानकर्ता **पिता** इति ॥ ४ ॥

भगवद्गीता

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६ ॥

भाष्यम्

बन्धप्रकारं दर्शयति साधनानुष्ठानाय – **सत्त्वमित्यादिना** ॥ ५-६॥

## प्रमेयदीपिका

ननु 'प्रतिज्ञातं ज्ञानं श्लोकद्वयेनोक्तम् । तत् किम् उत्तरेण ग्रन्थेन अध्यायासङ्गतमुच्यते ? इत्यत आह – **बन्धेति** ।। यो हि 'बद्धोऽस्मि' इति जानाति स एव तन्निवृत्तिसाधनं विजिज्ञास्य, ज्ञात्वा अनुतिष्ठति । अतो बन्धोच्छेद**साधनानुष्ठानाय** तज्ज्ञापनार्थं जिज्ञासामुत्पादयितुं गुणत्रयकृत**बन्धप्रकारम्** आदौ तावद् **दर्शयति** इति नासङ्गतिरित्यर्थः ।। ५-६ ।।

## भावदीपिका

**प्रतिज्ञातमिति** ।। 'परं भूयः प्रवक्ष्यामि' (१४.१) इति प्रतिज्ञातम् । 'ज्ञायते' इति कर्मव्युत्पत्त्या ज्ञानम् = ईश्वरादिमाहात्म्यं 'मम योनिः' (१४.३) इत्यादि-श्लोकद्वयेनोक्तमित्यर्थः । ननु साधनानुष्ठाने बन्धप्रकारप्रदर्शनं कथमुपयोगि ? इत्यत आह- **यो हीति** ।। **विजिज्ञास्य** विचार्य ।। ५-६ ।।

## भावरत्नकोशः

**प्रतिज्ञातं ज्ञानमिति** ।। 'परं भूयः प्रवक्ष्यामि' (१४.१) इति **प्रतिज्ञातं प्रकृतेः सर्वकारणत्वरूपम्, भगवतः प्रकृतौ बीजावापकर्तृत्वरूपं च ज्ञातव्यमित्यर्थः** । [2]''कृत्यल्युटो बहुलम्''[3] इति बहुलग्रहणाद् कर्मणि

---

१. प्रतिज्ञातं ज्ञानमिति ।। 'ज्ञायत इति ज्ञानम्' इति कर्मव्युत्पत्त्या प्रकृतेः सर्वकारणत्वरूपं प्रकृतौ भगवतः बीजाधायकत्वरूपं ज्ञातव्यमित्यर्थः । (भा.दी.-राघ.)

२. याभ्यः प्रकृतिभ्यः येष्वर्थेषु प्रत्यया विहिताः ततोऽन्यत्रापि स्युः । स्नान्ति अनेन इति स्नानीयं चूर्णम्, करणेऽनीयर् । दीयते अस्मै इति दानीयो विप्रः, सम्प्रदानेऽनीयर् ।

३. पा.सू. ३.३.११३

[1]ल्युट् इति भावः। सन्निधानाद् 'बन्धसाधनानुष्ठानाय' इति प्रतीतिव्युदासाय सतात्पर्यं व्याचष्टे- **यो हीति ॥ तन्निवृत्तिसाधनं** बन्धनिवृत्तिसाधनम्। **विजिज्ञास्य** विचार्य **तज्ज्ञापनार्थं** साधनानुष्ठानज्ञापनार्थम्॥ ५-६॥

भगवद्गीता

**रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।**
**तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ।। ७ ।।**

**भाष्यम्**

**[2]तृष्णासङ्गयोः समुद्भवम्= तयोः कारणम् ।। ७ ।।**

प्रमेयदीपिका

अत्र 'रजः तृष्णासङ्गसमुद्भवम्' इत्यस्य 'तृष्णासङ्गाभ्यां समुद्भवो यस्य' इत्यपव्याख्यानम् इति भावेन विग्रहप्रदर्शनपूर्वकमर्थमाह – **तृष्णेति ॥** समुद्भवति अस्मादिति समुद्भवम्= कारणम् । अन्यथा 'प्रकृतिसम्भवाः' इत्युक्तविरोधात् । समुद्भवशब्देनाविर्भावो विवक्षित इति चेत् ; तथाऽपि गुणकार्यकथनप्रकरणविरोधात् ।। ७ ।।

भावदीपिका

**अन्यथेति ॥** रजोगुणस्य तृष्णासङ्गाभ्यां समुद्भवव्याख्यान इत्यर्थः ।

---

१. करणाधिकरणयोः, भावे च ल्युट्। अन्यत्रापि भवति- **अपसेचनम्** - 'अपसिच्यते तत्' इति कर्मणि ल्युट्। **अवस्रावणम्** - 'अवस्राव्यते तत्' इति ण्यन्तात् स्रुधातोः कर्मणि ल्युट् । **राजभोजनाः शालयः** - भुज्यन्ते इति भोजनाः, कर्मणि ल्युट्, राज्ञः भोजना इति। एवं **राजाच्छादनानि** वासांसि। एवं **प्रस्कन्दनम्, प्रपतनम्,** इत्यपादाने ल्युट्।

२. क्वचिद् 'रजः' इत्यधिकः पाठः ।

**आविर्भाव इति** ।। तृष्णासङ्गाभ्यां रजोगुणस्याभिव्यक्तिमङ्गीकृत्य तत्परतया व्याख्यान इत्यर्थः । **गुणकार्येति** ।। सत्त्वादिगुणकार्यकथनप्रकरणे तृष्णासङ्गकार्यकथनं विरुद्धमित्यर्थः ।। ७।।

## भावरत्नकोशः

**अत्र गुणैर्बन्धकथनप्रकरणे । समुद्भवत्यस्मादिति ।।** सम्पूर्वाद् भवतेः "ऋदोरप्"[१] इति अप्प्रत्ययः । 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः'[२] इति गुणोऽवादेशश्च, न पुनर्घञ्प्रत्ययः ।'श्रि-णी-भुवोऽनुपसर्गे'[४] इति उपसर्ग उपपदे भूधातोः घञः पर्युदासात् । न चैवं सति भाष्ये 'समुद्भवम्' इति नपुंसकप्रयोगो न युक्तः ? लिङ्गानुशासने 'पुंसि'[५] इत्यधिकृत्य 'घञबन्तः' इति अप्प्रत्ययान्तस्य पुंस्त्वानुशासनात्, इति वाच्यम् । भावार्थकघञबन्तस्य पुंस्त्वेऽपि कर्माद्यर्थक-तदन्तस्य तदभावेन विशेष्यनिघ्नत्वात् । अत एव 'सम्बन्धमनुवर्तिष्यते' इति भाष्यप्रयोगः कैयटोक्तरीत्यैव निर्व्यूढः । **केचित्तु** 'समुद्भवत्यस्मात्' इति टीकोक्तव्युत्पत्तिरुपलक्षणम् । 'सम्यग् उद्भवः= उत्पत्तिः यस्मात् समुद्भवम्' इत्यपि द्रष्टव्यम् । तथा च भाष्ये नपुंसकलिङ्गप्रयोग उपपन्न इत्याहुः । **अन्यथा** 'तृष्णासङ्गाभ्यां समुद्भवो यस्य' इति परव्याख्याने । **इत्युक्तेति** ।। 'सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः' (१४.५) इत्युक्तत्वेन प्रकृतिकार्यस्य रजसः तृष्णासङ्गकार्यत्वाभ्युपगमे स्वोक्तिविरोधापत्तेरित्यर्थः । प्रकृतिकार्यत्वाविघातेनैव तृष्णासङ्गाभ्यां रजसः समुद्भवं घटयितुमाह- **समुद्भवशब्देनेति ।। गुणेति ।।** गुणानां कार्यबन्धो ह्यत्र कथ्यते । तत्प्रकरणे चाविर्भावकथनस्यानुचितत्वेन तत्कथनस्य प्रकरणविरोधित्वादित्यर्थः ।। ७।।

---

१. ऋदन्तात्, उवर्णान्ताच्च अप् स्यात्, भावेऽकर्तरि च कारके । 'कॄ= विक्षेपे' करः, 'गॄ= निगरणे' गरः - इत्यादि ।

२. पा.सू. ३.३.५७ ३. पा.सू. ७.३.८४ ४. पा.सू. ३.३.२४

५. 'पुमान्' इत्यधिकृत्य (वै.सि.कौ)

भगवद्गीता

**तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।**
**प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ।। ८ ।।**

भाष्यम्

अज्ञानं जायते यतः तद् **अज्ञानजम्** । **'प्रमादमोहौ तमसः'** (१४.१७) इति वाक्यशेषात् ।। ८ ।।

प्रमेयदीपिका

'तमस्तु अज्ञानजम्' इत्यस्य 'अज्ञानाद् जातम्' इत्यपव्याख्यां प्रत्याख्यातुमाह – **अज्ञानमिति ।।** एतच्च 'अन्येष्वपि दृश्यते'[१] इति दृशिग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते । कुतः प्रतीत एवार्थो न ? इत्यत आह – **प्रमादेति ।।** वाक्यशेषेऽज्ञानस्य तमःकार्यत्ववचनादित्यर्थः ।। ८ ।।

भावदीपिका

[२]अत्र हि प्रथमान्ताद् अज्ञानशब्दोपपदात् 'जनी= प्रादुर्भावे' इति धातोः 'यतः' इत्यपादानार्थे डप्रत्यये टीभूतस्य 'अन्'[३] इत्यस्य लोपे प्रत्ययाकारसम्बन्धे च 'अज्ञानजम्' इति भवतीति । तदयुक्तम् । 'सप्तम्यां जनेर्डः'[४], 'पञ्चम्यामजातौ'[५], 'अन्येष्वपि दृश्यते'[६] इति सूत्रत्रयेण सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते उपपदे, अन्येष्वपि प्रथमादिकारकेषूपपदेषु सत्सु कर्तरि डप्रत्ययो भवति, इत्युक्तत्वात् 'पङ्के जायते', 'पङ्काज्जायते' इति वा 'पङ्कजम्' इत्यादौ कर्तर्येव

१. पा.सू. ३.२.१०१ २. 'अज्ञानजम्' इत्यत्र ।
३. 'टेः' (पा.सू.६.४.१४३) डिति परे भस्य टेः लोपः स्यात् । इत्यनेन ।
४. पा.सू. ३.२.९७ ५. पा.सू. ३.२.९८
६. पा.सू. ३.२.१०२

डप्रत्ययदर्शनाच्च कथम् 'अज्ञानं जायते यत:' इत्यपादानत्वार्थे डप्रत्ययमङ्गीकृत्य व्याख्यानम्? इत्यत आह-**एतच्चान्येष्वपि दृश्यत इति दृशिग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यत इति**॥ 'अन्येष्वपि दृश्यते' इत्यत्र पूर्वसूत्राद् डप्रत्ययस्यानुवृत्तिसम्भवेन पुन: 'दृश्यते' इति दृशिग्रहणवैयर्थ्याद् 'व्यर्थं सत् किञ्चिदिष्टं ज्ञापयति' इति न्यायेनापादानेऽपि डप्रत्ययो भवतीति दृशिग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यत इत्यर्थ:। तथा च 'अज्ञानं जायते यत:' इत्यपादाने डप्रत्ययमङ्गीकृत्य व्याख्यानं युक्तमिति भाव:॥ ८॥

## भावरत्नकोश:

**ननु 'अज्ञानं जायते यत:' इति विग्रहे 'अज्ञानजम्' इति कथं रूपम्? 'सप्तम्यां जनेर्ड:'[1], 'पञ्चम्यामजातौ'[2], 'उपसर्गे च संज्ञायाम्'[3], 'अनौ कर्मणि'[4] इति सप्तम्यन्तादौ उपपद एव जनेर्डप्रत्ययविधानात्, प्रथमान्त उपपदे अकर्तरि अविधानात्, इत्यत आह- एतच्चेति॥ उक्तविग्रहेऽपि 'अज्ञानजम्' इति रूपम्। 'अन्येष्वपि दृश्यते'[5] इति सूत्रे 'दृश्यते' इति दृशिग्रहणसामर्थ्याद् 'यथादर्शनं व्याख्यातव्यम्' इत्यवगमात्, प्रथमान्त उपपदे अपादानकारकार्थेऽपि 'जनी= प्रादुर्भावे' इति धातोर्डप्रत्ययो भवतीति व्याख्याने लभ्यत इत्यर्थ:। अत एव सूत्रे[6] 'सर्वोपाधिव्यभिचारार्थ: अपिशब्द:' इति भाव:। केचित्तु केवलाज्जने: कर्तरि डप्रत्यय:, तत: 'अज्ञानं जं= जनिमत् यस्मात्' इति पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहि:। भाष्यं तु अर्थप्रदर्शनमात्रपरमिति व्याख्येयम्। न च तद्युक्तम्? 'अन्येष्वपि दृश्यते' इत्यनेन सूत्रेण उपपदे सत्येव डप्रत्ययविधानात्, इत्यत आह- 'एतच्चेति'**

---

१. पा.सू. ३.२.९७ २. पा.सू. ३.२.९८ ३. पा.सू. ३.२.९९
४. पा.सू. ३.२.१०० ५. पा.सू. ३.२.१०१
६. 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति सूत्रे। उक्तं च 'अपिशब्द: सर्वोपाधिव्यभिचारार्थ:। तेन धात्वन्तरादपि, कारकान्तरेष्वपि क्वचित् - परित: खाता परिखा, आखा इति'। (काशिका)

इत्यवातारयन्। दूरस्थस्यापि एतदर्थप्रतिपादकत्वाद् एकवाक्यता इत्यभिप्रायेण भाष्ये शेषत्वोक्तिः इति भावेनाह- **वाक्यशेष इति** ॥ 'प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च' (१४.१७) इति वाक्यशेषे, 'अज्ञानं तमसः फलम्' (१४.१६) इति वाक्यशेषे चेत्यर्थः ॥ ८ ॥

भगवद्गीता

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९ ॥

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।
ज्ञानं यदा तदा विद्याद् विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकान् अमलान् प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

**कर्मणः सुकृतस्याऽहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।**
**रजसस्तु फलं दुःखम् अज्ञानं तमसः फलम् ।। १६ ।।**

भाष्यम्

**रजसस्तु फलं दुःखमिति ।।** [1]अल्पसुखं दुःखम् । तथाहि शार्कराक्षशाखायाम् – 'रजसो ह्येव जायते मात्रया सुखं दुःखम्, तस्मात् तान् सुखिनो दुःखिन इत्याचक्षते' इति । अन्यथा दुःखस्यातिकष्टत्वात् तमोऽधिकत्वं रजसो न स्यात् ।। १६ ।।

प्रमेयदीपिका

'दुःखशब्दः केवलदुःखवाची' इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह– **रजस इति ।।** 'दुःखशब्देनोच्यते' इति शेषः । तत् कथम् ? इत्यत उक्तम्– **अल्पेति ।।** अल्पत्वात् सुखस्याविवक्षेति भावः । [2]तत् कुतः ? इत्यत आह– **तथाहीति ।।** 'रजसः' इति पञ्चमी । 'मात्रया' इति सुखविशेषणम् । स्तोकात्मकं **सुखं दुःखं** चेत्यर्थः । **तान्** राजसकर्मणः । केवलदुःखार्थाङ्गीकारे बाधकं चाह – **अन्यथेति ।। अतिकष्टत्वाद्** [3]अज्ञानादपि कष्टत्वात् । [4]तत्फलकस्य **रजसः** । तथा च 'मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः', 'अधो गच्छन्ति तामसाः' (१४.१८) इत्याद्ययुक्तं स्यादिति भावः ।। १६ ।।

---

१. 'रजसस्तु फलं दुःखम्' इत्यत्र 'दुःखम्' इति 'दुःखमिश्रं सुखम्' । 'दुःखं दुरिति प्रोक्तं खं नाम सुखमुच्यते ।' इति शब्दनिर्णये । (गी.ता.नि. १४.२०)
२. क्वचिन्नास्ति ।
३. अज्ञानादपीति ।। तमःकार्यादपि । तमःकार्यादज्ञानादित्यर्थः । (भा.दी.-राघ.)
४. तत्फलस्य (पा.)

## भावदीपिका

**अविवक्षेति** ॥ 'गीतायाम्' इति शेषः । षष्ठीभ्रमं वारयति- **रजस इति पञ्चमीति** ॥ मात्रा-स्तोक-बिन्दुशब्दानां पर्यायत्वमभिप्रेत्य 'मात्रया' इत्यस्य दुःखेऽपि विशेषणत्वप्रतीतेराह- **स्तोकात्मकमिति** ॥ अल्पं सुखं, तदधिकं दुःखं नेत्यर्थः । **अज्ञानात्** तमःफलात् । **तत्फलकस्य** दुःखमात्रफलकस्य । **इत्यादि** फलतारतम्यकथनम् ॥ १६ ॥

## भावरत्नकोशः

'दुःखम्' इत्यनन्तरं भाष्ये शेषमाह- **दुःखशब्देनेति** ॥ भाष्ये- 'दुःखमिति' इत्यनन्तरम् 'अत्र' इति शेषो द्रष्टव्यः । 'अल्पसुखम्' इत्यत्र 'अल्पं सुखं यस्मिन् तद् अल्पसुखम्' इत्यर्थस्य स्फुटत्वात् तत्तात्पर्यमाह- **अल्पत्वादिति** ॥ 'रजसस्तु' इति प्रस्तुतत्वाद् अत्रापि षष्ठ्यन्तत्वप्रतीतिव्युदासायाह- **पञ्चमीति** ॥ स्तोकात्मकम्= अल्पं सुखमेवात्र दुःखपदेन ग्राह्यमिति प्रतीतिनिरासायाह- **दुःखं चेति** ॥ पुंलिङ्गघटनाय तच्छब्दविवक्षितार्थमाह- **तान् राजसकर्मिण इति** ॥ न केवलम् 'अल्पं सुखं च रजसः फलम् इत्यत्र प्रमाणमुक्तम्, तदनङ्गीकारे बाधकं च' इति चशब्दः । भाष्ये अपादानानुरूपं रजसो विशेषणमाह- **तत्फलस्येति** ॥ दुःखफलकस्येत्यर्थः । तमोऽधिकत्वम्= तमोगुणापेक्षयोत्तमत्वं न स्याद् इत्यत्र इष्टापत्तिमाशङ्क्याह- **तथा चेति** ॥ १६ ॥

'सत्त्वं रजस्तमः' इत्यादिचतुर्दशश्लोकाक्षरार्थस्तु- 'परं भूयः' (१४.१) इति प्रतिज्ञातं 'मम योनिर्महद्‌ब्रह्म' (१४.३) इति श्लोकद्वयेनोक्तम् । तत्र ज्ञातव्यार्थज्ञानं 'परां सिद्धिमितो गताः' (१४.१), 'मम साधर्म्यमागताः' (१४.२) इति मोक्षसाधनमित्यभिहितम् । मोक्षश्च संसारलक्षणाद् बन्धादिति वक्तव्यम् । अतो बन्धस्वरूपं प्रतिज्ञाय तन्निवृत्तिसाधनम् अनुष्ठातव्यं मुमुक्षुणा । यो हि 'बद्धोऽस्मि' इति जानाति स एव तन्निवृत्तिसाधनं विजिज्ञास्य, ज्ञात्वा, अनुतिष्ठति । अतो

बन्धोच्छेदसाधनानुष्ठानाय तज्ज्ञापनार्थं जिज्ञासामुत्पादयितुं गुणत्रयकृत-बन्धप्रकारस्तावद् आदौ प्रदर्श्यते- **सत्त्वमित्यादिना** ॥

**इति गुणाः** इति संज्ञोपेताः गुणाः प्रधानदोपरताः। 'सम्भवत्यस्याः' इति सम्पूर्वाद् भवतेः 'ऋदोरप्'[१] इत्यप्प्रत्यये सम्भवा। प्रकृतिः सम्भवा= कारणं येषां ते **प्रकृतिसम्भवाः**। 'प्रकृतेः सम्भवः= उत्पत्तिः येषां ते' इति व्यधिकरणबहुव्रीहिरित्यपि **आहुः**। **देहे** उपचीयमाने शरीरे स्थितम् **अव्ययं** स्वरूपेण व्ययरहितमपि **देहिनं** जीवं **निबध्नन्ति**। अत्र 'देहे' इत्युक्तिः भूतपूर्व-गत्या मुक्तानामपि देहित्वाद् तान् बध्नन्तीति शङ्काव्युदासायेति **स्वामिनः**[२]। देहे देहादिसंसारे भवितव्ये **गुणाः** श्री-भू-दुर्गादेवीभिः नियता **देहिनं** जीवं **बध्नन्ति** आवृण्वत इत्यपि योजयन्ति॥ ५॥

त्रयाणां गुणानां बन्धकत्वं विविच्य प्रदर्श्यते- **तत्रेति श्लोकत्रयेण**॥ हे **अनघ**! श्रोतृदोषविधुर! इत्यर्जुनसम्बुद्धिः। **तत्र** गुणानां मध्ये **सत्त्वं** गुणः **निर्मलत्वात्** स्वच्छत्वाद् **अनामयं न** विद्यते आमयः= ज्वराद्युपद्रवो यस्मात् तत् **प्रकाशकं** ज्ञानोत्पादकम्। तत्र सूक्ष्मं सत्त्वं परमेश्वरविषयज्ञानकारणम्। स्थूलं तु लौकिकप्रकाशकारणमिति ज्ञातव्यम्। स्वकार्यभूतेन सुखस्य यः सङ्गः= सम्बन्धः तेन, **ज्ञानसङ्गेन च**। अनेन 'प्रकाशकम्' इत्यत्र प्रकाशशब्देन ज्ञानं ग्राह्यमिति भावितम्। **बध्नाति**। अत्र सत्त्वगुणाभिमानिनी श्रीदेवी देवानां ज्ञानस्य सुखस्य कारणं भवतीति विशेष उत्तरप्रस्थानोक्तः॥ ६॥

**रजः** रजोगुणं **रागात्मकं** रागः= रञ्जनम्, आत्मा= रूपं यस्य तत्तथा अनुरञ्जनरूपम्। 'समुद्भवत्यस्मात्' इति समुद्भवं= कारणम्। तृष्णा नाम अप्राप्तार्थाभिलाषः, सङ्गस्तु प्राप्तार्थे 'नाहमिमं त्यक्तुमुत्सहे' इत्यासक्तिः= विषयसम्बन्धः, तयोः समुद्भवं **तृष्णासङ्गसमुद्भवं विद्धि**। **तद्** रजः स्वर्गादि-

१. पा.सू. ३.३.५७ २. राघवेन्द्रतीर्थाः गीताविवृतौ।

साधनकर्मसम्बन्धेन देहिनं जीवं **बध्नाति** । रजोगुणाभिमानिनी भूदेवी रजोगुणकार्येण कर्मसङ्गेन 'मानुषी जीवबन्धिका इति विशेष उत्तरप्रस्थानाद् अवगन्तव्यः ॥ ७ ॥

सत्त्वरजोगुणाभ्यां वैलक्षण्यद्योतनाय 'तमस्तु' इति तुशब्दः । **तमः** तमोगुणः **सर्वदेहिनाम्** 'अज्ञानं जायते यतः तद्' **अज्ञानजम्** अज्ञानजनकमित्यर्थः । **मोहनं** मिथ्याज्ञानजनकं **विद्धि** । **तत्** तमः प्रमादेन= करणीयेष्वनवधानेन आलस्येन= मान्द्येन, निद्रया च 'सर्वदेहिनः' इति विपरिणामेनानुवर्तते **निबध्नाति** । अत्रापि तमोगुणाभिमानिनी दुर्गादेवी तमोगुणकार्येण अज्ञान-मिथ्याज्ञान-प्रमादादिनाऽसुरजनबन्धिका इति विशेष उत्तरप्रस्थानतो ज्ञेयः । तथा च तत्र वचनम्- 'श्रीर्देवबन्धिका नृणां भूर्दैत्यानामथापरा ।'[२] इति । श्रीः-भूः-अपरा[३] इति सत्त्वरजस्तमोगुणाभिमानिन्यो देव्यो विवक्षिताः ॥ ८ ॥

यदुक्तं सत्त्वस्य सुखसङ्गेन, रजसः कर्मसङ्गेन, तमसः प्रमादादिसङ्गेन बन्धकत्वम्, तदेव 'सत्त्वम्' इत्यादित्रिश्लोक्योक्तं दृढीक्रियते- **सत्त्वं सुख इति ॥** **सत्त्वं** सत्त्वगुणः **सुखे** सुखविषये **सञ्जयति** 'पञ्ज= सङ्गे' सङ्गवन्तं करोति । **रजः** रजोगुणः **कर्मणि सञ्जयति** स्वर्गादिसाधनकर्मसङ्गवन्तं करोति । **तमस्तु** ज्ञानं मनसस्तत्त्वज्ञानजननशक्तिम् **आवृत्य** प्रतिबध्य **प्रमादे** अधर्मे धर्मबुद्ध्यादि-रूपेण बध्यते । उतशब्दोऽपेरर्थे निपातः । आलस्यादावपि **सञ्जयति** ॥ ९ ॥

ननु त्रयाणां गुणानां समतया बन्धकत्वाद् कथं कदाचित् कस्यचिदेव गुणस्य कार्यं दृश्यते ? [४]उत्कटत्व-अनुत्कटत्वाभ्यां तत्तत्कार्योपलम्भ-अनुपलम्भाविति

---

१. मानुषजीवबन्धिका (पा.)

२. महाविष्णुपुराणे (गी.ता.नि. १४.२१), 'दैत्यानां तथाऽपरा' इति गी.ता.नि. कोशेषु क्वचित् ।

३. दुर्गादेवी

४. उत्तरयति - उत्कटत्वेति ॥

भावेनोच्यते- **रज इति ॥ अभिभूय** उपमृद्य **सत्त्वं भवति** 'उत्कटम्' इति शेषः। तदा सुखलक्षणं ज्ञानलक्षणं च कार्यं दृश्यते। यदा **रजः** गुणः सत्त्वतमसी अभिभूय उल्बणं भवति, तदा कर्मसङ्गलक्षणं कार्यम्। **तमः** तु यदा सत्त्वरजसी अभिभूय तथा स्वयं प्रकटं भवति, तदा प्रमादादिकार्यं दृश्यत इति युक्तं कादाचित्कत्वं कार्यदर्शनस्येति॥ १०॥

तत्तद्गुणस्योत्कटत्वं केन लिङ्गेन अनुमातव्यम् ? इत्यत उच्यते- **सर्वद्वारेष्वित्यादिना ॥ यदा अस्मिन्** भोगायतने प्राकृते वा देहे **सर्वद्वारेषु** श्रोत्रादीन्द्रियद्वारेषु ज्ञानं ज्ञानलक्षणः[1] **प्रकाशः** शब्दादिविषयावभास **उत** सुखमपि **उपजायते तदा सत्त्वं विवृद्धमिति विद्यात्** जानीयात्। **केचित्तु** 'प्रकाशः= शब्दादिविषयावभास उत= अनन्तरम् उत सुखमपि तदा' इत्यपि व्याचक्षते। **अन्ये तु** प्रकृष्टः काशः= दीप्तिः यस्मात् स प्रकाशः= विषयसन्निकर्षः, उत= अनन्तरं ज्ञानमुपजायत इत्यर्थ इत्याहुः॥ ११॥

**लोभः** देयस्यापि धनादेरत्यागबुद्धिः **प्रवृत्तिः** विषयव्यापारः, व्यर्थोद्योगो वा **कर्मणां** प्रवृत्तानाम् **आरम्भः** 'इदं कृतवान्', 'इदं कर्ताऽस्मि' इति सङ्कल्पानुपरमः[2] **अशमः** भगवन्निष्ठाऽभावः, चित्तस्यानुपरमो वा **स्पृहा** अप्राप्ताभिलाप इति **एतानि** कार्याणि **रजसि विवृद्धे जायन्ते**। एतैर्लिङ्गै रजोगुणवृद्धिरनुमेयेति भावः॥ १२॥

**अप्रकाशः** श्रोत्रादिषु शब्दादिविषयप्रकाशाभावः **अप्रवृत्तिः** उद्योगाभावः 'रक्षा-ऊह-आगम-लघु-असन्देहाः प्रयोजनम्' इति [3]महाभाष्यप्रयोगवत् 'अप्रकाशः', 'अप्रवृत्तिः' इति प्रयोगः। अन्यथा 'निर्मक्षिकम्' इतिवत्

---

१. शब्दादिज्ञानात्मकः

२. सङ्कल्प्यानुपरमः (पा.) चित्तस्यानुपरतिः (गी.वि.)

३. व्याकरणमहाभाष्ये।

'अप्रकाशम्'[१] इति स्यादिति भावः। **प्रमादः** कृत्येष्वनवधानं **मोहः** मिथ्याऽध्यवसायः हे **कुरुनन्दन ! एतानि** कर्माणि **तमसि विवृद्धे जायन्ते**। एतैर्लिङ्गैस्तमोवृद्धिं जानीयाद् इत्यभिप्रायः॥ १३॥

तत्तद्गुणवृद्धयवस्थायां परेतायां गतिभेद उच्यते- **यदा सत्त्व इत्यादिना**॥ **देहभृद्** जीवः **प्रलयं** मरणम् **उत्तमविदां** सर्वोत्तमविष्णुज्ञानिनां **लोकान्** देहान् **प्रतिपद्यते** सात्त्विकानां कुले सत्त्वगुणप्राकट्यानुकूलदेहयोगी जायत इति तात्पर्यम् ॥ १४॥

**रजसि** 'प्रवृद्धे' इति च वर्तते। **प्रलयं गत्वा** मृत्वा **कर्मसङ्गिषु** काम्यकर्मसङ्गवत्सु स्वर्गाद्युद्देश्यककर्मानुष्ठातृकुले **जायते**। तथाशब्दः समुच्चये। **तमसि** प्रवृद्धे **प्रलीनः** मृतः **मूढयोनिषु** मिथ्याज्ञानिकुले **जायते**॥ १५॥

सत्त्वादीनां स्वस्वोत्पादितकर्मद्वारा विविधफले हेतुत्वमुच्यते- **कर्मण इति**॥ सात्त्विकानां विदुषां कुलेषु प्रसूतेन पुरुषेण सुष्ठु कृतस्य **कर्मणः निर्मलं** दुःखासम्भिन्नं **सात्त्विकं** सत्त्वप्रधानं ज्ञानसुखरूपं **फलम् आहुः** प्राज्ञाः। **रजसः** राजसस्य तु कर्मणः **दुःखं** दुःखमिश्रं सुखं फलमाहुः। **तमसः** तामसस्य तु कर्मणः **अज्ञानं फलम्** आहुः॥ १६॥

भगवद्गीता

सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च॥ १७॥

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः॥ १८॥

---

१. 'मक्षिकाणामभावः' इत्यर्थे 'निर्मक्षिकम्' इतिवत् 'प्रकाशस्याभावः' इत्यर्थे 'अप्रकाशम्' इति स्यादिति भावः।

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ।। १९ ।।

भाष्यम्

परिणामिकर्तारं **गुणेभ्योऽन्यं न पश्यति** । अन्यथा 'यदा पश्यः पश्यते रुग्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्'[१] इति श्रुतिविरोधः । 'नाहं कर्ता न कर्ता त्वं कर्ता यस्तु सदा प्रभुः'[२] इति मोक्षधर्मे ।। १९ ।।

प्रमेयदीपिका

'नान्यं गुणेभ्यः कर्तारम्' इति 'स्वतन्त्रकर्तृत्वं गुणानामेव ; नान्यस्य' इत्युच्यते, इत्यपव्याख्याननिरासार्थमाह– **परिणामीति** ।। कुत एतद्? इत्यत आह– **अन्यथेति** ।। गुणेभ्योऽन्यस्य कर्तृत्वाभावे । **मोक्षधर्मे** 'परमेश्वरस्य कर्तृत्वमुक्तम्, तद्विरोधश्च' इति वाक्यशेषः ।। १९ ।।

भावरत्नकोशः

सत्त्वादिगुणफलं शृङ्गिग्राहिकया प्रदर्श्यते- **सत्त्वादिति** ।। स्थूलाल्लौकिकम्, सूक्ष्मात् परमेश्वरविषयं **ज्ञानं** सम्यग् जायते । **लोभः** स्वर्गादिविषयासक्तिः तदा दुःखमिश्रं सुखं च । **तमसस्तु प्रमादमोहौ** भवतः, **अज्ञानं** च भवति ।। १७ ।।

ज्ञानलोभप्रमादादि न स्वरूपतः फलम्, सुखादिरूपत्वाभावात्, इत्यतः तज्जन्यफलानि विविच्यन्ते- **ऊर्ध्वमिति** ।। **सत्त्वस्थाः** सात्त्विकाः, अनेन सत्त्वगुणजन्यज्ञानवन्तो लक्ष्यन्ते । ऊर्ध्वं जनलोकादिकं **गच्छन्ति** । तेन

---

१. आथ. ३.१.३

२. भा. १२.२२७.८४ - गी.प्रे., १२.२३४.८४ - कुम्भ., १२.२२०.८४- पुणे

महत्सुखमनुभवन्ति च । **राजसाः** काम्यकर्मिणः **मध्ये** स्वर्गादौ **तिष्ठन्ति** । किञ्च दुःखमिश्रं सुखमनुभवन्ति च । जघन्यः= चरमो गुणः तमः, तद्वृत्तिः= तत्परिमाणरूपम् अज्ञानम्, तत्स्थाः= तद्वन्तः तमोगुणकार्यप्रमादमोहवन्तः **तामसाः अधः** अधोलोकं= निरयं **गच्छन्ति** ।। १८ ।।

'अन्यथा' इत्यस्यार्थमाह- **गुणेभ्योऽन्यस्य कर्तृत्वाभाव इति** ।। भाष्यपदमनूद्यानन्तरं शेषमाह- **मोक्षधर्म इति** ।। 'विरोधः' इति भाष्यपदं 'मोक्षधर्मे' इत्यनेनान्वितम् इत्यनुवर्तितम् ।। १९ ।।

भगवद्गीता

गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् ।
जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ।। २० ।।

अर्जुन उवाच –

कैर्लिङ्गैस्त्रीन् गुणान् एतान् अतीतो भवति प्रभो ।
किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणान् अतिवर्तते ।। २१ ।।

श्रीभगवानुवाच–

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।
न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ।। २२ ।।

भाष्यम्

प्रायो **न द्वेष्टि, न काङ्क्षति** । तथाहि सामवेदे भाल्लवेयशाखायाम्–

'रजस्तमस्सत्त्वगुणान् प्रवृत्तान्
प्रायो न च द्वेष्टि न चापि काङ्क्षति(ते) ।

तथाऽपि सूक्ष्मं सत्त्वगुणं च काङ्क्षेद्
यदि प्रविष्टं सुतमश्च जह्यात् ।।' इति ।।

[1]"न हि देवा ऋषयश्च सत्त्वस्था नृपसत्तम ।
हीनास्सत्त्वेन सूक्ष्मेण ततो वैकारिका मताः ।
कथं वैकारिको गच्छेत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।।'

[2]इति मोक्षधर्मे । [3]"सात्त्विकः पुरुषव्याघ्र भवेन्मोक्षार्थनिश्चितः' इति च ।। २२ ।।

## प्रमेयदीपिका

" 'प्रकाशं च प्रवृत्तिं च' इत्यनेन गुणातीतस्य सर्वथा सत्त्वादिगुणकार्येषु प्रकाशादिषु द्वेषाकाङ्क्षे न स्त इत्युच्यते" इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह– **प्राय इति ।।** इदमुक्तं भवति- सत्त्वादयो गुणा द्विविधाः- स्थूलाः सूक्ष्माश्च । तत्र स्थूलेभ्यो लौकिकाः प्रकाशप्रवृत्तिमोहा जायन्ते । सूक्ष्मेभ्यश्च(स्तु) परमेश्वरादिविषयाः । तत्राद्येषु गुणातीतस्य

---

१. 'कामं देवाश्च ऋषयः सत्त्वस्था नृपसत्तम । हीनास्सत्त्वेन सूक्ष्मेण ततो वैकारिकाः स्मृताः । जनमेजय उवाच- कथं वैकारिको गच्छेत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।।' (भा.कुम्भ. १२.३५८.७८-७९, पुणे. १२.३३६.७३-७४), 'कामं देवा ऋषयश्च सत्त्वस्था नृपसत्तम । हीनास्सत्त्वेन शुद्धेन ततो वैकारिका स्मृताः । जनमेजय उवाच- कथं वैकारिको गच्छेत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।।' (भा.गी.प्रे. १२.३४८.७८-७९),

२. इति हि मोक्षधर्मे (पा.)

३. 'सात्त्विकः पुरुषव्याघ्र भवेन्मोक्षाय निश्चितः' (भा.कुम्भ. १२.३५८.६९., गी.प्रे. १२.३४८.६९.) 'सात्त्विकः पुरुषव्याघ्र भवेन्मोक्षार्थनिश्चितः' (भा.पुणे. १२.३३६.६४)

द्वेषाकाङ्क्षे प्रायो न स्तः, न तु सर्वथा ; प्रारब्धवशात् कदाचित् सम्भवात् । द्वितीयेषु त्वाकाङ्क्षादिकं विद्यत एवेति । कुत एतद् ? इत्यत आह– **तथाहीति** ।। यद्यपि 'न द्वेष्टि' [1]इत्यादिकमुक्तम् । तथाऽपि **यदि सुतमः** सूक्ष्मतमः[2] दैववशात् तं **प्रविष्टं** स्यात्, तदाऽसौ तद् **जह्याद् द्विष्यात्** ।

गुणातीतानां च सूक्ष्मसत्त्वसद्भावे भारतवाक्यं च पठति– **न हीति** ।। यदि **देवा ऋषयश्च सूक्ष्मेण सत्त्वेन हीनाः** स्युः, तदा **सत्त्वस्था** इति **न** उच्येरन् । [3]किन्तु ; **ततः** तदा **वैकारिका मताः** प्रसज्येरन् । ततः किम् ? **कथं वैकारिको गच्छेत् पुरुषोत्तमम्** ? तेषां मोक्षो न स्यादिति यावत् । अस्ति च तेषां मोक्षः । अतः सूक्ष्मसत्त्ववन्त एव त इत्यर्थः । **सात्त्विकः** सूक्ष्मसत्त्ववान् ।

'[4]स सूक्ष्मसत्त्वसंयुक्तः संयुक्तस्त्रिभिरक्षरैः ।
पुरुषः पुरुषं गच्छेन्निष्क्रियः पञ्चविंशकः ।।'[5]

इति सूक्ष्मसत्त्वप्रकरणात् । **मोक्षार्थनिश्चितः** मोक्षलक्षणे पुरुषार्थे निश्चितः ।। २२ ।।

---

१. इत्याद्युक्तम् (पा.) २. सूक्ष्मं तमः (पा.)
३. कचिन्नास्ति । ४. सूक्ष्मसत्त्वेन (पा.)
५.'सुसूक्ष्मं सत्त्वसंयुक्तं संयुक्तं त्रिभिरक्षरैः । पुरुषः पुरुषं गच्छेन्निष्क्रियः पञ्चविंशकः ।।' (भा.गी.प्रे. १२.३४८.८०-८१). 'सुसूक्ष्मं तत्त्वसंयुक्तं संयुक्तं त्रिभिरक्षरैः । पुरुषः पुरुषं गच्छेन्निष्क्रियं पञ्चविंशकम् ।।' (भा.कुम्भ.१२.३५८.८०), 'सुसूक्ष्मसत्त्वसंयुक्तं संयुक्तं त्रिभिरक्षरैः । पुरुषः पुरुषं गच्छेन्निष्क्रियः पञ्चविंशकम् ।।' (भा.पुणे.१२.३३६.७५)

## भावदीपिका

तथाऽपि 'सूक्ष्मं सत्त्वगुणं च काङ्क्षेत्'[१] इत्याद्युदाहरिष्यमाणप्रमाणानुसारेण 'प्रायो न द्वेष्टि न काङ्क्षति' इति भाष्याभिप्रायमाह- **इदमुक्तं भवतीत्यादिना ॥** **लौकिकाः** लौकिकार्थविषयाः। तत्र स्थूलत्वगुणाल्लौकिकार्थविषयकः प्रकाशो ज्ञानं भवति। स्थूलरजोगुणात् लौकिकार्थविषयकप्रवृत्तिर्भवति। स्थूलतमोगुणात् लौकिकार्थविषयको मोहो भवतीति विवेकः। **सूक्ष्मेभ्य इति ॥** सूक्ष्मसत्त्व-रजस्तमोगुणेभ्यः परमेश्वरविषयकप्रकाशप्रवृत्तिमोहाः क्रमेण भवन्तीत्यर्थः। **तत्राद्येष्विति ॥** स्थूलसत्त्वादिगुणकार्येषु लौकिकार्थविषयकप्रकाश-प्रवृत्ति-मोहेष्वित्यर्थः। तत्र स्थूलसत्त्वरजःकार्ययोः लौकिकार्थविषयकमोहश्च प्रायेण नास्ति, न तु सर्वथा। कुतः ? गुणातीतस्याप्यपरोक्षज्ञानिनः प्रारब्धवशात् कदाचिल्लौकिकार्थविषयकप्रकाशादौ आकाङ्क्षामोहयोर्दर्शनादित्यर्थः। **द्वितीयेष्विति ॥** परमेश्वरविषयकेषु सूक्ष्मसत्त्वादिकार्येषु प्रकाश-प्रवृत्ति-मोहेष्वित्यर्थः। तत्र सूक्ष्मसत्त्वरजःकार्ययोः परमेश्वरविषयकयोः प्रकाशप्रवृत्त्योराकाङ्क्षा, सूक्ष्मतमःकार्ये परमेश्वरविषयके मोहे द्वेषश्च सर्वथाऽस्त्येव, न तु पूर्ववत्प्रायेणेत्यर्थः।

**उक्तम्** सामान्येनेत्यर्थः। **सूक्ष्मतम इति ॥** परमेश्वरविषयकमोहापादकमित्यर्थः। दैवात् सूक्ष्मतमसा भगवद्विषयकविपरीतवृत्तिर्जाता चेत् तर्हि परामर्शेन शीघ्रं तज्जहातीति। तथा च 'रजस्तमःसत्त्वगुणान् प्रवृत्तान् प्रायो न च द्वेष्टि ; न चापि काङ्क्षेत्' इति सामान्येनोक्तम्। तथाऽपि तत् स्थूलसत्त्वादिकार्यलौकिकार्थ-विषयकप्रकाशप्रवृत्तिमोहेषु प्रायः आकाङ्क्षाद्यभावपरं मन्तव्यम्। कुतः ? यतः सूक्ष्मं सत्त्वगुणं तत्कार्यभगवद्विषयकप्रकाशम्, उपलक्षणमेतत्, सूक्ष्मरजोगुण-कार्यां परमेश्वरविषयां प्रवृत्तिं च काङ्क्षेत्। यदि सुतमः= सूक्ष्मतमः तत्कार्य-

१. भाल्लवेयशाखायाम्।

परमेश्वरविषयको मोहो यदि तं गुणातीतं ज्ञानिनं प्रविष्टः स्यात्, तर्हि तं जह्यात्= द्विष्यादिति श्रुत्यर्थो द्रष्टव्यः। तथा च 'प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च' इति गीतावाक्यं स्थूलसत्त्वादिकार्यलौकिकार्थविषयकप्रकाशादिपरम् इत्युक्तं भवति। तथा च भगवद्विषयं प्रकाशं च प्रवृत्तिं च सूक्ष्मरजःकार्यभूतां प्रवृत्तिं च न द्वेष्टि, निवृत्तां पुनः काङ्क्षति च। सूक्ष्मतमःकार्यं भगवद्विषयकं मोहं प्रवृत्तं द्वेष्टि ; निवृत्तं च न काङ्क्षति च। लौकिकविषयं प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहं च प्रायो न द्वेष्टि, न च काङ्क्षतीति गीतार्थो द्रष्टव्यः।

**तदा वैकारिका इति**॥ विकारः= भौतिकदेहादिः, तद्वत्त्वेन तत्सम्बन्धिन इत्यर्थ इति **आहुः**। वस्तुतस्तु सूक्ष्मसत्त्वाभावे परमेश्वरविषयकप्रकाशाभावाद्, एवं सूक्ष्मरजसोऽभावे परमेश्वरविषयकप्रवृत्त्यभावात् स्थूलसत्त्वादिना केवलं लौकिकविषयकप्रकाशादिमत्त्वेन बहुतरान्तःकरणविकारप्राप्त्या वैकारिकाः स्मृता इत्यर्थः। **त्रिभिरक्षरैरिति**॥ अकार-उकार-मकारात्मकोङ्कारेण भगवदुपासक इति यावत्। **पञ्चविंशक इति**॥ [१]''चतुर्विंशतितत्त्वानि जीवो वा पञ्चविंशकः' इत्युक्तत्वात् पञ्चविंशतिसंख्यापूरकः निषिद्धक्रियारहितत्वान्निष्क्रियः पुरुषो जीव इत्यर्थः॥ २२॥

## भावरत्नकोशः

**ननु गुणातीतस्यापि ईश्वरविषयप्रकाशप्रवृत्तिमोहेषु द्वेषाकाङ्क्षे नियमेन युक्ते एव, तत् कथं 'प्रायो न द्वेष्टि न काङ्क्षति' इति भाष्यम्? कथं चैतत्साक्षिभूतप्रमाणे[२]**

---

१. 'शब्दाद्या नभआद्याश्च मनोयुक्तेन्द्रियाणि च। अहङ्कारो महांश्चैव त्रयोविंशतिको गणः॥ देवतेन्द्रिययोरैक्यात्र पृथग्गणनं तयोः। प्रकृतिस्तु चतुर्विंशा पञ्चविंशो हरिः स्वयम्॥ यदा जडांशस्वीकारो जीवस्तत्पञ्चविंशकः। षड्विंशको महाविष्णुः श्रिया वा सप्तविंशकः॥ इति तत्त्वविनिर्णये।' (भाग.ता. ३.७.३)

२. सामवेदे भाल्लवेयशाखायाम्।

'सत्त्वगुणं नाकाङ्क्षेत्', 'सत्त्वगुणं च काङ्क्षेत्' इति व्याहतभाषणम् ? इत्यतो भाष्यप्रमाणतात्पर्यं प्रमाणोपात्तसूक्ष्मशब्दस्वारस्यानुसारेणाह - **इदमुक्तं भवतीति ॥** 'सूक्ष्माश्च' इत्यनन्तरम् 'इति'शब्दोऽध्याहार्यः । **लौकिकाः** लौकिकार्थविषयाः । 'यथासङ्ख्यम्' इति शेषः । **परमेश्वरादिविषयाः** परमेश्वर-परमेश्वरी-ब्रह्मादितत्त्वदेवादिविषयाः । प्रायःपदव्यावर्त्यमाह- **न त्विति ॥** **द्वितीयेषु** परमेश्वरविषयेषु प्रकाश-प्रवृत्ति-मोहेषु । **विद्यत एवेतीति ॥** पारमेश्वरे प्रकाशादावाकाङ्क्षादिनियमो युक्त एव । लौकिकविषये प्रकाशादौ प्राय आकाङ्क्षाद्य-भावो गुणातीतस्य इति युक्तम्- 'प्रायो न द्वेष्टि न काङ्क्षति' इति भाष्यम् । प्रमाणं च स्थूलसूक्ष्मसत्त्वादिविषयमिति न तत्र व्याहतिशङ्केति भावः । भाष्ये 'तथापि' इति श्रवणाद् तत्प्रतियोग्याह- **यद्यपीति ॥** उक्तम् पूर्वार्धे 'न द्वेष्टि न काङ्क्षति' इत्युक्तम् । 'सूक्ष्मं सत्त्वगुणं= सूक्ष्मसत्त्वगुणकार्यं परमेश्वरविषयं प्रकाशम् इत्यर्थस्य स्पष्टप्रतिभानत्वाद् 'यदि प्रविष्टम्' इत्याद्येव व्याचष्टे- **यदि सुतम इति ॥ तं** गुणातीतम् । **तत्** तमः । प्रकृतोपयोगाय तात्पर्यमाह- **द्विष्यादिति ॥**

'ततः' इत्यस्य 'तदा' इत्यर्थकत्वात् तदनुसारेणाह- **यदीति ॥ स्युरिति ॥** **न** 'उज्येरन्' 'प्रसज्येरन्' इति च शेषः । 'ततः' इत्यस्यार्थः- **तदेति ॥** **वैकारिकाः** विकारः= भौतिकदेहादि, तत्र भवाः बन्धकदेहोपेता इत्यर्थः । यदि सूक्ष्मसत्त्ववन्तो न स्युः तर्हि स्थूलसत्त्वादिनियमात् तेन मनोविकारवन्तः प्रसज्येरन् इत्यर्थ इत्यपि **आहुः** । 'देवा ऋषयः' इति बहुवचनान्तशब्देन प्रकृतत्वादाह- **तेषामिति ॥** वैकारिकाणामित्यर्थः । तर्कस्य विपर्यये पर्यवसानमाह- **अस्ति चेति ॥ तेषाम्** गुणातीतानाम् । 'अनियमः सर्वेषाम्'[२] इति शास्त्रादिति भावः । 'सात्त्विकः' इति सत्त्वगुणवत्त्वमेव प्रतीयते, तत्कथं सूक्ष्मसत्त्ववानिति व्याख्यानम्? इत्यत उक्तार्थे लिङ्गमाह- **स सूक्ष्मेति ॥ त्रिभिरक्षरैः संयुक्तः** अकार-उकार-मकारैः सम्यङ्मनोयोगवान् प्रणवेन हरिं ध्यायन् इति यावत् । **निष्क्रियः** यतिः, विकारशून्य इति वा । **पञ्चविंशक इति ॥**

---

१. भाष्योक्तप्रमाणस्यार्थः । २. ब्र.सू. ३.३.३२

पुरुषोऽव्यक्तं च महान् अहङ्कारो मनस्तथा ।
दशेन्द्रियाणि शब्दाद्या भूतेता:[1] पञ्चविंशतिः ॥ (तं.सं. ३-१२७)

इति तन्त्रसारसङ्ग्रहवचनात्, 'चतुर्विंशतितत्त्वानि जीवो वा पञ्चविंशकः' इति वचनान्तराच्च पञ्चविंशतिसङ्ख्यापूरकः पुरुषो जीव इत्यर्थः । **पुरुषार्थे निश्चित इति ॥** नियतमोक्ष इत्यर्थः ॥ २२ ॥

भगवद्गीता

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

भाष्यम्

तुल्यत्वार्थः उक्तः पुरस्तात् ॥ २५ ॥

प्रमेयदीपिका

" 'समदुःखसुखः' इत्यादिना सर्वथा सुखादौ तुल्यत्वबुद्धिरुच्यते" इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थम् आह– **तुल्यत्वेति ॥** तुल्यत्ववाचिनः शब्दस्यार्थ इत्यर्थः । 'प्रायः सर्वान्' (२.५५) इत्याद्युक्तरीत्येति भावः ॥ २५ ॥

---

१. भूतैर्युक्ता इत्यर्थः ।

भावदीपिका

तुल्यत्वरूपार्थस्यानुक्तेराह- **तुल्यत्ववाचिनः शब्दस्येति** ॥ इत्यादीति ॥ 'प्रायः सर्वान् कामान् प्रजहाति'[१] इति द्वितीयाध्यायोक्तरीत्येत्यर्थः ॥ २७ ॥

भावरत्नकोशः

तुल्यत्वस्यार्थरूपत्वेन 'तस्यार्थः'[२] इत्यनन्वितम् ? 'समदुःखसुखः' इत्यादौ तुल्यशब्दाभावश्च ? इत्यतो लक्षणामाश्रित्य व्याचष्टे- **तुल्यत्ववाचिन इति ॥** तत्र द्वितीयाध्याये तुल्य-समादिशब्दाभावेऽपि 'दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः' (२.५६) इत्यादौ सुखदुःखतुल्यत्वपर्यवसानस्याभिसंहितत्वाद् अत्र 'समदुःखसुखः' इत्यादौ समशब्दस्य तुल्यशब्दस्य आहत्य श्रवणेन तत्रापि तदर्थस्य वक्तव्यत्वाच्च एवमुक्तिरिति **आहुः** । 'पुरस्तात्' इत्यस्य 'द्वितीयाध्याये' इत्यर्थं सिद्धवत्कृत्य तत्र स्थलं दर्शयति- **प्रायः सर्वानित्याद्युक्तरीत्येति ॥** 'प्रजहाति यदा कामान् (२.५५) इति गीतावाक्यावसरे' इति शेषः ॥ २५ ॥

भगवद्गीता

**मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।**
**स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥**

भाष्यम्

**ब्रह्मवत्= प्रकृतिवत् भगवत्प्रियत्वं ब्रह्मभूयम् । नतु तावत् प्रियत्वम् । किन्तु प्रियत्वमात्रम् ।** [१]**"बद्धो वाऽपि तु मुक्तो वा न रमावत् प्रियो हरेः' इति पाद्मे । भूयाय भावाय**[२] **॥ २६ ॥**

१. गी.भा. २.५५ २. 'तुल्यत्वार्थः' इति भाष्ये ।

१. 'बद्धा वाऽपि तु मुक्ता वा न रमावत् प्रिया हरेः' इति बहुवचनयुक्तं पाठान्तरम्।
२. भवाय (पा.)

## प्रमेयदीपिका

'ब्रह्मभूयाय' इत्यस्य 'परब्रह्मत्वाय' इति व्याख्यानं प्रमाणविरुद्धम् इति भावेनान्यथा व्याचष्टे– **ब्रह्मवदिति** ।। नात्र ब्रह्मशब्दं परं ब्रह्म, किन्तु 'मम योनिर्महद् ब्रह्म' (१४.३) इति प्रकृता प्रकृतिरेव । 'ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्' (१४.२७) इत्युत्तरवाक्यात् । [१]तद्भूयं च न तादात्म्यम्; किन्तु तद्वत् भगवत्प्रियत्वमेव । अन्यस्य अन्यभावायोगादिति भावः । तत् किं यावत् प्रकृतेः भगवत्प्रियत्वं तावत् गुणातीतस्य ? इत्यतः सप्रमाणमाह– **न त्विति** ।। तत् किं भूयशब्दः प्रियत्ववाची ? येनैवं [२]व्याख्यायते, इत्यत आह– **भूयाय इति** ।। 'भुवो भावे'[३] इति वचनाद् [४]भावः= भवनं भूयशब्दार्थः । ब्रह्मवत् भावो **ब्रह्मभूयम्** । 'वदः सुपि'[५] इति सुबन्तमात्रस्य उपपदस्यानुवृत्तेः । वत्यर्थस्य च वृत्तावन्तर्भावात् । मयूरव्यंसकादिवत् । वत्यर्थश्च प्रियत्वमिति तदुक्तमिति भावः ।। २६ ।।

## भावदीपिका

**ब्रह्मशब्दम्** ब्रह्मशब्दवाच्यम् । **प्रतिष्ठाऽहमिति** ।। 'प्रतिष्ठा धारकः पुमान्' इति वचनाद् धारकत्वं प्रतिष्ठाशब्दार्थः । न हि स्वयं स्वस्य प्रतिष्ठापक इति

---

१. अत्र भाष्य-टीकयोः नपुंसकलिङ्गपाठः साधुः । अन्यादृशस्तु प्रामादिकः । 'भावे नणकचिद्भ्योऽन्यः' इत्यमरेण 'स्वपो नन्', 'नौ ण च' इत्याद्युक्तनणादिभिन्नानां भावार्थकृतां नपुंसकत्वोक्तेरिति ज्ञातव्यम् । (कृ.)

२. व्याख्यातः (पा.)

३. पा.सू. ३.१.१०७

४. 'तस्य भावस्त्वतलौ' इत्यादाविव भावशब्दो धर्मार्थ इति प्रतीतिनिरासायाह- भावो भवनमिति ।। (कृ.)

५. पा.सू. ३.१.१०६

भावः । 'परब्रह्मत्वाय' इति व्याख्याने बाधकमाह- **अन्यस्येति** ॥ 'भुवो भावे'[१] इति भुवो धातोर्भावे= भवनरूपधात्वर्थविवक्षायां क्यप् प्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः। तथा च 'भू= सत्तायाम्' अस्माद् भावे क्यप्प्रत्यये ककारलोपे 'भूय' इति रूपम्। कित्त्वाद् गुणाभावः। अन्यथा 'भोय' इति स्यादिति द्रष्टव्यम्।

ननु 'भुवो भावे' इत्यत्र 'वदः सुपि क्यप् च'[२] इति पूर्वसूत्रात् 'सुपि' इत्यनुवृत्तेः 'ब्रह्मवत्' इति वत्यन्तेन ब्रह्मशब्देन विग्रहे वत्यन्तस्याव्ययत्वेन 'अव्ययादाप्सुपः'[३] इति अव्ययात्परस्य सुपो लोपे, सुबन्तत्वाभावात् कथं तस्मिन् सुबन्ते उपपदे सति विहितो 'भुवो भावे' इति सूत्रेण क्यप्प्रत्ययः? इत्यत आह- **सुबन्तमात्रस्येति** ॥ सुबन्तत्वस्य श्रूयमाणत्वमपि न विवक्षितम्, किं नाम, सुबन्तत्वमात्रम्। तच्च 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्'[४] प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात् इति विधानेन प्रत्यये लुप्तेऽपि सुबन्तत्वाक्षतेः युक्तस्तस्मिन्नुपपदे तेन क्यप्प्रत्यय इति भावः। ननु 'ब्रह्मवत् भूयाय' इति वतिः श्रूयेत? इति चेत्, तत्राह - **वत्यर्थस्य चेति** ॥ **वृत्ताविति** ॥ 'ब्रह्मभूयाय' इति समासवाक्य इत्यर्थः। वत्यर्थस्य समासवाक्येऽन्तर्भावे दृष्टान्तमाह- **मयूरव्यंसकादिवदिति** ॥ 'मयूरव्यंसकादयश्च'[५] इति सूत्रेण मध्यमपदलोपविधानात् 'मयूरवत् व्यंसको मयूरव्यंसकः' इतिवत् 'ब्रह्मवद्भावो ब्रह्मभूयम्' इति मध्यमपदलोप-समासोऽयमिति भावः। ननु तर्हि 'ब्रह्मभूयाय' इत्यस्य 'प्रकृतिवद्भवनाय' इत्यर्थः स्यात्? स चायुक्त इति चेत्, तत्राह- **वत्यर्थश्चेति** । **प्रियत्वमिति** ॥ प्रियत्वमात्रम्, न तु तावत्प्रियत्वमित्यर्थः॥ २६॥

## भावरत्नकोशः

'स्याद् ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वम्' (अ.को) इत्यमरोक्तेराह- **ब्रह्मत्वायेति** ॥ 'इति

---

१. पा.सू. ३.१.१०७ २. पा.सू. ३.१.१०६ ३. पा.सू. २.४.८२.
४. पा.सू. १.१.६२ ५. पा.सू. २.१.७२

भावेन' इत्यनन्तरं 'तत्पदम्' इत्यध्याहार्यम्। 'ब्रह्मशब्दम्' इत्यत्र 'बहुव्रीहिः, ब्रह्मशब्दवाच्यमित्यर्थः। **प्रकृतिरेव ब्रह्मशब्दा[२] प्रतिष्ठा** प्रतिष्ठापक इत्यर्थः। न ह्युत्सर्गतः स्वात्मा स्वस्य प्रतिष्ठापक इति भावः। तत्तादात्म्यं न तच्छब्दार्थ इत्यत्र युक्तिमाह- **अन्यस्येति ॥ आह** प्रियत्वं भावशब्दस्य। 'तस्य भावस्त्वतलौ'[३] इत्यत्रैव प्रवृत्तिनिमित्तधर्मार्थत्वे [४]परव्याख्यानप्रत्याख्यानायोगः ? इत्यतोऽर्थमाह- **भावो भवनमिति ॥** कुतोऽयमर्थो ज्ञायते ? इत्यत उक्तम्- **भुवो भाव इति ॥** 'सुबन्त उपपदे भूधातोः भवनरूपेऽर्थे क्यप्प्रत्ययो भवति' इति पाणिनीय-सूत्रादित्यर्थः। भूयशब्दस्य भवनार्थकत्वेऽपि प्रकृतिभवनमेव प्राप्तम्, न तु प्रकृतिवत् प्रियत्वम् ? इत्यतो भाष्यभावमाह- **ब्रह्मवत् भाव इति ॥** ननु 'ब्रह्मवत् भावः' इत्यर्थे 'ब्रह्मभूयम्' इति न रूपम् उपपद्यते ? 'वदः सुपि'[५] इति पूर्वसूत्राद् 'भुवो भावे'[६] इति सूत्रे 'सुबन्ते उपपदे' इत्यनुवृत्तेरिष्टत्वाद्, वत्यन्तस्य ब्रह्मशब्दस्य सुबन्तत्वाभावात्, इत्यत आह- **वदः सुपीत्यत इति ॥** सुबन्तमेवोपपदं विवक्षितम्, न तु वत्यन्तमपि। ब्रह्मशब्दश्चात्र सुबन्त एवोपादीयते।

तर्हि 'ब्रह्मणो भूयम्= भवनम्' इत्येव प्रतीयते, न तु 'ब्रह्मवद् भवनम्' इति? इत्यत उक्तम्- **वत्यर्थस्य चेति ॥ वृत्तौ** 'ब्रह्मभूयम्' इति समासवृत्तौ[७]। **अन्तर्भावात्** अन्तर्भूततया प्रतीतेरिष्टत्वात्। तच्छब्दाभावेऽपि तदर्थस्य समासवृत्तौ अन्तर्भावेनावभासे दृष्टान्तमाह- **मयूरव्यंसकादिवदिति ॥** 'मयूर इव व्यंसकः= मयूरव्यंसकः' इत्युपमानपूर्वपदकर्मधारय इति मते यथा 'मयूरव्यंसकः' इति समासे इवशब्दाभावेऽपि समासशक्त्यैव तदर्थः प्रतीयते, 'मयूरव्यंसकादयश्च'[८] इति सूत्रेण तदर्थे समासनिपातनात्, तथा ब्रह्मभूयसमासेऽपि वत्यर्थः प्रत्येतुं युक्त इति भावः।

---

१. ब्रह्म इति शब्दो यस्य तद् ब्रह्मशब्दम् इति। २. शेषः।
३. पा.सू. ५.१.११९
४. परव्याख्यानस्य प्रत्याख्यानम्, तस्य अयोगः। ५. पा.सू. ३.१.१०६
६. पा.सू. ३.१.१०७ ७. कर्मधारयसमासवृत्तौ। ८. पा.सू. २.१.७२

एवं ब्रह्मभूयशब्दसमुदायार्थमुक्त्वा प्रकृतमाह - **वत्यर्थश्चेति** ।। वत्यर्थो हि सादृश्यम् । तच्च तद्भिन्नत्वे सति तद्गतधर्मयोगित्वम् । प्रकृते प्रियत्वमेव तद्गतधर्म इति भावेन **तदुक्तम्** प्रकृतिवत् भगवत्प्रियत्वमेव ब्रह्मभूयपदेनोक्तमित्यर्थः ।।२६।।

भगवद्गीता

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम् अमृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ।।२७।।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।।१४।।

भाष्यम्

**ब्रह्मणः** मायायाः ।। २७ ।।

।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः ।। १४ ।।

प्रमेयदीपिका

'ब्रह्मणो हि' इत्येतत् 'परब्रह्मणो हि' इति व्याचक्षते । तदसत् । 'प्रतिष्ठाऽहम्' इति वचनात् । उपचारोऽसौ इति चेन्न । मुख्ये सम्भवति तदुपादानायोगाद्, इति भावेनाह– **ब्रह्मण इति** ।। 'माया' इति प्रकृता महालक्ष्मीः ।। १७ ।।

।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यस्य टीकायां
जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां
चतुर्दशोऽध्यायः ।।

भावदीपिका

**इति वचनादिति ॥** नहि स्वयं स्वस्य प्रतिष्ठापक इति भावः । 'ब्रह्मणो हि' इत्यस्य 'परब्रह्मणः' इत्येवार्थः । न च प्रतिष्ठापकत्वोक्तिविरोधः । विशिष्ट - चिन्मात्रसत्त्वेन तस्योपचरितत्वाद् इत्याशङ्क्ते- **उपचारोऽसाविति ॥ मुख्य इति ॥** मुख्यं प्रतिष्ठापकत्वमङ्गीकृत्य 'ब्रह्मणः' इत्यस्यार्थान्तरे सम्भवति सति उपचरितार्थोपादानायोगादित्यर्थः । मायाशब्दार्थकथनव्याजेन अध्यायान्ते माङ्गलिकं पदं निबध्नाति- **प्रकृता महालक्ष्मीरिति ॥** महद्ब्रह्मशब्देन प्रकृतेत्यर्थः । महद्ब्रह्मपदेन पूर्वं प्रकृता महालक्ष्मीरत्र मायाशब्दवाच्येत्यर्थः ॥ २७ ॥

इति यदुपतिवरगीताभाष्यटीकासुयुक्ता-
शयमतिललिताभिर्गीर्भिरावेदयित्री ।
सुललितविवृतिर्या वृष्णिराट्छात्रचीर्णा
चतुरितदशमोऽस्यामन्तमध्याय आप ॥

**॥ इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचितायां श्रीमद्गीताभाष्यटीकाविवृतौ भावदीपिकाख्यायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥**

भावरत्नकोशः

**इति वचनादिति ॥ न हि स्वात्मैव स्वस्य प्रतिष्ठापक इति युज्यत इति भावः । ननु 'ब्रह्मणः' इत्यस्य 'परब्रह्मणः' इत्यर्थकत्वेऽपि न प्रतिष्ठापकत्वोक्तिविरोधः । विशिष्टस्याहंपदार्थस्य प्रतिष्ठापकतया तत्संवलिते चिति तदुपचारोऽस्तु? इति शङ्कते- उपचार इति ॥ प्रतिष्ठाशब्दस्य गौणी वृत्तिरित्यर्थः । मुख्य इति ॥ मुख्यं प्रतिष्ठापकत्वमेव प्रतिष्ठाशब्दार्थ इत्यभ्युपगम्य 'ब्रह्मणः' इत्यस्यार्थान्तरसम्भवे उपचरितार्थोपादानायोगादित्यर्थः । ननु 'मम योनिर्महद् ब्रह्म' इत्यत्र 'प्रकृतिः ब्रह्मशब्दार्थः' इति भाषितम् । अत्र पुनः 'माया ब्रह्मशब्दार्थः' इति भाष्यते, तत्कथम्? इत्यत आह- मायेतीति ॥ 'मायायाः' इति भाष्ये मायाप्रातिपदिकार्थः**

'मम योनिर्महद् ब्रह्म' इति महाब्रह्मशब्देन प्रकृता महालक्ष्मीरेव, तस्याः मायायाः, प्रकृतेश्च महालक्ष्म्या इत्यर्थ इति न विसंवाद इति भावः ॥ २७ ॥

'नान्यं गुणेभ्यः' इत्यादिगीताक्षरार्थस्तु- एवं 'कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः' (३.५) इत्यत्र सङ्क्षेपेणोक्तानां त्रयाणां गुणानां बन्धकत्वं तत्तज्जन्यफलदातृत्वेन विविच्योक्तम्। तत्र शङ्का- एवं त्रैगुण्ये विविच्योक्ते तर्हि 'गुणा एव स्वतन्त्राः, न ततोऽन्यः स्वतन्त्रः कश्चित्' इति । सा निरस्यते- **नान्यमिति ॥ द्रष्टा** जीवः **यदा गुणेभ्यः** सत्त्वादिभ्यः **अन्यं कर्तारं** [1]परिणामिकर्तारं **नानुपश्यति ; गुणेभ्यश्च परम्** उत्तमं स्वतन्त्रं कर्तारं परमात्मानं **वेत्ति** च, **स** ज्ञानी **मद्भावं** मयि सत्तां निर्दुःखानन्दात्मिकां स्थितिम् **अधिगच्छति** प्राप्नोति ॥ १९ ॥

एवं सुखदुःखादिबन्धस्य गुणत्रयनिबन्धनत्वाद् तदत्यये सत्येव बन्धविमोकेन परमसुखाविर्भवतीत्युच्यते- **गुणानेतानिति ॥ देही** देहाभिमानी जीवः **देहसमुद्भवान्** देहादिरूपसंसारोत्पादकान् **एतान्** उक्तान् **त्रीन् गुणान् अतीत्य** अतिक्रम्य **जन्ममृत्युजरानिमित्तैः दुःखैः विमुक्तोऽमृतमश्नुते** परं ब्रह्म प्राप्नोति। तत्प्राप्त्या परमानन्दमनुभवति ॥ २० ॥

'गुणानतीत्य' इत्युक्तेऽर्जुनस्य [2]ज्ञीप्सा जातेत्युच्यते- **अर्जुन उवाच- कैरिति ॥** हे **प्रभो ! एतान्** बन्धकत्वेनोक्तान् **त्रीन् गुणान्** सत्त्वादीन् **अतीतः** अतिक्रान्तवान् ज्ञानी **कैर्लिङ्गैः** लक्षणैः युक्तो भवति ? क आचारोऽस्य **किमाचारः** कीदृशाचारवान् ? **कथं** केनोपायेन **एतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते** अतिक्रामति ॥ २१ ॥

गुणातीतस्य कानि लक्षणानि ? कश्च तस्याचारः ? गुणात्ययोपायश्च कः ? इति ज्ञानिनाऽप्यर्जुनेन विशेषजिज्ञासया सल्लोकं प्रति विजिज्ञापयिषया च कृतं

---

१. परिणामकर्तारम् (पा.) २. 'ईप्सा' 'ईक्षा' इति कोशेषु ।

प्रश्नत्रयं भगवतोत्तरितमित्युच्यते- **श्रीभगवानुवाच- प्रकाशमित्यादिना ॥** **प्रकाशं** ज्ञानं चशब्दात् सुखं **प्रवृत्तिं** कर्मण्युद्योगं चशब्दात् तृष्णासङ्गौ **मोहं** मिथ्याज्ञानं चशब्दाद् अज्ञान-प्रमाद-आलस्य-निद्राश्च एतानि सत्त्वादि-गुणकार्याणि **सम्प्रवृत्तानि** प्रायो **न द्वेष्टि, निवृत्तानि** प्रायो **न काङ्क्षति** च। 'स गुणातीत उच्यते' (१४.२५) इति वक्ष्यमाणेनान्वयः।

इदमुक्तं भवति- सत्त्वादयो गुणा द्विविधाः- स्थूलाः सूक्ष्माश्चेति। तत्र स्थूलेभ्यो लौकिकाः प्रकाश-प्रवृत्ति-मोहा जायन्ते। सूक्ष्मेभ्यस्तु परमेश्वरादिविषयाः। तत्राद्येषु गुणातीतस्य द्वेषाकाङ्क्षे प्रायो न स्तः, न तु सर्वथा। प्रारब्धवशात् कदाचित् सम्भवात्। द्वितीयेषु परमेश्वरविषयप्रकाश-प्रवृत्ति-मोहेषु प्रकाशप्रवृत्ती काङ्क्षति, मोहं तु द्वेष्टयेवेति॥ २२॥

एवं गुणातीतः कैर्लिङ्गैर्युक्तः ? इति प्रश्नस्योत्तरमुक्तम्। इदानीं किमाचारः ? इति प्रश्नस्योत्तरमुच्यते- **उदासीनवदित्यादित्रिश्लोक्या ॥ यः** पुमान् कर्मणां विषये **उदासीनवत् आसीनः** वर्तमानः 'काम्यकर्मण्युदासीनः, निष्कामकर्मणि प्रयतमानः' इति भावेन वतिप्रत्ययः कृतः। **गुणैः** सत्त्वादिभिः तत्कार्यैः सुखादिभिः **न विचाल्यते** उच्चनीचतालक्षणविकारवान् न क्रियते ; **गुणाः** ईश्वरेच्छया नियता एव **वर्तन्ते** स्वकार्येषु प्रवर्तन्त इति **योऽवतिष्ठति** जानन् जोषमास्ते स **नेङ्गते** गुणकृतावैष्णवकर्मकरणाय न चेष्टते। 'भगवदधीना गुणाः स्वकार्यं कुर्वन्ति' इति जानन् यो वैष्णवान्येव कर्माण्याचरति ; नेतराणि, स गुणातीत एवंविधाचार इति भावः॥ २३॥

तस्यैवाचारान्तरमुच्यते- **समदुःखसुख इति ॥** समे दुःखसुखे यस्य, प्रायो हेयतया वैषयिकसुखमपि दुःखसमत्वेन यस्यानुभवारूढं स तथोच्यते। **स्वस्थः** प्रायेण निर्विकारः प्रायेण **समलोष्टाश्मकाञ्चनः** प्रायेण प्रियाप्रियवस्तुनोः उपनतयोः तुल्यबुद्धिः। अत एव भगवदुक्तमत्वे स्थिरमतिः[1]। तुल्ये निन्दा-

१. 'धीरः' इत्यस्यार्थः।

आत्मसंस्तुती यस्य स तथा, प्रायेणात्मनो निन्दायां संस्तुतौ चोपनतायाम् अनुत्साहः= उत्साहहीनः ॥ २४ ॥

प्रायेण **मानापमानयोस्तुल्यः । तुल्यो मित्रारिपक्षयोः** इत्यत्रापि 'प्रायेण' इति योज्यम् । **सर्वारम्भपरित्यागी** प्रयोजनविशेषापेक्षयाऽपि अवैष्णवसर्व-कर्मारम्भपरित्यागी यः **सः** अपि **गुणातीतः** गुणान् अतीतः= अतिक्रान्त इत्यत्र 'द्वितीया श्रितातीत...'[१] इति द्वितीयासमासः ॥ २५ ॥

एवं गुणातीतस्याचारमुक्त्वा केनोपायेन गुणानतीत्यैति ? इति प्रश्नस्योत्तर-मुच्यते- **मां चेति** ॥ प्रश्नोत्तरसमुच्चये चशब्दः, एवार्थो वा । **अव्यभिचारेण** न विद्यते व्यभिचारः= अन्यगामित्वं यस्य स तथा तेन= अनन्यविषयेण **भक्तियोगेन** भक्तिलक्षणोपायेन **सेवते** उपास्ते **सः** अपरोक्षज्ञानी सन् **एतान्** बन्धकत्वेनोक्तान् त्रीन् **गुणान् समतीत्य 'ब्रह्मभूयाय'** इत्यत्र ब्रह्मशब्दः अत्र 'मम योनिर्महद् ब्रह्म' इति प्रकृतमहालक्ष्मीवचनः । 'ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्' इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । भूयशब्दश्च 'भुवो भावे'[२] इति पाणिनिवचनाद् भाव-शब्दार्थः । भावश्च भवनम् । अन्यस्य अन्यभवनायोगाद् महालक्ष्मीवत् स्वयोग्यतापेक्षया भगवत्प्रियत्वमेव व्याख्येयमिति 'ब्रह्मभूयाय' इत्यस्य महालक्ष्मीवत् 'भगवत्प्रियत्वाय' इत्यर्थो भवति । **कल्पते** 'कृपू= सामर्थ्ये' **समर्थो** भवति= मुक्तो भवतीति यावत् ॥२६ ॥

ननु 'मां चाव्यभिचारेण' (१४.२६) इत्यनन्यया भक्त्या मदुपासने मदपरोक्षज्ञान-प्रसादद्वारा मत्प्राप्तिलक्षणमुक्तिर्भवतीति 'त्वत्प्राप्तिरेव मुक्तिः' इत्युक्तम् । तदयुक्तमिव ? त्वदन्यमहालक्ष्म्यादिदेवतान्तरोपासनादिसाध्य-तत्प्राप्तेरपि मुक्तित्वसम्भवात्, 'श्रियं वसाना अमृतत्वमायन्'[३], 'ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति'[४] इत्यादिश्रवणात् । त्वत्प्राप्तेः सुखदुःखहानिरूपत्वाभावेन

१. पा.सू. २.१.२४ २. पा.सू. ३.१.१०७

३. ऋ. ९.०४.४ ४. श्वे.उ. ४.१४

अपुरुषार्थत्वात्, इत्याशङ्क्य महालक्ष्म्यादिदेवतानाम् अहमेवाधारः, मोक्ष-हेतुभक्त्युपासनादिसद्धर्माणाम् अनुष्ठापयिताऽपि अहमेव पुरुषार्थ इत्यभि-सन्धायोच्यते- ब्रह्मण इति ॥ ब्रह्मणः महालक्ष्म्याः अव्ययस्य व्ययादि-दोषहीनस्य अमृतस्य ब्रह्मादिमुक्तवर्गस्य शाश्वतस्य अक्षयफलकस्य धर्मस्य निष्कामस्य एकान्तिकस्य दुःखासम्भिन्नस्य सुखस्य च अहमेव प्रतिष्ठा प्रतिष्ठापकः। अयं चार्थः श्रुति-स्मृति-इतिहासादिसर्वप्रमाणप्रसिद्ध इति द्योतनाय हिशब्द इति ॥ २७ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितश्रीमद्भगवद्गीताभाष्यस्य
टीकायाः टिप्पण्यां भावरत्नकोशसमाख्यायां
सुरीन्द्रश्रीपादशिष्यसुमतीन्द्रतीर्थविरचितायां चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

## ।। अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।।

भगवद्गीता

श्रीभगवानुवाच–

ऊर्ध्वमूलमधःशाखम् अश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ।। १ ।।

भाष्यम्

।। हरिः ओम् ।। संसारस्वरूप-तदत्ययोपाय-विज्ञानानि अस्मिन्नध्याये दर्शयति । ऊर्ध्वः= विष्णुः । 'ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीवस्वमृतमस्मि द्रविणं सवर्चसम्'[१] इति हि श्रुतिः । ऊर्ध्वः उत्तमः सर्वतः । अधः= निकृष्टं शाखा भूतानि । श्वोऽपि एकप्रकारेण न तिष्ठतीति अश्वत्थः । तथाऽपि न प्रवाहव्ययः । पूर्वब्रह्मकाले यथा स्थितिः तथा सर्वत्रापि इति अव्ययता । फलकारणत्वात् छन्दसां पर्णत्वम् । न हि कदाचिदप्यजाते पर्णे फलोत्पत्तिः ।। १ ।।

प्रमेयदीपिका

अध्यायप्रतिपाद्यमर्थमाह – संसारेति ।। 'संसरति अनेन' इति संसारः= [२]प्रकृत्यादिकं क्षेत्रम् । पूर्वाध्याये संसारैकदेशानां गुणानामेव

---

१. तै.आ. ७.१०.१, नारदपरिव्राजकोपनिषत् ४.४४ ।

२. प्रकृतिकारणकर्मित्यर्थः ।

वृत्तं दर्शितम् । अत्र पुनः समग्रं संसारस्वरूपं प्रदर्श्य, तदत्ययेच्छाम् उत्पाद्य, तत्साधनजिज्ञासुं प्रति प्रागुक्तं साधनं प्रपञ्चयति । तत्प्रसङ्गाद् अलौकिकं भगवन्महिमानं[१] च **दर्शयति** अनेनाध्यायेनेत्यर्थः । जगद्वृक्षस्योर्ध्वमूलत्वं घटयितुम् [२]ऊर्ध्वशब्दाभिधेयं तावदाह – **ऊर्ध्व इति** ।। कुतः ? श्रौतप्रयोगादित्याह- **ऊर्ध्वेति** ।। आदौ तावदहम् ऊर्ध्वेन= विष्णुना पवित्रः= [३]निष्पापोऽस्मि । ततो वाजिरूपश्च नेता च । वाजिनीः सूर्यः । तत्र वसतीति वाजिनीवसुः । तेन वाजिनीवसुना= विष्णुना अमृतं= प्रारब्धकर्मनिर्मुक्तश्च **अस्मि** । 'स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः'[४] इति श्रुतेः । ततश्च तेनैव **सवर्चसं** सप्रभम्, अनुभूयमानमिति यावत् । **द्रविणं** धनं सुखं चास्मीत्यर्थः । वर्चसशब्दो अकारान्तोऽप्यस्ति । 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः'[५] इत्यत्र योगविभागात् समासान्तो वा । विष्णुप्रसङ्गदर्शनाय श्रुतिशेषोदाहरणम् । इदानीं तस्य तत्र प्रवृत्तौ निमित्तमाह– **ऊर्ध्व इति** ।। उन्नतो हि ऊर्ध्व उच्यते । अतो ब्रह्मादिलोकस्थत्वादिलक्षणा सूक्ष्मत्वादिगुणयोगो वा नाऽश्रयणीयः । **सर्वतः** सर्वस्मात् प्रपञ्चात्, सर्वैश्च गुणैः ।

'अधःशाखम्' इत्येतद् घटयन् अधःशब्दार्थं तावदाह– **अध इति** ।। शाखाः काः ? इत्यत आह– **शाखा इति** ।। तानि हि मूलापेक्षया अपकृष्टानि । ननु [६]वृक्षमात्रस्य सारूप्यम् अभिदधता कथम् अश्वत्थत्वम्

---

१. भगवन्माहात्म्यम् (पा.). 'महिमानम्' इत्येव भा.र.को.सम्मतः पाठः स्यात् ।
२. ऊर्ध्वशब्दाभिप्रायम् (पा.)    ३. सञ्चितपापशून्य इत्यर्थः । (कृ.)
४. षट्प्रश्न. ५.५    ५. पा.सू. ५.४.७८
६. वृक्षमात्रसाम्यमिति ।। 'पृथङ् मूलं हरिस्तस्य जगद्वृक्षस्य भूमिवत्' इति नारायणश्रुतौ वृक्षमात्रत्वोक्तेः ।

अस्योच्यते ? इत्यत आह– **श्वोऽपीति** ।। 'सुपि स्थः'[१] इति कः । श्वसः सकारस्य तकारः, धातुसकारस्य लोपश्च निरुक्तत्वात् श्वः स्याता[२] श्वत्थः । श्वत्थो न भवतीति **अश्वत्थः** । 'किमुत कालान्तरे' इत्यपि-शब्दः । ननु पदार्थानां [३]बहुकालस्थायित्वदर्शनात् कथमेतत् ? इत्यत [४]आह– **एकेति** ।। 'तिष्ठति' इति [५]लुडर्थे [६]अनादरसूचनाय लट् । अथवा अपिशब्देन वर्तमानातीतयोः समुच्चयः । ततः क्रियाप्रबन्धे लट् ।

तर्हि 'अव्ययम्' इति व्याघातः ? इत्यत आह– **तथाऽपीति** ।। विकारित्वेऽपि । एतदपि नास्ति? जगत्प्रवाहस्य प्रलये व्ययात्, इत्यत आह– **पूर्वेति** ।। छन्दसां पर्णत्वं घटयति– **फलेति** ।। [७]फलकारणत्व-सादृश्यादित्यर्थः । [८]तत्र फलं मोक्षादिकम् । **छन्दसां** वेदानाम् । स्यादिदम्, यदि पर्णानां फलकारणत्वं स्यात् । तदेव कुतः ? अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् इत्याह– **न हीति** ।। किन्तु 'जात एव' इत्यन्वयोऽपि वाच्यः ।। १ ।।

## भावदीपिका

प्रणम्य यादवाचार्यगुरूणां पदपङ्कजे ।
कुर्मः पञ्चदशाध्यायटीकां भावप्रदीपिकाम् ।। १ ।।

**वृत्तम्** स्थितिः । विज्ञानशब्दार्थमाह- **भगवदिति** ।। तथात्र 'विज्ञायते' इति कर्मव्युत्पत्त्या विज्ञानशब्दो भगवन्महिमपर इति भावः । ततः विष्णुपरोक्ष-

---

१. पा.सू. ३.२.४ २. स्याधातोः लुटि प्रथमपुरुषैकवचनम् ।
३. बहुकालव्यापित्वदर्शनात् (पा.) ४. उक्तम् (पा.)
५.'लुडर्थे चायं लट्' इति भा.र.को.सम्मतः पाठः ।
६. कालविशेषेऽनादरसूचनायेत्यर्थः । (भा.दी.-राघ.)
७. फलकारित्वसादृश्यात् (पा.) ८. अत्र (पा.)

ज्ञानेन निष्पापानन्तरम् । 'वाजिरूपश्च नेता च वाजिनीः सूर्य उच्यते'[१] इति तैत्तिरीयभाष्यं हृदि निधायाह- **वाजिरूपश्चेति** ॥ 'सूर्यान्तर्गतं विष्णुं प्राप्य प्रारब्धकर्मनिर्मोकः' इत्यत्र श्रुतिमाह- **स तेजसीति** ॥ 'स तेजसि सूर्ये सम्पन्नो यथा [२]पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते, [३]एवमेवायमात्मा पाप्मभिः कर्मभिः विनिर्मुच्यते' इति बृहदारण्यकवाक्यादित्यर्थः । **अन्यत्राप्युक्तम्**-

वैश्वानरे द्युनद्यां वा देहे वा सूर्य एव वा ।
विधूय सर्वपापानि याति [४]किंस्तुघ्नकेशवम् ॥[५] (ब्रह्माण्डे) इति ।

**धनम्** अनर्घ्यधनरूपः । **सुखम्** सुखरूपः ।

ननु 'वर्चसा सहितं सवर्चः' इति स्यात्, 'सवर्चसम्' इति कथम् ? इत्यत आह- **वर्चसशब्द इति** ॥ **समासान्तो वेति** ॥ सवर्चसुशब्दात् समासान्तात्प्रत्यये 'सवर्चसम्' इत्यकारान्तो भवति । ननु केवलात् 'वर्चस्'शब्दात् कथं समासान्तात्प्रत्ययः ? 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः'[६] इति सूत्रेण ब्रह्महस्तिशब्दाभ्यां परवर्चसुशब्दाद् अकारप्रत्ययो विहितः, 'ब्रह्मवर्चसः' इति प्रयोगदर्शनात्, इत्यत

१. 'तत्रस्थो भगवान् विष्णुः सम्प्रोक्तो वाजिनीवसुः' इत्युत्तरार्धम् । (यजुर्विवेके) तै.उ.भा. १.२२मं.

२. 'पादा उदरे गूढत्वेन स्थिता अस्येति पादोदरः= पन्नगः' इति षट्प्रश्नभाष्यस्य वामनपण्डितटीका ।

३. 'एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्' इति षट्प्रश्ने ५.५ । 'स तेजसि सूर्ये सम्पन्नो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं हैव स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सम्प्राप्नोति विरजां नदीं तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते' इति प्रमाणान्तरम् । (न्या.वि., ब्र.सू. ४.२.९)

४. किंस्तुघ्नः शिंशुमारः ५. भागवततात्पर्य २.२.२५

६. पा.सू. ५.४.७८

उक्तम्- **ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चस इत्यत्र योगविभागादिति** ।। 'ब्रह्महस्तिभ्याम्' इत्येकं वाक्यम्, 'वर्चसः' इत्यपरं वाक्यम् । तथा च ब्रह्महस्तिभ्यां [1]परात्, तथा केवलवर्चसश्चाकारप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । ननु प्रयोगदर्शनाय 'ऊर्ध्वपवित्रः' इत्येतावत्येवोदाहर्तव्ये 'वाजिनीवसु' इत्यादिश्रुतिशेषोदाहरणं[2] कस्मात् कृतम्? इत्यत आह- **विष्णुप्रसङ्गेति** ।। उक्तरीत्या वाजिनीवसुशब्दस्य विष्णुपरत्वादिति भावः ।

**तस्य तत्र प्रवृत्ताविति** ।। ऊर्ध्वशब्दस्य विष्णौ प्रवृत्तावित्यर्थः । उत्तमत्वं कथमूर्ध्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ? इत्यत आह- **उन्नतो हीति** ।। उन्नतोत्तमशब्दयोः पर्यायत्वाद् उन्नतत्वमेवोत्तमत्वमित्यर्थः । **अत इति** ।। उन्नतत्वाख्योत्तमत्व-रूपोर्ध्वशब्दमुख्यार्थानुपपत्त्यभावादित्यर्थः । **ब्रह्मादिलोकेति** ।। [3]विष्णोः सत्यलोकाद्यपेक्षयोर्ध्वस्थितत्वेन विष्णौ ऊर्ध्वत्वं लाक्षणिकम्, इत्येवं लक्षण-यैवोर्ध्वशब्दस्य विष्णौ वृत्तौ निमित्तमित्यर्थः । **सूक्ष्मत्वादीति** ।। ध्रुवमण्डलादि-रूपोर्ध्ववस्तुनि स्थितस्य सूक्ष्मत्वादिगुणस्य विष्णौ सत्त्वात्, तस्य तत्र प्रवृत्तौ गौणी वृत्तिरेव निमित्तमित्यर्थः । तसेः सार्वविभक्तिकत्वादाह- **सर्वैश्चेति** ।।

भूतानां शाखात्वमुपपादयति- **तानि हीति** ।। शाखानां मूलापेक्षयाऽप-कृष्टत्वदर्शनात् भूतानामपि मूलभूतविष्णु-जडाजडप्रकृति-गुणत्रयापेक्षयाऽप-कृष्टत्वाद् युक्तं शाखात्वमिति भावः । **सुपि स्थ इति** ।। 'ष्ठा= गतिनिवृत्तौ' इति धातोः कप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः । ष्ठाधातौ 'धात्वादेः षः सः'[4] इति षकारस्य सकारे, 'निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः' इति न्यायेन षत्वनिमित्तकष्टुत्वाभावे 'स्था' इति भवति, अतः सूत्रे 'स्थः' इत्युक्तम् । तथा च प्रकृते श्वसुशब्दोपपदात्

१. 'वर्चस्'शब्दादिति शेषः । २. ...श्रुतिविशेषोदाहरणम् (ते.)
३. ब्रह्मण आदिलोकः प्रथमस्थानम् । तपसोऽतल्लोकत्वादिति भावः । (ते.-पादटि.)
४. पा.सू. ६.१.६४

स्थाधातोः कप्रत्यये कित्त्वाद् 'आतो लोप इटि च'[१] इति धात्वाकारलोपे 'श्वस् स्थ् अ' इति जाते, श्वस्शब्दे विद्यमानस्य सकारस्य तकारादेशे, धातुसकारस्य च लोपे, श्वत् थ् अ 'अश्वत्थ' इति रूपम्। एतत्सर्वं कुतः ? इत्यतो निरुक्तत्वात्, इत्युक्तम्।

'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च तथाऽपरौ वर्णविकारनाशौ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्॥'

इति वचनात्। एतेषामुदाहरणानि तु-

'भवेद्वर्णागमाद्धंसः, सिंहो वर्णविपर्ययात्।
गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम्॥' इति।

अत्र 'हसतीति हसः' इति भाव्येऽनुस्वाररूपवर्णागमेन 'हंसः' इति भवति। 'हिसि= हिंसायाम्' इति धातोर्हिनस्तीति 'हिंसः' इति भाव्ये 'स' इत्यस्य वर्णस्य पूर्वभावलक्षणवर्णविपर्ययेण 'सिंहः' इति भवति। 'गूढश्चासावात्मा च गूढात्मा' इति भाव्ये आकारस्य उकारत्वेन विपरिणामरूपवर्णविकारे पश्चात् गुणे च सति 'गूढोत्मा' इति भवति। पृषत् उदरं यस्य तत् 'पृषदुदरम्' इति भाव्ये तकाररूपवर्णनाशे पश्चाद्गुणे 'पृषोदरम्' इति भवति। 'मह्यां रौतीति मयूरः' इत्यत्र 'रु= शब्दे' इति धातुः, तस्यातिशयार्थकत्वमेव धातोस्तदर्थातिशयेन योगः। एवं च प्रकृते 'गूढोत्मा' इत्यत्रेव सकारस्य तकारत्वेन विपरिणामरूपवर्णविकारे 'पृषोदरम्' इत्यत्रेव धातुसकारस्य नाश इत्यवधेयम्।

**किमुतेति**॥ श्वोऽपि यदा न तिष्ठति तदा **कालान्तरे** [२]परश्वआदौ न तिष्ठतीति **किमुत** वाच्यमित्यर्थः। ननु 'श्वोऽपि' इत्युक्तत्वात् 'न स्थाता' इति वक्तव्यम्, 'तिष्ठति' इति कथमुक्तम्? इत्यत आह- **लुडर्थ इति**॥ 'स्थाता' इति भविष्यदर्थ

---

१. पा.सू. ६.४.६४ २. परश्वादौ (वे.)

इत्यर्थः । अनादरः = गर्हा । **लट्** वर्तमानार्थकलट्प्रयोगः । 'अपिः पदार्थसम्भावना-अन्ववसर्ग-गर्हा-समुच्चयेषु'[१] इति सूत्राद् अपिशब्दस्तावत् गर्हार्थः । तथा च 'गर्हायां लडपिजात्वोः'[२] 'गर्हायां प्रवर्तमानयोरपि जात्वोर्योगे धातोर्लड् भवति' इत्युक्तत्वेन प्रकृते 'श्वोऽपि' इति गर्हार्थकापिशब्दयोगे 'तिष्ठति' इति वर्तमानार्थकलट्प्रयोगो युक्त इत्यर्थः । **वर्तमानातीतयोरिति** ॥ तथा च 'अद्य, पूर्वेद्युः' इत्यर्थः । नन्वेवं कालत्रयविवक्षायामपि 'अद्य, श्वः, पूर्वेद्युः न तिष्ठति' इति लट्प्रयोगः पुनरप्ययुक्त एव ? इत्यत आह- **ततः क्रियाप्रबन्ध इति** ॥ 'क्रियासातत्ये' इत्यर्थः । तथा च 'न तिष्ठति' इत्यस्य 'कालत्रयेऽप्यवस्थानं न' इत्यर्थः संपद्यत इति द्रष्टव्यम् । ननु 'वर्तमाने लट्'[३] इत्येव विहितत्वात्, क्रियाप्रबन्धे लट् केन विहितः ? इति चेदुच्यते- 'पर्वतास्तिष्ठन्ति' इत्यादि-प्रयोगसिद्ध्यर्थं 'नित्यप्रवृत्ते च कालाविभागात्' इति वार्तिकेन नित्यं [४]वर्तनक्रियायां विवक्षितायां सत्यां लटो विधानादिति ज्ञेयम् । **तर्हीति** ॥ एकप्रकारेणानवस्थानरूपाश्वत्थत्वे इत्यर्थः । गायत्र्युष्णिगादिच्छन्दसां मोक्षादिफलकारणत्वाभावादाह- **छन्दसां वेदानामिति** ॥ 'पत्रेभ्यो हि फलं जायते' इति [५]श्रुत्यनुसारादाह- **किन्त्विति** ॥ १ ॥

## भावरत्नकोशः

**अध्यायेति ॥ पञ्चादशाध्यायेत्यर्थः । अभ्यर्हितत्वाद् 'एतद्' इत्यनुक्तिः । [६]'त्रयोदशाध्यायोक्तम्' इति तात्पर्यनिर्णयवचनात्, 'ऊर्ध्वमूलम्' इत्यादौ प्रकृत्यादिक्षेत्रस्यैवाभिधानाच्चाह- संसरत्यनेनेति ॥ सम्पूर्वात् 'सृ= गतौ' इत्यतः**

---

१. पा.सू. १.४.९६ २. पा.सू. ३.३.१४२ ३. पा.सू. ३.२.१२३

४. वर्तमानक्रियायाम् (बे.) ५. भाल्लवेयश्रुतिः

६. 'त्रयोदशोक्तं विविच्य दर्शयति' (गी.ता.नि. १५.१)

करणे घञि निष्पन्नः संसारशब्द इति भावः । [1]**प्रकृत्यादिकम्** प्रकृतिकारणकम्। **क्षेत्रम्** 'महाभूतानि' (१३.६) इत्यादिनोक्तानि [2]चतुर्विंशतितत्त्वानीति व्याख्येयम्। 'प्रकृतिशब्देन महाभूतानि इत्यादिनोक्तानि चतुर्विंशतितत्त्वानि गृह्यन्ते'[3] इति त्रयोदशाध्यायटीकोक्तेः। तेन- 'त्रयोदशाध्याये प्रकृतेः क्षेत्रत्वानभिधानाद् कथमेवमुक्तिः ?' इति चोद्यं निरस्तम्।

**केचित्तु-**

'हिंसाहेतुश्च जीवस्य परेण प्रेर्यते च यत्।
अव्यक्तादि शरीरं तत् क्षेत्रं तु क्षीयतेऽत्र यत्॥'[4]

इति तात्पर्यनिर्णये[5] [6]अव्यक्तशब्दितप्रकृतिग्रहणाद् अत्र 'प्रकृत्यादिकम्' इत्युक्तम्। एवं च यथाश्रुतमपि समञ्जसमित्याहुः। तद् [7]अभव्यमिव। अव्यक्तशब्देन तत्रापि प्रकृतेरनभिप्रेतत्वात्। अत एव **न्यायदीपिका**- 'देहादितया परिणतैतदुपघातादेव जीवो हिंसित इत्युच्यते'[8] इति । एतदुपघातात्= देहादितया परिणताव्यक्तशब्दितप्रकृत्युपघाताद् इति तदर्थः। एवं च न्यायदीपिकारीत्या अव्यक्तशब्देन तात्पर्यकृदुपात्ताव्यक्तपरम्परापरिणामदेहादेरेव ग्राह्यतया आहत्य प्रकृतेर्न क्षेत्रत्वलाभ इति **अपरे**। **अन्ये तु** 'ईश्वरातिरिक्तः सर्वोऽपि चेतनाचेतनवर्गः क्षेत्रमुच्यते' इति त्रयोदशाध्यायटीकोक्तेः[9] प्रकृतेरपि क्षेत्रत्वविवक्षया प्रकृत्यादिकं क्षेत्रमित्युक्तमिति वदन्ति।

ननु समनन्तरातीताध्याये क्षेत्रस्य तदत्ययोपायस्य च निरूपितत्वाद् इह

---

१. नन्वेवमप्यनुपपत्तिरेव ? संसारकारणीभूताविद्यादेः 'ऊर्ध्वमूलम्' इत्यादिना प्रदर्शनाभावात्, इत्यत आह- प्रकृत्यादिकमिति॥ (कृ.)

२. चतुर्विंशतिस्तत्त्वानि (पा.)
३. प्र.दी. १३.२०
४. नारायणश्रुतिः
५. गी.ता.नि. १३.२
६. प्रकृतेर्ग्रहणाद् (पा.)
७. भवतीति भव्यम्, न भवतीति अभव्यम्।
८. गी.ता.नि.टी. १३.२
९. प्र.दी. १३.२०

पुनस्तदुक्तौ पुनरुक्तिः ? त्रयोदशाध्यायार्थविवेचनपरत्वे चास्य तदानन्तर्यापत्तिः? संसार-तदत्ययोपाय-विज्ञानानाम् अत्र प्रतिपादने वाक्यभेदापत्त्या एकवाक्यता च न स्यात् ? कथं चानन्तर्यसङ्गतिः ? इत्यत आह- **पूर्वाध्याय इति ॥** [1]**वृत्तं** वर्तनम्= स्वस्वकार्यप्रवर्तकत्वरूपा स्थितिः । **तत्साधनजिज्ञासुं** संसारात्यय-साधनज्ञानेच्छुम् । 'अन्नं बुभुक्षुः' इति महाभाष्यप्रयोग इव '[2]साधनजिज्ञासुम्' इति प्रयोगो युक्तः । [3]**प्रागुक्तम्** आ षट्समाप्तेरुक्तम् । **साधनम्** 'निर्मानत्वा-दिकम्' इति **भावप्रदीपिका** । तत्प्रसङ्गात् साधनप्रपञ्चप्रसङ्गात् । तथा च पूर्वाध्याये एकदेशकीर्तनम्, अत्र तु समग्रक्षेत्रप्रदर्शनम्, तदपि साधनप्रपञ्चनार्थमेव क्रियत इति न पुनरुक्तिः । अत एवानन्तरसङ्गतिश्च लब्धा । विज्ञानोक्तिश्च प्रासङ्गिकी । साधनं तु प्राधान्येन प्रतिपिपादयिपितम् इत्यध्यायैक्यं चोपपद्यत इति भावः ।

'विलक्षणतया ज्ञातव्यं माहात्म्यम्= विज्ञानम्' इत्यभिप्रेत्योक्तम्- **अलौकिकं महिमानमिति ॥ घटयितुम्** वृक्षस्योर्ध्वमूलत्वम् अदृष्टचरम् इति ; तद्घटनां कर्तुम् । **कुतः** इत्यनन्तरम् 'इति चेत्' इति शेषः । विष्णुनाऽपरोक्षीकृतेन निष्पापः= निर्गतानि पापानि यस्मात् स तथा, [4]निर्गतः पापेभ्य इति वा । तथा च सूत्रम्- 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ'[5] इति । ततः= [6]निष्पापत्वानन्तरम् 'वाजिरूपश्च नेता च वाजिनीः सूर्य उच्यते'[7] इति तैत्तिरीयभाष्यं हृदि निधायाह- **वाजिरूपश्चेति ॥** वसतेरौणादिके कर्तरि उप्रत्यय एव वसुशब्दश्च इति भावेनोक्तम्- **वसतीति ॥** 'अमृतम्' इत्यस्यार्थः- **प्रारब्धेति ॥** सूर्ये स्थितस्य

---

१. 'सत्त्वं रजस्तमः' इत्यादिना कार्यप्रवृत्तिर्दर्शितेत्यर्थः । (भा.दी.-राघ.)

२. 'गमिगाम्यादीनामुपसङ्ख्यानम्' इति वार्तिकेनात्र द्वितीयातत्पुरुषः ।

३. प्रागुक्तमिति ॥ प्रथमषट्काद्युक्तं निवृत्तकर्म भगज्ज्ञानध्यानरूपं साधनमित्यर्थः । (भा.दी.-राघ.)

४. क्वचित् नास्तीदम् ।　५. ब्र.सू. ४.१.१३　६. निष्पापानन्तरम् (पा.)

७. 'तत्रस्थो भगवान् विष्णुः सम्प्रोक्तो वाजिनीवसुः' इत्युत्तरवाक्यम् (यजुर्विवेक. तै.उ.भा. मं.१.२२)।

विष्णोः प्रारब्धकर्मनिर्मोचकत्वे प्रमाणम्- **स तेजसीति** ॥ 'यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते, एवमेवायमात्मा पाप्मभिर्विमुच्यते'[1] इति शेषः । **तेनैव** सूर्यस्थितविष्णुनैव, तत्प्रसादेनैव ।

धनार्थो द्रविणशब्दः । प्रेमास्पदत्वसादृश्यात् सुखमत्र ग्राह्यमिति भावेनोक्तम्- **सुखं चेति** ॥ स्वयोग्यपूर्णानन्दरूप इत्यर्थः । 'प्रारब्धकर्मनिर्मुक्तः' इत्यनेन समुच्चयार्थश्चशब्दः[2] । [3]द्रविणविशेषणं हि वर्चःशब्दः । अतः 'सवर्चः' इत्येव स्यात् ?, कथं 'सवर्चसम्' इति निर्देशः ? इत्यत आह- **वर्चसशब्द इति** ॥ 'यशसं वीरवत्तमम्'[4] इत्यादौ यशःशब्द इव वैदिकप्रयोगादेव अकारान्तताऽप्यस्तीति विज्ञायत इति भावः । **योगविभागात्** 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः'[5] इत्यत्र 'ब्रह्महस्तिभ्याम्' इति एको योगः, 'वर्चसः' इत्यपर इति सूत्रविभागात्, तस्य चेष्टसिद्ध्यर्थत्वाद् वर्चःशब्दस्य समासान्तेऽच्प्रत्यये तस्याकारान्तत्वमिष्टं सिध्यतीति भावः । उपलक्षणमेतत् । 'अच् प्रति-अनु-अवपूर्वात् सामलोम्नः'[6] इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागात् पद्मनाभशब्द इव अत्रापि अच्प्रत्यय इत्यपि ज्ञेयमिति **केचित्** । ऊर्ध्वशब्दस्य विष्णौ श्रौतप्रयोगदर्शनाय 'ऊर्ध्वपवित्रः' इत्यंश एवोदाहर्तव्ये किमिति 'वाजिनीवस्वमृतमस्मि' इत्यधिकांशोदाहरणम् ? इत्यत आह- **विष्णुप्रसङ्गेति** ॥ वाजिनीशब्दस्तावद् उक्तव्युत्पत्त्या सूर्यार्थकः । सूर्ये वसंश्च विष्णुरेव । 'ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणः' इति [7]पुराणवचनादिति भावः ।

---

१. 'एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः' इति षट्प्रश्ने ५.५ ।

२. 'सुखं च' इत्यत्र ।

३. द्रविणशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वात्, वर्चसशब्दस्य च सकारान्तत्वादिति भावः ।

४. ऋ. १.१.३ ५. पा.सू. ५.४.७८ ६. पा.सू. ५.४.७५

७. नारसिंहपुराणम्, ए.न.भा. २.१.१, गरुडपुराणम् १.२३०.३४ नागपब्लिकेशन्स, १.२२३.३४ चौखम्बा

**तस्य** ऊर्ध्वशब्दस्य **तत्र** विष्णौ । उत्तमत्वं कथम् ऊर्ध्वशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तम् ? इत्यतस्तदुपपादयति- **उन्नतो हीति** ॥ 'उन्नतः' इति 'उच्चः' इति 'उत्तमः' इति चानर्थान्तरमिति भावः । **अत इति** ॥ मुख्यार्थेऽनुपपत्त्यभावादित्यर्थः । **लक्षणेति** ॥ ऊर्ध्वत्वेन निमित्तेन सत्यादिलोकार्थकोर्ध्वशब्दस्य तत्स्थे विष्णौ लक्षणेत्यर्थः । **सूक्ष्मत्वादिगुणयोग इति** ॥ 'सूक्ष्मत्वात् कारणत्वात् नित्यत्वात् महत्त्वाचोर्ध्वमिति ब्रह्मोच्यते' इति शङ्करीत्या अतीन्द्रियत्वादिगुणेन ध्रुवमण्डलाद् ऊर्ध्ववस्तुसादृश्याद् ऊर्ध्वशब्दस्य विष्णौ गौणी वृत्तिर्वा नाश्रयणीयेत्यर्थः । ऊर्ध्वशब्देन उच्चपर्यायेण उत्तमत्वं प्राप्तम् । तच्च सप्रतियोगिकम्, इत्यतो भाष्ये प्रतियोगिसमर्पणाय 'सर्वतः' इत्युक्तम् । तद् अनूद्यार्थमाह- **सर्वतः सर्वस्मादिति** ॥ चेतनाचेतनात्मकादित्यर्थः । 'तृतीयार्थे तसिः' इति भावेन तस्य विवक्षितमर्थमाह- **सर्वैश्च गुणैरिति** ॥ स्वतन्त्रत्वप्रमुखैः शुभधर्मैरित्यर्थः ।

कथमनेन घटनाप्रतीतिः ? इत्यत उपपादयति- **तानि हीति** ॥ भूतानीत्यर्थः । **अपकृष्टानि** अप्रधानानि । **सुपि स्थ इति क इति** ॥ सुबन्त उपपदे 'ष्ठा= गतिनिवृत्तौ' इति धातोः कप्रत्ययो भवतीति सूत्रात् कप्रत्यय इत्यर्थः । कित्त्वाद् 'आतो लोप इटि च'[१] इत्याकारलोपश्चेति भावः । तथापि 'श्वत्थः' इति कथम् ? इत्यत उक्तम्- **श्वसः सकारस्येति** ॥ कुत एतद् द्वयम् ? इत्यत उक्तम्- **निरुक्तत्वादिति** ॥ 'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च तथाऽपरौ वर्णविकारनाशौ' इति वचनात् सकारस्य तकारो विकारः, 'धात्वादेः षः सः'[२] इति शास्त्रप्राप्तस्य धातुसकारस्य लोपश्च द्रष्टव्य इत्यर्थः । श्वस्तनकालस्य भविष्यदनद्यतनकालत्वात्, तत्र च अनद्यतने लुड्विधानात् कथं 'श्वस्तिष्ठति' इति विग्रहप्रदर्शनम् ? इत्यतो लुड्विधानानुसारेण विग्रहमाह- **श्वः स्थातेति** ॥ एवं तर्हि भाष्ये 'तिष्ठति' इति कथं लट्प्रयोगः ? इत्यत आह- **तिष्ठतीति लुडर्थे चायं लडिति** ॥ 'व्यत्ययो बहुलम्'[३]

---

१. पा.सू. ६.४.६४ २. पा.सू. ६.१.६४

३. पा.सू. ३.१.८५

इति वचनादिति भावः । व्यत्ययाभ्युपगमानुशयाद्[1] आह- **अथवेति** ॥ **वर्तमानातीतयोः** कालयोः। एवमपि अद्य पूर्वेद्युश्च न तिष्ठतीति लडयुक्त एव? इत्यत उक्तम्- **तत इति** ॥ क्रियाणां प्रबन्धः क्रियाप्रबन्धः= सातत्येनानुष्ठानम्, तस्मिन् गम्यमाने विहितः यः लट् सोऽत्र निष्पाद्य इत्यर्थः।

यद्यपि 'नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्ध-सामीप्ययोः'[2] इति सूत्रे भूतानद्यतने भविष्यदनद्यतने च यौ लङ्लुटौ विहितौ तयोः प्रतिषेधः क्रियते- 'अनद्यतनवत् प्रत्ययविधिर्न भवति क्रियाप्रबन्धे [3]सामीप्ये गम्यमाने' इति च लुट्लटोरनद्यतने प्रतिषेध एव कृतः, न पुनर्लड् विहितः। तथापि सूत्रे 'अद्यतनवत् क्रियाप्रबन्ध-सामीप्ययोः' इति कर्तव्ये यद् द्वौ प्रतिषेधौ प्रायुङ्क्त तद् यथाप्राप्तस्यापि अभ्यनुज्ञानाय इति वृत्तिकारवचनेन भूत-भविष्यद्-अनद्यतनवत् प्रत्ययौ न भवत इत्यनवगमेन अनद्यतने प्रतिषेधानवगमाद् अद्यतनप्रत्ययो लड् भवत्येवेति भावेन 'क्रियाप्रबन्धे लट्' इत्युक्तमिति **स्वामिनः**[4]। [5]**केचित्तु** 'अनादरसूचनाय' इति पाठमुपलभ्य अनादरः= अतात्पर्यम्, लुटि प्रयुक्ते श्वस्तनकाले तात्पर्यं विज्ञायेत, तथा भविष्य-काले एव अवस्थानाभावः, न वर्तमानातीतकालयोरित्यापद्येत। लटि तु प्रयुक्ते तेन वर्तमानकालताप्रतीत्या 'श्वस्तिष्ठति' इत्यनयोः पदयोः अनन्वयात्, आप्तवाक्यस्य चाप्रामाण्यायोगात् श्वस्तनकाले वक्तुस्तात्पर्याभावो विज्ञायत इति व्याख्याय, 'ननु [6]श्वस्तिष्ठति' इत्ययुक्तत्वात् तत्र तात्पर्याभाव इत्ययुक्तम्? नियामकाभावेन वैपरीत्यस्यापि सम्भवात्, इत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह- 'अथवेति' इति व्याकृतवन्तः।

**तर्हि** एकप्रकारेण बहुकालाव्यापित्वे। **व्याघातः** एकप्रकारेण अनवस्थानस्य, एकप्रकारेण अवस्थानलक्षणाव्ययत्वेन विप्रतिषेध इत्यर्थः। 'तथाऽपि' इत्यस्यार्थः-

---

१. पश्चात्तापादित्यर्थः। अस्वारस्यादिति यावत्। २. पा.सू. ३.३.१३५
३. 'क्रियाणाम्' इति शेषः। ४. राघवेन्द्रतीर्थाः- भावदीपे, भ.गी. १२.१६
५. श्रीकृष्णाचार्याः ६. 'श्वस्तिष्ठति' इत्युक्तत्वात् (पा.)

**विकारित्वेऽपीति ॥ एतदपि** 'न प्रवाहव्ययः' इत्येतदपि । **प्रलये सर्वकार्य-ध्वंसाधिकरणकाले । ननु फलकारणत्वलिङ्गेन कथं पर्णत्वानुमानम् ? यागादृष्टादौ व्यभिचारात् ?** इत्यत आह- **फलकारणत्वसादृश्यादित्यर्थ इति ॥** फलशब्देन प्रसिद्धकदलीफलादिग्रहणे कथं तत्कारणत्वं छन्दसाम् ? इत्यत आह- **तत्र फलमिति ॥ तत्र** भाष्ये । **'मोक्षादिकं** 'विवक्षितम्' इति शेषः । **मोक्षादिरूपं** फलं च च्छन्दोभिरेव निष्पादनीयमिति भावः । गायत्री-उष्णिग्-अनुष्टुबादि-प्रतीतिनिरासायोक्तम्- **वेदानामिति ॥ कुतः** 'इत्यतः' इति शेषः । भाष्ये प्रथमतो व्यतिरेकोक्तिः व्यभिचाराभावं द्योतयितुम् इति **मनसि** निधाय 'अन्वय-व्यतिरेकाभ्याम्' इति स्वोक्त्यनुसारेणाह- **किन्तु जात एवेतीति ॥** तथा च वक्ष्यते- 'पत्रेभ्यो हि फलं जायते'[२] इति ॥ १ ॥

भगवद्गीता

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा
गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि
कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

भाष्यम्

अव्यक्तेऽपि सूक्ष्मरूपेण सन्ति शरीरादौ भूतानि इति **अधश्चोर्ध्वं च प्रसृताः** । गुणैः सत्त्वादिभिः । प्रतीतिमात्रसुखत्वात् प्रवालाः विषयाः । **मूलानि** भगवद्रूपादीनि । भगवानपि कर्मानुबन्धेन हि फलं ददाति ।

---

१. आदिपदेन कामग्रहणम् । 'काममोक्षफले ह्यतः' इति तात्पर्योक्तिः । (कृ.)
२. गी.भा. १५.२

[1]तथा हि भाल्लवेयशाखायाम्– 'ब्रह्म वा अस्य पृथङ् मूलम्, प्रकृतिः समूलम्, सत्त्वादयो [2]अर्वाचीनमूलम् । भूतानि शाखाः, छन्दांसि [3]पर्णानि, देवनृतिर्यञ्चश्च शाखाः[4] । पत्रेभ्यो हि फलं जायते । मात्रा शिफाः । मुक्तिः फलम्, अमुक्तिः फलम् । मोक्षो रसः, अमोक्षो रसः । अव्यक्ते च शाखाः, व्यक्ते च शाखाः । अव्यक्ते च मूलम्, व्यक्ते च मूलम् । एषोऽश्वत्थो गुणालोलपत्रो न स्थीयते न न स्थीयते ; न ह्येष कदाचनान्यथा जायते, नान्यथा जायते' इति ।। २ ।।

## प्रमेयदीपिका

'अधश्च' इत्येतद् घटयति– **अव्यक्तेऽपीति** ।। अनेन- [5]'**तस्य शाखाः** भूतानि **अधश्च** [6]स्वापेक्षयाऽपकृष्टे शरीरादौ कार्ये च **ऊर्ध्वं च** उत्तमे कारणेऽव्यक्ते च **प्रसृताः** सूक्ष्मरूपेण सन्ति' इति व्याख्यातं भवति । **प्रसृताः** 'इत्यनेनोच्यते[7]' इति शेषः । 'अधः= पातालादौ, ऊर्ध्वं= स्वर्गादौ' [8]इत्यादिव्याख्याने प्रकृतपरित्याग-अप्रकृतप्रक्रिये

१. तथा च (पा.)

२. अर्वागेव अर्वाचीनम् । *'विभाषाऽञ्चेरदिक् स्त्रियाम्'* (पा.सू. ५.४.८) इति स्वार्थे खः, तस्येनादेशश्च इति भावः । (कृ.)

३. पत्राणि (पा.)

४. 'सर्वोच्चो भगवान् विष्णुः मूलं भूमिवदस्य तु । जगदाख्यस्य वृक्षस्य शाखा देवास्ततोऽवमाः ।। वृक्षमूलं रमादेवी सोऽश्व आशुगतेर्हरिः । तद्व्याप्तत्वात् तदन्नत्वाद् अश्वत्थोऽयं सनातनः ।।' (काठक.भा. २.३.१)

५. जगद्वृक्षस्येत्यर्थः (राघ.-भा.दी.)

६. स्वशब्देन भूतपरामर्शः । (भा.दी.-राघ.) ७. उच्यन्ते (पा.)

८. इति व्याख्याने (पा.)

प्रसज्येते । [1]गुणशब्दस्यानेकार्थत्वाद् 'गुणप्रवृद्धाः' इत्यत्र विवक्षितमर्थमाह– **गुणैरिति** ।। अर्वाचीनमूलैर्हि शाखाः प्रवृद्धा भवन्ति । 'सत्त्वादयश्चार्वाचीनमूलानि[2]' इति वक्ष्यते[3] । विषयाणां प्रवालत्वं घटयति– **प्रतीतिमात्रेति** ।। [4]प्रतीतिसमयमात्रे सुखहेतुत्वादित्यर्थः । [5]विमर्दनासहत्वसाम्यादिति भावः । विषयाः प्रवाला इति सम्बन्धः ।

'अधश्च मूलानि' इत्यत्र 'रागद्वेषादिवासना मूलानि' इति व्याख्यानमसत् । प्रक्रमविरोधात्, इति भावेनाह– **मूलानीति** ।। आदिपदेन जडाजडप्रकृत्योः सत्त्वादीनां च ग्रहणम् । तेषामपि 'ऊर्ध्वमूलम्' इत्यत्र विवक्षितत्वात् । ननु भगवतः कथं कर्मानुबन्धित्वम् ? इत्यत आह– **भगवानपीति** ।। अत्र कर्मानुबन्धित्वं नाम [6]कर्मसम्बन्धित्वम् । तच्च कर्मसम्बन्धेन फलदातृत्वाद् भगवतोऽपि युक्तमित्यर्थः । यद्वा कर्म एवानुबन्धः= [7]चरमभाविकारणं कर्मानुबन्धः, तद्वत्त्वं कर्मानुबन्धित्वम् । तदपि कर्मानुबन्धेन फलदातृत्वाद् भगवतोऽपि युज्यत इति ।

श्लोकद्वयार्थे श्रुतिसम्मतिं चाह– **तथा चेति** ।। **अस्य** जगद्वृक्षस्य, **पृथक्** वृक्षानन्तर्गतम् । सहभूतं मूलं **समूलम्** । **अर्वाचीनमूलं** भूम्यन्तर्गतपादाख्यम् । 'छन्दांसि' इत्यस्योपपादनम् – **पत्रेभ्यो**

---

१. 'गुणो मौर्व्याम् अप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागशौर्यादिसत्त्वादिसन्ध्याद्यावृत्तिरज्जुषु ।। शुक्लादावपि वल्यां च' इति मेदिनी ।

२. अर्वाचीनमूलाः (पा.) ३. वक्ष्यति (पा.)

४. प्रतीतिसमयमात्रसुखहेतुत्वात् (पा.)

५. प्रवालशब्दितपल्लवसाम्यादित्यर्थः । (राघ.-भा.दी.)

६. कर्मानुसारित्वम् (पा.)

७. 'फलभोगादिकार्योत्पत्तौ' इति योज्यम (राघ.-भा.दी.)

**हीति ।।** देवादिशरीराणि चोपशाखाः । **मात्राः** भूतसूक्ष्माणि । **शिफाः** जटाः । मुक्त्यमुक्तिशब्दाभ्यां[1] मोक्ष-तदितरपुरुषार्थसाधने ज्ञानकर्मणी उच्येते । **फलम्** अवान्तरम् । मोक्षामोक्षशब्दाभ्यां तु पुरुषार्थावेव । **रसः** [2]श्रेष्ठं फलम् । गुणाः= विषयाः, आलोलपत्राणि= [3]प्रवालपर्णानि यस्यासौ तथोक्तः । [4]'न स्थीयतेऽनेन' इति अश्वत्थशब्दार्थकथनम् । [5]तत् किं क्षणिकः ? **न न स्थीयते** प्रवाहव्ययो नास्तीत्यर्थः । तस्योपपादनम्– **न हीति ।।** द्विरुक्तिस्तात्पर्यार्था ।। २ ।।

## भावदीपिका

**तस्य** जगद्वृक्षस्य । **शरीरादौ कार्य इति ।।** 'व्याप्तं कार्येषु कारणम्'[6] इति वचनादिति भावः । **कारण इति ।।** 'कारणेषु स्थितं कार्यम्'[7] इति वचनादिति भावः । **प्रकृतेति ।।** ऊर्ध्वाधःशब्दार्थत्वेन उत्तमनिकृष्टावेव प्रकृतौ, नोर्ध्वाधोलोकौ । अतः प्रकृतपरित्याग-अप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येत इत्यर्थः । स्यादिदं यदि गुणानाम् अर्वाचीनमूलत्वं स्यात् ? इत्यत आह- **सत्त्वादयश्चेति ।। वक्ष्यतीति ।।** उत्तरत्रोदाहरिष्यमाणभाल्लवेयश्रुतौ 'सत्त्वादयोऽर्वाचीनमूलम्' इत्युक्तत्वादिति भावः । अत्र वृक्षसहभूतमूलभूतजडप्रकृतेरेव गुणत्रयात्मकत्वात् पृथग्ग्रहणमयुक्तम् । तथापि गुणत्रयात्मकमूलप्रकृत्या गुणवैषम्येण सृष्टाः सत्त्वादयोऽत्र ग्राह्या इति द्रष्टव्यम् । **विमर्दनेति ।।** विषयेषु विमर्दनं नाम स्थायित्वशोभनत्वादिविमर्शः । स्थायित्वशोभनत्वादिविमर्शाक्षमत्वादित्यर्थः ।

**प्रक्रमेति ।।** भगवत एव 'ऊर्ध्वमूलम्' इत्यत्र मूलत्वेन प्रकृतत्वादित्यर्थः ।

---

१. ....पदाभ्याम् (पा.) २. श्रेष्ठफलम् (पा.)
३. प्रवालपत्राणि (पा.) ४. 'न स्थीयते' इत्यनेन
५. 'तर्हि' इत्यर्थः । ६.७. गी.ता.नि. १२.२

'प्रकृतिः समूलम्'[१] इति प्रमाणानुसारेणादिपदार्थमाह- **आदिपदेनेति** ॥ नन्वत्र पूर्वं मूलत्वेनोक्तानाम् अधोऽनुसन्ततत्वं कथ्यते, पूर्वं च भगवद्रूपाण्येव 'ऊर्ध्वमूलम्' इत्यत्र मूलत्वेनोक्तानि, नेतरे। अतोऽत्र प्रक्रमविरोधः ? इत्यत आह - **तेषामपीति** ॥ **कथमिति** ॥ तस्य कर्माभावादिति भावः। **चरमभावीति** ॥ वेदाप्रामाण्यहेतुभूतवैषम्यादिदोषपरिहाराय अन्ततो भगवताऽपेक्षणीयत्वात् कर्मणश्चरमत्वं द्रष्टव्यम्। कर्मणि कृते प्रयत्नोऽप्यवश्यंभावीति कर्मैव चरमभावि कारणमित्यर्थ इत्यपि **आहुः** । **कर्मानुबन्धेन** कर्मलक्षणचरमकारणेन।

**वृक्षानन्तर्गतमिति** ॥ वृक्षस्वरूपानन्तर्गतं मूलभूमिवदित्यर्थः। **सहभूतम्** बीजवत् समग्रवृक्षस्वरूपान्तर्गतम् । **पादाख्यम्** प्रधानमूलसम्बद्धक्षुद्रमूलवत् प्रत्यन्तमूलमित्यर्थः। देवादिशब्देन तच्छरीराणि विवक्षितानीत्याह- **देवादीति** ॥ **उपशाखा इति** ॥ शाखासम्बन्धिन्यः शाखा उपशाखाः, देवादिशरीराणि च शाखाभूतपञ्चमहाभूतविकारित्वेन तत्सम्बन्धित्वाद् उपशाखा इत्यर्थः। **भूतसूक्ष्माणि** शब्दादीनि। मोक्षामोक्षशब्दाभ्यां पुनरुक्तिपरिहारय मुक्त्यमुक्तिशब्दविवक्षितम् अर्थमाह- **मुक्त्यमुक्तिशब्दाभ्यामिति** ॥ 'मुच्यतेऽनेन' इति व्युत्पत्त्या मोक्षरूपपुरुषार्थसाधनं ज्ञानं मुक्तिशब्देन विवक्षितम्। तथाऽमुक्तिः= मुक्तीतरपुरुषार्थो येन प्राप्यते तत्काम्यं कर्म अमुक्तिशब्देन विवक्षितमित्यर्थः।

**पुरुषार्थाविति** ॥ मोक्षस्वर्गाख्यावित्यर्थः। **श्रेष्ठमिति** ॥ 'रसः सारो वरश्चेति शब्दाः पर्यायवचकाः' इति वचनादित्याशयः। 'अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतास्तस्य शाखाः' इत्यत्र प्रमाणमुच्यते श्रुतौ- 'अव्यक्ते च शाखाः, व्यक्ते च शाखाः' इति। शाखा भूतानि ऊर्ध्वशब्दाभिधेये सहभूतमूलेऽव्यक्ते च सन्ति। कारणेषु

१. भाल्लवेयशाखायाम्।

कार्यस्य सत्त्वात्। तथा व्यक्ते स्वापेक्षयाऽपकृष्टे शरीरादौ च सन्ति। कार्येषु कारणस्य सत्त्वात्। 'अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि' इत्यत्र प्रमाणमुच्यते- 'अव्यक्ते च मूलं व्यक्ते च मूलम्' इति। मूलम्= अर्वाचीनमूलम्। सत्त्वादिकं परं ब्रह्म वा व्यक्ते वर्तते। इदं गीताऽनुक्तम्। तथा व्यक्ते शाखाभूतभूतादौ तत्कार्यशरीरादौ च भगवद्रूपं जडाजडप्रकृतिरूपं सत्त्वाद्यर्वाचीनरूपं च मूलं वर्तत इत्यर्थः॥ २॥

## भावरत्नकोशः

**अधश्चेत्येतद्** 'अधश्चोर्ध्वं च प्रसृताः' इत्येतद्। भाष्ये सोपस्कारमन्वयं दर्शयंस्तत्तात्पर्यमाह- **अनेनेति**॥ 'प्रसृताः' इति भाष्यं साकाङ्क्षम् इति तत्र शेषमाह- **इत्यनेनोच्यत इति शेष इति**॥ उच्यते **'सूक्ष्मरूपेण सन्तीत्ययमर्थः'** इति शेषः। **इत्यादिव्याख्यान इति**॥ अत्र आदिपदेन 'अधो मनुष्यादिभ्यो यावत् स्थावरम्, अत ऊर्ध्वं च यावद् विश्वसृजो[1] धाम महान्[2] इत्येतदन्तं यथाकर्म यथाश्रुतं ज्ञानकर्मफलानि तस्य वृक्षस्य शाखा इव शाखाः प्रसृताः प्रगताः' इति **शाङ्करीयम्**, 'अधश्चोर्ध्वं च प्रसृताः हिरण्यगर्भादयः कार्योपाधयो जीवाः शाखास्थानीयत्वेनोक्ताः तेषु च ये दुष्कृतिनः ते अधः पश्वादियोनिषु प्रसृताः, ये च सुकृतिनः ते देवादियोनिषु प्रसृताः' इति **श्रीधरीयं** व्याख्यानं ग्राह्यम्। **प्रकृतेति**॥ 'ऊर्ध्वमूलमधःशाखम् इत्यत्र ऊर्ध्वम्= उत्कृष्टं ब्रह्म, तद् मूलं यस्य स ऊर्ध्वमूलः तम्, अधःशाखम् महत्-अहङ्कार-तन्मात्रादयः शाखा इव अस्य अधो भवन्तीति सोऽयम् अधःशाखः तम्' इति शङ्करव्याख्याने ऊर्ध्वाधःशब्दाभ्याम् उत्कृष्टापकृष्टयोरेव प्रकृतत्वात् पातालस्वर्गयोः स्थावरपर्यन्त-ब्रह्मपर्यन्तयोर्वा अप्रकृतत्वात्, **श्रीधरीयव्याख्यानेऽपि** 'ऊर्ध्वः= उत्तमः= क्षराक्षराभ्यामुत्कृष्टः पुरुषोत्तमो मूलं यस्य तम्, अधःशाखम्= अपकृष्टाः कार्योपाधयो हिरण्यगर्भादयो जीवाः शाखा इव शाखा यस्य तम्' इत्यभिधानेन[3] उत्कृष्टापकृष्टयोरेव प्रकृतत्वात्

---
१. 'यावद् ब्रह्मणो विश्वसृजः' इति शां.भा.

२. 'महान्' इति शां.भाष्ये नास्ति। ३. इत्येवाभिधानेन (पा.)

प्रकृतार्थस्य परित्यागः, अप्रकृतपातालस्थावरपर्यन्तत्व-ब्रह्मपर्यन्तत्वादेश्च प्रक्रिया= प्रकरणम्, स्वीकार इति यावत्, ते प्रसज्येते इत्यर्थः।

गुणानां सत्त्वरजस्तमसां 'शाखाप्रवृद्धिहेतुत्वं 'सत्त्वादयोऽर्वाचीनमूलम्'[१] इत्युक्तिमनुरुन्धान उपपादयति- **अर्वाचीनमूलैर्हीति ॥ वक्ष्यते**- 'सत्त्वादयोऽर्वाचीनमूलम्' इति भाष्योदाहरिष्यमाणश्रुतौ। प्रतीतिशब्देन तत्समयः, सुखशब्देन तद्धेतुश्च लक्षणीय इति भावेनाह- **प्रतीतिसमयमात्रे सुखहेतुत्वादिति ॥** एवमपि प्रवालशब्दः कथं विषयेषु प्रवर्तते ? इत्यतो भाष्यभावमाह- **विमर्दनासहत्वसाम्यादिति**[३] ॥ विषयेषु विमर्दनं नाम स्थायित्व-शोभनत्वादिरूपः क्षोदः[४], तदक्षमत्वसाम्याद् गौणोऽयं शब्द इति भावः। भाष्योक्तं प्रवालानां विषयत्वविधानं न गीतानुगुणम् ? इत्यतः सम्बन्धं दर्शयति- **विषया इति ॥**

**इति व्याख्यानमिति ॥** तथा च **शङ्करः**- संसारवृक्षस्य [५]परममूलम् उपादानम् 'ऊर्ध्वं ब्रह्म मूलमस्य' इतीश्वर एव मुख्यं मूलमित्युक्तम्। अथेदानीं कर्मफलजनितरागद्वेषादिवासना मूलानीव धर्माधर्मप्रवृत्तिकारणानि[६] अधश्च देवादियोन्यपेक्षया मूलान्यनुसन्ततानि' इति। **प्रक्रमेति ॥** 'ऊर्ध्वमूलम्' इत्यत्र ब्रह्मण एव मूलत्वेन प्रकृतत्वात् तद्विरोधो रागद्वेषादिवासनानां मूलत्वाभ्युपगमे इत्यर्थः। ननु पूर्वम् 'ऊर्ध्वो विष्णुर्मूलम्' इति भाषितम्। अत्र पुनः विष्णु-जडाजडप्रकृति-सत्त्वादीनां मूलत्वाभ्युपगमे प्रक्रमविरोधः स्वपक्षेऽपि कस्मान्न स्यात्? इत्यत आह- **तेषामपीति ॥ कथमिति ॥** मूलानि भगवद्रूपादीनि, तत्र च कर्मानुबन्धित्वं विशेषणम्। कर्ममात्रविधुरे भगवति कर्मसम्बन्धो न युक्तः ? इत्याक्षेपः। 'फलं ददाति' इत्यस्य तात्पर्यम्- **फलदातृत्वादिति ॥**

---

१. शाखा इति नास्ति क्वचित्। २. भाल्लवेयशाखायाम्

३. व्यावर्त्यकथनपूर्वकं मात्रपदाभिप्रायमाह- विमर्दनासहत्वसाम्यादिति ॥ (कृ.)

४. विमर्श इत्यर्थः। ५. परं मूलम् (गा.)

६. 'अवान्तरभावीनि, तानि' इत्यधिकः पाठः शां.भाष्ये।

अनुबन्धशब्दस्य सम्बन्धे प्रयोगप्राचुर्याभावात्, 'अनुबन्धादिभ्यः'[१] इत्यादौ अन्यार्थत्वदर्शनाद् अत्र च तद्ग्रहणं न युक्तम् ? इत्यतश्च पक्षान्तरमाह- **यद्वेति ॥ कर्मैव** धर्माधर्मलक्षणम्। **चरमभावीति ॥** फलदाने वैषम्यनैर्घृण्यपरिहाराय अन्ततो भगवताऽपि कर्मणोऽपेक्षणीयत्वात् तस्य चरमभावित्वम्। मनुष्यलोके यत् समार्जितं कर्म तत् स्वर्गनरकलक्षणफलं प्रति चरमभाविकारणमित्यर्थ इति **आहुः**[२]। **अन्ये तु** भगवदपेक्षया अविद्यायोग्यतापेक्षया च अधमं कारणं कर्म फलदाने इति 'चरमभावि' इत्युक्तम् इत्याहुः। 'भगवानपि' इति भाष्यं कर्मानुबन्धित्वश्रवणाद् 'मूलानि जीवा एव भवेयुः' इति शङ्कापनोदाय प्रवृत्तमित्युक्तम्- **भावप्रदीपिकायाम् ।**

'ब्रह्मशब्दार्थो विष्णुरेव' इति सिद्धं कृत्वा इदंशब्दार्थमाह- **अस्य जगद्वृक्षस्येति ॥** पृषोदरादिभावेन सहशब्दस्य सभावमभ्युपगम्याह- [३]**सहभूतं मूलं**

१. ब्र.सू. ३.३.५१, तत्र 'अनुबन्धस्तु भक्तिः स्यात्' इत्यभिधानाद् भक्तिरित्यर्थः।
२. कृष्णाचार्याः।
३. प्रकृतिर्द्विविधा- स्थूलप्रकृतिः सूक्ष्मप्रकृतिश्चेति । तत्र भूमौ बीजे उप्ते सति प्रसिद्धवृक्षं प्रति भूमिवत् जगद्वृक्षं प्रति मूलप्रकृतिनामिका स्थूलप्रकृतिः उपादानम्। 'मृद्वत् अचेतना' इत्यन्यत्र (गी.ता.नि. १५.१) उक्तत्वात्। सत्त्वादिगुणोपादानभूता सूक्ष्मप्रकृतिस्तु प्रसिद्धवृक्षे बीजवत् उपादानम्। एवं स्थूल-सूक्ष्मप्रकृतिद्वयं जगद्वृक्षस्य सहभूतम् उपादानमित्यर्थः । ननु मूलप्रकृत्यपेक्षया सूक्ष्मप्रकृतिरर्वाचीना । अतः 'समूलम्' इत्यनेनैव 'अर्वाचीनमूलम्' इत्यस्याप्युक्ततया 'अर्वाचीनमूलम्' इति पुनरुक्तिः? इत्यत आह- भूम्यन्तर्गतेति ॥ बीजादिव्यावृत्त्यै 'पादाख्यम्' इत्युक्तम्। 'मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामकम्' इत्यमरोक्तेः वृक्षैकदेशरूपमित्यर्थः। सत्त्वादिगुणा द्विविधाः- अकार्याः कार्याश्चेति । तत्राद्याः कारणात्मनाऽवस्थिताः सत्त्वादयः तेषां सूक्ष्मप्रकृतिरूपाणां बीजत्वं जगद्वृक्षोपादानत्वं प्रागुक्तम् । अन्त्यानां तु प्रसिद्धवृक्षैकदेशभूतभूम्यन्तर्गतमूलवदेव अर्वाचीनमूलत्वमत्रोच्यते । अतो न पुनरुक्तिरिति भावः। (कृ.)

**समूलमिति** ।। वृक्षस्वरूपान्तर्गतमित्यर्थः । **पादाख्यमिति** ।। प्रधान-मूलानुस्यूतमूलमित्यर्थः । अत एव वृक्षे पादपशब्द इति भावः । देव-नृ-तिर्यक्शब्दैः देवादिशरीराणि, शाखाशब्देन 'भूतानि शाखाः' इत्यनेनाविसंवादाय उपशाखा ग्राह्या इति भावेन व्याचष्टे- **देवादीति** ।। **उपशाखाः** प्रधानशाखानुस्यूताः शाखाः ।

'मीयन्ते इति मात्राः= विषयाः' इति स्वीकारे 'विषयप्रवालाः' इत्ययुक्तम्? इत्यतोऽर्थान्तरमाह- **'मात्रा भूतसूक्ष्माणीति** ।। भूतोपादानभूताः पञ्चतन्मात्राः शब्दादय इत्यर्थः । द्विविधाः हि शब्दादयः- 'भूतोपादानभूताः' 'भौतिकाश्च' इति । तत्राद्यानां शिफात्वेनात्र [2]रूपणम्, अन्त्यानां तु प्रवालत्वेनेति नानुपपत्तिरिति हृदयम् । **साधने इति** ।। 'मुच्यतेऽनेन' इति करणे क्तिनि मुक्तिशब्दोऽत्र मोक्षसाधनज्ञानवचनः । 'न मुच्यतेऽनेन' इति अमुक्तिशब्दो मोक्षाद् अवर-स्वर्गादिसाधनकर्मपरः । 'मुक्तिर्ज्ञानम्, अमुक्तिः कर्म च' इत्येवं ज्ञानकर्मणी वेदनिष्पाद्यत्वात् वेदफले इत्यर्थः । तयोः फलत्वं घटयति- **अवान्तरमिति** ।। महाफलहेतुत्वात् फलत्वं वैवक्षिकमिति भावः । **पुरुषार्थावेव** अपवर्गस्वर्गाख्यौ, तथा च न पुनरुक्तिरिति भावः । यथा फले रस एव प्रशस्यः, एवं वेदफलेषु मोक्षः स्वर्गश्च प्रशस्य इति प्रशस्यत्वगुणयोगेन रसशब्दो गौण इति भावेनोक्तम्- **श्रेष्ठमिति** ।। अतिशयेन प्रशस्यमित्यर्थः । 'प्रशस्यस्य श्रः'[3], 'अतिशायने तमबिष्ठनौ'[4] इति हि पाणिनिः ।

'अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतास्तस्य शाखाः' इत्यत्र [5]प्रमाणम्- 'अव्यक्ते च शाखाः,

---

१. ननु 'मीयन्ते' इति मात्राः विषयाः । तेषां मात्राः शिफा इति जटात्वोक्तिरयुक्ता? 'विषयप्रवालाः' इति प्रवालत्वस्योक्तत्वादित्यत आह- मात्रा भूतसूक्ष्माणीति ।। (कृ.)

२. भूताख्यशाखावलम्बित्वसाम्यात् । (कृ.)

३. पा.सू. ५.३.६०

४. पा.सू. ५.३.५५

५. भाष्यं ।

व्यक्ते च शाखाः' इति। 'अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि' इत्यत्र प्रमाणम्- 'अव्यक्ते च मूलम्, व्यक्ते च मूलम्' इति। तत्र 'भूतशब्दिताः शाखा अव्यक्ते स्वकारणे सूक्ष्मरूपेण प्रसृताः सन्ति, व्यक्ते स्वकार्ये शरीरादौ च प्रसृताः' इत्यर्थस्य, अव्यक्ते= प्रकृतौ व्यक्ते= भूतादौ कार्ये च मूलं भगवान् अनुसन्तत इत्यर्थस्य च, अनेन 'तस्य शाखाः भूतानि' इत्यादिनोक्तप्रायत्वात्, 'गुणालोलपत्रः' इत्येतद् दुर्गमार्थं व्याख्याति- **गुणा विषया इति**॥ 'न स्थीयते' इत्यत्रापेक्षितं कर्तारमध्याहरति- **अनेनेति**॥ **तत् तर्हि क्षणिकः** 'इत्यत उक्तम्' इति शेषः। 'न न स्थीयते' इत्यनन्तरम् 'इति' इति शेषः। तर्हि पदार्थानां ध्रौव्यापत्त्या अभावावगाहिप्रमाणविरोधः ? इत्यतः तथापि न प्रवाहव्ययः। पूर्वब्रह्मकल्पे यथा स्थितः तथा सर्वदाऽपि इति भाष्यम् अर्थतोऽनुवदति- **प्रवाहव्यय इति**॥ **तस्य** प्रवाहव्ययो नास्तीत्यर्थस्य। श्रुतौ 'एषः' इति जगत्प्रवाहो विवक्षितः। अन्यथा[१]= पूर्वब्रह्मकल्पापेक्षया॥ २॥

भगवद्गीता

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलम्
असङ्गशस्त्रेण दृढेन च्छित्त्वा॥ ३॥

भाष्यम्

यथा स्थितः[२] तथा नोपलभ्यते। अन्तादिर्विष्णुः। 'त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यम्'[३] इति भागवते। 'अनाद्यन्तं

१. भाष्योक्तप्रमाणे 'अन्यथा' इत्यस्यार्थः। २. स्थितिः (पा.)
३. भाग. ८.६.१०

परं ब्रह्म न देवा ऋषयो विदुः'[१] इति च मोक्षधर्मे । **असङ्गशस्त्रेण** सङ्गराहित्यसहितेन ज्ञानेन । 'ज्ञानासिनोपासनया शितेन' इति भागवते[२] । छेदश्च विमर्श एव । ततश्च तस्यैवाबन्धकं भवति । तथा हि मूलस्थं ब्रह्म प्रतीयते । तच्चोक्तं तच्छ्रुतावेव – 'विमर्शो ह्यस्य च्छेदः । स तं न बध्नाति, बध्नाति चान्यान्' इति ।। ३ ।।

प्रमेयदीपिका

'[३]अस्य रूपं नोपलभ्यते' इत्युक्ते प्रमाणबाधः ? अत उक्तम्– **तथेति** ।। तत् सापेक्षम्, इत्यतः पूरयति– **यथेति** ।। 'विकारित्वादिना' इत्यर्थः । जगतो देशकालाभ्यां परिच्छेदस्योपलभ्यमानत्वात् 'नान्तः' इत्याद्युक्तम् अयुक्तम् ? इत्यत आह– **अन्तादिरिति** ।। 'संहर्तृत्वादेः' इति शेषः । अत्र सम्मतिमाह– **त्वमिति** ।। **मध्यं** स्थितेः कर्ता । तस्यानुपलभ्यमानत्वे[४] प्रमाणमाह– [५]**अनाद्यन्तमिति** ।। आद्यन्तरहितम् । 'असङ्ग एव शस्त्रम्' इति व्याख्यानम् असत्, इति भावेनाह– **असङ्गेति** ।। असङ्गः= सङ्गराहित्यम् ; तेन सहितं [६]शस्त्रं ज्ञानम् असङ्गशस्त्रम् । दध्योदनादिवत् वृत्तौ साहित्यस्यान्तर्भावाद् अप्रयोग

---

१. 'अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः' (भा.कुम्भ.१२.४६.१९, गी.प्रे.१२.४७.१८, पुणे नास्ति)

२. भाग. ११.२८.१८

३. गीतायाम् अन्वयमुखेन पदानि अनुपेक्ष्य अनुपपत्तियुक्तिपूर्वं गीताशेषमवतारयति- अस्येति ।। (भा.दी.-राघ.)

४. अनुपलभ्यत्वे (पा.) ५. अनादीति (पा.)

६. क्वचिन्नास्ति ।

इति भावः । प्रतीतार्थः कुतो न ? इत्यतो ज्ञानस्यैव तत्र [1]कारणत्वेनोक्तेरित्याह– **ज्ञानेति** ।।

'छित्त्वा' इत्यस्य 'सबीजमुद्धृत्य' इति व्याख्यानम् असत्, इति भावेनाह– **छेदश्चेति** ।। चः त्वर्थः । विमर्शः= विवेकः । व्याख्यानान्तरपरित्यागेन एवं व्याख्याने को हेतुः ? इत्यत आह– **ततश्चेति** ।। यतो विमर्श एव प्रकृत्यादेः विश्वस्य च्छेदः, न सर्वथोद्धरणम्[2], तत एव तस्य एकस्यैव इदम् [3]अबन्धकं भवतीति युज्यते । अन्यथा एकेन च्छेदे कृते सर्वमुक्तिः स्यादिति भावः ।

इतश्चायमेव च्छेद इत्याह– **तथा हीति** ।। अत्र हि 'अश्वत्थमेनं छित्त्वा, ततः परं तत् परिमार्गितव्यम्' इति विश्वच्छेदस्य ब्रह्मप्रतीतावुपायत्वम् उच्यते । **तथा हि** सति= विश्वस्य कार्यत्वादिना विमर्शे सति, कार्यस्य कारणापेक्षत्वात्, चेतनानधिष्ठिताद् उपादानाद् उत्पत्त्यसम्भवात्, परतन्त्राणां मुख्यतोऽधिष्ठातृत्वायोगात्, **मूलस्थम्** उपादानकारणाधिष्ठातृ **ब्रह्म प्रतीयते**, न विश्वविनाशे । अतो योग्यतावशाद् विमर्श एव च्छेदः, न विनाश इति गम्यत इत्यर्थः । विश्वमिथ्यात्वज्ञानमेव च्छेद इति चेन्न । अस्य मिथ्याज्ञानत्वात् । श्रुतिसंवादाच्चैवमेवेत्याह– **तच्चेति** ।। 'तं वै प्रपद्येत यं वै प्रपद्ये' इति तच्छ्रुतावेव । अतस्तं= छेदकमेव ।। ३ ।।

भावदीपिका

**प्रमाणबाध इति** ।। जगद्वृक्षस्वरूपस्य प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानत्वादित्यर्थः । **तत् सापेक्षमिति** ।। 'तथा' इत्येतद् यथाशब्दसापेक्षमित्यर्थः । यथा स्थितः

---

१. कारणत्वोक्तेः (पा.) २. सर्वथोद्धारणम् (पा.)
३. असम्बन्धम् (पा.)

तथा कुतो नोपलभ्यते ? इत्यत आह- **विकारित्वादिनेति** ॥ आदिपदेन नाशो ग्राह्यः । **संहर्तृत्वादेरिति** ॥ तथा च 'अस्य रूपं नोपलभ्यते' इत्येव न, किं नाम ; 'संहर्तृत्वात् स्रष्टृत्वात् स्थितिकर्तृत्वेन प्रतिष्ठापकत्वाच्च अन्त आदिः प्रतिष्ठा च यो विष्णुर्मूलभूतः सोऽपि नोपलभ्यते' इत्यर्थो द्रष्टव्यः । **अत्रेति** ॥ भगवतः अन्तादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतसंहर्तृत्वादिसद्भाव इत्यर्थः । ननु तर्हि 'असङ्गसहितशास्त्रेण' इति स्यात् ? इत्यतो मध्यमपदलोपी समासोऽयमित्याह- **दध्योदनादिवदिति** ॥ 'दधिसहितम् ओदनं दध्योदनम्' इतिवदित्यर्थः । **वृत्तौ** समासव्याख्यानरूपे विग्रहवाक्ये । **प्रतीतार्थः** असङ्गस्यैव शस्त्रत्वरूपः । **तत्र** जगद्वृक्षच्छेदने ।

[1]**सबीजमुद्धृत्येति** ॥ अविद्यारूपबीजसाहित्येन विनाश्येत्यर्थः । सबीजोद्धारे हि न पुनः वृक्षः प्ररोहतीति भावः । **तस्यैकस्यैवेति** ॥ येन विमर्शः कृतस्तस्यैवेत्यर्थः । **छेदे** सबीजोद्धारे । 'तथा हि' इत्यनन्तरं 'सति' इति शेषपूरणम् । 'कार्यत्वादिना' इत्यत्र आदिना नाशग्रहणम् । ननु कारणापेक्षायामपि उपादानभूतं प्रकृत्याद्येव कारणमस्तु ? इत्यत उक्तम्- **चेतनेति** ॥[2] नन्वधिष्ठाता चेतनोऽपि ब्रह्माद्यन्यतमः किं न स्यात् ? इत्यत उक्तम्- **परतन्त्राणामिति** ॥ ननु यदा महत्तत्वादिनाऽहंकारतत्त्वादिकं जायते तदा तदधिष्ठातृत्वं परतन्त्रस्यापि ब्रह्मादेरस्त्येव ? इत्यत उक्तम्- **मुख्यत इति** ॥ **योग्यतावशात्** अर्थाबाधवशात् । **अस्येति** ॥ विश्वमिथ्यात्वज्ञानस्य मिथ्याज्ञानरूपत्वादित्यर्थः । **एवमिति** ॥ विमर्श एव च्छेद इत्यर्थः । **अत इत्यादि** ॥ यतो विमर्श एव च्छेदः, न विनाशः । अतस्तं विमर्शकमेव न बध्नाति । अन्यथैकेन च्छेदे कृते सर्वमुक्तिः स्यात् । [3]**अन्यान्** अविमर्शकान् संसारो बध्नातीत्यर्थः ॥ ३ ॥

---

१. 'कारणत्वोक्तेरिति ॥' इत्यधिकः पाठः (बे.)

२. 'निमित्तभूतेति ॥' इत्यधिकः पाठः (बे.) ३. भाष्ये ।

भावरत्नकोशः

जगद्वृक्षस्य प्रत्यक्षत एवोपलभ्यमानत्वादाह- **प्रमाणबाध इति** ॥ 'बाधः' इत्यनन्तरम् 'इति' शब्दोऽध्याहार्यः । 'उक्तम्' इत्यनन्तरम् 'गीतायाम्' इति शेषः । **तत्** 'तथा' इति पदम् । यथाशब्दविवक्षितार्थोक्तिः- **विकारित्वादिनेति** ॥ आदिपदेन नाशो वृद्धिर्ह्रासश्च गृह्यते । ऊर्ध्वमूलत्व-अधःशाखत्वादिरादिपदार्थ इति एके । ननु जगन्नाशादिरूपत्वं विष्णोः कथम् ? इत्यत आह- **संहर्तृत्वादेरिति**[1] ॥ संहारकर्तृत्वात्, उत्पत्तिकर्तृत्वात्[2], स्थितिकर्तृत्वाच्च तत्तच्छब्दव्यपदेश्यत्वमिति भावः । अत्र अन्तत्वे आदित्वे प्रतिष्ठात्वे च । **मध्यं स्थितेः कर्तेति** ॥ तथा च उत्पत्तिकर्तृत्वाद् आदिः, स्थितिकर्तृत्वाद् मध्यम्, संहारकर्तृत्वाद् अन्त इति भागवतस्यात्रोक्तेऽर्थे सम्मतित्वमिति भावः । **तस्य** अन्तादिशब्दार्थस्य विष्णोः । आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ, न विद्येते आद्यन्तौ यस्य स तथा इति विग्रहाद्यभिप्रेत्य तदर्थमाह- **आद्यन्तरहितमिति** ॥ देवा ऋषयश्च यदा न विदुः, तदा किमु वक्तव्यम्- 'मनुष्यलोको न वेद' इति प्रकृतार्थसिद्धिः । 'असङ्गः' इति पुत्र-वित्त-लोकैषणाभ्युत्थानम्, तदेव शस्त्रम्, तेनेति **शङ्करभाष्यं** निष्कृष्यानुवदति- **असङ्ग एव शस्त्रमितीति** ॥ छेदकत्वगुणयोगात् शस्त्रशब्दो ज्ञाने वर्तते इति भावेन 'शस्त्रं ज्ञानम्' इत्युक्तम् ।

ननु साहित्यस्य विवक्षायां तद्बोधक'सहित'पदमपि समासे प्रयोक्तव्यं स्यात्? इत्यत आह- **दध्योदनादिवदिति** ॥ '[3]दधिसहित ओदनो दध्योदनः', 'घृत-

---

१. जगद्वृक्षस्य प्रसविता विष्णुः कथम् अन्तादिः ? केन हेतुना ? इत्यत आह- संहर्तृत्वादेरिति शेष इति ॥ संहर्तृत्वाद् अन्तः, जनकत्वाद् आदिः, स्थितिहेतुत्वात् सम्प्रतिष्ठा इत्युच्यत इत्यर्थः । (राघ.-भा.दी.)

२. कचिन्नास्ति एतत्पदम् ।

३. 'दधिसिक्त ओदनः, घृतसिक्त ओदनः' इति राघ.-भा.दी.

सहित ओदनो घृतौदनः', 'गुडेन मिश्रा धाना गुडधाना:' इत्यादौ यथा साहित्यं समासीयाखण्डशक्तिशब्दितया वृत्त्या भाति, तथा प्रकृतेऽपि 'असङ्गशस्त्रेण' इति समासवृत्त्यैव भातीति न तद्वाचकपदप्रयोग इत्यर्थः। अत्र 'इदं च पररीत्या' इत्यादि वहूक्तं 'कृष्णाचार्यैरिति तद्विचारणीयम्। **प्रतीतार्थः** 'असङ्ग एव शस्त्रम्' इति परोक्तार्थः। 'ज्ञानस्यैव' इति वदन् 'एतच्छित्त्वा च हित्वा च ज्ञानेन परमासिना' इति पुराणवचनम् उदाहरतः शङ्करस्यैव स्वव्याहतिरिति सूचयति। **तत्र** छेदे।

'छित्त्वा संसारवृक्षं= सबीजमुद्धृत्य' इति शङ्करभाष्ये दूष्यभागमनुवदति-**छित्त्वेतीति**॥ **विवेकः** विवेचनम्= कार्यत्व-परतन्त्रत्वादिविमर्श इति यावत्। **तस्य** विमर्शशालिनः। **इदम्** प्रकृत्यादिरूपं विश्वम्। **अन्यथा** 'सबीजमुद्धृत्य' इत्यर्थत्वे। **उपायत्वमिति**॥ क्त्वाप्रत्ययेन पूर्वकालवाचिना छेदस्य पूर्वकाल-वर्तित्वावगमात्, पूर्वकालवर्तिनश्च [२]ब्रह्मपरिमार्गणलक्षणोत्तरकालवर्तिकार्यं प्रत्युपायत्वमुच्यत इत्यर्थः। **तथा हि 'सति'** इति सशेषमनुवादः; 'विश्वस्य कार्यत्वादिना विमर्शे सति' इति व्याख्यानम्। **उत्पत्त्यसम्भवात्** 'कार्यस्य' इति वर्तते। **परतन्त्राणाम्** ब्रह्मादिजीवानाम्। 'मूलस्थम्' इत्यनुवादः-'उपादानकारणाधिष्ठातृ' इति व्याख्या। **योग्यतावशात्** औचित्यवशात्। 'छित्त्वा' इत्यस्य 'सबीजमुद्धृत्य' इति व्याख्यानं दूषितम्। तद्दूषणमुद्धर्तुं 'प्रकृत्यादिरूपसंसारवृक्षं छित्त्वा= मिथ्यात्वेन ज्ञात्वा' इत्यर्थ इति विवक्षुः शङ्कते-**विश्वमिथ्यात्वेति**॥ **अस्य मिथ्याज्ञानत्वादिति**॥ 'विश्वं सत्यम्' इत्यादि-

---

१. इदं च पररीत्या। अन्यथा सुधायां तत्पुरुषस्य यौगिकत्वोक्तिविरोधाद् इत्येके। अत एव ज्ञापकात् समासेऽखण्डशक्तिः। नच सुधाविरोधः। तस्य 'राजपुरुषः' इत्यादौ यत्र नापूर्वार्थभानं तन्मात्रविषयत्वाद् इत्यन्ये। वस्तुतस्तु समासस्य असङ्गपदार्थे लक्षणया साहित्यस्यान्तर्भावाद् इति व्याख्याने न कश्चिद्दोष इति भाति। (कृ.)

२. ब्रह्मपरिमार्गणलक्षणोत्तरकालवर्तितार्थं प्रति (पा.)

प्रमाणावगतसत्यताकस्य प्रकृत्यादिरूपवृक्षस्य '[1]मिथ्यात्वे ज्ञानस्य भ्रान्तिरूपत्वात्, मिथ्याज्ञानस्य च 'तत्परिमार्गितव्यम्' (१५.४) इत्युक्तब्रह्मप्रतीत्युपायत्वायोगाद् नापरोक्षविवक्षा युज्यत इति भावः। **श्रुतिसंवादाच्चेति** ॥ न केवलं 'योग्यता-वशात्' इत्युक्तोपपत्तिवलाद् इति चशब्दः। **तच्छ्रुतावेव** भाल्लवेयशाखायामिति भाष्यार्थः। **अतस्त्वं छेदकमेवेति** ॥ अनेन 'हि= यतो विमर्श एवास्य प्रकृतादेः विश्वस्य च्छेदः, अतः तं= छेदकमेव प्रकृत्यादि न बध्नाति, अन्यान्= विमर्शहीनान् बध्नाति' इति श्रुतिशेषार्थ उक्तो भवति ॥ ३ ॥

भगवद्गीता

ततः [2]परं तत्परिमार्गितव्यं
यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

भाष्यम्

तदर्थं च **तमेव प्रपद्ये** प्रपद्येत । तच्चोक्तं तत्रैव- 'तं वै प्रपद्येत, यं वै प्रपद्य न शोचति न हृष्यति न जायते न म्रियते तद् ब्रह्म मूलम्, तत् छित्सुः' इति । 'नारायणेन दृष्टश्च [3]प्रतिबुद्धो भवेत् पुमान्'[४] इति च मोक्षधर्मे । छेदनोपायो ह्यत्राकाङ्क्षितः । न च भगवतोऽन्यः शरण्योऽस्ति ॥ ४ ॥

१. मिथ्यात्वेन (पा.)

२. पदम् (पद्मनाभतीर्थीयपाठः, वे.), एवं शङ्कर-रामानुजसम्मतश्च ।

३. प्रतिवद्धः (पा.)

२. 'नारायणेन दृष्टस्तु प्रतिबुद्धो भवेत् पुमान' (भा.गी.प्रे.१२.३४८.७५, कुम्भ.१२.३५८.७५, 'नारायणेन दृष्टश्च प्रतिबुद्धो भवेत पुमान' (भा.पुणे. १२.३३६.७०)

## प्रमेयदीपिका

वाक्यार्थस्य समाप्तत्वात् 'तमेव चाद्यम्' इति व्यर्थम् ? इत्यतः सङ्गतिं सूचयन्नाह– **तदर्थं चेति** ।। विमर्शार्थं च[१] । विश्वविमर्शाद् ब्रह्मज्ञानं भवतु । स विमर्श एव कथं स्यात् ? इत्याकाङ्क्षां 'तदर्थम्' इत्यनेन सूचयति । तर्हि चिच्छिदिषुं प्रति तदुपायो विधेयः, न तु 'प्रपद्ये' इति वचनं सङ्गतम्? इत्यतो *'व्यत्ययो बहुलम्'* (पा.सू. ३.१.८५) इति वचनमाश्रित्याह– **प्रपद्येतेति** ।। कुतः[२] ? इत्यतः श्रुतिस्मृतिसंवादात्, इत्याह– **तच्चेति** ।। **तद् विश्वं छित्सुः** । अभ्यासलोपः, इडभावश्च छान्दसः । चिच्छिदिषुः विश्वविमर्शार्थी यः **तद् ब्रह्म** विश्वस्य **मूलं तम्** एव पुरुषं **प्रपद्येत** इत्यर्थः । [३]**प्रपत्त्या प्रसन्नेन नारायणेन दृष्टः पुमान्** [४]**प्रतिबुद्धः** विश्वविमर्शक्षमो **भवेद्** इत्यर्थः । इतश्च [५]पुरुषव्यत्ययोऽत्र व्याख्येय इत्याह– **छेदेनेति** ।। 'अतस्तदुपायविधानमेव सङ्गतम्' इति शेषः । न केवलं उत्तमपुरुषोऽत्रानुपयुक्तः ; किंत्वयुक्तश्च, इत्याह– **न चेति** ।। 'तमेव प्रपद्य इत्येवं परिमार्गितव्यम्' इति सम्बन्धस्त्वयुक्तः । अस्य परिमार्गणत्वाभावात् ।। ४ ।।

## भावदीपिका

सङ्गतिसूचना केन जाता ? इत्यत आह- **विश्वेति** ।। **विधेय इति** ।। 'यज' इत्यादिवत् लिङादिप्रत्ययेन विधेय इत्यर्थः । **इति वचनम्** उत्तमपुरुषवचनम् । **व्यत्यय इति** ।। विधायकत्वलाभाय लिङात्मनेपदिनः प्रथमपुरुषत्वे व्यत्यय

१. विमर्शार्थं चेति (पा.)   २. कुतो व्यत्ययः (पा.)

३. '.... तदीयोऽहमिति स्मृतिः । शरणागतिरेषा स्याद् विष्णौ मोक्षफलप्रदा ।।' इत्यादिस्मृतिः (महाविष्णुपुराणम्) । (गी.ता.नि. १८.६६)

४. प्रतिबद्धः (पा.)

५. 'प्रपद्ये' इति उत्तमपुरुषस्य प्रथमपुरुषतया व्यत्यय इत्यर्थः (राघ.-भा.दी.)

इत्यर्थः । ननु 'छिद्= द्वैधीकरणे' अस्मात् सन्प्रत्यये नकारलोपे, 'छिद् स' इति जाते 'सन्-आशंस-भिक्ष उः'[१] इति सन्नन्तत्वाद् उप्रत्यये, 'छिद् स उ' इत्यत्र 'सन्यङोः'[२] इति सनि परे द्वित्वे 'छिद् छिद्' इति जाते, [३]अभ्यासरूपे हलादिशेषे 'छिछिद्' इति जाते, [४]अभ्यासछकारस्य 'अभ्यासे चर्च'[५] इति चर्त्वे 'चिछिद्' इति जाते छिदेः सेड्धातुत्वेन इडागमे 'इस उ' इति जाते, सस्य षत्वे[६], तुकि, तस्य चर्त्वे 'चिच्छिदिषु' इति प्रातिपदिके जाते, पश्चात् स्वाद्युत्पत्तौ 'चिच्छिदिषुः' इति भवेत् ? 'छित्सुः' इति कथम् ? अत आह- **अभ्यासलोप इडभावश्च छान्दस इति** ॥ अत्र चकारः परस्परसमुच्चायकः ।[७] तथा च 'छिद्' अस्मात् सनि उप्रत्यये दस्य तत्वे च 'छित् स् उ छित्सु' इति प्रातिपदिकनिष्पत्तौ सत्यां पश्चात् स्वाद्युत्पत्तौ 'छित्सुः' इति भवतीत्यर्थः ।

अत्र 'तप्-तिप्-आपि-वपि-स्वप्-लिप्-लुपः-तृप्यति-दृप्यती । सृप्-छुप्-शप्-क्षिपः स्कन्दि-हदि-सदि-छिदिर्-भिदः । इमे हलन्तेष्वनिट इत्यनिड्धातुसङ्ग्रहः' इति वचनेन च्छिदेरपि दकारस्य हल्त्वेन हलन्ततयाऽनिट्त्वेन अनिड्धातुमध्ये पाठात् कथमिडभावश्छान्दस इत्युक्तम् ? इति शङ्कायाः समाधानं विचार्यमस्तीति केचिद् आहुः । वस्तुतस्तु व्याकरणकारान्तरमते सेड्धातुमध्ये छिदेः पाठाद् एवमुक्तमिति प्रतिभाति । **पुरुषव्यत्यय इति** ॥

१. पा.सू. ३.२.१६८ २. पा.सू. ६.१.९

३. 'पूर्वोऽभ्यासः' (पा.सू. ६.१.४) इत्यनेन पूर्वस्मिन् 'छिद्' इत्यत्र ।

४. अभ्यस्तछकारस्य (वे.)

५. पा.सू. ८.४.५४, अभ्यासे झलां चरः स्युः, जशश्च । झशां जशः खयां चरः इति विवेकः ।

६. 'अतो लोपः' (पा.सू. ६.४.४८) इत्यनेन सकारोत्तराकारलोपे इति शेषः।

७. 'अनुक्तस्य सस्य षत्वाभावस्य, दस्य तत्वस्य च समुच्चायकः।', 'निवर्चनत्वाद्' इति (वे.) अधिकः पाठोऽपपाठ इति भाति। (वे.पादटि.)

उत्तमपुरुषस्य प्रथमपुरुषत्वेन व्यत्ययः । 'विधानमेव' इत्यत्र विधानपदोपरि भारो द्रष्टव्यः । **न चेतीति ।।** कृष्णस्यैव सर्वशरण्यत्वेन तस्यान्यः शरण्यो नास्ति यतः, अतः 'अहं प्रपद्ये' इति भगवद्वचनमयुक्तमित्यर्थः । **इति सम्बन्ध इति ।।** 'इति' 'एवम्'शब्दयोरध्याहारेणेत्यर्थः । **परिमार्गणत्वाभावादिति ।।** भावनाविशेष एवायमिति भावः ।। ४ ।।

## भावरत्नकोशः

**वाक्यार्थस्येति ।।** संसाराख्यविश्वरूपम्[1] 'ऊर्ध्वमूलमधःशाखम्' इत्याद्युक्त-प्रकारोपेतं विकारित्वादिनाऽज्ञायमानं च तत् । एवंविधं विरूढमूलं वृक्षं सङ्गराहित्य-सहितेन ज्ञानासिना च्छित्त्वा= **विमृश्य, ततो ब्रह्मज्ञानमापाद्य, ब्रह्म प्राप्य न पुनरावर्तत इति 'ऊर्ध्वमूलम्'** इत्यादिमहावाक्यार्थस्य **'यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः'** इत्युक्त्या **समाप्तत्वात्** इत्यर्थः । **'तमेव च'** इत्यस्य कथं विश्वविमर्शार्थत्वम्? इत्यत आह- **विश्वविमर्शादिति ।।** 'चिच्छित्सुम्' इत्यत्र 'चिच्छिदिषुम्' इति पाठो लेखकदोषमूल इति **स्वामिनः**[2] । [3]**केचित्तु 'छिदिर्= द्वैधीकरणे'** इति

१. संसाराख्यविश्वस्वरूपम् (पा.)

२. 'इडभावः' इति पाठो लेखकदोषमूलः । छिदेरनिट्त्वात् । 'चिच्छिदिषुः' इति प्रयोगोऽपि तथैवेति ज्ञेयम् । (भा.दी.-राघ.)

३. 'अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः । शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ।।' इत्यत्र भर्तृहरिणा ये स्वतन्त्राः प्रसिद्धार्थाः, ये च लोकविश्रुताः प्राचुर्येण लोकप्रयुक्ताश्च शब्दाः तेष्वेव शास्त्रार्थः कर्तव्यः । निरूढत्वेन प्रथमोपस्थितैस्तैरेव निराकाङ्क्षत्वादित्युक्तम् । ततश्च पाणिन्यादिभिः छिदेः यद् अनुदात्तत्वमुक्तम्, तद् द्वैधीकरणार्थस्यैव ; तदर्थत्वेन लोकप्रसिद्धत्वात्, प्राचुर्येण लोकप्रयुक्तत्वाच्च । न तु विमर्शार्थस्य ; तदभावात् । अत एव 'शब्देषु न तदुक्तिषु' इत्यनेन तत्सदृशशब्देषु शास्त्रार्थो न कर्तव्य इत्युक्तम् । एवं च विमर्शार्थच्छिदेः इडभावप्रयोजकानुदात्तत्वाभावाद् 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (पा.सू. ७.२.१०) इत्यनेन न इण्निषेधः । ततः 'चिच्छिदिषुम्' इति युक्तम् उक्तम् । (कृ.)

धातोः द्वैधीकरणार्थकस्यापि 'अनेकार्था हि धातवः' इति न्यायेनेह विमर्शार्थत्वाभ्युपगमेन 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्'[१] इति शास्त्रप्राप्तस्य इण्निषेधस्य द्वैधीकरणार्थकधातावेव प्रवृत्त्या, विमर्शार्थके प्रवृत्त्यभाव इति मनसि निधाय 'चिच्छिदिषुम्' इति प्रयुक्तम् इत्याहुः । **तदुपायः** छेदनोपायः । **न त्विति** ॥ 'प्रपद्ये' इत्युत्तमपुरुषश्रवणाद् कृष्णस्य प्रपत्तृत्ववचनं [२]तदनुपायत्वात् न तु सङ्गतमित्यर्थः । **व्यत्यय इति** ॥ 'सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणाम्'[३] इति एतत्सूत्रवार्तिकेन नरशब्देन पुरुषग्रहणात् 'क्वचिदन्यदेव'[४] इति वचनादिह 'प्रपद्यते' इति प्रथमपुरुषार्थे उत्तमपुरुषप्रयोग इति भावः ।

**कुत इति** ॥ 'गीतायां पुरुषव्यत्ययो व्याख्येयः' इत्येतत् कुतः प्रमाणात् प्रतिपत्तव्यमित्यर्थः । 'तत्रैव' इति भाष्ये भाल्लवेयश्रुतेरेवोक्तत्वात् तत्र च 'ब्रह्म वाऽस्य पृथङ् मूलम्' इति इदंशब्देन विश्वस्य प्रकृतत्वाद् अत्र तच्छब्देन तदेव ग्राह्यमिति भावेनाह- **तद् विश्वमिति** ॥ ननु 'छिदिर्= द्वैधीकरणे' इति धातोः 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकाद् इच्छायां वा'[५] इति सन्प्रत्यये, 'सन्यङोः'[६] इति द्वित्वे, 'हलन्ताच्च'[७] इति सनः कित्त्वेन गुणाभावे, 'सन्-आशंस-भिक्ष उः'[८] इति उप्रत्यये च 'चिच्छित्सुः' इति भाव्यम् । तत्कथं 'छित्सुः' इति ? तत्राह- **अभ्यासलोप इति** ॥ ननु विमर्शार्थस्य छिदेरुक्तरीत्या इण्निषेधाभावाभ्युपगमाद् 'छिदिषुम्' इत्येव स्यात् ? इत्यत आह- **इडभावश्चेति** ॥ **चिच्छिदिषु-**

---

१. पा.सू. ७.२.१०

२. छेदनानुपायत्वादित्यर्थः ।

३. 'सुप्-तिङ्-उपग्रह-लिङ्ग-नराणां काल-हल्-अच्-स्वर-कर्तृ-यङां च ।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥' इति ।

४. 'क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद् विभाषा क्वचिदन्यदेव । शिष्टप्रयोगाननुसृत्य लोके भवन्ति रूपाणि बहुलप्रयोगे ॥' इति ।

५. पा.सू. ३.१.७ ६. पा.सू. ६.१.९ ७. पा.सू. १.२.१०

८. पा.सू. ३.२.१६८

**रिति** ॥ तदर्थः- **विश्वविमर्शार्थीति** ॥ 'चिच्छिदिषुः' इति निर्वाहस्तु प्रागुक्त एव। **विश्वस्य** विमर्शनीयविश्वस्य। [1]'सा वैश्वदेव्यामिक्षा' इतिवत् विधेयापेक्षया 'तम्' इति पुंलिङ्गम्[2]। मोक्षधर्मस्मृत्यर्थमाह- **प्रपत्त्येति** ॥ शरणागत्या[3]। **दृष्टः** अनुगृहीतः । 'प्रतिबुद्धः' इत्यस्य प्रकृतोपयोग्यर्थकथनम्- **विश्वविमर्शक्षम इति** ॥ अनेन - 'विश्वविमर्शाद् ब्रह्मज्ञानं भवतु, स विमर्श एव कथं स्यात् ?' इति शङ्का परिहृतेत्युक्तं भवति।

चशब्दश्रवणादाह- **इतश्चेति** ॥ न केवलं श्रुतिस्मृतिसंवादात्, किन्त्वौचित्यबलाच्चेत्यर्थः। **तदुपायविधानम्** प्रतिपत्तिरूपच्छेदनोपायविधानम्। अनेन 'प्रपद्ये' इति वचनं न सङ्गतमिति कृतचोद्यं परिहृतं भवति । [4]**भावप्रदीपिकायां तु-** ननु यदि संसारवृक्षो ज्ञानेन च्छेद्यः, तर्हि एकस्य ज्ञानेन सर्वमोक्षः स्यात् ? इत्यत आह- **छेदश्चेति**[5] ॥ संसारविमर्शेन कथं मोक्षः ? इत्यत आह- **तथा हीति**[6] ॥ संसारविमर्शे सतीत्यर्थः। अनेन 'ततः परम्' इति व्याख्यातं भवति। विमर्शेन ब्रह्मदर्शनं भवतीत्युक्तम् । विमर्शश्च कथम् ? इत्याशङ्क्य 'तमेव' इत्येतत् पुरुषव्यत्ययेन व्याचष्टे- **तदर्थमिति**[7] ॥ उत्तमपुरुषतैवात्र किं न स्यात् ? इत्यतः साऽनुपयुक्तेत्याह - **छेदनेति** ॥ 'न तु भगवतः शरणागतिकथनम्'[8] इति शेषः[9]। अयुक्ता चेत्याह- **न चेति** ॥ इति 'छेदश्च' इत्यादिभाष्यं व्याख्यातम्।

१. 'तप्ते पयसि दध्यानयति, सा वैश्वदेव्यामिक्षा' इत्यादौ विधेयापेक्षया 'सा' इति स्त्रीलिङ्गम्।
२. 'पदम्' इति शेषः।
३. 'रक्षतीत्येव विश्वासः तदीयोऽहमिति स्मृतिः । शरणागतिरेषा स्यात् विष्णौ मोक्षफलप्रदा ॥' इति महाविष्णुपुराणे। (गी.ता.नि. १८.६६)
४. उत्तरत्र 'व्याख्यातम्' इत्यनेनान्वयः ।
५. १५.३श्लोकभाष्ये 'छेदश्च विमर्श एव' इत्यत्र।
६. १५.३श्लोकभाष्ये 'तथा हि मूलस्थम्' इत्यत्र।
७. १५.४श्लोकभाष्ये। ८. 'प्रपद्ये' इति।
९. 'न तु भगवतः शरणागतिकथनम्' इत्यर्थः - इति मुद्रितकोशे (प्रभ.)

अनुपयुक्तत्वम् अयुक्तत्वं च दोषं परिजिहीर्षुः शङ्करः 'कथं परिमार्गितव्यम्' इत्यत उच्यते- **तमेवेति** ।। 'तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये' इत्येवं परिमार्गितव्यमिति सम्बन्धमुक्तवान्, तदनुवदति- **तमेव प्रपद्य इत्येवमिति** ।। इत्येवं परिमार्गितव्यमिति वदन् 'इत्येवम्' इत्यस्याध्याहारो दोष इत्यभिसन्धत्ते। अर्थदोषं चाह- **अस्येति** ।। 'अहं प्रपद्ये' इत्येवंभावनस्य ब्रह्मज्ञानत्वाभावादित्यर्थः। 'प्रपद्ये' इत्येवम् एकान्तभक्तिलक्षणया शरणागत्या परिमार्गितव्यमित्यत्र तात्पर्यमिति चेन्न। एतदपेक्षया भाष्यरीत्या श्रुतिस्मृतिसंवादिपुरुषव्यत्ययमात्रव्याख्यानस्योक्तत्वादिति[1] ।। ४ ।।

भगवद्गीता

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा
अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसञ्ज्ञैः
गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ।। ५ ।।

भाष्यम्

साधनान्तरमाह– **निर्मानेति** ।। ५ ।।

**प्रमेयदीपिका**

तर्हि- 'ब्रह्मज्ञानसाधनं विश्वविमर्शः, तत्र साधनं च तत्प्रपत्तिः' इति समस्तमुक्तम् ; किमुत्तरेण ? इत्यत आह– **साधनान्तरमिति** ।। ५ ।।

१. 'तत्परिमार्गितव्यम्' इति, 'तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये' इत्यन्वेषणयत्नेन, प्रपत्तिकर्मत्वेन च पुरुषस्यैव प्रकृतत्वात् तत्स्वरूपोक्तेरेवाकाङ्क्षितत्वादिति भावः। (भा.दी.- राघ.)

## भावरत्नकोशः

उत्तरभाष्यमवतारयन् वृत्तनिर्गलितमनुवदति- **तर्हीति ॥** 'प्रपत्तेः विश्वविमर्शोपायत्वे' इत्यर्थः । **समस्तम्** आकाङ्क्षितं सर्वम् । **साधनान्तरमितीति ॥** 'ब्रह्मज्ञाने' इति शेषः ॥ ५ ॥

**'ऊर्ध्वमूलम्' इत्यादिपञ्चश्लोक्यक्षरार्थस्तु-** त्रयोदशाध्याये संसारमूलभूत-प्रकृत्युपादानकमहदहङ्कारादितत्त्वजातं क्षेत्रशब्दितं जगत्स्वरूपमुक्तम् । तन्मूलक-संसारात्ययोपायश्च 'य एवं वेत्ति पुरुषम्' (१३.२४) इत्यादिना दर्शितम् । तदुभयम् अत्र विविच्य प्रदर्श्यते । ननु समनन्तरातीताध्याय एव तद्द्वयमुक्तम् ? सत्यम् । तथाऽपि तत्र संसारैकदेशानां गुणानामेव वृत्तं दर्शितम् । अत्र पुनः समग्रं संसाररूपं प्रदर्श्य, तदत्ययेच्छाम् उत्पाद्य, तत्साधनजिज्ञासुं प्रति प्रागुक्तं साधनं प्रपञ्च्यते । अत एव चतुर्दशाध्यायानन्तर्यम् अस्य । तत्प्रसङ्गाद् अलौकिको भगवन्महिमा चात्रोच्यते ।

तत्र समग्रसंसारस्वरूपं तावदुच्यते- **ऊर्ध्वमित्यादिसार्धश्लोकद्वयेन ॥** उन्नतो ह्यूर्ध्व उच्यते । विष्णुश्च सर्वस्मात् प्रपञ्चात् सर्वैर्गुणैरुन्नत इत्यूर्ध्वशब्दार्थः । तथा श्रियः परतन्त्रेषूत्तमत्वाद्, अचित्प्रकृतेः सत्त्वादिगुणसहिताया अचेतनेषूत्तमत्वाद् ऊर्ध्वशब्देन जडाजडप्रकृती च गृह्येते । यद्यपि 'ऊर्ध्वो विष्णुः' इति भाष्ये विष्णुरेक एवोर्ध्वशब्दार्थः प्रतीयते । तथाऽपि 'मूलानि भगवद्रूपादीनि' इति भाष्यटीकायाम् आदिपदेन जडाजडप्रकृत्योः सत्त्वादिगुणानां च ग्रहणम् । तेषामपि 'ऊर्ध्वमूलम्' इत्यत्र विवक्षितत्वादिति विष्णु-चिदचित्प्रकृति-सत्त्व-रजस्-तमोगुणानां मूलत्वेन गृहीतत्वाद् अत्र तेषां ग्रहणं युक्तम् । ऊर्ध्वाः= उत्तमा विष्णु-श्रीतत्त्व-जडप्रकृति-सत्त्व-रजस्-तमोगुणा मूलानि यस्य स तथा तम् ।

अत्रायं विवेकः- 'प्रसिद्धवृक्षस्य पृथिवीदेवतावत् जगद्वृक्षस्य हरिः चेतनप्रकृतिश्च निमित्तत्वेनैव मूलम् । अचित्प्रकृतिस्तु मृद्वत् उपादानतया, सत्त्वादयो

भूम्यन्तर्गतपादाख्यार्वाचीनमूलम्'[1] इति । **अधःशाखम्** अधः= मूलापेक्षया अपकृष्टानि पञ्चभूतानि शाखा इव शाखा यस्यासौ अधःशाखः, तम्। 'नीचास्ततो महदहंबुद्ध्यो भूतसंयुताः'[2] इत्युत्तरप्रस्थाने एव, इत्यतोऽत्र शाखाशब्देन पञ्चभूतानि देव-मनुष्य-तिरश्चां शरीराणि चोपशाखा भाष्य-टीकोक्ता एव ग्राह्याः। श्वः स्थाता श्वस्थः, 'सुपि स्थः'[3] इति कः, श्वस्थो न भवतीति अश्वस्थः, स एव अश्वत्थः, तम्। श्वसः सकारस्य तकारः, धातुसकारस्य लोपश्च निरुक्तत्वात्। पूर्वेद्युः, अद्य, श्वोऽपि एकप्रकारेण अनवस्थायिनमित्यर्थः। एवं विकारिणोऽपि न प्रवाहव्यय इत्युच्यते- **अव्ययमिति ॥**

नन्विदमयुक्तम्? जगत्प्रवाहस्य प्रलये व्ययात्, इति चेन्न। पूर्वब्रह्मकाले यथा स्थितः तथा सर्वदाऽपि जगद्वृक्षः स्थायी । 'धाता यथापूर्वमकल्पयत्'[4] इति श्रुतेरित्यभिप्रायात्। **यस्य च्छन्दांसि** वेदान् फलकारणत्वसादृश्यात् **पर्णानि** प्राहुः प्राज्ञाः। लोके पर्णोत्पत्त्यनन्तरमेव फलदर्शनाद् अत्रापि अवबुद्धार्थैः वेदैरेव मोक्षादिफलस्य भाव्यत्वात् छन्दसां पर्णत्वेन रूपणम् । **यस्तं** जगद्वृक्षं **वेद** ऊर्ध्वमूलत्वाद्युक्तप्रकारेण **स वेदवित्** वेदार्थवित्। संसारप्रपञ्चवृक्षस्य ईश्वरो मूलम्, भूतानि शाखाः, स एकप्रकारेणानवस्थायी, प्रवाहतोऽव्ययश्च, वेदादिबोधित-मोक्षफलं च इत्येतावानेव हि वेदार्थः ॥ १ ॥

---

१. 'पृथङ् मूलं हरिस्तस्य जगद्वृक्षस्य भूमिवत् । सत्त्वादियुक्ते चिदचित्प्रकृती मूलभागवत् ॥ अत्रापि चिदचिद्योगो वृक्षवत् सम्प्रकीर्तितः । पृथिवीदेवतावत् तद्धरिर्मृद्वदचेतना । उत्तमत्वात्तु मूलानाम् ऊर्ध्वमूलमयं स्मृतः ॥' (गी.ता.नि. १५.१)

२. 'नीचास्ततो महदहंबुद्ध्यो भूतसंयुताः। शाखाश्छन्दांसि पर्णानि काममोक्षफले ह्यतः।' (गी.ता.नि. १५.१)

३. पा.सू. ३.२.४

४. महानारायणोपनिषत् ६.३, तै.आ. १०.१.१४, ऋ. १०.१९०.३

किञ्च **अधश्च ऊर्ध्वं च प्रसृताः तस्य** जगद्वृक्षस्य **शाखाः** भूतानि **अधश्च** स्वापेक्षयाऽपकृष्टे शरीरादौ कार्ये च **ऊर्ध्वं** चोत्तमे कारणे अव्यक्ते च **प्रसृताः** प्रगताः सूक्ष्मरूपेण सन्ति। गुणैः= अर्वाचीनमूलरूपैः सत्त्वरजस्तमोभिः प्रवृद्धाः= स्थूलीकृताः, अर्वाचीनमूलैर्हि शाखाः प्रवृद्धा भवन्ति। विषयाः= शब्दादयः प्रवालाः= पल्लवा इव यासां ताः तथा, प्रतीतिसमयमात्रे सुखहेतुतया विमर्दनासहत्व-साम्याद् विषयाणां प्रवालत्वोपचारः। **अधश्च** मूलापेक्षयाऽपकृष्टासु शाखासु भूतेषु **मूलानि** भगवद्रूप-जडाजडप्रकृति-सत्त्व-रजस्-तमोगुणलक्षणानि[१] **अनु-सन्ततानि** व्याप्तानि च। तानि च मूलानि **कर्मानुबन्धीनि**। अत्र कर्मानु-बन्धित्वं = कर्मसम्बन्धित्वम्, तच्च कर्मसम्बन्धेन फलदातृत्वाद् भगवतोऽपि युक्तम्। यद्वा कर्मैवानुबन्धः= चरमभाविकारणं कर्मानुबन्धः, तद्वत्त्वं कर्मानु-बन्धित्वम्। तदपि धर्माधर्मलक्षणकर्मानुबन्धेन[२] फलदातृत्वाद् भगवतोऽपि युज्यत इति। कर्मसापेक्षया फलदानं च मनुष्यलोक एव, न स्वर्गनरकादाविति 'मनुष्यलोके' इत्युक्तम्॥ २॥

किञ्च **इह** मनुष्यलोके स्थितैः **अस्य** जगद्वृक्षस्य [३]**रूपं** यथा येन प्रकारेण विकारित्वादिना स्थितं **तथा नोपलभ्यते**। किञ्चास्य वृक्षस्य **अन्तः** संहर्ता **न** उपलभ्यते, **आदिः** उत्पादयिता **न** उपलभ्यते, **सम्प्रतिष्ठा** स्थितेः कर्ता **च** विष्णुः **न** उपलभ्यत इति संसारवृक्षस्वरूपनिरूपणम्। किमतो यद्येवं जगद्वृक्ष उक्त-स्वरूपः? इत्यत उच्यते- **अश्वत्थमेनमिति॥ सुविरूढमूलम्** सुष्ठु विरूढानि= विरोहं गतानि मूलानि= भगवद्रूपादीनि यस्य स तथा तमेनम्, [४]अन्वादेश एनादेशः, उक्तविशेषणयुक्तम् **अश्वत्थं** सर्वदैकप्रकारेणानवस्थायिनं जगद्वृक्षं **दृढेन**

१. तमोलक्षणगुणानि (पा.) २. ....कर्मबन्धेन (पा.)

३. स्वरूपम् (पा.)

४. 'द्वितीया-टा-ओस्सु एनः' (पा.सू. २.४.३४)- द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेतदोः एनादेशः स्यादन्वादेशे। किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः। यथा-'अनेन व्याकरणमधीतम्, एनं छन्दोऽध्यापय' इति।

उपासनाशितेन[1] **असङ्गशस्त्रेण** असङ्गः= सङ्गराहित्यम्, तेन सहितं शस्त्रं= शस्त्रमिव ज्ञानम् असङ्गशस्त्रम्, तेन। दध्योदनादिवत् वृत्तौ साहित्यस्य अन्तर्भावात् तद्वाचकपदाप्रयोगः। **छित्त्वा** कार्यत्व-परतन्त्रत्वादिना विमृश्य॥ ३॥

**ततः** प्रकृत्यादेर्विश्वस्मात् परं विलक्षणं **तत्** 'ओम् तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणः त्रिविधः स्मृतः' (१७.२३) इति वचनाद् ब्रह्म **परमार्गितव्यं** परिमार्गणम्= अन्वेषणम्, श्रवणादिना ज्ञातव्यम्। कीदृशम्? **यस्मिन् गताः** यत् प्राप्ताः **न निवर्तन्ति** भूयो नावर्तन्ते। **भावप्रदीपिकायां तु**- 'ततः पदम्' इति पठितम्, तदा ततः= पश्चात् तत्= 'ऊर्ध्वमूलम्' इत्यत्र प्रकृतं पदं= वस्तु विष्ण्वाख्यं परिमार्गितव्यमिति व्याख्येयम्। ननु विश्वविमर्शो ब्रह्मज्ञानं प्रति कथमुपायः? इति चेदुच्यते- विश्वस्य कार्यत्वादिना विमर्शे सति कार्यस्य कारणापेक्षत्वात्, चेतनानधिष्ठिताद् उपादानाद् उत्पत्त्यसम्भवात्, परतन्त्राणां मुख्यतयाऽधिष्ठातृत्वायोगाद् उपादानकारणाधिष्ठातृ ब्रह्मैव विज्ञातं भवतीति।

ननूक्तरीत्या विश्वविमर्शाद् ब्रह्मज्ञानं भवतु, स विमर्श एव कथं स्यात्? इत्यतस्तत्रोच्यते[2]- **तमेव चाद्यमिति** ॥ **यतः** यस्मात् पुरुषात् **पुराणी** चिरन्तनी= अनादिकालप्राप्ता **प्रवृत्तिः** संसारवृक्षस्य सव्यापारावस्थितिः **प्रसृता** निर्गता **तमेव** आदौ भवं **पुरुषं प्रपद्ये** 'व्यत्ययो बहुलम्'[3] इति पुरुषव्यत्ययेन प्रपद्येत= शरणं व्रजेत् 'विश्वविमर्शार्थम्' इति शेषः। कुतः पुरुषव्यत्ययाश्रयणम्? इति चेत् - 'तं वै प्रपद्येत, यं वै प्रपद्य न शोचति ... तद् ब्रह्म'[4] इति, ''तमेवाद्यं प्रपद्येत यदंशाभासको ह्ययम्[5]' इति च श्रुतिबलादिति ब्रूमः॥ ४॥

---

१. 'ज्ञानासिनोपासनया शितेन च्छित्त्वा मुनिर्गां विचरत्यतृष्णः' इति भागवते (११.२८.१८)

२. तत्रोपाय उच्यते (पा.)  ३. पा.सू. ३.१.८५

४. भाल्लवेयश्रुतिः।  ५. नारायणश्रुतिः (श्रीराघवेन्द्रतीर्थीयगीताविवृतौ)

६. 'जीवराशिः' इति श्रुतिशेषः।

एवम् 'अश्वत्थमेनम्' इत्यत्र 'एनमश्वत्थं छित्त्वा= कार्यत्व-परतन्त्रत्वादिना विमृश्य, परं तत् परिमार्गितव्यम्' इति विश्वावमर्शस्य ब्रह्मज्ञानं प्रत्युपायत्व-मुक्तम्। ब्रह्मज्ञानस्य किं फलम् ? इत्याकाङ्क्षायाम् 'यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः' इति प्रामपरब्रह्मस्वरूपाणाम् अपुनरावृत्तिलक्षणं फलं चोक्तम्। इदानीं विश्व-विमर्शादन्यच्च ब्रह्मज्ञानसाधनं तज्ज्ञानफलं चाव्ययमित्युच्यते- **निर्मानेति** ॥ निर्गतौ मानमोहौ= अहङ्कार-मिथ्याप्रत्ययौ येभ्यस्ते **निर्मानमोहाः**, जितः सङ्गदोषः= दुर्जनसङ्गलक्षणदोषो यैस्ते **जितसङ्गदोषाः**, '..... मृतौ वाऽपि न चाप्येकत्ववादिभिः । समत्ववादिभिश्चाहं सङ्गच्छेयं कथञ्चन ॥' इत्यादेः । **अध्यात्मनित्याः** अध्यात्मे= श्रवणादिना परमात्मस्वरूपालोचने नित्याः= ध्रुवाः= परिनिष्ठिताः, **विनिवृत्तकामाः** विशेषतो निवृत्तकाम्यकर्मनिषिद्ध-विषयाभिलाषाः, **सुखदुःखसंज्ञैः** सुखदुःखहेतुत्वात् लक्षणया 'सुखं दुःखम्' इति संज्ञाशब्दो येषां तानि तैः **द्वन्द्वैः** शीतोष्ण-लाभालाभ-जयाजयादिरूपैः **विमुक्ताः** अत एव **विमूढाः** निवृत्ताविद्याः रजस्तमस्स्वभावशून्या वा, **अव्ययं तत्पदं** भगवत्स्वरूपं **गच्छन्ति** अवगच्छन्ति, ततः प्राप्नुवन्ति च इति, 'गच्छन्ति' इत्यस्यार्थद्वयं द्रष्टव्यम्- 'इदं च साधनान्तरमाह' इति भाष्येण 'कीदृशं तत्पदं यत्प्राप्तिः पुरुषार्थः' इति टीकया च गम्यते । 'साधनान्तरम्' इत्यत्र विश्व-विमर्शादन्यद् ब्रह्मज्ञाने साधनं निर्मानत्वादि इत्यर्थस्य प्राप्तिः पुरुषार्थ इत्यस्य [1]स्फुटमवगमादिति ॥ ५ ॥

भगवद्गीता

**न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।**
**यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥**

१. स्फुटमवभासादिति (पा.)

भाष्यम्

**स्वरूपं कथयति – न तदित्यादिना ।।**

प्रमेयदीपिका

उत्तरवाक्यानां सङ्गत्यप्रतीतेस्तां सूचयन्नाह – **स्वरूपमिति** ।। अनेन 'कीदृशं तत् पदम्, यत्प्राप्तिः पुरुषार्थः ? इत्याकाङ्क्षायाम् इदमुच्यते' इत्युक्तं भवति । 'स्वरूपम्' इत्यनेन 'पदम्' इत्युक्तस्य, 'धाम' इति वक्ष्यमाणस्य चार्थोऽप्युक्तो भवति । स्थानतेजसोः असङ्गतत्वात् ।। ६ ।।

भावदीपिका

ननु 'स्वपदं च सुरान्नयन्' इत्यादौ पदशब्दस्य स्थानार्थताप्रसिद्धेः, तथा 'तेजः स्वरूपं च गृहं प्राज्ञैर्धामेति गीयते' इत्यभिधानेन[1] धामशब्दस्य तेजोवाचित्वावगमात्, अत्र गीतायां पदधामशब्दौ स्थानतेजोवाचकौ किं न स्याताम् ? इत्यत आह- **स्थानतेजसोरिति** ।। ६ ।।

भावरत्नकोशः

**उत्तरवाक्यानाम्** 'न तद्भासयते' इत्यादीनाम् । **अनेन** 'न तदित्यादिना' इति प्रतीकेन । **पदम्** 'गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत्' इत्यत्रोक्तम् । उक्तस्य पदपदस्य न केवलं सङ्गतिः, किन्तु अर्थोऽपि इत्यपिशब्दः । ननु पद-धामशब्दयोः स्थान-तेजोऽर्थत्वं किं न स्यात् ? इत्यत आह- **स्थानतेजसोरिति** ।। 'तत्परिमार्गितव्यम्' इत्युक्तपरिमार्गणकर्मत्वेन, 'पुरुषं प्रपद्येत' इति प्रपदनीयत्वेन च प्रस्तुतभगवत एवात्र वक्तव्यतया प्रसिद्ध्या, स्थानस्य 'धाम तेजः[2]' इति शङ्करोक्तरीत्या तेजसश्चानाकाङ्क्षितत्वादिति भावः ।। ६ ।।

---

१. गी.भा. ८.२१ सन्दर्भे उदाहृतेन ।

२. 'तद्धाम तेजोरूपं पदं न भासयते सूर्य आदित्यः' इति शां.भा. ।

भगवद्गीता

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥

भाष्यम्

'कर्षति' इत्युक्ते जीवस्य स्वातन्त्र्यं प्रतीतम् । तन्निवारयति– **शरीरमित्यादिना ॥ यद्** यदा **शरीरमवाप्नोति उत्क्रामति च** जीवः तदा **ईश्वरः** [1]एव **एतानि गृहीत्वा संयाति** ।

'यत्रयत्र च संयुक्तो धाता गर्भं पुनःपुनः ।
तत्रतत्रैव वसति न तत्र स्वयमिच्छति ॥'[2]

इति मोक्षधर्मे ।

'भावाभावावपि जानन् गरीयो
जानामि श्रेयो न तु तत् करोमि ।

---

१. कचिन्नास्ति ।

२. यत्रयत्रैव संयुक्तो धात्रा गर्भे पुनः पुनः । तत्रतत्रैव वसति न यत्र स्वयमिच्छति ॥
(भा.कुम्भ.१२.२३३.१२, गी.प्रे.१२.२२६.११),
यत्रयत्रैव संयुङ्क्ते धाता गर्भं पुनः पुनः । तत्रतत्रैव वसति न यत्र स्वयमिच्छति ॥
(भा.पुणे.१२.२१९.११)

आशासु हर्म्यासु हृदासु कुर्वन्
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि।।'[१] इति च ।

'हत्वा जित्वाऽपि मघवन् यः कश्चित् पुरुषायते ।
अकर्ता त्वेव भवति कर्ता त्वेव करोति तत् ।।'[२]

इति च ।

'तद्यथाऽनः सुसमाहितं उत्सर्जद्यायात् ।
एवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढ
उत्सर्जद्याति ।।'[३]

इति च श्रुतिः ।

'वाङ् मनसि सम्पद्यते, मनः प्राणे, प्राणस्तेजसि, तेजः परस्यां देवतायाम्'[४] इति च । गन्धानिव सूक्ष्माणि ।। ८ ।।

---

१. भावाभावावभिजानन् गरीयो जानामि श्रेयो न तु तत् करोमि । आशासु धर्म्याः सुहृदां सुकुर्वन् यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि ।। (भा.पुणे. १२.२१९.९), भवाभवौ त्वभिजानन् गरीयो ज्ञानाच्छ्रेयो न तु तद्धि करोमि । आशासु धर्म्यासु परासु कुर्वन् यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि ।। (भा.गी.प्रे. १२.२२६.९), भावाभावावभिजानन् गरीयो जानामि श्रेयो न तु तत् करोमि । आशासु हर्म्यासु हृदासु कुर्वन् यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि ।। (भा.कुम्भ. १२.२३३.१०)

२. हत्वा जित्वा च मघवन् यः कश्चित् पुरुषायते । अकर्ता ह्येव भवति कर्ता ह्येव करोति तत् ।। (भा.कुम्भ. १२.२३१.१७,गी.प्रे.१२.२२४.१५), हत्वा जित्वा च मघवन् यः कश्चित् पुरुषायते । अकर्ता ह्येव भवति कर्ता त्वेव करोति तत् ।। (पुणे १२.२१७.१५)

३. बृ. ४.३.३५ ४. छां. ६.८.६

## प्रमेयदीपिका

'पूर्ववाक्ये जीवस्य प्रकृतत्वात् तदुत्तरमपि तद्विषयम्' इति व्याख्यानम् असत् । ईश्वरपदरूढार्थपरित्यागदोषात्, इत्याशयवान् सङ्गतिं तावदाह– **कर्षतीति** ।। [1]शरीरावाप्तौ मूलकारणात्, उत्क्रमणे शरीरात्, स्थितौ गोलकादिभ्यो विषयान् प्रतीन्द्रियाणि जीवः कर्षतीति [2]पूर्वत्रोक्तम् । तथा च तस्य नियामकान्तरानुक्त्या इन्द्रियकर्षणे **स्वातन्त्र्यं प्रतीतम्** । तदयुक्तम् । [3]पूर्वोक्तविरोधात्, इत्याशङ्क्य, [4]ईश्वरस्यैव तत् प्रतिपादयन् **तद्** जीवस्य स्वातन्त्र्यं **निवारयति** इत्यर्थः । श्लोकद्वयोपपादनाय आदिपदम् । अत्र शरीरावाप्ति-उत्क्रमणयोः उक्तत्वाद्, ईश्वरस्य तदयोगात् कथमिदं तद्विषयम् ? इत्यतो व्याचष्टे– **यदिति** ।। 'जीव' इति पूर्ववाक्यादनुवर्तते । 'यदा' इति श्रवणात् 'तदा' इति लभ्यते । **एतानि** इन्द्रियाणि **संयाति** शरीरम्, लोकान्तरं च ।

कुतोऽयमर्थः? इत्यतो जीवस्य शरीरप्राप्तौ तावद् ईश्वराधीनत्वे

---

१. 'प्रकृतिस्थानि इन्द्रियाणि कर्षति' इत्यत्र कस्मात् कर्षणम् ? किंनिमित्तं च कर्षति ? इत्याकाङ्क्षायामाह- शरीरावाप्तौ मूलकारणादित्यादिना ।। (राघ.- भा.दी.)

२. पूर्वोक्तम् (पा.) ३. पूर्वोक्तेन विरोधात् (पा.)

४. ननु 'शरीरं यद्' इति श्लोके ईश्वरस्वातन्त्र्यम्, जीवस्य तदभावश्च न प्रतीयते । ततो नेदं व्याख्यानं युक्तम् ? इति चेदुच्यते- 'जीव इन्द्रियाणि कर्षति' इति यदुक्तं तदेव 'शरीरं यद्' इति श्लोके नियामकान्तरोक्त्या व्याख्यायते । तत्र चेश्वरपदेन तस्य स्वातन्त्र्यमुच्यते । 'वायुर्गन्धानिव' इति दृष्टान्तोक्त्या च तत् सूच्यते । वायोर्गन्धोपादानेऽन्यानपेक्षात्वात् । ततश्चोक्तव्याख्यानं युक्तमेवेति । न चैवं 'जीवः कर्षति' इति कथमिति वाच्यम् । 'जलं दहति' इतिवत् उपपत्तेरित्याशयः । (कृ.)

प्रमाणसम्मतिमाह– **यत्रेति ।। संयुक्तः** प्रेरकत्वेन संयुक्तः परमेश्वरः । **यत्र यत्रैव योनौ [1]गर्भं धाता तत्र तत्रैव वसति** जीवः । प्रवृत्तावपीश्वराधीनत्वे जीवस्य प्रमाणसंवादमाह– **भावेति ।। भावाभावौ** लौकिके शुभाशुभे । **गरीयः श्रेयः** मोक्षमपि । तथाऽपि **तत्र करोमि** साधयितुं न स्वतन्त्रोऽस्मि । किन्तु **आशासु** दिक्षु **हर्म्यासु** हर्म्येषु **ह्रदासु** ह्रदेषु । तास्ताः क्रियाः **कुर्वन्** इव प्रतीयमानोऽहं **यथा** ईश्वरेण **नियुक्तोऽस्मि तथा ता वहामि** ।

हननादिक्रियाः कृत्वा **यः कश्चित्** परमपुरुषवत् स्वातन्त्र्यमात्मनो मन्यते सोऽपि **अकर्तैव** भवति । यतः **तद्** [2]हननादि**कर्ता** ईश्वर एव **करोति** । 'शरीरोत्क्रमणमपि ईश्वराधीनम्' इत्यत्र श्रुतिसम्मतिमाह– **तद्यथेति ।। अनः** शकटम् । **सुसमाहितं** पुरुषेण सम्यगधिष्ठितम् । **उत्सर्जद्** ग्रामादिकम् उत्सृजत् । **शारीर आत्मा** जीवः **प्राज्ञेनात्मना** परमात्मना **अन्वारूढः** अधिष्ठितः **उत्सर्जत्** शरीरम् उत्सृजन् । 'वाक्' इत्यनेन 'उत्क्रमणे परदेवता वागादीन्याकर्षति' इत्युच्यते । अनेकेष्वाकृष्यमाणेषु सत्सु गन्धोपादानेऽभिप्रायमाह– **गन्धानिवेति ।।** गन्धवतः पुष्पाद्यवयवानित्यर्थः ।। ८ ।।

## भावदीपिका

**संयुक्त इति ॥** अनादिकाले जीवेन संयुक्त इत्यर्थः । 'सयुजा सखाया'[3] इति श्रुतेरिति भावः । **मोक्षमपीति ॥** तथा च यद्यपि शुभादिकं जानन् भवामि= जानामीति यावत् । तथाऽपि तत्र करोमीत्यर्थो द्रष्टव्यः । **तास्ता इति ॥** आशासु गमनादिक्रियाः, हर्म्यासु रमणादिक्रियाः, ह्रदासु प्लवनादिक्रिया इति तत्तदुचिताः

---

१. गर्भधाता (पा.)  २. हननादिकं कर्ता (पा.)

३. आथ. ५.१

क्रिया इत्यर्थः । **वहामि** करोमीति यावत् । 'हननादि' इत्यादिपदेन 'जित्वा' इत्युक्तजयरूपक्रियासङ्ग्रहः ।

**अनेकेषु** जीर्णतृणपर्णादिषु । **गन्धोपादाने** गन्धदृष्टान्तोपादाने । आश्रयं विना केवलगुणानागमनाद् आह- **गन्धवत इति** ॥ तथा च गीतायाम् 'गन्धान्' इत्येतत् अर्शआद्यजन्तमिति भावः । 'सूक्ष्माणि' इत्यस्यार्थः- **अवयवानिति** ॥ अत्र 'वायुर्गन्धमिवाशयात्' इत्यनुक्त्वा 'गन्धान्' इति बहुवचनप्रयोगेण अत्र गन्धशब्दो द्रव्यवचनः, न गुणवचन इति सूचितम् । 'सत्त्वे गन्धाः गुणे गन्धः' इति द्रव्यवाचितायां नित्यबहुवचनान्तत्वविधानात् । 'चादयोऽसत्त्वे'[१] इति वचनेन सत्त्वशब्दस्य द्रव्यवाचित्वावगमात् । तदेतदभिप्रेत्य भगवत्पादैर्व्याख्यातम्- 'गन्धानिव सूक्ष्माणि' इति । तद्व्याचष्टे- **गन्धवतः पुष्पाद्यवयवानिति** ॥ तथा च चन्दनखण्डरूपद्रव्यदानसमये 'अयं वो गन्धः सुगन्धः' इत्यादिरपप्रयोग इत्यवधेयमिति भाव इति **आहुः** । **इदम्** 'शरीरं यदवाप्नोति' इत्यादिवाक्यम् । **सप्तम इति** ॥ 'पुण्यो गन्ध इति भोगापेक्षया'[२] इत्यादिनेत्यर्थः ॥ ८ ॥

## भावरत्नकोशः

**पूर्ववाक्ये 'ममैवांशः'** इति श्लोके । **उत्तरम्** 'शरीरं यदवाप्नोति' इति वाक्यम् । **इति व्याख्यानमिति** ॥ तथा च शङ्करः- 'यच्चापि= यदा चाप्युत्क्रामतीश्वरो देहादिसङ्घातस्वामी जीवः' इति । **रूढार्थेति** ॥ यद्यपि 'ईश्वरः शर्व ईशानः शङ्करः'[३] इतीश्वरशब्दः शङ्करे लोकतो रूढः । तथाऽपि 'विभर्त्यव्यय ईश्वरः' (१५.१७), 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' इत्यादौ ईश्वरशब्दस्य भगवत्येव प्रयोगात्, 'ईश्वरो विक्रमी धन्वी' इति विष्णुसहस्रनामस्तुतस्य तस्य विष्णावेव प्राङ्प्रसिद्धेः, 'विभर्त्यव्यय ईश्वरः' इत्यत्र 'ईश्वरः ईशनशीलो नारायणाख्यः'[१] इति स्वेनैव

---

१. पा.सू. १.४.५७ २. गी.भा. ७.९ ३. अ.को.

१. 'ईश्वरः सर्वज्ञो नारायणाख्य ईशनशीलः' (शां.भा. १५.१७)

योगरूढेर्भावितत्वाच्च तत्परित्याग एव परपक्षे दोष इत्यभिप्रायेणैवमुक्तम् । **मूलकारणात्** कर्षति= शरीरात् कर्षति । [1]गोलकशब्देन इन्द्रियाधिष्ठानावयवविशेषग्रहः । प्रत्याहारादिकाले विषयेभ्य इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि आन्तरं विषयं प्रति कर्षतीति विषय आदिपदार्थः[2] । अनेन 'प्रकृतिस्थानि कर्षति' इत्येतत् त्रेधा व्याख्यातं भवति ।

**तस्य** जीवस्य **नियामकान्तरानुक्त्या** 'जीवस्य विषयान् प्रतीन्द्रियाकर्षणे शक्तिप्रदोऽन्योऽस्ति नियामकः' इत्यनुक्त्या । **स्वातन्त्र्यं प्रतीतमिति** ॥ 'कर्षति' इत्याख्यातार्थो हि कर्ता, कर्ता च स्वतन्त्रः, 'स्वतन्त्रः कर्ता'[3] इति पाणिनिवचनादिति भावः । **पूर्वोक्तविरोधादिति** ॥ 'न हि प्रतिबिम्बस्य क्रिया, स हि बिम्बक्रिययैव क्रियावान्'[4] इति द्वितीयादौ जीवास्वातन्त्र्यस्योक्तत्वेन तद्विरोधादित्यर्थः । [5]'**तत्** कर्षणे स्वातन्त्र्यं निवारयति' इति वदन् 'ईश्वरदत्तस्वातन्त्र्येण जीव इन्द्रियाणि विषयान् प्रति कर्षति' इत्येव पूर्ववाक्यं (१५.७) व्याख्यातव्यम् । तथा च पाणिनिवचनमपि अनुकूलितमित्यभिसन्धत्ते । **इदम्** 'शरीरं यदवाप्नोति' इति वाक्यम् । **तद्विषयम्** ईश्वरविषयम् । **पूर्ववाक्यात्** 'जीवभूतः' इति पूर्ववाक्यात् । **लभ्यत इति** ॥ तथा च नोन्मूलं व्याख्यानमिति भावः । 'संयाति' इत्यनूद्य तत्र शेषमाह- **संयाति शरीरं लोकान्तरं चेति** ॥ 'उत्क्रमणे' इति योज्यम् ।

---

१. इन्द्रियाधिष्ठानं गोलकशब्दार्थः । आदिपदेन इन्द्रियविषययोर्ग्रहणम् । अयमर्थः- गोलकेभ्यो विषयान् प्रति इन्द्रियाणि कर्षति यदा जीवः प्रणिधानं करोति तदा मनः तदधिष्ठानभूतचक्षुरादिबाह्येन्द्रियेभ्यो विषयविशेषान् प्रति कर्षति । एवं प्रत्याहारादिकाले विषयविशेषोपक्षीणानि चक्षुरादीनि तेभ्यो विषयान्तराणि प्रति कर्षति । इत्येवं गोलकादिभ्यो विषयान् प्रति कर्षतीति । (कृ.)

२. 'गोलकादिभ्यः' इत्यत्र ।

३. पा.सू. १.४.५४

४. गी.भा. २.१९

५. 'तन्निवारयति' इति भाष्यस्यार्थः ।

**अयमर्थः** जीवस्य शरीरप्राप्तिकाले इन्द्रियाणि गृहीत्वा शरीरं जीवेन सह संयाति। उत्क्रमणकाले च लोकान्तरम् इन्द्रियाणि गृहीत्वा जीवेन सह संयाति, इत्ययमर्थः **कुतः प्रमाणादित्यर्थः**। उत्क्रमणे भगवदधीनत्वे प्रमाणं वक्ष्यत इति तावच्छब्दः। अनादिकालतो जीवेन प्रेरणाय संयोगवान् संयुक्तः, स कः? 'परमेश्वरः' इति भावेन 'संयुक्तः' इत्यनूद्य[1] 'परमेश्वरः' इति व्याख्यातम्। 'धाता' इति तृन्नन्ततया द्वितीयोपपत्तिः, 'निदधाति' इति यावत्। आख्यातोपात्तं गर्भपदेन सन्निहितं कर्तारमाह- **जीव इति**॥ 'स्वयमिच्छति वस्तुम्, न तत्र वसति अस्वातन्त्र्यात्' इति [2]भाष्यशेषार्थः। **प्रवृत्तावपि**॥ इन्द्रियकर्षणादिसर्व-व्यापारेऽपि। 'तत्र करोमि' इत्यनुवादः 'साधयितुं न स्वतन्त्रोऽस्मि' इति प्रकृतोपयोगाय व्याख्यानम्। तुशब्दार्थः- **किन्त्विति**॥ आशाशब्दस्य अभिलापार्थत्व-प्रतीतिं व्युदसितुमर्थमाह- **दिक्ष्विति**॥ [3]हर्म्य-ह्रदशब्दयोः स्त्रीलिङ्गमार्षमिति भावेनोक्तम्- **हर्म्येषु ह्रदेष्विति च**॥ 'कुर्वन्' इत्यत्र कर्मोक्तिः- **तास्ताः क्रिया इति**॥ गमन-विलास-सलिलक्रीडा-प्लवनादितत्तद्योग्यक्रिया इत्यर्थः। 'इव' इति स्वातन्त्र्याभावाभिप्रायकः शेपः। **ताः क्रियाः वहामि प्राप्नोमि**[4]।

हनन-जयक्रियोक्तिरुपलक्षणमिति भावेनोक्तम्- **हननादिक्रिया इति**॥ [5]अपिपदेन क्रियान्तरग्रहणमिति भावेनैवमुक्तमित्यपि **आहुः**। 'पुरुषायते' इत्यस्यार्थः- **परमपुरुषवत् स्वातन्त्र्यमात्मनो मन्यत इति**॥ अनेन 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च'[6] इति उपमानाद् आचारे क्यङन्तोऽयं शब्दः, पुरुषशब्दश्च

---

१. इत्यर्थमनूद्य (पा.) २. मोक्षधर्मवचने।

३. 'हर्म्यादि धनिनां वासः' इत्यमरोक्तेः धनिनां वासस्थानेष्वित्यर्थः। 'शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगात्' इत्यमरोक्तेः, 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति महाभाष्योक्तेश्च 'हर्म्यासु' इति स्त्रीलिङ्गोपपत्तिः। (कृ.)

४. 'प्राप्नुवामि' इति कोशेषु पाठः। ५. 'प्रमाणे जित्वाऽपि' इत्यत्र।

६. पा.सू. ३.१.११

परमपुरुषार्थकः, पुरुपसदृशाचारश्च स्वातन्त्र्यमतिरेवेत्युक्तं भवति। 'कर्ता' इत्यस्यार्थः- **ईश्वर इति** ॥ 'क्लीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्' इत्यमरोक्तेराह- **अनः शकटमिति** ॥ सृजेः सकर्मकत्वात् कर्म समर्पयन् तस्य तौदादिकतया शबनवकाशादाह- **ग्रामादिकमुत्सृजदिति** ॥ 'शारीर आत्मा' इत्यस्यार्थः- **जीव इति** ॥ 'शरीरमुत्सृजन्' इत्यनेन शरीरादुत्क्रमणमपि ईश्वराधीनमित्युक्तं भवति। 'वाक्' इति श्रुतेः प्रकृतोपयोगाय तात्पर्यमाह- **वागित्यनेनेति** ॥

**अनेकेषु तूलशीर्णपर्णप्रभृतिषु। गन्धशब्दस्य गुणवचनत्वे बहुवचनानुपपत्तिः? वायुनाऽऽकृष्यमाणत्वानुपपत्तिश्च ? इत्यत आह- गन्धवत इति ॥**

**'गन्धो गन्धक आमोदे सम्बन्धे लेशवर्गयोः।**
**स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृतः॥'**

**इति वचनेन 'द्रव्यवचनो गन्धशब्द आकृष्यमाणवस्त्वर्थो बहुवचनान्तश्चात्र गृहीत इति भावः। अनेन 'वायुर्गन्धवतः पुष्पाद्यवयवान् यथा गृहीत्वा दूरदेशं संयाति, तथा ईश्वर एतानि पूर्वश्लोके जीवसम्बन्धितया प्रकृतानीन्द्रियाणि गृहीत्वा जीवस्य**

---

१. नच अवयवागमनपक्षे 'व्यतिरेको गन्धवत्' (ब्र.सू. २.३.१३) इति सूत्र-विरोधः। तत्रापि भागागमनस्यैव अभिप्रेतत्वात्। अन्यथा अंशिनं विहाय अंशगतौ गन्धदृष्टान्तोपादानायोगात् ; गन्धस्य गुणत्वेन अंशत्वाभावात्। नच 'गुणाद्वाऽऽलोकवत्' (ब्र.सू. २.३.२५) इत्युक्तालोकवत् गुणस्यैव आगमनं किं न स्याद् इति वाच्यम्, वैषम्यात्। युक्तम् आलोकस्यागमनं तथात्वेऽपि स्वाश्रयं विहाय वृत्तेरभवात्। किन्तु स्वाश्रयम् अविहायैव अन्यत्रापि वृत्तिः। गन्धागमने तु स्वाश्रयं विहायान्यत्रैव वृत्तिः प्रसज्यते । सा चोक्ततृतीयस्कन्धवाक्यविरुद्धा। गुणस्य तथात्वाभावयुक्तिविरुद्धता च। नच व्यतिरेकसूत्रीयचन्द्रिकाविरोधः ('व्यतिरेको गन्धवत् तथा च दर्शयति'-ब्र.सू.२.३.२६)। तत्र स्थूलावयवागमनस्य दूषितत्वात्। इह पुनः अतिसूक्ष्मभागागमनाङ्गीकारात्। अत एव 'सूक्ष्माणि' इत्युक्तम्। (कृ.)

शरीरावाप्त्यादौ संयाति' इत्यर्थः सम्पद्यत इत्युक्तं भवति। 'गन्धवतः' इति वदन् गन्धशब्दोऽयम् अर्शआद्यजन्त इत्यभिप्रैति इत्यपि केचित्। **सप्तमे** 'पुण्यो गन्धः' (७.९) इति [१]''भोगापेक्षयेत्यादिना' इति शेषः॥ ८॥

## भगवद्गीता

**श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।**
**अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥**

## भाष्यम्

भोगो अस्यापि साधितः पुरस्तात् । इन्द्रियद्वाराऽपि सोऽपि भुङ्क्ते । 'तद्य इमे वीणायां गायन्ति एतं ते गायन्ति'[२] इति च श्रुतिः । गुणान्वितमेव भुङ्क्ते । [३]''न ह वै देवान् पापं गच्छति'[४] इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

## प्रमेयदीपिका

ननु 'श्रोत्रम्' इत्यादिना विषयभोगोऽस्योच्यते । न चेश्वरस्यासावस्ति; किन्तु जीवस्यैव । तत् कथम् इदम् ईश्वरविषयम् ? इत्यत आह- **भोग इति ॥ पुरस्तात्** सप्तमे । अस्तीश्वरस्य भोगः । किन्तु जीवेन्द्रियैर्नास्ति; इत्यतो जीवविषयमेतद् ? इत्यत आह– **इन्द्रियेति ॥** 'राजाद्यन्तर्गतं गायन्ति' इत्यनेन हि तच्छ्रोत्रेण गानभोगो लभ्यते । विषयभोगाङ्गीकारे दुष्टस्यापि भोगः स्यात् ? इत्यत [५]उत्तरवाक्यगतं विशेषणमाश्रित्याह–

---

१. 'पुण्यो गन्ध इति भोगापेक्षया च' (गी.भा.७.९) इति।　　२. छां. १.३.९

३. न ह वै देवानिति ।। किमु देवोत्तमं हरिम् इति श्रुतिशेषः । (भा.दी.-राघ.)

४. बृ. ३.६.२७

५. गुणान्वितम् (१५.१०) इत्युत्तरवाक्येत्यर्थः । (राघ.-भा.दी.)

**गुणेति ।।** [1]गुणमेवेत्यर्थः । एतद् भुञ्जानस्य विशेषणमिति **केचित्** । तान् प्रत्याह– **न ह वा इति** ।। ९ ।।

भावदीपिका

**किन्त्विति ।।** स्वीयेन्द्रियैरेवास्तीत्यर्थः । **नास्तीति ।।** अत्र तु 'अधिष्ठाय' इति जीवेन्द्रियैर्भोग उच्यत भावः । **लभ्यत इति ।।** अन्यथा 'तस्मात्ते धनसनयः'[2] इत्युत्तरत्र धनरूपफलप्राप्तिः गायकानां श्रूयते । फलप्रदश्च वासुदेव एवाखिलानाम्, नान्यो राजादिः, स्वातन्त्र्यात् । तदश्रवणे च तस्य फलदानानुपपत्तेः । पृथक् च गानश्रवणं[3] न दृश्यते, अतो राजादिश्रोत्रेणैव गानभोगो लभ्यत इति भावः । **आश्रित्याहेति ।।** उत्तरवाक्ये 'गुणान्वितम्' इति शुभविषयभोगस्योक्तत्वात्, तदाश्रित्य 'विषयानुपसेवते' इत्यस्याप्यर्थो द्रष्टव्य इत्याशयेनाहेत्यर्थः । ननु गुणशब्दस्य शुभपरत्वात् 'तादृशान्नाद्यन्वितं पात्रादिकं भुङ्क्ते' इत्यन्यथाप्रतीतेराह- **गुणमेवेत्यर्थ इति ।।** शुभमेवेत्यर्थः । ननु 'गुणान्वितं भुञ्जानम्' इत्यस्य 'गुणमेव भुङ्क्ते' इत्यर्थः कथं लभ्यते ? इति चेदुच्यते- अत्र 'गुणान्वितं भुञ्जानम्' इत्यस्य 'गुणान्वितमेव भुङ्क्ते' इति तात्पर्यकथनेन 'गुणान्वितम्' इत्येतत् 'भुञ्जानम्' इत्यत्र भुजिक्रियाविशेषणमिति सूचितम् । तथा च 'भोजनं गुणान्वितम्, तत्सम्बद्धं= तत्कर्मकम्' इति यावत् यथा स्यात्तथा 'भुञ्जानं= भुजिक्रियां कुर्वाणम्' इति व्याख्यानेऽर्थाद् गुणान्वितं भुञ्जानस्य 'शुभमेव भुङ्क्ते' इत्यर्थो लभ्यत इति द्रष्टव्यमित्यर्थः । **अन्ये तु** गुणशब्दो भावप्रधानः । तथा गुणत्वान्वितो गुण एव, ततश्च 'गुणमेव भुङ्क्ते' इत्यर्थो लभ्यत इत्याहुः । वस्तुतस्तु 'गुणान्वितं भुञ्जानम्' इत्युक्ते 'गुणेन शुभेनान्नादिनाऽन्वितं पात्रादिकं भुङ्क्ते' इत्यर्थप्राप्त्या, तस्य बाधितत्वेन 'सविशेषणे हि' इति न्यायेन 'गुणमेव भुङ्क्ते' इति प्राप्नोतीति भाव इति सम्प्रदायः ।

---

१. शुभमेव(भा.र.को.सम्मतः) २. छा. १.३.९ ३. गायनश्रवणम् (वे.)

**एतद्भुञ्जानस्येति** ॥ 'भुञ्जानं भगवन्तं नानुपश्यन्ति' इत्युक्ते 'कथंभूतम्' इति शङ्कायां 'उत्क्रामन्तम्' इत्यादिवत् इदमपि तस्य विशेषणमेव, 'ज्ञानादिगुणान्वितम्' इति तदर्थः। न त्वशुभभोगप्रसक्तिवारणाय 'भुञ्जानम्' इत्यत्रत्यभुजिक्रियाकर्मकथनरूपम्, शुभमात्रभोक्तृत्वे मानाभावादित्यर्थः। **तान् प्रत्याहेति** ॥ यदीदं भगवद्विशेषणं स्यात् तर्हि 'भुञ्जानम्' इति सामान्योक्त्या भगवतोऽशुभभोगस्यापि प्राप्तेस्तन्निवारकाभावाद् अस्त्वशुभभोगः, किं बाधकम् ? इत्याकाङ्क्षायामाहेत्यर्थः। **न हवा इतीति** ॥ 'पुण्यमेवामुं गच्छति' इति पूर्ववाक्यम्। अमुं= सप्तात्रविद्योपासकं सर्वजीवदेहान्तर्गतं हिरण्यगर्भं प्रति पुण्यमेव गच्छति, न पापम्। कुतः ? देवो ह्यसौ जातः। तथाऽपि कुतः ? 'न ह वै' इति श्रुतौ देवमात्रस्याशुभभोगनिरासे देवोत्तमस्य हरेः सुतरां तत्सिद्धिरित्याशयः॥ ९॥

## भावरत्नकोशः

**'एतम्' इत्यस्यार्थः- राजायन्तर्गतमिति ॥ तच्छ्रोत्रेण** राजादिश्रोत्रेन्द्रियेण। **'गुणैः= सारत्व-शुचित्वादिशुभधर्मैरन्वितम्' इत्यस्य [1]निर्गलितं दर्शयति-शुभमेवेति ॥ 'विषयम्' इति शेषः। एवमभिप्रेत्यैव गमनिकायाम् 'उत्तरवाक्यगतं विशेषणम्' इत्युक्तम्। शङ्करस्तु- 'भुञ्जानं= शब्दादीन् विषयान् उपलभमानम्, गुणान्वितं= सुखदुःखमोहाख्यैर्गुणैरन्वितम्= अनुगतं= संयुक्तमिति भुञ्जानस्य विशेषणम्' इत्यभाषत। तदनुवदति- एतद् भुञ्जानस्येति ॥ 'पुण्यमेवामुं गच्छति, न ह वै देवान् पापं गच्छति' इति श्रुतौ अमुम्= सप्तात्रविद्योपासकं सर्वजीवदेहान्तर्गतं हिरण्यगर्भं पुण्यमेव गच्छति, कुतः ? तस्य देवत्वात्। तथाऽपि कुतः ?- न ह वा इति। देवमात्रस्य पापास्पृष्टपुण्यभोगनियमोक्तेः देवोत्तमस्य भगवतः सुतरां तत्सिद्ध्याऽत्र भुञ्जाने दुःखमोहाप्रसक्तेः [2]न परोक्तं भुञ्जान-**

१. निर्गलितं सुखं दर्शयति (पा.)

२. न परोक्तभुञ्जान... (पा.)

विशेषणत्वं युक्तम्। किन्तु दुष्टभोगशङ्कानिवारणाय भाष्यरीत्या 'भुजिक्रियाकर्म-समर्पकत्वमेवेति भावेनाह- **तान् प्रत्याहेति ॥** दूषयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

भगवद्गीता

उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

भाष्यम्

तर्हि किमिति न दृश्यते ? इत्यत आह– **उत्क्रामन्त-मित्यादिना** ॥ १० ॥

प्रमेयदीपिका

उक्तमेव किमित्युच्यते ? इति मन्दाशङ्कानिरासार्थम् उत्तर-श्लोकद्वयस्य सङ्गतिमाह– **तर्हीति ॥** 'यदि जीवातिरिक्तो देहे नियामकः स्यात्' इति शेषः । उक्तानुवादेन 'विमूढत्वम् अनुपलम्भे कारणम्, न तदभावः' इत्युच्यत इति भावः ॥ १० ॥

भावदीपिका

'शरीरं यदवाप्नोति' इति श्लोकोक्तम् 'उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि' इत्यनेनानूद्य, 'श्रोत्रम्' इति श्लोकोक्तं शुभविषयभोजनं 'भुञ्जानं वा गुणान्वितम्' इत्यनेनानूद्य, 'नानुपश्यन्ति' इति दर्शनाभावो विधीयत इति स्पष्टं प्रतिभासनात् सुमतेर्नैव शङ्कावकाशोऽस्ति। अतो 'मन्दाशङ्का' इत्युक्तमिति द्रष्टव्यम्। भाष्ये 'किमिति न दृश्यते' इत्यनन्तरं 'तस्मान्नास्त्येव' इति शेषः पूरणीयः । अत एवोत्तरत्र 'तदभावः' इति वक्ष्यति[2] ॥ १० ॥

---

१. भुजिक्रियाकर्मत्वमेवेति (पा.) २. अस्मिन्नेव श्लोके टीकायामुत्तरत्र।

भावरत्नकोशः

**उक्तमेवेति ॥** 'विषयानुपसेवते' इत्युक्तविषयभोजनमेव । 'गुणान्वितं भुञ्जानम्' इति किमुच्यत इत्यर्थः । विषयोपसेवने दुष्टविषयस्यापि भोगः स्यात् ? इति शङ्कानिरासार्थं पूर्वोक्तविषयसेवानुवादेन 'भुञ्जानश्च शुभविषयमेव भुङ्क्ते, नाशुभम्' इति वक्तुं पुनरुक्तिरर्थवती इति विमर्शवतः सुमतेर्न पुनरुक्तिशङ्केति भावेनोक्तम्- **मन्दाशङ्केति ॥ केचित्तु** 'यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः' इत्युक्तम् 'उत्क्रामन्तम्' इत्यनूद्य 'विषयानुपसेवते' इत्युक्तम् ; 'गुणान्वितं भुञ्जानम्' इत्यनूद्य च 'नानुपश्यन्ति' इति दर्शनाभावोऽपि विधीयत इति स्पष्टम् अपुनरुक्तिप्रतिभासात् 'मन्दाशङ्का' इत्युक्तम् इत्याहुः । 'तर्हि' इत्यत्र प्रतियोग्याह- **यदीति ॥ नियामकः** 'इन्द्रियाणाम्' इति शेषः । **उक्तानुवादेनेति ॥** अत्रानुवादप्रकारः प्राग् दर्शितोऽस्माभिः । **न तदभावः** देहे जीवातिरिक्तनियामकाभावः 'कारणम्' इत्यनुषङ्गः । वस्त्वनुपलम्भो हि वस्तुनोऽभावे, वस्तुदर्शने 'प्रतिबन्धकभावे वा भवति । प्रकृते च न नियामकाभावः तदनुपलम्भहेतुः, किन्तु दर्शनप्रतिबन्धकं विमूढत्वमेवेति अनेन श्लोकेनोच्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

भगवद्गीता

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥

भाष्यम्

**यतन्तः** ज्ञानं प्राप्य । **अकृतात्मानः** अशुद्धबुद्धयः ॥११॥

प्रमेयदीपिका

'' 'यतन्तो योगिनश्च' इति कारणान्तरमुच्यते'' इति

१. प्रतिबन्धकाभावाभावे (पा.)

प्रतीतिनिराकरणार्थमाह– **यतन्त इति** ।। आत्मा जीवश्चेत् सर्वदा अकृत एव । शरीरं चेद् असम्भवः ? इत्यत आह– **अकृतेति** ।। आत्मा= बुद्धिः । अकृतत्वं चाशुद्धत्वम् । 'केशान् करोति' इत्यादौ शोधनेऽपि करोतेः प्रयोगादिति भावः ।। ११ ।।

## भावदीपिका

**कारणान्तरमिति** ।। 'पश्यति' इत्युक्तापरोक्षदर्शने ज्ञानचक्षुष्ट्वव्यतिरिक्तं श्रवणादिरूपपुरुषप्रयत्नरूपं कारणान्तरमुच्यत इत्यर्थः । **यतन्त इतीति** ।। तथा च 'पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः' इत्युक्ते, तत्र ज्ञानचक्षुष्ट्वमेव कथं स्यात् ? इति शङ्कायां श्रवणादिरूपः पुरुषप्रयत्नः तत्र कारणत्वेनोच्यत इत्यर्थः । भाष्ये 'ज्ञानं प्राप्य' इत्यस्य 'ज्ञानचक्षुष्ट्वं प्राप्य' इत्यर्थो द्रष्टव्यः । **सर्वदेति** ।। अजन्यत्वादिति भावः । तथा च 'नैनं पश्यन्ति' इति दर्शनाभावसमय एव अकृतत्ववचनमयुक्तम् इति द्रष्टव्यम् । **असम्भव इति** ।। उत्पत्तेः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन अकृतत्वासम्भव इत्यर्थः । ननु करोतेः शुद्धतायां प्रयोगो न दृष्टः ? इति चेत्तत्राह- **केशानिति** ।। सिद्धानां केशानां करणासम्भावत् शोधनमेव तत्र करणशब्दार्थ इत्याशयः ।। ११ ।।

## भावरत्नकोशः

**कारणान्तरमिति** ।। **'ज्ञानचक्षुषः पश्यन्ति', 'यतन्तो योगिनश्च पश्यन्ति'** इत्यत्र चशब्देन ज्ञानचक्षुष्ट्वव्यतिरिक्तं यत्नयोगादिरूपं दर्शनकारणमुच्यत इति प्रतीतीत्यर्थः । अनेन 'यतन्तो योगिनश्च' इत्यत्र 'ज्ञानं प्राप्य' इति शेषः पूरितो भवति । '[१]आत्मा जीवे धृतौ बुद्धौ शरीरे परमात्मनि' इत्यात्मशब्दस्य

---

१. 'आत्मा देहमनोब्रह्मस्वभावधृतिबुद्धिषु' विश्वकोशः । 'आत्माऽर्कचन्द्र-वाताग्निजीवेषु परमात्मनि । देहे यत्ने धृतौ कीर्तौ बुद्धौ मनसि च (वि)श्रुते ।। धर्मे स्वभावे पुत्रेऽर्थे परस्य प्रतियोगिनि ।' केशवकोशः ।

नानार्थत्वादाह- **[1]आत्मा जीवश्चेदिति ॥ सर्वदेति ॥** तथा च 'नैनं पश्यन्ति' इति दर्शनाभावसमय एव विशिष्य 'अकृतात्मानः' इत्युक्त्ययोग इति भावः। **असम्भव इति ॥** अकृता आत्मानः= देहा येषां ते तथोक्ता इति विवक्षायां 'शरीरमात्रस्योत्पत्तिः प्रत्यक्षसिद्धा' इति तस्याकृतत्वम् असम्भवदुक्तिकमित्यर्थः। **अशुद्धत्वं** च तस्याह। करोतेः शोधनार्थत्वे प्रयोगं प्रमाणयति- **केशानिति ॥** ११ ॥

**'न तद्भासयते' इति षट्श्लोक्यक्षरार्थस्तु-** 'गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययम्' (१५.५) इत्युक्तावाशङ्कते- कीदृशं तत्पदम्? यत्प्राप्तिः पुरुषार्थ इति तत्रोच्यते- **न तद्भासयत इति ॥** तद् ब्रह्मत्वेन प्रसिद्धं यत् पदं सर्वावभासनसमर्थोऽपि **सूर्यो न भासयते** न दीपयति न प्रकाशयति। **शशाङ्कः** चन्द्रो **न** भासयते **पावकः** अग्निश्च न भासयत इति [2]सूर्याद्यप्रकाश्यमित्युच्यते। **यत्** च **गत्वा** प्राप्य **न निवर्तन्ते** पुनः संसारं न यान्ति इति मुक्तप्राप्यमित्युच्यते। **तत्परमम्** उत्तमं **मम धाम** स्वरूपम्॥ ६॥

ननु [3]विश्वविमर्शशब्दितजगद्वृक्षच्छेदो ब्रह्मादिप्रपत्त्याऽपि भवति, अतः 'तमेव' इति किमवधार्यते ? इत्यत उच्यते- **ममैवांश इति ॥ जीवलोके** जीवाधिष्ठितब्रह्मादिजने= ब्रह्मादिशरीर इति यावत्। **सनातनः** अनादिनित्यः **जीवभूतः** जीवत्वं प्राप्तः **ममांश** इव, सूर्यस्य खद्योत इव किञ्चित्सादृश्यमात्रेण 'अंशः' इत्युच्यते, मदंशाभासः= मत्प्रतिबिम्ब इति यावत्। प्रतिबिम्बत्वं च तत्सदृशत्वे सति तदधीनत्वं विवक्षितम्। तथा च ब्रह्मादेर्जीवस्य भगवदंशाभासत्वेनासमर्थत्वाद् जगद्वृक्षच्छेदाय भगवन्तमेव प्रपद्येतेत्याशयः। एवं [4]प्रतिबिम्बोऽपि जीवः किमपि कार्यं करोतीत्युच्यते- **मनःषष्ठानीति ॥** जीवः **प्रकृतिस्थानि** स्वाधिष्ठाने स्थितानि मनः षष्ठं= षट्सङ्ख्यापूरणं येषां तानि

---

१. क्वचिद् आत्मपदं नास्ति। २. सूर्याद्यप्रकाश्यतेत्युच्यते (पा.)
३. क्वचिद् विश्वशब्दो नास्ति। ४. प्रतिबिम्बभूतोऽपि (पा.)

तथोक्तानि **इन्द्रियाणि** श्रोत्रादिपञ्चज्ञानेन्द्रियाणि शरीरावासिकाले स्वाधिष्ठानान्मूलकारणात् शरीरं प्रति **कर्षति** । उत्क्रमणकाले स्वाधिष्ठानात् शरीरान्तरं प्रति कर्षति, स्थितिकाले च स्वाधिष्ठानाद् गोलकादिभ्यो विषयान् प्रति कर्षतीति । **विवृतिकारादयस्तु**- जीवानाम् अंशाभासतयाऽसमर्थत्वे क्वापि कार्ये शक्तिर्न स्यादित्यत उच्यते- 'मनःषष्ठानीति' इत्यवातारयन् ॥ ७ ॥

'जीव इन्द्रियाणि कर्षति' इत्युक्ते नियामकान्तरानुक्त्या कर्षणे स्वातन्त्र्यम् आख्यातेन तस्य प्रतीतम्, तदयुक्तम् ? 'नित्यः सर्वगतः' (२.२४), 'अनाशिनोऽप्रमेयस्य' (२.१८) इत्यादौ जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बत्वोक्त्या अस्वातन्त्र्याभिधानेन तद्विरोधात्, इत्याशङ्क्य 'ईश्वरस्यैवेन्द्रियकर्षणे स्वातन्त्र्यम्, न जीवस्य' इति जीवस्वातन्त्र्यनिवारणायोच्यते- **शरीरमिति ॥ श्रोत्रं चक्षुरिति च ॥** 'जीवः' इति पूर्ववाक्यादनुवर्तते । **यद्** 'यदा' इति श्रवणात् 'तदा' इति लभ्यते । दुःखस्पृष्टचेतनत्वं प्राप्तो जीवो **यद्** यदा **शरीरमाप्नोति यच्चापि** यदाऽपि च **उत्क्रामति** शरीरान्निर्गच्छति तदा **ईश्वरो** भगवान् **एतानि** जीवकर्षणीयत्वेनोक्तानि इन्द्रियाणि **गृहीत्वा** शरीरं लोकान्तरं च प्रति **संयाति** सम्यग् गच्छति । सत्येव शरीरे तद्गतेन्द्रियमात्रादानेन गमने दृष्टान्तः- **वायुराशयात्** पुष्पादेः स्थानाद् **गन्धानिव** गन्धवतः पुष्पाद्यवयवादीनिवेति । अनेकेष्वाकृष्यमाणेषु सत्सु गन्धोपादानेऽभिप्राय उक्तो भाष्ये 'गन्धानिव सूक्ष्माणि' इति ॥८॥

इन्द्रियाणि व्यापारयतो भगवत इन्द्रियद्वारा तत्तद्विषये भोगोऽप्यस्तीत्युच्यते- **श्रोत्रमिति ॥** श्रोत्रादीनि घ्राणान्तानि बाह्येन्द्रियाणि च **मनः** अन्तरिन्द्रियं च **अधिष्ठाय अयमेव** ईश्वरपदेनोक्तः स्वतन्त्रो भगवानेव **विषयान्** शब्दादीन् **उपसेवते** उपभुङ्क्ते, जीवस्तु तदधीनतयाऽनुभवतीति जीवस्य विषयभोगेऽप्यस्वातन्त्र्यम् एवशब्देन द्योत्यते ॥ ९ ॥

नन्वीश्वरस्य विषयभोगाङ्गीकारे दुष्टविषयभोगोऽपि स्यात् ? किञ्च यदि देहे जीवातिरिक्त इन्द्रियनियामकः स्यात् तर्ह्यसौ तथा परिदृश्येत । न दृश्यते च ।

अतोऽनुपलम्भात् नास्त्येव ? इति शङ्काद्वयं परिहर्तुमुच्यते- **उत्क्रामन्तमित्यादिना ॥ उत्क्रामन्तं** जीवेन सह पूर्वदेहान्निर्गच्छन्तं **स्थितं** देहे जीवेन सहावस्थितं वा **गुणान्वितं** शुभमेव विषयं **भुञ्जानं वा** भगवन्तं **विमूढाः** विशेषेणाज्ञानिनः, मिथ्याज्ञानिनश्च **नानुपश्यन्ति**। अनुपलम्भादभाव एव किं नेष्यते ? नैवमित्युच्यते- **ज्ञानचक्षुषः** भगवत्प्रसादायत्त-[१]परोक्षनिश्चयाख्यचक्षुष्मन्तस्तु **पश्यन्ति** इति। अत्र 'सारत्व-शुचित्वादिगुणान्वितं शुभमेव विषयं भुङ्क्ते' इत्यनेन 'दुष्टभोगोऽपि स्यात्' इति शङ्का, 'विमूढा नानुपश्यन्ति' इत्यनेन विमूढत्वम् अनुपलम्भे कारणम्, न तदभावोऽनुपलम्भे कारणमिति सिद्धया 'तर्हि किमित्यसौ न दृश्यते' इति शङ्का च परिहृता बोद्धव्या॥ १०॥

ज्ञानचक्षुष्ट्वव्यतिरिक्तप्रयत्नादिकारणेन उपलम्भः किं न स्यात् ? इत्यत उच्यते- **यतन्त इति ॥** यतमानाः= श्रवणादिलक्षणप्रयत्नं कुर्वाणा अपि परोक्षनिश्चयरूपज्ञानं प्राप्यैव **योगिनो** भवन्ति। चित्तनिरोधलक्षणसमाधिशालिन एव **आत्मनि** मनसि **अवस्थितमेनम्** शुभभोक्तृत्वादिधर्मविशिष्टं भगवन्तं **पश्यन्ति** साक्षात्कुर्वन्ति । **अकृतात्मानः** अशुद्धबुद्धयस्तु यतमाना अपि **अचेतसः** असंज्ञानाः= अप्राप्तपरोक्षनिश्चयाः **नैनं पश्यन्ति।**

'न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षाद् वरीयसीरपि वाचः समासन्।' (भाग. ५.११.३)
'मौनव्रतश्रुततपोऽध्ययनस्वधर्मव्याख्यारहोजपसमाधय आपवर्ग्याः।
प्रायः परं पुरुषतत्त्वजितेन्द्रियाणां वार्ता भवन्त्युत न वाऽत्र तु डाम्भिकानाम्॥'
इत्यादिवचनादिति॥ ११॥

भगवद्गीता

**यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।**
**यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२ ॥**

---

१. अपरोक्षनिश्चयाख्यचक्षुष्मन्तस्तु (पा.)

भाष्यम्

पूर्वोक्तमेव ज्ञानं प्रपञ्चयति – **यदादित्यगतमित्यादिना** ॥१२॥

प्रमेयदीपिका

ननु 'न तद्भासयते' (१५.६) इत्यादिना स्वरूपं कथितम् । तत् किम् उत्तरेण ? इत्यत आह– **पूर्वोक्तमेवेति** ॥ 'अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि' (१५.२) इति यत् सर्वान्तर्यामिस्वरूपं विज्ञानम् उक्तम्, यच्च ऊर्ध्वशब्देन सर्वोत्तमत्वं तद् अध्यायशेषेण प्रपञ्चयतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

भावदीपिका

**स्वरूपमिति** ॥ विज्ञानशब्दवाच्यभगवत्स्वरूपमित्यर्थः ॥ १२ ॥

भावरत्नकोशः

'यदादित्यगतम्' (१५.१२) इत्यादिना 'द्वाविमौ पुरुषौ' (१५.१६) इत्यादिना च वक्ष्यमाणयोः सर्वान्तर्यामित्व-सर्वोत्तमत्वयोः पूर्वाध्यायेऽनुक्तत्वात् कथं 'पूर्वोक्तमेव' इति भाषणम् ? कथं च 'संसारस्वरूप-तदत्ययोपाय-विज्ञानान्युच्यन्ते'[१] इति प्रतिज्ञातविज्ञानस्याप्रदर्शनम् ? इत्यत आह- **अधश्चे-त्यादिना** ॥ **विज्ञानं** विज्ञातव्यं भगवन्माहात्म्यम् । 'ऊर्ध्व उत्तमः सर्वतः'[२] इति भाषितत्वादाह- **सर्वोत्तमत्वमिति** ॥ 'अध्यायशेषेण' इत्यत्र 'यदादित्य-गतम्' इत्यादिचतुःश्लोक्या सर्वान्तर्यामित्वप्रपञ्चनम्, 'द्वाविमौ' इत्यादित्रिश्लोक्या सर्वोत्तमत्वप्रपञ्चनम्, तदुत्तरश्लोकद्वयस्यापि तत्फलकथनरूपस्य तच्छेषत्वम् इति विवेक्तव्यम् ॥ १२ ॥

१. गी.भा. १५.१ २. गी.भा. १५.१

भगवद्गीता

**गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ।। १३ ।।**

भाष्यम्

**गां** भूमिम् ।। १३ ।।

प्रमेयदीपिका

[१]धेनोः आवेशो न भूतधारणे कारणम् ? इत्यत आह– **गामिति** ।। १३ ।।

भावदीपिका

'गामाविश्य' इत्यत्र गोशब्दो धेनुवाचीत्याशयेनाह- **धेनोरिति** ।। १३ ।।

भगवद्गीता

**अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ।। १४ ।।**

**सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो
मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृद् वेदविदेव चाहम् ।। १५ ।।**

---

१. धेनोरावेशेन भूतधारणं किं कारणम् (पा.)

भाष्यम्

**वेदनिर्णयात्मिका मीमांसा= वेदान्तः । तथा च सामवेदे प्राचीनशाला(ल)श्रुतिः –**

**'स वेदान्तकृत् स कालक इति । स ह्येव युक्तिसूत्रकृत् स कालकः' इति ।। १५ ।।**

प्रमेयदीपिका

'' 'वेदान्तकृत्' इत्युपनिषदां कर्ता'' इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह– **वेदेति** ।। वेदः= वेदार्थः, तस्यान्तः= निर्णयः, तदात्मिका । तादर्थ्यात् ताच्छब्द्यम् । **मीमांसा** ब्राह्मी । 'तस्याः कर्ता' इति शेषः । कुत एतत्? इत्यत आह– **तथा चेति** ।। **युक्तिसूत्रकृत्** वेदार्थनिर्णयार्थ-युक्तिसूचकवाक्यकृत् । **स 'कालकः इति द्वितीयेन**[१] कलधातोः ज्ञानाद्यर्थतया प्रसिद्धत्वात् निगदव्याख्यानमेतद् इत्याचष्टे[२] ।। १५ ।।

भावदीपिका

'मीमांसा मेयशोधनम्' इत्युक्तत्वेन वेदरूपशब्दनिर्णयात्मकत्वाभावादाह- **वेदो वेदार्थ इति** ॥ 'मीमांसा त्रिविधा ज्ञेया ब्राह्मी दैवी च कार्मिकी'[३] इति वचनेन मीमांसायास्त्रैविध्याद् अत्र कर्ममीमांसादिग्रहणे तस्या जैमिन्यादिकृतत्वेन व्यासकृतत्वाभावादाह- **ब्राह्मीति** ॥ **कर्तेति** ॥ 'व्यासरूपेण' इति शेषः । 'स एव व्यासरूपेण वेदान्तकृदुदाहृतः'[४] इति तात्पर्योक्तेरिति ध्येयम् । **निगदेति** ॥ निगदनम्= उच्चारणमेव, तद्व्याख्यानमित्यर्थः । तथा च 'कल ज्ञाने' इत्यादि-

---

१. कालः (पा.)

२. 'इत्याचष्टे' इत्यनेनान्वयः । (भा.दी.-राघ.)

३. नारदीये गी.ता.नि. २.३९ ४. गी.ता.नि. १५.१५

धातोर्ज्ञातृत्वादिना कालः, स्वार्थे कः। तथा च 'काल एव कालकः' इति स्पष्टमिति द्रष्टव्यम्॥ १५॥

## भावरत्नकोशः

'अयं वेदः' इति निर्णये, 'अयम् ऋग्वेदः', 'अयं यजुर्वेदः' इत्यादिनिर्णये वा न मीमांसोपयोगः ? इत्यतो भाष्यगतवेदशब्दविवक्षितार्थमाह- **वेदो वेदार्थ इति**॥ 'अन्तोऽस्त्री निश्चये नाशे'[१] इत्यभिधानाद् 'उभयोरपि दृष्टोऽन्तः' (२.१६) इत्यत्र 'अन्तो निर्णय' इति भाषणाच्चाह- **अन्तो निर्णय इति**॥ मीमांसाया वेदार्थनिर्णयरूपत्वाभावादाह- **तादर्थ्यादिति**॥ निर्णयप्रयोजनकत्वात् निर्णयशब्दार्थत्वमित्यर्थः। मुख्यो वेदार्थो हि भगवान्, तन्निर्णयात्मकत्वं च न कर्ममीमांसादेः, इत्यतोऽत्र मीमांसाशब्दविवक्षितार्थमाह- **ब्रह्मेति**॥ '**तस्याः मीमांसायाः कर्ता**' इति वदन् मीमांसा वेदान्तः, तस्याः कर्ता 'वेदान्तकृत्' इति भाष्यशेषो निरूपणीय इत्यभिसन्धत्ते। 'युक्तिसूत्रकृत्' इत्यत्र 'युक्तीनां सूत्राणां कर्ता' इति प्रतीतिनिरासायार्थमाह- **वेदार्थेति**॥ युक्तिसूचकं च वाक्यं ब्रह्म-मीमांसैव। तस्या एव 'आकाशस्तल्लिङ्गात्'[२] इत्यादिसूत्ररूपाया आकाशादि-शब्दानां वेदमुख्यार्थभगवद्ग्रहणे परोवरीयस्त्वादियुक्तिसूचकवाक्यत्वादिति भावः। व्यासस्य ब्रह्मसूत्रकर्तृत्वाद् 'अहं कर्ता' इति कथं गीताचार्य उपदिशति ? इति शङ्का 'स एव व्यासरूपेण वेदान्तकृदुदाहृतः' इति प्रमाणोदाहरणेनोत्तर-प्रस्थाने[३] परिहृता।

ननु वेदान्तकृच्छब्द इव कालकशब्दोऽपि श्रुतावुपात्तः किमिति न व्याख्यातः? पुनरुक्तश्च ? इत्यतः तदभिप्रायमाह- **स कालक इति द्वितीयेनेति**॥ पुनरनुवादेनेत्यर्थः। 'कलधातोः' इति वदन् कलधातुः पचाद्यजन्तः। कलयति=

---

१. विश्वकोशः। २. ब्र.सू. १.१.२२

३. गी.ता.नि. १५.१५

जानातीति कलः, स एव प्रज्ञादित्वात् कालः, स एव कालकः, स्वार्थे कः[१], 'ज्ञाता' इत्यर्थ[२] इत्यभिसन्धत्ते । 'ज्ञानाद्यर्थत्वात्' इत्यत्रादिशब्दार्थः- 'कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धः' (११.३२) इत्यत्र भाष्य एव स्फुटः। भावप्रदीपिकायां तु - '[३]कालकोऽज्ञानहारी' इति व्याख्यातम् । निगदव्याख्यानम् निगदः पाठः, स एव व्याख्यानम्= अर्थकथनं यस्य तत् तथा। एतत् कालकपदमित्यर्थः ॥ १५ ॥

भगवद्गीता

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥

यस्मात् क्षरमतीतोऽहम् अक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद् भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

---

१. कन् (पा.)

२. 'कल- ज्ञाने' इति धातोः कालपदेन कालनियामकः सर्वज्ञो विष्णुरुच्यते। (म.भा.लक्षालङ्कारः १.२७३)

३. कालको ज्ञानहारी (प्रभ.), 'कालकः=ज्ञानहारी' इति कश्चित्। प्रामादिकः पाठः।

इति गुह्यतमं शास्त्रम् इदमुक्तं मयाऽनघ ।
एतद् [1]बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत
।। २० ।।

**।। ओं तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुराणपुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।।**

भाष्यम्

क्षरभूतानि ब्रह्मादीनि । **कूटस्थः** प्रकृतिः । तथा च शार्कराक्षश्रुतिः–

'प्रजापतिप्रमुखाः सर्वजीवाः क्षरोऽक्षरः पुरुषो वै प्रधानम् ।
तदुत्तमं चान्यमुदाहरन्ति जालाजालं मातरिश्वानमेकम् ।।'
इति ।।

**।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये पञ्चदशोऽध्यायः ।। १५ ।।**

प्रमेयदीपिका

'क्षराक्षरशब्दौ जडजीवार्थौ' इत्यपव्याख्याननिरासार्थमाह – **क्षरेति** ।। भूतग्रहणं युक्तिसूचनार्थम् । नहि जडमात्रे भूतशब्दो रूढः ; किन्तु जीवेष्वपि । पुरुषशब्दस्य चैतद् उपलक्षणम् । **प्रकृतिः** चेतना । 'अक्षरः' इति वक्तव्ये 'कूटस्थः' इति वचनमपि युक्तिसूचनार्थमेव । न हि जीवानां कूटस्थत्वमस्ति । सुखादिमत्त्वेन विकारित्वात् । श्रुतिसम्मत्या चायमेवार्थ इत्याह– **तथा चेति** ।। 'क्षरः' इत्यनुवादेन 'प्रजापति...'

---
१. बुद्ध्वा= परोक्षतो ज्ञात्वा, बुद्धिमान्= अपरोक्षज्ञानवानित्यर्थः ।

इत्यादि व्याख्यानम् । अन्यं परमात्मानम् । क्षरान्तर्भूतोऽपि मातरिश्वा विवक्षाविशेषेण अक्षरोऽपि भवतीत्युच्यते– जालेति ।। जालं संसारबन्धः, सोऽस्यास्तीति जालः । 'अर्शआदिभ्योऽच्'[१] । तद्रहितश्चाजालः । [२]अभिमानाभावात् ।।१६-२० ।।

## ।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां पञ्चदशोऽध्यायः ।।

## भावदीपिका

**युक्तीति** ।। क्षरशब्दार्थतया सर्वजडग्रहणे बाधिकायाः, जीवमात्रग्रहणं साधिकायाः युक्तेः सूचनार्थमित्यर्थः । तदेव दर्शयति - **न हीति** ।। आकाशादि-भूतपञ्चक एव रूढः, न सर्वजडेषु । अतः क्षरशब्देन [३]जडमात्रग्रहणमयुक्त-मित्यर्थः । **किन्त्विति** ।। 'सर्वेषु' इति शेषः । [४]यद्वा **जडमात्रे** केवलजड एव रूढो न, किन्तु जीवेष्वपि । अतो जीवा एव ग्राह्या इत्याशयः । तथात्वे विनिगमनाभावः ? इत्यतो निरवकाशज्ञापकमाह - **पुरुषशब्दस्य चेति** ।। जीवग्रहणे साधकस्य, जडग्रहणे बाधकस्येत्यर्थः । अत्र 'द्वाविमौ पुरुषौ' इति प्रक्रान्त-पुरुषप्रभेदस्यैवोच्यमानत्वेन क्षरशब्देन जडग्रहणे तत्र चेतनत्वापरपर्याय-पुरुषत्वायोगात्, जीवेषु तत्सम्भवात् क्षरशब्देन जीवा एव ग्राह्याः, न जडमिति भावः ।

---

१. पा.सू. ५.२.२७

२. एतेन - 'मातरिश्वानमेकम् अक्षरमुदाहरन्ति' इति योजना सूचिता । (भा.दी.-राघ.)

३. 'मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे' इति कोशात् प्रथमोपात्तमर्थमादाय इदं व्याख्यानम् । (बे.पा.टि)

४. द्वितीयोपात्तमर्थमादायेदम् इति ज्ञेयम् ।

**युक्तीति** ।। प्रकृतिग्रहणे साधिकायाः, जीवग्रहणे बाधिकायाश्च युक्तेः सूचनार्थमित्यर्थः । तत्कथम् ? इत्यत आह - **न हीति** ।। **कूटस्थत्वं निर्विकारत्वम्** । **विकारित्वादिति** ।। उच्चनीचतादिविकारित्वादित्यर्थः । प्रकृतेस्तु [1]नित्याभिव्यक्तसुखवत्त्वेन अस्त्येव कूटस्थत्वमिति भावः । [2]अत्र 'सर्वजीवाः' इत्यनुवादेन 'क्षरः' इति व्याख्यानमिति प्रतीयते । तदसङ्गतम् ? क्षरशब्दस्यैव व्याख्येयत्वाद्, एकवचनायोगश्च ? इत्यत आह- **क्षर इतीति** ।। एकवचनं तु 'वेदाः प्रमाणम्' इतिवत्[3] युज्यत इति भावः । **अर्शआदिभ्य इति** ।। तथा च जालशब्दस्यापि अर्शआदिगणस्थत्वेन तस्मात् मत्वर्थीयाच्प्रत्यये चकारलोपे, भस्य लकारस्थस्याकारस्य लोपे, प्रत्ययाकारसम्बन्धे च सति 'जाल' इति भवतीति द्रष्टव्यम् । नन्वधुनाऽपि मातरिश्वनो लिङ्गदेहवत्त्वेन संसारबन्धवत्त्वात् कथं तद्राहित्यरूपाजालत्वम् ? इत्यत आह- **अभिमानाभावादिति** ।। 'ब्रह्मा निरभिमानित्वात् शरीर्यप्यशरीरवान्'[4] इति वचनात् ; मातरिश्वनोऽपि भाविब्रह्मत्वादिति भावः ।। १६-२० ।।

इति यदुपतिवरगीताभाष्यटीकासुयुक्ता-
शयमतिर्ललिताभिर्गीर्भिरावेदयित्री ।
सुललितविवृतिर्या वृष्णिराट्छात्रचीर्णा
दशम अगमदध्यायोऽन्तमस्याः सपञ्चः ।।

**इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचितायां श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यटीकाविवृतौ भाष्यदीपिकाख्यायां पञ्चदशोऽध्यायः ।।**

---

१. नित्याभिव्यक्तसुखवत्त्वे नास्त्येव कूटस्थत्वमिति भावः । (वे.)

२. भाष्योपात्तश्रुती ।

३. 'सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः' (अभिज्ञानशाकुन्तलम्, श्लो. १.२३)

४. भाग.ता. ११.७.१७

भावरत्नकोशः

**इत्यपव्याख्यानेति** ॥ तथा च **शङ्करः** 'क्षरतीति क्षरः= विनाशी पुरुषः, समस्तं विकारि जडजातम्। न कदाचित् क्षरतीत्यक्षरः पुरुषः संसारी जन्तुः' इति। 'युक्तिसूचनार्थम्' इत्यत्र क्षरशब्दस्य जडार्थत्वे बाधिका, जीवार्थत्वे साधिका च या युक्तिः तत्सूचनार्थम् इत्युक्तयुक्तिमेवाह- **न हि जडमात्र इति** ॥ 'मात्रे' इति वदन् पञ्चभूतेषु भूतशब्दवृत्तिमङ्गीकरोति। **रूढ इति** ॥ तथा च जडग्रहणे रूढिबाधः, जीवग्रहणे रूढिस्वीकार एव युक्तिरिति भावः। **किन्तु जीवेष्विति** ॥ 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते'[१], 'एतस्यैवानन्दस्य अन्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति'[२], 'तं भूतान्यभ्यक्रोशन्'[३] इत्यादाविवेति भावः। न केवलं भूतपदरूढिबाधात् न जडं क्षरपदार्थः, किन्तु 'द्वाविमौ पुरुषौ' इत्युपात्तपुरुषपदप्रयोगाच्च इति युक्त्याऽपीति भावेन तां युक्तिमाह- **पुरुषशब्दस्य चेति** ॥ एतद् भूतग्रहणम्।

जडप्रकृतेर्विकारितया कूटस्थत्वायोगादाह- **प्रकृतिश्चेतनेति** ॥ 'क्षरो भूतानि' इतिवत् 'अक्षरः प्रकृतिः' इति भाषणीयेऽपि ; एवमुक्तेः प्रयोजनमाह- **अक्षर इतीति** ॥ तामेव युक्तिं दर्शयति- **न हीति** ॥ **विकारित्वात्** उच्चनीचतालक्षणविकारवत्त्वात्। अनेन भाष्ये कूटस्थशब्दो निर्विकारार्थकः, पुरुषशब्दापेक्षया च पुंलिङ्गम् इति भावितं भवति। क्षरशब्दस्यैवात्र गीतागतस्य व्याख्यातव्यत्वाद् भाष्यं व्यत्यस्य योज्यमित्याह- **क्षर इतीति** ॥ 'प्रधानम्' इति श्रौतपदस्य चेतनप्रकृतिरर्थः। 'परमात्मेत्युदाहृतः' इति गीतानुसारेणान्यपदार्थमाह- **अन्यं परमात्मानमिति** ॥ क्षरान्तर्भूतोऽपि क्षरपदार्थोऽपि। **विवक्षाविशेषेण** सत्यपि संसारे तत्राभिमानाभावेन विकारित्वाभावलक्षणकूटस्थत्वविवक्षाविशेषेण। **अच्** मत्वर्थीय इति भावः। **अभिमानाभावादिति** ॥ 'ब्रह्मा निरभिमानित्वात्

---

१. तै.उ. ३.१ २. बृ. ४.३.३२

३. कृष्ण.यजुर्. का.२, प्र.५, अनु.१

शरीर्यप्यशरीरवान्। तदप्यनभिमानतः'[१] इत्यादिशास्त्राद् 'वायुर्हि ब्रह्मतामेति तस्माद् ब्रह्मैव स स्मृतः'[२] इति वचनाद् ब्रह्मशब्दो वाय्वर्थक इति, तस्य संसाराभिमानाभावाद् अजालशब्दितसंसाराभाववचनं युक्तमित्यर्थः। अनेन 'जालश्चासौ अजालश्च' इति [३]बहुलग्रहणाद् विशेषणयोरपि समास इति विभावितं भवति। 'जननमरणसहितं च तद्रहितं च जालाजालम्' इति **भावप्रदीपिका**[४] ॥ १६ ॥

**गीताक्षरार्थस्तु** - 'अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि' (१५.२) इति यत् सर्वान्तर्यामित्वरूपं विज्ञानशब्दितं भगवन्माहात्म्यमुक्तम्, तत्प्रपञ्च्यते- **यदादित्यगतम् इत्यादिचतुःश्लोक्या** ॥ तेजः प्रकाशनशक्तिः **जगद् भासयते** प्रकाशयति **यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो मामकं** मदीयम्, यद् आदित्यादौ मत्सन्निध्यायत्तं तेजः तत् **मामकं** मदधीनं **विद्धि** जानीहि॥ १२॥

किञ्च **गां** भूमिम् **आविश्य भूतानि** सशरीरान् जीवान् **ओजसा** बलेन स्वसामर्थ्येन **धारयामि**। किञ्चाहमेव **रसात्मकः** अमृतरसम् आददानः, रस-स्वामी वा **सोमः** [५]सौम्यत्वात् सोमनामकः, चन्द्रगतत्वाच्च सोमशब्दवाच्यो भूत्वा **सर्वा ओषधीः** व्रीहियवाद्याः **पुष्णामि** पुष्टिमतीः स्वादुमतीश्च करोमि॥१३॥

किञ्चाहम् उपजीव्यतया विश्वनरसम्बन्धी **वैश्वानरः** जाठरजातवेदा **भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः** देहे प्रविष्टः सन् प्राणापानाभ्यां मुख्यप्राणरूपाभ्यां समायुक्तः= सहितः, 'भक्ष्यम्, भोज्यम्, लेह्यम्, चोष्यं च' इति **चतुर्विधमन्नं** प्राणिभिर्भुक्तं **पचामि** पक्त्वा देहाद्युपचयकारणं करोमि। [६]यत्र यद् दन्तैरवखण्ड्य

१. भाग.ता. ११.७.१७ २. म.भा.ता.नि. २.१४९.

३. 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' (पा.सू. २.१.५७) इति सूत्रं।

४. जननमरणरहितं जालाजालम् (पा.)

५. सौम्यत्वात् सोमनामाऽसौ सोममण्डलगः सदा। (गी.ता.नि. १५.१३)

६. इतः परं श्रीधरीयवाक्यानुवादः।

भक्ष्यते अपूपादि तद् भक्ष्यम् । यत्तु केवलं जिह्वया विलोड्य निगीर्यते पायसादि तद् भोज्यम्[१] । यत्तु जिह्वायां निक्षिप्य रसास्वादनेन निगीर्यते द्रवीभूतं गुडादि तल्लेह्यम् । यत्तु दंष्ट्रादिभिर्निष्पीड्य रसांशं निगीर्य अवशिष्टं त्यज्यते इक्षुखण्डादि [२]तच्चोष्यमिति चतुर्विधमन्नं विवेचयन्ति ॥ १४ ॥

किञ्च **सर्वस्य** प्राणिजातस्य **हृदि** अन्तर्यामितया **सन्निविष्टः** अस्मि । **मत्तः** 'पञ्चम्यास्तसिल्'[३], मत् एव **स्मृतिः** पूर्वानुभूतार्थविषया प्रतीतिः **ज्ञानम्** अनुभवः, स्मृतिज्ञानयोः **अपोहनम्** अपगमनं प्रमोषश्च भवति । अपोहनं= विपरीतप्रत्यय इत्यपि **आहुः । सर्वैर्वेदैरहमेव** परममुख्यया वृत्त्या **वेद्यो** ज्ञातव्यः । **वेदान्तकृद्** वेदस्य अन्तो वेदान्तः, करोतीति कृत्, वेदान्तस्य कृत् वेदान्तकृद् इत्यत्र वेदशब्देन वेदार्थो गृह्यते । अन्तशब्देन निर्णयवचनेन निर्णायकग्रन्थः, तादर्थ्यात् ताच्छब्द्यम् । तथा च वेदार्थनिर्णायकमीमांसा वेदान्तशब्दार्थः, तस्याः कर्ता व्यासरूपेणाहमेवेति स तथोच्यते । **वेदवित्** वेदार्थस्य वेदिता च **अहमेव** मुख्यः[४] ॥ १५ ॥

एवं सर्वान्तर्यामित्वं प्रपञ्च्य यद् 'ऊर्ध्वमूलम्' इत्यत्र ऊर्ध्वशब्देन सर्वोत्तमत्व-मुक्तम्, तद् अध्यायशेषेण प्रपञ्च्यते- **द्वाविमौ पुरुषावित्यादिना** ॥ '**इमौ**' इति प्रमाणसिद्धया सूच्यते । **पुरुषौ** चेतनौ, एवशब्दस्य '**द्वावेव**' इति सम्बन्धः । तद्घटनाय परमपुरुषं व्यावर्तयितुम्- '**लोके**' इत्युक्तम् । चशब्दौ परस्परसमुच्चये ।

---

१. यत्तु अनतिकाठिन्याद् अतिप्रयत्नवत्खण्डानपेक्षं चर्वयित्वैव निगीर्यते तद् भोज्यम् । (कृ.)

२. यस्य ओष्ठदशनरसनादिभिः निष्पीडितस्य सफूत्कारेण मुखमारुतेन रसो निष्पीयते तच्चोष्यम् । (कृ.)

३. पा.सू. ५.३.७, पञ्चम्यन्तेभ्यः किं-सर्वनाम-बहुभ्यः तसिल्प्रत्ययो भवति । कुतः, यतः, ततः, बहुत इत्याद्युदाहरणम् ।

४. मुख्यतः (पा.)

कौ तौ पुरुषौ ? इत्यत उच्यते- **क्षर इति ॥ सर्वाणि भूतानि** ब्रह्म-शिव-सुराद्या जीवाः शरीरक्षरणात् **क्षरः** पुरुषः[१], **कूटस्थः** पुरुषोऽक्षरदेहत्वात् महालक्ष्मीः। तदनेन उत्तमपुरुषनिरूपणस्यापेक्षितं पुरुषनिरूपणं कृतम्॥ १६॥

ततः किम् ? इत्यतः- **उत्तमः पुरुष इति ॥ अन्यः** क्षराक्षराभ्याम्, न त्वनयोरेवैकः पुरुषोत्तमः कल्प्यत इति भावः। अस्योत्तमपुरुषत्वे श्रुत्यादि-सम्मतिरुच्यते- **परमात्मेत्युदाहृत इति ॥** आत्मशब्दोऽत्र चेतनपर्यायः। **उदाहृतः** 'प्रजापतिप्रमुखाः सर्वजीवाः क्षरोऽक्षरः पुरुषो वै प्रधानम्। तदुत्तमं चान्यमुदाहरन्ति' इत्यादिश्रुतौ[२],

'ब्रह्मशेषसुपर्णेशशक्रसूर्यगुहादयः।
सर्वे क्षरा अक्षरा तु श्रीरेका तत्परो हरिः॥'

इत्यादिस्मृतौ[३] च। युक्तिमाह- **यो लोकत्रयमिति ॥** यो हि यस्य भर्ता स तस्मादुत्तमो युक्तः। आविष्टस्य तन्नाशे नाशप्रसङ्गः ? इत्यत उक्तम्- **अव्यय इति ॥** कथम् ? ऐश्वर्यादित्युच्यते- **ईश्वर इति ॥** १७॥

स कः ? इत्यतोऽहमेवेति सप्रमाणकमुच्यते- **यस्मादिति ॥** 'क्षरं चातीतः' इति चशब्दान्वयः। क्षराच्चोत्तम इत्यर्थः। लोकशब्देन पौरुषेयागम उच्यते। **प्रथितः** प्रख्यातः॥ १८॥

एवं प्रतिपादिते क्षराक्षरोत्तमत्वे तात्पर्यद्योतनाय वेदितुः फलमुच्यते- **यो मामेवमिति ॥** 'एवम्' इत्यस्य व्यावृत्तिनिरासः- **असम्मूढ इति ॥** न पुनरश्वकर्णादिशब्दवत् संज्ञामात्रत्वेनेत्यर्थः। **स सर्ववित्** अस्यैव सर्वशास्त्रार्थत्वात् सर्वशास्त्रार्थस्य वेदिता। **सर्वभावेन** सर्वप्रकारेण॥ १९॥

---

१. क्षराः पुरुषाः (पा.)

२. शार्कराक्षश्रुतौ।

३. स्कान्दे, वि.त.नि. द्वितीयपरिच्छेदे उदाहृतम्।

एतच्च यस्मै कस्मैचित् न वाच्यमिति भावेनोच्यते- **इति गुह्यतममिति ॥ शास्त्रमिति ॥** शास्त्रार्थः 'स सर्ववित्' इत्याद्युक्तम् । ततः किम् ? इत्यत उच्यते- **एतद्बुद्ध्वेति ॥ बुद्धिमान्** अपरोक्षज्ञानी । **कृतकृत्यः** मुक्त इति मायावाद-खण्डनटीकोक्तः ।

आर्यस्वान्ताम्भोजहंसायमानौ संसाराम्भोराशिनावौ समानौ ।
भूयास्तां तौ भूतये भूरिमानौ वेदव्यासानन्दतीर्थाभिधानौ ॥
भूरिमनीषागमचितकरणान् श्रीजयतीर्थव्रतिकृतिशरणान् ।
सन्ततमीडे सुचरितवरणान् वेङ्कटनारायणगुरुचरणान् ॥
नमस्ते नमस्ते नमस्ते दयालो नमस्ते नमस्ते नमः श्रीनृसिंह ।
नमस्ते नमस्ते नमस्ते मुरारे नमस्ते नमस्ते नमो व्यास राम ॥

॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्सूरीन्द्रतीर्थपूज्यपाद-
शिष्यसुमतीन्द्रतीर्थविरचितायां प्रमेयदीपिकाव्याख्यायां
भावरत्नकोशसमाख्यायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥

# ।। अथ षोडशोऽध्यायः ।।

## भगवद्गीता

श्रीभगवानुवाच –

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ।। १ ।।

## भाष्यम्

।। हरिः ओम् ।। [१]पुमर्थसाधनविरोधीन्यनेनाध्यायेन दर्शयति । **तपः** ब्रह्मचर्यादि । 'ब्रह्मचर्यादिकं तपः' इति ह्यभिधानम्[२] ।।१।।

## प्रमेयदीपिका

।। हरिः ओम् ।। [३]अध्यायार्थं दर्शयति– **पुमर्थेति** ।। यद्यपि पूर्वयोरध्याययोः साधनप्रतिपादन एव तात्पर्यम् । तथाऽपि तन्न प्रपञ्चितम्[४] । किं नाम ; बन्धस्वरूपम्[५] । साधनमनुतिष्ठता च तद्विरोधिनां त्यागोऽवश्यं करणीयः । पूर्वाध्याये च 'निर्मान...' (१५.५) इत्यादिना पुमर्थयोर्ज्ञान-मोक्षयोः साधनम्, 'यतन्तोऽप्यकृतात्मानः' (१५.११) इत्यादिना तद्विरोधि च सङ्क्षेपेणोक्तम् । तदुभयमिदानीं[६] प्रपञ्चनीयम् । [७]सुरासुरलक्षणं

---

१. 'पुमर्थसाधनानि च विरोधीनि च' इति द्वन्द्वः ।
२. इत्यभिधानात् (पा.)   ३. अध्यायप्रतिपाद्यम् (पा.)
४. 'निर्मान...' इत्यादिना, 'यतन्तोऽपि' इत्यादिना च साधन-तद्विरोधिनोरुक्तत्वात् 'नोक्तम्' इत्यनुक्त्वा 'तन्न प्रपञ्चितम्' इत्याहेति बोध्यम् । (कृ.)
५. 'प्रपञ्चितम्' इत्यनुषङ्गः (भा.दी.-राघ.)   ६. अवसरप्राप्तावित्यर्थः (कृ.)
७. देवासुरलक्षणम् (भा.र.को.सम्मतः पाठः)

च तथेति तद् **अनेनाध्यायेन दर्शयति** इत्यर्थः । 'तपो वक्ष्यमाणलक्षणम्[१]' इति **कश्चित्** । तदसत् । 'देवद्विज' (१७.१४) इत्यादिनोक्तस्यात्र ग्रहणे शौचादेरपि तपोग्रहणेन गृहीतत्वात् पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । अतो वक्ष्यमाणान्तर्गतं यद् अत्र पृथगुच्यते तद्व्यतिरिक्तमेव । तच्च [२]प्रधानस्यैवोपलक्षणत्वोपपत्तेर्नोपवासादीति भावेन सप्रमाणकमाह– **तप इति** ।। १ ।।

## भावदीपिका

प्रणम्य यादवाचार्यगुरूणां पदपङ्कजे ।।
क्रियते (करोमि) षोडशाध्यायटीका (कां) भावप्रदीपिका (काम्) ।। १ ।।

नन्वत्राध्याये 'अभयम्...' (१६.१) 'दम्भो दर्पः' (१६.४) इत्यादिना सुरासुरलक्षणमेवोच्यते । अत एवोक्तं तात्पर्ये- 'देवासुरलक्षणम्' इति । तथा चात्र 'पुमर्थसाधनविरोधीनि अनेनाध्यायेन दर्शयति' इति कथम् अध्यायप्रतिपाद्यमुच्यते ? पुमर्थसाधनविरोधिनां निरूपणस्यात्रादर्शनात्, इत्यतोऽनया वाचोभङ्ग्याऽर्थात् सुरासुरलक्षणमेवोच्यत इत्यभिप्रेत्याह- **यद्यपीत्यादिना** ।। **साधनेति** ।। पुमर्थसाधनेत्यर्थः । तथा च ताभ्यां गतार्थतेति भावः । **तद्विरोधिनाम्** पुमर्थविरोधिनाम् । **ज्ञानमोक्षयोरिति** ।। ज्ञानस्याप्यवान्तरपुरुषार्थत्वादिति भावः । **तथेति** ।। अभयादिदेवलक्षणस्य पुमर्थसाधनत्वात्, दम्भाद्यसुरलक्षणस्य पुमर्थविरोधित्वात्, पुमर्थसाधनादिनिरूपणेन देवासुरलक्षणमेवोच्यत इति भावः । **देवद्विजेत्यादिनेति** ।।

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ।। (१७.१४)

---

१. वक्ष्यमाणमिति (प.) २. ब्रह्मचर्यादेः

इत्यादिनोत्तरत्रोक्तस्येत्यर्थः । **शौचादेरपीति** ॥ 'शौचमार्जवम्' इति तत्रोक्तशौचादेरपि 'स्वाध्यायस्तप आर्जवम्' इत्यत्रत्यतपोग्रहणेनैव गृहीतत्वाद्, "धृतिः शौचमद्रोहः' (१६.३) इत्यत्रापि शौचादेः पृथगुक्तत्वात् पुनरुक्तिः स्यादित्यर्थः । **वक्ष्यमाणेति** ॥ वक्ष्यमाणतपोऽन्तर्गतमित्यर्थः । **यदिति** ॥ शौचार्जवादीत्यर्थः । **अत्र** 'अभयम्' इत्यादौ । **तद्व्यतिरिक्तमेव** तपःशब्देनात्र ग्राह्यमित्यर्थः । ननु वक्ष्यमाणान्तर्गतं यदत्र पृथगुच्यते तद्व्यतिरिक्तं तपः कायक्लेशरूपोपवासाद्यपि गृहीतमेवेति[२], 'उपवासादि' इत्युक्तावपि आदिपदेन ब्रह्मचर्यादेरपि ग्रहणसम्भवेन विनिगमकाभावाद्, इत्यत आह- **तच्चेति** ॥ तप इत्यर्थः । 'राजाऽसौ गच्छति' इत्यादौ प्रधानेनाप्रधानोपलक्षणदर्शनात्, न तु अप्रधानेन प्रधानस्योपलक्षणम्, अदर्शनादिति भावः । प्रकृते च ब्रह्मचर्याद्यभावे केवलोपवासादेरप्रयोजकत्वाद् ब्रह्मचर्यस्य प्राधान्यमिति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

## भावरत्नकोशः

**[३]अध्यायार्थमिति ॥ उत्तरेषां पञ्चानामध्यायानां प्रतिपाद्यार्थस्य 'साधनं प्राधान्येनोत्तरैरध्यायैर्वक्ति'[४] इति भाषितत्वाद् [५]इदमध्यायावान्तरप्रतिपाद्यम् अर्थमित्यर्थः । ननु 'पुमर्थसाधनविरोधीनि[६] चैतदध्यायप्रतिपाद्यानि' इत्ययुक्तम् ? पुमर्थसाधनानाम् 'निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः' (१५.५) इत्यादिना, पुमर्थविरोधिनां च 'यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः' (१५.११), 'विमूढा नानुपश्यन्ति' (१५.१०) इत्यादिना प्रागेव निरूपितत्वात् किमनेनाध्यायेन निरूपणीयमस्ति ? इत्याक्षिपति- यद्यपीत्यादिना ॥ पूर्वयोः चतुर्दश-पञ्चदशयोः । तात्पर्यमिति ॥ 'साधनं प्राधान्येनोत्तरैः**

---

१. 'धृतिः शौचमार्जवम्' (वे.)
२. तथा पुनरुक्तिरेवेति भावः ।
३. अध्यायप्रतिपाद्यमिति ॥ (पा.)
४. गी.भा. १४.१
५. समस्तपदम्
६. पुमर्थसाधनानि (पा.)

अध्यायैर्वक्ति' इति भाषणादिति भावः । **बन्धस्वरूपम्** अत्ययसाधने जिज्ञासामुत्पादयितुं प्रपञ्चितम् । तर्ह्यावश्यकत्वात् साधनमेव निरूप्यताम् ; किं तद्विरोधिप्रदर्शनेन ? इत्यत आह- **साधनमिति ॥** बन्धात्ययसाधनमित्यर्थः । ततः किम् ? इत्यतः पूर्वाध्यायसङ्गतिं दर्शयन् भाष्यार्थमाह- **पूर्वाध्याये चेति ॥** 'ज्ञानमवान्तरपुरुषार्थः' इति भावेन- 'पुमर्थयोर्ज्ञानमोक्षयोः' इत्युक्तम् । **साधनम्** 'उक्तम्' इत्याकृष्यते । **तद्विरोधीति ॥** पुमर्थविरोध्यशुद्धबुद्धित्वादिकमित्यर्थः । **तदुभयम्** 'पुमर्थसाधनम्', 'तद्विरोधि' चेत्युभयमिति वदन् भाष्ये- 'पुमर्थसाधनानि च तद्विरोधीनि च' इति [1]द्वन्द्वमभिप्रैति ।

ननु तर्हि साधन-तद्विरोधिनी प्रपञ्चनीये ; किं देवासुरलक्षणवचनेन ? इत्यत आह- **देवासुरेति ॥ तथा** देवलक्षणं तत्साधनम् ; असुरलक्षणं तद्विरोधीत्यर्थः । तथा च **भावप्रदीपिका-** 'देवलक्षणानि पुमर्थसाधनानि ; तदितराणि तद्विरोधीनि' इति । **तद्** देवासुरलक्षणम् **दर्शयति** प्रपञ्चयतीत्यर्थः । 'तपो वक्ष्यमाणलक्षणं शारीरादि' इति **शङ्करभाष्ये** दूष्यभागमनुवदति- **तपो वक्ष्यमाणेति ॥** उत्तराध्याये-

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ (१७.१४)

इत्यत्र वक्ष्यमाणेत्यर्थः । **पुनरुक्तिप्रसङ्गादिति ॥** अत्रापि 'तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहः' (१६.३) इति शौचादेरभिधानाद्, उत्तराध्याये तदुक्तौ तपःशब्दार्थस्य पुनरुक्तिप्रसङ्गादिति । **वक्ष्यमाणान्तर्गतम्** 'देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम्' इति वक्ष्यमाणदेवपूजादावन्तर्गतं **यत्** शौचादि **अत्र षोडशे पृथगुच्यते तद्व्यतिरिक्तमेव** तपो वक्तव्यमित्यर्थः । ननु 'तप= सन्तापे' इति हि पठ्यते । सन्तापश्चोपवासादिरूपः कायक्लेशो व्याख्यायत इति न पुनरुक्तिदोषः ? इत्यत

१. तथा च 'साधनानि च विरोधीनि च साधनविरोधीनि ; पुमर्थयोः साधनविरोधीनि पुमर्थसाधनविरोधीनि' इति विग्रहो भाष्येऽभिप्रेतः ।

आह- **तत्त्वेति ॥** तपः । तर्ह्युपवासाद्यसङ्ग्रहापत्तिः ? इत्यत उक्तम्- **उपलक्षणत्वोपपत्तेरिति ॥** विनिगमनाविरहाद् उपवासादेरेवोपलक्षणत्वम् अस्तु ? इत्यत उक्तम्- **प्रधानस्यैवेति ॥** [1]उपवासाद्यपेक्षया प्रधानभूतस्य ब्रह्मचर्यादेरेवेत्यर्थः। 'राजा गच्छति' इत्यादौ प्रधानस्यैवेतरोपलक्षणत्वदर्शनाद् 'अमात्यो गच्छति' इत्यादौ तददर्शनाच्च । आवेदितं च ब्रह्मचर्यस्य प्राधान्यम् 'ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि'[2] इति भगवता सूत्रकारेणेति भावः ॥ १ ॥

## भगवद्गीता

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुत्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥

## भाष्यम्

पैशुनं [3]परोपद्रवनिमित्तदोषाणां राजादेः कथनम् ।

'परोपद्रवहेतूनां दोषाणां पैशुनं वचः ।
राजादेस्तु मदाद्धीतेरदृष्टिर्दर्प उच्यते ॥'

इत्यभिधानात्[4] । लौल्यं= रागः । 'रागो लौल्यं तथा रक्तिः' इत्यभिधानात् । **अचापलं** स्थैर्यम् । 'चपलश्चञ्चलोऽस्थिरः' इत्यभिधानात् ॥ २ ॥

## प्रमेयदीपिका

'पैशुनाभावो अपैशुनम् ; पैशुनं च परस्यापराधवचनम्' इत्यसत् । शिष्यादिदोषानुवादस्य शिक्षार्थस्यापि तत्त्वप्राप्तेः, इत्याशयेनाऽह –

१. उपवासापेक्षया (पा.)
२. ब्र.सू. ३.४.१७
३. परोपद्रवनिमित्तानां दोषाणाम् (पा.)
४. इति ह्यभिधानम् (पा.)

**पैशुनमिति ।।** [1]राजादेः तच्छ्रावणम् । **'परोपद्रवनिमित्त'** इति दोषेषूपचारः । अनेन **'परोपद्रवाय'** इति सूचयति । **वचः** कथनम् । **मदात्** कारणाद् भीतेरदृष्टिः= अनुत्पत्तिरिति यावत् । **भीतेः**= भीतिकारणस्य तथात्वेनादृष्टिरिति वा । बालादीनां भीतेरदर्शनं व्यावर्तयितुं **'मदात्'** इत्युक्तम् । अनेन धात्वर्थोऽप्यनुगतः । एतेनासुरलक्षणं दर्पोऽपि व्याख्यातः । [2]अलोलुत्वाचापलत्वयोर्भेदं क्रमेण सप्रमाणकं दर्शयति – **लौल्यमिति ।।** [3]लोलुत्वपर्यायोऽयमित्यत एवमुक्तम् ।। २ ।।

## भावदीपिका

**तत्त्वप्राप्तेरिति ।।** पैशुनत्वप्राप्तेरित्यर्थः । ननु राजादेर्दोषादिश्रावणमेव परोपद्रवनिमित्तम्, न तु दोष इति 'परोपद्रवनिमित्त' इति कथमवादीत् ? इत्यत आह- **परोपद्रवेति ।।** राजादिश्रावणे दोषेषु चोपद्रवप्रयोजकत्वरूपैकगुणयोगादित्यर्थः । **अनेन** 'परोपद्रवनिमित्त' इति वचनेन । **परोपद्रवायेति ।।** राजादेः कथनमित्यर्थः । ननु भीतिः साक्षिवेद्यत्वेन ज्ञातैकसत्त्वात् कथमदृष्टिः ? इत्यत आह- **अनुत्पत्तिरिति ।। तथात्वेन** भीतिकारणत्वेन । **बालादीनामिति ।।** तथा च तेष्वपि दर्पसद्भावव्यवहारः स्यादिति भावः । **अनेनेति ।।** 'अदृष्टिः' इत्यनेनेत्यर्थः । **धात्वर्थ इति ।।** 'दृप= हर्षविमोहनयोः' इति विमोहनरूपदृप्धात्वर्थ इत्यर्थः । विमोहनशब्देन सम्यग्ज्ञानाभावरूपादृष्टेर्विवक्षितत्वा-

---

१. राजादेः तच्छ्रावणं परोपद्रवनिमित्तम् (पा.)

२. लोलुत्वाचापलत्वयोः (पा.), अलोलत्वाचापलयोर्भेदमिति ।। 'लोलः चपलतृष्णयोः' इत्यमरोक्तेः लोलशब्दस्य चपलशब्दपर्यायचलशब्दसमानार्थत्वात् तद्घटित-अलोलत्वाचापलशब्दयोः अन्यतरवैयर्थ्यप्रसक्तौ अर्थभेदं दर्शयतीत्यर्थः । (कृ.)

३. लोलुपत्वपर्यायः (भा.र.को.सम्मतः पाठः)

दित्याशयः। 'दृप्' अस्मात् घञि, लघूपधगुणे च 'दर्पः' इति रूपं द्रष्टव्यम्। **एतेनेति** ॥ पैशुनस्वरूपकथनायोदाहृताभिधानशेषे दर्पस्वरूपकथनेनेत्यर्थः। **भेदमिति** ॥ चञ्चलस्यैव लोलत्वेन लौल्यचापलयोर्भेदशङ्कायामित्यर्थः। ननु गीतायाम् 'अलोलुत्वम्' इत्युक्ते 'लौल्यम्' इति कथं भाषितम् ? इत्यत आह- **लोलुत्वेति** ॥ एवमुक्तं 'लौल्यम्' इत्युक्तम् ॥ २ ॥

## भावरत्नकोशः

**'अपैशुनम् अपिशुनता। परस्मै परस्न्ध्रप्रकटीकरणं पैशुनम्, तदभावोऽपैशुनम्' इति शङ्करभाष्ये दूष्यभागमनुवदति- पैशुनाभाव इत्यादिना ॥ अपैशुन-शब्दार्थः- पैशुनाभाव इति ॥ इतरस्तु परभाष्यानुवाद इति वा। तत्त्वप्राप्तेः पैशुनत्वप्राप्तेः। ननु 'कथनं नाम वाक्यरचनं वक्तृव्यापारः ; तत्र 'राजादेः' इति षष्ठ्यन्तपदस्य कर्तृसमर्पकत्वं कर्मसमर्पकत्वं वा न सम्भवति ? असाङ्गत्यापत्तेः, इत्याशङ्क्य ; नात्र कथनं वचनमात्रं विवक्षितम् ; किन्नाम राजादिकर्तृक-श्रवणानुकूलप्रेरणात्मकं श्रावणमेव। तत्र च राजादेः श्रवणकर्तृत्वेनान्वयस्याभि-संहितत्वात् [2]श्रोतृत्वसम्बन्धे षष्ठी इति भावेन 'राजादेः कथनम्' इत्यत्र 'कथनम्' इत्यस्य तात्पर्यविषयीभूतार्थं दर्शयति- राजादेस्तच्छ्रावणमिति ॥ परोपद्रव-निमित्तदोषश्रावणम्[3]।**

---

१. ननु कथनं नाम वचनव्यापारः। तत्र 'राजादेः' इति न कर्तरि षष्ठी। राजादिकर्तृकदोषवचनस्य निन्दारूपत्वेन पैशुनत्वाभावात्। नापि कर्मणि। दोषाणां वचनकर्मत्वेन राजादेस्तदभावात्। वचनक्रियाया द्विकर्मकत्वाभावाच्च ; इत्याशङ्क्य, कथनं नाम न वचनमात्रम् ; किन्तु परार्थं वचनम्। तच्च श्रवणानुकूलप्रेरणात्मकं श्रावणमेव। तत्र च राजादेः श्रोतृत्वरूपसम्बन्धेन 'षष्ठी शेषे' (पा.सू.) इति सूत्रेण षष्ठी इति भावेन दोषाणां राजादेः कथनम् इत्यस्य फलितार्थमाह- राजादेस्तच्छ्रावणमिति ॥ (कृ.)

२. श्रोत्रसम्बन्धे (पा.) ३. परोपद्रवनिमित्तदोषश्रवणम् (पा.)

नन्वेवं राजादेः शिष्यादिदोषश्रावणं शिक्षार्थमपि पैशुनं स्यात् ? इत्यत आह- **परोपद्रवेति ॥** उपचारः दोष-तच्छ्रावणयोः परोपद्रवप्रयोजकत्वधर्मसाम्येन परोपद्रवनिमित्तशब्दस्य गौणी वृत्तिरित्यर्थ इति **आहुः** । कथनशब्दस्य दोष-श्रावणतात्पर्यकस्य श्रावणकर्मदोषेषु लक्षणाऽत्रोपचारशब्दार्थ इत्यपि **अपरे** । **भावप्रदीपे** तु- 'राजादेस्तच्छ्रावणं [1]परोपद्रवनिमित्तमिति दोषेषु उपचारः' इति पाठानुसारेण व्याख्यातम् । नन्वेवं शिष्यादिदोषानुवादस्य शिक्षार्थस्यापि पैशुनत्वप्रसङ्ग इति शङ्कितदोषः कथं परिहृतः ? इत्यत आह- **अनेनेति ॥** 'परोपद्रवनिमित्त...[2]' इति भाषणेन । तथा च 'परोपद्रवोद्देश्यकं राजादेः परदोष-श्रावणं पैशुनम्' इति लक्षणं विवक्षितमिति शिष्यादिदोषानुवादे नातिव्याप्तिः । तस्य [3]शिष्यादिशिक्षामात्रपर्यवसायितया उपद्रवोद्देश्यकत्वाभावादिति भावः । ननु प्रमाणे वचो नाम वाक्यम् ; तथा च परोपद्रवहेतूनां दोषाणां राजादेर्वाक्यं पैशुनम् इत्यनन्वितम् ? इत्यतोऽर्थमाह- **वचः कथनमिति ॥** एवं च नानन्वयः, नापि भाष्यविसंवाद इति भावः । **भावप्रदीपिकायां** तु 'स्वाध्यायादेरपि तपस्त्वात् कथं तपसः पृथगुक्तिः ? इत्यत आह- [4]**तप इति ॥** न दोषोद्भावनमात्रं पैशुन-मित्याह- **पैशुनमिति ॥** [5]'राजादेः राजादिकं प्रति वचः' इति व्याख्यातम् ।

'मदात्' इति पञ्चमी[6] भयहेताविति प्रतीतिनिरासायाह- **मदात् कारणा-दिति ॥** 'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्'[7] इति पञ्चमीति भावः । 'ह्रीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एव' इति श्रुतेः भीतेः मनोवृत्तिविशेषस्य साक्षिगोचरस्य ज्ञातैकसत्त्वाद् 'अदृष्टिः' इत्यनुपपन्नम् ? इत्यतोऽदृष्टिशब्दतात्पर्यार्थमाह- **अनुत्पत्तिरिति ॥**

---

१. परोपद्रवनिमित्तेषु (पा.) २. परोपद्रवनिमित्तेन (पा.)
३. 'शिष्यादि' इति पदं नास्ति क्वचित् । ४. गी.भा. १६.१
५. राजादेः वचः - इत्येव पाठः भा.प्र.मुद्रितकोशे (प्रभ.)
६. 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' (पा.सू. १.४.२५) इत्यनेन ।
७. पा.सू. २.३.२५, गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जाड्याद्, जाड्येन वा बद्धः ।

'ञिभी= भये' इत्यतः करणे क्तिनि निष्पन्नो भीतिशब्दो भीतिकारणमाह। 'अदृष्टिरदर्शनमेव' इति सोपस्कारमाह- **भीतेर्भीतिकारणस्येत्यादि** ॥ 'मदात्' इत्यस्य प्रयोजनं दर्शयति - **बालादीनामिति ॥ अनेन** 'मदाद्भीतेरदृष्टिः' इत्यनेन। **धात्वर्थः** 'दृप= हर्षविमोहनयोः' इति धात्वर्थः विमोहनरूप इत्यर्थः। विमोहनम् अत्रादृष्टिरूपमिति भावः। **दर्पः** 'दम्भो दर्पोऽभिमानश्च' (१६.४) इत्यत्रासुरलक्षणतया वक्ष्यमाणः 'मदाद्भीतेरदृष्टिः' इति **व्याख्यातः**। अलोलुत्व-शब्दे व्याख्यातव्ये गीतायामविद्यमानो लौल्यशब्दः किमिति व्याख्यायते[१] ? इत्यत आह - **लोलुपत्वपर्याय इति** ॥ लोलुपत्वपर्यायो लोलुत्वशब्दः ; पकार-लोपस्त्वार्षः । लौल्यमेव च लोलुत्वम् इति भाष्ये एवं व्याख्यानं कृतमिति भावः ॥ २ ॥

भगवद्गीता

तेजः क्षमा धृतिः शौचम् अद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति सम्पदं दैवीम् अभि जातस्य भारत ॥ ३ ॥

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाभि जातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ॥ ४ ॥

दैवी सम्पद् विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।
मा शुचः सम्पदं दैवीम् अभि जातोऽसि पाण्डव ॥ ५॥

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

१. 'भाष्ये' इति शेषः।

## भाष्यम्

**क्षमा** तु क्रोधाभावेन सहापकर्तुरनपकारः । "[1]अक्रोधदोष-कृच्छत्रोः क्षमावान् स निगद्यते' इत्यभिधानात् । **दैवीं सम्पदम् अभि जातः** प्रति जातः ।। ३-७ ।।

## प्रमेयदीपिका

'अक्रोधः' इत्युक्तत्वात् 'क्षमा' इति पुनरुक्तिः ? इत्यत आह – **क्षमा त्विति** ।। क्रोधं दोषम्=अपकारं च न करोति **अक्रोधदोषकृत्** । **शत्रोः** अपकर्तुः । 'सम्पदम् अभिजातोऽसि' इत्यत्र अभिजातः= उत्तम-जन्मा । नायं धातुः सकर्मकः । तत् कथं द्वितीया ? इत्याशङ्क्य ; 'अभिलक्ष्य जातः'[2] इति केचिद् व्याचक्षते । तदसत् । अर्जुनस्य देवत्वेन देवत्वमुद्दिश्य जन्मायोगाद्, इत्याशयवानाह – **दैवीमिति** ।। अनेन एतद् व्याचष्टे[3]- 'नायम् अभिरुपसर्गः, येन तस्य जनिसम्बन्धे द्वितीयानुपपत्तिः, [4]लक्षिसम्बन्धे चोक्तानुपपत्तिः स्यात् । किन्तु [5]प्रत्यर्थे लक्षणे कर्मप्रवचनीयः । तथा च कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयोपपद्यते । यथा- 'वृक्षम् अभि, वृक्षं प्रति विद्योतते' इत्यत्र वृक्षो विद्योतनस्य लक्षणमित्यर्थः ; एवं दैवी सम्पद् जातस्य तव लक्षणमित्यर्थः सम्पद्यते । तथा च [6]नार्जुनस्य प्राप्तदेवत्वविरोध इति । अत एव 'सम्पदं दैवीम् अभिजातस्य' (१६.३), 'अभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम्' (१६.४)

---

१. अक्रोधोऽदोषकृच्छत्रोः (पा.) २. शां.भा. १६.५

३. 'उत्तरत्र प्राप्तदेवत्वविरोधः' इत्यत्रान्वयः ।

४. 'अभिलक्ष्य' इत्यत्र लक्षधात्वर्थक्रियायोगे इत्यर्थः । लक्ष्यसम्बन्धे (पा.)

५. प्रत्यर्थलक्षणे (पा.) ६. अर्जुनस्य प्राप्तदेवत्वाविरोधः (पा.)

**इत्येतद् विहायेदं व्याख्यातम् । अर्जुनस्य देवत्वप्रसिद्धेः । एतत्साहचर्यात् तत्राप्येतदर्थत्वोपपत्तेः ।। ३-७ ।।**

## भावदीपिका

**उत्तमजन्मेति** ।। तथा च 'अभिजातोऽसि' इत्यस्य 'सत्कुलप्रसूतोऽसि' इत्यर्थो द्रष्टव्यः । **अयं धातुः** जनिधातुः । **द्वितीया** 'सम्पदं दैवीम्' इति द्वितीया । उपसर्गाणां क्रियासम्बन्धाभावे ससाधनक्रियावाचित्वमभिप्रेत्याह- **अभिलक्ष्येति** ।। दैवीं सम्पदं = देवत्वम् अभिलक्ष्य = उद्दिश्य जात इत्यर्थः । 'लक्ष = दर्शनाङ्कनयोः' इति लक्षधातोः सकर्मकत्वात् द्वितीया युक्तेत्यर्थः । **देवत्वेन** प्राप्तदेवत्वेन । देवेन्द्रावतारत्वेनास्यापि देवत्वादिति भावः । **जनिसम्बन्ध इति** ।। 'अभिजात उत्तमजन्मा' इति जनिसम्बन्ध इत्यर्थः । **लक्ष्यसम्बन्ध इति** ।। अध्याहृतलक्ष्यपदेन सम्बन्ध इत्यर्थः । **उक्तानुपपत्तिः** 'अर्जुनस्य देवत्वेन' इत्युक्तानुपपत्तिः । अयमभिरुपसर्गो न चेत् तर्हि किम् ? इति पृच्छति- **किं त्विति** ।। उत्तरमाह- **प्रत्यर्थ इति** ।। न च अभेः कथं कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ? 'लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः'[१] इति सूत्रेण प्रत्यादित्रयाणामेव लक्षणाद्यर्थचतुष्टये कर्मप्रवचनीयताया उक्तत्वात्, तत्र च अभेरनुक्तेः, इत्यत उक्तम्- **प्रत्यर्थ इति** ।। तथा च 'अभि' इत्यस्य प्रत्यर्थकत्वात्, तस्य च कर्मप्रवचनीयताया उक्तत्वादिति भावः ।

ननु लक्षणाद्यर्थेषु कस्मिन्नर्थेऽत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ? इत्यत उक्तम्- **लक्षण इति** ।। 'प्रति' इत्यस्यार्थभूतं यल्लक्षणं तदर्थेऽयमभिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञ इत्यर्थः । तथाऽपि कथं द्वितीयोपपत्तिः ? इत्यत आह- **तथा चेति** ।। 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया'[२] इति सूत्रेणेत्यर्थः । 'वृक्षमभि विद्योतते विद्युत्'

---

१. पा.सू. १.४.९०    २. पा.सू. २.३.८

इत्युदाहरणम्। अत्राभेर्लक्षणार्थत्वमुपपादयन्, दृष्टान्तेन प्रकृतेऽप्युपपादयति- **यथेत्यादिना**॥ लक्षणं= चिह्नम्, ज्ञापकमित्यर्थः। **दैवी सम्पदिति**॥ जातस्य तवाहिंसादिरूपा दैवी सम्पद् अभि पूर्वप्राप्तदेवत्वज्ञापिकेत्यर्थः। **एतद्विहायेति**॥ 'सम्पदं दैवीमभिजातस्य' इत्यादेः सामान्योक्तित्वेन यत्किञ्चित्पुरुषविषयकत्व-सम्भवेन अर्जुनविषयकत्वाभावात् तत्र 'देवत्वमुद्दिश्य जातः' इत्यर्थोक्तावपि वाधकाभावाद् अर्जुनविषयत्वेनावगतं 'सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि' इति वाक्यमेव व्याख्यातमित्यर्थः। 'अत एव' इत्युक्तं विशदयति- **अर्जुनस्येति**॥ तथा चात्र 'देवत्वमुद्दिश्य' इति व्याख्यानं न सम्भवतीत्याशयः। **एतदर्थत्वेति**॥ जातस्य पुंसो दैवी सम्पद् अभि= लक्षणम्, जातस्य पुंस आसुरी सम्पद् अभि= लक्षणमित्यर्थोपपत्तिरित्यर्थः॥ ३-७॥

## भावरत्नकोशः

दोषशब्दार्थः- **अपकारमिति**॥ **'क्रोधदोपकृन्न भवतीति अक्रोधदोपकृद्'** इत्यस्य फलितप्रदर्शनम्- **न करोत्यक्रोधदोषकृदिति**॥ **'अपकर्तुः'** इति भाष्याविसंवादाय शत्रुशब्दार्थमाह- **शत्रोरपकर्तुरिति**॥ **उत्तमजन्मा** '**कुलीनः**[1] **अयं धातुः** 'जातः' इत्यत्र प्रकृतिभूतो **'जनी= प्रादुर्भावे'** इति धातुः। **तत्कथमिति**॥ **'कर्मणि द्वितीया'**[2] **इत्युक्तेरिति भावः**। **केचिदिति**॥ **तथा च शङ्करः**- **'दैवीम्= देवादीनां या सम्पत्, ताम् अभिलक्ष्य जातस्य'**[3] इति। **'देवत्वेन'** इति वदन् **'इन्द्रो ह्यर्जुनः'** इत्यभिसन्धत्ते। **'जनिधातोरकर्मकत्वात् कथं द्वितीया'** इति शङ्का कथं परिहृता ? इत्यतो भाष्यभावमाह- **अनेनेति**॥ **येन** उपसर्गत्वेन। **'उपसर्गाः क्रियायोगे'**[4] इति वचनाद् अत्र जनिधात्वर्थक्रिया-

---

१. 'अभिजातः स्थिते न्याय्ये कुलीनप्राप्तरूपयोः' इति विश्वकोशे, 'अभिजातस्तु कुलजे बुधे' इति अ.को.।

२. पा.सू. २.३.२ ३. शां.भा. १६.३

४. पा.सू. १.४.५९

योगो वा 'लक्षधात्वर्थक्रियायोगो वा उपसर्गत्वे निमित्तमिति विकल्पं मनसि निधाय आद्ये दोषमाह- **तस्य जनिसम्बन्ध इति** ॥ अन्तेऽप्याह- **लक्षिसम्बन्ध इति** ॥ 'लक्ष= दर्शनाङ्कनयोः' इति धात्वर्थक्रियायोग इत्यर्थः। **उक्तानुपपत्तिः** 'अर्जुनस्य सिद्धदेवत्वमुद्दिश्य जन्मायोगात्' इत्युक्तानुपपत्तिः।

प्रतेर्लक्षणाद्यनेकार्थत्वाद् विवक्षितमर्थं दर्शयति- **लक्षण इति** ॥ '**चिह्ने**' इत्यर्थः। 'लक्षण-इत्थम्भूताख्यान-भाग-वीप्सासु प्रति-परि-अनवः'[२] इति सूत्रे येष्वर्थेषु प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वमुक्तम्, तेषु भागमात्रं वर्जयित्वा 'अभिरभागे'[३] इत्यभेः कर्मप्रवचनीयत्वस्योक्तत्वाद्, अत्र लक्षणेऽर्थे अभेः कर्मप्रवचनीयत्वं युक्तमिति तद्योगे द्वितीयोपपत्तिरिति भावः। अभेः प्रत्यर्थे लक्षणे कर्मप्रवचनीयत्वेन तद्योगे द्वितीयेत्यत्र उदाहरणं दर्शयति- **यथा वृक्षमभीति** ॥ **तव लक्षणमिति** ॥ विशेषणरूपं चिह्नमित्यर्थः। **विरोध इतीति** ॥ इतिशब्दस्य 'व्याचष्टे'[४] इति पूर्वेणान्वयः। 'नार्जुनस्य प्राप्तदेवत्वविरोधः' इत्युक्तेऽर्थे उपष्टम्भकमाह- **अत एवेति**[५] ॥ दैव्याः सम्पदोऽर्जुनलक्षणत्वज्ञापनार्थत्वादेवेत्यर्थः[६]। एतेन- '' 'सम्पदं दैवीमभि जातस्य भारत' (१६.३), 'अज्ञानं चाभि जातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम्' (१६.४) इति च वाक्यद्वये प्रथमोपस्थितेऽपि, तत्र 'अभि जातस्य= प्रतिजातस्य' इति व्याख्यानं किमिति न कृतम्? किमिति च 'दैवीं सम्पदमभि जातोऽसि पाण्डव' इति चरमश्रुतवाक्यं भाष्ये व्याख्यातम्?'' इति चोद्यं परिहृतं भवति। 'अत एव' इत्युक्तं हेतुं दर्शयति- **अर्जुनस्येति** ॥

---

१. लक्षिधात्वर्थ... (पा.), अध्याहृतक्रियायोगः (कृ.)

२. पा.सू. १.४.९० ३. पा.सू. १.४.९१

४. 'अनेनैतद्व्याचष्टे' इति टीकायाम्।

५. देवत्वस्य अर्जुनलक्षणत्वज्ञापनार्थत्वादेवेत्यर्थः। प्रसिद्धस्यैव लक्षणत्वात्। (भा.दी., राघ.)

६. अर्जुनलक्षणज्ञापनार्थत्वादेवेत्यर्थः (पा.)

एतत्साहचर्यात् प्रसिद्धदेवत्वार्जुनसम्पत्साहचर्यात् । तत्रापीति ॥ 'सम्पदं दैवीमभि जातस्य' इत्यत्र, 'पार्थ सम्पदमासुरीम्' इत्यत्र 'दैवीं सम्पदमभि जातस्य= प्रतिजातस्य' इति 'आसुरीं सम्पदमभिजातस्य= प्रतिजातस्य' इति च व्याख्यानोपपत्तेरित्यर्थः ॥ ३-७ ॥

भगवद्गीता

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

भाष्यम्

जगतः सत्यं प्रतिष्ठा ईश्वरश्च विष्णुः । तद्वैपरीत्येनाऽहुः । 'तस्योपनिषत् सत्यस्य सत्यमिति । प्राणा वै सत्यम्, तेषामेष सत्यम्'[१] इति हि श्रुतिः ।

'द्वे वा व ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च
.... स्थितं च यच्च सच्च त्यच्च'[२] इति ।

'तस्योपनिषत् सत्यस्य सत्यम् इति,
एष ह्येव एतत् सादयति यामयति च' इति ॥

इति प्राचीनशालाश्रुतिः । परस्परसम्भवो ह्युक्तः 'अन्नाद्भवन्ति भूतानि' (३.१४) इत्यादिना ॥ ९ ॥

१. बृ. ८.१.२० २. बृ. २.३.१

## प्रमेयदीपिका

न केवलं जगतो मिथ्यात्वादि वदताम् असुरत्वम् 'असत्यमप्रतिष्ठं ते' इत्यनेनोच्यते ; किन्तु जगज्जन्मादिकारणं विष्णुं ये न मन्यन्ते तेषां सर्वेषामपीति भावेनाह– **जगत इति ।। तद्विपरीत्येनेति ।।** 'न विद्यते सत्यम् अस्य' इत्यादि । 'जगतः सत्यं विष्णुः' इत्यत्र श्रुतिमाह– **तस्येति ।। तस्य** विष्णोः **सत्यस्य सत्यम् इत्युपनिषद्** रहस्यं नाम । कथम् ? **प्राणाः** मूर्तामूर्तम्, जगदिति यावत्, **सत्यम्** इत्युच्यन्ते[१] । **तेषां** प्राणानाम् **एषः** विष्णुः **सत्यम्** इत्यर्थः ।

एवं चेज्जगतो मुख्यं सत्यत्वं न भवेत् ? अन्यथा निर्धारणायोगात्, इत्यतो मूर्तामूर्तात्मकस्य जगतः सत्यत्वं तावद् अन्यथा श्रुत्यैव व्याचष्टे– **द्वे वावेति ।। रूपे प्रतिमे**[२] । तत्र **मूर्तं स्थितम्** इति **सत्** इति चोच्यते। **अमूर्तं** तु **यत्** इति त्यत् इति चोच्यत इत्यर्थः । तथा च '**सच्च** त्यं च सत्यमित्युक्तं भवति । इदानीं जगतः सत्यत्वं विष्णोः श्रुत्या व्याचष्टे– **तस्येति ।। सादयति** विशरणादिकं प्रापयतीति सत्, **यामयति** नियच्छतीति यम्, सच्च तद् 'यं च सत्यमित्यर्थः । प्रतिष्ठा ईश्वरश्चेति प्रसिद्धमेव ।

'अपरस्परसम्भूतम्' इत्यस्य 'अपरं परस्मात् सम्भूतम्' इति व्याख्यानम् असत् । प्रतिषेधप्रकरणात्[५] । अतः परस्परसम्भूतं न भवतीत्याहुरित्येव व्याख्येयम् । स्यादेवं, यदि परस्परसम्भवो

१. उच्यते (पा.) २. मूर्तामूर्तयोः स्वरूपत्वापेगादाह- प्रतिमे इति ।। (कृ.)
३. सच्च त्यच्च (पा.) ४. यच्च (पा.)
५. 'असत्यम्' इत्यादिपदत्रयं बहुव्रीहिणा प्रतिषेधस्य प्रक्रान्तत्वादित्यर्थः ।
(भा.टी.-राघ.)

भगवतोऽभिमतः स्यात् ? इत्यत आह – **परस्परेति** ।। यद्वाऽनेन परव्याख्यानासाधुत्वम् उपपादयति- **'भगवता परस्परसम्भवस्योक्तत्वात्' तद्वचनं कथमासुरम् ?' इति । ईश्वराक्षेपे तात्पर्यमिति चेन्न । पुनरुक्तिप्रसङ्गात् ।। ८-९ ।।**

## भावदीपिका

'उप= समीपे निषीदति' इति व्युत्पत्तिं हृदि निधायाह- **रहस्यं नामेति** ॥ 'मूर्तं चामूर्तं च' इति [१]वक्ष्यमाणप्रमाणानुसारेण प्राणशब्दार्थमाह- **मूर्तामूर्तमिति** ॥ [२]पञ्चमहाभूतानामेव प्राप्तिपरिहारायाह- **जगदितीति** ॥ अबाध्यत्वरूपं सत्यत्वमत्रोक्तमिति मत्वा शङ्कते- **एवं चेदिति** ॥ [४]**अन्यथेति** ॥ जगतो मुख्यसत्यत्व इत्यर्थः । 'आसां गवां मध्ये कृष्णा गौः सम्पन्नक्षीरतमा' इत्युक्ते इतरासां किञ्चित्सम्पन्नक्षीरत्वं लभ्यते, एवं 'सत्यस्य सत्यम्' इत्युक्ते निर्धारणे षष्ठीबलाद् ईश्वरस्य मुख्यसत्यत्वम्, जगतस्त्वमुख्यं व्यावहारिकसत्यत्वं लभ्यत इति भावः । अत्र 'सत् त्यम्' इति 'सत्त्यम्' इत्यत्र विग्रहं दर्शयति- **सच्च त्यं चेति** ॥ मूर्तामूर्तं चेत्यर्थः । **जगत इति** ॥ षष्ठ्यन्तसत्यशब्दवाच्यस्य मूर्तामूर्तजगत इत्यर्थः ।

'षद्लृ= विशरण...' इत्यादिधातुमाश्रित्याह- **विशरणादिकमिति** ॥ अत्र 'सत् यम्' इत्येव विवक्षितम्, न तु पूर्ववत् 'सत् त्यम्' इति, इत्याशयेनाह- **सच्च तदिति** ॥ ननु 'जगतः सत्यम्' इत्याद्यर्थत्रयमध्ये 'जगतः सत्यं विष्णुः'

---

१. 'तृतीये' इति योज्यम् । (भा.दी.राघ.)

२. प्राचीनशालाश्रुतिः (भाष्ये)

३. 'मूर्तं सदिति सम्प्रोक्तम्, अमूर्तं त्वसदुच्यते' (पैङ्गिश्रुतिः) इति, 'यद् अन्यद् वायोश्चान्तरिक्षाद् एतत् सत्' इति ।

४. 'अन्यथा निर्धारणायोगात्' इत्यत्र ।

इत्यत्र श्रुतिरुक्ता। 'जगतः प्रतिष्ठा ईश्वरः' इत्यत्र कस्मान्न प्रमाणमुदाहृतम् ? इत्यत आह-**प्रतिष्ठेति** ॥ 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः'[१], 'ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानाम्'[२] इत्यादिना जगतः प्रतिष्ठा ईश्वरश्चेति प्रसिद्धमेवेत्यर्थः। **अपरम्** पश्चात्कालीनं कार्यम् **परस्मात्** पूर्वकालीनात् कारणात्। **प्रतिषेधेति** ॥ 'असत्यम् अप्रतिष्ठम्' इत्यादिप्रतिषेध-प्रकरणादित्यर्थः। **अत इति** ॥ प्रकरणाविरोधायेत्यर्थः। **स्यादेवमिति** ॥ 'परस्परं सम्भूतं न भवति' इति वदतां निन्द्यत्वमित्यर्थः। 'परस्परं सम्भूतं न भवतीत्याहुः' इति स्वव्याख्यानोपपादकत्वेन 'परस्पर' इति वाक्यं व्याख्यातम्। अधुना परकृतव्याख्यानासाधुत्वोपपादकत्वेनापि व्याख्येयम्, इत्याह- **परव्याख्यानेति** ॥ 'अपरं परस्मात् सम्भूतम्' इति परव्याख्यानेत्यर्थः। **तद्वचनम्** परस्परसम्भववचनम्। **ईश्वरेति** ॥ 'अपरं परस्मात्सम्भूतम्' इत्येव, न तु 'ईश्वरेण सम्भूतम्' इतीश्वराक्षेप इत्यर्थः। **पुनरुक्तीति** ॥ 'अनीश्वरम्' इत्यनेन तदभावस्योक्तत्वेन पुनरुक्तिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ८-९ ॥

## भावरत्नकोशः

**'मिथ्यात्वादि' इत्यत्र आदिशब्देन अप्रतिष्ठत्वम् अनीश्वरत्वं च ग्राह्यम्। न मन्यन्ते '[३]जगज्जन्मादिकारणं न भवतीति मन्यन्ते च' इत्यपि ग्राह्यम्। 'न विद्यते सत्यम्= विशरणादिप्रापकम्, नियामकं चास्य= जगतः' इति असत्यम्, 'न विद्यते प्रतिष्ठा= स्थितिहेतुरस्य' इत्यप्रतिष्ठम्, 'न विद्यते [४]ईश्वरोऽस्य' इत्यनीश्वरम् इत्येवंरूपेणाहुरित्यन्वयः। 'उपनिषद्' इत्यनुवादः- 'रहस्यं नाम' इति व्याख्या। 'प्राणाः' इत्यनुवादः- 'मूर्तामूर्तम्' इति व्याख्या। प्रमाणे तथा**

---

१. छा. अ.६, खं.८, मं.४

२. तै.आ. १०.४७.१, म.ना.उ. १७.५, नृसिंहपूर्वतापिन्युपनिषत् १.६

३. क्वचित् कोशे जगत्पदं नास्ति। ४. ईश्वरमस्य (पा.)

वक्ष्यमाणत्वादियमुक्तिः। तद्विवक्षितार्थकथनम्- **जगदितीति** ॥ 'उच्यन्ते' इति बहुवचनम् 'प्राणाः' इत्येतदपेक्षया। **प्राणानां** मूर्तामूर्तात्मकजगत इति यावत्।

अबाध्यत्वापरपर्यायमिह सत्यत्वमुक्तमिति मत्वा शङ्कते- **एवं चेदिति** ॥ भगवान् सत्यस्य सत्यं चेदित्यर्थः। [1]**अन्यथा** सत्त्वेन अन्यत्वेन च ; मूर्तामूर्तात्मकत्वेनेति यावत्। **सच्च त्यं च** मूर्तामूर्तं च। [2]**जगतः सत्यत्वं** जगत् प्रति सत्यत्वम्, सत्यस्य सत्यत्वमित्यर्थः। 'विशरणादिकम्' इत्यत्र 'पद्लृ= विशरणगत्यवसादनेषु' इत्युक्तगत्यादिः आदिपदार्थः। सदेरन्तर्णीतण्यर्थाद् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते'[3] इति क्विपि 'सत्' इति रूपमिति भावः। **प्रसिद्धमेवेति** ॥ 'सदायतनाः[4] सत्प्रतिष्ठाः', 'ईश्वरः सर्वभूतानाम्'[5] इत्यादौ प्रसिद्धमित्यतो नैतयोः प्रमाणोदाहरणमिति भावः। **प्रतिषेधेति** ॥ 'असत्यम्- अप्रतिष्ठम्-अनीश्वरम्' इति नञा निषेधस्यैव प्रकृतत्वात्। 'अपरम्= पश्चात्कालीनं कार्यं परस्मात्= पूर्वकालीनात् कारणात् सम्भूतम्' इति व्याख्यानं प्रतिषेधप्रकरणाननुगुणमिति भावः। **तद्वचनं** भगवद्वचनम्। अपरं परस्मात् सम्भूतमिति वचनं वा। **ईश्वराक्षेप इति** ॥ 'अपरं परस्मादेव सम्भूतम्, न तु ईश्वरात्' इति ईश्वरनिराकरण इत्यर्थः। **पुनरुक्तिप्रसङ्गात्** 'अनीश्वरम्' इत्यनेन ॥ ८-९ ॥

भगवद्गीता

**काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।**
**मोहाद् गृहीत्वाऽसद्ग्राहान् प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥ १०॥**

---

१. 'सत्यत्वं तावदन्यथा' इति टीकायाम्। 'अन्यथा' इति प्रतीकस्थाने 'तथा च सच्च त्यच्च सत्यमित्युक्तं भवति' इत्यत्रत्य- 'तथा च' इति प्रतीकं गृहीतं क्वचित्।

२. सम्बन्धमात्रे षष्ठी (कृ.)

३. पा.सू. ३.२.१७८

४. छां. ६.८.४

५. तै.आ. १०.४७.१

## भाष्यम्

दुष्पूरो हि कामः । 'पाताल इव दुष्पूरो मां हि क्लेशयते[१] सदा'[२] इति हि मोक्षधर्मे ॥ १० ॥

## प्रमेयदीपिका

'काममाश्रित्य दुष्पूरम्' इति कामस्य दुष्पूरत्वं किं विशेषणम् ? नेति ब्रूमः । किं तर्हि ; कामस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे हेतुरयम्[३] उच्यत इति भावेनाह- **दुष्पूर इति** ॥ विशेषणमेव किं न स्यात् ? कामस्य दुष्पूरत्वाव्यभिचारादिति भावेनाह– **पाताल इवेति** ॥ १० ॥

## भावदीपिका

**किं विशेषणमिति** ॥ अदुष्पूरकामव्यावर्तकं विशेषणं किमित्यर्थः । **हेतुरयमिति** ॥ तथा च हेतुगर्भविशेषणमिति भावः । **दुष्पूरो हीति** ॥ भाष्ये हिशब्दबलात् गीतायां 'दुष्पूरम्' इत्यस्य हेतुगर्भत्वं ज्ञायत इति द्रष्टव्यम् । **विशेषणमेवेति** ॥ इतरव्यावर्तकमेवेत्यर्थः । **दुष्पूरत्वाव्यभिचारादिति** ॥ यदि कश्चित् अदुष्पूरः कामः स्यात् तदैव तद्व्यावर्तनायेदं विशेषणं स्यात्, न चैवम्, कामस्य दुष्पूरत्वाव्यभिचारादिति भावेनाहेत्यर्थः ॥ १० ॥

---

१. क्लेशयसे (भा.र.को.सम्मतः पाठः)

२. 'पाताल इव दुष्पूरो मां दुःखैर्योक्तुमिच्छसि' (भा.गी.प्रे. १२.१७७.३९, कुम्भ.१२.१७६.३९), 'पातालमिव दुष्पूरो मां दुःखैर्योक्तुमिच्छसि' (भा.पुणे. १२.१७१.३९)

३. दुष्पूरत्वरूपो धर्मः कामस्य नानाविषयेषु प्रवर्तकत्वे बीजभूतोऽयमित्यर्थः । (भा.दी. राघ.)

## भावरत्नकोशः

'दुष्पूरम्= अशक्यपूरणं कामम्' इति यत् कामविशेषणत्वमुक्तं शङ्करेण तदाशङ्क्य परिहरति- **किं विशेषणम् ? नेति ब्रूम इति ॥** शङ्करपक्षं दूषयितुं शङ्कते- **विशेषणमेवेत्यादिना ॥ अव्यभिचारादिति ॥** 'सम्भवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणम्[1]' इति ह्यभियुक्ता इति भावः । प्रमाणे 'सदा दुष्पूरः, सदा क्लेशयसे (ते)' इति सदाशब्दसम्बन्धः ॥ १० ॥

## भगवद्गीता

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।
ईहन्ते कामभोगार्थम् अन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥ १२ ॥

इदमद्य मया लब्धम् [2]इमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥ १४ ॥

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥१५ ॥

---

१. 'अर्थवत्' इति शेषः ।

१. इदं प्राप्स्ये (भा.र.को.सम्मतः स्यात्, शाङ्कर-रामानुजसम्मतश्च)

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥

भाष्यम्

**मामात्मपरदेहेष्विति ॥**

'न कस्यचित् विष्णुः कारयिता ।
यदि स्यान्मामपीदानीं कारयतु' इत्यादि ।

'ईश्वरो यदि सर्वस्य कारकः कारयीत माम् ।
अद्येति वादिनं ब्रूयात् सदाऽधो यास्यसीति तु ॥'

इति सामवेदे यास्कश्रुतिः ॥ १८ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

प्रमेयदीपिका

भगवद्वेषस्याऽऽत्मपरदेहाधिकरणत्वं कथम्? इत्यत आह–**मामिति** ॥
'कुतो न ? **कारयिता यदि स्यात्** तर्हि **इदानीम्** अकुर्वाणं

१. भाष्यमवतार्य शंकात्स्या व्याचष्टे- कुत इति ॥ (भा.दी.राघ.)

**मामपि कारयतु,** '**कुर्वाणं च निवारयत्वित्यर्थः । सदाऽधो** नित्य-**नरकम्** ।। १८ ।।

।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां
प्रमेयदीपिकायां षोडशोऽध्यायः ।।

## भावदीपिका

**अधिकरणत्वमिति** ।। 'आत्मपरदेहेषु' इति सप्तम्या आत्मपरदेहयोः अधिकरणत्वप्रतीतेरिति भावः । 'इत्यादि' इत्यत्रत्यादिशब्दार्थमाह- **कुर्वाणं चेति** ।। अधःशब्देन नरकाख्याधोगतिरुच्यते, तस्याः सदाशब्देन नित्यत्वम् इत्यभिप्रेत्योक्तम्- **सदाऽधो नित्यनरकमिति** ।। १८ ।।

इति यदुवरगीताभाष्यटीकासुयुक्ता-
शयमतिललिताभिर्गीर्भिराविदयित्री ।
सुललितविवृतिर्या वृष्णिराट्छात्रचीर्णा
षडधिकदशमोऽध्यायोऽन्तमस्यामवाप ।।

।। इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचितायां
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यटीकाविवृतौ भावप्रदीपिकाख्यायां षोडशोऽध्यायः ।।

## भावरत्नकोशः

'इदानीम्' इत्यस्य तात्पर्यम्- **अकुर्वाणमिति** ।। [१]**आदिपदार्थः- कुर्वाणं चेति** ।। 'अधमां गतिम्' इति गीतानुसारेण 'सदाऽधः' इत्यस्यार्थमाह- **नित्यनरकमिति** ।। **तामिस्र-अन्धतामिस्ररूपमित्यर्थः** ।। १८ ।।

---

१. आदिपदार्थोक्तिः- कुर्वाणं चेति ।। (भा.दी.राघ.)
२. भाष्ये 'इत्यादि' इत्यत्र ।

### भगवद्गीता

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभान् आसुरीष्वेव योनिषु ।। १९ ।।

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनिजन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ।।२०।।

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत् त्रयं त्यजेत् ।।२१।।

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ।। २२ ।।

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ।। २३ ।।

तस्मात् शास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ।। २४ ।।

ओं तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसम्पत्तियोगो नाम षोडशोऽध्यायः ।।१४ ।।

### भावरत्नकोशः

**गीताक्षरार्थस्तु**- पूर्वाध्याये 'निर्मानमोहाः' (१५.५) इत्यादिना पुमर्थयोर्ज्ञान-मोक्षयोः साधनम्, 'यतन्तोऽप्यकृतात्मानः' (१५.११) इत्यादिना तद्विरोधि च सङ्क्षेपेणोक्तम् । तदुभयमिदानीं प्रपञ्चनीयम् । देवासुरलक्षणं च तथेति तद्

अनेनाध्यायेन प्रपञ्च्यते। साधनमनुतिष्ठता तद्विरोधित्यागस्य अवश्यं करणीयत्वाद्, विरोधित्यागसमुचितस्यैव साधनस्य साध्यनिष्पत्त्यनुकूलस्य प्रतिपादकोऽयमध्यायः, एकमेव वाक्यं च। तत्र पुमर्थयोर्ज्ञानमोक्षयोः साधनं मुमुक्षुलक्षणं तावदुच्यते- **भगवानुवाच- अभयमित्यादित्रिश्लोक्या ॥ अभयं** भागवतधर्मज्ञानानुनिष्पादने भगवद्द्वेषिकृतोपप्लवाद् भयाभावः। स्वतोऽन्यस्माच्च स्वस्य भयाभावः। 'यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः' (१२.१५) इत्युक्तेरित्यपि **आहुः**। **सत्त्वसंशुद्धिः** सत्त्वस्य= अन्तःकरणस्य रागादिदोषाभावः। **ज्ञानयोगव्यवस्थितिः** ज्ञानं= शास्त्रत आचार्यतश्च प्राप्तः तत्त्वावगमः, योगः= भगवति चित्तनिरोधः, तयोर्व्यवस्थानं= परिनिष्ठा, ज्ञानोपाये निष्ठेति वा। **दानं** न्यायार्जितवित्तादेः पात्रेषु यथोचितं संविभागः। **दमः** इन्द्रियनिग्रहः। **यज्ञः** देवतोद्देशेन द्रव्यपरित्यागरूपो यागः। **स्वाध्यायः** वेदशास्त्राध्ययनम्। **तपः** ब्रह्मचर्यादि। **आर्जवम्** सत्सु मनोवाक्कायवृत्तीनाम् अवैपरीत्यम्॥ १॥

**अहिंसा** मनोवाक्कायैः सर्वभूतेषु सर्वदाऽपि क्लेशाजननम्, प्राणिनां पीडावर्जनं वा। **सत्यं** भूतहितयथार्थभाषणम्, अप्रियानृतवर्जितभाषणमिति **एके**। **अक्रोधः** प्रतिहतस्यापि चित्ते क्षोभानुत्पत्तिः। **त्यागः** कर्मफलाभिसन्धिवर्जनम्, औदार्यम् इति **एके**। **शान्तिः** शमो भगवन्निष्ठता। **अपैशुनम्** पैशुनाभावः, पैशुनं च परोपद्रवोद्देश्यकं राजादेः परदोषश्रावणम्। **भूतेषु** प्राणिषु कृपा **दया अलोलुत्वम्** 'लुप= विमोहने' इत्यस्य हि इदं रूपम्, पकारलोप आर्षः। पुत्रकलत्रादिषु अभिषङ्गाभावः। इन्द्रियाणां विषयसन्निधावपि अविक्रिया इति **एके**। **मार्दवम्** मृदुता अक्रौर्यं **ह्रीः** निषिद्धाचरणे लज्जा **अचापलं** स्थैर्यम्॥ २॥

**तेजः** प्रागल्भ्यम्। **क्षमा** क्रोधाभावेन सह अपकर्तुः अनपकृतिः। **धृतिः** देहेन्द्रियेषु अवसादप्राप्तावपि तन्निरोधकोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषः। **शौचम्** द्विविधम्= मृज्जलाभ्यां कायमलशोधनं बाह्यम्, भगवद्ध्यानादिना मनःकालुष्यापकर्षणम् आन्तरमिति। **अद्रोहो** जिघांसाभावः। **नातिमानिता** अत्यर्थ

मानोऽतिमानः, सोऽस्यास्तीति अतिमानी, तस्य भावः तत्ता, [1]नसमासः तदभावः= नातिमानिता । आत्मनः पूज्यतातिशयभावनाऽभावः । अहङ्कार-राहित्यमिति तु [2]विवृतिकृतः । एते च 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' इत्यादिनोपदिष्टाः षड्विंशतिर्गुणाः **दैवीं सम्पदमभि जातस्य** प्रति जातस्य **भवन्ति** । अभिरयं प्रत्यर्थे लक्षणे कर्मप्रवचनीयः । कर्मप्रवचनीययुक्ते च द्वितीयोपपद्यते । मुमुक्षुवर्गे जातस्य दैवी सम्पल्लक्षणम् इत्येते धर्मा मुमुक्षुणाऽवश्यमापादनीया इति भावः ॥ ३ ॥

मुमुक्षुणा त्यक्तव्यानि आसुरलक्षणान्युच्यन्ते- **दम्भो दर्पोऽभिमानश्चे-त्यादिना ॥** आत्माल्पत्वं ज्ञात्वाऽपि महत्त्वप्रदर्शनं **दम्भः । दर्पः** धनाभि-जात्यादिमदात् समुपनतस्यापि भयकारणस्याप्रदर्शनम् । अभिमानक्रोधौ व्याख्यातप्रायौ । पारुष्यं परुषत्वं= निष्ठुरभाषणम् । **अज्ञानं** कर्तव्याकर्तव्य-विवेकाभावः । एवशब्दो 'जातस्यैव' इति सम्बध्यते । एते च धर्मा **आसुरीम्** असुरसम्बन्धिनीं **सम्पदं** योग्यताम् **अभि जातस्य** प्रति जातस्यैव पुंसो भवन्ति । अमुमुक्षुवर्गजातस्यैव आसुरी सम्पल्लक्षणमिति दम्भादयो मुमुक्षुणा त्यक्तव्या इति भावः ॥ ४ ॥

दैवासुरसम्पदोः फलप्रदर्शनेन दैवसम्पत्फलयोग्यस्य अर्जुनादिसाधकवर्गस्य असुरस्वभावत्वशङ्का निवार्यते- **दैवीति ॥ दैवी** देवसम्बन्धिनी **सम्पद्** 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' इत्यादिरूपो धर्मः **विमोक्षाय** तत्तद्योग्याय विविधमोक्षाय **मता** । **आसुरी** तु **निबन्धाय** नीचस्थाने अन्धतमसे बन्धाय, तत्र अनिवर्त्य-दुःखमनुभवितुम् इति यावत्, **मता** । **दैवीं सम्पदमभिजातः** प्रतिजातः **असि** इति **मा शुचः** शोकं मा कार्षीः । दैव्याः सम्पदः स्वाभाविकत्वेन कदाचिदप्यनपायात् मा भैषीरिति अर्जुनोपलक्षितसज्जने भगवतोऽनुक्रोशः[3] ॥ ५ ॥

१. 'न' इत्यव्ययेन समासः । २. श्रीविद्याधिराजतीर्थाः श्रीराघवेन्द्रतीर्थाश्च ।
३. कृपा

'आसुरी सम्पत् सर्वात्मना परित्यजनीया' इति [1]विभावनाय उक्तानुवाद-पूर्वकं सैव प्रपञ्चयितुं प्रतिज्ञायते- **द्वाविति ॥ अस्मिन् लोके द्वौ** द्विप्रकारौ **भूतसर्गौ** भूतानां= प्राणिनां सर्गौ= निसर्गौ= स्वभावौ । तावुच्येते- **दैव आसुरश्चेति ॥** तत्र दैवः सर्गः **विस्तरशः** विस्तरप्रकारैः **प्रोक्तः** 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' (१६.१) इत्यादिना परिभाषितः । **आसुरं सर्गं मे** मम सकाशाद् विस्तरशः **शृणु** अवधारय । अत्र सर्गाणां सुबहुविधत्वाद् 'द्वौ' इति कथमुच्यते? इति शङ्का

'सर्गाणां सुबहुत्वेऽपि शुभाशुभफलाधिकौ ।
देवासुराख्यौ द्वावेव गन्धर्वाद्यास्तदन्तरा ॥'[2]

इति प्रमाणेन सर्गाणां सुबहुप्रकारत्वेऽपि 'द्वौ' इति वक्तुं शक्यते । शुभाशुभ-फलाधिक्यविवक्षायां गन्धर्वमनुष्याधमादयोऽपि तदुभयफलान्तर्वर्तमाना एवेति उत्तरप्रस्थाने परिहृता ॥ ६ ॥

एवं प्रतिज्ञाता आसुरी सम्पदेव परिवर्जनाय आ अध्यायपरिसमाप्तेः प्रपञ्चेनोच्यते- **प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चेत्यादिना ॥ आसुरा** असुरस्वभावा जनाः **प्रवृत्तिं** यस्मिन् पुरुषार्थसाधने ज्ञानकर्मादौ कर्तव्या प्रवृत्तिः ; ताम्, **निवृत्तिं** यस्माद् अनर्थहेतोः दम्भादेः निवर्तितव्यं सा निवृत्तिः ; ताम्, चशब्दावितरेतर-समुच्चये । **न विदुः** न जानते । प्रवृत्तिं 'विहिते', निवृत्तिं 'निषिद्धे' इत्यध्याहरन्ति **एके** । प्रवृत्तिनिवृत्तिशब्दौ विधिनिषेधलक्षकौ । प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मावविति **अन्ये** । नैतावदेव तेषु ; किन्तु **शौचं** बाह्याभ्यन्तरमलक्षालनम्, **आचारः** कर्माङ्गत्वेन शुद्धिप्रदो व्यापारः **सत्यं** यथार्थभाषणं **च न विद्यते** । प्रत्येकं नञोऽनुबन्धः सर्वथा परिवर्जनीयत्वे तात्पर्यद्योतनार्थः ॥ ७ ॥

किञ्च **ते** आसुरा जना **जगद् असत्यं** न सत्यम् असत्यं तत्, असत्यत्वाद् **अप्रतिष्ठं** ज्ञानबाध्यं तत एव **अनीश्वरम्** अस्वामिकम् **आहुः** । **न** च **यतो जातम्**

---

१. भावनाय (पा.) २. गी.ता.नि. १६.६ श्लोके उदाहृतब्रह्मवैवर्ते ।

असावीश्वर इति वाच्यम्। यतः **अपरस्परसम्भूतम्** एकस्मादेकस्य नोत्पत्तिरिति यावत्। न चैतावन्मात्रेण कथमासुरत्वमिति वाच्यम्। 'अन्नाद् भवन्ति भूतानि' (३.१४) इत्यादावुक्तः परस्परसम्भवो हि मत्सिद्धान्तः, [१]तद्विरुद्धत्वादित्याशयात्। सत्यं न चेत् किमसदेव ? परस्परसम्भूतं न चेत् किं नित्यम् ? स्वतो वा जातम् ? आद्यस्योत्तरम्- **अन्यत्** 'सदसद्भ्याम्' इति शेषः। द्वितीयस्योत्तरम्- **कामहैतुकम्**। 'कामः' इति तत्कारणम् अविद्या लक्ष्यते। कामहेतुकमेव कामहैतुकम्, अविद्याकल्पितम् इत्येकोऽर्थः[२] -

'मिथ्या जगदिदं सर्वं भ्रमजत्वान्न तिष्ठति।
मिथ्यात्वान्नेश्वरोऽस्यास्ति ..... ॥'[३]

इति तात्पर्यनिर्णयमूलेन '' 'न केवलं जगतो मिथ्यात्वादि वदताम् आसुरत्वम् 'असत्यमप्रतिष्ठं ते' इत्यनेनोच्यते'' इत्यत्रत्यटीकया, तत्त्वोद्योतटीकया चावगम्यते। [४]भाष्ये तु- 'न विद्यते सत्यमस्य तद् असत्यम्, न विद्यते प्रतिष्ठापकोऽस्य तद् अप्रतिष्ठम्, न विद्यत ईश्वरोऽस्य तद् अनीश्वरम्' इति अपरार्थ उक्तः। तत्र टीकायाम्- 'सादयति= विशरणादिकं प्रापयतीति सत्, यामयति= नियच्छतीति यम्, सच तद् यं चेति सत्यम्' इति सत्यशब्दं विष्णौ व्युत्पाद्य, 'प्रतिष्ठेश्वरश्च प्रसिद्धमेव' इति प्रसिद्ध्यैव प्रतिष्ठेश्वरशब्दयोर्विष्ण्वर्थकत्वमुक्तम्॥ ८॥

**एतां** 'जगदसत्यम्' इत्यादिनोक्तां **दृष्टिं** मिथ्याऽध्यवसायम् **अवष्टभ्य** आश्रित्य **नष्टात्मानः** दुष्टचित्ताः आगामिनिश्चितनाशस्वरूपा वा, अल्पा= अल्पविषया, महति भगवति अल्पजीवाभेदावगाहिनी वा बुद्धिर्येषां ते तथोक्ताः, उग्रं= क्रूरं= मिथ्याशास्त्रनिर्माण-तदुपदेशादिरूपं कर्म= व्यापारो येषां ते **उग्रकर्माणः**

१. तद्विरुद्धत्वादिति यावत् (पा.)
२. उत्तरत्र 'अवगम्यते' इत्यनेनान्वयः
३. गी.ता.नि. १६.८श्लोकसन्दर्भे उदाहृतं ब्रह्मवैवर्तपुराणवाक्यम्।
४. एतच्छ्लोकगीताभाष्ये।

**जगतोऽहिताः** शत्रवः, कथम् ? **जगतः क्षयाय** नाशाय नरकप्राप्त्यायनिष्टाय **प्रभवन्ति** समर्था भवन्ति, कलियुगादावुद्भवन्ति वा ॥ ९ ॥

किञ्च **दुष्पूरं** पूरयितुमशक्यमिति कामस्य नानाविधविषयेषु प्रवर्तकत्वे 'दुष्पूरो हि कामः' इति हेत्वर्थसमर्पकं विशेषणम् ; न तु व्यावतर्कविशेषणम्, 'कामस्य दुष्पूरत्वाव्यभिचारात्' इति भाष्यटीकयोः स्फुटम् । **कामम्** आश्रित्य **दम्भमानमदान्विताः** परवञ्चनार्थं धर्माभासानुष्ठानप्रदर्शनरूपं धर्मध्वजित्वं दम्भः, 'अहं कर्ता' इत्यहङ्कारः= मानः, धर्माभिजात्यादिनिबन्धन उत्सेकः= मदः, तैरन्विताः, **मोहात्** मिथ्याज्ञानस्वभावाद् **असद्ग्राहान्** अशुभाध्यवसायान् दुष्टपक्षान् वा **गृहीत्वा अशुचिव्रताः** अशुद्धक्षुद्रदेवताराधनादिनियमयुक्ताः **प्रवर्तन्ते** कामे दुष्पूरत्वाज्ञानेन नानाविधाशुभक्षुद्रविषयभोगाय व्याप्रियन्ते ॥ १० ॥

किञ्च **अपरिमेयाम्** परिमातुम्= इयत्तया परिच्छेत्तुम् अशक्याम्, **प्रलयान्तां** मरणावसानां **चिन्ताम् उपाश्रिताः** मरणावधि दुर्विषयचिन्तापराः **कामोपभोगपरमाः** 'काम्यन्ते' इति कामाः= विषयाः शब्दाद्याः, तेषामुपभोग एव परमः= मुख्योऽर्थो येषां ते तथा, **एतावदिति निश्चिताः** 'एतत्परिमाणम् ऐहिकविषयसुखमेव श्रेयः, न आमुष्मिकम् अन्यच्छ्रेयः' इति कृतनिश्चयाः, 'प्रवर्तन्ते' इति पूर्वेण (१८.१०), 'अर्थसञ्चयान् ईहन्ते' इति परेण (१८.१२) अन्वयः ॥ ११ ॥

**आशापाशशतैरिति** ॥ आशाः= अभिलाषाः पाशा इव तेषां शतैः, बहुविषयावगाहिभिः अभिलाषैरिति यावत्, **बद्धाः** इतस्तत आकृष्यमाणाः कामक्रोधौ परम् अयनं येषां ते **कामक्रोधपरायणाः कामभोगार्थं** विषयानुभवप्रयोजनाय **अन्यायेन** परस्वापहारादिरूपेण **अर्थसञ्चयान्** द्रविणराशीन् **ईहन्ते** इच्छन्ति । अर्थसञ्चया ्ईहन्ते= चेष्टन्ते व्याप्रियन्त इति **अन्ये** ॥ १२ ॥

तेषां मनोराज्यं कथ्यते- **इदमद्येत्यादिना ॥** इदं धनादि **अद्य** इयता कालेनेति यावत् **मया लब्धम् । इदम्** अन्यत् **मनोरथं** मनोगतं मनस्तुष्टिकरं वस्तु **प्राप्स्ये** प्राप्स्यामि । 'इमं प्राप्स्ये मनोरथम्' इत्यपि पठन्ति । इदं च अद्य **अस्ति इदमपि मे भविष्यति** आगामिसंवत्सरे **पुनर्धनम्** ॥ १३ ॥

**असौ** परोक्षः **शत्रुः मया हतः अपरानपि** शत्रून् **हनिष्ये । ईश्वरोऽहं** ब्रह्माहमस्मि **भोगी** [1]आतिशायनिक इनिः, सर्वातिशायिभोगशाली **सिद्धः** कृतकृत्यः । न साधारणोऽहम्, किन्तु **बलवान् सुखी चाहमेव** ॥ १४ ॥

**आढ्यः** सम्पन्नो धनेन **अभिजनवान्** परिजनवान् कुलीनो वा **मया** 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्' [2] इति तृतीया । **सदृशः** तुल्यः **अन्यः कोऽस्ति । यक्ष्ये** यागं करिष्यामि, इतरदीक्षितेभ्यो महतीं प्रतिष्ठां प्राप्स्यामीति यावत् । **दास्यामि** स्तावकेभ्यः । ततो **मोदिष्ये** सन्तोषं प्राप्स्यामि । **इति** एवम् **अज्ञानेन विमोहिताः** विविधं वैचित्र्यमापादिताः ॥ १५ ॥

एवं चिन्ताप्रकार उक्तः । अथ तत्फलमुच्यते- **अनेकेति ॥ अनेकचित्त-विभ्रान्ताः** अनेकार्थविषयकचित्तवृत्तिभिः विविधं भ्रान्ताः अनवस्थिताः **मोहजालसमावृताः** मोहः= मिथ्याप्रत्ययः, पुत्रादिस्नेहो वा, स जालमिव तेन नियन्त्रिताः **कामभोगेषु** विषयानुभवेषु **प्रसक्ताः** प्रकर्षेण सक्तहृदयाः सन्तः तेनोपचितकल्मषाः **अशुचौ** नानाप्रकारैः मनसः क्लेशकरे **नरके** रौरव-वैतरण्यादौ **पतन्ति** ॥ १६ ॥

**'यक्ष्ये'** इति यस्तेषां मनोरथ उक्तः ; तत्र यागदानादि कुर्वतां कथं

---

१. आतिशायनिकः (पा.), 'भूम-निन्दा-प्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥' इति अतिशायनार्थे 'अत इनिठनौ' (पा.सू. ५.२.११५) इत्यनेन ।

२. पा.सू. २.३.७२

नरकप्राप्तिरुच्यते ? इति शङ्कापराकरणाय स तेषां मनोरथः केवलं दम्भाहङ्कारादि-दोषप्रधान एव, न तात्त्विक इति भावेनोच्यते- **आत्मसम्भाविता इति ॥** **आत्मसम्भाविताः** 'स्वयं श्रोत्रियत्वादिसकलगुणसम्पन्नाः' इति आत्मनैव पूज्यतां नीताः, न तु साधुभिः **स्तब्धाः** अप्रणतात्मानः **धनमानमदान्विताः** धननिमित्तो मानः= चित्तसमुन्नतिः, तन्निमित्तो मदश्च ताभ्यामन्विताः **दम्भेन** [1]धर्मध्वजितया, न तु श्रद्धया **अविधिपूर्वकं** विहिताङ्गेतिकर्तव्यतारहितं यथा तथा **नामयज्ञैः** नाममात्रैः देवताप्रीत्यनुद्देश्यकैः यज्ञैः **यजन्ते**। 'दीक्षितोऽयम्' 'सोमयाजी अयम्' इत्यादिनाममात्रनिर्वाहप्रयोजनकाः[2] ये यज्ञाः ते नामयज्ञाः तैः यजन्त इत्यर्थ इति **अन्ये**। 'नाम' इति पृथक् पदमिति **अपरे** ॥ १७॥

अविधिपूर्वकत्वमेव विविच्यते- **अहङ्कारमिति ॥** क्रियासु 'अहमेव कर्ता' इति मिथ्याऽध्यवसायः अहङ्कारः ; तम्, **बलं** परधनवनिताद्यपहारसामर्थ्यं **दर्पं** धनाभिजात्यादिमदात् समुपनतस्यापि भयकारणस्याप्रदर्शनम्[3], **कामं क्रोधं च संश्रिताः आत्मपरदेहेषु** स्वदेह-परदेहेषु च नियामकतया अन्तःस्थितं **मां प्रद्विषन्तः** 'न कस्यचिद् मम परस्य वा विष्णुः कारयिताऽस्ति, यदि स्यात् कारयिता तर्हीदानीम् अकुर्वाणं मामपि कारयतु, कुर्वाणं च निवारयतु' इत्यादिकुतर्कैरपलपन्तः **अभ्यसूयकाः** मद्गुणेषु मद्भक्तगुणेषु वा दोषारोपका नामयज्ञैर्यजन्ते ॥ १८ ॥

एवम् 'आसुरस्वभावमापन्ना नरके पतन्ति' इति नरकानुभवः फलमुक्तः। नैतावदेव । किन्नाम ; कश्चित्कालं मयैव प्रापितं संसारमनुभूय ततो नित्य-नरकप्राप्तिरपीत्युच्यते- **तानहमिति द्वाभ्याम् ॥ तान्** उक्तासुरभावमापन्नान्

---

१. धर्मः ध्वजं चिह्नमिव अस्ति अस्य इति धर्मध्वजी। लोके निजधार्मिकत्वख्यापनार्थं धर्मं चरति। अथवा जीविकार्थं जटादिधारी, न तु परमार्थतो धर्मानुष्ठाता। 'धर्मध्वजी सदा लुब्धः छाद्मिको लोकदम्भकः। (म.स्मृ.)

२. नाममात्रनिर्वाहकप्रयोजनकाः (पा.) ३. भयकारणस्यादर्शनम् (पा.)

अत एव **द्विषतः क्रूरान्** घोरान् अमङ्गलस्वभावान् **आसुरीष्वेव** न कदापि साध्वीषु **योनिषु** संसारेषु जननमरणमार्गेषु **क्षिपामि** निरस्यामि परिवर्तयामि ॥ १९ ॥

ते च **आसुरीं योनिमापन्नाः** प्राप्तवन्तः **जन्मनिजन्मनि** सर्वेष्वपि जन्मसु **मूढा** मिथ्याध्यवसायवन्तः सन्तः **मामप्राप्य** अनासाद्य **एव अधमां** नित्यनिरयलक्षणां **गतिं यान्ति** ॥ २० ॥

पुमर्थविरोधिषु दोषेषु सर्वथा परिवर्जनीयं दोषत्रयमुच्यते- **त्रिविधमिति ॥ कामक्रोधस्तथा लोभः** इति इदं **त्रिविधं नरकस्य** प्राप्तौ **द्वारम् आत्मनो नाशनं** महानर्थरूपनित्यनिरयप्रापकं च। एवं सति आत्मा नष्ट इव शून्यतां नीत इवेति आत्मनाशनत्वं दोषत्रयस्य। **तस्माद्** अनर्थहेतुत्वाद् **एतत् त्रयं** कामादित्रिकं **त्यजेत्** ॥ २१ ॥

एतत्त्यागे किं स्यात् ? इत्यत उच्यते- **एतैरिति ॥ तमोद्वारैः** तमःप्रापकैः **एतैः** कामक्रोधलोभरूपैः **त्रिभिः** दोषैः **विमुक्तो** विशेषेणास्पृष्टः स च **आत्मनः श्रेयः** निःश्रेयससाधनं श्रवणमननादिजन्यज्ञानरूपम् **आचरति** सम्पादयति। **ततः पराम्** अखिलक्लेशनिवृत्तिविशिष्टपरमानन्दानुभवरूपां **गतिं याति च**।

अत्रेदं वेदितव्यम्- 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' (१६.१) इत्यादिना यानि देवलक्षणानि, यानि च 'दम्भो दर्पोऽभिमानश्च' (१६.४) इत्यादिना असुरलक्षणान्यभिहितानि, अभिहिते च प्रातिस्विके फले 'मा शुचः सम्पदं दैवीम्' (१६.५) इति, 'निबन्धायासुरी' (१६.५) इति, 'ततो यान्त्यधमां गतिम्' (१६.२०) इति चापवर्गान्धतमसे, तत्र कानिचिद् देवलक्षणानि असुरेषु, असुरलक्षणानि देवेषु च दृश्यन्त इति च तत्तत्फलं[१] तत्रतत्र विनिमयेन स्यात्। तद्युक्तम्। 'दानवास्तु तमोलयाः' इति, 'देवानां निरयो नास्ति तमश्चापि कथञ्चन'

१. तत्तत्फलत्वम् (पा.)

इत्यादिवचनविरोधात् । किञ्च कामक्रोधलोभानाम् आत्मनाशापरपर्याय-नित्यनिरयप्रापकत्वम् उच्यमानमयुक्तम् । देवेष्वपि कामादिदर्शनेन तेषामपि आत्मनाशाख्यफलापत्तेः, इति चेत्,

अत्रोच्यते- यत्तावदुक्तम्- 'देवेष्वासुरलक्षणं दृश्यते' इति, सत्यं दृश्यत इति। किन्तु नासुरभावः तेषां देवत्वस्वभावनिवर्तकः। स्फटिकशौक्ल्यानिवर्तक-लौहित्यवत् दुर्जनसङ्गादिना प्राप्तस्य तस्य औपाधिकत्वात् ; औपाधिकस्य च तस्य सच्छास्त्रोपदेष्टृसज्जनसङ्गत्यादिशुभकारणेन दुष्टलक्षणस्य प्रहाणे देवत्वमेव युक्तम्। श्रूयते च शापादिना प्राप्तासुरभावादीनामपि प्रह्लादादीनां स्वतो देवानाम् औपाधिकसुखप्रहाणेन नैजो देवभावः । एवमेव असुरेष्वपि यत्किञ्चिद् दयादि देवलक्षणं दृश्यते तस्यापि मनोगतस्य औपाधिकस्य सर्वथा प्रहाण एव नैजासुरत्वप्राप्त्या तमःप्रवेशः 'इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु'[१] इति भगवता सूत्रकारेणाभिहितः।

यदपि- 'किञ्च कामक्रोधलोभानाम्' इत्यादि उक्तम्, तत्र ब्रूमः- न यादृश-तादृशकामादीनाम् आत्मनाशलक्षणतमःप्रापकत्वम्। किन्तु ;

'अयोग्येशत्वकामाच्च लोभाच्चात्मसमर्पणे।
तत्त्ववेदिषु कोपाच्च तमस्तेषां न दुर्लभम्॥'[२]

इति शास्त्रावेदितदुष्टकामानामेव । तत्र 'ब्रह्मभावो ममास्तु' इति दुष्टेच्छा गीतोक्तकामशब्दार्थः।

'अनाद्यनन्तकालेषु मुक्तौ संसार एव च।
मयिस्थश्चोदयत्येको विष्णुर्मां सर्वदैव तु।
इति सप्रीतिकं ज्ञानं विद्या आत्मसमर्पणम्॥'

इति शास्त्रावेदितात्मसमर्पणे अकरणेच्छा लोभशब्देन विवक्षितः। 'स्वस्मिन्नपि

---

१. ब्र.सू. ४.१.१४
२. ब्रह्मवैवर्ते (गी.ता.नि. १६.६-२०)

तथाऽन्यस्मिन् नियन्ता भगवानस्ति' इति जानन्तः तत्त्ववेदिनः, तेषु कोपः क्रोधशब्दार्थतयाऽभिमत इति तेषामेवान्धतमसः प्रापकत्वम्। सज्जनेषु दृश्यमान-कामक्रोधलोभानां तु औपाधिकानां नरकमात्रप्रापकत्वम्। तथाविधानां च तेषां निःशेषतया निवृत्तावेव भगवान् स्वात्मानं प्रदर्श्य तान् मोचयति, इत्ययमर्थः

'निःशेषगतदोषाणां बहुभिर्जन्मभिः पुनः।
स्यादापरोक्ष्यं हरेः ........ ॥'[१]

'पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति'[२], 'स बिम्बदर्शन एवैनं मोचयति' इत्यादिशास्त्रसिद्ध इति 'मा शुचः सम्पदं दैवीम्' (१६.५), 'एतैर्विमुक्तः ......... ततो यान्ति परां गतिम्' इति च गीताचार्येणोपदिष्ट-मिति॥ २२॥

**शिष्टगीताक्षरार्थस्तु**- सर्वस्यैतस्यासुरसम्पत्परिवर्जनस्य श्रेष्ठाचरणस्य च शास्त्रं कारणम्। शास्त्रप्रमाणाद्धि उभयं शक्यं कर्तुम्, नान्यथेत्युच्यते- **यः शास्त्रविधिमित्यादिना**॥ यः पुमान् **शास्त्रविधिं** कर्तव्याकर्तव्यज्ञानकारणं विधिप्रतिषेधाख्यं शास्त्रविधानम् **उत्सृज्य** अपरिज्ञाय **कामकारतः** स्वेच्छामात्रेण **वर्तते** प्रवर्तते ; **स न सिद्धिं** ज्ञानम् **अवाप्नोति, न सुखम्** ऐहिकामुष्मिकं वा स्वर्गादिकम् अवाप्नोति। **परां गतिं** मोक्षं न अवाप्नोतीति किमु !॥ २३॥

**तस्मादिति**॥ यस्मात् शास्त्रविहितधर्मानुष्ठाने ज्ञानादिश्रेयःप्राप्तिः, तदतिक्रमे नैहिकपारत्रिकसुखप्राप्तिः, **तस्माद्** 'इदं कार्यम्', 'इदमकार्यम्' इत्यस्यां व्यवस्थितौ= व्यवस्थायां **शास्त्रं** श्रुति-स्मृति-इतिहास-पुराणादिरूपं **ते** तव **प्रमाणं** [३]प्रमितिजनकम्, अतः **शास्त्रविधानोक्तं** शास्त्रस्य विधानं= 'कुर्यात्' 'न कुर्यात्' इत्येवंरूपं नियोजनम्; तेनोक्तं= प्रमापितं **ज्ञात्वा इह** कर्माधिकारवर्गे

---

१. अ.व्या. ३.४.९७　　२. आथ. ३.१.३

३. प्रतीतिजनकम् (पा.)

स्थितः त्वं कर्म भगवत्प्रास्युद्देश्यकं स्वयं कर्तृत्वाध्यवसायहीनं कर्तुमर्हसि। तन्मूलत्वात् सत्त्वशुद्धि-तत्त्वज्ञान-भक्ति-मुक्तीनामिति॥ २४॥

आर्यस्वान्ताम्भोजहंसायमानौ संसाराम्भोराशिनावौ समानौ।
भूयास्तां तौ भूतये भूरिमानौ वेदव्यासानन्दतीर्थाभिधानौ॥

नमस्ते नमस्ते नमस्ते दयालो नमस्ते नमस्ते नमः श्रीनृसिंह।
नमस्ते नमस्ते नमस्ते मुरारे नमस्ते नमस्ते नमो व्यास राम॥

॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्सूरीन्द्रतीर्थपूज्यपाद-शिष्यसुमतीन्द्रतीर्थविरचितायां प्रमेयदीपिकाव्याख्यायां भावरत्नकोशसमाख्यायां षोडशोऽध्यायः ॥

## ।। अथ सप्तदशोऽध्यायः ।।

भगवद्गीता

अर्जुन उवाच–

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ।। १ ।।

भाष्यम्

गुणभेदान् प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेन । शास्त्रविधिमुत्सृज्य= अज्ञात्वा एव[१] ।

'वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना[२]' इति विधिरुत्सृष्टो हि तैः ।

'ये वै वेदं न पठन्ते न चार्थं वेदोज्झांस्तान् विद्धि सानूनबुद्धीन्' इति माधुच्छन्दसश्रुतिः ।

अन्यथा 'तामसाः' इत्येवोच्येत, नतु विभज्य । यदि सात्त्विकाः तर्हि नोत्सृष्टशास्त्राः । नहि वेदविरुद्धो धर्मः ।

[३]'वेदोऽखिलो धर्ममूलम्, स्मृतिशीले च तद्विदाम्[४]'
इति हि स्मृतिः ।

'वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः' इति च भागवते[५] ।।१।।

---

१. 'एव' इति क्वचिन्नास्ति । २. म.स्मृ. २.२६५
३. 'वेदो धर्ममूलं तद्विदां च स्मृतिशीले' - गौतमधर्मसूत्रे १.१.२ (पा.)
४ म.स्मृ.२.६ ५. भाग. ६.१.४०

## प्रमेयदीपिका

अध्यायार्थमाह– **गुणेति** ।। गुणनिमित्ताः [१]श्रद्धादीनां भेदाः । 'नान्यं गुणेभ्यः कर्तारम्' (१४.१९) इत्युक्तत्वात् 'प्रपञ्चयति' इत्युक्तम् । '[२]सात्त्विकानां पुमर्थसाधनत्वाद् अनुष्ठेयत्वम्, अन्येषां [३]तद्विरुद्धत्वात् त्याज्यत्वं च ज्ञापयितुम्' इति शेषः । 'शास्त्रविधिमुत्सृज्य' इत्यस्य 'वेदविधानम् अप्रामाण्यबुद्ध्या परित्यज्य' इत्यर्थप्रतीतिं निवारयितुमाह– **शास्त्रेति** ।। अज्ञानमेवात्रोत्सर्गः[४], न त्वप्रामाण्यबुद्ध्या त्याग इत्यर्थः । ननु प्राप्तपरित्याग उत्सर्गः । एवञ्च प्रतीतार्थ एव युक्तः ; [५]न 'अज्ञात्वा' इति ? तत्राह - **वेद इति** ।। [६]अर्थज्ञानपर्यन्तोऽयं विधिः । अयं च सर्वान् द्विजन्मनः प्राप्तः, तैः अज्ञानिभिः उत्सृष्टश्च । अतो 'अज्ञात्वा' इति युक्तमित्यर्थः । अत्र श्रुतिसम्मतिं चाह– **य इति** ।। **न चार्थम् अधिगच्छन्ति**[७] । [८]सह अनूनया= वेद-तदर्थाधिगतियोग्यया बुद्ध्या वर्तमानान् । 'सानूनबुद्ध्योऽपि ये वेदं न पठन्ते'[९] इति योज्यम् ।

---

१. 'श्रद्धा-आहार-यज्ञ-तपःप्रभृतीनाम्' इत्यर्थः ।

२. 'धर्माणाम्' इत्यर्थः । (राघ.-भा.दी.) ३. तद्विरुद्धत्वादभावः (वे.)

४. सात्त्विकादित्रिविधलोकसाधारण्यादिति भावः । (कृ.) ५. ननु (पा.)

६. फलमन्तरेण विधिश्रुतेरपर्यवसानाद् अवश्यं फले कल्पनीये, दृष्टे सम्भवति अदृष्टकल्पनस्यान्याय्यत्वेन विश्वजिन्न्यायात् स्वर्गकल्पनायोगः । अर्थज्ञानस्यैव फलत्वकल्पनात्, 'सरहस्यः' इत्युक्तत्वाच्च इति भावः । (कृ.)

७. शेषोक्तिः । ८. सह वर्तमानान् इत्यन्वयः ।

९. ननु 'सानूनबुद्धीन्' इत्यस्य 'वेदाज्ज्ञान्' इति विधेयविशेषणत्वे वैयर्थ्यम् ? इत्यत आह- सानूनबुद्ध्योऽपीति ।। तथा च मूक-बधिरादिव्यावर्तकत्वेन सार्थक्यमिति भावः । (कृ.)

'अप्रामाण्यबुद्ध्या परित्यज्य' इत्येवार्थः किं न स्यात् ? इत्यत आह– **अन्यथेति** ।। यद्यत्र वेदविरोधिनां बौद्धादीनां निष्ठा पृच्छ्येत तदा ते 'तामसाः' इत्येव उत्तरम् उच्येत । तदीयतामसत्वस्य [1]अविकल्पितत्वादिति भावः । न केवलं वक्तव्यानुक्तिरेव दोषः, किन्तु तद्विरुद्धोक्तिश्च स्यात्, इति भावेनाह– **नत्विति** ।। 'त्रिविधा भवति श्रद्धा' (१७.२) इत्यादिना श्रद्धां **विभज्य** उत्तरं नोच्येतेत्यर्थः । एवमुत्तरवचनेऽपि किं स्यात् ? इति चेत्, वेदाप्रामाण्यवादिनामपि पाक्षिकं सात्त्विकत्वं स्यात् । तथाच [2]वक्ष्यामः । तदपि स्यात् ? इति चेन्न । सात्त्विकत्व-वेदविरोधित्वयोः सहानवस्थानात्, इत्याह– **यदीति** ।। सहानवस्थानमपि कुतो निश्चेयम्? इति चेत् । सात्त्विका हि धर्ममाचरन्ति । 'सत्त्वाद्धर्मो भवेत् पुंसाम्'[3] इति वचनात् । तथा च 'वेदविरोधिनो धर्मिणश्च' इत्युक्तं भवति । [4]एवञ्च 'वेदविरोधी धर्मः' इत्याद्यापद्येत[5] । तच्चानुपपन्नमित्याह– **न हीति** ।। कुतो न ? इत्यत आह– वेद इति ।। १ ।।

## भावदीपिका

प्रणम्य यादवाचार्यगुरूणां पदपङ्कजे।
कुर्मः सप्तदशाध्यायटीकां भावप्रदीपिकाम्॥

'गुणैर्भेदा गुणभेदाः, तान्' इति विग्रहः। तत्र योग्यतावशात् 'श्रद्धादीनाम्'

---

१. 'सत्त्वमाहो रजस्तमः' इत्यनेनेति योज्यम् । (राघ.-भा.दी.)

२. १७.३ श्लोकसन्दर्भे ।

३. 'सत्त्वाद्धर्मो भवेच्छुद्धात् पुंसो मद्भक्तिलक्षणः ।' -भाग.११.१३.२

४. 'वेदविरोधिनो धर्मिणश्च' इत्युक्ते सति - इत्यर्थः । (राघ.-भा.दी.)

५. आपद्यते (पा.)

इत्यस्य लाभ इत्याशयेनाह- **गुणनिमित्ता इति ॥ इत्युक्तत्वादिति ॥** 'परिणामिकर्तारं गुणेभ्योऽन्यं न पश्यति'[१] इति व्याख्यातत्वेन श्रद्धादीनामपि गुणत्रयात्मकप्रकृतिपरिणामित्वस्योक्तत्वादित्यर्थः । गुणनिमित्तकश्रद्धादिभेदकथनस्य किं प्रयोजनम् ? इत्यत आह- **सात्त्विकानामिति ॥** श्रद्धादीनामित्यर्थः । **प्रतीतार्थ एवेति ॥** शास्त्रविधिः प्रमाणतया सर्वान् प्रति प्राप्तः, तस्य प्रामाण्यबुद्ध्या परित्यागरूप उत्सर्गो युक्त इति भावः । **नाज्ञात्वेति ॥** अज्ञानस्य परित्यागरूपत्वाभावादिति भावः । नन्वज्ञानिनामपि अक्षरग्रहणमात्ररूपवेदाध्ययनदर्शनात् कथं तैर्विधिरुत्सृष्टः ? इत्यत उक्तम्- **अर्थज्ञानपर्यन्तोऽयं विधिरिति ॥** नाक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायीत्यर्थः । तथात्वे विचारशास्त्रस्यावैधत्व[२]प्राप्त्याऽनारम्भणीयत्वं स्यादिति भावः ।

तथा हि- प्रमाणलक्षणे प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे चिन्तितम् । धर्मविचारशास्त्रमत्र विषयः । तत् किं विधिप्रयुक्तानारम्भणीयम् उतारम्भणीयमिति संशयः । तदर्थमिदं चिन्तनीयम्- 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः'[३] इत्यध्ययनविधिः किम् अक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायी सन् धर्मद्वारा स्वर्गमात्रफलकः, उत अक्षरग्रहणपरोऽपि ज्ञायमानवाक्यार्थज्ञानरूपदृष्टफलार्थ एवेति । यदि अक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायी स्वाध्यायाध्ययनविधिः स्वर्गमात्रप्रयोजनकः, तदा नाध्ययनविधिर्विचारशास्त्रारम्भप्रयोजकः । यदि तु वाक्यार्थज्ञानरूपदृष्टफलार्थः, तदाऽर्थज्ञानं न विचारमन्तरेण सम्भवतीति उक्तविधिर्विचारशास्त्रारम्भप्रयोजक इति पूर्वपक्षे सिद्धान्ते च फलफलिभावः ।

पूर्वपक्षस्तु- 'अर्थज्ञानाय अध्ययनविधिः' इति वदन् प्रष्टव्यः- 'किमत्यन्तम् अप्राप्तम् अध्ययनम् अत्रार्थज्ञानाय विधीयते किंवा पक्षे प्राप्तम् अवघातवत् नियम्यते' इति । नाद्यः । 'विमतं वेदाध्ययनम् अर्थज्ञानपूर्वकम् अध्ययनत्वात्

---
१. गी.भा. १४.१९ २. विधिविहितत्वाभावः ३. तै.आ. २.१५

भारताध्ययनवत्' इत्यनुमानेनैव विधिनिरपेक्षेणाध्ययनेऽर्थज्ञानहेतुत्वस्य प्राप्तत्वात्। न द्वितीयः। वैषम्यात्। अवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैरवान्तरापूर्वद्वारेण दर्शपूर्णमासौ परमापूर्वं जनयतः, न नखदलनादिनिष्पन्नैः। ततः परमापूर्वम् अवघातस्य नियमहेतुः। अत्र तु गुरुपूर्वकाध्ययनं विना लिखितपाठजन्येनापि अर्थज्ञानेन क्रत्वनुष्ठानसिद्धेरध्ययनस्य नियमहेतुर्नास्तीति। अतो द्विविधविध्यसम्भवाद् अर्थज्ञानहेतुविचारशास्त्रारम्भस्य न वैधत्वमुपपद्यते। तर्हि श्रूयमाणस्य विधेः का गतिरिति चेत्। स्वर्गापेक्षयाऽक्षरग्रहणमात्रं विधेयमिति वदामः। अश्रुतोऽपि स्वर्गो विश्वजिन्न्यायेन कल्पनीयः। एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्-

विनाऽपि विधिना दृष्ट(ज्ञान)लाभान्नहि तदर्थता।
कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात् स्वर्गो विश्वजिदादिवत्॥[1] इति।

किं चैवं सति 'वेदमधीत्य स्नायात्'[2] इति शास्त्रमप्यनुगृह्यते। अत्र वेदाध्ययनसमावर्तनयोर्नैरन्तर्यं प्रतीयते। त्वत्पक्षे तु अधीतेऽपि वेदे धर्मविचाराय गुरुकुल एवाधिवासः कर्तव्यः, तेन चैतन्नैरन्तर्यं बाध्यते। तस्माद्विचारशास्त्रस्य वैधत्वाभावात् पाठमात्रेण स्वर्गसिद्धेः समावर्तनशास्त्राच्च धर्मविचारशास्त्रं नारम्भणीयमिति।

सिद्धान्तस्तु- यदुक्तं प्रमाणान्तरसिद्धत्वान्नाप्राप्तविधिरिति, तत् तथैव। नियमविधित्वं तु न निवारयितुं शक्यम्। यथा दर्शपूर्णमासजन्यपरमापूर्वम् अवघातनियमजन्यस्य अवान्तरापूर्वस्य कल्पकम्, एवम् अशेषक्रतुजन्यम् अपूर्वजातं क्रतुज्ञानसाधनाध्ययननियमजन्यस्य अपूर्वस्य कल्पकं भविष्यति। नियमादृष्टानङ्गीकारे श्रूयमाणो विधिरनर्थकः स्यात्। न च विश्वजिन्न्यायेन

---

१. शास्त्रदीपिका, मी.सू. १.१.१

२. बौधायनगृह्यसूत्रम् २.५.६/१.१.१

स्वर्गार्थत्वं युक्तम्। दृष्टफलेऽर्थज्ञाने सम्भवति अदृष्टकल्पनाया अयुक्तत्वात्। अत एवोक्तम्-

लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टपरिकल्पना।
विधेस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यति॥[१] इति।

नन्वेवमपि श्रुतव्याकरणाद्यङ्गस्य अधीतवेदस्य पुरुषस्य अर्थज्ञानसम्भवात् न विचारशास्त्रस्य कृत्यमिति चेन्न। ज्ञानमात्रस्य सम्भवेऽपि निर्णयस्य विचाराधीनत्वात्। न ह्यक्ताः शर्करा [२]उपदधातीत्यत्र 'घृतेनैवाञ्जनं न तैलादिना' इत्ययं निर्णयो व्याकरणेन निगमनिरुक्तादिना वा सिध्यति। विचारशास्त्रं तु 'तेजो वै घृतम्' इति वाक्यशेषादर्थं निर्णेष्यति। अतो विचारो वैधः। 'वेदमधीत्य स्नायात्' इति विचारशास्त्रं त्वध्ययनसमावर्तनयोः पूर्वापरीभाव-समानकर्तृकत्वे एवाचष्टे, न तु नैरन्तर्यम्। तस्माद् विधिवशादेव विचारशास्त्रम् आरम्भणीयम् इत्येवम् अर्थज्ञानपर्यन्तोऽयं वेदविधिरिति द्रष्टव्यम्। **द्विजन्मन इति**॥ 'देहोत्पत्त्या, उपनयनेन च' इति द्विवारं जन्मवतो ब्रह्म-क्षत्रिय-वैश्यानित्यर्थः। 'अनूनया' इत्यस्यार्थः- **वेदतदर्थाधिगतियोग्ययेति**॥ 'सह' इत्यस्य [३]सादेशो द्रष्टव्यः। 'तान् सानूनबुद्धीन्' इत्यनुवादवलाद् विधिर्लभ्यत इत्याह- **सानून-बुद्धयोऽपीति**॥ 'न पठन्ते तान्' इत्यन्वयो द्रष्टव्यः।

ननु बौद्धादेस्तामसत्वाभावात् 'ते तामसाः' इत्युत्तरे कथिते भगवतोऽयथार्थ-वादित्वं स्यात्? इत्यत आह- **तदीयेति**॥ बौद्धादिसम्बन्धीत्यर्थः। बौद्धादीनां तामसत्वस्येति यावत्। **अविकल्पितत्वात्** निश्चितत्वात्। **वक्तव्येति**॥ 'तामसाः' इति वक्तव्यस्यानुक्तिरित्यर्थः। **तद्विरुद्धेति**॥ तद्विरुद्धोक्तिरूपो दोषश्च

१. शास्त्रदीपिका, मी.सू. १.१.१
२. घृतकरणक-अञ्जनकर्मीभूताः शर्कराः (द्वितीयाविभक्तिः)।
३. 'वोपसर्जनस्य' (पा.सू. ६.३.८२) इत्यनेन।

स्यादित्यर्थः । **उत्तरं नोच्येतेति** ॥ तथा चैवमुत्तरवचनं बौद्धादितामसत्व-विरुद्धोक्तिरूपमेवेत्यर्थः । **किं स्यादिति** ॥ विरुद्धोक्तित्वं कथं स्यादित्यर्थः । कथम् ? इति चेत् तत्राह- **तथा चेति** ।। यथा तेषां पाक्षिकं सात्त्विकत्वमायाति तथा 'यो यच्छ्रद्धः' (१७.३) इत्यत्र वक्ष्याम इत्यर्थः । वेदोक्तम् अप्रामाण्यबुद्ध्या परित्यज्य श्रद्धयाऽन्विता ये यजन्ते तेषां का निष्ठा ? इति प्रश्ने विशेषणत्वेनोक्तां श्रद्धां सात्त्विकत्वादिना विभज्य तदाश्रयेण वेदाप्रामाण्यवादिनां सात्त्विकत्वादि-स्वरूपकथने पाक्षिकं सात्त्विकत्वं स्पष्टमिति ज्ञातव्यम् । **तदपीति** ॥ पाक्षिकं सात्त्विकत्वमपीत्यर्थः । **वेदविरोधित्वं** वेदाप्रामाण्यवादित्वम् । **धर्मिणश्चेति** ॥ सात्त्विकाश्चेत्यर्थः । **वेद इतीति** ॥ अखिलोऽपि वेदो धर्ममूलं= धर्मज्ञप्तेः कारणम् । **तद्विदाम्** वेदविदां मन्वादीनां **स्मृतिशीले** स्मृतिः = तत्कृतो ग्रन्थः, शीलं= मनोगतिश्च धर्ममूलमिति सम्बन्धः ।

धर्मस्वरूपचित्रत्वाद् योयो देवमनोगतः ।
स एव धर्मो विज्ञेयः ................ ॥[१]

इति वचनादिति ध्येयम् ॥ १ ॥

## भावरत्नकोशः

**अध्यायार्थमिति ॥** सप्तदशाध्यायावान्तराभिधेयमित्यर्थः । ननु सप्तदशेऽध्याये श्रद्धा-आहार-यज्ञ-तपःप्रभृतीनामेव विभागस्य वक्ष्यमाणत्वावभासात् कथं 'गुणभेदान्' इति भाषणम् ? इत्यतो भाष्यं व्याचष्टे- **गुणनिमित्ता इति** ॥ 'गुणैर्भेदाः' इत्येव विग्रहः, तृतीया हेतौ, योग्यतया च श्रद्धादीनां सम्बन्ध इति, सत्त्व-रजः-तमोगुणभेदहेतुकः श्रद्धाऽऽहारादिभेद एतदध्यायप्रतिपाद्य इति भाष्यार्थ इति भावः । 'गुणभेदान्' इत्यत्र शाकपार्थिवादिवत् मध्यमपदलोपी समास इति भावेनैवमुक्तम् इत्यपि **आहुः** । **इत्युक्तत्वादिति** ॥ 'परिणामिकर्तारं गुणेभ्योऽन्यं

१. पाद्मे, ब्र.सू. ३.४.३३

न पश्यन्ति'[१] इति चतुर्दशाध्याय उक्तत्वात् श्रद्धादीनामपि गुणपरिणामत्वाद् अपौनरुक्त्याय 'प्रपञ्चयति' इति भाषितमित्यर्थः। प्रपञ्चनप्रयोजनमाह- **सात्त्विकानामिति ॥** श्रद्धाऽऽहारयज्ञादीनाम्। **अन्येषां** राजस-तामसश्रद्धादीनाम्। **तद्विरुद्धत्वात्** पुमर्थविरुद्धत्वात्। चशब्दस्य 'त्याज्यत्वं च' इति सम्बन्धः।

**भावप्रदीपिकायां तु** - 'गुणभेदज्ञानमन्तरेण [२]श्रद्धादिसाधनानुष्ठानासम्भवात् साधनमेवोक्तं भवति' इति अध्यायार्थप्रतिपादकभाष्यभाव उक्तः। 'शास्त्रविधिम्= वेदविधानं श्रुतिस्मृतिचोदनां परित्यज्य' इति **शङ्करभाष्यं** सपरिकरं हृदि कृत्वोक्तम्- **इत्यर्थप्रतीतिमिति ॥** भाष्यस्थैवकारतात्पर्यमाह- **अज्ञानमेवेति ॥ एवं च सति नैवं प्रतीतार्थः** त्यागरूपोऽर्थः। **नाज्ञात्वेतीति ॥** 'अर्थः' इति शेषः।

**अर्थज्ञानपर्यन्तोऽयं विधिरिति ॥** तथा च चिन्तितं पूर्वतन्त्रे - 'अथातो धर्मजिज्ञासा'[३] इति प्रथमाधिकरणे 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः'[४] इति विधिः किं स्वर्गफलकः ? आहोस्विद् अर्थज्ञानफलकः ? इति संशयः। **पूर्वपक्षस्तु**- अर्थज्ञानाय अध्ययनविधिः इति वदन् प्रष्टव्यः - किम् अयम् अपूर्वविधिरुत नियमविधिरिति। न तावदपूर्वविधिरिति पक्षः। गुरूच्चारणानूच्चारणरूपाध्ययनस्य अर्थज्ञानार्थताया अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात्, 'विमतं वेदाध्ययनम् अर्थज्ञानहेतुः अध्ययनत्वाद् भारताध्ययनवत्' इत्यनुमानसिद्धत्वाच्च। यद्विध्यभावे विधेयत्वाभिमतस्य मानान्तरेण कालत्रयेऽपि न प्राप्तिः तस्यैवापूर्वविधित्वात्। यथा 'व्रीहीन् प्रोक्षति'[५] इति। नापि नियमविधिः। प्रकृते तन्नियमनासम्भवात्। न च लिखितपाठेन गुरुपूर्वकाध्ययनेन वा नखैः अवघातेन वैतुष्यस्येव अर्थज्ञानस्य सम्भवात् पक्षे प्राप्तमध्ययनं विधिना नियम्यत इति वाच्यम्। वैषम्यात्।

१. गी.भा. १४.१९ २. 'श्रद्धादि' इति पदं नास्ति (भा.प्रदी.मुद्रितकोशे)
३. मी.सू. १.१.१ ४. तै.आ. २.१५
५. शत. १.३.१.१०

अवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैः अवान्तरापूर्वद्वारेण दर्श-पूर्णमासौ परमापूर्वं जनयतः, नान्यथा इति दर्शयित्वापूर्वम् अवघातनियमे हेतुः। अत्र [1]लिखितपाठेन अध्ययनेन वा अर्थज्ञानसिद्धेः नाध्ययननियमे हेतुरस्तीति। अत एव- 'यद्विध्यभावे पाक्षिकी प्राप्तिः अप्राप्तिश्च, विधिसत्त्वे प्राप्तिरेव, न कदाऽपि अप्राप्तिः स एव नियमविधिः'। यथा - 'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत'[2] इत्यादिः। तथा च द्विविधस्यापि विधेरसम्भवात् नार्थज्ञानहेतुरयं विधिरिति। न चैवं श्रूयमाणस्य 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति विधेरानर्थक्यं स्यादिति वाच्यम्। [3]स्वर्गार्थमध्ययनमत्र विधीयत इति सार्थक्योपपत्तेः। अश्रुतोऽपि स्वर्गो विश्वजिन्न्यायेन कल्पनीयः। 'स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात्'[4] इति सूत्रे विश्वजिति अश्रूयमाणमप्यधिकारिणं सम्पादयितुं तद्विशेषणं स्वर्गफलं युक्त्या निर्णीतं तद् अध्ययनेऽप्यस्तु। तदाहुः-

'विनाऽपि विधिना दृष्टलाभान्न हि तदर्थता।
कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात् स्वर्गो विश्वजिदादिवत्॥'[5] इति।

**सिद्धान्तस्तु** - यदुक्तम्- 'अध्ययनविधिः नापूर्वविधिः' इति, तत्तथैव। नियमविधिस्तु स्यादेव। यथा दर्शपूर्णमासजन्यं परमापूर्वम् अवघातजन्यस्य अवान्तरापूर्वस्य कल्पकं भविष्यति ; एवमत्रापि अशेषक्रतुजन्यम् अपूर्वजातं क्रतुज्ञानसाधनाध्ययनसम्पादितज्ञानेनैव क्रतुरिति वा तत्र नियमार्थो भविष्यतीति वक्तुं शक्यत्वात्। नियमादृष्टानङ्गीकारे श्रूयमाणो विधिरनर्थक एव स्यात्। न च 'अध्ययनेनैव क्रतुः' इति वा, 'अध्ययनसम्पादितज्ञानेनैव क्रतुः' इति वा तत्र नियमार्थः ; येनोक्तदोषः स्यात्। किन्तु 'अध्ययनसम्पादितमेव अर्थज्ञानं फलवत्क्रतुसाधनम्' इति नियमशरीराङ्गीकारे दोषाभावात्। न च क्रतुप्रकरणाभावे कथं क्रतुविशेषितम् अर्थज्ञानम् उद्दिश्य अध्ययननियमनम् ? कथं वा

---

१. लिखितपाठजन्येन, अध्ययनजन्येन वा अर्थज्ञानेन (पा.)
२. तै.सं. ६.२.६
३. स्वर्गायाध्ययनम् इत्यत्र (पा.)
४. मी.सू. ४.३.१५
५. शास्त्रदीपिका. मी.सू. १.१.१

विध्यानर्थक्यपरिहाराय अध्ययनसाध्यतावच्छेदकश्च विशेषः शक्तिरूपो नियमोऽदृष्टाभिधानः कल्प्येत ? ततश्चाध्ययनसम्पादितमेव अर्थज्ञानं फलवत्कर्मानुष्ठानहेतुरिति पर्यवस्यति । अन्यथाऽध्ययनविधितः फलवदर्थावबोधसाधनत्वेन स्वाध्यायाक्षरयोरनवगमे कुतोऽवघातादावपि नियमविधिवार्ता ? विध्यानर्थक्येऽपि क्षतेरभावात् । न च विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गार्थत्वम् अध्ययनविधेर्युक्तम् । दृष्टे फलेऽर्थज्ञाने[1] सम्भवति अदृष्टस्य तत्फलत्वकल्पनायोगात् । तदाहुः -

'लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टफलकल्पना ।
विधेश्च नियमार्थत्वात् नानर्थक्यं भविष्यति ॥'[2]

इति 'अर्थज्ञानपर्यन्तोऽयं विधिः' इति साधूक्तम् । अत एव 'वेदः कृत्स्नः' इत्यत्र अधिगन्तव्यशब्दः अधिपूर्वस्य गमेः अवगत्यपरनामकज्ञानार्थत्वात्, इति ज्ञातव्यपरः ।

'सरहस्यः' इति भाष्यपदस्य 'उपनिषद्भिः सहितः' इत्यर्थः । **द्विजन्मनः** ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यानित्यर्थः । **तैः** इत्यनुवादः, **अज्ञानिभिः** इति व्याख्या । **इति युक्तमिति** ॥ अर्थज्ञानपर्यन्तप्राप्तविध्युत्सर्गो नाम विध्यज्ञानमेव पर्यवस्यतीति भावः । **अत्र** 'अज्ञानमेवोत्सर्गः' इत्यत्र । 'सम्मतिं च' इति चशब्दः, न केवलं 'वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः' इति वाचनिकप्राप्तिम् उक्तवान् इति समुच्चयार्थः । 'न चार्थम्' इति साकाङ्क्षम् अध्याहारेण पूरयति - **अधिगच्छन्तीति** ॥ 'अज्ञात्वा' इति भाष्यानुरोधेन 'जानन्ति' इति वाच्येऽपि 'अधिगच्छन्ति' इत्युक्तिः 'अधिगन्तव्यः' इति वचनानुसारादिति द्रष्टव्यम् ।

[3]'सा' इति स्त्रीलिङ्गतत्पदत्वे अन्वयाभावः ? [4]'द्वितीयाश्रवणाद् 'वेदोज्ज्ञान्'

१. एतत्पदं नास्ति क्वचित् । २. शास्त्रदीपिका, मी.सू. १.१.१
३. 'सानूननुद्धीन्' इत्यत्र
४. साहित्यार्थकस्य 'सह' इत्यस्य समासे 'स' इत्यादेशस्वीकारे दोषमाह ।

इत्येतद्विशेषणत्वे[१] अनूनवुद्धिसहितशब्दोदितानाम् उत्तमबुद्धियुक्तानां वेदोज्ञत्वमनुचितम् ? इति शङ्कापनोदाय- 'सानूनवुद्धयोऽपि ये न वेदं पठन्ति, न वेदार्थमधिगच्छन्ति च, तान् अनूनवुद्धीनपि वेदोज्ज्ञान् विद्धि' इत्येवमर्थ-तात्पर्यकं 'सानूनवुद्धीन्' इति विशेषणम् इति मनसि निधाय, बुद्धौ अनूनत्वं व्याकुर्वन् विग्रहं दर्शयति- **सहानूनयेति ॥ न पठन्ते** 'न पठन्ति, नार्थमधि-गच्छन्ति च, तान्= तथाविधान् अनूनवुद्धीनपि वेदोज्ज्ञान् विद्धि' इति भाष्यं योज्यमित्यर्थः। बुद्धौ विद्यमानाऽपि वेदरूपवर्णराशि-तदर्थावगाहनयोग्यता न फलोपहिता इत्यतः तेषां बुद्धिरकिञ्चित्करी इति वेदोज्ज्ञान्= वेदादिशब्दितशास्त्र-विध्यज्ञानिन एवेति तात्पर्यतः सिध्यतीति 'महाबुद्धीनां कथं वेदोज्ज्ञत्वम्' इति चोद्यानवकाशः।

[२]'उत्तरम्' इति शेषोक्तिः। **तदीयतामसत्वस्याविकल्पितत्वादिति ॥** वेदविरोधिवौद्धादिगतस्य तामसत्वस्य अविकल्पितत्वात्= असन्दिग्धत्वात्, निश्चितत्वादित्यर्थः । **विरुद्धोक्तिश्च** 'दोषः' इत्यनुवर्तते। [३]'उत्तरम्' इति शेषोक्तिः। 'उच्येत' इत्यनुवृत्तिः। विरुद्धोक्तित्वं विशदयितुं शङ्कते- **एवमुत्त-रेति ॥** तत्कथम् ? इत्यत आह- **तथा चेति ॥** 'अतो विभज्य'[४] इति भाष्यव्याख्यावसरे 'वेदविधिमजानतां विशेषणत्वेनोक्तां श्रद्धां सात्त्विकत्वा-दिना विभज्य, तदाश्रयेण तेषां स्वरूपमुच्यते' इति 'त्रिविधा' इत्यादेः तात्पर्यं वक्ष्यामः। एवं च 'ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य' इत्यनेन वेदाप्रामाण्यादिवादिनामपि ग्रहणे तेषां पाक्षिकं सात्त्विकत्वं स्यादिति दोषः स्यादेवेति भावः[५]।

**केचित्तु** यथा तेषां पाक्षिकं सात्त्विकत्वं स्यात् तथा 'यो यच्छ्रद्धः स एव सः'

१. 'इत्येतस्य विशेषणत्वे' इत्यर्थः। २. 'तामसा इत्येवोच्येत' इति भाष्ये।
३. 'श्रद्धां विभज्य' इत्यनन्तरम्। ४. गी.भा. १७.२
५. यद्यपि स्पष्टमेतत् तत्र नाभिहितम्। तथाऽप्यभिप्रेतत्वात् टीकायां 'वक्ष्यामः' इत्युक्तम्। (कृ.)

(१७.३) इत्यत्र वक्ष्यामः । तत्र वेदोक्तम् अप्रामाण्यबुद्ध्या परित्यज्य श्रद्धयाऽन्विता ये यजन्ते तेषां का निष्ठा ? इति प्रश्ने, यष्टृविशेषणत्वेनोक्तां श्रद्धां सात्त्विकत्वादिना विभज्य तदाश्रयेण सात्त्विकत्वादिस्वरूपकथनेन पाक्षिकं वेदप्रामाण्यवादिनामपि सात्त्विकत्वं स्पष्टमायातीति व्याचक्षते। पाक्षिकं सात्त्विकत्वं स्यात् ? इत्यत्र इष्टापत्तिं शङ्कते- **तदपीति ॥ वेदविरोधित्वम्** वेदाप्रामाण्यवादित्वम्। **सत्त्वात्** सत्त्वगुणात्। **धर्मिणः** धर्मानुष्ठातारः। **धर्ममूलम्**[१] धर्मप्रमितेः कारणम् । **तद्विदां** वेदार्थज्ञानिनां मन्वादीनां च स्मृतिः= ग्रन्थः, शीलं= मनोगतिश्च धर्ममूलम्। 'धर्मस्वरूपचित्रत्वाद् यो यो [२]देवमनोगतः। स एव धर्मो विज्ञेयः ....[३]' इति वचनात्। **वेदप्रणिहितः** वेदेन कर्तव्यत्वेन उक्त एव धर्मः। **तद्विपर्ययः** वेदेनाकर्तव्यतया उक्त इति यावत्, स ह्यधर्म इति भाष्यार्थः ॥ १ ॥

भगवद्गीता

श्रीभगवानुवाच–

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ।। २ ।।

भाष्यम्

अतो विभज्याह– **त्रिविधा इत्यादिना** ।। २ ।।

प्रमेयदीपिका

ननु 'तेषां निष्ठा का' (१७.१) इति पृष्टे, सात्त्विकत्वादिकं वक्त-

---

१. 'वेदोऽखिलः' इति भाष्योक्तप्रमाणस्यार्थः ।

२. वेदमनोगतः (पा.)

३. 'न ह्येते लोकसम्मिताः' इति वाक्यशेषः । (पाद्म, ब्र.सू.भा. ३.४.३३) एते=देवाः, लोकसम्मिताः=लोकजनसदृशा नेत्यर्थः ।

व्यम् । 'त्रिविधाः' इत्यादिकं [१]किमित्युच्यते ? इत्यत आह– **अत इति** ।। यत एवम् अर्जुनेन वेदविधिमजानतां निष्ठा पृष्टा, अज्ञानं च न भेदकम् ; त्रयाणामपि सम्भवात् । [२]न चाज्ञानस्य प्रभेदाः सन्ति । **अतः** 'श्रद्धयाऽन्विताः' इति तद्विशेषणत्वेनोक्तां श्रद्धां सात्त्विकत्वादिना **विभज्य**, तदाश्रयेण [३]तेषां स्वरूपम् **आह** इत्यर्थः ।। २ ।।

## भावदीपिका

ननु श्रद्धां विभज्य तेषां स्वरूपं कस्माद्वक्तव्यम् ? अज्ञानस्यैव भेदकत्वमङ्गीकृत्य तदाश्रयेण तेषां स्वरूपं कस्मान्नोच्यते ? इत्यत आह- **अज्ञानं चेति** ।। कुतः ? इत्यत आह- **त्रयाणामपीति** ।। सात्त्विकानां राजसानां तामसानां त्रयाणामप्यज्ञानसम्भवादित्यर्थः । न चाज्ञानप्रभेदानां भेदकत्वमङ्गीकृत्य तदाश्रयेणैव तेषां स्वरूपमुच्यताम् ? इत्यत आह- **न चाज्ञानस्येति** ।। **तद्विशेषणत्वेन** अज्ञानिविशेषणत्वेन । **तदाश्रयेणेति** ।। सात्त्विकत्वादिभेदभिन्नश्रद्धाश्रयेणेत्यर्थः ।। २ ।।

## भावरत्नकोशः

[४]**किमित्युच्यते** असङ्गतत्वादिति भावः । **निष्ठा** स्थितिः । ननु वेदविध्यज्ञानिविशेषणम् अज्ञानं विभज्य निष्ठोच्यताम् ? इत्यत आह- **अज्ञानं चेति** ।। **त्रयाणां** सात्त्विक-राजस-तामसानां **सम्भवात्** अज्ञानस्य । नन्वज्ञानावान्तरभेदात् तदाश्रयाणां विभाग उच्यताम् ? इत्यत आह- **न चेति** ।। **तद्विशेषणत्वेन** वेदविध्यज्ञानिविशेषणत्वेन ।

१. किमर्थमुच्यते ?(पा.) २. न त्वज्ञानस्य (पा.)

३. सात्त्विकादीनाम्, वेदार्थाज्ञानामिति चार्थः । (राघ.-भा.दी.)

४. किमर्थमुच्यते (पा.)

[1]**भावप्रदीपिकायाम्**- "ननु हेयबुद्ध्या वेदत्याग एवात्र विवक्षितः किं न स्यात् ? इत्यत आह- [2]**अन्यथेति** ॥ यदि हेयबुद्ध्या वेदत्यागिनः प्रश्नेऽभिप्रेताः स्युः, तर्हि परिहारे 'तामसाः' इत्येव वक्तव्यम्, न तु 'सात्त्विक-राजस-तामसभेदात् त्रिविधा अपि सन्ति' इति [3]विभज्येत्यर्थः। [4]सात्त्विकत्वादिकं यदि तेषामप्युच्यते तर्हि को विरोधः ? इत्यत आह- **यदीति** ॥ यदि तेषां सात्त्विकत्वं तर्हि न हेयबुद्ध्या शास्त्रत्यागित्वम्, कुतः ? इत्यत आह- **न हीति** ॥ [5]सात्त्विका हि धर्मनिष्ठाः, तेषां चोत्सृष्टशास्त्रत्वे धर्मस्य शास्त्रविरुद्धत्वं स्यात् । न च तद्युक्तम्, स्मृतिविरोधादित्यर्थः। यत एवम् उत्सृष्टशास्त्रत्वं नाम वेदाद्यपाठाद्येव, अतस्तेषां सात्त्विकत्वादिना[6] त्रैविध्यं वक्ति भगवान् परिहारे, इत्याह- **अत इति** ॥" इति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

### भगवद्गीता

**सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।**
**श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥**

### भाष्यम्

**सत्त्वानुरूपा** चित्तानुरूपा । **यो यच्छ्रद्धः स एव स** सात्त्विकश्रद्धः सात्त्विक इत्यादि ॥ ३ ॥

### प्रमेयदीपिका

सात्त्विकत्वादिभेदेन श्रद्धा त्रिविधा इत्युक्ता । पुनः 'सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति' इति वचनं कथं न [7]व्याहतम् ? इत्यत आह-

---

१. उत्तरत्र 'व्याख्यातम्' इत्यनेनान्वयः ।
२. प्रथमश्लोकभाष्ये ।
३. विवक्षेत्यर्थः (प्रभ.) न स्वरसः पाठः ।
४. सात्त्विकत्वादि (पा.)
५. सात्त्विकानां हि धर्मनिष्ठा (पा.)
६. सात्त्विकत्वादीनाम् (प्रभ.)
७. 'सात्त्विकादिस्वरूपानुरूपा' इति न वक्तव्यमिति भावः । (राघ.-भा.दी.)

**सत्त्वेति ।।** चित्तं चैतन्यम्, 'जीवः' इति यावत् । ननु श्रद्धास्वरूपमेव निरूपितम्, न तु [1]तदाश्रित्य जीवस्वरूपम् : अतो न सङ्गतमुत्तरम् ? इत्यतो येन तद् उच्यते तत् पठित्वा व्याचष्टे– **य इति ।। इत्यादि** 'ज्ञातव्यम्' इति शेषः । राजसश्रद्धः राजसः, तामसश्रद्धस्तामस इत्यर्थः ।। ३ ।।

## भावदीपिका

**कथं न व्याहतमिति ।।** सर्वस्यापि सत्त्वगुणानुरूपश्रद्धोक्तौ सात्त्विकश्रद्धैव सर्वेषां प्राप्ता । तथा च श्रद्धात्रैविध्योक्तिर्व्याहतेत्यर्थः । 'जीवानुरूपा'[2] इति तात्पर्यं मनसि निधायाह- **जीव इतीति ।। येन** वाक्येन । तत् सात्त्विकत्वादि-भेदभिन्नश्रद्धाश्रयेण जीवस्वरूपम् । आदिशब्दार्थमाह- **राजसेति ।।** ३ ।।

## भावरत्नकोशः

**कथं न व्याहतमिति ।।** 'सात्त्विकी राजसी तामसी चेति त्रिविधा सर्वस्य श्रद्धा भवति'[3] इति वचनस्य, **सत्त्वानुरूपा** सत्त्वं= सत्त्वगुणः, तदनुरूपा सात्त्विकीति यावत्. 'सर्वस्य पुंसः सात्त्विक्येव श्रद्धा' इति श्रद्धाया एकविधत्ववचनेन विप्रतिषेधात् त्रिविधत्वोक्ति-एकत्वोक्त्योर्व्याघातो दुष्परिहर एवेत्यर्थः । 'यो यच्छ्रद्धः स एव' इति श्रद्धयैव सात्त्विकादिजीवस्वरूपज्ञानम् इत्यस्योपपादनायोक्तम्- **सत्त्वानुरूपेति**[4] ।। तत्र सत्त्वशब्दार्थो भाषितः- [5]**चित्तेति ।।** अनेनापि कथं 'यो यच्छ्रद्धः स एव' इत्यस्योपपादनम् ? इत्यतश्चित्तशब्दार्थमाह- **चित्तं चैतन्यमिति ।।**

एवमपि 'चेतनश्चेतनानाम्'[6] इत्यादिशास्त्रसिद्धमुख्यचैतन्यस्य ईश्वरस्य[7]

---

१. तदाश्रितम् (पा.) २. गी.ता.नि. १७.३

३. १७.२ ४.५. भाष्ये ।

६. काठक. २.३.१ ७. ईश्वरस्यैव नाम्नि (पा.)

[1]**भावप्रदीपिकायाम्**- ''ननु हेयबुद्ध्या वेदत्याग एवात्र विवक्षितः किं न स्यात् ? इत्यत आह- [2]**अन्यथेति ॥** यदि हेयबुद्ध्या वेदत्यागिनः प्रश्नेऽभिप्रेताः स्युः, तर्हि परिहारे 'तामसाः' इत्येव वक्तव्यम्, न तु 'सात्त्विक-राजस-तामसभेदात् त्रिविधा अपि सन्ति' इति [3]विभज्येत्यर्थः। [4]सात्त्विकत्वादिकं यदि तेषामप्युच्यते तर्हि को विरोधः ? इत्यत आह- **यदीति ॥** यदि तेषां सात्त्विकत्वं तर्हि न हेयबुद्ध्या शास्त्रत्यागित्वम्, कुतः ? इत्यत आह- **न हीति ॥** [5]सात्त्विका हि धर्मनिष्ठाः, तेषां चोत्सृष्टशास्त्रत्वे धर्मस्य शास्त्रविरुद्धत्वं स्यात् । न च तद्युक्तम्, स्मृतिविरोधादित्यर्थः। यत एवम् उत्सृष्टशास्त्रत्वं नाम वेदाद्यपाठाद्येव, अतस्तेषां सात्त्विकत्वादिना[6] त्रैविध्यं वक्ति भगवान् परिहारे, इत्याह- **अत इति ॥**'' इति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

भगवद्गीता

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ।। ३ ।।

भाष्यम्

**सत्त्वानुरूपा** चित्तानुरूपा । **यो यच्छ्रद्धः स एव स** सात्त्विकश्रद्धः सात्त्विक इत्यादि ।। ३ ।।

प्रमेयदीपिका

सात्त्विकत्वादिभेदेन श्रद्धा त्रिविधा इत्युक्ता । पुनः 'सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति' इति वचनं कथं न [7]व्याहतम् ? इत्यत आह-

१. उत्तरत्र 'व्याख्यातम्' इत्यनेनान्वयः । २. प्रथमश्लोकभाष्ये।
३. विवक्षेत्यर्थः (प्रभ.) न स्वरसः पाठः । ४. सात्त्विकत्वादि (पा.)
५. सात्त्विकानां हि धर्मनिष्ठा (पा.) ६. सात्त्विकत्वादीनाम् (प्रभ.)
७. 'सात्त्विकादिस्वरूपानुरूपा' इति न वक्तव्यमिति भावः । (राघ.-भा.दी.)

**सत्त्वेति ।।** चित्तं चैतन्यम्, 'जीवः' इति यावत् । ननु श्रद्धास्वरूपमेव निरूपितम्, न तु [१]तदाश्रित्य जीवस्वरूपम् ; अतो न सङ्गतमुत्तरम् ? इत्यतो येन तद् उच्यते तत् पठित्वा व्याचष्टे– **य इति ।। इत्यादि** 'ज्ञातव्यम्' इति शेषः । राजसश्रद्धः राजसः, तामसश्रद्धस्तामस इत्यर्थः ।। ३ ।।

## भावदीपिका

**कथं न व्याहतमिति ।।** सर्वस्यापि सत्त्वगुणानुरूपश्रद्धोक्तौ सात्त्विकश्रद्धैव सर्वेषां प्राप्ता । तथा च श्रद्धात्रैविध्योक्तिर्व्याहतेत्यर्थः । 'जीवानुरूपा'[२] इति तात्पर्यं मनसि निधायाह- **जीव इतीति ।। येन** वाक्येन । तत् सात्त्विकत्वादि-भेदभिन्नश्रद्धाश्रयेण जीवस्वरूपम् । आदिशब्दार्थमाह- **राजसेति** ।। ३ ।।

## भावरत्नकोशः

**कथं न व्याहतमिति ।।** 'सात्त्विकी राजसी तामसी चेति त्रिविधा सर्वस्य श्रद्धा भवति'[३] इति वचनस्य, **सत्त्वानुरूपा** सत्त्वं= सत्त्वगुणः, तदनुरूपा सात्त्विकीति यावत्, 'सर्वस्य पुंसः सात्त्विक्येव श्रद्धा' इति श्रद्धाया एकविधत्ववचनेन विप्रतिपेधात् त्रिविधत्वोक्ति-एकत्वोक्त्योर्व्याघातो दुष्परिहर एवेत्यर्थः । 'यो यच्छ्रद्धः स एव' इति श्रद्धयैव सात्त्विकादिजीवस्वरूपज्ञानम् इत्यस्योपपादनायोक्तम्- **सत्त्वानुरूपेति**[४] ।। तत्र सत्त्वशब्दार्थो भापितः- [५]**चित्तेति ।।** अनेनापि कथं 'यो यच्छ्रद्धः स एव' इत्यस्योपपादनम् ? इत्यतश्चित्तशब्दार्थमाह- **चित्तं चैतन्यमिति ।।**

एवमपि 'चेतनश्चेतनानाम्'[६] इत्यादिशास्त्रसिद्धमुख्यचैतन्यस्य ईश्वरस्य[७]

---

१. तदाश्रितम् (पा.) २. गी.ता.नि. १७.३
३. १७.२ ४,५. भाष्ये ।
६. काठक. २.३.१ ७. ईश्वरस्येति नास्ति (पा.)

ग्रहणे 'उपपादनालाभ एव'[१] इत्यतः 'सत्त्वं जीवः कचित् प्रोक्तः'[२] इत्यभिधानमूलम् 'सत्त्वानुरूपा= जीवानुरूपा' इति 'तात्पर्यं हृदि कृत्वाऽऽह- **जीव इति यावदिति** ।। तथा च सत्त्वशब्दस्य जीवार्थत्वान्न व्याहतिशङ्का, 'नाप्युक्तोपपादनालाभ[४] इति चोद्यमिति भावः । **तदाश्रित्य** श्रद्धास्वरूपविभेदमाश्रित्य **जीवस्वरूपं निरूपितम्**[५] । 'तदाश्रितं जीवस्वरूपम्' इति पाठे 'श्रद्धाऽऽश्रितं जीवस्वरूपम्' इत्यर्थः । **उत्तरम्** 'त्रिविधा भवति श्रद्धा' (१७.२) इत्यादिना उच्यमानम् । **येन** वाक्येन **तत्** सात्त्विकादिश्रद्धाश्रितजीवस्वरूपम् । [६]आदिपदार्थोक्तिः- **राजसश्रद्ध इत्यादि** ।। 'रासजी श्रद्धा यस्यासौ', 'तामसी श्रद्धा यस्यासौ' इत्युभयत्रापि राजसतामसशब्दयोः [७]पुंवद्भावः, '[८]श्रद्धाशब्दे 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य'[९] इति ह्रस्वश्च द्रष्टव्यः ।। ३ ।।

भगवद्गीता

**यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।**
**प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ।। ४ ।।**

---

१. उपपादनत्वालाभः (पा.)

२. '...कचित् सत्त्वं जनार्दनः । सत्त्वं नाम गुणः क्वापि कचित् साधुत्वमुच्यते ।' इति शब्दनिर्णये । (गी.ता.नि. १३.२७)

३. गी.ता.नि. १७.३

४. नाप्युक्तोपपादनत्वालाभः (पा.) ५. शेषः ।

६. प्रतिपदार्थोक्तिः (पा.)

७. 'स्त्रियाः पुंवद् भाषितपुंस्काद् अनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियाम् अपूरणीप्रियादिषु' (पा.सू. ६.३.३४) इत्यनेन ।

८. श्रद्धाशब्दस्य (पा.) ९. पा.सू. १.२.४८

भाष्यम्

कः सात्त्विकश्रद्धः ? इत्यादि विभज्याह– **यजन्त** इत्यादिना ॥ ४ ॥

प्रमेयदीपिका

'तां शृणु' (१७.२) इति प्रतिज्ञातं नोच्यते, 'यजन्ते सात्त्विकाः' 'इत्यप्रस्तुतं चोच्यते ? इत्यत आह– **क इति ॥ इत्यादि** 'जिज्ञासायाम्' इति शेषः । **विभज्य** श्रद्धास्वरूपम् । प्रतिज्ञातं श्रद्धात्रैविध्यमेवोच्यते ; अतो नासङ्गतिरिति भावः । एतेन 'सात्त्विकाः' इत्यादेः 'सात्त्विकश्रद्धाः' इत्यादिरर्थ उक्तो भवति ॥ ४ ॥

भावदीपिका

**प्रतिज्ञातम्** श्रद्धात्रैविध्यम् ॥ ४ ॥

भावरत्नकोशः

न केवलं वक्तव्यानुक्तिः ; असङ्गतोक्तिश्चेत्याह- **यजन्त इति** ॥ भाष्यपदमनूद्य विभागकर्म दर्शयति- **विभज्य श्रद्धास्वरूपमिति** ॥ प्रतिज्ञातानुक्तिः, अप्रतिज्ञातोक्तिश्चेति दोषद्वयं भाष्यभावोक्त्योद्धरति- **प्रतिज्ञातमिति** ॥ ४ ॥

भगवद्गीता

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।
दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥
कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
मां चैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६॥

---

१. इत्यादिकम् (पा.)

भाष्यम्

भगवत्कर्शनं नाम अल्पत्वदृष्टिरेव ।

'यो वै महान्तं परमं पुमांसं नैवं द्रष्टा कर्शकः सोऽतिपापी' इत्यनभिम्लान(त)श्रुतिः ।

आसुरो निश्चयो येषां त आसुरनिश्चयाः ।

'देवास्तु सात्त्विकाः प्रोक्ता दैत्या राजसतामसाः'

इति [1]ह्याग्निवेश्यश्रुतिः ।। ६ ।।

प्रमेयदीपिका

ननु निर्विकारस्य भगवतः कथं 'मां चैवान्तःशरीरस्थं कर्शयन्तः' इति कर्शनमुच्यते ? इत्यत आह– **भगवदिति** ।। [2]*'प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे बहुलम् इष्ठवच्च'*[3] इति वचनाद् दृष्टिरपि णेरर्थ इति भावः । 'मां चैव जीवरूपेणान्तःशरीरस्थम्'[4] इति व्याख्यानं तु [5]सम्यग्व्याख्यानेनैव परास्तम् । [6]जीवरूपत्वदर्शनस्यैव कृशीकरणत्वात् । 'मदनुशासनाकरणमेव मत्कर्शनम्'[7] इति व्याख्याननिरासार्थम् 'एव' इत्युक्तम् । अशाब्दत्वात् ।

उक्तव्याख्याने श्रुतिसम्मतिं चाह–**य इति** ।। **नैवं महत्त्वविरुद्धम्**[7] ।

१. हिशब्दो नास्ति क्वचित् । २. चुरादौ गणसूत्रम्

३. 'इष्ठवच्च' इति क्वचिन्नास्ति । ४. शां.भा.

५. 'अल्पत्वदृष्टिरेव' इति व्याख्यानेनैवेत्यर्थः । (राघ.-भा.दी.)

६. 'जीवस्वरूपत्वदर्शनस्यैव' इति भा.र.को.सम्मतः पाठः स्यात् ।

७. महत्त्वाद्यज्ञानप्रतीतिनिरासाय तद्विरुद्धाल्पत्वज्ञानलाभायाह- महत्त्वविरुद्धमिति ।। अल्पत्वं दृष्ट्वेत्यर्थः । (राघ.-भा.दी.)

**द्रष्टा** इति तृन्नन्तम् । **कर्शकः** तस्य 'उच्यते' इति शेषः । कर्मधारयत्व-शङ्कानिरासार्थमाह– **आसुर इति** ।। **निश्चयः** श्रद्धा । कर्मधारयपक्षे हि सामानाधिकरण्यं [1]गौणमिति कल्प्यम्, मत्वर्थीयप्रत्ययो वा । तथाच गौरवमिति भावः । ननु प्रकरणात् 'तामसनिश्चयान्' इति वक्तव्यम् । 'आसुरनिश्चयान्' इति कथमुक्तम् ? इत्यत आह– **देवास्त्विति** ।। **सात्त्विका देवाः** देवपर्यायवाच्याः **प्रोक्ताः** । राजसाः तामसाश्च **दैत्याः** दैत्यपर्यायवाच्याः **प्रोक्ता** इत्यर्थः ।। ६ ।।

## भावदीपिका

[2]**कर्शनम्** कर्शनरूपो विकारः । ननु 'कर्शयन्' इति तावण्णिजन्तोऽयं शब्दः । तथा च 'तत्करोति तदाचष्टे'[3] इति करण-आचक्षणाद्यर्थ एव णिचो विहितत्वात् 'पीडां करोतीति पीडयन्', 'भृशमाचष्ट इति भृशयन्' इत्यादिप्रयोग-दर्शनेन च दृष्टेर्णिजर्थत्वाभावात् भगवत्कर्शनं नाम 'अल्पत्वकरणम्', 'अल्पत्वाचक्षणम्[4]' इत्येव वक्तव्यत्वेन 'अल्पत्वदृष्टिरेव' इति कथमुक्तम् ? इत्यत आह- **प्रातिपादिकादिति** ।। 'प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च'[5] इति धातुसूत्रम् । तस्यार्थः- यस्मात्कस्माचित् प्रातिपदिकाद् यस्मिन् कस्मिंश्चिद् धात्वर्थमात्रे विवक्षिते सति णिच्प्रत्ययो विकल्पेन भवति ; स च प्रत्यय इष्ठवद्भवति=इष्ठनप्रत्ययकार्यभूतं यत् प्रातिपदिकटिलोपादि तत्कारी भवतीति।

---

१. असुरसम्बन्धिश्रद्धारूपत्वस्य तामसजनेषु मुख्यस्यासम्भवादित्यर्थः । (राघ.-भा.दी.)

२. कर्शनाकर्शनरूपो विकारः (बे.)	३. चुरादौ गणसूत्रम् ।

४. 'अल्पत्वाख्यानम्' इति समीचीनः पाठः ।

५. चुरादौ गणसूत्रम् । प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे णिच् स्यात्, इष्ठे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भाव-रभाव-टिलोप-विन्मतुल्लोप-यणादिलोप-प्रस्थ-स्फाद्यादेश-भसञ्ज्ञाः, तद्वत् णावपि स्युः ।

## भाष्यम्

**भगवत्कर्शनं नाम अल्पत्वदृष्टिरेव ।**

**'यो वै महान्तं परमं पुमांसं नैवं द्रष्टा कर्शकः सोऽतिपापी' इत्यनभिम्लान(त)श्रुतिः ।**

**आसुरो निश्चयो येषां त आसुरनिश्चयाः ।**

**'देवास्तु सात्त्विकाः प्रोक्ता दैत्या राजसतामसाः'**

**इति [1]ह्याग्निवेश्यश्रुतिः ।। ६ ।।**

## प्रमेयदीपिका

ननु निर्विकारस्य भगवतः कथं 'मां चैवान्तःशरीरस्थं कर्शयन्तः' इति कर्शनमुच्यते ? इत्यत आह– **भगवदिति** ।। [1]*'प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे बहुलम् इष्ठवच्च'*[2] इति वचनाद् दृष्टिरपि णेरर्थ इति भावः । 'मां चैव जीवरूपेणान्तःशरीरस्थम्'[4] इति व्याख्यानं तु [5]सम्यग्व्याख्यानेनैव परास्तम् । [6]जीवरूपत्वदर्शनस्यैव कृशीकरणत्वात् । 'मदनुशासनाकरणमेव मत्कर्शनम्'[7] इति व्याख्याननिरासार्थम् 'एव' इत्युक्तम् । अशाब्दत्वात् ।

उक्तव्याख्याने श्रुतिसम्मतिं चाह–**य इति** ।। **नैवं महत्त्वविरुद्धम्**[8] ।

१. हिशब्दो नास्ति क्वचित् । २. चुरादौ गणसूत्रम्

३. 'इष्ठवच्च' इति क्वचिन्नास्ति । ४. शां.भा.

५.'अल्पत्वदृष्टिरेव' इति व्याख्यानेनैवेत्यर्थः । (राघ.-भा.दी.)

६. 'जीवस्वरूपत्वदर्शनस्यैव' इति भा.र.को.सम्मतः पाठः स्यात् ।

७. महत्त्वाद्यज्ञानप्रतीतिनिरासाय तद्विरुद्धाल्पत्वज्ञानलाभायाह- महत्त्वविरुद्धमिति ।। अल्पत्वं दृष्ट्वेत्यर्थः । (राघ.-भा.दी.)

**द्रष्टा** इति तृन्नन्तम् । **कर्शकः** तस्य 'उच्यते' इति शेषः । कर्मधारयत्व-शङ्कानिरासार्थमाह– **आसुर इति** ।। **निश्चयः** श्रद्धा । कर्मधारयपक्षे हि सामानाधिकरण्यं [1]गौणमिति कल्प्यम्, मत्वर्थीयप्रत्ययो वा । तथाच गौरवमिति भावः । ननु प्रकरणात् 'तामसनिश्चयान्' इति वक्तव्यम् । 'आसुरनिश्चयान्' इति कथमुक्तम् ? इत्यत आह– **देवास्त्विति** ।। **सात्त्विका देवाः** देवपर्यायवाच्याः **प्रोक्ताः** । राजसाः तामसाश्च **दैत्याः** दैत्यपर्यायवाच्याः **प्रोक्ता** इत्यर्थः ।। ६ ।।

## भावदीपिका

[2]**कर्शनम्** कर्शनरूपो विकारः । ननु 'कर्शयन्' इति तावण्णिजन्तोऽयं शब्दः । तथा च 'तत्करोति तदाचष्टे'[3] इति करण-आचक्षणाद्यर्थ एव णिचो विहितत्वात् 'पीडां करोतीति पीडयन्', 'भृशमाचष्ट इति भृशयन्' इत्यादिप्रयोग-दर्शनेन च दृष्टेर्णिजर्थत्वाभावात् भगवत्कर्शनं नाम 'अल्पत्वकरणम्', 'अल्पत्वाचक्षणम्[4]' इत्येव वक्तव्यत्वेन 'अल्पत्वदृष्टिरेव' इति कथमुक्तम् ? इत्यत आह- **प्रातिपादिकादिति** ।। 'प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च'[5] इति धातुसूत्रम् । तस्यार्थः- यस्मात्कस्माच्चित् प्रातिपदिकाद् यस्मिन् कस्मिंश्चिद् धात्वर्थमात्रे विवक्षिते सति णिच्प्रत्ययो विकल्पेन भवति ; स च प्रत्यय इष्ठवद्भवति=इष्ठन्प्रत्ययकार्यभूतं यत् प्रातिपदिकटिलोपादि तत्कारी भवतीति।

---

१. असुरसम्बन्धिश्रद्धारूपत्वस्य तामसजनेषु मुख्यस्यासम्भवादित्यर्थः । (राघ.-भा.दी.)

२. कर्शनाकर्शनरूपो विकारः (बे.) ३. चुरादौ गणसूत्रम् ।

४. 'अल्पत्वाख्यानम्' इति समीचीनः पाठः ।

५. चुरादौ गणसूत्रम् । प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे णिच् स्यात्, इष्ठे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भाव-रभाव-टिलोप-विन्मतुब्लोप-यणादिलोप-प्रस्थ-स्फाद्यादेश-भसञ्ज्ञाः, तद्वत् णावपि स्युः ।

एवं च प्रकृते [१]कृशप्रातिपदिकाद् 'दृशिर्= प्रेक्षणे' इति दृश्धात्वर्थभूताया दृष्टेर्विवक्षितत्वाद्, तस्यां विवक्षितायां सत्यां णिच्प्रत्यये, णकारचकारयोर्लोपे, 'कृश इ' इति जाते, णिच्प्रत्ययस्य इष्ठन्प्रत्ययकार्यकारित्वेनोक्तत्वात् तस्य च टिलोपकारकत्वस्वभावस्य 'टेः'[२] भस्य टेर्लोपः स्यात् इष्टेमेयस्सु परतः' इत्युक्तत्वेन णिचि परे टीभूतस्य शकारस्थस्य अकारस्य लोपे 'कृश्' इति जाते, 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः'[३] इति गुणे, 'उरण् रपरः'[४] इति गुणस्य च रपरत्वे 'कर्श् इ= कर्शि' इति जाते, अस्माल्लटि तस्य शत्रादेशे[५], शकार-ऋवर्णयोर्लोपे 'अत्' इति जाते इकारस्य एकाररूपगुणे, तस्य चापरत्वेऽयादेशे 'कर्शयत्' इति प्रातिपदिकसिद्धिः। पश्चात् स्वाद्युत्पत्तौ नुमागमे, मित्त्वादन्त्यादचः परे जाते 'कर्शयन् त् सु' इति स्थिते 'हल्ङ्याब्भ्यः...'[६] इति सोर्लोपे, संयोगान्त-तकारलोपे च 'कर्शयन्' इत्यादि सिध्यतीति द्रष्टव्यम्। कथं परास्तम्? इत्यत आह- **जीवरूपत्वेति ॥ कृशीकरणत्वात्** अल्पत्वदृष्टित्वात्। तथा च 'मां चैवान्तःशरीरस्थम्' इत्यनेनैव पूर्णत्वात्, 'कर्शयन्तः' इत्यस्य वैयर्थ्यमिति भावः।

**तृन्नन्तमिति ॥** तृजन्तत्वे 'कर्तृकर्मणोः कृति'[७] इति षष्ठीविधानात् 'पुंसो द्रष्टा' इति षष्ठी स्यात्। तृन्नन्तत्वे तु 'न लोक...'[८] इति षष्ठ्या निषिद्धत्वात् 'पुमांसम्' इति द्वितीयोपपत्तिरिति भावः। **कर्मधारयत्वेति ॥** 'आसुराश्च ते निश्चयाश्च आसुरनिश्चयाः, तान्' इति कर्मधारयत्वशङ्केत्यर्थः। **सामानाधि-करण्यमिति ॥** आसुरजनानां विपरीतनिश्चयाख्यज्ञानसामानाधिकरण्यं

१. 'कर्शप्रातिपदिकाद्' (बे.) २. पा.सू. ६.४.१५५
३. पा.सू. ७.३.८४ ४. पा.सू. १.१.५१
५. 'लटः शतृ-शानचौ अप्रथमासमानाधिकरणे' (पा.सू. ३.२.१२४)
६. पा.सू. ६.१.६८ ७. पा.सू. २.३.६५ ८. पा.सू. २.३.६९

पुरुषतन्निश्चयानुगतसात्त्विक-वैपरीत्याख्यगुणयोगेन गौणं कल्प्यमित्यर्थः। **मत्वर्थीयेति**॥ आदौ 'आसुरश्चासौ निश्चयश्च' इति कर्मधारयं विधाय, पश्चाद् 'आसुरो निश्चयो [1]एषामस्ति' इति तद्वत्त्वरूपार्थलाभाय मत्वर्थीय-अर्शआद्यजन्ताच्प्रत्ययो वा कल्पनीय इत्यर्थः। ननु मत्वर्थीयप्रत्ययकल्पने को दोषः ? इत्यत आह- **तथा चेति**॥ बहुव्रीहिणैव तद्वत्त्वार्थलाभे सति तदर्थमत्वर्थीयप्रत्ययकल्पने गौरवम्। 'न बहुव्रीहिनिर्वाह्ये भवन्ति मतुवादयः' इति वचनादिति भावः। **प्रकरणादिति**॥ 'तामसा जनाः' इति प्रकरणादिति भावः। **देवपर्यायेति**॥ **देवपर्यायशब्दाः** सुरविबुधादिशब्दाः, तद्वाच्या इत्यर्थः। **दैत्यपर्यायेति**॥ **दैत्यपर्यायशब्दाः** असुरादिशब्दाः, तद्वाच्या इत्यर्थः। तथा च तामसानाम् असुरशब्दवाच्यत्वाद् 'आसुरनिश्चयान्' इति युक्तमित्याशयः॥६॥

## भावरत्नकोशः

**ननु 'हेतुमति च'[2] 'तत्करोति तदाचष्टे'[3] इति वचनात् प्रयोजकव्यापारस्य करण-आख्यानयोश्चैव णिजर्थत्वात् कथं भाष्ये दृष्टिः णिजर्थतयोक्ता ? इत्यत आह- प्रातिपदिकादिति ॥ 'प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे बहुलम् इष्ठवच्च'[4] इति योगस्यायमर्थः- 'यस्मात्कस्माचित् प्रातिपदिकाद् यस्मिंस्कस्मिंश्चिद् धात्वर्थे वाच्ये बहुलं णिच्प्रत्ययो भवति, इष्ठवच्च= इष्ठन्प्रत्यये परे यथा कार्यं तथा णिच्परेऽपि स्यात्।' तथा चात्र कृशयतीत्यर्थे कर्शः पचाद्यच्। न च 'कृश= तनूकरणे' इति धातोः इगुपधत्वाद् 'इगुपध-ज्ञा-प्री-किरः कः'[5] इति कप्रत्यय एव स्यात्, सति चैवं 'कृशः' इत्येव रूपं भवति। ततः 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इति णिचि [6]'कृशयन्तः' इत्येव स्यात्, न तु 'कर्शयन्तः' इति ? इति वाच्यम्। वाऽसरूपन्यायेन**

---

१. येषामस्ति (वे.)  २. पा.सू. ३.१.२६
३. चुरादौ गणसूत्रम्  ४. गणसूत्रम्  ५. पा.सू. ३.१.३५
६. न च 'कृश' इत्यत्रापि टिलोपे (अल्लोपे) णिचं निमित्तीकृत्य उपधागुणः शङ्क्यः। अल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन गुणाभावात्।

'पचाद्यच एवात्रोत्पाद्यतयेष्टत्वात्'[1]। ततः कर्शप्रातिपदिकाद् दृशिधात्वर्थे णिचि, णौ इष्ठवत् प्रातिपदिकस्यैव अतिदेशात् [3]टिलोपे, ततः 'कर्शि' इत्यस्य 'सनाद्यन्ता धातवः'[4] इति धातुसञ्ज्ञायाम्, तस्मात् लटः शत्रादेशे, शपि, सार्वधातुकलक्षणे[5] इकारस्य गुणे, अयादेशे, शपोऽकारस्य 'अतो गुणे'[6] इति पररूपत्वे, स्वाद्युत्पत्तौ च 'कर्शयन्तः' इति रूपम्, तस्यार्थः - 'अल्पत्वं पश्यन्ति' इति हृदि निधाय भाष्ये 'अल्पत्वदृष्टिः' इत्युक्तमिति भावः।

ननु 'तत्करोति तदाचष्टे' इत्यादिना धात्वर्थस्य नियमितत्वात् कथं दृष्टिः धात्वर्थः स्यात्? अत एव **शङ्करः** 'कर्शयन्तः= [7]कृशं कुर्वन्तः' इति व्याचख्यौ, इति चेन्न। 'कूलम् उल्लङ्घयति उत्कूलयति' इत्यादौ 'प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे' इत्यनेन णिचम् उत्पादयद्भिः वैयाकरणैः[8] 'तत्करोति' इत्यादेः तत्प्रपञ्चनार्थत्वस्याङ्गी-कृतत्वेन नियमार्थत्वाभावात् - इत्यभियुक्ताः। **मां चैवेति** ॥ 'मां चैव तत्कर्म बुद्धिसाक्षिभूतम् अन्तःशरीरस्थम्' इति **शङ्करभाष्यस्यायं** तात्पर्यानुवादः। **इति व्याख्यानं त्विति** ॥ **जीवस्वरूपत्वदर्शनस्य** भगवतो जीवस्वरूपत्व-भावनस्य, जीवस्वरूपस्याल्पत्वादिति भावः। **शङ्करभाष्याक्षरानुवादः - मदनु-शासनेति** ॥ तल्लब्धां युक्तिमाह- **अशाब्दत्वादिति** ॥

**उक्तव्याख्याने 'अल्पदर्शनमेव कर्शनम्'** इति व्याख्याने। न केवलम्

१. 'नन्दि-ग्रहि-पचादिभ्यो ल्यु-णिनि-अचः' (पा.सू. ३.१.१३४) इत्यनेन।

२. यद्यप्यत्र 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' (पा.सू. ३.१.९४) - परिभाषेयम्। अस्मिन् धात्वधिकारे असरूपः अपवादप्रत्ययः उत्सर्गस्य वा बाधकः, स्त्र्यधिकारोक्तं विना इति, वाऽसरूपविधिः न प्रवर्तते ; अचः सरूपप्रत्ययत्वात्। तथाऽपि 'कर्शयन्तः' इति आर्षप्रयोगाद् अच्प्रत्यय एव उत्पाद्यः। अत एव- 'उत्पाद्यतयेष्टत्वात्' इत्याह।

३. 'टेः' (पा.सू. ६.४.१५५) ४. पा.सू. ३.१.३२

५. 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः (पा.सू. ७.३.८४) ६. पा.सू. ६.१.९७

७. 'कृशीकुर्वन्तः' इति शां.भा. ८. शब्दकौस्तुभादौ

अस्मद्व्याख्याने उक्तरीत्या शाब्दत्वमिति चशब्दः । ननु प्रमाणे नञो 'द्रष्टा' इति क्रियापदेनान्वये महत्त्वदर्शनाभाव एव लभ्यते ; न पुनरल्पत्वदर्शनम् । तत्कथम् 'अल्पत्वद्रष्टा कर्शयन्' इत्यत्र सम्मतित्वम् ? इत्यतो 'नैवम्' इत्येकं पदम् इति भावेन तस्य प्रकृतसिद्ध्येऽर्थमाह- **नैवं महत्त्वविरुद्धमिति ॥** महत्त्वस्य विरुद्धं= महत्त्वासामानाधिकरणम् अल्पत्वम्, तद्वन्तं पुमांसं द्रष्टेत्यर्थः। दृशेः तृचि 'द्रष्टा' इति रूपत्वे तृचः कृत्त्वात् 'कर्तृकर्मणोः कृति'[१] इति कर्मकारके षष्ठी स्यात् ? इत्यत आह- **तृन्नन्तमिति ॥** ताच्छील्यविशिष्टकर्त्रर्थकतृन्रूपकृत्प्रत्ययान्तत्वे 'द्रष्टा' इति पदम् इति [२]कर्मणि द्वितीयोपपत्तिरिति भावः। अनेन- 'सात्त्विकानामपि कदाचिद् भगवति अल्पदृष्टिसम्भवात्, तेषामपि अतिपापिशब्दितं तामसत्वं स्यात् ?' इत्यपास्तम्। तृन्प्रत्ययेन अल्पत्वदृष्टेः शीलत्वाभिधानात्, सात्त्विकानाम् अल्पत्वदृष्टिः न सहजा, इति नातिप्रसङ्ग इत्यपि सूचितम्। 'कर्शकः= अल्पत्वस्य द्रष्टा' इति भाष्यपदमनूद्य तत्र पदद्वयं शेषमाह- **तस्योच्यत इति ॥ तस्य** महतः पुंसः। 'त्रिविधा भवति श्रद्धा' इत्युपक्रमात् 'तान्' इति परामर्शाच्च 'आसुरश्रद्धान्'[३] इति वक्तव्ये कथं निश्चयशब्दः[४] ? इत्यत आह- **निश्चयः श्रद्धेति ॥** श्रद्धाया निश्चयविशेषरूपत्वाद् इयमुक्तिः।

समासप्राबल्याद् 'आसुरनिश्चयान्' इत्यत्र कर्मधारय एवास्तु, तद्वत्त्वविवक्षायामपि कर्मधारयाद् [५]अर्शआदिलक्षणम् उत्पादयिष्यामः। बहुव्रीहिस्तु अन्यपदार्थप्रधानो जघन्य इति, न स आश्रयणीयः ? इत्याशङ्क्य पक्षद्वयेऽपि शेषमाह- **कर्मधारयपक्षे हीति ॥ सामानाधिकरण्यम्** आसुरपुरुषाणां

---

१. पा.सू. २.३.६५

२. 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' (पा.सू. २.३.६९) इत्यनेन षष्ठीनिषेधात् 'पुमांसम्' इत्यत्र।

३. गीताश्लोके　　४. 'आसुरनिश्चयान्' इति।

५. 'अर्शआदिभ्योऽच्' (पा.सू. ५.२.१२७) इत्यनेन अचम्।

निश्चयाभेदो गौणः= औपचारिकः । साक्षादभेदस्यायोगात् । उपचारबीजं च पुरुषतन्निश्चययोः सात्त्विकान्यत्वलक्षणगुणयोग इति भावः । द्वितीयपक्षे शेषमाह - **मत्वर्थीयो वेति** ।। 'परेण कल्पनीयः' इति शेषः । **गौरवमिति** ।। आदौ कर्मधारयत्वकल्पनम्, ततो मत्वर्थीयाच्प्रत्ययकल्पनं चेति कल्पनागौरवमित्यर्थः । **केचित्तु** 'तान्' इति अशास्त्रविहितं घोरं तपः तप्यमानान् जनान् परामृश्य, तेषाम् आसुरनिश्चयात्मता वेदितव्या । तेषां च पुरुषाणां धर्मिभूतानां धर्मभूतनिश्चयात्मकत्वलक्षणं सामानधिकरण्यं मुख्यमसम्भवीति गौणमेव वक्तव्यम् । कर्मधारयात् मत्वर्थीयप्रत्ययकल्पनपक्षे कल्पनाद्वयमिति गौरवमित्यर्थ इत्याहुः ।

**प्रकरणात्** 'तामसा जनाः' (१७.४) इति केषाञ्चिज्जनानां तामसपदेनैव प्रकृतत्वात् । 'तामसनिश्चयान् इति वक्तव्यम्' इति प्रश्नं प्रति उत्तरवाक्यं सङ्गमयितुं व्याख्याति- **सात्त्विका इति** ।। 'सात्त्विकाः सुराः' इत्यादिरूपेण यत्र क्वापि श्रुतस्य प्रयोगस्य निर्वाहाय 'देवपर्यायवाच्याः' इत्युक्तमिति **स्वामिनः**[1] । सहपाठविरोधपरिहारायैवमुक्तिः इति **अन्ये** । कर्मधारयप्रतीतिव्युदासायाह- **राजसास्तामसाश्चेति** ।। [2]**दैत्यपर्यायवाच्याः** दैत्यशब्द-दैत्यपर्यायासुरादिशब्दवाच्या इति प्रकृतप्रश्नोत्तरमिति हृदयम् ।। ६ ।।

**गीताक्षरार्थस्तु** - चतुर्दशाध्याये 'नान्यं गुणेभ्यः कर्तारम्' (१४.१९) इति सर्वस्यापि कार्यवर्गस्य गुणपरिणामत्वमुक्तम् । श्रद्धादयश्च कार्यवर्गे प्रविष्टा इति तेऽपि गुणपरिणामा एव । ततश्च सत्त्वादिगुणपरिणामरूपाणां श्रद्धा-आहार-यज्ञ-तपःप्रभृतीनां भेदः प्रपञ्च्यते । 'सात्त्विकानामेतेषां पुमर्थसाधनत्वाद् अनुष्ठेयत्वम्, अन्येषां तद्विरुद्धत्वात् त्याज्यत्वम्' इति ज्ञापयितुमिति गुणनिमित्तश्रद्धादिभेदप्रपञ्चनं सप्तदशाध्यायावान्तरप्रतिपाद्योऽर्थः । चतुर्दशाध्यायादि-

१. राघ.- भावदीपे ।

२. 'राजसादेः' इति श्रुतत्वाभावात् प्रकृते असुरशब्दस्यैव भावाच्चाह- दैत्यपर्यायेति ।। (राघ.- भा.दी.)

पश्चाध्यायानां कर्मध्यानलक्षणज्ञानसाधनेतिकर्तव्यतांशप्रतिपादकत्वस्य 'साधनं प्राधान्येनोत्तरैरध्यायैर्वक्ति'[१] इति प्रधानप्रतिपाद्यार्थस्य प्राग् भाषितत्वात्, समनन्तरातीताध्यायान्ते -

'तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि॥' (१६.२४)

इति 'शास्त्रविधानोक्तं ज्ञात्वैव कर्म कर्तव्यम्' इत्युक्त्या लब्धावसरोऽर्जुनः पप्रच्छेत्युच्यते- **अर्जुन उवाच - ये शास्त्रविधिमिति** ॥ ये जनाः **शास्त्रविधिं** श्रुतिस्मृतिचोदनाम् **उत्सृज्य** अज्ञात्वैव **श्रद्धयाऽन्विताः** केवलं लोकाचार-प्रामाण्येन रिक्ता आस्तिक्यबुद्ध्या संयुक्ताः सन्तो **यजन्ते** देवादीन् पूजयन्ति **तेषाम्** एवंभूतानां **तु निष्ठा** स्थितिः **का** कीदृशी ? सैव विविदिषया विविच्यते-**सत्त्वमाहो रजस्तम इति** ॥ 'आश्रिता' इति शेषः । किं सा निष्ठा सात्त्विकी ? आहोस्विद् राजसी ? उत तामसी ? इति यावत् ॥ १ ॥

एवमर्जुनेन वेदविधिमजानतां निष्ठाभेदः पृष्टः । अज्ञानं च न भेदकम् । सात्त्विक-राजस-तामसानां त्रयाणामपि तत्सम्भवात् । न चाज्ञानवैचित्र्यात् तद्वैचित्र्यं शङ्क्यम् । अज्ञानस्य ज्ञानप्रागभावरूपस्य वैचित्र्यायोगात् । अतः 'श्रद्धयाऽन्विताः' इति यजनाङ्गतया [२]अज्ञानिविशेषणत्वेनोक्तां श्रद्धां सात्त्विक-त्वादिना विभज्य तदाश्रयेण तेषां स्वरूपं ज्ञातव्यमिति भावेन भगवतोत्तरमुच्यते-**श्रीभगवानुवाच - त्रिविधा भवति श्रद्धेति** ॥ या त्वया यजनाङ्गतया शास्त्र-विध्यज्ञानिपुरुषविशेषणत्वेनोक्ता **श्रद्धा सात्त्विकी राजसी तामसी** सत्त्व-रजः-तमोगुणनिमित्तेति **त्रिविधा** त्रिप्रकारा। चशब्दौ इतरेतरसमुच्चये। एवशब्दस्तु 'स्वभावज एव' इत्यन्वेति । सा चैवंविधा त्रिविधा श्रद्धा **स्वभावजैव** जीव-स्वरूपभूतैव इत्युक्तिः मनोवृत्तिभूतश्रद्धाव्यावर्तनाय। **ताम्** एतां त्रिविधां श्रद्धां **शृणु** श्रुत्वा तत्र निष्ठां कुरु॥ २॥

---

१. गी.भा. १४.१ २. वेदविध्यज्ञानीत्यर्थः ।

ननु श्रद्धास्वरूपमेव निरूपितम्, न तु तदाश्रितजीवस्वरूपम्। अतो न सङ्गतम् उत्तरम् ? इत्यत उच्यते- सत्त्वानुरूपेति ॥ तत्र यो यजमानो यच्छ्रद्धः यादृशश्रद्धायुक्तः स एव सः तादृशः। सात्त्विकश्रद्धः सात्त्विकः, राजसश्रद्धो राजसः, तामसश्रद्धः तामस इति श्रद्धयैव जीवस्वरूपं ज्ञातव्यम् इति। अस्योपपादनायोक्तम्- सत्त्वानुरूपेति ॥ 'सत्त्वं जीवः क्वचित् प्रोक्तः'[1] इति वचनात् सत्त्वशब्दोऽत्र जीववाची। सर्वस्य देहिजातस्य श्रद्धा तत्तज्जीवस्वरूपानुसारिणी भवति। श्रद्धाया जीवस्वरूपानुसारित्वात् तया तत्स्वरूपं ज्ञायत इत्यर्थः। श्रद्धाया जीवानुरूपत्वं कुतः ? इत्यत उक्तम् - श्रद्धामय इति ॥ मयट्प्रत्ययस्तादात्म्यार्थे[2] इति श्रद्धारूपः अयं पुरुषो जीवः। जीवस्य श्रद्धानुरूपत्वात् श्रद्धाया जीवानुरूपत्वं युक्तमिति भावः ॥ ३ ॥

कः सात्त्विकश्रद्धः ? कश्च राजसश्रद्धः ? इत्यादिजिज्ञासायां 'तां शृणु' (१७.२) इति प्रतिज्ञातं च श्रद्धात्रैविध्यमेव 'यो यच्छ्रद्धः' इत्यस्य विवरणेनोच्यते- यजन्त इति ॥ ये जना देवान् इन्द्रादीन् तदन्तर्गतान् तत्तन्नामकान् भगवद्रूपविशेषांश्च यजन्ते पूजयन्ति ते सात्त्विकाः सात्त्विकश्रद्धाः। ये तु जना यक्षरक्षांसि यजन्ते ते राजसा राजसश्रद्धाः, ये च सात्त्विकराजसेभ्यः अन्ये तु प्रेतान् भूतगणांश्च यजन्ते ते तामसाः तामसश्रद्धाः।

अत्र श्लोके 'यजन्ते सात्त्विका देवान्' इति 'देवान् यजन्तः सात्त्विकश्रद्धाः' इति वदन् गीताचार्यः शास्त्रविधिमजानन्तोऽपि श्रद्धापारवश्यात् देवान् यजन्तः सात्त्विकश्रद्धाः ; किमुत 'शास्त्रविधिं परिजानन्तः सन्तो देवान् यजन्ते' इत्यभिमन्यते। यद्यपि राजस-तामसाश्च 'ऐन्द्रं चरुं रौद्रं गावीधुकं चरुम्'[3] इत्यादिशास्त्रोक्ता इन्द्रादिदेवता एव यजन्ते, न तु यक्षादीन्। तथाऽपि राजसैः

१. शब्दनिर्णय (गी.ता.नि. १३.२७)।

२. 'तादात्म्यार्थे विकारार्थे प्राचुर्यार्थे मयट् त्रिधा' इति वचनात्।

३. 'ऐन्द्रं दधि' (गी.वि., गद्य)

क्रियमाणे यज्ञे ब्रह्मेन्द्रादिसमाननामका यक्षराक्षसा एव हविर्भुञ्जते । तामसैः क्रियमाणे तु यज्ञे साक्षात् शिवपरिवाराः शिव-स्कन्दादिनामानो भूताः प्रेतगणाश्च हविर्भुञ्जत इति भोक्तृभेदविवक्षया 'यक्षरक्षांसि' इति, '[1]भूतान् प्रेतगणांश्च' इति चोक्तिरुपपद्यत इति ज्ञातव्यविशेष [2]उत्तरप्रस्थानतोऽवगन्तव्यः ॥ ४ ॥

'यक्ष-रक्षो-भूत-प्रेतगणयाजिनो राजसास्तामसाः' इत्युक्तम् । इतोऽपि तन्निष्ठैव विविच्योच्यते - अशास्त्रविहितमिति द्वाभ्याम् ॥ ये जनाः वेदादिशास्त्र-विरुद्धम् = अशास्त्रम् = दुरागमः, [3]तद्विहितं = तत्र कर्तव्यत्वेनोक्तम्, भगवच्छ्रद्धा-विरहितत्वात् शास्त्रविहितमपि अशास्त्रविहितमिति वा घोरं भूतभयङ्करं तपस्तप्यन्ते निर्वर्तयन्ति । तत्र हेतूक्तिः- दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः । दम्भः= लोकवञ्चनम्, अहङ्कारः= 'अहमेव क्रियाकर्ता' इत्यभिमानः, ताभ्यां संयुक्ताः कामरागबलान्विताः कामः= दृष्टविषयाभिलाषः, रागः= आसक्तिः, तद् बलं तेन अन्विताः । बलम् = आग्रहः, तैरन्विता इति वा । 'तपस्तप्यन्ते' इत्युपलक्षणम्- 'यज्ञदानजपादि कुर्वन्ति' इत्यपि ग्राह्यम् ॥ ५ ॥

किञ्च शरीरस्थं प्राणिशरीरे च नियामकतया स्थितं भूतग्रामं लक्ष्मी-विरिञ्चि-वाणी-ईशादिदेवतासमूहम्, नियामकतया सर्वशरीरे स्थितं मां च कर्शयन्तः अल्पत्वेन पश्यन्तः= अनन्तगुणं भगवन्तं मां, बहुगुणान् रमादींश्च अल्पगुणत्वेन

---

१. 'प्रेतान् भूतगणान्' इति गीतायाम् ।

२. 'व्यामिश्रयाजिनो ये तु विष्ण्वाधिक्ये ससंशयाः । स्वरूपमात्रं देवानां श्रद्धायुक्ताश्च सर्वदा ॥ राजसास्ते तु विज्ञेयास्तैरिष्टं यक्षराक्षसाः । दीनत्वाद् देवनामानो ब्रह्मेन्द्रादिसनामकाः ॥ गृह्णन्ति ये हरिं त्वन्यदेवादिसममेव तु । नीचं ब्रह्मादिनन्यं वा मन्यन्ते नेति वाखिलम् ॥ तत्स्वश्रद्धायुतास्ते तु तामसाः परिकीर्तिताः । भूतप्रेतास्तु तैरिष्टं शिवस्कन्दादिनामकाः ॥ साक्षाच्छिवपरीवारा भुञ्जते ह्यतितामसाः । (गी.ता.नि. १७.४)

३. तत्र विहितम् (पा.)

पश्यन्तः। किमिति तथा पश्यन्ति ? **अचेतसः** असम्यग्ज्ञानाः, एतान् आसुरो निश्चयः= श्रद्धा येषां ते आसुरनिश्चयाः तान्। अत्रासुरशब्दो राजसतामसशब्दित-सात्त्विकशब्दार्थसुरविरुद्धजनार्थः । तथा च राजस-तामसश्रद्धावान् इत्यर्थः सम्पद्यते। **विद्धि** जानीहीति॥ ६॥

भगवद्गीता

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

आयुस्सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

भाष्यम्

प्रीतिः आनन्तरिका । हृद्यत्वं दर्शने । स्थिराश्च न तदैव पक्का भवन्ति । तथा ह्याज्यादयः ॥ ८ ॥

प्रमेयदीपिका

'प्रीतिविवर्धनाः', 'हृद्याः' इत्येतयोरर्थभेदमाह– **प्रीतिरिति ॥** 'आनन्तरिका' इति 'ठन्प्रत्ययान्तम्[1] । सेवाऽव्यवहितकाल इत्यर्थः। 'प्रियं तत्कालसौख्यदम्' इति [2]वचनात् । **दर्शने** अनुभवे सति पश्चादपि यन्मनोहारित्वं तत् हृद्यत्वम् । 'हृद्यं पश्चात् मनोहारि'[2] इति वचनादित्यर्थः । आहाराणां क्षणिकानामभावात्[3] कथं 'स्थिराः' इति विशेषणम्?

१. ठक्प्रत्ययान्तम्(पा.).'इकक्प्रत्ययान्तम्'इति भा.र.को.रीत्या पाठान्तरम् ।
२. गीतातात्पर्यनिर्णये (१७.८) उदाहृतशब्दनिर्णयवचनात् ।
३. 'क्षणिकानां भावात्' इति भा.र.को.सम्मतं पाठान्तरम् ।

**इत्यत आह– स्थिराश्चेति ।। चः त्वर्थः प्रसिद्धं स्थैर्यं व्यावर्तयति । तदैव अचिरकाल एव, पक्काः [1]निर्वृतपाकाः, चिरकालं देहे गुणप्रदा इत्यर्थः । असम्भवपरिहाराय तानुदाहरति– तथा हीति ।। ८ ।।**

## भावदीपिका

**ठनूप्रत्ययान्तमिति ॥** अनन्तरमेव आनन्तरम्, तथा च आनन्तरशब्दाद् भवार्थे ठनूप्रत्यये 'ठस्येकः'[2] इति सूत्रेण तस्येकादेशे भस्य रकारस्याकारस्य लोपे 'आनन्तरिक' इति जाते, 'अजाद्यतष्टाप्'[3] इति टापि आकारमात्रं विहाय सर्वस्यापि लोपे, अकः सवर्णे दीर्घे, 'आनन्तरिका' इति रूपम् । न नु 'ठकूप्रत्ययान्तम्' इति पाठः । तथात्वे आनन्तरशब्दात् ठकूप्रत्यये ककारलोपे ठस्येकादेशे 'आनन्तरिक' इति जाते 'टित्-ढ-अण्-अञ्-द्वयसच्-दघ्नच्-मात्रच्-तयप्-ठक्-ठञ्-कञ्-करप्-[4]ख्युनाम्'[5] इति सूत्रेण ङीपि 'आनन्तरिकी' इति भाष्ये पाठः स्यादिति ज्ञेयम् । **तत्कालेति ॥** सेवाऽव्यवहितकाल एवेत्यर्थः । **पश्चादिति ॥** अव्यवहितकालं विना कालान्तरेऽपीत्यर्थः । **प्रसिद्धमिति ॥** स्थयित्वापरपर्यायमित्यर्थः । **अचिरकाले निर्वृतपाकाः** प्राप्तपाकाः । न तदैव पक्का भवन्तीत्यस्य फलितमाह- **चिरकालं देह इति ॥ असम्भवेति ॥** 'तादृशाः पदार्था एव न सन्ति' इत्यसम्भावना-शङ्कापरिहारायेत्यर्थः ॥ ८ ॥

## भावरत्नकोशः

**'आनन्तरिक' इति शब्दस्य ठकूप्रत्ययान्तत्वे ठञ्प्रत्ययान्तत्वे वा [6]''टिड्डाणञ्**

---

१. निर्वृत्तपाकाः(पा.),निवृत्तपाकाः । निवृत्तेति ।। निष्फलेत्यर्थः ।(राघ.-भा.दी.)

२. पा.सू. ७.३.५०　　३. पा.सू. ४.१.४

४. 'ख्युनाम्' इत्यधिकः पाठः काशिकावृत्तौ ।

५. पा.सू. ४.१.१५　　६. पा.सू. ४.१.१५

....' इत्यादिना ङीपि, 'आनन्तरिकी' इति भाष्ये निर्देशः स्यात् ? इत्यतः तत्स्वरूपं निर्धारयति- **आनन्तरिकेति ठनूप्रत्ययान्तमिति** ॥ न विद्यते अन्तरं= व्यवधानं यस्य तद् अनन्तरम्। 'पौरुषम्' इत्यादाविव भावेऽणूप्रत्यये[1] अनन्तरस्य भावः आनन्तरम्। ततः 'तदस्यास्ति' इत्यर्थे 'अत इनिठनौ'[2] इति ठन्, 'ठस्येकः'[3] 'यस्येति च'[4] इति अकारलोपः, ततः स्त्रियां टाप्। सति चैवम् 'आनन्तरिका' इति [5]रूपं निष्पद्यत इति भावः। 'आनन्तरिकेति इकक्-प्रत्ययान्तम्' इति पाठे अनन्तरशब्दात् 'तद्धिताः'[6] इति बहुवचनज्ञापित इकक्-प्रत्ययः, 'यस्येति च' इति अकारलोपः, किच्चात् 'किति च'[7] इति वृद्धिश्च इति [8]व्याकृतवन्तः **स्वामिनः** । तदर्थमाह- **सेवेति** ॥ अनुभवाव्यवहितसमय-भाविनी। उक्तार्थे तात्पर्यनिर्णयवचनं प्रमाणयति- **प्रियमिति** ॥ 'सेवाऽव्यवहित-काल एव सौख्यप्रदम् अभ्यवहार्यं वस्तु प्रियम्' इत्युक्त्यैव 'तत्सेवाऽव्यवहितकाल-भावि सुखं प्रीतिः' इति विभावितमिति प्रकृतसिद्धिः। भाष्यपदं व्याकुर्वंस्तत्र शेषमाह-**दर्शनेऽनुभवे सतीति** ॥ **पश्चादपि** न केवलं तत्काले इति अपिशब्दः । क्षणिकानाम्= आशुविनाशिनाम् अभावात्= स्थायित्वाभावात्। 'भावात्' इति पाठे 'सत्त्वात्' इत्यर्थः। **त्वर्थः** [9]सन्= तुशब्दार्थकः सन् **प्रसिद्धं** स्थायित्वा-ख्यम्। 'पक्वाः=निष्पन्नपाकाः' इत्यत्र विवक्षितं पाकशब्दार्थमाह-[10]**निर्वृत्तेति** ॥

१. 'हायनान्त-युवादिभ्योऽण्' (पा.सू.५.१.१३०) २. पा.सू. ५.२.११५
३. पा.सू. ७.३.५० ४. पा.सू. ६.४.१४८ ५. सुनिष्पन्नेतिरिति (पा.)
६. पा.सू. ४.१.७६, बहुवचनम् अनुक्तानाम् उपसङ्ग्रहार्थम् । महासंज्ञाकरणं तु 'तेभ्यः= प्रयोगेभ्यः हिताः तद्धिताः' इत्यन्वर्थलाभाय । तेन यथाप्रयोगमेव स्युः । - तत्त्वबोधिनी ।
७. पा.सू. ७.२.११८ ८. व्याकुर्वन्तः (पा.) ९. शेषपूरणम् ।
१०. ननु (भाष्ये) 'पक्वाः' इत्यत्र पच्यर्थस्य 'तदेव' इत्यनेन तत्कालत्वमुक्तम् । क्तप्रत्ययेन चातीतत्वम्, इति व्याघातः ? इत्यत आह- निर्वृत्तपाका इति ॥ न च 'निर्वृत' इति क्तेन अतीतत्वमुक्तमिति व्याघाततादवस्थ्यम् । अकर्मकत्वात् कर्तरि विहितस्यास्य भूताधिकारविहितत्वाभावादिति भावः । (कृ.)

तदैव= उपहितकाले न चेत् ; किं तर्हि ? इत्यतो भाष्यभावमाह- **चिरकाल-मिति** ॥ गुणाः= पुष्ट्यादयः। **भाष्ये** - आज्यादयः आज्यरसायनादयः ॥ ८ ॥

भगवद्गीता

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत् तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

भाष्यम्

**सौम्यत्वम्** अक्रौर्यम् ।

'अक्रूरः सौम्य उच्यते' [१]इत्यभिधानम् ।

**मौनं** मननशीलत्वम् ।

'वाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः'[२] इति हि श्रुतिः ।

'एतेन हीदं सर्वम् [३]अनन्तं मतं । यदनेन हीदं सर्वं मतं तस्मान्मुनिस्तस्मान्मुनिरित्याचक्षते' इति भाल्लवेयश्रुतिः ।

कथं चान्यथा मानसं तपः स्यात् ? ।। १६ ।।

प्रमेयदीपिका

नन्वङ्गसौष्टवं सौम्यत्वम् । तत्कथं मानसं तप उच्यते ? इत्यत आह– **सौम्यत्वमिति** ।। 'मौनं वाङ्नियमनम्' इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह– **मौनमिति** ।। कुत एतत् ? इत्यत आह – **बाल्यमिति** ।। युक्तिवलोपेतत्वं **बाल्यम्** । आगमज्ञत्वं **पाण्डित्यम्** । **अथ मुनिः** मननशीलो भवतीत्यर्थः । 'एतेन हीदम्' इत्युक्तमर्थं 'यदनेन' इति हेतुत्वेनोपादत्ते । यस्मादेवं मुनिः तस्मात्तं 'मुनिः' इत्याचक्षते । 'मन ज्ञाने' इत्यतः इकारप्रत्ययः । उपधाया उकारश्च । मुनेर्भावश्च मौनम् । तच्च मननशीलत्वाख्यम् आगमार्थस्य युक्तिभिरनुसन्धानम् । उक्तार्थानङ्गीकारे वाधकमाह– **कथमिति** ।। 'मौनम्' इति शेषः ।

---

१. इति ह्यभिधानम् (पा.) २. बृ. अ.५., ब्रा.५.१

३. क्वचिन्नास्ति ।

**'वाङ्नियम एव न मौनम् । किन्तु, अत्र [1]तत्कारणं मनोनियमो लक्ष्यते'[2] इति कश्चित् । तदसत् । 'आत्मविनिग्रहः' इति पुनरुक्ति-दोषात् । [3]कथञ्चित् परिहारेऽपि[4] मुख्यार्थसम्भवे लक्षणाश्रयणस्यैव[5] दोषत्वात् ।। १६ ।।**

## भाष्यदीपिका

**यस्मादेवमिति** ।। 'यद् अनेन हीदं सर्वं मतं तस्मात् स मुनिः, यस्मात् स मुनिः तस्मात् तं मुनिरित्याचक्षते' इत्यर्थः । **मन ज्ञान इति** ।। अत्र नकारस्थोऽकार उच्चारणार्थः । 'मन्' इत्येव धातुः, तस्मात् इकारप्रत्यये उपधाभूतस्य मकारस्थस्याकारस्य उकारादेशे मुनिरिति भवतीति द्रष्टव्यम् । मौनशब्द-फलितार्थं दर्शयति- **आगमार्थस्येति** ।। कथं तर्हि मानसं तपः ? इति पृच्छति- **किन्त्विति** ।। उत्तरमाह- **अत्रेति** ।। 'मुनिर्मननशीलो भवति' इत्यत्र मननशब्देन प्रसिद्धमननविवक्षायां बाल्यशब्देन पुनरुक्त्यापत्तेः । अतो 'युक्तिबलोपेतत्वं योग्यतारूपम्', 'मननशीलो भवति' इति तु फलोपधानं व्याख्येयम् । एवं व्याख्याने [6]तत्त्वप्रकाशिकाविरोधः[7] । अतो मननशब्देन ध्यानं ग्राह्यम् । ध्यानमननयोरुभयोरपि मानसतपस्त्वसम्भवेन ध्यानग्रहणे बाधकाभावाद्

---

१. तत्कारणमनोनियमः (पा.) २. शां.भा.

३. ननु वाङ्नियमकारणमनोनिग्रहो मौनपदेन, आत्मनिग्रहपदेन तु चक्षुरादीन्द्रिय-नियमनहेतुमनोनिग्रहो गृह्यते ? इत्यत आह- कथञ्चित् परिहारेऽपीति ।। (राघ.-भा.दी.)

४. अस्मदुक्तार्थ एव इत्याहेत्यर्थः । (राघ.-भा.दी.)

५. तत्परिहारेऽपि (पा.)

६. ब्र.सू. ३.४.१४

७. तत्र 'मुनिः' इत्यस्य 'ध्यानी भवति' इति व्याख्यानात् ।

वात्यशब्देन प्रसिद्धमननमेवेति मन्तव्यम् । 'आगमार्थस्य युक्तिभिरनुसन्धानम्'
इत्युत्तरवाक्यमपि युक्तिभिरनुचिन्तनरूपमननानन्तरम् आगमार्थस्य भगवतो
विषये सन्धानं = मनःसन्धानं = ध्यानमिति यावदिति योज्यम् ।

**तत्कारणमिति** ॥ वाङ्नियमे कारणमित्यर्थः । 'मनसा वा अग्रे सङ्कल्पयति,
अथ वाचा व्याहरति'[1] इति श्रुतेर्मनोनियमनस्य वाङ्नियमकारणत्वादिति
भावः । 'कारणम्' इति लक्षणाबीजसम्बन्धोपपादनायोक्तमिति द्रष्टव्यम् ।
मौनपदेन वाङ्नियमकारणमनोनियमो लक्ष्यते । 'आत्मविनिग्रहः' इत्यनेन
चक्षुरादीन्द्रियनियमोऽभिप्रेत इति न पुनरुक्तिः ? इत्यत आह- **कथञ्चिदिति** ॥
वाङ्नियमहेतुत्वेन उक्तमनोनियमेनैव चक्षुरादीन्द्रियनियमनस्यापि लब्धत्वात्
पृथक् न वक्तव्यमित्याशयेन 'कथञ्चित्' इत्युक्तम् । आत्मशब्दस्य चक्षुरादि-
वाचित्वाभावाभिप्रायेण वा 'कथञ्चित्' इत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । **मुख्यार्थेति** ॥
मौनशब्दस्य मननशीलत्वरूपमुख्यार्थः ॥ १६ ॥

## भावरत्नकोशः

**भ्रान्तसौहवमिति** ॥ 'सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते'[2] इत्यमरेण 'उपाध्याये तु
ना सौम्यः पुनः स्त्रीसोमदैवते । सुन्दरे च पुमांस्त्वेष वत्सरे च बुधग्रहे'[3] ॥' इति
केशवेन च सौम्यशब्दस्य भ्रान्तसौहवशब्दितसौन्दर्यशालिवचनत्वाभिधानात् भ्रान्त-
सौहवमेव सौम्यत्वमिति भावः । केचित्तु सोमः = चन्द्र इव आह्लादकः सौम्यः ।
सोमशब्दात् इवार्थे 'शाखादिभ्यो यः'[4] इति यप्रत्ययः । स एव प्रज्ञादिभावेन[5]
स्वार्थेऽणि सौम्यः = सुन्दरः, स हि आह्लादको भवति, तस्य भावः सौम्यत्वम्
इत्यनेन भ्रान्तसौहवं लभ्यत इति भावेन एवमुक्तमित्याहुः । भाष्ये- अक्रौर्ये मनसः
क्रोधात्मना परिणामाभावोऽभिमत इति मानसतपस्त्वोपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

---

१. ऐत. ब्रा. २, अ. ५, ब्रा. ८ २. अ. को. ३. के. को.
४. पा. सू. ५. ३. १०३ ५. 'प्रज्ञादिभ्यश्च' (पा. सू. ५. ४. ३८)

बलशब्दाद् 'उपेतम्' इत्यर्थे ष्यञि[1] बाल्यम्। बलं चात्र युक्तिरूपं विवक्षितम्। 'बाल्यं युक्तिसहायता'[2] इति वचनाविति भावेनाह - युक्तीति॥ 'पाण्डित्यम् आगमज्ञानम्'[3] इति वचनानुसारेण व्याचष्टे- आगमज्ञत्वमिति॥

भाष्ये 'निर्विद्य' इत्यत्र 'नितरां लब्ध्वा' इत्यर्थः। 'मननशीलत्वम्' इति भाष्यानुसारेणाह- मुनिर्मननशील इति[4]॥ 'उपादत्ते' इत्युक्तमेवाह- [5]स्वस्यादेवमिति॥ एवं सर्वमन्तृत्वप्रकारेण मननं मुनिशब्देन यथा लभ्येत तथा व्युत्पादयति- मन ज्ञान इति॥ 'मनेरुच्चोपधायाः'[6] इति सूत्रेण मनेरिन्-प्रत्ययः, उपधाया अकारस्योकार इति भावेन 'इकारप्रत्ययः उकारश्च' इत्युक्तम्। मुनिशब्देन ज्ञानित्वमात्रप्राप्तावपि मननशीलत्वलाभप्रकारमाह- मुनेर्भावश्च मौनम्, [7]तच्च मननशीलत्वाख्यम् युक्तिभिरनुसन्धानमिति॥ आगमार्थस्य वेदवैदिकग्रन्थार्थस्य। आचार्योपदेशाद् उपजायमानं ज्ञानम् आगमजन्यज्ञानाख्यं श्रावणं तदेव पाण्डित्यं नाम। आगमार्थस्य श्रुतस्य युक्त्यनुगृहीतं ज्ञानं बाल्याख्यं मननम्। तस्यैव मननस्य नैरन्तर्येण आपादनं

---

१. ष्यञ्प्रत्ययं इत्यर्थः।

२,३. ब्रह्मतर्के (बृ.भा. ५.५.१) सन्दर्भे उदाहृतम्।

४. मननशील इति॥ यद्यपि 'मौनं तूपासनासिद्धिः' इत्युक्तेः ध्यानमेव मौनमिति अन्यत्रोक्तम्। तथाऽपि मौनं मननशीलत्वमित्यर्थे श्रुतेरुक्तत्वात् तदानुकूल्याय एवं व्याख्यातम्। प्रकारान्तरत्वाच्च न विरोधः। (कृ.)

५. 'तस्मान्मुनिः' इत्ययं विधिरित्युपेत्य तदनन्तरम् अपेक्षितम् अध्याहृत्योत्तरवाक्यं संयोजयति यस्मादेवं मुनिस्तस्मादित्यादिना॥ (राघ. भा.दी.)

६. मनेरुच्च (उ.सू. ५६२) 'मन- ज्ञाने' अस्माद् इन्प्रत्ययः, अकारस्योकार श्चेत्यर्थः।

७. 'मौनं मननशीलत्वम्' इति भाष्यं कार्यकारणभावाभिप्रायम् इति भावेनाह तच्चेत्यादिना॥ (राघ.-भा.दी.)

मननशीलत्वाख्यं मौनमुच्यते। तदिदं वाङ्नियमनाद् अन्यत् मनःकार्यं मानसं तप इति युक्तमुक्तमिति भावः।

यद्यपि 'तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्, बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्य अथ मुनिः'[१] इति **बृहदारण्यकश्रुतिः**। 'ब्राह्मणः= ब्रह्म अणितुं योग्यः, पाण्डित्यम्= आगमजज्ञानम्, बाल्यं= युक्तिसहितम्, बलयुक्तत्वात् मौनम् उपासनाजनितम्' इति तद्भाष्यानुसारेण [२]**तत्त्वप्रकाशिकायाम्**- 'यो ब्रह्मप्राप्तियोग्योऽसौ आगमजं ज्ञानं लब्ध्वा युक्तिजज्ञानमापादयेत्। तदुभयलाभानन्तरं ध्यानी भवति' इति मुनिशब्देन ध्यानी व्याख्यातः। तथाऽपि मुनिशब्दस्य मननशीलत्वम् अर्थान्तरमप्यत्राभिमतम्। अत एव 'मननशीलत्वम्' इति भाषितेऽर्थे 'अथ मुनिः' इति श्रुतिः सम्मतित्वेनोदाहृता। अत एव 'सर्वं हीदं मतम्' इति [३]श्रुतिरपि मननशीलत्वमेव मुनिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाहेति तदनुसारेणैवं व्याख्यातमिति न विसंवादशङ्कावकाशः।

**केचित्तु** 'मननशीलः' इत्यत्र मननशब्देन ध्यानमेव ग्राह्यम्, तत्त्वप्रकाशिकाऽनुसारात्। ध्यानमननयोरुभयोरपि मानसतपस्त्वसम्भवेन ध्यानग्रहणे बाधकाभावाच्च। बाल्यशब्देन युक्तिभिरनुचिन्तनरूपं प्रसिद्धं मननमेव विवक्षितम्। 'आगमार्थस्य युक्तिभिरनुसन्धानम्' इति टीकाऽपि 'युक्तिभिरनु= पश्चाद्= युक्तिभिरनुचिन्तनरूपमनननानन्तरम्, आगमार्थस्य भगवतो विषये सन्धानं= मनसः सम्यङ्निधानम्' ध्यानमिति यावदिति व्याख्येयम्। एवं च न तत्त्वप्रकाशिकादिविरोध इत्याहुः। तत्र भाल्लवेयश्रुत्युदाहरणं भाष्यकारीयं मननमेव प्रसिद्धं मुनिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् इत्यर्थे क्रियमाणं नातीव चतुरस्रम् इति **अपरे**।

---

१. अ.५, ब्रा.५, मं.१ २. ब्र.सू. ३.४.१४

३. भाल्लवेयश्रुतिः।

[1]एवं मननशीलत्वमेव मौनशब्दार्थः तर्हि तस्य मानसतपस्त्वं कथं स्यात् ? इति पृच्छति - **किन्त्विति ॥** उत्तरमाह- **अत्रेति ॥** 'मौनमात्मविनिग्रहः' इति गीतायाम् । **लक्ष्यते** मौनशब्देन । लक्षणाबीजसम्बन्धस्फोरणाय उक्तम्- **तत्कारणमिति ॥** 'मनसा वा अग्रे सङ्कल्पयति, अथ वाचा व्याहरति, तस्मात् मन एव पूर्वरूपम्, वागुत्तररूपम्'[2] इत्यादिना मनोव्यापारपूर्वकत्वावगमाद् वाग्व्यापारस्य [3]तन्नियमे साऽपि नियता भवतीति भावः । **कश्चित्** शङ्करः । तथा च तदीयं भाष्यम्- 'वाक्संयमोऽपि मनःसंयमपूर्वको भवतीति कार्येण कारणमुपलक्ष्यते[4] मनःसंयमो मौनमिति' इति । 'सर्वतः सामान्यरूप आत्मविनिग्रहः, वाग्विषयस्यैव मनसः संयमो मौनमिति विशेषः' इति शङ्करेण भाषितत्वान्न पुनरुक्तिः ? इत्यत आह- [5]**कथञ्चित् परिहारेऽपीति ॥** आत्मविनिग्रहपदेनैव मौनग्रहणे सम्भवति सामान्यविशेषभावेन पुनरुक्तिं परिहरतोऽकौशलमेवेति भावेन 'कथञ्चित्' इत्युक्तम् ॥ १६ ॥

**गीताक्षरार्थस्तु** - एवं श्रद्धाभेदः सात्त्विकादिजीवस्वरूपभेदज्ञापक इत्युक्तम् । इदानीम् आहार-यज्ञ-तपो-दानभेदोऽपि तद्भेदज्ञापक इत्युच्यते- **आहार** इत्यादिभिः श्लोकैः ।

तुशब्दश्चशब्दार्थः । **सर्वस्यापि** प्राणिसमूहस्य **प्रिय** इष्ट **आहारः** अन्नादिः **त्रिविधः** सात्त्विकादिभेदेन त्रिप्रकारः । **तथा यज्ञो दानं तपः** च त्रिविधमेव । **तेषाम्** आहारादीनां **भेदं** सात्त्विकादि इति भावः । **इमं** वक्ष्यमाणं **शृणु** ॥ ७ ॥

स एव भेद उच्यते- **आयुरित्यादिभिस्त्रिभिः । आयुः** जीवनं **सत्त्वं**

---

१. 'यदि' इति शेषः । २. ऐ. ब्रा.२,अ.७,ब्रा.८

३. मनोनियमे वागपि नियता भवतीत्यर्थः । ४. 'उच्यते' इति तद्भाष्यपाठः ।

५. ननु मौनपदेन वाङ्नियमनकारणत्वेनैव मनोनियमो लक्ष्यते । आत्मविनिग्रहपदेन तु चक्षुरादिनियमहेतुत्वेन विषयस्मरणनियमहेतुत्वेन वा मनोनियमो लक्ष्यत इति न पुनरुक्तिः ? इत्यत आह- कथञ्चिदिति ॥ (कृ.)

साधुभावः, भवति हि सोऽपि शुच्यन्नाद् । **बलं** शक्तिः **आरोग्यं** रोगराहित्यम् । सकृदुपयुक्तेनापि विषयेण यत् सुखं भवति तदिह सुखशब्देन विवक्षितम् । विषयसेवाऽव्यवहितकाले भवं सुखं **प्रीतिः** तासां **विवर्धनाः** विशेषेण वृद्धिं कुर्वन्तः ते च [1]**रस्याः** रसोपेताः= बहुवारोपयोग एव सौख्यप्रदाः **स्निग्धाः** स्नेहयुक्ताः **स्थिराः** चिरकालं देहे गुणप्रदा आज्यादयः **हृद्याः** सेवानन्तरमपि ये 'पुनर्भूयासुः' इति मनो हरन्ति ते । एवंविधा **आहाराः** कर्मणि घञ्, अभ्यवहर्तव्याः सात्त्विकानां **प्रियाः**= इष्टाः ॥ ८ ॥

राजसप्रियाहारोक्तिः- **कट्वाम्लेति** ॥ कटवः मरीचिकादयः, आम्लाः जम्बीरनीरादयः, लवणा अत्युष्णाश्च प्रसिद्धाः । तीक्ष्णाः सर्षपादयः, रूक्षाः स्वत एव नीरसाः कोद्रवादयः[2], विदाहिन उदन्योत्पादकाः सन्तापजननशीला वा । एते **आहारा दुःखशोकामयप्रदाः** दुःखं= तात्कालिकचित्ततोदः, शोकः= पश्चाद्भावि दौर्मनस्यम्, आमयः= रोगः, एतान् प्रददति= प्रयच्छन्तीति तथोक्ताः, आहाराः राजसस्य **इष्टाः** प्रियाः, एते राजसा आहारा इत्यर्थः ।

अत्र सात्त्विक-राजसाहारेषु 'रस्याः' 'स्निग्धाः' इति सात्त्विकत्वेनोक्तानां रस्यादीनां सात्त्विकत्वं न नियतम् । तथा कट्वादीनां राजसत्वमपि । तेषामेव कदाचित् सात्त्विकत्वं कदाचित् राजसत्वमपि भवतीत्ययमर्थः[3] 'कट्वादीनामपि आरोग्यरसायनार्थत्वेन सात्त्विकत्वमेव । रस्यादीनामपि राजसत्वम् अनारोग्यहेतुत्वे । '' 'दुःखशोकामयप्रदाः' इति 'दुःखादिप्रदाश्चेद् राजसाः' इत्युक्तत्वाद् अनारोग्यहेतुत्वे न सात्त्विकत्वनियमः'' इत्युत्तरग्रस्थानतोऽवगन्तव्यः ॥ ९ ॥

**यातयाममिति** ॥ यातो यामः= प्रहरो यस्य तथा । यामाद् उपरितन-

---

१. 'हृद्यं पश्चान्मनोहारि प्रियं तत्कालसौख्यदम् । सुखदं दीर्घसुखदं रस्यम् अभ्याससौख्यदम् ॥' इति शब्दनिर्णये ।

२. कोद्रवः= हारक (कर्णाटकभाषायाम्) इति धान्यविशेषः ।

३. उत्तरत्र 'अवगन्तव्यः' इत्यनेनान्वयः ।

प्रहरम्[1] इत्यर्थः। '[2]यामं=याम्यं= नियम्यम् अपेक्षितांशः= [3]सार इति यावत्।' **गतरसम्** '[4]पूर्वं स्वाद्वेव, पश्चाद् अन्यथाजातं गतरसम्।' '[5]यो वा को वा यस्य रसः तदपगमे यातयामम्, स्वादुत्वापगमे गतरसमित्यर्थभेदः' इति **न्याय-दीपिका**। एतेन- 'पङ्क्तिपावनपुरुषान्नस्य[6] सात्त्विकत्वप्रसिद्धेः कथं यातयामं गतरसम् ? इति शङ्का निरस्ता। **पूति** स्वतः परिणामतो वा दुर्गन्धोपेतम्, **पर्युषितम्** पक्वम् सद् [7]रात्र्यन्तरित-दिनान्तरितपाकमित्यपि आहुः। **उच्छिष्टम्** अन्यभुक्तावशिष्टम् **अमेध्यम्** अयज्ञार्हम् अपवित्रं **भोजनं** कर्मणि ल्युट् अभ्यवहर्तव्यं **तामसप्रियं** तामसजनस्येष्टम्॥ १०॥

अथ सात्त्विकादिजीवस्वरूपज्ञापकं यज्ञत्रैविध्यमुच्यते- **अफलाकाङ्क्षिभिरिति त्रिभिः। अफलाकाङ्क्षिभिः** फलाभिलापरहितैः पुम्भिः **विधिदृष्टः** शास्त्रचोदनया कर्तव्यतयाऽवगतः **यो यज्ञः यष्टव्यमेव** यज्ञानुष्ठानं कर्तव्यमेव, भगवत्प्रीत्युद्देशेन नान्यत् फलं साधनीयम् **इति** एवं **मनः समाधाय** एकाग्रं कृत्वा **इज्यते** यजिरत्र करणार्थः, क्रियते[8]। विष्णौ मनः समाधाय सर्वयज्ञभोक्तृत्वेन इज्यमानदेवतान्तर्यामित्वेन विष्णुम् अनुसन्धायेति वा। **स यज्ञः सात्त्विकः** सात्त्विकजीवस्वरूपज्ञापक उच्यते॥ ११॥

**अभिसन्धायेति॥** हे **भरतश्रेष्ठ यत्** कर्मफलम् **अभिसन्धाय** 'मम भूयात्' इति कामयित्वैव, तुशब्दः सात्त्विकयज्ञवैलक्षण्यद्योतनार्थः। **दम्भार्थमपि** परवञ्चनेन महत्त्वख्यापनायापि **य इज्यते** क्रियते **तं यज्ञं राजसं** राजसजीव-स्वरूपज्ञापकं **विद्धि**॥ १२॥

**विधिहीनमिति॥ विधिहीनं** यथाशास्त्रचोदितविपरीतम् **असृष्टान्नं**

---

१. उपरिगतप्रहरम् (पा.) २,४,५. न्यायदीपिकापङ्क्तयः।

३. 'गतसारं यातयामं यामः सार इहोच्यते।' इति नारदीये।(भाग.ता. ३.१७.३५)

६. पुरुषदोषान्नस्य (पा.) ७. रात्र्यन्तरितं पूति, दिनान्तरितं पर्युषितम्।

८. इज्यते= क्रियते इत्यर्थः।

ब्राह्मणेभ्यो न दत्तमन्नं यस्मिन् तथा **मन्त्रहीनं** तत्तद्देवतादिप्रकाशकमन्त्रशून्यम्, स्वरतो वर्णतो वा वियुक्तम् अमन्त्रकम् इत्यपि **आहुः** । **अदक्षिणं** कल्पोक्त-दक्षिणारहितं **श्रद्धाविरहितम्** आस्तिक्यनिष्ठया विशेषेण हीनं **यज्ञं तामसं** तमोगुणनिर्वृत्तं तामसजीवस्वरूपज्ञापकं **परिचक्षते** कथयन्ति प्राज्ञाः ॥ १३ ॥

तपोभेदेनापि सात्त्विकादिजीवस्वरूपभेदं ज्ञापयितुं शरीरादिभेदेन तपसस्त्रैविध्यं तावदुच्यते- **देवद्विजगुरुप्राज्ञ.... इत्यादिभिस्त्रिभिः ॥** देवाः= विष्णु-लक्ष्मी-विरिञ्च-वाणी-ईश-गिरिजा-इन्द्रादयः, द्विजाः= ब्राह्मणाः, गुरवः= तत्त्वस्योपदेष्टारः, प्राज्ञाः= तदन्ये तत्त्वविदः, तेषां पूजनम् । **शौचं** बाह्यमाभ्यन्तरं च **आर्जवं** सदाचारे नित्यम् एकप्रकारकत्वरूपम् ऋजुत्वम् । **ब्रह्मचर्यं** गुह्येन्द्रियनियमनं **शारीरं** शरीरनिर्वर्त्यं तप उच्यते ॥ १४ ॥

**अनुद्वेगेति ॥** उद्वेगं= भयं न कर्तुं शीलमस्येति **अनुद्वेगकरम्** । करोतेः ताच्छील्ये [1]टः । **सत्यं** यथा श्रोतुः प्रियं हितं च परिणामे सुखकरं च **वाक्यं स्वाध्यायाभ्यसनं च वाङ्मयं** वाचा निर्वर्त्यं **तप उच्यते** ॥ १५ ॥

**मनःप्रसाद इति ॥ मनःप्रसादः** प्रसन्नता= प्रायेण विषयेष्वप्रवृत्तिः । **सौम्यत्वम्** अक्रौर्यं **मौनं** मननशीलत्वम्, न त्वभाषणत्वम् । तस्य मानसत्वा-भावादिति भाष्ये स्पष्टम् । **आत्मविनिग्रहः** विषयेभ्यो मनसः प्रत्याहारशब्दितो निरोधः । विषयेभ्यः प्रत्याहृतस्य मनसो हरौ स्थापनमित्यपि **आहुः** । **भावसंशुद्धिः** आशये नानारागराहित्यम् । व्यवहारे मायाराहित्यमिति **अन्ये** । **इत्येतन्मानसं तप उच्यते** ॥ १६ ॥

भगवद्गीता

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

---

१. 'कृञो हेतु-ताच्छील्य-आनुलोम्येषु' (पा.सू. ३.२.२०)

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ।। १८ ।।

मूढग्राहेणाऽत्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत् तामसमुदाहृतम् ।। १९ ।।

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च [1]पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ।।२०।।

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम्[2] ।। २१ ।।

अदेशकाले यद्दानम् अपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत् तामसमुदाहृतम् ।। २२ ।।

भावरत्नकोशः - गीताक्षरार्थः

एवं शरीरादिभेदेन त्रिविधमपि तपः सात्त्विकादिभेदेन त्रिविधमित्युच्यते- **श्रद्धयेत्यादिभिस्त्रिभिः** । तत् शरीरादिभेदेन त्रिविधमपि **तपः परया** प्रकृष्टया **श्रद्धया** आस्तिक्यनिष्ठया **अफलाकाङ्क्षिभिः** फलाकाङ्क्षारहितैः **युक्तैः** भगवदर्पणादियोगयुक्तैः । न केवलं तपस एवैतदुच्यते, किन्तु यज्ञदानयोरप्येतदनुसन्धेयम् इत्यन्यतोऽवसेयम्[3] । **नरैः** पुरुषैः [4]**तप्तम्** अनुष्ठितं **तपः सात्त्विकं** सात्त्विकजीवस्वरूपज्ञापकं **परिचक्षते** कथयन्ति शिष्टाः ।। १७ ।।

---

१. 'न विद्यया केवलया जन्मना (तपसा) वाऽपि पात्रता । यस्य वृत्तम् इमे चोक्ते तद्धि पात्रं प्रचक्षते ।।' (या.स्मृ. १.३)

२. 'तद्राजसमुदाहृतम्' इति रामानुजीयपाठः ।

३. 'युक्तैः' इति दानादिषु सर्वत्र समम् (गी.ता.नि. १७.१७)

४. 'पाकः पक्वः' इतिवत् 'तपः तप्तम्' इति प्रयोगः । (गी.वि.-विद्याधिराजतीर्थीया)

**सत्कारेति ।।** सत्कारः= 'साधुरयं तपस्वी ब्राह्मणः' इत्यादिवाक्पूजारूपः साधुकारः। मानः= प्रत्युत्थानाभिवन्दनादि रूपं माननम्। पूजा= पादप्रक्षालन-अर्चनादिरूपा [1]गौरवितप्रीतिहेतुक्रिया, एता एव अर्थः= प्रयोजनं यस्य तत् **सत्कारमानपूजार्थं दम्भेनैव** परवञ्चनेनैव **यत् तपः क्रियते तदिह** विद्वत्सदसि **राजसं प्रोक्तम्** । तस्यैव गर्हितत्वं दर्शयितुमुक्तम्- **चलं** कादाचित्कफलम् **अध्रुवं** क्षयिष्णुफलकं चेति। मोक्षसाधनातिरिक्तफलकं सर्वं तपो राजसमिति भावः ।। १८ ।।

**मूढेति ।। मूढग्राहेण** अविवेककृतेन दुराग्रहेण, मूढोपदेशेनेति एके । **आत्मनः पीडया** कायस्य कर्शनेन केशोल्लुण्ठनादिरूपेण **यत् तपः क्रियते परस्योत्सादनार्थं** नाशार्थम् आभिचारादिरूपं वा **तत् तामसमुदाहृतम्** ।।१९।।

इदानीं प्रतिज्ञातो दानभेद उच्यते- **दातव्यमित्यादिभिस्त्रिभिः । देशे** पुण्यदेशे **काले** पुण्यकाले **पात्रे** 'अक्षय्यं ब्राह्मणे दानम्' इत्यत्रेव 'पात्रे' इति सप्तमी। समुपनत एव विहितत्वाद् विष्णुप्रीतये **दातव्यमिति** एवं श्रद्धया **यद् अनुपकारिणे** प्रत्युपकारमकुर्वते ब्राह्मणाय [2]**दानं दीयते** क्रियते **तद्** [3]**दानं सात्त्विकं** सात्त्विकजीवस्वरूपज्ञापकं **स्मृतं** धर्मग्रन्थेषु निवद्धम् ।। २० ।।

'यत्तु' इत्यत्र [4]सात्त्विकदानवैलक्षण्यद्योतनाय तुशब्दः । **यत्तु** दानं **प्रत्युपकारार्थं** 'काले प्रसक्तोऽयं मां प्रत्युपकरिष्यति' इत्येवं बुद्ध्या इति यावत्। **फलं**

---

१. गौरवप्रीतिहेतुक्रिया (पा.)

२. 'कर्मणि ल्युट् - दातव्यं वस्तु' इति गी. वि. राघवेन्द्रतीर्थीया।

३. पूर्वार्धवत् नायं कर्मणि ल्युडन्तः, किन्तु भावे। (वे.)

४. सात्त्विकदाने वैलक्षण्यद्योतनाय (पा.)

स्वर्गादिकम् **उद्दिश्य वा पुनः** दीयते **परिक्लिष्टं** चित्तखेदयुक्तं यथा भवति तथा **तद्राजसमुदाहृतम्** शास्त्रेषु ॥ २१ ॥

**अदेशेति ॥ अदेशकाले** द्वन्द्वैकवद्भावः । 'म्लेच्छाशुच्यादिसङ्कीर्णदेशे, अकाले अदेशे= पुण्यहेतुत्वेन अप्रख्याते, निषिद्धदेशे निषिद्धकाले वा **अपात्रेभ्यः** मूर्ख-नट-विटादिभ्यः, चशब्दः तुशब्दार्थस्सन् सात्त्विक-राजसवैलक्षण्य-द्योतकः । **दीयते** क्रियते **असत्कृतं** देशकालपात्रसम्पत्तौ वा प्रियवन्दन-पाद-प्रक्षालनादिसत्काररहितम् **अवज्ञातं** पात्रपरिभवयुक्तं **तद्** एवंभूतं दानं **तामसं** तामसजीवस्वरूपज्ञापकम् **उदाहृतम्** आर्यैः[२] ॥ २२ ॥

भगवद्गीता

ओम् तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३ ॥
तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥

भाष्यम्

पुनश्च कर्मादीतिकर्तव्यताविधानार्थम् अर्थवादमाह– **ओम् तत् सत् इत्यादिना ॥**

परस्य ब्रह्मणो ह्येतानि नामानि ।

'ओतं जगद् यत्र स्वयं च पूर्णो

१. 'गोमांसखादको यश्च विरुद्धं बहु भाषते ।
सर्वाचारविहीनश्च म्लेच्छ इत्यभिधीयते ॥' (बौधायनः)

२. आचार्यैः (पा.)

वेदोक्तरूपोऽनुपचारतश्च ।
सर्वैः शुभैश्चाभियुतो न चान्यैः
ओम् तत् सत् इत्येनम्[१] अतो वदन्ति ॥'

इति हि ऋग्वेदखिलेषु ।

द्वितीयपादस्तच्छब्दार्थः ।

## प्रमेयदीपिका

ओम् इत्यादिकं तु प्रकृतासङ्गतं कथमुच्यते ? इत्यत आह– **पुनश्चेति** ॥ 'कर्म' इति यज्ञ उच्यते । आदिपदेन तपोदाने । **इति-कर्तव्यता** इत्थम्भावः । **विधानार्थं** प्रतिपादनार्थम्[२] । 'अफलाकाङ्क्षिभिः'[३] इत्यादिनोक्तत्वात् 'पुनश्च' इत्युक्तम् । यज्ञतपोदानानां सात्त्विकत्वादि-हेतवः असाधारणा धर्माः प्रागुक्ताः । साधारणांस्तु वक्तुं पुराकल्पादिरूपम् **अर्थवादमाह** इत्यर्थः । ब्रह्मशब्दस्य हिरण्यगर्भाद्यर्थताम्, निर्देशशब्दस्य च भावार्थतां वारयितुं व्याख्याति– **परस्येति** ॥ [४]निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशः= नाम । कुत एतत् ? इत्यतो 'हि' इत्युक्तम् । भावार्थत्वे 'ओम् तत् सत्' इत्येतैः सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः नामार्थत्वमेवाङ्गी-कार्यम् । 'ओम्'आदिकं च परब्रह्मनामत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः ।

तामेव प्रसिद्धिं दर्शयति– **ओतमिति** ॥ **ओतं प्रविष्टम्**= आश्रितं **यत्र** परमेश्वरे, [५]यश्च स्वयं जगति ओतः= प्रविष्टः । **पूर्णः अनुपचारतः** मुख्यया वृत्त्या । अत्र 'ओतं जगद् यत्र' इत्यादिना ओम्शब्दस्य निमित्त-

---

१. इत्येतद् (पा.)

२. अर्थाभावे विध्यभावात् कल्प्यविध्यभिप्रायं भाष्यमिति भावनाऽऽह- प्रतिपादनार्थ-मिति ॥ (राघ.-भा.दी.)

३. १७.१७ ४. 'व्यवह्रियते' इत्यर्थः । ५. यः स्वयं च

द्वयेन[१] भगवति वृत्तिर्दर्शिता । 'अवतेः टिलोपश्च'[२] इति वचनात् । 'सर्वैः' इत्यनेन सच्छब्दस्य, 'साधुभावे च'[३] इति वक्ष्यमाणत्वात् । तच्छब्दस्य तु न केनापि । अतः 'ओम् तत् सत्' [४]इत्येतदयुक्तम् ? इत्यत आह– **द्वितीयेति** ।। 'वेदोक्तः' इति द्वितीयपादः तच्छब्दार्थ-व्याख्यानपरः । 'तत्' इति हि नित्यपरोक्षत्वमुच्यते । नचेश्वर-स्वरूपमनुमातुं शक्यम् । अतो वेदैकवेद्यत्वात् 'तत्' इत्युच्यत इति भावः ।

## भावदीपिका

**प्रकृतेति** ।। गुणनिमित्तश्रद्धादीनां भेदमाश्रित्य जीवस्वरूपकथनं हि प्रकृतम्, तदसङ्गतमित्यर्थः । प्रकृतसङ्गतिमुपपादयति- [५]**यज्ञेत्यादिना** ।। 'अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते' (१७.११) इति यज्ञे सात्त्विकत्वहेतवोऽ-फलाकाङ्क्षिकृतत्व-विधिदृष्टत्वादयोऽसाधारणधर्मा उक्ताः । 'श्रद्धया परया तप्तम्' (१७.१७) इति तपसि सात्त्विकत्वहेतुभूतः परश्रद्धावत्कृतत्वरूपोऽ-साधारणधर्म उक्तः । 'दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे' (१७.२०) इति दाने सात्त्विकत्वहेतुभूतोऽनुपकारिणं प्रति दातव्यमिति बुद्ध्या देयत्वरूपोऽ-साधारणधर्म उक्त इत्यवधेयम् । **साधारणान्** 'ओं तत्सत्' इत्यादीन् । 'विहिताः पुरा' इत्यनेन पुराकल्पः । आदिपदेन 'क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः' इत्यादिनोच्यमाना परकृतिर्ग्राह्या । **भावार्थताम्** धात्वर्थभूतव्यवहरणार्थताम् । **व्याख्यातीति** ।। करणव्युत्पत्तिमाश्रित्येत्यर्थः । **निर्दिश्यते** व्यवह्रियते । तदेव विवृणोति- **भावार्थत्व इति** ।।

---

१. सर्वाश्रयत्व-सर्वत्रप्रतिष्ठितत्वरूपनिमित्तद्वयेनेत्यर्थः । (राघ.-भा.दी.)
२. उ.सू. १३९ ३. १७.२६ ४. इत्ययुक्तम् (पा.)
५. 'यज्ञ-तपो-दानानाम्' इति टीकापङ्क्तौ ।

**निमित्तद्वयेनेति** ॥ 'जगद्यत्र ओतम्, स्वयं च जगत्योतः' इति निमित्तद्वयेनेत्यर्थः । **अवतेष्टिलोपश्चेति वचनादिति** ॥ 'अव= रक्षण-गति-कान्ति-प्रीति-तृप्ति-अवगम-प्रवेश-श्रवण...' इत्यादिधातोरत्र प्रवेशार्थकस्य अवतेर्मनूप्रत्ययः, प्रत्ययस्य टेर्लोप इति उणादिसूत्रार्थः । एवं च 'अव' इत्यस्मात् मनूप्रत्यये तत्र टीभूतस्य 'अन्' इत्यस्य लोपे 'अव् म्' इति जाते, 'ज्वर-त्वर...'[१] इत्यादिना उपधाऽकारस्य वकारस्य चोठि कृते 'ऊ ऊ' इति जाते सवर्णदीर्घे 'ऊ' इति जाते 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः'[२] इति गुणे च सति 'ओम्' इति सिध्यतीति भावः । नन्वत्र न 'ज्वर-त्वर...' इति सूत्रेण ऊठः प्राप्तिः ? तत्र क्वौ झलादौ क्ङिति परतस्तद्विधानात्, अत्र तदभावादिति चेत् उच्यते- 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च'[३] इति पूर्वसूत्राद् 'अनुनासिके च' इत्यनुवर्तते । एवं चानुनासिकस्य मकारस्यात्र परतो विद्यमानत्वात् ऊठ् स्यादेव । यद्वा 'ओतुः' इत्यादिशब्दानाम् अकित्यपि बाहुलिकत्वेनोठमङ्गीकृत्य वैयाकरणैः साधितत्वेन, प्रकृतेऽकित्यपि ऊठः प्राप्तिरिति ध्येयम् । वस्तुतस्तु 'च्छ्वोः शूडनासिके च' इत्यनेनैवात्र धातुवकारस्योठि 'आद्गुणः'[४] इति गुणे च कृते 'ओम्' इति रूपम् । अत्र 'एत्येधत्यूठ्सु'[५] इति छन्दस्त्वान्न भवति । अत्र चोंकारस्य वर्णत्रयात्मकत्व-प्रसिद्धिरप्यनुकूला भवतीति ज्ञेयम् । **अन्ये तु** अवतेर्मनूप्रत्यये बाहुलिकेन वकारस्य सम्प्रसारणे, गुणे च सति 'ओम्' इति सिध्यतीत्याहुः, इत्याद्यस्मदाचार्यचरण-कृतसुधाटिप्पण्यनुसारेण[६] आलोचनीयमित्युपरम्यते ।

**साधुभावे चेति** ॥ शुभत्वमेव साधुभावः । **इत्येतदयुक्तमिति** ॥ 'ओं सत्'

१. 'ज्वर-त्वर-स्रिवि-अवि-मवाम् उपधायाश्च' (पा.सू. ६.४.२०)
२. पा.सू. ७.३.८४ ३. पा.सू. ६.४.१९
४. पा.सू. ६.१.८७ ५. पा.सू. ६.१.८९
६. 'ओतत्ववाची ह्योङ्कारो वक्त्यसौ तद्गुणोतताम् । (अ.व्या. श्लो. १.१.९) इत्यस्य व्याख्यावसरे ।

इत्येव वक्तव्यमिति भावः । **नित्यपरोक्षत्वमिति** ॥ तथा चेश्वरस्यापि नित्य-परोक्षत्वादिति भावः । नन्वनुमानवेद्यत्वेऽपि नित्यपरोक्षत्वार्थकतच्छब्द-वाच्यत्वसम्भवात् कथं वेदैकवेद्यत्वेनैव तच्छब्दवाच्यत्वम् ? इत्यत आह- **न चेति** ॥

## भावरत्नकोशः

**प्रकृतेति** ॥ गुणनिमित्तकश्रद्धादिभेदस्यैव एतदध्यायप्रतिपाद्यत्वेन प्रकृतत्वादिति भावः । ननु कर्मण एतदध्यायेऽप्रकृतत्वात् कर्मादेरीति-कर्तव्यताप्रतिपादनं प्रकृतासङ्गतम् ? इत्याशङ्कापरिहाराय कर्मादिशब्दार्थमाह- [1]**कर्मेति यज्ञ इति, तपोदान इति,** [2]**इत्थम्भाव इति** ॥ 'ओम् तत् सद्' इति शब्दत्रयार्थभगवज्ज्ञानभक्त्यादिपूर्वकं फलानभिसन्धानेन [3]**'ओमादिशब्दार्थं भगवन्तमुद्दिश्य ब्राह्मणैः सह यज्ञ-तपो-दानान्यनुष्ठेयानि इत्येवं वक्ष्यमाणो यज्ञाद्युपयुक्ताङ्गकलाप इत्यर्थः' इति स्वामिनः** । आहत्य विधिप्रत्ययादर्शनादाह- **प्रतिपादनार्थमिति** ॥ अर्थवादकल्प्यविध्यभिप्रायं भाष्ये विधानमिति भावः । **उक्तत्वात्** फलाभिसन्धानाभाव-मनःसमाधानादिरूपेतिकर्तव्यताया उक्त-त्वात् । तर्हि पुनरुक्तिः ? इत्यत आह- **यज्ञतपोदानानामिति** ॥ **सात्त्विक-त्वादिहेतवः** सात्त्विकत्व-राजसत्व-तामसत्वप्रयोजकाः । **प्राक् 'अफला-काङ्क्षिभिः' (१७.११) इत्यत्र, 'अभिसन्धाय तु' (१७.१२) इत्यत्र, 'विधि-हीनमसृष्टान्नम्' (१७.१३) इत्यत्र च यज्ञस्य । एवं तपोदानयोरपि द्रष्टव्यम् ।**

१. ननु कर्मशब्देनैव तपआदेर्लाभसम्भवाद् आदिपदं व्यर्थम् ? इत्यत आह- कर्मेति यज्ञ इति ॥ (कृ.)

२. नन्वत्र यज्ञादीनां सात्त्विकत्वादिप्रयोजकमुच्यते ; नत्वङ्गम् । तत्कथम् 'इतिकर्तव्यता' इत्युक्तम् ? इत्यत आह- इत्थम्भाव इति ॥ धर्म इत्यर्थः । (कृ.)

३. 'ओमादिशब्दत्रयार्थभगवन्तमुद्दिश्य ब्राह्मणैः सह यज्ञ-तपो-दानानुष्ठानं कार्यमित्येवं यज्ञाः तदनुष्ठानोपयुक्ताङ्गकलाप इत्यर्थः' इति । (भा.दी.-राघ.)

**साधारणान्** ज्ञानभक्त्यादिरूपान् । पुराकल्पशब्देन अनेककर्तृक-चरितानुवादरूपोऽर्थवादो गृह्यते । 'ब्रह्मवादिनाम्' इति 'मोक्षकाङ्क्षिभिः' इति च बहुवचनश्रवणात् । आदिपदेन 'अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् । असदित्युच्यते ....' (१७.२८) इति निन्दार्थवादग्रहः । तेनापि श्रद्धापदोपलक्षितज्ञानभक्त्यादीतिकर्तव्यताया अवश्यम्भावावगमात् । 'तेन ब्राह्मणा वेदा यज्ञाश्च विहिताः' इति एककर्तृकचरितानुवादरूपपरकृतिशब्दितार्थवादो वा आदिपदार्थः । **हिरण्यगर्भाद्यर्थताम्** चतुर्मुख-बृहस्पति-वेदाद्यर्थताम् । [1]**भावार्थतां** 'धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते' इत्युक्तधात्वर्थवाचिताम् । **एतद्** ब्रह्मनिर्देशशब्दयोः परब्रह्मनामार्थत्वम् । **सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः** पदानां वर्णात्मकद्रव्यरूपाणां निर्देशनरूपक्रियाऽभेदानुपपत्तेः ।

प्रवेशार्थस्य अवतेः 'ओम्' इति रूपमिति तदर्थं वदंस्तत्तात्पर्यमाह- **ओतं प्रविष्टमाश्रितमिति ॥** 'यत्र' इति परमेश्वरस्य प्रस्तुतत्वात्, चशब्दाच्चाह- **यश्चेति ॥ स्वयं** परमेश्वरः । [2]'जगत्' इति वर्तते ; 'ओतम्' इति च लिङ्ग-व्यत्ययेनानुवर्तत इति भावेनोक्तम्- **जगत्योतः प्रविष्ट इति ॥ पूर्णः** देशतः कालतो गुणतश्च निरवधिकः । 'द्वितीयपादः तच्छब्दार्थः' इति भाष्यं घटयितुमाह- **अत्र ओतमिति ॥ निमित्तद्वयेन** जगत्प्रवेशाधिकरणत्वेन, जगत्प्रविष्टत्वेन चेति निमित्तद्वयेन । **अवतेष्टिलोपश्चेति ॥** अवतिधातोर्मन्प्रत्ययः, प्रत्ययस्य टिलोपश्च इति औणादिकसूत्रार्थः । अत्र च प्रवेशार्थाद् अवतेर्मन्प्रत्यये प्रत्ययस्य टिलोपे [3]"ज्वरत्वर....' इत्यादिना अकारवकारयोः ऊठि, तयोः सवर्णदीर्घे, [4]"सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे च 'ओम्' इति रूपमिति भावः । **सच्छब्दस्य**

१. निरुपपदाद् दिशः= अतिसर्जने इत्यतो भावे घञन्तोऽयं शब्द इति भ्रान्तिं वारयितुमित्यर्थः । तथात्वे निर्देशशब्दस्य 'उक्तिः' इत्यर्थापत्तेरिति भावः । (राघ.-भा.दी.)

२. 'जगत्' इत्यस्य 'जगति' इति विभक्तिव्यत्ययेन इति शेषः ।

३. पा.सू. ६.४.२० ४. पा.सू. ७.३.८४

'साधुभावेन निमित्तेन भगवति वृत्तिर्दर्शिता' इत्यनुवर्तते। उपपादयति- **साधुभावे चेतीति ।।** साधुभावः= शुभधर्मः। शुक्लादिशब्दस्य शौक्ल्यादिगुणनिमित्तेन तद्वति प्रवृत्तिरिव सच्छब्दस्य शुभधर्मनिमित्तेन तद्वति ब्रह्मणि प्रवृत्तिः। अत एव ''शुभैर्युतः' इति वचनमिति भावः। **न केनापि** 'निमित्तेन भगवति प्रवृत्तिर्दर्शिता' इत्यनुवर्तते। किं ततः ? इत्यत आह- **अत इति ।।** 'वेदोक्तेति द्वितीयपादः' इति वदन् 'अनुपचारतः' इत्येतद् अनुपचारतः= मुख्यया वृत्त्या वेदोक्तस्वरूप इत्यत्रापि संयोज्यमित्यभिसन्धत्ते। 'परोक्षे तदिति जानीयात्'[२] इत्यभियुक्तवचनादाह- **नित्यपरोक्षत्वमिति ।।** ननु नित्यपरोक्षत्वेऽपि अनुमानवेद्यत्वसम्भवात् कथं वेदोक्तस्वरूपत्वं तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् उच्यते ? इत्यत आह- [३]**न चेश्वरस्वरूपमिति ।।** शास्त्रयोन्यधिकरणे[४] तथा स्थितेरति भावः।

भाष्यम्

'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्'[५] इति च ।

'ओम् इति ब्रह्म'[६] इति च ।

**तेन** ब्रह्मणा । आत्मपूजार्थम् ।।७

वेदविधिः व्यञ्जनम् ।

---

१. ऋग्वेदखिलेषु।

२. 'इदमः प्रत्यक्षगतं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात् ।।' इति।

३. ननु तच्छब्दो वेदोक्तं वक्तीति श्रुतिगतद्वितीयपादेन गम्यते। तथा च परोक्षेऽपि ईश्वरे प्रत्यक्षावसरेऽपि अनुमानप्रवृत्तिरस्तु । तथा च 'वेदोक्तरूपः' इत्यनेन कथं तच्छब्दार्थो भगवानिति व्याख्यानप्राप्तिः ? इत्यत आह- न चेश्वरेति ।। शास्त्रयोनिसूत्रे भाष्यादौ तथोक्तः। (राघ.-भा.दी.)

४. ब्र.सू. १.१.३

५. छां.उ.६.२.१

६. तै.उ .१.८.१, ना.प. ८.२

**मा तूक्ता पुरस्तात् ।। २४ ।।**

प्रमेयदीपिका

'सत्' 'ओम्' शब्दयोः परब्रह्मनामत्वे श्रुत्यन्तरं चाह– **सदेवेति** ।।

'तेन' इति निर्देशपरामर्श[1] इति **कश्चित्** । तदसदिति भावेनाह– **तेनेति** ।। कुत एतत् ? निर्देशस्य ब्राह्मणादिविधानायोगात् । निर्देशस्तुत्यर्थमिदमुच्यते ? इति चेन्न । भूतोक्तिसम्भवे[2] तदयोगात् । ब्रह्मणाऽपि ब्राह्मणादिविधानानुपपत्तिः ? प्रयोजनाभावात्, इत्यत आह– **आत्मेति** ।। आत्मपूजया प्राणिनां सुखार्थं ब्राह्मणादयो विहिता इति सम्बन्धः । 'ब्राह्मणादिवत् वेदानामपि विधानं निर्माणमेव' इति प्रतीति-निरासार्थमाह–**वेदेति** ।। व्यञ्जनमेव विधानम्, न निर्माणमित्यर्थः ।।

सकृच्छ्रुतस्य विहितशब्दस्य द्विधा अर्थकल्पनं कुतः ? इति चेत् - वेदापौरुषेयत्वस्य प्रमितत्वात् । किं तत्प्रमाणम् ? इत्यत आह– **मा त्विति** ।। परमेश्वरस्य वेदव्यञ्जनं नाध्यापकवत्, किन्तु स्वातन्त्र्यमप्यस्तीति ज्ञापयितुं विधिग्रहणं कृतम् । वेदो हि विध्यात्मा अस्ति । 'विधिः', 'प्रेरणम्', 'नियोगः' इति चानर्थान्तरम् । नच

१. शां.भा.

२. भूतोक्तिसम्भवेन (पा.), पूर्वं भूतस्य= परब्रह्मरूपविद्यमानस्यार्थस्य उक्तिसम्भवे स्तुत्यर्थत्वायोगादिति भावः । (राघ.-भा.दी.)

३. ननु लिङादिशब्दस्य, तन्निष्ठव्यापाराख्यशब्दभावनाद्वा अपूर्वस्य, तज्ज्ञानद्वारा ज्ञाताया यत्नरूपभावनाया वा प्रवर्तकत्वं तत्तद्वादिरीत्या किं न स्यात् ? इत्यत आह- न च शब्दादीनामिति ।। (कृ.)

**नियोक्तारमन्तरेण नियोगः सम्भवति । नच शब्दादीनां नियोक्तृत्वं सम्भवति, लोकविरोधात् । न चोच्चारक एव नियोक्ता । 'माम् उपासीत' इत्यादावव्यवस्थापातात् । तस्मात् स्वतन्त्रेण वक्त्रा भाव्यम् । न चैवं पौरुषेयत्वापत्तिः । अनादिसिद्धेनैव शब्दार्थसम्बन्धेन तस्य नियोक्तृत्वाभ्युपगमादिति ।। २३-२४ ।।**

## भावदीपिका

**ब्राह्मणादिविधानेति** ।। 'ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा' इत्युक्तब्राह्मणादिनिर्माणायोगादित्यर्थः । **स्तुत्यर्थमिति** ।। स्तुतौ चाविद्यमानोक्तिर्युक्तेत्यर्थः । **भूतोक्तीति** ।। 'तेन' इत्यस्य परब्रह्मार्थत्वमङ्गीकृत्य विद्यमानोक्तित्वसम्भवे, अविद्यमानार्थकस्तुत्यर्थत्वायोगादिति भावः । आत्मपूजयाऽपि किं फलम् ? इत्यत आह- **आत्मपूजया प्राणिनां सुखार्थमिति** ।।

**द्विधेति** ।। ब्राह्मणादिविषये निर्माणार्थकत्वम्, वेदविषये व्यञ्जनार्थत्वमिति द्विधाऽर्थकल्पनमित्यर्थः । **स्वातन्त्र्यमिति** ।। सजातीयोच्चारणम् अनपेक्ष्य उच्चारयितृत्वरूपमित्यर्थः । कथं विधिग्रहणेन तज्ज्ञापनम् ? इत्यत आह- **वेद इत्यादिना** ।। **विध्यात्मा** 'यजेत' इति विध्यात्मा । अनर्थान्तरं= पर्याय इत्यर्थः । नियोक्ता किं शब्दो वा, उच्चारकपुरुषो वा, ईश्वरो वा ? नाद्य इत्याह- **न चेति** ।। **लोकेति** ।। लौकिकवाक्ये वक्तुरेव नियोक्तृत्वदर्शनादित्यर्थः । द्वितीयमाशङ्क्य निषेधति- **न चेति** ।। **अव्यवस्थापातादिति** ।। उच्चारकाणाम् अनन्तत्वेन तेषाम् अस्मच्छब्दवाच्यत्वप्राप्त्या उपास्यत्वे 'ब्रह्मैवोपास्यम्' इति व्यवस्था न स्यादिति भावः । तृतीयमङ्गीकरोति- **तस्मादिति** ।। सजातीयोच्चारणमनपेक्ष्योच्चारयितृत्वेन **स्वतन्त्रवक्त्रा** परानधीनस्वाभिप्रायप्रवेशकर्त्रा भाव्यमित्यर्थः । **वक्त्रा** 'यजेत' इति नियोक्त्रा । ईश्वरस्यैव स्वतन्त्रवक्तृत्वे लिङादिशब्दैर्विधानरूपार्थस्य ईश्वरेण रचिततया उत्प्रेक्षितत्वात्, विध्यात्मक-

वेदस्य पौरुषेयत्वापत्तिः ? इत्याशङ्क्य निषेधति- **न चैवमिति ॥ अनादीति ॥** शब्दार्थसम्बन्धस्य अनादित्वाद् अनादिकालसिद्धशब्दार्थसम्बन्धेनैव ईश्वरो नियोजयतीति नोत्प्रेक्षितत्वं तस्येत्यर्थः। यथोक्तं भगवत्पादैः- 'नित्ययोगोऽपि शब्दानामर्थैर्नैव निषिध्यते' इति। उक्तं च जैमिनिना- 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः'[1] इति। तथा च सर्ववेदानामपीश्वरवाक्यत्वेन तदभिप्रायप्रवेशसद्भावात् 'मामुपासीत' इत्यादौ व्यवस्थेति भावः। एवमेव क्वचित् तदितरपुरुषाभिप्राय-प्रवेशोऽप्यस्ति। अन्यथा सङ्कल्पप्रार्थनादिवाक्यानाम् आनर्थक्यप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् ॥ २३ ॥

## भावरत्नकोशः

'तेन= निर्देशेन ब्राह्मणादयो विहिताः' इति **शङ्करेण** भाषणादाह- **इति कश्चिदिति ॥ निर्देशस्येति ॥** कर्तरि षष्ठी। **ब्राह्मणादिविधानायोगात्** ब्राह्मणवेदयज्ञनिर्माणकर्तृत्वायोगात्। 'निर्देशस्तुत्यर्थमिदमुच्यते' इति शङ्करभाष्यस्यानुवादः। **भूतोक्तिसम्भवे** तच्छब्दस्य ब्रह्मार्थकत्वेन यथा-स्थितार्थोक्तिसम्भवे **तदयोगात्** स्तुत्यर्थत्वेनाविद्यमानोक्तित्वायोगात्। **विधानानुपपत्तिः** निर्माणायोगात्। **प्रयोजनाभावात्** निर्माणेन आप्त-व्यप्रयोजनाभावात्। यतस्तत् पूर्णकाममिति भावः। नन्वत एव आत्मपूजाऽपि न प्रयोजनम् ? इत्यत आत्मपूजाशब्देन तत्कार्यं स्वजनसुखं लक्ष्यत इत्याह- **आत्मपूजयेति ॥** तथा चाहुः 'भूत्यै निजाश्रितजनस्य हि सृज्यसृष्टावीक्षा बभूव'[2] इति 'तेन= ब्रह्मणा आत्मपूजया प्राणिनां सुखार्थम्' इति भाष्यम् अनन्वितम् ? इत्यतो गीतयाऽस्यान्वय इत्याह- **ब्राह्मणादय इति ॥** 'सर्वं वाक्यं सावधारणम्' इति न्यायं हृदि निधायाऽऽह- **व्यञ्जनमेवेति ॥** तद्व्यावर्त्यमाह- **नेति ॥**

१. '.... तस्य ज्ञानमुपदेशः अव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धार्थे तत्प्रामाण्यं बादरयणस्यानपेक्षत्वात्' (मी.सू. १.१.५)

२. म.भा.ता.नि. १.३

**द्विधाऽर्थकल्पनम्** ब्राह्मणयज्ञविषये निर्माणार्थकत्वम्, वेदविषये व्यञ्जनार्थकत्वम् इति द्विधाऽर्थकल्पनम्। **मा त्विति** ॥ द्वितीये 'देहिनोऽस्मिन्'[1] इति गीताव्याख्याऽवसरे धर्मादिसिद्ध्यन्यथानुपपत्तिरेव प्रमाणम्। 'अपौरुषेयत्वे'[2] इति शेषः। ननु भाष्ये गीतानुसारेण 'वेदविधानं व्यञ्जनम्' इति वक्तव्यम् ; विधिग्रहणं तु किमिति कृतम् ? इत्यतः तत्प्रयोजनमाह- **परमेश्वरस्येति** ॥ **अध्यापकवत्** अध्यापकस्येव । **स्वातन्त्र्यमिति** ॥ योजनाभिप्रायप्रयोजनादौ प्रवेशनादौ परानपेक्षत्वमित्यर्थः । विधिग्रहणेन स्वातन्त्र्यख्यापनमुपपादयति- **वेदो हि विध्यात्मेति** ॥ लिङ्-लोट्-तव्यप्रत्यय-[3]पञ्चमलकारोपेतशब्दरूप इत्यर्थः। **इति** [4]शब्दत्रयम्, न विद्यते अन्योऽर्थो यस्य तद् अनर्थान्तरम्= एकार्थवाचकम्। ननु लिङादिरूपः शब्द एव वा तन्निष्ठः शाब्दभावनाख्यः शब्दव्यापारो वा तद्वाच्यः अर्थभावनाशब्दितः पुरुषप्रयत्नो वा नियोक्ता किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्य निषेधति- **न च शब्दादीनामिति** ॥ **लोकेति** ॥ लोके 'गामानय' इत्यादौ स्वतन्त्रवक्तृचेतनस्यैव नियोक्तृत्वदर्शनेन, वेदे अचेतनस्य लिङादेः नियोक्तृत्वाभ्युपगमे तद्विरोधापातादित्यर्थः। **अव्यवस्थेति** ॥ 'अहं ब्रह्म' इत्यादौ अस्मच्छब्दस्य उच्चारयितृपुरुषवाचकत्वप्राप्त्या तस्योपाध्यायस्यापि उपास्यत्वापत्त्या 'ब्रह्मैवोपास्यम्' इति शास्त्रव्यवस्थाया अयोगापातादित्यर्थः। **पौरुषेयत्वेति** ॥ स्वतन्त्रवक्तृपुरुषबुद्धिपूर्वकत्वस्यैव पौरुषेयशब्दार्थत्वादिति भावः। **तस्य स्वतन्त्रवक्तुः** ॥ २३-२४ ॥

## भगवद्गीता

**तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।**
**दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥२५॥**

---

१. २.१३ २. भाष्ये ३. लेट्लकार इत्यर्थः।
४. शेषपूरणम्।

भाष्यम्

'तत् फलं मे स्यात्' **इत्यनभिसन्धाय** ।। २५ ।।

प्रमेयदीपिका

'तदित्यनभिसन्धाय' इति वाक्यं ब्रह्मणीव यज्ञादावपि तच्छब्दस्य प्रवृत्तिं प्रतिपादयतीति ज्ञापयितुं [1]योजयति– **तदिति** ।। वेदोक्तं स्वर्गादिकम् ।। २५ ।।

भावरत्नकोशः

परमेश्वरस्य परोक्षत्वं हि तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । वेदोक्तं स्वर्गादिफलं च परोक्षमेवेति तत्साधयतो यज्ञादेर्युक्तं तच्छब्दवाच्यत्वमिति भावेन तच्छब्दार्थमाह- **वेदोक्तं स्वर्गादिकमिति** ।। २५ ।।

भगवद्गीता

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ।। २६ ।।

भाष्यम्

सद्भावशब्देन प्रजननं सूचितम् । 'ओम्' इत्युक्त्वा, अनभिसन्धाय फलम्, यज्ञदानतपआदिकृताम् अतिप्रीतेः नामसाम्याद् ब्रह्मैव निष्पादितं भवतीत्याशयः ।। २६ ।।

प्रमेयदीपिका

'सद्भावे= सत्तायाम्' इति प्रतीतिनिरासार्थमाह– **सद्भावेति** ।।

---

१. 'भगवान्' इति योज्यम् । (भा.दी.-राय.)

**प्रजननं** प्रागसतः सत्ताऽऽपादनम् । यद्यपि सद्भावशब्दः सत्तामात्र-वाची । तथाऽप्यत्र ब्रह्मणो जगज्जनकत्वस्य विवक्षितत्वात् सत्ता-विशेषप्रजननपर इति ज्ञायत इति प्रतिपादयितुं **सूचितम्** इत्युक्तम् ।।

नन्वनेन यज्ञादीनां का इतिकर्तव्यता प्रतिपादिता भवति ? इत्यत आह– **ओम् इति ।।** उक्तोङ्कारार्थज्ञानपूर्वकम्, **अनभिसन्धाय फलम्,** 'ब्रह्म अभिसन्धाय च ब्रह्मज्ञानभक्तिपूर्वकं तद्विषयत्वेन निष्ठया वेदोक्त-प्रकारेण ब्राह्मणैः सह' इत्यपि ग्राह्यम् । **आदिपदेन** जपादिग्रहणम् । [1]षष्ठी तृतीयार्थे । **नामसाम्यात्** नामसाम्येन अवगतात् तत्प्रतिमा-त्वात् । घटादीनामपि ब्रह्मप्रतिमात्वसाम्यात् को विशेषो यज्ञादेः ? इत्यत उक्तम्– **अतिप्रीतेरिति ।।** ब्रह्मणः । यज्ञादिषु **निष्पादितं** प्रतिष्ठापितम् । 'अत एवं क्रियमाणं[2] यज्ञादिकं सात्त्विकम् अन्यद् राजसं तामसं वा इत्येवम् इतिकर्तव्यता प्रतिपादिता' इति वाक्यशेषः ।

अत्र हि 'ओं तत् सत्' इत्यनेन ब्रह्मणो यद् नामत्रयं तद् यज्ञादेरपि वाचकमिति प्रतिपादितम् । तेन यज्ञादेर्ब्रह्मप्रतिमात्वं सूचितम् । **ब्राह्मणाः** इत्यादिना ओङ्कारं ब्रह्मणि यज्ञादौ च व्युत्पाद्य, तदुच्चरणाचार उक्तः । तेनार्थस्मरणपूर्वकम् ओङ्कारम् उच्चार्य वेदोक्तप्रकारेण ब्राह्मणैः सह यज्ञादिकं कार्यमिति सूचितम् । **तत् ...** इत्यनेन तच्छब्दो यज्ञादौ ब्रह्मणि च व्युत्पादितः । तेन 'फलमनभिसन्धाय, ब्रह्म अभिसन्धाय च'[3] इति लब्धम् । **सद्भावे** इत्यनेन सच्छब्दो ब्रह्मणि व्याख्यातः । तेन 'ब्रह्मज्ञानपूर्वकम्' इति लभ्यते ।। २६ ।।

---

१. 'तपआदिकृताम्' इत्यत्र २. क्रियमाणे (पा.)

३. 'मोक्षकाङ्क्षिभिः' इत्युक्त्या लब्धमाह– ब्रह्माभिसन्धाय चेति ।।

## भावदीपिका

**विवक्षितत्वादिति ॥** 'ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा' (१७.२३) इत्यनेनेत्यर्थः। **सूचितमित्युक्तमिति ॥** प्रजननवाचकत्वे तु 'उक्तम्' इत्येवावक्ष्यदिति भावः। 'ओम् इत्युक्त्वाऽनभिसन्धाय फलम्' इत्यादिभाष्येण यावद्गीतोक्तेतिकर्तव्यताऽनुक्तेः तदर्थं 'भक्त्या तत्स्मरणपूर्वकमेव कर्म सत्' इति [१]तात्पर्यं मनसि निधाय भाष्येऽनुक्तं पूरयति- **ब्रह्माभिसन्धाय चेत्यादिना ॥** 'उक्तोङ्कारार्थज्ञानपूर्वकम्' इत्यादीनां 'ब्राह्मणैः सह' इत्यन्तानां 'तपआदिकृताम्' इति भाष्येण प्रत्येकं सम्बन्धो द्रष्टव्यः। **तृतीयार्थ इति ॥** 'निष्पादितम्' इत्यत्र तपआदिकृतां 'कर्तृकरणयोस्तृतीया'[२] इति कर्तरि तृतीयाविधानात् तपआदिकृद्भिर्ब्रह्मैव निष्पादितं भवतीत्यर्थो द्रष्टव्यः।

'तच्छब्दानां सन्निधेः', 'तद्रूपत्वात्'[३] इत्युत्तरश्रुत्यनुसारेण आह- **नामसाम्येनावगतात् तत्प्रतिमात्वादिति ॥** ब्रह्मवाचक- 'ओम् तत् सत्' इति नामत्रयवाच्यत्वं यज्ञादेर्ब्रह्मसन्निधानेन ब्रह्मप्रतिमात्वं विना नोपपद्यत इति, तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽवगतात् तत्प्रतिमात्वादित्यर्थः। नन्वत्र भाष्ये यज्ञादीनाम् ईदृशीतिकर्तव्यता प्रतिपादिता इत्यप्रतीतेराह- **अत एवमिति ॥**

'ओमित्युक्त्वा' इत्यादिकं गीतारूढं करोति- **अत्र हीति ॥ ओं तत्सदित्यनेनेति ॥** प्रतीकग्रहणमिदम्। **इत्यादिना** प्रकरणेनेत्यर्थः। एवं च 'ओम् तत्सत्' इत्यर्धेन यद् ओमादिनामत्रयं ब्रह्मवाचकत्वेनावगतं तत् 'ब्राह्मणास्तेन' इत्यर्धेन ओङ्कारः, 'तदित्यनभिसन्धाय' इति श्लोकेन तच्छब्दः, 'प्रशस्ते कर्मणि' इत्यनेन सच्छब्द इति नामत्रयं यज्ञादेर्वाचकमिति प्रतिपादित-

१. गी.ता.नि. १७.२३ २. पा.सू. २.३.१८
३. ऋ.खि., गी.भा. १७.२८

मित्यर्थः। **ब्रह्मणि यज्ञादौ च व्युत्पाद्येति ॥** 'विहिताः' इत्यनेनैव 'तत्सृष्ट्वा, तदेवानुप्राविशत्'[१] इति प्रमाणबलेन विधायकस्य ब्रह्मणः ब्राह्मणादौ ओतत्वस्य, विहितब्राह्मणादीनां विधायके ब्रह्मण्योतत्वस्य प्रतिपादनात् परस्परं प्रवेशनकर्तृत्वकर्मत्वाभ्यां ब्रह्मयज्ञाद्योरुभयोरपि ओङ्कारं व्युत्पाद्येत्यर्थः। अत एव 'ओम्'[२] इत्युदाहरिष्यमाणश्रुतिव्याख्यानावसरे 'ओं यज्ञाद्या वेदाद्योतत्वात्'[३] इति ब्रह्मसङ्ग्रहायादिपदप्रयोग इति मन्तव्यम्। **उच्चारणाचार इति ॥** 'ओमित्युदाहृत्य' इत्यनेनेत्यर्थः।

**अर्थस्मरणपूर्वकमिति ॥** ओङ्कारस्य योगव्युत्पादनेनेत्यर्थः। **वेदोक्तप्रकारेणेति ॥** 'विधानोक्ताः' इत्यनेनेत्यर्थः। **ब्राह्मणैः सहेति ॥** 'ब्रह्मवादिनाम्' इत्यनेनेत्यर्थः। **यज्ञादिकं कार्यमिति ॥** 'यज्ञदानतपःक्रियाः प्रवर्तन्ते' इत्यनेनेत्यर्थः। **तच्छब्दो यज्ञादौ ब्रह्मणि चेति ॥** ब्रह्मोद्देश्यकत्व-स्वर्गाद्यनुद्देश्यकत्व-निमित्तेन च यज्ञादौ तच्छब्दो व्युत्पादितः, तेन 'फलमनभिसन्धाय' इति लब्धम्। वेदोक्तत्वरूपपरोक्षत्वनिमित्तेन ब्रह्मणि तच्छब्दो व्युत्पादितः, तेन 'ब्रह्माभिसन्धाय' इति लब्धमिति भावः। **सच्छब्दो ब्रह्मणीति ॥** प्रजननहेतुनेत्यर्थः ॥ २६ ॥

## भावरत्नकोशः

**प्रागसतः** कार्याकारेण प्रागसतः तदाकारेण सत्तापादनम्। **विवक्षितत्वात्** 'ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः' इत्यनेन। 'सत्ताविशेषप्रजननपरः' इति वदन् 'लक्षणया'[४] इत्यभिप्रैति। **सूचितमित्युक्तमिति ॥** भगवदापादित-जगन्निष्ठसत्ताविशेषस्य प्रजननस्य सद्भावशब्दमुख्यार्थत्वे 'उक्तम्' इत्येवावक्ष्यदिति

१. तै.उ. २.११ २. 'ओं यज्ञाद्या निष्फलं कर्म' इति।

३. प्र.दी.

४. यथोक्तम्- 'शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा' इति।

भावः। **अनेन** 'ओं तत्सदिति निर्देशः'[१] इत्यर्थवादेन। भाष्यपदमनूद्य तत्र शेषमाह- **उक्तोङ्कारार्थज्ञानपूर्वकमिति** ॥ तथा च **न्यायदीपिका**- 'ओङ्कारोच्चारणं तदर्थज्ञानपूर्वकमेव कार्यम्'[२] इति। ''ओङ्कारार्थस्मरणपूर्वकं तमुच्चार्यैव। 'ओमित्युक्त्वाऽनभिसन्धाय' इत्यादिभाष्ये गीताभिप्रेतयावदितिकर्तव्यताऽनुक्तेः, तदर्थत्वेन तद्वत्त्या तत्स्मरणपूर्वकमेव कर्म सत्''[३] इति तात्पर्यनिर्णयानुसारेणाऽह- **ब्रह्माभिसन्धाय** इत्यादिना **ग्राह्यम्** इत्यन्तेन। 'जपादि' इत्यादिपदेन देवपूजादिग्रहणम्। 'निष्पादितम्' इति निष्ठायोगे 'न लोकाव्ययनिष्ठा...'[४] इति षष्ठीनिषेधाद् भाष्ये 'कृताम्'[५] इति कथं षष्ठी ? इत्यत आह- **षष्ठी तृतीयार्थ इति** ॥ [६]व्यत्ययशास्त्रादिति हृदयम्। **नामसाम्येनेति** ॥[७] अव्यक्तादिशब्दस्य भगवति परममुख्यवृत्त्या, प्रधानादिषु मुख्यवृत्त्या प्रवृत्तावपि उभयत्र मुख्यवृत्तित्वेन

१. १७.२३

२. 'अनोङ्कृतं ह्यासुरं स्यात् यत्तस्माद् ओङ्कृतं त्वपि।' (गी.ता.नि. १७.७) इत्यस्यावतरणिकायाम्।

३. 'तत्स्मरणपूर्वकमेव कर्म सत्' (गी.ता.नि. १७.२३) इत्यादेरर्थतोऽनुवादः।

४. पा.सू. २.३.६९

५. 'तपआदिकृताम्' इत्यत्र।

६. 'सुप्तिङुपग्रह....' इत्युक्तदिशा। तथा च 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्युक्तषष्ठ्या एव 'न लोक...' इति निषेधः ; न व्यत्ययशास्त्रप्राप्तायाः। येन नाप्राप्तिन्यायादिति भावः। (कृ.)

७. ननु यदि ब्रह्मणि यज्ञादौ च नामसाम्याद् यज्ञादिकृतां ब्रह्मनिष्पादकत्वं तदा लवणकृताम् अश्वनिष्पादकत्वं स्यात् ? सैन्धवनामसाम्यात् ; इत्यत आह- नामसाम्येनेति॥ असाधारणनामसाम्येनेत्यर्थः। तेन- 'लवणादेः अश्वादिप्रतिमात्वं स्यात् ? नामसाम्याद्' इति निरस्तम्। न चासाधारण्यं साम्यं चेति व्याहतम्। परममुख्यवृत्त्याऽसाधारण्यम् ; मुख्यवृत्त्या साम्यम् इत्यङ्गीकारात्। तथा च यज्ञादेः ओमादिब्रह्मनामादिसाम्यं ब्रह्मादिसन्निधानेन ब्रह्मप्रतिमात्वं विनाऽनुपपन्नं तदवगमयतीति भावः। (कृ.)

साम्यमिति 'ओं तत् सत्' इति नामत्रयस्य भगवति यज्ञादौ च प्रवृत्तस्य साम्यमेव । तच्च 'शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः'[1] इति अव्यक्ताधिकरणन्यायेन नामत्रयवद्भगवत्सन्निधानेन तत्प्रतिमात्वेनैव ज्ञातव्यमिति भावः। तदिदं वक्ष्यते- 'तच्छब्दानां सन्निधेस्तद्रूपत्वात् प्रतिमात्वात्'[2] इति । 'अतिप्रीतेः' इत्यत्र इतरवस्तुसाम्यपरिहारायाध्याहरति- **ब्रह्मणः, यज्ञादिष्विति ॥** अनादिब्रह्मणः कथं निष्पादितत्वम् ? इत्यतो व्याख्याति- **प्रतिष्ठापितमिति ॥** सन्निधापितमित्यर्थः। नन्वनेन 'यज्ञादीनां का इतिकर्तव्यता प्रतिपादिता' इति कृतशङ्काया अनिरास एव ? इत्यत आह- **अत एवं क्रियमाणमिति ॥**

भाष्योक्तस्य इत्थम्भावकलापस्य गीतासूचितत्वं दर्शयति- **अत्र हीति ॥** **इत्यनेन** गीतावाक्येन । **वाचकमिति प्रतिपादितमिति ॥** 'ओं तत्सदिति निर्देशः' इत्यर्धेन 'ओंनामकेन हरिणा यज्ञादयो विहिताः' इत्युक्त्या ओङ्कारादित्रयमपि यज्ञादेर्वाचकमिति प्रतिपादितम् । ओंनामकाद् जातं यज्ञादिकमपि ओंनामकम्, तन्नामकाद् जातं तन्नामकम्, सन्नामकाद् जातं सन्नामकम् । 'काकाज्जातः काकः' 'श्येनाज्जातः श्येनः' इति यथा। सति चैवं 'तेन ओमादिनाम्ना ब्रह्मणा' इत्युक्तिरर्थवतीति भाव इति **केचित्** । **अन्ये तु** ''ओं तत्सद् इति यो ब्रह्मणो निर्देशः सः 'त्रीणि यज्ञदानतपांसि विधत्ते= प्रतिपादयति' इति त्रिविधः स्मृतः'' इति व्याख्यानाशयाद् यज्ञादेर्वाचकमित्युक्तम् । विपूर्वाद् दधातेः मूलविभुजादित्वात्[3] कप्रत्यये, [4]आतो लोपे च 'त्रिविधः' इति रूपसिद्धेः इत्याहुः।

**तेन** वाचकत्वप्रतिपादनेन । **सूचितमिति ॥** यत्र यत्सन्निधानेन ब्रह्मशब्दप्रयोगः तस्य तत्प्रतिमात्वम् । यथा 'रथस्थं केशवं दृष्ट्वा' इत्यादौ

१. ब्र.सू. १.४.१. २. ऋग्वेदखिलेषु (गी.भा. १७.२८)

३. 'कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति वार्तिकेन।

४. 'आतो लोप इटि च' (पा.सू. ६.४.६४) इत्यनेन।

केशवप्रतिमायां केशवशब्दप्रयोगः, यथा च भगवन्नाम्नोऽव्यक्तशब्दस्य प्रधाने प्रयोग इति व्याप्तेः। न चैवं प्रतिमादाविव यज्ञादौ ओमादित्रयम् अमुख्यमापन्नम् इति कथम् ओमादिपदवाच्यत्वमिति शङ्क्यम्। जगत्योतत्वनिमित्तेन ब्रह्मणीव वेदादौ ओतत्वनिमित्तेन यज्ञादौ प्रवृत्तिसम्भवेन तस्य वाच्यत्वोपपत्तेः। अत एव अव्यक्तादिशब्दे 'शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः'[१] इति अव्यक्तादेः प्रतिमात्वोक्तौ, तर्हि अव्यक्तादिशब्दस्य प्रधानादौ लक्षणादिप्रसक्तिः ? इत्याशङ्क्य 'कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः'[२] इति भगवता सूत्रकारेण लोकसिद्धरूढियोगादिवृत्त्यभ्युपगमेन मुख्यवृत्तिरिति स्थापितम्।

**इत्यादिना सार्धश्लोकेन। ब्रह्मणि यज्ञादौ च व्युत्पाद्येति ॥** 'ओतं जगद्यत्र'[३] इत्यनेन ओतम्= प्रविष्टम्= आश्रितं यत्र= परमेश्वरे, यश्च स्वयं जगदोतः[४] = प्रविष्टः= पूर्ण इति ओंशब्दस्य निमित्तद्वयेन भगवति व्युत्पत्तिः दर्शिता। एवमेव 'विप्रा वेदाश्च यज्ञाश्च यस्मादोताः परस्परम्। विहिता विष्णुना तेन.....'[५] इति वचनाद् ; 'वेदाद्योतत्वं ब्रह्मनिमित्तत्वं च निमित्तीकृत्य ओंशब्दस्य यज्ञादौ [६]प्रवृत्तिर्दर्शिता' इत्येवम् ओङ्कारं ब्रह्मणि यज्ञादौ च व्युत्पाद्येत्यर्थः। **तदुच्चारणाचारः** ओङ्कारोच्चारणाचारः उक्तः 'तस्मादोम् इत्युदाहृत्य' इति श्लोकेन। 'अभक्तोपा(दा)हृतं नैव फलदातृ भविष्यति' इति भक्तिज्ञानादिहीन-पुरुषोच्चरितस्य सफलत्वाभावावगमात् 'स्मृतं सार्धं सर्वकामप्रदं स्यात्' इति वचनेनार्थस्मरणादिपूर्वकनामोच्चारणस्य [७]सफलत्वावगमाद् 'ओतं जगद्यत्र' इति

---

१. ब्र.सू. १.४.१ २. ब्र.सू. १.४.११

३. ऋग्वेदखिलेषु। ४. जगति ओत इत्यर्थः।

५. विष्णुरोमिति कीर्तितः॥ (गी.ता.नि. १७.२३-२८)

६. वृत्तिः (पा.)

७. फलवत्त्वावगमात् (पा.), 'ज्ञानार्थमथ ध्यानार्थं गुणानां समुदीरणा' इति स्मृतेः गुणोक्तेः ज्ञानाद्यर्थत्वादिति भावः। (कृ.)

योगवृत्तिप्रदर्शनाचाऽह- '**तेनार्थस्मरणपूर्वकमिति ॥ वेदोक्तप्रकारेणेति ॥** 'प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः' इत्युक्तेरिति भावः । **ब्राह्मणैः सहेति ॥** अन्यथा तत्सृष्टिर्व्यर्था स्यादिति भावः।

**केचित्तु** 'ब्रह्मवादिनाम्' इत्युक्तत्वाद् ब्राह्मणेषु वेदानाम्, वेदेषु यज्ञानां च ओतत्वव्युत्पादनाचेति भावेन 'ब्राह्मणैः सह' इत्युक्तमित्याहुः। 'यज्ञादिकं कार्यम्' इति वदन् 'यज्ञदानतपःक्रियाः प्रवर्तन्ते' इत्याचारेण विधिरुन्नीयत इत्यभिसन्धत्ते । **सूचितम्** सङ्क्षेपेणोक्तम् । **तदित्यनेन** "'तदित्यनभिसन्धाय' इति श्लोकेन। **यज्ञादौ ब्रह्मणि चेति ॥** 'तद्वेदोक्तं स्वर्गादिकं फलं मम स्यादित्यनभिसन्धाय' इति 'भाष्यरीत्या फलानभिसन्धिपूर्वकत्वरूप इत्थम्भावो यज्ञादौ प्रतिपादितः। 'स च तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं 'निष्फलं कर्म तत्स्यात्'' इति श्रुतौ निष्फलशब्देन फलानभिसन्धेरभिप्रेतत्वात्। तथा च प्रवृत्तिनिमित्तप्रतिपादनद्वारा तच्छब्दो यज्ञादौ व्युत्पादितः। एवं च

'..... तद् ब्रह्म स्यान्ममास्पदम् ।
इति यत् क्रियते कर्म तन्नामाऽतो जनार्दनः ।
अभिसंहितं हि तत्प्रोक्तं ततं वा स्वगुणैः सदा ॥'

इति 'तात्पर्यनिर्णयोक्तरीत्या तच्छब्दस्य वेदैकवेद्यस्वरूपत्वम्, गुणपूर्णत्वम्, अभिसंहितत्वं चेति प्रवृत्तिनिमित्तत्रयं ब्रह्मणि प्रतिपादितम्। तथा च तच्छब्दो ब्रह्मणि व्युत्पादितो भवतीत्याशयः। तल्लब्धमाह- **तेनेति**" ॥

'**इत्यनेन** 'सद्भावे साधुभावे च' इति श्लोकेन। अत्र हि सद्भावशब्देन प्रागसतः

१. स्मरणपूर्वकमिति ॥ (पा.) २. १७.२५
३. गी.भा. १७.२५ ४. इत्थम्भावः
५. ऋ.खि., गी.भा. १७.२८ ६. गी.ता.नि. १७.२३-२८
७. 'तेन फलमनभिसन्धाय' इति टीकायाम्।
८. 'सद्भावे इत्यनेन' इति टीकायाम्।

सत्ताऽऽपादनरूपप्रजननतात्पर्यकेण प्रजननहेतुत्वम्, साधुभावशब्देन शुभ-गुणवत्त्वं च सच्छब्दप्रवृत्तौ निमित्तमिति कथितं द्वयमपि ब्रह्मणि सुप्रसिद्धम्। अतः प्रवृत्तिनिमित्तद्वयकथनद्वारा सच्छब्दो ब्रह्मणि व्याख्यात इत्यर्थः। **लभ्यत इति ॥** सच्छब्दो हि जगज्जनकत्वादिगुणनिमित्तको ब्रह्मणि प्रवर्तते। गुणोक्तिश्च ज्ञानार्थ्या। अतो 'ब्रह्मज्ञानपूर्वकम्' इति इतिकर्तव्यता लभ्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

## भगवद्गीता

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

## प्रमेयदीपिका

'यज्ञे तपसि....कर्म चैव' इत्यनेन यज्ञादिषु सच्छब्दो व्याख्यातः। तेन 'ब्रह्मविषयत्वेन, निष्ठया च' इति लब्धम् ॥ २७ ॥

## भावदीपिका

**ब्रह्मविषयत्वेनेति ॥** 'कर्म चैव तदर्थीयम्' इत्यनेनेत्यर्थः। **निष्ठया चेति ॥** 'यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः' इत्यनेनेत्यर्थः। स्थितेरेव निष्ठात्वादिति भावः ॥ २७ ॥

## भावरत्नकोशः

**सच्छब्दो व्याख्यात इति ॥** 'यज्ञे तपसि' इत्यनेन यज्ञादिषु स्थितिशब्दिता निष्ठा सच्छब्दप्रवृत्तौ निमित्तमुक्तम्। तथा च तादृशनिष्ठाविषयत्वेन यज्ञादिकं 'सत्' इत्युच्यते। 'कर्म चैव तदर्थीयम्' इत्यनेन च भगवदुद्देश्यकं यज्ञादिकर्म 'सत्' इत्युच्यत इत्येवं व्याख्यात इत्यर्थः। **तेन** एवंव्याख्यानेन, **'कर्म चैव'** इत्यनेन ब्रह्मविषयत्वम्, 'यज्ञे तपसि' इत्यनेन निष्ठया इति लब्धमिति द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥

भगवद्गीता

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ नच तत् प्रेत्य नो इह ।। २८ ।।

।। ओं तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे त्रिगुणविभागो नाम सप्तदशोऽध्यायः ।। १७ ।।

भाष्यम्

तथा च ऋग्वेदखिलेषु–

'ओं यज्ञाद्या निष्फलं कर्म तत् स्यात्
सद् वै [1]तदर्थं [2]कर्म वदन्ति [3]वेदाः ।
तच्छब्दानां सन्निधेर्ब्रह्मप्रीतेः
तद्रूपत्वाज्जनितं ब्रह्म तस्य ।।' इति ।। २८ ।।

।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः ।। १७ ।।

प्रमेयदीपिका

**'अश्रद्धया'** इत्यनेन ब्रह्मभक्तिरपीति । अत्र श्रुतिसम्मतिमाह– **तथा चेति ।। ओं यज्ञाद्याः** वेदाद्योतत्वात् । **निष्फलम्** फलोद्देशरहितत्वात् । **तदर्थं** ब्रह्मविषयम् । एवं **तच्छब्दानां** ब्रह्मशब्दानां यज्ञादिषु

१. तदर्थकम् (पा.)    २. कर्मेति (पा.)    ३. देवाः (पा.)

**सन्निधेः** [1]अवगततद्रूपत्वात् तत्प्रतिमात्वात् । **तस्य** उक्तप्रकारेण यज्ञादीनामनुष्ठातुः ।। २८ ।।

।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यस्य टीकायां
जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां सप्तदशोऽध्यायः ।। १७ ।।

## भावदीपिका

**अश्रद्धयेत्यनेनेति** ।। अश्रद्धया हुतादेरसत्त्वे सति, तेषामेव हुतादीनां सत्त्वे अश्रद्धाविरोधितया भक्तिर्निमित्तत्वेन लभ्यत इति भावः । **वेदाद्योतत्वादिति** ।। आदिपदेन ब्रह्मसङ्ग्रहः । वेदेषु प्रतिपाद्यतया प्रविष्टत्वात्, ब्रह्मणि चाधेयतया प्रविष्टत्वादित्यर्थः । गीतायां (१७.२७) - 'स चासावर्थश्च तदर्थः, तत्सम्बन्धि= तदर्थीयम्' इत्यर्थः । **ब्रह्मशब्दानामिति** ।। अनेन- 'तस्य ब्रह्मणो वाचकानाम् ओमादिशब्दानाम्' इति व्याख्यातं भवति । **सन्निधेरिति** ।। सन्निधेर्निमित्तादवगतं [2]तद्रूपत्वं= तत्प्रतिमात्वम् तस्माद्ब्रह्मणः प्रीतेर्जायमानत्वादित्यर्थः । **तस्येति** ।। कर्तरि षष्ठी । तेन 'उक्तप्रकारेण यज्ञादीनामनुष्ठात्रा ब्रह्म जनितं= व्यक्तं भवति' इत्यर्थः ।। २८ ।।

इति यदुपतिवरगीताभाष्यटीकासुयुक्ता-
शयमतिललिताभिर्गीर्भिराविदयित्री ।
सुललितविवृतिर्या वृष्णिराट्छात्रचीर्णा
दशम अगमदध्यायोऽन्तमस्यां ससप्तः ।।

**।। इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचितायां श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यटीकाविवृतौ भावप्रदीपिकाख्यायां सप्तदशोऽध्यायः ।।**

१. अवगतात् तद्रूपत्वात् (भा.र.को.सम्मतः पाठः) २. यद्रूपत्वम् (बे.)

भावरत्नकोशः

**ब्रह्मभक्तिरपि** लब्धा। अश्रद्धया हुतादि निराक्रियते। 'न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं क्रियते, अपि तु स्तुत्यं स्तोतुम्' इति न्यायेन श्रद्धाशब्दितभक्तिस्तुतौ तात्पर्यावगमादिति भावः। **अत्र** 'ओमित्युक्त्वा, अनभिसन्धाय फलम्' इत्यादिभाषितार्थे। श्रुतौ 'ओं यज्ञाद्याः= ओंनामका यज्ञ-दान-तपः-क्रियाः' इत्यर्थ इति हृदि निधाय तत्र निमित्तमाह- **वेदाद्योतत्त्वादिति** ॥ आदिशब्देन वैदिकग्रन्थानां ब्रह्मणश्च सङ्ग्रहः। ननु वेदोक्तस्य भगवद्विषयकस्य कर्मणः कथं निष्फलत्वम्? इत्यतो निष्फलत्वं घटयति- **फलेति** ॥ अनेन ''यज्ञादिकर्म 'तत्फलं वेदोक्तं स्वर्गादिकं मे स्यात्' इत्यनभिसन्धायानुष्ठितं तत्= तच्छब्दवाच्यम्'' इति व्याख्यातं भवति। '**ब्रह्मविषयं** कर्म सच्छब्दार्थं वेदा वदन्ति' इति भाष्यपदेनान्वयः।

**एवमिति** ॥ वेदादिप्रतिपाद्यतया ब्रह्माधारत्वेन च निमित्तेन ओंशब्दस्य, फलोद्देशरहितत्वेन निमित्तेन तच्छब्दस्य, ब्रह्मविषयत्वेन निमित्तेन सच्छब्दस्य इत्येवं तच्छब्दानां= ब्रह्मशब्दानां= ब्रह्मवाचकओंशब्द-तच्छब्द-सच्छब्दानां यज्ञादिषु= यज्ञ-दान-तपस्सु सन्निधेः= वाचकत्वेन वर्तमानात् निमित्तात् 'अवगतात्' इत्यध्याहारः। 'तद्रूपत्वात्' इत्यनुवादः, 'तत्प्रतिमात्वात्' इति व्याख्यानम्। 'तस्य' इत्यस्य 'उक्तप्रकारेण' इत्यादि व्याख्यानम्। **उक्तप्रकारेण** 'ओङ्कारार्थज्ञानपूर्वकम् ओङ्कारमुच्चार्य, अनभिसन्धाय फलम्, ब्रह्माभिसन्धाय च' इत्याद्युक्तप्रकारेण। **अनुष्ठातुः** 'ब्रह्म जनितम्= प्रादुर्भूतमित्यन्वयः। उक्तप्रकारेण यज्ञदानतपोजपादिकम् अनुतिष्ठता साधकेन ब्रह्मैव निष्पादितं भवतीत्याशयः॥ २८॥

**गीताक्षरार्थस्तु**- 'अफलाकाङ्क्षिभिः' (१७.१७) इत्यादिना यज्ञतपोदानानां सात्त्विकत्वादिहेतवोऽसाधारणधर्माः प्रागुक्ताः। साधारणांस्तु धर्मान् वक्तुं

---

१. भाष्यपदेनान्वयः।

पुराकल्पादिरूपोऽर्थवाद उच्यते- **ओं तत्सदित्यादिना ॥ ब्रह्मणः** परब्रह्मणः **ओम्** इति **तद्** इति **सद्** इति च **त्रिविधो निर्देशः** 'निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशः= **नाम स्मृतः** [१]'ओमिति ब्रह्म', 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्'[३], 'ओं तत्सदित्येनमतो वदन्ति'[४] इत्यादिवेदवैदिकग्रन्थेषु चिन्तितं वेदविद्भिः।

अत्र ओतं प्रविष्टं= आश्रितं यत्र ब्रह्मणि तद् ब्रह्म वा, जगत्योतं= प्रविष्टं पूर्णमिति ओंशब्दस्य निमित्तद्वयेन भगवति प्रवृत्तिर्ज्ञातव्या। [५]'अवतेष्टिलोपश्च' इति स्मरणात्। 'तद्' इति हि नित्यापरोक्षत्वमुच्यते। न चेश्वरस्वरूपम् अनुमातुं शक्यम्। अतो वेदैकवेद्यत्वात् 'तद्' इति ब्रह्मोच्यते। 'सद्भावे साधुभावे च'[६] इति साधुभावशब्देन सर्वशुभधर्मयुतत्वस्य सच्छब्दार्थतया वक्ष्यमाणत्वात्, सर्वशुभयुक्तत्वस्य ब्रह्मैकधर्मत्वात् 'सत्' इति ब्रह्मनामैव। **तेन** 'ओं तत् सत्' इति नामत्रयवता ब्रह्मणा **ब्राह्मणाः** ऋत्विगादिरूपाः **वेदाः** यष्टव्यदेवतादि-प्रकाशकमन्त्रब्राह्मणादिरूपाः **यज्ञाः** अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिरूपाश्च **विहिताः पुरा** आदिकाले निर्मिताः। अत्र वेदानां विधानं व्यञ्जनमेव, न ब्राह्मणादिवत् निर्माणमिति भाष्ये स्फुटम्। ब्राह्मणादीनां विधानं च 'स्वात्मपूजया प्राणिनां सुखार्थमेव, न पुनः स्वस्य प्रयोजनाभिसन्धिना' इत्यपि[७] ॥ २३ ॥

**तस्मादिति ॥ तस्माद्** ओङ्कारस्य भगवन्नामत्वाद् **ओमित्युदाहृत्य** ओङ्कारार्थभगवज्ज्ञानपूर्वकं तमुच्चार्य **ब्रह्मवादिनां** तृतीयार्थे षष्ठी, वेदवदनशीलैः ब्राह्मणैः क्रियमाणाः **विधानोक्ताः** शास्त्रचोदिताः **यज्ञदानतपःक्रियाः सततं** सर्वदा **प्रवर्तन्ते**।

**केचित्तु** 'प्रवर्तन्ते' इत्येतत् 'प्रवर्त्यन्ते' इति व्याख्येयम्, तेन 'उदाहृत्य' इति त्वबुपपत्तिः। पूर्वव्याख्याने 'यष्टृभिः' इत्यध्याहर्तव्यमित्याहुः। अत्र 'ब्राह्मणाः'

---

१. 'व्यवहियते' इति (राघ.-भा.दी.)　　२. तै.उ. १.८.१
३. छा.उ. ६.२.१　　४. ऋ.खि.　　५. उ.सू. १४७
६. १७.२६　　७. 'भाष्ये स्फुटम्' इत्यन्वयः।

इत्यादिसार्धश्लोकेन ब्राह्मणेषु वेदानाम्, वेदेषु यज्ञादीनाम् ओंतत्त्वात् यज्ञदानतपःक्रिया अपि ब्रह्मवेदशब्दार्थ इत्यावेदितम्। तथा च भाष्यम्- 'ओं यज्ञाद्याः'[1] इति। वेदाद्योंतत्त्वात् 'यज्ञाद्या ओंशब्दवाच्याः'[2] इति। 'ओं तत्सदित्यनेन ब्रह्मणो यत् नामत्रयं तद् यज्ञादेरपि वाचकम्'[3] इति टीकावाक्यमपि यज्ञादेः 'ओम्'शब्दार्थत्वमाहेति बोद्धव्यम्॥ २४॥

एवं तच्छब्दोऽपि ब्रह्मणीव यज्ञदानतपआदिषु प्रवर्तत इति भावेनोच्यते- **तदिति ॥** वेदोक्तं **फलं** स्वर्गादिकम् **अनभिसन्धाय** 'मम स्यात्' इति अभिसन्धिं विना **मोक्षकाङ्क्षिभिः** मुमुक्षुभिः **विविधा यज्ञतपःक्रिया दानक्रियाश्च क्रियन्ते** निर्वर्त्यन्ते। अत्र 'तत्= वेदैकवेद्यं ब्रह्म अभिसन्धाय च' इत्यपि ग्राह्यम्। तेन ब्रह्मणि यज्ञादौ च तच्छब्दस्य प्रवृत्तिरावेदिता भवति॥२५॥

ब्रह्मणि सच्छब्दो व्याख्यायते- **सद्भाव इति ॥** सद्भावशब्दस्य सत्तामात्रवाचिनोऽप्यत्र प्रागसतः सत्ताऽऽपादनरूपप्रजननार्थताऽवसेया। 'ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः' (१७.२३) इति ब्रह्मणो जगज्जनकत्वस्य विवक्षितत्वात्। तथा च जगतः **सद्भावे** प्रजनने= जनयितृत्वे इत्यर्थः सम्पद्यते। **साधुभावे** साधोर्भावः= सर्वशुभधर्मयुतत्वं तस्मिंश्च, **सदित्येतत्** पदं **प्रयुज्यते** 'प्राज्ञैः' इत्यनेन 'जगज्जनयितृत्वात् सर्वशुभधर्मयुतत्वाच्च[4] भगवान् सच्छब्दार्थः' इत्युक्तं भवति। तेन ब्रह्मज्ञानपूर्वकत्वस्य इतिकर्तव्यता लभ्यते। **तथा प्रशस्ते कर्मणि** शुभे कर्मणि सच्छब्दः **युज्यते** प्रयुज्यते॥ २६॥

यज्ञादिषु सच्छब्दो व्याख्यायते- **यज्ञ इति ॥ यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः** निष्ठा च **सदित्युच्यते। तदर्थीयम्** 'ओंतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणः' इति प्रकृत-

१. गी.भा. १७.२६-२८ (क्र.खि.)

२. १७.२७श्लोकटीकायां शेषपूरणम्

३. प्र.दी. १७.२८

४. सर्वशुभधर्मयुक्तत्वाच्च (पा.)

ब्रह्मविषयं **कर्म च** ब्रह्मप्रीत्युद्देश्यकम् एव कर्म **सदित्यभिधीयते** इत्यनेन 'ब्रह्मविषयत्वम्', 'निष्ठा च' इति इतिकर्तव्यता लभ्यते ॥ २७॥

भगवद्भक्तिरपि यज्ञादीतिकर्तव्यता इति भावेनोच्यते- **अश्रद्धयेति ॥ अश्रद्धया** भगवच्छ्रद्धाऽभावेन 'भगवद्भक्त्या विना' इति यावत्, **यद् हुतं दत्तं** तप्तम् अनुष्ठितं **तपः यच्च** अन्यत् **कृतं** कर्म जपादि तद् **असदित्युच्यते** । कुतः? यतः **तद्** हवनादि **प्रेत्य** स्थितस्य लोकान्तरे न फलति । **इह अपि नो** न फलतीति 'श्रद्धयैव कर्म कर्तव्यम्' इति 'भक्तिरपि' इतिकर्तव्यताविशेष इत्युक्तं भवति । तदनेन 'ओङ्कारार्थज्ञानपूर्वकम् ओङ्कारमुच्चार्य, अनभिसन्धाय फलम्, ब्रह्म अभिसन्धाय च, ब्रह्मज्ञानभक्तिपूर्वकं तद्विषयत्वेन निष्ठया वेदोक्तप्रकारेण ब्राह्मणैः सह यज्ञादिकं कार्यम् । एवं यज्ञादिकं कुर्वद्भिः साधकैर्ब्रह्मणि यज्ञादौ त्र ओङ्कारादिनामसाम्येन अवगततत्प्रतिमात्वाद् यज्ञादेः, तत्र यज्ञादौ ब्रह्मणोऽतिप्रीतेः तत्र ब्रह्मैव निष्पादितं भवति । अत एवं क्रियमाणं यज्ञादिकं सात्त्विकम्, अतथाभूतं तु यज्ञादिकं राजसं तामसम्' इत्येवम् इतिकर्तव्यताप्रतिपादने 'ओंतद्' इत्याद्युपदेष्टुः गीताचार्यस्य तात्पर्यमिति ॥ २८ ॥

आर्यस्वान्ताम्भोजहंसायमानौ संसाराम्भोराशिनावौ समानौ ।
भूयास्तां तौ भूतये भूरिमानौ वेदव्यासानन्दतीर्थाभिधानौ ॥
नमस्ते नमस्ते नमस्ते दयालो नमस्ते नमस्ते नमः श्रीनृसिंह ।
नमस्ते नमस्ते नमस्ते मुरारे नमस्ते नमस्ते नमो व्यास राम ॥

॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्सूरीन्द्रतीर्थपूज्यपाद-
शिष्यसुमतीन्द्रतीर्थविरचितायां प्रमेयदीपिकाव्याख्यायां
भावरत्नकोशसमाख्यायां सप्तदशोऽध्यायः ॥

# ।। अथ अष्टादशोऽध्यायः ।।

भगवद्गीता

अर्जुन उवाच –

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक् केशिनिषूदन ।। १ ।।

भाष्यम्

पूर्वोक्तं साधनं सर्वं सङ्क्षिप्योपसंहरत्यनेनाध्यायेन ।। १ ।।

प्रमेयदीपिका

[1]अध्यायप्रतिपाद्यमाह– **पूर्वोक्तमिति ।। साधनं** ज्ञानसाधनम् । उक्तस्योक्तिर्व्यर्था ? इत्याशङ्कानिरासाय 'सङ्क्षिप्योपसंहरति' इत्युक्तम् । 'अनुक्तं त्रैगुण्यं च वक्ति'[2] इत्यपि [3]द्रष्टव्यम् ।। १ ।।

भावदीपिका

प्रणम्य यादवाचार्यगुरूणां पदपङ्कजे ।
क्रियतेऽष्टादशाध्यायटीका भावप्रदीपिका ।।

**व्यर्थेति** ।। तथा च पुनरुक्तिरिति भावः । **सङ्क्षिप्योपसंहरतीति** ।। तथा चोपसंहारार्थत्वात् न पुनरुक्तिरिति भावः । ननु 'ज्ञानं कर्म च कर्ता च' (१८.१९) इत्यादिना त्रैगुण्यस्यापि वचनात् कथम् अन्याप्रतिपाद्यत्वेन साधनमेवोक्तम् ?

---

१. अध्यायप्रतिपाद्यार्थमाह (पा.)

२. ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।(१८.२१)इत्यादिना वक्तीत्यर्थः । -(राघ.-भा.दी.)

३. ग्राह्यम् (पा.)

इत्यतः 'अनुक्तत्रैगुण्यवादी चायम्'[१] इति तात्पर्यं मनसि निधायाह- **अनुक्तमिति**॥ चतुर्दशाध्यायादौ अनुक्तमित्यर्थः॥ १॥

भावरत्नकोशः

**अध्यायप्रतिपाद्यम्** एतदध्यायप्रतिपाद्यम् । **पूर्वोक्तं** पूर्वेषु अध्यायेषु विप्रकीर्णतयोक्तम्। 'सङ्क्षिप्य' इति भाष्ये 'मन्दानां बुद्ध्यारोहाय' इति योज्यम्। 'उपसंहरति' इत्यनुवदन् उपसंहाररूपत्वात् न पुनरुक्तिशङ्का इत्यभिप्रैति। ननु 'त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः' (१८.४) इति 'ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः' (१८.१९) इत्यादिना च गुणनिमित्तकत्यागादिभेदस्यापि अत्राध्याये वचनात् कथं 'साधनम्' इत्येवोक्तम्? इत्यतो 'अनुक्तत्रैगुण्यवादी चायम्' इति [२]तात्पर्यनिर्णयरीत्या गुणभेदवचनमपि ग्राह्यमित्याह- **अनुक्तमिति**॥ 'सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः' (१४.५) इति चतुर्दशाध्याये, 'कारणं गुणसङ्गोऽस्य' (१३.२२) इति त्रयोदशाध्याये चोक्तात् त्रैगुण्याद् अन्यदेव त्रैगुण्यमित्यर्थः॥ १॥

भगवद्गीता

**श्रीभगवानुवाच –**

**काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः ।**
**सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ।। २ ।।**

भाष्यम्

**फलानिच्छया अकरणेन वा काम्यकर्मणो न्यासः सन्न्यासः । त्यागस्तु फलत्याग एव । तथा हि प्राचीनशालाश्रुतिः–**

१. गी.ता.नि. १८.११. २. गी.ता.नि.१८.१

'अनिच्छया अकर्मणा वाऽपि काम्यकर्मन्यासो[1] न्यासः, फलत्यागस्तु त्यागः' इति ।। २ ।।

## प्रमेयदीपिका

'काम्यानां कर्मणाम्' इत्येतं श्लोकं **केचिद्** [2]व्याचक्षते- 'काम्यानां कर्मणाम् अश्वमेधादीनां स्वरूपेण त्यागः सन्न्यासः । नित्यनैमित्तिकादि-सर्वकर्मफलत्यागः त्यागः'[3] इति । तदसदिति भावेनाह– **फलेति ।।** वैकल्पिककाम्यानां स्वर्गादिफलानिच्छया विशेषणत्यागेन त्यागः, नियतकाम्यानां स्वरूपाकरणेन त्यागः सन्न्यासः । [4]काम्यकर्मणामेव फलत्यागस्तु त्यागः, करणाकरणे तु न विवक्षिते[5] इत्यर्थः । कुत एतत्? इत्यत आह– **तथा हीति ।। अकर्मणा** अकरणेन । [6]जनकाश्वपत्यादिभिः मुमुक्षुभिः अश्वमेधादीनाम् अनुद्दिष्टफलानाम् अनुष्ठानात् न काम्यानां स्वरूपपरित्याग एव । नित्यनैमित्तिकफलस्य अन्तःकरणशुद्धेः सर्वापेक्षितत्वेन [7]तत्त्यागो न युक्तः ।। २ ।।

## भावदीपिका

**नित्येत्यादि ।।** नित्यं सन्ध्यावन्दनादि । नैमित्तिकं पितृश्राद्धादि । "[8]नित्य-नैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिघांसया' इति वचनेन प्रत्यवायपरिहारार्थमेव तेषां

१. काम्यन्यासः (पा.)  २. कश्चिन्नास्ति ।  ३. शां.भाष्ये ।
४. स्वर्गादिफलकाश्वमेध-ज्योतिष्टोम-राजसूयादिकर्मणामित्यर्थः ।(राघ.-भा.दी.)
५. 'उत्तरं वक्तुः भगवतः' इति योज्यम् (राघ.-भा.दी.)
६. रामायणप्रसिद्धः कैकेयो राजा अश्वपतिः ।
७. त्यागः (भा.र.को.सम्मतः पाठः)
८. 'मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः । नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवाय-जिहासया ।।' (सम्बन्धाक्षेपपरिहारः ५.११० श्लो.)

कर्तव्यत्वादिति भावः। ननु 'अकरणेन वा' इति पक्षान्तरेऽश्वमेधादीनां स्वरूपेण त्यागप्राप्त्याऽपव्याख्यानमेवाङ्गीकृतं स्यात् ? इत्यत आह- **वैकल्पिकेति** ॥ 'एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च' (१८.६) इति वक्ष्यमाणरीत्या फलेच्छया तदनिच्छया च कर्तुं योग्यत्वात् ज्योतिष्टोमादीनां वैकल्पिक-काम्यत्वम्। **विशेषणत्यागेनेति** ॥ फलकामनाविषयत्वरूपविशेषणत्यागेने-त्यर्थः। **नियतकाम्यानामिति** ॥ कारीर्यादीनामित्यर्थः। **काम्यकर्मणामिति** ॥ वैकल्पिककाम्यकर्मणामित्यर्थः। नित्यनैमित्तिकव्यावृत्त्यर्थम् 'एव' इत्युक्तम्। यद्वक्ष्यति- 'नित्यनैमित्तिकफलस्यान्तःकरणशुद्धेः सर्वापेक्षितत्वेन त्यागो न युक्तः' इति । नन्वेवं तर्हि सन्न्यासात् त्यागस्य कथं भेदः ? इत्यत आह- **करणाकरणे त्विति** ॥ 'त्यागः' इति शेषः। सन्न्यासशब्दार्थे तु करणं विवक्षित-मिति भावः । अत एव 'विशेषणत्यागेन' इत्युक्तम् । तथा च 'कर्म कृत्वैव नश्वरस्वर्गादिफलत्यागः सन्न्यासः', 'तादृशफलत्यागमात्रं त्यागः' इति द्वयोर्भेद इत्युक्तं भवति । परव्याख्यानं दूषयति- **जनकेति** ॥ 'नित्यनैमित्तिकादि' इत्युक्ततदीयत्यागशब्दार्थं दूषयति- **नित्येति** ॥ २ ॥

## भावरत्नकोशः

**केचिदिति ॥ तथा च शङ्करः- 'काम्यानाम् अश्वमेधादीनां कर्मणां न्यासं= परित्यागम् अनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्याननुष्ठानम्, नित्यनैमित्तिकानाम् अनुष्ठीयमानानां सर्वकर्मणाम् आत्मसम्बन्धितया प्राप्तस्य फलस्य परित्यागम्' इति। श्रीधरोऽपि 'पुत्रकामः', 'स्वर्गकामः' इत्यादिकामोपबन्धेन विहितानां कर्मणां सन्न्यासं= स्वरूपतः परित्यागम्, सर्वकर्मणां फलमात्रपरित्यागं त्यागं प्राहुः' इति। नित्य-नैमित्तिकादिसर्वकर्मेति ॥ नित्यानि- सन्ध्यावन्दनादीनि, नैमित्तिकानि- उपरागस्नानादीनि । आदिपदगृहीतानि काम्यकर्माणि इत्येवं सर्वेषां कर्मणां फलत्यागः त्यागशब्दार्थ इत्यर्थः । यत्तु 'अत्र आदिपदं सम्पातायातम्' इति**

केषाञ्चिद्वचनं[1] तदभव्यम्[2]। काम्यानाम् अश्वमेधादीनां स्वरूपतः त्यागः सन्न्यासशब्दार्थः, निमित्तनैमित्तिककाम्यात्मकानां सर्वकर्मणां फलत्यागः त्यागशब्दार्थ इति सन्न्यासत्यागयोः स्वरूपव्याख्यानाद् आदिपदेन काम्यकर्म-ग्रहणसम्भवात्। नित्यनैमित्तिकयोः स्वपदेन, काम्यग्रहणं तु पूर्वार्धे स्वरूपतः त्यक्तव्यतयाऽभिहितत्वाशयात्। अत एव 'सर्वकर्मफलत्यागम्' इत्युत्तरार्धम्-'सर्वेषां काम्यानां नित्यानां नैमित्तिकानां च कर्मणां फलमात्रत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः'[3] इति **श्रीधरोऽपि** व्याचख्यौ। 'नित्यनैमित्तिकानां सर्वकर्मणाम्' इति **शङ्करभाषणमपि** स्वरूपतस्त्यक्तानां काम्यकर्मणां फलत्यागस्य [4]कैमुतिक-न्यायप्राप्तत्वाभिप्रायम्। 'नित्यनैमित्तिकफलस्य अन्तःकरणशुद्धेः' इति अग्रिम-टीकावाक्यमपि 'काम्यानां स्वरूपतस्त्यागः, नित्यनैमित्तिकानां फलत्यागः' इति यद् अपव्याख्यानं तत्प्रतिक्षेपाय प्रवृत्तमिति न तदपि आदिपदस्य सम्पातायातत्वे उपष्टम्भकमिति।

'अश्वमेधादीनां स्वरूपतस्त्यागः सन्न्यासः' इति परपक्षं प्रतिक्षिपन् 'फलानिच्छया अकरणेन' इति भाष्यं [5]व्यवस्थया व्याख्याति- **वैकल्पिक-काम्यानामिति ॥** यानि फलाभिसन्धिना कर्तुं योग्यान्यपि तदनभिसन्धिनाऽपि कर्तुं योग्यानि तानि वैकल्पिककाम्यानि अत्र विवक्षितानि, तेषाम् अश्वमेधा-दीनामित्यर्थः। भाष्ये फलस्वरूपं वक्तुमुक्तम्- **स्वर्गादीति ॥** 'फलानिच्छया' इत्यस्य तात्पर्यम्- **विशेषणत्यागेनेति ॥** [6]फलाभिसन्धिपूर्वकं क्रियमाणत्व-

---

१. कृष्णाचार्याणाम्

२. 'भव्य-गेय-प्रवचनीय-उपस्थानीय-जन्य-आप्लाव्य-आपात्या वा' (पा.सू. ३.४.६८) भव्यादयः शब्दाः कर्तरि वा निपात्यन्ते- इत्यनेन कर्त्रर्थे। भवतीति भव्यम् इति।

३. १८.२ ४. कैमुत्यन्याय... (पा.)

५. भिन्नकर्मविषयतयेत्यर्थः (राघ.-भा.दी.)

६. काम्यत्वं नाम फलेच्छया क्रियमाणत्वम्। तत्रेच्छादिरूपविशेषणत्यागेनेत्यर्थः। (कृ.)

रूपविशेषणत्यागेनेत्यर्थः । **नियतकाम्यानां** 'पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेत', 'वृष्टिकामः कारीर्या यजेत' इत्यादिशास्त्रचोदितनित्यकाम्यानां[१] पुत्रेष्ट्यादीनामित्यर्थः । न चैतेषामपि फलेच्छया तदनिच्छया च कर्तुं शक्यत्वाद् वैकल्पिककाम्यत्वं शङ्क्यम् । अश्वमेधादिवत् मोक्षोद्देशेन [२]जनकादिभिः अननुष्ठानेन तेषां नित्यकाम्यत्वमेवेत्याशयात् । **काम्यकर्मणामेव** वैकल्पिककाम्यकर्मणाम् अश्वमेधादीनामेव । एवकारेण नित्यनैमित्तिककर्मव्यावृत्तिः ।

तर्हि सन्न्यासत्यागयोः भेदः कथम् ? इत्यतः भाष्यस्थैवकारतात्पर्योक्तिः- **करणाकरणे त्विति ॥** सन्न्यासशब्दार्थे तु करणं विवक्षितमिति हृदयम् । अत एव 'अश्वमेधादीनाम् अनुद्दिष्टफलानाम् अनुष्ठानात्' इति वक्ष्यति । तथा च [३]अश्वमेधादिकर्म अनुष्ठायैव [४]तत्फलस्वर्गाद्यनभिसन्धिः सन्न्यासः, वैकल्पिकनित्यरूपोभयविधकाम्यकर्मणामेव करणाकरणविवक्षया फलमात्रत्यागः त्याग इति तयोर्भेद इति विभावितं भवतीति **वदन्ति** । 'अकरणेन' इति भाष्याविसंवादाय 'अकर्मणा' इत्यस्य प्रकृतेऽन्वयाय चार्थमाह- **अकर्मणा अकरणेनेति ॥** 'काम्यानां स्वरूपतस्त्यागः, नित्यनैमित्तिकानां फलत्यागः' इति परव्याख्याने किं दूषणमुक्तं स्यात् ? इत्यतः तद्दर्शयति- **जनकेति ॥** फलानुद्देशे प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ? इति [५]विशेषपरिजिहीर्षयोक्तम्- **मुमुक्षुभिरिति ॥ अनुद्दिष्टफलानाम्** अनभिसंहितनश्वरस्वर्गादिफलकानाम्[६] । **स्वरूपपरित्याग एव** 'स्वरूपत एव त्यागः सन्न्यासः' इति योज्यम् । **त्यागः** नित्यनैमित्तिककर्मफलत्यागः, **न युक्तः** 'इति भावः' इति शेषः ॥ २ ॥

---

१. नित्यनैमित्तिकानाम् (पा.) २. सनकादिभिः (पा.)

३. अश्वमेधकर्मानुष्ठानायैव (पा.)

४. तत्फलस्वर्गादिसाधनानभिसन्धिः (पा.)

५. विशेषणपरिजिहीर्षयोक्तम् (पा.)

६. अनभिसंहितनरकस्वर्गादिफलकानाम् (पा.)

भगवद्गीता

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः[१] ।
यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ।। ३ ।।

भाष्यम्

'मनीषिणः' इति [२]विशेषणात् पूर्वपक्षोऽपि ग्राह्य एव । फलत्यागेन त्यागो विवक्षितः यज्ञादेस्तत्पक्षे । 'यस्तु कर्मफलत्यागी' (१८.११) इति च वक्ष्यति । अत एक एवायं पक्षः ।। ३ ।।

प्रमेयदीपिका

'त्याज्यं दोषवत्' इत्यनेन हेयः कापिलानां पक्ष उपन्यस्त इति [३]केचित् । तदसदिति भावेनाह– **मनीषिण इति ।। पूर्वपक्षः** पूर्वोपन्यस्तः पक्षः । ननु 'यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्' (१८.५) इति भगवन्मतविरुद्धोऽसौ कथं ग्राह्यः ? इत्यत आह– [४]**फलत्यागेनेति ।।** फलत्यागाभिप्रायेण यज्ञादेः त्यागो विवक्षितः तत्पक्षे, न स्वरूपतः । कुतः ? 'मनीषिणः' इति विशेषणादेव । [५]अतो न भगवन्मतविरुद्धोऽसौ । कर्मत्यागशब्दः कथं फलत्यागेनार्थेनार्थवान् ? इत्यत आह– **यस्त्विति ।।** नन्वेवं सति पूर्वोत्तरार्धोपन्यस्तयोः

---

१. 'मनीषिणः' इति पदस्य 'एके', 'अपरे' इत्युभयत्रान्वयः ।

२. उक्तत्वात् (पा.) । ३. रामानुजाः ।

४. फलत्यागेनैवेति (पा.)

५. 'फलत्यागेन' इति वाक्यस्य 'ग्राह्यः' इत्यन्तवाक्येनान्वयमाह- अत इति ।। (राघ.-भा.दी.)

[1]पक्षयोरविरोध आपद्यते ? इति चेत्, सत्यमित्याह - **अत इति ।। अतः मनीषिपक्षत्वात् एकः अविरुद्धः । अयं पूर्वोत्तरार्धोपन्यस्तः । किन्तु, आपातप्रतीतिमपेक्ष्य[2] सन्देहबीजत्वेन विप्रतिपत्तिरियमुद्भावितेति भावः ।। ३ ।।**

## भावदीपिका

वक्ष्यमाणरीत्या 'त्याज्यम्' इत्युक्तपक्षस्यापि सिद्धान्तत्वेन पूर्वपक्षत्वा-भावादाह- **पूर्वोपन्यस्त इति** ।। 'यज्ञदान' इत्येतदपेक्षया पूर्वोपन्यस्त इत्यर्थः । **अविरुद्ध इति** ।। 'न त्याज्यम्' इत्युक्तपक्षेऽपि फलत्यागेन स्वरूपकरणस्य विवक्षितत्वादिति भावः । नन्वेवम् उभयोरपि पक्षयोरविरुद्धत्वे 'एके', 'अपरे' इति विप्रतिपत्तिः कथमुद्भाविता ? इत्याशयेन पृच्छति- **किन्त्विति** ।। उत्तरमाह- **आपातेति** ।। 'त्याज्यम्' इत्यनेन स्वरूपत्याग एवोच्यते, 'न त्याज्यम्' इत्यनेन फलेच्छया कर्तव्यत्वमुच्यत इत्यापातप्रतीतिमपेक्ष्येत्यर्थः ।। ३ ।।

## भावरत्नकोशः

**'सर्वकर्मफलत्यागम्' इति स्वोक्तत्यागस्वरूपावधारणाय आपातप्रतीतिमपेक्ष्य सन्देहबीजत्वेन विद्वन्मतविप्रतिपत्तिरुद्भाव्यते- त्याज्यं दोषवदिति ।। एके मनीषिणः** पण्डिताः **कर्म** काम्यं **त्याज्यं प्राहुः** । कुतः ? **दोषवत्** हिंसा-बन्धकत्वाख्यदोषवद् इति हेत्वर्थगर्भं विशेषणम्, दोषयुक्तत्वादित्यर्थः । **अपरे** तु **मनीषिणः** यज्ञदानतपांसि **कर्म** कर्तव्यत्वेन विहितो धर्मः, यद्वा द्वन्द्वैक-वद्भावः । **कर्म** नित्यनैमित्तिकलक्षणं तत् **न त्याज्यमिति प्राहुः** । अत्र पूर्वोत्तरार्धोपन्यस्तौ पक्षौ अविरुद्धावेव, फलत्यागाभिप्रायेणैव यज्ञादेस्त्यागो विवक्षितः । पूर्वोपन्यस्तपक्षे न स्वरूपत्यागः । कुतः ? 'मनीषिणः' इति विशेष-

---

१. 'पक्षयोः' इति नास्ति क्वचित् ।

२. 'अपेक्ष्य' इत्यस्य 'उद्भाविता' इत्यनेनान्वयः (राघ.-भा.दी.)

णादेव । एवमपि कर्मत्यागशब्दः कथं फलत्यागेनार्थेन अर्थवान् इति चेत् ? 'सर्वकर्मत्यागं ततः कुरु' इति, 'यस्तु कर्मफलत्यागी' (१८.११) इति च भगवतैव कर्मत्यागशब्दाभिप्रायाविष्करणाद् इत्यवेहीति भाष्यटीकयोः स्फुटम् ॥ ३ ॥

भगवद्गीता

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात् तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥

कार्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥९॥

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्य(ज्ज)ते।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

भाष्यम्

तत्प्रकारं चाह– **निश्चयमित्यादिना ॥** यज्ञभेद उक्तः- 'द्रव्ययज्ञाः' (४.२८) इत्यादिना । दाने तु अभयदानमन्तर्भवति । एतेषां मध्ये यत्किञ्चिद् यज्ञादिकं कर्तव्यमेवेत्यर्थः । अन्यथा

'ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
यदीच्छेत् मोक्षमास्थातुम् उत्तमाश्रममाश्रयेत् ॥'

इत्यादिव्याससमृतिविरोधः ।

ज्ञानयज्ञ-विद्याऽभयदान-ब्रह्मचर्यादितपसो हि ते । अतो यद्वचः अन्यथा प्रतीयते अधिकारभेदेन तद् योज्यम् । अन्यथेतरेषां गत्यभावात् ॥ ४-१० ॥

प्रमेयदीपिका

न केवलं 'मनीषिणः' इति विशेषणसामर्थ्याद् एवमुच्यते, किन्तु भगवताऽपि तदविरोधप्रकारस्य व्युत्पाद्यमानत्वात्, इति भावेनोत्तरवाक्यतात्पर्यमाह– **तदिति ॥** ननु परमहंसानां यज्ञदानयोरभावात् कथमुच्यते 'न त्याज्यं कार्यमेव तत्' ? इति । तत्राह– **यज्ञेति ॥** ननु ज्योतिष्टोमादिकमेव यज्ञः, धनदानादिकमेव दानं गृहीत्वा[१], पारमहंस्यमेव कुतो न निराक्रियते ? इत्यत आह– **अन्यथेति ॥ यतिः** हंसादिः[२] । **आस्थातुं** प्राप्तुम् । **उत्तमाश्रमं** पारमहंस्यम् । ननु 'एतेषां मध्ये' इत्येवं व्याख्यानेऽपि कथं परमहंसानां यज्ञादिसम्भवः ? इत्यत आह–

१. 'गृहीत्वा' इत्यतः पूर्वम् 'इति'शब्दोऽध्याहार्यः । (राघ.-भा.दी.)
२. यतेरेव परमहंसत्वे 'उत्तममाश्रयेत्' इत्ययुक्तं स्यात् । (राघ.-भा.दी.)

**ज्ञानेति ।।** बहुव्रीहित्रयगर्भः कर्मधारयोऽयम् । विद्याऽभयविषयं दानं येषां ते तथोक्ताः ते परमहंसाः ।

ननु पारमहंस्ये [1]हि प्रवृत्तः प्रियव्रतो हिरण्यगर्भेण निवारित इति [2]पुराणेषूच्यते । तत् कथं पारमहंस्यकर्तव्यता? इत्यत आह–**अत इति ।।** [3]उक्तवाक्यादेव । वाक्यत्वाविशेषात् पुराणवाक्येनैव स्मृतेर्बाधः[4] किं न स्यात् ? इत्यत आह– **अन्यथेति ।।** एवमयोजयने । **इतरेषां** 'ब्रह्मचारी' इत्यादीनां गत्यन्तराभावाद् **'अप्रामाण्यमेव प्रसज्यते'** इति शेषः । एवं परमहंसानामपि यज्ञादिकर्तव्यतासम्पादनेन इदमपि परास्तम्-यत् **केनचिद्** उक्तम् **'अज्ञान् कर्मण्यधिकारिणोऽधिकृत्य एतत् प्रकरणं प्रवृत्तम्, न परमहंसपरिव्राजकान्'** इति ।। ४-१० ।।

## भावदीपिका

**एवम्** अविरुद्धत्वम् । **उक्तवाक्यतात्पर्यमिति ।।** अनेन 'निश्चयमित्यादिना' इति भाष्ये आदिपदेन 'त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः' (१८.१०) इत्यन्तस्य ग्रहणमिति सूचितम् । तावता ग्रन्थेन 'पुरुषो हि' इति त्यागत्रैविध्यं प्रतिज्ञाय फलत्याग एव सात्त्विकत्यागः, कर्मस्वरूपत्यागस्तु सात्त्विको राजसश्च इति प्रतिपादनेन मनीषिमतयोरविरोधप्रकारस्यैव व्युत्पादितत्वादिति भावः । **पारमहंस्यमेवेति ।।** तत्रोक्तयोः यज्ञदानयोरभावादिति भावः । तथा च पारमहंस्यम् अकर्तव्यत्वेनैव विवक्षितमिति भावः ।

---

१. 'हि' इति नास्ति ।

२. 'गृहाश्रमः किन्नु करोत्यवद्यम्' (भाग. ५.१.१७) इत्यादिना भागवतादिषु (राघ.-भा.दी.)

३. उक्तवाक्यविरोधादेव (पा.)

४. 'बाधः स्यात्' इति भा.र.को. सम्मतः पाठः स्यात् ।

ननु यत्याश्रमस्यैवोत्तमाश्रमत्वाद् 'यतिरुत्तममाश्रममाश्रयेद्'[१] इत्ययुक्तम्? इत्यत आह- **यतिर्हंसादिरिति** ॥ अत्रादिपदेन बहूद-कुटीजयोः सङ्ग्रहः। हंसादीनां स्वरूपं तु- 'यज्ञोपवीतवान् एकदण्डी शिखारहितो हंसः। त्रिदण्डी शिखा-यज्ञोपवीतवान् ग्रामैकरात्रिः बहूदः। त्रिदण्डी शिखायज्ञोपवीतवान् यावज्जीवं पुत्रदत्तान्नः कुटीजः[२]। शिखायज्ञोपवीतहीन एकदण्डी परमहंसः[३]' इति गीतातात्पर्योक्तरीत्या द्रष्टव्यम्। विद्याऽभययोः दानकर्मत्वेन दान-रूपत्वाभावादाह- **विद्याऽभयविषयमिति** ॥ एवं च 'ज्ञानं यज्ञो येषां ते ज्ञानयज्ञाः, विद्याऽभयविषयं दानं येषां ते विद्याऽभयदानाः, ब्रह्मचर्यादिव तपो येषां ते ब्रह्मचर्यादितपसः, ज्ञानयज्ञाश्च ते विद्याऽभयदानाश्च ते ब्रह्मचर्यादितपसश्च इति बहुव्रीहित्रयगर्भः कर्मधारयो द्रष्टव्यः।

**पुराणेष्विति** ॥ स्पष्टमेतत् पञ्चमस्कन्धभागवतादिषु इति द्रष्टव्यम्। **उक्त-वाक्यादेवेति** ॥ 'ब्रह्मचारी' इत्यादिव्यासस्मृतिवाक्यादेवेत्यर्थः। **एवमिति** ॥ अधिकारिभेदेन पुराणानाम् अयोजन इत्यर्थः। **एतत्प्रकरणमिति** ॥ 'यज्ञदान-तपः कर्म न त्याज्यम्' इति प्रकरणमित्यर्थः ॥ ४-१० ॥

## भावरत्नकोशः

**'अविरोधप्रकारस्य व्युत्पाद्यमानत्वाद्' इति वदता 'तत्प्रकारं= पूर्वोत्तरपक्षयोः अविरोधप्रकारम्, आह= व्युत्पादयति' इति भाष्यार्थ उक्तो भवति। 'उत्तर-वाक्यतात्पर्यम्' इत्यत्र 'उत्तरवाक्यानां तात्पर्यम्' इति विग्रहः[४]। भाष्ये[५]आदिपदेन 'त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः'[६] इत्यन्तवाक्यग्रहणम्।**

---

१. व्या.स्मृ., गी.भा. १८.४ २. 'कुटीचनः' इति मुद्रितकोशे।
३. 'हंसो बहूदः कुटिजो वनस्थो नैष्ठिको गृही।' इति गी.ता.नि. १८.३८-४१ श्लोकसन्दर्भे न्यायदीपिकायाम्।
४. विग्रहे (मं.) ५. 'निश्चयम् इत्यादिना' इत्यत्र ६. १८.१०

तदन्तवाक्यसमुदायेन च- 'त्यागो हि' इति त्यागत्रैविध्यं प्रतिज्ञाय, फलत्याग एव सात्त्विकत्यागः, कर्मस्वरूपत्यागस्तु तामसो राजसश्चेति प्रतिपादनेन 'मनीषिमतयोः अविरोधप्रकारस्यैव व्युत्पाद्यमानत्वादित्यभिप्रैति। 'यज्ञभेद उक्तः' इति भाष्ये 'चतुर्थाध्याये'² इति शेषः। ननु यत्याश्रमस्यैव उत्तमाश्रमत्वात् कथं 'यतिरुत्तममाश्रमम् आश्रयेत्'³ इत्युक्तिः ? इत्यत आह- **यतिर्हंसादिरिति ॥** आदिपदेन ⁴कुटीचक-बहूदकयोर्ग्रहणम्। 'आस्थातुम्' इत्यस्य 'अवस्थानाय' इति प्रतीतार्थकत्वेऽनन्वयः ? इत्यतो व्याचष्टे- **प्राप्तुमिति ॥** तिष्ठतेरकर्मत्वेऽपि 'अनेकार्था हि धातवः'⁵ इति प्रसिद्धेः प्रकृते प्राप्त्यर्थकत्वम् इष्टमिति भावः। उक्तचोद्यापनोदाय उत्तमाश्रमशब्दविवक्षितार्थमाह- **पारमहंस्यमिति ॥**

'बहुव्रीहित्रय' इत्यत्र 'ज्ञानं यज्ञो येषां ते ज्ञानयज्ञाः', 'विद्याऽभयविषयं दानं येषां ते विद्याऽभयदानाः', 'ब्रह्मचर्यादिव तपो येषां ते ब्रह्मचर्यादितपसः' इति बहुव्रीहित्रयगर्भ इत्यर्थः। विद्याऽभययोर्दानत्वासम्भवात् कथं तत्र बहुव्रीहिः ? इत्यतोऽभिप्रेतं विग्रहं दर्शयति- **विद्याऽभयविषयमिति ॥** 'विद्याऽभययोर्दानं येषां ते तयोक्ताः' इति व्यधिकरणो बहुव्रीहिः। षष्ठी च 'कर्मणि' इति विषयत्वं तदर्थ इति भावः। विद्याऽभयपदं विद्याऽभयविषयकत्वलक्षकमिति ⁶भावेन एवंविग्रहः प्रादर्शीति **केचित्। कर्मधारयः** 'ज्ञानयज्ञाश्च ते विद्याऽभयदानाश्च ते ब्रह्मचर्यादि-

---

१. एतेन गीतायां १८.३श्लोके 'मनीषिणः' इति पदम् 'एके', 'अपरे' इत्युभयत्रान्वेतीति सूचितम्।

२. ४.२८ ३. व्यासस्मृतिः

४. 'तत्रस्थशुद्धसत्त्वास्तु परहंसाः प्रकीर्तिताः। हंसो बहूदः कुटिजः ....' इति (गी.ता.नि. १८.४१) प्रमाणोक्तोत्तमक्रमाभिप्रायेण 'हंसादिः' इत्युक्तम्। (कृ.)

५. 'क्रियावाचित्वमाख्यातुम् एकैकोऽर्थः प्रदर्शितः। प्रयोगतोऽनुगन्तव्या अनेकार्था हि धातवः ॥' इति।

६. भावेनैव विग्रहः (मं.)

तपसश्च' इति कर्मधारयः। '<sup></sup>'ते' इति युष्मदो रूपमिति प्रतीतिम्, 'ब्रह्मचर्यादयः' इति प्रतीतिं वा[२] व्युदस्यन् उत्तमाश्रमपदेन परमहंसानां सूचितत्वादाह- **ते परमहंसा इति ॥**

**पुराणेषु** भागवतादिषु स्फुटोऽयमर्थः पञ्चमस्कन्धे[३]। **उक्तवाक्यं** 'ब्रह्मचारी गृहस्थो वा'[४] इति वाक्यम्। **स्मृतेः** 'ब्रह्मचारी' इति स्मृतेः। **बाधः स्यात्** बाधः किं न स्यात्? **एवमयोजने** 'अधिकारिभेदेन उभयविधवाक्यप्रवृत्तिः' इत्ययोजने। **प्रसज्यत इति ॥** अप्रामाण्यप्रसञ्जनं चानिष्टम्।

'को हि मीमांसको ब्रूयाद् विरोधे शास्त्रयोर्मिथः।
एकं प्रमाणमितरत् त्वप्रमाणं भवेदिति ॥'

इति वचनादिति भावः। **शङ्करस्तु** 'कर्मिण एवाधिकृतान् अपेक्ष्य एते विकल्पाः, न तु ज्ञाननिष्ठान् सन्न्यासिनोऽपेक्ष्य' इति, 'तस्मात् ज्ञाननिष्ठाः सन्न्यासिनो नेह विवक्षिता इति तस्मात् कर्मण्यधिकृतान् अज्ञान् प्रत्येव सन्न्यासत्यागविकल्पः। ये तु परमार्थदर्शिनः सन्न्यासिनो न ते विकल्पार्हाः' इति चाभाषत। तत् सङ्ग्रहेणानुवदति- **यत् केनचिदुक्तम् अज्ञानिति ॥** 'परमहंसाख्ययतीन्' इति वाच्ये यत् परिव्राजकग्रहणं तत् 'परित्यज्य सर्वं व्रजति' इति तदर्थपर्यालोचनया सर्वकर्माभावं प्रत्याययितुम्। **इति [५]निरस्तम्** इति सम्बन्धः ॥ ४-१० ॥

भगवद्गीता

नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

---

१. भाष्ये।

२. वापदं नास्ति (मं.), 'ब्रह्मचर्यादय इति प्रतीतिं वा' इति नास्ति (प्रभ.)

३. भाग. ५.१.११-१९ ४. व्यासस्मृतिः

५. 'परास्तम्' इति टीकायां अर्थतोऽनुवादः।

भाष्यम्

**अन्यः त्यागार्थो न युक्त इत्याह– नहीति ।। ११ ।।**

प्रमेयदीपिका

**ननु 'इति मे पार्थ'(१८.६) इति भगवता स्वसिद्धान्तो निष्टङ्कितः । अतो 'नहि देहभृता' इति किमुच्यते? इत्यत आह– अन्य इति ।। सर्वकर्मपरित्यागलक्षणः । त्यागार्थः त्यागशब्दार्थः । 'पूर्वपक्षबीज-निरासार्थम्' इति शेषः ।। ११ ।।**

भावदीपिका

त्यागरूपार्थस्य अर्थाभावादाह- **त्यागशब्दार्थ इति ।। पूर्वपक्षबीजेति ।।** '' 'त्याज्यं दोषवत्' इत्युक्तत्यागो यदि सर्वकर्मपरित्यागः स्यात् तदा तन्मत-बीजकः सर्वकर्मपरित्यागः कर्तव्य इति पूर्वपक्षः स्यात् । न चासौ युक्तः । हि= यस्मात् देहभृताऽशेषतः कर्माणि त्यक्तुं न शक्यन्ते'' इत्येवं पूर्वपक्ष-बीजनिरासार्थमित्यर्थः ।। ११ ।।

भावरत्नकोशः

**इति मे पार्थेतीति ।।** 'एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ।।'[१] इति । **निष्टङ्कितः** 'न त्याज्यम्, कार्यमेव' इति इतरप्रतिक्षेपपूर्वकं निष्कृष्योक्त[२] इत्यर्थः । 'त्यागार्थः= त्याग-प्रयोजनकः' इत्यादिप्रतीतिनिरासायाह- **त्यागशब्दार्थ इति ।। पूर्वपक्षेति ।।** 'त्याज्यं दोषवत्' इत्यत्र 'सर्वकर्मपरित्यागः कर्तव्यः' इति पूर्वपक्षे बीजम्

---

१. १८.६

२. निष्कर्ष्योक्तः (पा.)

आपातप्रतीतिरूपम्[१], तन्निरासार्थम्। न हि देहभृताऽशेषकर्माणि त्यक्तुं शक्यम् इति वचनमित्यर्थः॥ ११॥

भगवद्गीता

**अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।**
**भवत्यत्यागिनां प्रेत्य[२] न तु सन्न्यासिनां क्वचित् ॥१२॥**

भाष्यम्

त्यागं स्तौति– **अनिष्टमिति** ॥ १२ ॥

प्रमेयदीपिका

**कर्मफलाभावो नाम संसारनिवृत्तिरेव[३] । सा कथं त्यागफलत्वेनोच्यते?[४]** इत्यत आह– **त्यागमिति** ॥ उपपादितमेतत् 'त्यागाच्छान्तिः'(१२.१२) इत्यत्र[५] ॥ १२ ॥

---

१. 'एके' 'अपरे' इति विप्रतिपत्त्युक्तिरूपं वा (राघ.- भा.दी.)
२. पुंसाम् (पा.) 'प्रेत्य' इति शङ्करादीनां सम्मतश्च ।
३. 'संसारस्य कर्मफलरूपत्वात्' इति भावः (राघ.- भा.दी.)
४. 'अनिष्टमिष्टम्' इति श्लोके इष्ट-अनिष्ट-मिश्रशब्दितस्वर्ग-नरक-मानुषभावरूपफलत्रयं त्यागिनां नास्तीति 'नतु सन्न्यासिनां क्वचित्' इति पदेन कर्मफलाभाव उक्तः । स तु सन्न्यासाद् अनिवृत्तिरेव । सा कथं सन्न्यासशब्दितत्यागिनां नास्तीति त्यागफलत्वेनोच्यत इत्यर्थः । (राघ.- भा.दी.)
५. 'श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद् ध्यानं विशिष्यते । ध्यानात् कर्मफलत्यागः त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥' (१२.१२) इत्यत्र द्वादशे ध्यानमुक्तम्, त्याग एव चात्रोक्तः । अन्यथा कथं 'त्यागाच्छान्तिरनन्तरम्' इत्युच्यते ? इत्यादिना भाष्ये उपपादितं त्यागस्य मोक्षफलकत्वं ध्यानसाहित्येनेत्यर्थः । (राघ.-भा.दी.)

## भावदीपिका

**कथं त्यागफलत्वेनोच्यत इति ॥** संसारनिवृत्तेः ज्ञानफलत्वादित्यर्थः। अत्र 'सन्न्यासिनाम्' इत्यस्य 'त्यागिनाम्' इत्यर्थकत्वेन नरक-स्वर्ग-मानुषरूपानिष्ट-इष्ट-मिश्ररूपः कर्मफलाख्यसंसारः सन्न्यासिनां न भवतीत्युक्ते अर्थात् तन्निवृत्तिः त्यागफलमिति लभ्यत इति भावः। ननु 'त्यागस्तुतिः' इति कस्मादुच्यते, वास्तवमेव किं न स्यात् ? इत्यत आह- **उपपादितमिति ॥** 'न हि त्याग-मात्रानन्तरमेव मुक्तिर्भवति' इत्यादिना द्वादशाध्याय[1] उपपादितमित्यर्थः ॥१२॥

## भावरत्नकोशः

**कथं त्यागफलत्वेनेति ॥** तस्याः 'तरति शोकमात्मवित्'[2] इत्यादिना ज्ञानफलत्वावगमादिति भावः। कथमनेन स्तुत्यवगमः ? इत्यत आह- **उपपादितमिति ॥ इत्यत्रेति ॥** 'अन्यथा कथं त्यागात् शान्तिरनन्तरम्' इत्युच्यते ? इति [3]द्वादशाध्यायभाष्यटीकयोरित्यर्थः ॥ १२ ॥

**गीताक्षरार्थस्तु-** पूर्वाध्यायेषु तत्र तत्र यद् विप्रकीर्णतयोक्तं पुरुषार्थसाधन-ज्ञानसाधनं तद् मन्दानां बुद्ध्यारोहार्थं सङ्क्षेपेणास्मिन्नष्टादशाध्याये निरूप्यते। चतुर्दशाद्यनुक्तं त्रैगुण्यं चोच्यते। पूर्वं 'सन्न्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ' (५.२), 'सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्ते सुखं वशी' (५.१३) इत्यादौ सन्न्यास उपदिष्टः। 'त्यागाच्छान्तिरनन्तरम्' (१२.१२), 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः' (४.२०), 'सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान्' (१२.११) इत्यादौ त्यागश्च। तयोः स्वरूपनिर्धारणाय अर्जुनोऽपृच्छदित्युच्यते-**अर्जुन उवाच- सन्न्यासस्येति ॥**

**सन्न्यासस्य च त्यागस्य च पृथग्** इतरेतरविभागः **तत्त्वम्** अनारोपितं

---

१. गी.भा. १२.१२ २. छा. ७.१.१ ३. १२.१२

रूपं **वेदितुं** ज्ञातुम् **इच्छामि।** हे **महाबाहो हृषीकेश** इन्द्रियप्रेरक ! **केशिनिषूदन** हयासुरनिबर्हण ! इति श्रीकृष्णस्य सम्बुद्धिः ॥ १ ॥

अत्र परिहार उक्तो भगवतेत्युच्यते- **भगवानुवाच- काम्यानामिति ॥** काम्यानि कर्माणि द्विविधानि- वैकल्पिककाम्यानि नियतकाम्यानि चेति। तत्र यानि फलाभिसन्धिना कर्तुं योग्यान्येव तदनभिसन्धिनाऽपि कर्तुं योग्यानि, तान्युच्यन्ते वैकल्पिककाम्यानीति । यानि तु केवलम् ऐहिकफलाभिसन्धिना क्रियन्ते पुत्रकामेष्टि-कारीर्यादीनि, तान्युच्यन्ते नियतकाम्यानीति। तत्र वैकल्पिक-काम्यानाम् अश्वमेधादीनां फलानिच्छया= फलाभिसन्धिना क्रियमाणत्व-रूपविशेषणत्यागेन त्यागम्, नियतकाम्यानां कारीर्यादीनां [1]स्वरूपाकरणेन त्यागं **सन्न्यासं** सन्न्यासशब्दार्थं **कवयः** पण्डिताः **विदुः** जानन्ति । सर्वेषां काम्य-कर्मणामेव फलत्यागं करणाकरणौदासीन्येन फलाभिसन्धित्यागं त्यागशब्दार्थं **विचक्षणाः** प्राज्ञाः **प्राहुः** कथयन्ति ॥ २ ॥

'सर्वकर्मफलत्यागम्' इति स्वोक्तत्यागस्वरूपावधारणाय आपातप्रतीतिमपेक्ष्य सन्देहबीजत्वेन विद्वन्मतविप्रतिपत्तिरुद्भाव्यते- **त्याज्यं दोषवदिति ॥ एके मनीषिणः** पण्डिताः **कर्म** काम्यं **त्याज्यं प्राहुः** । कुतः ? **दोषवत्** हिंसावन्धकत्वाख्यदोषवद् इति हेत्वर्थगर्भं विशेषणम्, दोषयुक्तत्वादित्यर्थः। **अपरे** तु मनीषिणः यज्ञदानतपांसि **कर्म** कर्तव्यत्वेन विहितो धर्मः, यद्वा द्वन्द्वैकवद्भावः। **कर्म** नित्यनैमित्तिकलक्षणं तत् **न त्याज्यमिति प्राहुः** । अत्र पूर्वोत्तरार्धोपन्यस्तौ पक्षौ अविरुद्धावेव, फलत्यागाभिप्रायेणैव यज्ञादेस्त्यागो विवक्षितः। पूर्वोपन्यस्तपक्षे न स्वरूपत्यागः। कुतः ? 'मनीषिणः' इति विशेषणादेव। एवमपि कर्मत्यागशब्दः कथं फलत्यागेनार्थेन अर्थवान् इति चेत् ? 'सर्वकर्मत्यागं ततः कुरु' इति, 'यस्तु कर्मफलत्यागी' (१८.११) इति च भगवतैव कर्मत्यागशब्दाभिप्रायाविष्करणाद् इत्यवेहीति भाष्यटीकयोः स्फुटम् ॥ ३ ॥

---

१. स्वरूपस्याकरणेनेत्यर्थः ।

पूर्वोत्तरार्धोपन्यस्तपक्षयोः अविरोधप्रकार एव भगवता प्रतिज्ञापूर्वकं व्युत्पाद्यते- **निश्चयमिति ॥ तत्र** विप्रतिपन्ने त्यागविषये **मे** मम सकाशाद् **निश्चयं शृणु,** श्रुत्वा च तत्र निष्ठां कुरु। 'भरतानां साधुतम'[१] इति सम्बुद्धिः। **त्यागो हि** त्यागशब्दार्थः **त्रिविधः** वक्ष्यमाणसात्त्विकादिभेदेन त्रिप्रकारकः **सम्प्रकीर्तितः** सम्यक् कथितः शास्त्रेषु। **केचित्**[२] त्यागः= [३]कर्मफलत्यागः त्रिविधः- फलत्यागः, 'मदीयमिदं कर्म' इति कर्मणि ममतात्यागः, भगवति कर्मकर्तृत्वानुसन्धानात् स्वात्मनः 'अहं कर्ता' इति कर्तृत्वाभिमानत्याग इति त्रिप्रकारक इत्यर्थ इत्याहुः ॥ ४ ॥

'निश्चयं शृणु' इति प्रतिज्ञातमुच्यते- **यज्ञेत्यादिद्वाभ्याम् । तत्** प्रकृतं सप्तदशाध्यायोक्तरीत्या वेदवेद्यं वा यज्ञः दानं तप इत्येवं त्रिविधं **कर्म न त्याज्यम्, किन्तु कार्यं** कर्तव्यम् **एव** । कस्मात् ? **यज्ञो दानं तपश्च** एतानि **पावनानि** विशुद्धिकराणि। 'मनीषिणामेव' इत्युक्त्या भगवत एव यज्ञादिसर्वकर्माराध्यत्व-तन्मुख्यकर्तृत्व-भोक्तृत्वादि अनुसन्धतां फलम् अनभिसन्धतां च कर्म न बन्धकमेव। अमनीषिणां तु तद् बन्धकमिति विभावितं भवति।

ननु ज्योतिष्टोमादियज्ञेषु हिरण्यादिदानेषु यतीनां शूद्रादीनां चाधिकाराभावात्, ऊर्ध्वरेतस्त्वादितपस्सु गृहस्थादीनाम् अधिकाराभावात् कथं सर्वेषां 'न त्याज्यम्, कार्यमेव तत्' इति यज्ञादि विधीयत इति चेद् उच्यते। नात्र सर्वेषां ज्योतिष्टोमादि-यज्ञाः, हिरण्यादिदानानि, ऊर्ध्वरेतस्त्वादितपांस्येव विधीयन्ते ; किन्तु द्रव्ययज्ञ-ज्ञानयज्ञादियज्ञाः, विद्याऽभयदानानि, सत्यवचनादितपांसि[४]। तेषां च यत्या-दीनामपि उचितत्वाद् युक्तः सर्वेषां तद्विधिः। 'नाग्निर्न यज्ञः' इत्यादेस्त्रिवर्णबाह्यानां न क्वापि यज्ञेऽधिकार इति चेत् ? द्रव्ययज्ञाद्यभावेऽपि तेषां स्वाध्याययज्ञेऽ-धिकारोऽस्त्येव। न च वेदानधिकारेण तदभावः। विष्णुनाम-स्वाध्याययज्ञे

१. 'भरतसत्तम' इत्यस्यार्थः। २. विवृतिकृतः (उभयेऽपि)
३. 'कर्मत्यागः' इति कोशेषु। ४. 'विधीयन्ते' इति शेषः।

अधिकारसम्भवात्। सत्य-उपवासादितपस्सम्भवाच्च। तस्माद् द्रव्ययज्ञादीनां मध्ये स्वोचितो यज्ञः, विद्याऽभयदानादि स्वोचितं दानम्, [1]स्वोचितं तपश्च सर्ववर्णाश्रमिभिः अन्यैश्च कार्यमेव[2] इति गीताचार्याशयो भाष्यटीकादावाविष्कृतः ॥ ५ ॥

यदुक्तम्- 'यज्ञादि कार्यमेव' इति, तत्रेत्थम्भाव उच्यते- **एतानीति** ॥ हे **पार्थ एतानि** यज्ञदानतपांसि **कर्माणि** नित्यनैमित्तिकान्यपि **सङ्गम्** 'अहं कर्ता' इति कर्तृत्वाभिमानलक्षणम्, कर्मणां फलाभिसन्धिं च **त्यक्त्वा कर्तव्यानि इति मे मम निश्चितं मतमुत्तमम्** ॥ ६ ॥

'स्वरूपतः कर्मत्यागः प्रत्यवायहेतुः' इति भावेन 'त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः' (१८.४) इत्युक्तं प्रपञ्च्यते- **नियतस्येति त्रिभिः ॥ नियतस्य** स्ववर्णाश्रमविहितस्य **तु कर्मणः सन्न्यासः** त्यागः **नोपपद्यते**। 'स्वयज्ञादीन् परित्यज्य निरयं यात्यसंशयम्'[3] इति प्रत्यवायश्रवणात्, कर्मत्यागस्य स्वयमेव स्तूयमानत्वात् 'स्वरूपत्याग एव कर्तव्यः, न सङ्गफलत्यागः' इति मिथ्याज्ञानाख्यात् **मोहात् तस्य** नियतस्य कर्मणः **परित्यागः** स्वरूपतस्त्यागः **तामसः परिकीर्तितः** ॥ ७ ॥

'दुःखम् इत्येव' इत्यत्र एवशब्देन तामसमोहः पूर्वोक्तो व्यावर्त्यते। दुःखशब्देन शरीरायासद्वारा प्राप्तदुःखादन्यद् यत् मानसं धनव्ययादिनिमित्तं दुःखं तद् गृह्यते[4]। यः पुमान् **कर्म** स्ववर्णाश्रमविहितं **दुःखं** 'परत्रापीदं दुःखसाधनम्' इति मिथ्याज्ञानं विना 'शरीरायासद्वारकमानसदुःखसाधनमिदम्' इति हेतोः कायक्लेशतया शरीरायासभयाच्च **त्यजेत् स** पुरुष उक्तराजसं **त्यागं कृत्वा**ऽपि **त्यागफलं** मोक्षं **नैव लभेत्** लभेत ॥ ८ ॥

१. 'स्वोचितं तपश्च' इति नास्ति (मं.) २. गी.ता.नि. १८.५-६
३. पाद्मे (गी.ता.नि. १८.७)
४. 'दुःखं तु मानसं ज्ञेयम् आयासो बाह्य उच्यते।' इति शब्दनिर्णये। (गी.ता.नि. १८.८)

**कार्यमिति ॥ हे अर्जुन ! नियतं** वर्णाश्रमविहितं **कर्मैव कार्यम्**, न पुनस्तत्र कर्तृत्वं फलं वाऽनुसन्धेयमित्येतद् विविच्यते। **सङ्गं** कर्तृत्वाभिमानलक्षणम्, तस्य **फलं च त्यक्त्वा क्रियते स एव** कर्मणि सङ्गफलत्याग एव सात्त्विकत्यागो **मतः** ॥ ९ ॥

सात्त्विकत्यागी पुनर्निरूप्यते- **न द्वेष्टीति ॥ अकुशलं** तात्कालिक-मानसदुःखप्रदं **कर्म न द्वेष्टि, कुशले** जन्मान्तरकृते पुण्यफले **नानुषज्यते** अनुषङ्गः= प्रीतिः, तद्वान् न भवति **त्यागी** कृतं कर्म भगवति त्यक्तुम्= सन्न्यसितुं शीलमस्येति तथोक्तः। स्वकृतकर्मणो विष्णावर्पणशील इत्यर्थः। **सत्त्वसमाविष्टः** सत्त्वगुणेन संव्याप्तः **मेधावी** मेधाशब्दाद् 'विनिरयं प्रशंसायाम्, सम्यक् विष्णुतत्त्वविषयकमेधाशाली, अत एव **छिन्नसंशयः** परापरतत्त्वविषये विगतसन्देहश्च यः स सात्त्विकः। 'त्यागी' इति प्रकृतमनुसन्धीयते ॥ १० ॥

'त्याज्यं दोषवद्' इति पूर्वपक्षबीजनिरासार्थं[2] सर्वकर्मणां स्वरूपत्यागः त्यागशब्दार्थो न युक्त इत्युच्यते- **नहीति ॥ देहभृता अशेषतः** निःशेषेण **कर्माणि त्यक्तुं न शक्यम्**। 'शक्यमञ्जलिभिः पातुं वाताः केतकगन्धिनः' इति प्रयोगइव अयं प्रयोगः। 'न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्'[3] इत्यनुवादविहितजीवनयोनिप्राणादिचेष्टारूपकर्मत्यागो न शक्यः कर्तुम्, विहितत्यागोऽपि 'स्वयज्ञादीन् परित्यज्य निरयं यात्यसंशयम्'[4] इति

---

१. 'अस्-माया-मेधा-स्रजो विनिः' (पा.सू. ५.२.१२१) इत्यनेन। 'भूम-निन्दा-प्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने। संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः॥' भूमा= बहुत्वम् - गोमान्। निन्दायाम् - ककुदावर्तिनी कन्या। प्रशंसायाम् - रूपवान्। नित्ययोगे - क्षीरिणो वृक्षाः। अतिशायने - उदरिणी (कृशोदरी) कन्या। संसर्गे - दण्डी।

२. निरसनार्थम् (मं.) ३. ३.५ ४. पाद्मे गी.ता.नि. १८.७

प्रत्यवायश्रवणाद् अयुक्त इति **हि** यस्मात् तस्माद् **यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते** इत्युक्तस्वसिद्धान्त एव युक्त इति भावः ॥ ११ ॥

अत्यागनिन्दापूर्वकं त्यागी स्तूयते- **अनिष्टमिति ॥ कर्मणः** पुण्यपाप-लक्षणस्य **फलं त्रिविधं** त्रिप्रकारकम्। कथम् ? **अनिष्टं** नरक-तिर्यक्त्वादिरूपम् **इष्टं** स्वर्गादिलक्षणं **मिश्रम्** इष्टानिष्टमेलनरूपं मानुष्यादि इति। एवं त्रिविधं कर्मफलम् **अत्यागिनाम्** अत्यक्तुंशीलानां सङ्गफलत्यागमकुर्वतां पुंसां **प्रेत्य** देहादेर्गत्वा स्थितानां भवति। **सन्न्यासिनां तु** त्यागिनामिति यावत्। **क्वचिद्** अपि **न** एतत्त्रिविधं फलं भवति। अत्र अत्यागिप्रतियोगित्वेन 'त्यागिनाम्'[१] इति वक्तव्येऽपि यत् 'सन्न्यासिनाम्' इत्युक्तं तत्तात्पर्यम् [२]उत्तरप्रस्थानतोऽव-सेयम्। अत्र स्तुत्यवगमप्रकारस्तु 'त्यागाच्छान्तिरनन्तरम्'[३] इत्येतद्गीता-व्याख्याऽवसरे- 'अन्यथा कथं त्यागाच्छान्तिरनन्तरमित्युच्यते' इति भाष्ये, तट्टीकायां चोपपादितः॥ १२॥

भगवद्गीता

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ।।१३।।

---

१. अनियतकाम्यानां फलत्यागिनाम्, नियतानां स्वरूपत्यागिनामित्यर्थः।

२. केवलकाम्यकर्मणां फलानपेक्षयाऽप्यकरणम् इत्येतावान् त्यागात् सन्न्यासस्य विशेष इति अत्यागिनां प्रतियोगित्वेन न्यास उक्तः। (गी.ता.नि.) स्वार्थे फलेच्छाऽभावेऽपि परोपकारार्थं कारीर्यादिकेवलकाम्यकरणमस्ति त्यागिनाम्। तथाऽपि सन्न्यासिनां नास्ति ; इत्येतावन्मात्रविशेषबलात् त्यागिभ्यो विशेषो न्यासिनामित्यर्थः। -न्यायदीपिका

३. १२.१२

भाष्यम्

पुनः सन्न्यासं प्रपञ्चयितुं कर्मकारणान्याह– **पञ्चेत्यादिना ।। साङ्ख्ये कृतान्ते** ज्ञानसिद्धान्ते ।। १३ ।।

प्रमेयदीपिका

'पञ्च' इत्यादेः प्रकृतेन सङ्गत्यप्रतीतेस्तामाह– **पुनरिति** ।। 'न केवलं काम्यानां कर्मणां न्यासः सन्न्यासः, किन्तु कर्तृत्वाभिमानत्यागश्च' इत्येवं प्रागुक्तं [1]सन्न्यासं पुनः प्रपञ्चयितुम्[1]- आत्मनोऽकर्तृत्वे क्रियाऽनिष्पत्तिप्रसङ्गाद् अङ्गीकार्ये च[3] कर्तृत्वे, कथं तदभिमानत्यागो युक्तः ? इत्याशङ्कापरिहारार्थम् आत्मव्यतिरिक्तान्येव **कर्मकारणान्याह** इत्यर्थः ।।

साङ्ख्यशब्दः [4]कापिलतन्त्रे रूढः । 'कृतं= कर्म, तस्यान्तः= निवृत्तिर्यत्र उच्यते' इत्युपनिषत्सु कृतान्तशब्दं **कश्चिद्** व्याख्यातवान् । तदुभयं निवर्तयितुमाह– **साङ्ख्य इति ।।** ज्ञानार्थः सिद्धान्तः **ज्ञानसिद्धान्तः** । 'सिद्धान्तः' इति [5]शास्त्रं लक्ष्यते । कापिलतन्त्रस्य निन्दितत्वात् । उपनिषत्स्वपि कर्मत्यागाप्रतिपादनात् ।। १३ ।।

भावदीपिका

**आत्मव्यतिरिक्तान्येवेति** ।। जीवव्यतिरिक्तान्येवेत्यर्थः । तथा च जीवाति-

---

१. 'त्यागरूपं प्रपञ्चयितुं कर्मकारणान्याह' इत्यन्वयः (राघ.-भा.दी.)

२. 'शरीर...' (१८.१५) इत्यादिश्लोकेन वक्तुमित्यर्थः (राघ.-भा.दी.)

३. चशब्दो नास्ति क्वचित् । ४. कपिलतन्त्रे (पा.)

५. प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतार्थस्य सिद्धान्तशब्दितज्ञानार्थत्वाभावादाह– शास्त्रं लक्ष्यत इति ।। (राघ.-भा.दी.)

रिक्तैरेव कारणैः क्रियाऽनिर्वृत्तिप्रसङ्गो नास्तीत्याशयः । ननु प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतार्थस्य सिद्धान्तत्वात् तत्र कथं कारणानि प्रोक्तानि ? इत्यत आह- **सिद्धान्त इतीति** ॥ परव्याख्याने बाधकमाह- **कापिलेति** ॥

[१]"साङ्ख्यं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव च ।
ज्ञानान्येतानि भिन्नानि......... ॥

इत्यादिना मोक्षधर्मे' इति शेषः । **उपनिषत्स्वपीति** ॥ प्रत्युत 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः' (ई.उ. २) इति कर्मकरणस्यावश्यकताया एव प्रतिपादनादित्यर्थः ॥ १३ ॥

## भावरत्नकोशः

पुनःशब्दतात्पर्यं दर्शयन् भाष्यार्थमाह- **न केवलमिति** ॥ " 'काम्यानां कर्मणां न्यासम्'[२] इत्यस्य 'वैकल्पिककाम्यानाम् अश्वमेधादीनां स्वर्गादिफलानिच्छया विशेषणत्यागेन त्यागः, नियतकाम्यानां कारीर्यादीनां स्वरूपाकरणेन त्यागः' इत्यर्थः" इत्येवमिति प्रपञ्चनप्रकारोक्तिः । **क्रियाऽनिष्पत्तिप्रसङ्गात्** क्रियाया अनिष्पत्तिप्रसङ्गात् । **तदभिमानत्यागः** कर्तृत्वाभिमानत्यागः । **कश्चित्** शङ्करः । तथा च तदीयं भाष्यम्- 'कृतमिति कर्मोच्यते, तस्य अन्तः= कृतस्य परिसमाप्तिः यत्र स कृतान्तः= वेदान्तः' इति । उभयं रूढिपक्षम् उपनिषद्ग्रहणपक्षं चेत्युभयम् । 'ज्ञानसिद्धान्ते'[३] इत्यत्र ज्ञानस्य सिद्धान्तरूपत्वाभावात् नैवं व्याख्यानं युक्तम् ? इत्याशङ्क्य शाकपार्थिवादिवत् अत्र समासो विवक्षित इत्याह- **ज्ञानार्थ इति** ॥ प्रामाणिकतयाऽभ्युपगत्यर्थस्य[४] सिद्धान्तपदार्थत्वात्, तत्र प्रोक्तत्वं कथमेतेषाम् ? इत्यत आह- **सिद्धान्त इतीति** ॥ प्रतिपादकत्वं शक्यसम्बन्ध इति भावः । रूढिबलात् कापिलतन्त्रग्रहणे दोषमाह-

---

१. भा.कुम्भ. ३८९.६४, गी.प्र. ३४९.६४, पुणे ३३७.५९
२. १८.२ ३. भाष्ये । ४. अभ्युपगमार्थस्य

**कापिलेति ॥ निन्दितत्वादिति ॥** तथा च द्वितीयाध्याये भाष्यम्- 'निन्दितत्वाच्च इतरयोः= साङ्ख्ययोगयोः मोक्षधर्मेषु भिन्नमतत्वमुक्त्वा पञ्चरात्र-स्तुत्या'[१] इति । परपक्षव्याख्यानं प्रत्याख्याति- **उपनिषत्स्वपीति ॥** 'कर्म-त्यागाप्रतिपादनात्' इत्युपलक्षणम् । प्रत्युत 'तान्याचरत नियतं सत्यकामाः'[२] इत्याथर्वणे, 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः'[३] इति काण्वमन्त्रोप-निषदादौ च कर्तव्यताया एवावगमादित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

भगवद्गीता

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ।। १४ ।।

शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः ।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ।। १५ ।।

भाष्यम्

**अधिष्ठानं** देहादि । **कर्ता** विष्णुः ; स हि 'सर्वस्य कर्ता'[४] इत्युक्तम् । जीवस्य चाकर्तृत्वे प्रमाणमुक्तम्[५] । **करणम्** इन्द्रियादि च[६] । **चेष्टाः** क्रियाः । हस्तादिक्रियाभिः होमादिकर्माणि जायन्ते । ध्यानादेरपि मानसी चेष्टा कारणम् । पूर्वतनी चेष्टाऽपि

१. गी.भा. २.३९

२. आथ. १, खं.२. मं.१, सत्यकामाः= भगवत्प्रसादकामा इति ।

३. ई.उ. २

४. 'सर्वकर्ता' (पा.)

५. 'यत्र यत्रैव संयुक्तः'(१५.८) इत्यादिना पञ्चदशे चोक्तमित्यर्थः । (राघ.-भा.दी.)

६. चशब्दो न श्रूयते (पा.)

संस्कारकारणत्वेन भवति । **दैवम्** अदृष्टम् । तथा चायास्यश्रुतिः-
'देहो [१]ब्रह्माथेन्द्रियाद्याः क्रियाश्च तथाऽदृष्टं पञ्चमं कर्म हेतुः[२]'
इति ।। १४-१५ ।।

## प्रमेयदीपिका

'अधिष्ठानादि करण एवान्तर्भूतम्' इति वक्ष्यति । [३]तत्प्रबोधनायाधिष्ठानं निर्दिशति- **अधिष्ठानमिति** ।। **आदिपदेन** भूम्यादि । 'कर्ता जीवः' इति व्याख्यानमसदिति भावेनाऽह- **कर्तेति** ।। शरीरवाङ्मनोभिः क्रियमाणानां कर्मणां कर्ता कथं विष्णुः? इत्यत आह- **स हीति** ।। **उक्तम्** उपपादितम्[४] । तथाऽपि जीवोऽत्र कर्ता किं न स्यात्? इत्यत आह- **जीवस्य चेति** ।। [५]अपराधीनकर्तृत्वाभिप्रायेणेदं निराकरणम् । पराधीनं कर्तृत्वमङ्गीकृत्य [६]अन्यत्र जीवो व्याख्यात इत्यविरोधः । भावसाधनताप्रतीतिनिरासार्थमाह – **करणमिति** ।। **आदिपदेन** स्रुवादि[७] । भावसाधनार्थस्य साध्यत्वात् । चेष्टाग्रहणेन च गृहीतत्वाच्च । 'वायवीयाः प्राणापानाद्याः चेष्टाः'[८] इत्यसत् । [९]द्रव्याभिधाने

---

१. ब्रह्मार्थेन्द्रियाद्याः (पा.) २. हेतु (पा.)
३. तत्प्रतिबोधनाय, तद्बोधनाय (पा.)
४. सर्वकर्तृत्वोक्त्या, 'वा' 'हि' इति प्रमाणप्रसिद्ध्युक्त्या वा सर्वान्तःपातिकर्मकर्तृत्वं कैमुत्यसिद्धमिति भावेनोपपादितमित्यर्थः । (राघ.-भा.दी.)
५. अपराधीनत्वाभिप्रायेण (पा.)
६. 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्'(ब्र.सू.२.३.३३) इति सूत्रभाष्ये चेत्यर्थः ।
७. 'सत्त्वादि' इति क्वचित् । ८. शां.भा.
९. वायुविकारप्राणादिद्रव्येत्यर्थः । (राघ.-भा.दी.)

चेष्टात्वानुपपत्तेः । प्राणनाद्यभिधाने साध्यत्वात् कारकत्वानुपपत्तेः, इत्याशयवानाह– **चेष्टा इति ।।**

क्रियाणां [1]साध्यत्वात् कथं कारकत्वम्? इत्यत आह–**हस्तादीति ।।** सावान्तरव्यापारं हि करणं कारकमुच्यते । तत्राधिष्ठानादिपदैः व्यापारिणो निर्दिश्यन्ते । क्रियाशब्देन त्ववान्तरा व्यापाराः । कारकाश्रिताभिः अवान्तरक्रियाभिः प्रधानक्रियाजननं च प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । नन्वत्र कारकाभिधानप्रसङ्गे अधिष्ठानाद्येवोक्तम् । कर्म-सम्प्रदान-अपादानानि कुतो नोक्तानि ? [2]अधिष्ठानादीनां सर्वक्रियानुगमात्, कर्मादीनां [3]तदभावादिति ब्रूमः । [4]तथाच वक्ष्यति 'शरीरवाङ्मनोभिर्यत्' (१८.१५) इति । एवं तर्हि चेष्टाऽपि न वक्तव्या ? ध्यानादिजनने [5]करणस्य मनसः चेष्टाभावेनाननुगमात्, इत्यत आह– **ध्यानादेरपीति ।। आदिपदेन** स्मरणं गृह्यते । ज्ञात एवार्थे ध्यानं भवति । ज्ञानं चात्मेन्द्रियसन्निकृष्टेनैव मनसा जायते । तत्सन्निकर्षश्च[6] मानसचेष्टाजन्यः । अतो ध्यानादेरपि मनस्सम्बन्धिनी चेष्टा कारणं भवतीति भावः ।

ननु नियतपूर्वक्षणे सत् कारणम् । नच ध्यानादिपूर्वक्षणे मनसि क्रियाऽस्ति ? चिरातीतत्वात् । [7]मनोनैश्चल्यसाध्यत्वाद् ध्यानादेः । नच [8]सन्निकर्षो ज्ञानद्वारा [9]कारणम्, [10]तस्यापि चिरातीतत्वात्, इत्यत

१. साधकत्वात् (पा.)   २. उत्तरमाह ।
३. 'भूम्यां तिष्ठति', 'चैत्रश्चलति' इत्यादावभावादिति भावः । (भा.दी.-राघ.)
४. सर्वक्रियाऽनुगतिम् अधिष्ठानादेरिति योज्यम् । (भा.दी.-राघ.)
५. कारणस्य (पा.)   ६. सन्निकर्षश्च (पा.)
७. मनोनैश्चलसाध्यत्वात् (पा.)   ८. सन्निकर्षज्ञानद्वारा (बे.)
९. करणम् (पा.)   १०. सन्निकर्षजज्ञानस्यापीत्यर्थः । (राघ.-भा.दी.)

आह– **पूर्वतनीति ।। पूर्वतनी** चिरातीताऽपि मानसी क्रिया [1]सन्निकर्षज्ञानद्वारा [2]ध्यानादिहेतुसंस्कारकारणत्वेन **भवति** ध्यानादेः कारणम् । संस्कारस्य स्थायित्वादित्यर्थः । [3]'दैवमन्तर्यामिव्यापारः' इति **कश्चित्** । तदसत् । 'कर्ता' इत्यनेनैवोक्तत्वात् ।'चक्षुराद्यनुग्राहकाः सूर्यादयः' इति **अपरः** । तदप्यसत् । [4]करणादिशब्दैरेव गृहीतत्वात्, इति भावेनाह– **दैवमदृष्टमिति ।।** उक्तमर्थं श्रुतिसम्मत्याऽपि समर्थयति[5]– **तथा चेति ।। देहः** इत्युपलक्षणम् । **हेतुः** कारणम् । **'कर्म हेतु'** इति क्वचित् पाठः । तत्र छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः ।। १४-१५ ।।

## भावदीपिका

**तत्प्रबोधनायेति ।।** अधिष्ठानस्य करणेऽन्तर्भावस्य सुज्ञानाय अन्तर्भावयोग्यमधिष्ठानं निर्दिशतीत्यर्थः । ननु तात्पर्ये 'त्रिविधः कर्मसङ्ग्रहः'[6] इति गीतावाक्यव्याख्यानावसरे 'दैवशब्दोक्तेश्वरस्य मुख्यकर्तृत्वात् स्वतन्त्रास्वतन्त्रकर्त्रोः कर्तृशब्देनैवोक्तत्वैविध्यम्'[7] इत्युक्तम् । तेन च 'अधिष्ठानं तथा कर्ता' (१८.१४) इति पूर्ववाक्ये दैवशब्देनेश्वरः, कर्तृशब्देन जीव उक्त इति ज्ञायते । तथा च 'जीवस्याकर्तृत्वे प्रमाणमुक्तम्' इति जीवस्य कर्तृशब्दार्थत्वनिराकरणे तद्विरोधः स्यात् ? इत्यतोऽभिप्रायमाह- **अपराधीनत्वा-**

१. सन्निकर्षद्वारा (बे.)  २. ज्ञानादि.... (पा.)

३. दैवं पञ्चमम् - परमात्माऽन्तर्यामी कर्मनिष्पत्तौ प्रधानहेतुरित्यर्थः । (भा.दी.-राघ.)

४. करण-अधिष्ठान-कर्तृशब्दैरित्यर्थः । अधिष्ठानकरणशब्दाभ्यां देहाद्यनुग्राहकाणामपि प्राप्तेः तन्मते कर्तृपदेन जीवानां ग्रहणादिति भावः । (भा.दी.-राघ.)

५. समर्थयते (पा.)  ६. गी.ता. १८.१८

७. गी.ता.नि. १८.१८

**भिप्रयेणेति ॥ भावसाधनतेति ॥** भावः = धात्वर्थः क्रियारूपः, तत्प्रतिपादकतेत्यर्थः । **स्रुवादीति ॥** 'स्रुवेण जुहोति' इत्यादेस्तेषामपि करणत्वावगमादिति भावः ।

करणशब्दस्य भावसाधनत्वे होमादिक्रिया तदर्थ उत हस्तादिक्रिया ? नाद्य इत्याह- **भावसाधनार्थस्येति ॥** भावप्रतिपादकशब्दार्थस्येत्यर्थः । कृञ्-धात्वर्थभूतहोमादिक्रियायाः साध्यतयाऽभिप्रेतत्वेन तत्कारणमध्ये परिगणनमयुक्तमिति भावः । न द्वितीय इत्याह- **चेष्टेति ॥** तथा च पुनरुक्तिरिति भावः । पुनरुक्तिर्नास्तीत्याशङ्कते- **वायवीया इति ॥ द्रव्येति ॥** प्राणादिरूपद्रव्यग्रहण इत्यर्थः । **कारकत्वेति ॥** क्रियाजनकत्वेत्यर्थः । हस्तादीन्द्रियाणां कारणत्वेन तत्क्रियाणाम् अवान्तरव्यापारत्वेन कारकत्ववत्, प्राणादीनां करणत्वाभावात् प्राणनादिक्रियाणाम् अवान्तरव्यापरत्वेनापि क्रियाजनकत्वाभावेन कारकत्वानुपपत्तेरिति भावः ।

**कारकत्वम्** क्रियाजनकत्वम् । आत्माश्रयादिति भावः । ननु क्रियाणां कथमवान्तरव्यापारत्वम् ? तज्जनकत्वाभावात्, इत्यत आह- **कारकाश्रिताभिरित्यादिना ॥ अधिष्ठानायेवेति ॥** कर्तृ-कर्म-करण-सम्प्रदान-अपादान-अधिकरणाख्यषट्कारकेषु अधिकरण-करण-कर्त्राख्यकारकत्रयमेवोक्तमित्यर्थः । **तदभावादिति ॥**

वृद्धिक्षयभयजीवितमरणं लज्जासत्तास्थितिजागरणम् ।
शयनक्रीडारुचि(नति)दीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः ॥

इत्युक्तवृद्ध्यादिक्रियासु कर्मादीनां[1] कारकाणाम् अननुगमादित्यर्थः । अधिष्ठानादीनां सर्वक्रियास्वनुगमः कुतः ? इत्यतो गीतावाक्यमेव तज्ज्ञापक-

१. आदिपदेन सम्प्रदानापादानयोर्ग्रहणम् (ब.)

मित्याह- **तथा चेति** ॥ 'शरीरवाङ्मनोभिः यत् कर्म प्रारभते नरः' इत्यत्र शरीरशब्देन अधिष्ठानकारकस्य, वाङ्मनश्शब्देन करणकारकस्य 'नरः' इत्यनेन कर्तृकारकस्य च कर्ममात्रारम्भेऽनुगमकोक्तेरित्यर्थः। **एवं तर्हीति** ॥ कर्मादि-कारकाणां सर्वक्रियासु अनुगमाभावेन अवक्तव्यत्व इत्यर्थः। **मनस इति** ॥ ध्यानकरणस्य मनोरूपेन्द्रियस्यावान्तरव्यापारभूतचेष्टाया अभावादित्यर्थः। कारणत्वमुपपादयति- **ज्ञात एवेत्यादिना** ॥ **चेष्टा कारणमिति** ॥ आत्मसंनिकर्षज्ञानद्वारा कारणमित्यर्थः।

ध्यानादिपूर्वक्षणे मनसि क्रियाऽङ्गीकारे ध्यानमेव न सम्पद्यत इत्याह- **मनोनैश्चल्येति** ॥ 'न च' इत्यनन्तरं 'मानसी चेष्टा' इति शेषः। **कारणम्** ध्यानकारणम् । **तस्यापीति** ॥ ज्ञानस्यापीत्यर्थः। त्रिक्षणावस्थायित्वादिति भावः। ननु मानसचेष्टायाः संनिकर्षज्ञानजन्यसंस्कारद्वाराऽपि कथं ध्यान-कारणत्वम्? संस्कारस्यापि क्षणिकत्वात्, इत्याशङ्क्याह- **संस्कारस्येति** ॥ **कर्तेत्यनेनेति** ॥ अन्तर्यामिभूतस्य व्यापारवतो विष्णोः कर्तृशब्देनोक्तत्वात्, तद्व्यापारस्यापि चेष्टापदेनैवोक्तत्वादित्यर्थः। **सूर्यादय इति** ॥ दैवपदवाच्या इत्यर्थः। **करणादिशब्दैरेवेति** ॥ [1]अभिमान्यधिकरणन्यायेनेति भावः। 'देहादि' इति भाष्यानुरोधादाह - **देह इतीति** ॥ भूम्याख्याधिष्ठानस्येत्यर्थः। **छान्दस इति** ॥ 'हेतुर्ना कारणम्'[2] इति हेतुशब्दस्य नित्यपुंलिङ्गत्वाभिधानादिति भावः॥ १४-१५॥

### भावरत्नकोशः

**तत्प्रबोधनाय अन्तर्भावप्रबोधनाय। [3]भूम्यादि 'ग्राह्यम्' इति शेषः। इति**

१. 'अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्' (ब्र.सू. २.१.३) २. अ.को.
३. शरीरवाङ्मनोजन्यकर्ममात्राधिष्ठानस्य प्रकृतत्वादाह- भूम्यादीति॥ आदिपदाद् होमाद्यधिकरणाग्न्यादिसङ्ग्रहः। (कृ.)

**व्याख्यानमिति** ॥ 'कर्ता= उपाधिलक्षणो भोक्ता जीवः' इति **शङ्करव्याख्यान**मित्यर्थः । **कथं विष्णुरिति** ॥ जीवकर्तृत्वस्यानुभूयमानत्वादिति भावः । **उपपादितम्** उपपत्तियुक्ततया प्रतिपादितम्, द्वितीयादौ[1] तत्र तत्र । ननु 'स्वतन्त्रास्वतन्त्रकर्त्रोः कर्तृशब्देनैवोक्तेः'[2] इति जीवस्य अस्वतन्त्रकर्तृशब्दार्थत्वेन तात्पर्यनिर्णये व्याख्यातत्वाद्, अत्र 'कर्ता विष्णुः', 'जीवस्याकर्तृत्वे प्रमाणमुक्तम्' इति कथम् ? परस्परविरोधात्, इत्यतस्तात्पर्यनिर्णयवाक्यभावमाह- **अपराधीनकर्तृत्वाभिप्रायेणेति** ॥ **इदं** भाष्यस्थम् । **अन्यत्र** [2]तात्पर्यनिर्णये । **भावसाधनतेति** ॥ भावः= धात्वर्थः= निर्माणम्, स साधनम्= शब्दनिष्पत्तौ निमित्तं यस्य स भावसाधनः करणशब्दः, तत्ताप्रतीतिः= निर्माणप्रतिपादकत्वप्रतीतिः, तन्निरासार्थमित्यर्थः । 'स्रुवादि' इत्यादिपदेन स्वधित्यादि[3], 'ग्राह्यम्' इति शेषः ।

करणशब्दो भावसाधनः किं न स्यात् ? इति चेत्, तदत्र वक्तव्यम्- किं भावशब्देन होमादिक्रिया विवक्षिता, हस्तादिक्रिया वा ? इति विकल्पं मनसि निधाय, आद्ये दोषमाह- **भावसाधनार्थस्येति** ॥ धात्वर्थप्रतिपादको यः शब्दः तदर्थस्येत्यर्थः । **साध्यत्वादिति** ॥ कृञ्धात्वर्थतया विवक्षितहोमादिक्रियायाः साध्यत्वेन= निष्पाद्यत्वेन 'पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे'[4] इति कारणशब्दार्थपूर्वभावित्वानुपपत्तेरिति भावः । अन्ते दोषमाह- **चेष्टाग्रहणेनेति** ॥ तथा च भावसाधनताप्रतीतिः अनुचितेति भावः । 'वायवीयाः' इत्यादिशङ्करभाष्याक्षरानुवादः । वायवीयाः= वायुविकाराः । प्राणादिशब्देन प्राणापानादिद्रव्यं विवक्षितम् उत [5]प्राणादिनिष्ठक्रिया प्राणनादिरूपा विवक्षिता ? इति विकल्पं हृदि

१. द्वितीयाध्याये 'न हि प्रतिबिम्बस्य क्रिया, स हि बिम्बक्रिययैव क्रियावान्' इति (गी.भा. २.१९.)

२. गी.ता.नि. १८.१८

३. आदिपदेन 'स्वधितिनाऽवद्यति' इत्याद्युक्तकुठारादिसङ्ग्रहः (कृ.)

४. १८.१३    ५. 'व्याख्येयचेष्टाशब्दबलात्' इति शेषः ।

निधाय, आद्ये दोषमाह- **द्रव्याभिधान इति** ॥ द्वितीय आह- **प्राणनादीति** ॥ **साध्यत्वात्** प्राणनादीनां पश्चाद्भावित्वात्, 'कारणानि निबोध' इत्युक्तकारणशब्दितपूर्वभावित्वानुपपत्तेरित्यर्थः।

**क्रियाणां** चेष्टाशब्दार्थानां **साध्यत्वात्** 'कारणानि' इत्युक्तकारकत्वं कथमित्यर्थः। नन्वेवं करणव्यापारसङ्ग्रहेऽपि नाधिष्ठानादिक्रियासङ्ग्रहः। सति चैवं क्रियां प्रति करणमात्रसङ्ग्रहोक्तिर्न स्यात्? इत्यत आह- **सावान्तरेति** ॥ **अधिष्ठानादिपदैः** अधिष्ठान-कर्तृ-करणादिपदैः। **क्रियाशब्देन** 'चेष्टाः क्रियाः' इत्यत्रत्यक्रियाशब्देन। **कारकाश्रिताभिः**[१] दण्डादिकारकाश्रिताभिः **अवान्तरक्रियाभिः**[२] चक्रभ्रमिप्रभृतिभिः[३] **प्रधानक्रियाजननं** घटनिर्माणलक्षणं क्रियानिष्पादनम्। उत्तरमाह- **अधिष्ठानादीनामिति** ॥ **कर्मादीनां** कर्म-सम्प्रदान-अपादानानाम्। **तदभावादिति** ॥ वृद्धि-क्षय-भय-जीवित-मरण-लज्जा-सत्ता-स्थिति-जागरण-शयन-क्रीडा-रुचि-[४]दीप्त्यर्थकधातूनाम् अकर्मकत्वानुभवेन तत्र कर्मादिकारकाणाम् अनुगमाभावादित्यर्थः। अधिष्ठानादीनां सर्वक्रियास्वनुगमने गीतामेव प्रमाणयति- **तथा चेति** ॥ 'शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः' (१५.१८) इत्युत्तरत्र शरीरशब्देनाधिष्ठानकारकस्य, वाक्छब्देन मनःशब्देन च करणकारकस्य, 'नरः' इति कर्तृकारकस्य क्रियामात्रारम्भेऽनुगमाभिधानाद् उक्तं युक्तमित्यर्थः। **एवं तर्हि** 'यदनुगतं तद्वक्तव्यम्' इति नियमे। भाष्योक्तमुपपादयति- **ज्ञात एवार्थ इत्यादिना** ॥ **आत्मेन्द्रियसन्निकृष्टेन** आत्मेन्द्रियाभ्यां सन्निकृष्टेन। **तत्सन्निकर्षः** आत्मेन्द्रियसन्निकर्षः। 'मानसी' इत्यस्यार्थः- **मनःसम्बन्धिनीति** ॥

किञ्च ध्यानपूर्वक्षणे यदि मनसि चेष्टाऽभ्युपगम्यते तदा ध्यानमेव न सम्पद्यते

१. कारणाश्रिताभिः (पा.)
२. अवान्तरक्रियादिभिः (पा.) ३. चक्रभ्रमप्रभृतिभिः (पा.)
४. प्राप्त्यर्थक.... (पा.)

इत्याशयेनाह- **मनोनैश्चल्येति** ॥ [1]मानसचेष्टायाः त्रिरातीतत्वेऽपि यागोऽदृष्टद्वारेव सन्निकर्षज्ञानद्वारा सा कारणं भविष्यति ? इत्याशङ्क्य निराह- **न चेति** ॥ **तस्यापि** मानसात्मेन्द्रियसन्निकर्षस्यापि । **ध्यानादिहेतु-संस्कारेति** ॥ ध्यानविषयस्य मानसत्वासनापरिमाणत्वाद् इति भावः । 'भवति' इत्यनुवादः, 'ध्यानादेः कारणम्' इति तु शेषः[2] । आदिपदेन स्मरणं ग्राह्यम् । मानसक्रियानन्तरं तस्य[3] श्रोत्रादीन्द्रियसन्निकर्षो भवति ; तेन च श्रोत्रादि-सन्निकृष्टविषयानुभवः ; तस्मिंश्च सति तज्जन्यसंस्कारपरिणतवस्तुविषयक-मानसावलोकनरूपध्यानजननात् परम्परया ध्यानहेतुर्भवति मानसी क्रियेति भावः । 'देवादागतम्', [4]'तत आगतः' इत्यपि [5]'दैवं प्रेरणम्' इत्यभिप्रायेणाह- **दैवम् अन्तर्यामिव्यापार इति** ॥ तथा चाहुः- 'चक्षुराद्यनुग्राहकम् आदित्यादि-सर्वप्रेरकोऽन्तर्यामी वा'[6] इति । **उक्तत्वात्** 'कर्ता विष्णुः, स हि सर्वस्य कर्ता' इति अन्तर्यामिव्यापारस्योक्तत्वात्[7] । 'चक्षुराद्यनुग्राहकम् आदित्यादि दैवम्' इति शङ्करभाष्यमनुवदति- **चक्षुरादीति** ॥ **करणादिशब्दैः** करणाधिष्ठानादि-शब्दैः[8] । 'अधिष्ठानं देहादि'[9] इति भाषणादाह- **उपलक्षणमिति** ॥ 'भूम्यादेः' इति योज्यम् । पाठान्तरोद्भावनाय, 'कारणानि निबोध मे'[10] इति गीतानुरोधाय च 'हेतुः' इत्यस्यार्थमाह- **हेतुः कारणमिति** ॥ **लिङ्गव्यत्यय इति** ॥ 'हेतुर्ना कारणम्'[11] इति हेतुशब्दस्य पुंलिङ्गत्वाभिधानादिति भावः ॥ १४-१५ ॥

---

१. मनसि चेष्टायाः (पा.) २. भाष्ये ।

३ 'तस्य' इति नास्ति (पा.) ४. पा.सू. ४.३.७४

५. देवप्रेरणम् (पा.)

६. श्रीधरः । 'दैवं चैवात्र पञ्चमम्- अत्र कारणसमुदाये पञ्चमं दैवम् = देवानामन्तर्यामी परमात्मा कर्मनिष्पत्तौ प्रधानहेतुरित्यर्थः ।' (केशवः)

७. उक्तत्वादित्यर्थः (पा.) ८. आदिपदेन कर्तृशब्दः

९. भाष्ये । १०. १८.१३ ११. अ.को.

भगवद्गीता

तत्रैवं सति कर्तारम् आत्मानं केवलं तु यः ।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ।। १६ ।।

भाष्यम्

**केवलं निष्क्रियम्**[1] ।

'एनं केवलमात्मानं निष्क्रियत्वाद् वदन्ति हि'[2]

इति तत्रैव ।। १६ ।।

प्रमेयदीपिका

[3]नन्वेवं जीवस्य कर्मकारणेष्वनन्तर्भावे [4]व्याख्यायमाने, 'तत्रैवं सति' इत्युत्तरवाक्ये 'केवलम्' इति न युज्यते ? एकाकिनम् आत्मानं कारणत्वेन मन्यमानस्य निन्दयाऽस्य[5] ससहायस्य कारणत्वप्रतीतेः, इत्यत आह– **केवलमिति** ।। नात्र केवलशब्द एकाकिवचनः ; किन्तु निष्क्रियत्ववाची । तदुक्तिश्च [6]निन्दोपपादनार्थेति भावः । केवलशब्दस्य निष्क्रियार्थत्वं कुतः? इत्यत आह– **एनमिति** ।। **तत्रैव** अयास्यश्रुतावेवोक्तम् ।। १६ ।।

१. केवलं निष्क्रियं क्रियाशून्यकर्तृत्वहीनमिति यावत् । (राघ.-भा.दी.)

२. अयास्यश्रुतिः ३. नचैवम् (पा.)

४. व्याख्याते (पा.) ५. 'अस्य' इति नास्ति कचित् ।

६. निन्दोपपादनाय (पा.), निन्दोपपादनायेति ।। 'केवलं= निष्क्रियम्, क्रियाशून्यकर्तृत्वहीनमिति यावत्, आत्मानं कर्तारं पश्यन्नपि न पश्यति सक्तः' इति निन्दोपपादनायेत्यर्थः । (राघ.-भा.दी.)

भावदीपिका

**तदुक्तिः** निष्क्रियत्वोक्तिः । **निन्दोपपदनार्थेति** ॥ स्वातन्त्र्येण क्रियाशून्यस्यापराधीनकर्तृत्वं विरुद्धमिति तज्ज्ञानी भ्रान्त इति निन्दोपपादनार्थेत्यर्थः ॥ १६ ॥

भावरत्नकोशः

**निन्दोपपादनार्थेति** ॥ स्वातन्त्र्येण क्रियाशून्यस्य पराधीनकर्तृत्वं [1]नास्तीति तज्ज्ञानी भ्रान्त इति निन्दोपपादनार्थेत्यर्थः ॥ १६ ॥

भगवद्गीता

**यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।**
**हत्वाऽपि स इमान् लोकान् न हन्ति न निबध्यते ॥१७॥**

भाष्यम्

तज्ज्ञानं स्तौति - **यस्येति** ॥ यस्त्वीषद् बध्यते स ईषदहङ्कारी च ॥ १७ ॥

प्रमेयदीपिका

अवश्यं चैतदेवम् ; यावता उत्तरश्लोके स्वात्मानम् अकारणं जानतः स्तुतिः क्रियते । अन्यथा [2]ससहायस्य कारणत्वं जानतः स्तुतिः क्रियेत, इति भावेनाऽह–**तदिति** ॥ आत्मनो निष्क्रियत्वज्ञानम् । ननु निरहङ्कारस्यापीन्द्रादेः वृत्रवधादिना ईषद्बन्धो दृश्यते[3] । तत् कथमेतत्? इत्यत आह – **यस्त्विति** ॥ इयं च कल्पना वक्तुराप्तत्वादिना युज्यते ॥१७॥

---

१. नास्तीति ज्ञानी भ्रान्तः (पा.) २. सहायस्य (पा.)

३. 'ब्रह्महत्या हते तस्मिन् नाससाद वृषाकपिम् ।' (भाग. ६.१३.१०) इत्यादिना षष्ठस्कन्धे प्रसिद्धमिति भावः । (राघ.-भा.दी.)

## भावदीपिका

**वन्धः** दुःखादिरूपः । अप्रामाणिकमेतद्[1] अश्रद्धेयमित्याह- **इयश्चेति** ॥ इन्द्रस्यापीषदहङ्कारकल्पनेत्यर्थः । **वक्तुरिति** ॥ 'यस्य नाहंकृतो भावः' इति प्रतिपादयितुर्गीताकारस्येत्यर्थः । आदिपदेन [2]तदर्थस्य वेदादिसिद्धत्वं ग्राह्यम् ॥ १७॥

## भावरत्नकोशः

**एतत्** 'तत्रैवं सति' (१८.१६) इति श्लोकव्याख्यानम् । **यावता** यतः । **अन्यथा** अकारणं[3] जानतः स्तुत्यनभिप्राये । **आत्मनः** जीवस्य । **ईषद्बन्ध इति** ॥ 'हरेर्दुःखं कुतोऽभवत्'[4] इति, 'स आवसत् पुष्करनालतन्तून्'[5] इति भागवतादिवचनादिति भावः। **एतत्** निष्क्रियत्वज्ञानिनः स्तवनम् । **अप्रमाणकत्वाद् अश्रद्धेयम् ? इत्यत आह- इयं चेति ॥ निरहङ्कारस्यापि इन्द्रादेः ईपदहङ्कारकल्पना वक्तुः 'यस्य नाहङ्कृतो भावः' इति उपदेष्टुर्गीताचार्यस्य आप्तत्वेन** अर्जुने **प्रेमवत्त्वेन ; तत्त्वज्ञानोद्देशेन प्रवृत्तत्वेन[6] च श्रद्धेयेत्यर्थः। भागवताद्यागम आदिपदार्थः[7] । दृश्यते चेन्द्रस्य पारिजातहरणकाले[8], इन्द्रयागभङ्गकाले[9] चाहङ्कारः। स चाप्यल्पकाल एवेति ईपच्छब्दो भाष्यटीकयोरित्यपि आहुः ॥ १७॥**

---

१. इन्द्रस्य निरहङ्कारित्वम्, पाठान्तरे- इन्द्रस्येषदहङ्कारित्वम् (बे.पादटि.)

२. एवं च गीताकर्तुः आप्तत्वाद्, गीतार्थस्य च वेदादिसिद्धत्वाद् युज्यत इति टीकार्थ इति भावः। (बे.पादटि.)

३. अकारणज्ञानवतः (मं.)

४. भाग. ६.१३.३

५. भाग. ६.१३.१५

६. प्रकृतत्वेन

७. 'वक्तुराप्तत्वादिना' इत्यत्र ।

८. भागवते दशमस्कन्धे षट्षष्टितमे, सप्तषष्टितमे चाध्याये ।

९. इन्द्रेण यागस्य भङ्गकाले (भाग. १०.२३.२)

भगवद्गीता

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ।। १८ ।।

भाष्यम्

एवं तर्हि न पुरुषमपेक्ष्य विधिः ? अकर्तृत्वात्, इत्यत आह– **ज्ञानमिति ।। त्रिविधा कर्मचोदना** एतत् त्रिविधमपेक्ष्य कर्मविधिरिति **त्रिविधा** इत्युच्यते । कारणानि सङ्क्षिप्याऽह– **करणमिति ।। कर्मसंग्रहः** [1]कर्मकारणसंग्रहः । [2]अधिष्ठानादि [3]करण एवान्तर्भूतम्[4] ।

प्रमेयदीपिका

यदि न जीवस्य कारणत्वं कथं तर्हि तज्ज्ञानादेरुत्तरवाक्ये कर्मणां मूलकारणत्वमुच्यते- 'ज्ञानादित्रयं कर्मणां प्रवर्तकम्' इति ? इत्याशङ्क्य तस्यार्थान्तरं विवक्षुस्तन्निवर्त्यामाशङ्कामाह– **एवं तर्हीति ।।** [5]यदि जीवो न कर्मणां कारणमित्यर्थः । **विधिः** श्रौतः स्मार्तश्च । **न** 'प्रवर्तेत[6]', ततश्च तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गः' इति शेषः । 'एवं तर्हि' इत्युक्तस्यैव विवरणम्– **अकर्तृत्वादिति ।।** 'जीवस्य घटवत्'[7] इति शेषः । ननु ज्ञानादिरूपेण कर्मचोदनायाः त्रैविध्यम् अयुक्तम्, अनुपयुक्तं च कथमुच्यते ? नियोक्तुः

१. कर्मकारणसङ्क्षेपः (पा.) २. अधिष्ठानादिः (पा.) ३. कारणे (पा.)
४. अन्तर्भूतः (पा.) ५. यदि न जीवो कर्मणाम् (पा.)
६. 'प्रवर्तेत' इति शेषोक्तिः । तेन 'अपेक्ष्य' इति ल्यबन्तप्रयोगोपपत्तिः । (भा.दी.-राघ.), प्रवर्तते (पा.)
७. कस्य ? इत्यतो 'जीवस्य' इति शेषोक्तिः । (राघ.-भा.दी.)

प्रेरणं हि विधिः । नच तद् ज्ञानादित्रयरूपम् । नचानेन उक्तशङ्कानिवृत्तिः, इत्यत आह– **त्रिविधेति ।।** स्पष्टप्रतीत्यर्थोऽनुवादः । 'इत्यत्र' इति शेषः । **एतद्** ज्ञानादिकम् । **कर्मविधिः** 'प्रवर्तते[१], जीवं प्रति' इति शेषः । इतिशब्दो हेतौ । **त्रिविधा इत्युच्यते** कर्मचोदना । [२]निमित्तनैमित्तिकभावेनाभेदोपचार[३] इत्यर्थः ।

[४]कर्मकरणानाम् उक्तत्वात् किमिदं पुनरुच्यते ? इत्यत आह– **कारणानीति ।।** तर्हि 'कर्मसङ्ग्रहः' इति कथम्? 'कारणसङ्ग्रहः' इति वक्तव्यत्वात्, इत्यत आह– **कर्मेति ।।** कर्मशब्देन तत्कारणानि लक्ष्यन्त इत्यर्थः । यदि पञ्चानां कारणानाम् अयं सङ्ग्रहः, तर्हि कस्य कुत्रान्तर्भावः? इत्यत आह– **अधिष्ठानादीति ।। आदिपदेन** दैवपदोक्तमदृष्टं गृह्यते । 'कांस्यपात्र्या[५] भुङ्क्ते', '[६]दैवेन कृतमन्यथा' इत्यादिवत् साधकतमत्वेन विवक्षितत्वात्, 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ति' इति वचनात् । न च [७]आदिपदेन चेष्टायाः सङ्ग्रहः । तत्र 'कारकान्तर्भावस्यैवौचित्यात्[८] ।

१. 'प्रवर्तते' इति शेषोक्तिः प्राग्वदेव कृत्यम् । (राघ.-भा.दी.)
२. निमित्तनिमित्तिभावेन (पा.)
३. अयुक्तम् ? इति शङ्कायाः किमुत्तरमुक्तम् ? इत्यत आह- निमित्तेति ।। अनुपयुक्तत्वशङ्कानिरासस्तु 'अकर्तृत्वेऽपि' इत्यादिभाष्ये भविष्यतीति भावः । (राघ.-भा.दी.)
४. कर्मकारणानाम्
५. 'पात्र्या' इति द्विवारं क्वचित् । पाधातोः करणे ष्ट्रन्, षित्त्वात् ङीष् ।
६. दैवेन (पा.)
७. (भाष्ये) 'अधिष्ठानादि' इत्यादिपदेनेत्यर्थः । (राघ.-भा.दी.)
८. कारणेषु अधिष्ठानादिकारकान्तर्भावस्यैवोचितत्वात् । चेष्टायाश्च कारक-व्यापारत्वेन कारकत्वाभावादिति भावः । (राघ.-भा.दी.)
९. उचितत्वात् (पा.)

**'कर्म' इति पृथग्ग्रहणाच्च । नच कर्म अदृष्टम् । 'कर्म चेष्टा' इत्यन्यत्र व्याख्याततत्वात् । *'कर्तुरीप्सिततमं कर्म'*[१] इति कश्चित्[२] । तदसत् । पञ्चसु कारणेषु तस्यागृहीतत्वात् ।**

## भावदीपिका

**तज्ज्ञानादेरिति ॥** जीवज्ञानादेरित्यर्थः। आदिपदेन ज्ञेय-परिज्ञात्रोः सङ्ग्रहः। **कर्मणामिति ॥** कर्मणि षष्ठी, कर्माणि प्रतीत्यर्थः ॥ 'कर्मचोदना' इत्यनेन कथमेतल्लभ्यते ? इत्यतस्तदर्थमाह- **ज्ञानादित्रयमिति ॥** 'कर्मणां प्रवर्तकम्' इति कर्मचोदनाशब्दार्थानुवादः । **घटवदिति ॥** तथा च 'जीवो न विधिविषयः अकर्तृत्वाद् घटवत्' इत्यनुमानम् 'अकर्तृत्वाद्' इति हेतुवचनेनोक्तं भवतीति भावः ।

अयुक्तत्वमुपपादयति- **नियोक्तुरिति ॥** पुरुषस्येत्यर्थः । **प्रेरणम्** अन्यान् प्रति । **विधिः** कर्मचोदनापदवाच्यः । अनुपयुक्तत्वमुपपादयति- **न चेति ॥** नापीत्यर्थः । **उक्तशङ्केति ॥** 'एवं तर्हि' इत्युक्तशङ्केत्यर्थः । ननु 'ज्ञानमिति' इत्येवं प्रतीकस्य गृहीतत्वाद् 'एतत् त्रिविधम्' इत्यादिव्याख्यान एव कर्तव्ये, 'त्रिविधा कर्मचोदना' इत्यनुवादः किमर्थः ? इत्यत आह- **स्पष्टेति ॥** 'व्याख्येयपदानाम्' इति शेषः । नन्वेवं ज्ञानादीनां कर्मविधिनिमित्तानामेव त्रैविध्यात् 'त्रिविधा कर्मचोदना' इत्ययुक्तम् ? इत्यत आह- **निमित्तेति ॥** 'लाङ्गलेन वयं जीवामः' इत्यत्रेवेति भावः ।

**इदम्** 'करणं कर्म कर्तेति' इत्येतत् । नन्वधिष्ठानकारकस्य कथं करणकारकेऽन्तर्भावः ? इत्यत आह- **कांस्यपात्र्येति ॥** भोजनाधिकरणभूताया अपि कांस्यपात्र्याः करणत्वदर्शनादित्यर्थः । आदिपदोक्तदैवस्यापि

१. पा.सू.१.४.४९ २. शां.भा.

करणेऽन्तर्भावोपपादनायोक्तम्- **दैवेनेति** ॥ 'अन्यथा चिन्तितं कार्यं दैवेन कृतमन्यथा' इत्यादिवदित्यर्थः । अवान्तरव्यापारवत्त्वाभावात् कथं दैवादेः करणान्तर्भावः ? इत्यत आह- **साधकतमत्वेनेति** ॥ 'साधकतमं करणम्'[१] इति सूत्रादिति भावः । न हि विवक्षामात्रेण प्रमेयसिद्धिः इति चेत् ? तत्राह- **विवक्षात इति** ॥ 'वैयाकरणानाम्' इति शेषः ।

[२]**नरहरितीर्थानाम्** आदिपदव्याख्यानमाशङ्क्य दूषयति- **न चेति** ॥ **तत्र** करणकारके। चेष्टायाश्चावान्तरव्यापारत्वेन कारकत्वाभावात्, दैवस्य चोक्तरीत्या कारकत्वावगमादिति भावः । 'कुलालचेष्टया घटो जायते' इति प्रयोगेण चेष्टाया अपि कारकत्वावगमाद् युक्तः करणेऽन्तर्भावश्चेष्टायाः ? इत्यतो दूषणान्तरमाह- **कर्मेतीति** ॥ चेष्टापरपर्यायस्य कर्मणः करणात् पृथग्ग्रहणादित्यर्थः । **अदृष्टमिति** ॥ तथा चादिपदेन चेष्टाग्रहणे न दोष इति भावः । **अन्यत्र** तात्पर्ये । **कर्तुरिति** ॥ कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कर्मसंज्ञं स्यात् । यथा 'ग्रामं गच्छति देवदत्तः' इत्यत्र ग्रामादीति द्रष्टव्यम् । **अगृहीतत्वादिति** ॥ तत्र गृहीतानामेवान्तर्भावस्य कथनीयत्वादिति भावः ।

## भावरत्नकोशः

**'तज्ज्ञानादेः= जीवज्ञानादेः' इत्यत्र आदिपदेन ज्ञेय-परिज्ञातृग्रहणम्। कर्मणां कर्माणि प्रति। तत्कथम् ? इत्यतः 'त्रिविधा कर्मचोदना' इत्यस्य तात्पर्यमाह- ज्ञानादित्रयमिति ॥ तस्य ईश्वरवाक्यस्य। 'पुरुषमपेक्ष्य= जीवमधिकृत्य' इति भाष्यार्थः स्फुट इति भावेन विधिं विवृण्वन् तत्र शेषमाह- विधिरित्यादिना ॥ 'न प्रवर्तेत' इत्यत्रेष्टापत्तिमाशङ्क्योक्तम्- ततश्चेति ॥ जडेश्वरमुक्तानाम्**

१. पा.सू. १.४.४२

२. अस्य श्लोकस्यात्र श्रीनरहरितीर्थानां व्याख्या नोपलभ्यते, ग्रन्थान्तरे स्यात् । श्रीपद्मनाभतीर्थैस्तु आदिपदाद् दैवमित्युक्तम् ।

अतदधिकारित्वाद्, जीवान् प्रत्यपि अप्रवृत्तौ विधिर्व्यर्थ एव स्यादित्यर्थः । अयुक्तत्वमुपपादयति- **नियोक्तुः प्रेरणं हीति ॥ तत्** प्रेरणम् । अनुपयुक्तत्व-मुपपादयति- **न चानेनेति ॥ उक्तशङ्का** 'एवं तर्हि' इति भाष्योक्तशङ्का । 'एतद्' इत्यनुवादः 'ज्ञानादिकम्' इति व्याख्या । 'इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिषु'[१] इत्यभिधानादाह- **इतिशब्द इति ॥** 'उच्यते' इत्याख्यातोपात्तकर्म- **कर्म-चोदनेति** । ननु कर्मविधिनिमित्तानां ज्ञान-ज्ञेय-परिज्ञातॄणां त्रैविध्यमेवानेन ज्ञायते, न कर्मचोदनायाः । तत्कथं 'कर्मचोदना त्रिविधा' इत्युक्तिः ? इत्यत आह- **निमित्तनैमित्तिकभावेनेति**[२] ॥

**उक्तत्वात्** 'अधिष्ठानं तथा कर्ता' (१८.१४) इत्यत्र । 'तत्कारणानि' इति वदन् [३]कार्यकारणभावलक्षणं लक्षणाबीजं सम्बन्धमभिसन्धत्ते । **अयं** 'करणं कर्म कर्ता' इत्यर्थः । **सङ्ग्रहः** सङ्ग्राहकः । ननु देहभूम्यादिरूपाधिष्ठानशब्दिताधिकरणस्य कथं करणत्वम् ? 'आधारोऽधिकरणम्'[४] 'साधकतमं करणम्'[५] इति तयोर्विविक्त-स्वरूपोक्तेः । दैवपदोक्तम् अदृष्टं च कारणमेव, न तु करणम् इति तस्यापि न करणेऽन्तर्भावो युक्तः, इत्यतो भाष्यं घटयितुमाह- [६]**कांस्यपात्र्येति ॥** विवक्षा-मात्रेण 'कर्तृकरणयोस्तृतीया'[७] इति विहिततृतीयाकारकविभक्तिः । कुतः ? इत्यत आह- **विवक्षात इति वचनादिति ॥** [८]अत्र 'इति'शब्द आद्यर्थः । तेन

---

१. अ.को. २. 'लाङ्गलं जीवनम्' इति यथा इति भावः ।

३. कर्मकारणभावलक्षणम् (पा.) ४. पा.सू. १.४.४५

५. पा.सू. १.४.४२

६. न चान्नादेर्भोक्तव्यस्य अपायं प्रति अवधित्वेन कांस्यपात्र्या अपादानत्वाद् अधिकरणस्य करणत्वे नेदमुदाहरणमिति युक्तम् । अपादानत्वबाधेन परत्वाद् अधिकरणत्वप्राप्तेः । न चैवं करणत्वायोगः । विवक्षावशेनोपपत्तेः । (कृ.)

७. पा.सू. २.३.१८ ८. 'इति वचनात्' इत्यत्र ।

'क्रियाया परिनिष्पत्तिः यद्व्यापारादनन्तरम्।
विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्॥'[१]

इति भर्तृहरिवचनं च गृहीतं भवति । **इति वचनात्** 'करण एवान्तर्भूतमिति युज्यते' इति योज्यम्॥

**तत्र कारकान्तर्भावस्येति ॥** सावान्तरव्यापारं कारणं हि कारकमुच्यते, अवान्तरव्यापारश्च चेष्टैव, इति चेष्टायाः तत्तत्कारकावान्तरव्यापारत्वस्य स्वरसतया तत्तत्कारकेष्वन्तर्भावस्यैवोचितत्वेन स्वयं तस्याः करणत्वस्याविवक्षणीयत्वाद् आदिपदेन न तद्ग्रहणमुचितमिति भावः। 'कुलालचेष्टया घटो जातः' इति प्रयोगात् चेष्टायाः कारकत्वावगतिसम्भवाद् युक्तः करणेष्वन्तर्भावस्तस्य ? इत्यतो दूषणान्तरमाह- **कर्मेति पृथग्ग्रहणाच्चेति ॥** 'करणं कर्म कर्ता' इत्यत्र चेष्टायाः करणात् पृथगुक्तत्वादित्यर्थः। **अन्यत्र** तात्पर्यनिर्णये[२]। 'कर्म ईप्सिततमं कर्तुः क्रियया प्राप्यमाणम्' इति शङ्करभाष्यं सङ्गृह्यानुवदति- **कर्तुरीप्सिततममिति ॥ तस्य** परोक्तस्य कर्मशब्दार्थस्य।

भाष्यम्

तथा हि ऋग्वेदखिलेषु -

'ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानिनं [३]चाप्यपेक्ष्य विधिरुत्थितः ।
करणं चैव कर्ता च कर्मकारणसङ्ग्रहः ॥' इति ॥

अकर्तृत्वेऽपि विधिद्वारा ईश्वरप्रसादाद् इच्छोत्पत्त्या उक्तकारणैः कर्मद्वारा पुरुषार्थो भवतीति । ईश्वराधीनत्वेऽपि विधिद्वारा नियतः

१. 'तत्र करणत्वं तदा स्मृतम्' इति वाक्यपदीयकोशे, तृतीयकाण्डे कर्त्रधिकारे श्लो. ९८

२. गी.ता.नि. १८.१८ ३. च ह्यपेक्ष्य (पा.)

**तेनैव । यदि चेच्छादिर्जायते तर्हि कारितमेवेश्वरेण । फलं च नियतम् ।**

## प्रमेयदीपिका

श्लोकार्थे श्रुतिसम्मतिं चाह– **तथा हीति ।।** 'कर्म' इत्यावर्तनीयम् । तत्रैकं व्यस्तम् ; परं समस्तम्[१] । ननु 'ज्ञानं ज्ञेयम्' इत्यनेन कथमुक्तशङ्कानिरासः ? इत्यत आह– **अकर्तृत्वेऽपीति ।।** अपराधीनकर्तृत्वाभावेऽपि 'जीवस्य, न तं प्रति प्रवृत्तिविधिवैयर्थ्यम्[२] । कुतः ? [३]**इति** हेतोः' इत्यन्वयः[४] । विधिशब्देन तज्ज्ञानमुपलक्ष्यते । 'इच्छा' इत्यनेन प्रयत्नोऽपि । [५]**उक्तकारणैः** अधिष्ठानादिभिः । [६]**अनेन**- '**ज्ञानं** विधिविषयम्, **ज्ञेयं** च इच्छाप्रयत्नलक्षणम्, अधिष्ठानादिलक्षणम्, पुरुषार्थलक्षणं च । **परिज्ञाता** सर्वज्ञ ईश्वरश्च [७]सर्वप्रेरको जीवे सन्निहितोऽस्ति । अतस्तं प्रति कर्मचोदना' इत्यर्थः सूचितो भवति ।

एतदुक्तं भवति- नापराधीनकर्तृत्वं विधिविषयत्वे प्रयोजकम् ; येन जीवं प्रति कर्मविधिवैयर्थ्यं स्यात् । [८]तथासतीश्वरस्यापि विधिविषयत्वापातात् । किन्तु ; यस्य स्वसम्बन्धितया विधिज्ञानम्, कर्म

---

१. 'कर्म कर्मकारणसंग्रहः' इति ।　　२. विधिवैयर्थ्यम्　(पा.)

३. 'पुरुषार्थो भवतीति' इति भाष्ये ।

४. तस्यापि 'न प्रवृत्तिविधिवैयर्थ्यम्' इत्यनेनान्वयः । (राघ.-भा.दी.)

५. उक्तकरणैः (पा.)

६. (गीता)श्लोकार्थं निष्कृष्याह-अनेनेति ।। (राघ.-भा.दी.)

७. सर्वस्य प्रेरकः (पा.)

८. अपराधीनकर्तृत्वस्यैव विषयत्वप्रयोजकत्वे सतीत्यर्थः । (राघ.-भा.दी.)

तत्फलं चोद्दिश्य इच्छा, [1]तदनुगुणश्च प्रयत्नः, अधिष्ठानादिसन्निधानम्, कर्मसम्बन्धः[2], फलभाक्त्वं चास्ति, तं प्रति कर्मविधयः प्रवर्तन्ते । अस्ति चेदं समस्तं परमेश्वरप्रसादायत्तं जीवे इति कथं न तं प्रति कर्मविधयः स्युः इति । एतत्संग्रहवाक्यम् उत्तरवाक्यैर्विव्रियते । नन्वीश्वरश्चेत् प्रेरको जीवशरीरेऽभ्युपगतः, तदा तत्प्रसादादेव इच्छाप्रयत्नयोरुत्पादात् किं विधिज्ञानमङ्गीक्रियते ? इत्यत आह– **ईश्वरेति** ।। [3]''इच्छति प्रयतते च' इति शेषः । अनेन 'विधिद्वारेश्वरप्रसादाद् इच्छोत्पत्त्या' इत्येतद् विवृतं भवति ।

'उक्तकारणैः कर्म भवति' इत्युक्तम् । तेनाधिष्ठानादीनां स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यं प्राप्तम् । तन्निरासार्थमाह– **यदि चेति** ।। [4]**ईश्वरेणैव** [5]'कर्म अधिष्ठानादीनि निमित्तमात्राणि कृत्वा **कारितं**[6] भवति । अत्र णिचं प्रयुञ्जानस्य [7]''स्वातन्त्र्यम्' इति वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । 'कर्मद्वारा पुरुषार्थो भवति' इति पुरुषार्थसाधने कर्मणां प्राधान्यं प्राप्तम् ? अत आह– **फलं चेति** ।। 'ईश्वरेणैव' इति वर्तते । यद्वा 'यदि च' इत्यादिना वाक्यद्वयेन

---

१. तदनुगुणप्रयत्नः (पा.)

२. कर्मसम्बन्धः= कर्मानुष्ठातृता (राघ.-भा.दी.)

३. 'विधिद्वारा नियतः' इति भाष्ये ।

४. जायते इत्यत्र केन? इत्याकाङ्क्षायामुक्तम्– ईश्वरेणैवेति ।। (राघ.-भा.दी.)

५. 'कारितम्' इत्यत्र विशेष्याकाङ्क्षायामुक्तम्- कर्मेति ।। (राघ.-भा.दी.)

६. 'कारितम्' इत्युक्त्या प्रयोजककर्तृत्वमेवेति भ्रमनिरासायोक्तम्- कर्तृत्वादिति ।।' (राघ.-भा.दी.) इति पङ्क्तिः । एतदनुसारेण 'ईश्वरेणैव **कर्तृत्वात्** कर्म...' इत्यादिः टीकापङ्क्तिः स्यात् ।

७. स्वातन्त्र्यं चेति वक्ष्यमाणाभिप्रायः (बे.)

**विधिविषयतासिद्धये कर्मफलसम्बन्धस्य [1]काकतालीयता निराक्रियते । इदं च न [2]ईश्वर-मुक्त-जडेषु विध्यविषयेष्वस्ति, किन्तु संसारिष्वेव [3]इति भवति प्रयोजकम् ।**

## भावदीपिका

ननु प्रमाणे करणकर्त्रोर्द्वयोरेव ग्रहणम्, न तु कर्मणस्तृतीयस्य। अतः कथं गीताद्वितीयार्धे सम्मतित्वेनैतत्प्रमाणोदाहरणम् ? इत्यत आह- **कर्मेतीति** ॥ **व्यस्तमिति** ॥ 'कर्म' इति पृथक्पदमित्यर्थः । **समस्तमिति** ॥ 'कर्मकारण' इति समासप्राप्तपदमित्यर्थः । **उक्तशङ्केति** ॥ 'एवं तर्हि' इत्युक्तशङ्केत्यर्थः ॥ **अस्ति** 'यतः' इति शेषः । **तं प्रति** जीवं प्रति।

नन्वेवमपि कथमुक्तशङ्कानिरासः ? 'अकर्तृत्वात्' इति तदुक्तहेतोर्दूषणानभिधानात्, इत्यत आह- **एतदुक्तं भवतीति** ॥ विधिज्ञानस्येश्वरेऽपि सत्त्वादाह- **यस्य स्वसम्बन्धितयेति** ॥ 'अयं विधिर्मां प्रत्येव प्रवृत्तः' इत्येवंरूपेणेत्यर्थः। तथा च 'जीवो न विधिविषयः अकर्तृत्वात्' इत्यत्र यदि परतन्त्रकर्तृत्वाभावोऽभिप्रेतः, तदाऽसिद्धिः। यदि च स्वतन्त्रकर्तृत्वाभावः, तदाऽप्रयोजकता। विध्यविषयेऽपीश्वरे प्रयोजकीभूतस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वाभावस्याभावेन विध्यविषयत्वेऽस्याप्रयोजकत्वात्। 'तस्मिन् सति अभवतः तदप्रयोजकत्वात्' इति वचनादिति भावः। असाधारण्याच्च, तथा विरुद्धश्चेति नोक्तहेतुः साधीयानित्याशयः।

---

१. यादृच्छिकेत्यर्थः । विधिज्ञानद्वारा इच्छाप्रयत्नौ उत्पाद्य जीवस्येश्वरः स्वयमेव कर्मसम्बन्धं फलसम्बन्धं च सम्पादयतीति काकतालीयता निरस्यत इत्यर्थः । (राघ.-भा.दी)

२. ईश्वरमुक्तयोः इच्छादिसद्भावेऽपि जन्यत्वाभावात्, जडे इच्छादिरूपविशेष्याभावादिति भावः । (कृ.)

३. इतिशब्दरहितः पाठः भा.दी.सम्मतः स्यात् ।

**स्वव्यापारे** कर्मजननरूपे व्यापारे। **णिचमिति**॥ 'ईश्वरेण कर्म कारितम्' इत्युक्त्या जीवस्यापि कर्तृत्वप्रतीतेरिति भावः। **काकतालीयतेति**॥ 'दैवात् कर्म कृतम्, अनेन फलमप्यकस्माज्जातम्' इति यादृच्छिकसंवादितेत्यर्थः। 'समासाच्च तद्विषयात्'[1] इत्यनेन इवार्थविषयात् काकतालरूपसमासपदाद् अन्यस्मिन् इवार्थे छप्रत्यये तस्य ईयादेशे च सति 'काकतालीयम्' इति रूपनिष्पत्तिः। काकताल-शब्दौ काकतालसमवेतक्रियावाचिनौ। काकस्यागमनं [2]यादृच्छिकं तालस्य च पतनम्, तेन पतता तालेन काकस्य वधः। तथा च काकागमनमिव तालपतनमिव [3]काकतालम्, काकतालमिव काकतालीयमिति विग्रहः। काकतालादि-शब्दयोरुक्तार्थे समासश्चास्मादेव ज्ञापकात्। यथाऽऽहुः- 'इवार्थे काकतालाद्याः समासाः स्युरमी इति। ज्ञाप्यतेऽनेन योगेन प्रत्ययश्च विधीयते' इति। **यत्तु** खण्डनटीकाकारेणोक्तम्- परिणततालपतनकाले काकोऽपि तद्वृक्षमाश्रयते, तत्र काकयोगस्य तालपतनेऽन्वयव्यतिरेकविरहाद्[4] 'यादृच्छिकः काकयोग इति काकतालीयम्' इत्युच्यत इति, तद् उक्तव्याकरणविध्यज्ञानमूलम् इत्युपेक्षणीयम् इत्यस्मदाचार्यचरणविरचितयुक्तिपादीयसुधाटिप्पण्यनुसारेणालोचनीयम्[5]। **नेश्वरमुक्तजडेष्विति**॥ जडे इच्छादित्रितयाभावाद्, ईश्वरे मुक्तेषु च लीलया स्वेच्छया वा [6]कर्मकरणसद्भावेऽपि फलेच्छादिजन्यकर्मनिबन्धनफलाभावात् फलेच्छापूर्वककर्मजन्यफलसम्बन्धरूपविशिष्टं विधिविषयत्वप्रयोजकं नास्तीत्यर्थः।

---

१. पा.सू. ५.३.१०६ २. इदं पूर्वोत्तरान्वयि (वे.)

३. 'काकतालम्, काकतालमिव' इति नास्ति (वे.)

४. अनन्वयव्यतिरेकविरहाद् (वे.)

५. 'अनुप्रमाणमेतानि ह्यक्षयुक्तिवचांस्यतः।'

(अनु. श्लो. २.१.२४)

६. कर्म-कर्मकारणसद्भावेऽपि (वे.)

## भावरत्नकोशः

ननु श्रुतौ करणकर्त्रोः द्वयोरेवोक्तत्वात् 'त्रिविधः कर्मसङ्ग्रहः' इति श्लोकार्धे कथमियं सम्मतिः ? इत्यत आह- **कर्मेत्यावर्तनीयमिति ॥** तथा चोक्तार्थ-सम्मतित्वमुपपन्नमिति भावः । **उक्तशङ्का** 'एवं तर्हि न पुरुषमपेक्ष्य विधिः, अकर्तृत्वात्' इति भाष्योक्तशङ्का । 'अकर्तृत्वमनुभवबाधितम्' इत्यतो व्याचष्टे- **अपराधीनकर्तृत्वाभावेऽपीति ॥** 'जीवस्य' इति 'न तं प्रति' इति च शेषः । 'इति' इत्यनूद्य व्याख्याति- **इति हेतोरिति ॥** [1]स्वरूपसतो विधेः इच्छाद्युत्पादकत्वाननुभावादाह- **विधिशब्देनेति ॥** 'तज्ज्ञानम्' इति वदन् विषयविषयिभावलक्षणं लक्षणावीजसम्बन्धमभिसन्धत्ते । **प्रयत्नोऽपि** 'उपलक्ष्यते' इति वर्तते । तत्रापि कार्यकारणभावः सम्बन्ध इति भावः । **अनेन** 'विधिद्वारा' इत्यादिभाष्येण । गीतायां ज्ञेयपदेन विवक्षितान् भाष्यसूचितान् अर्थान् दर्शयति- **ज्ञेयं चेति ॥ इच्छाप्रयत्नेति ॥** 'मदिष्टसाधनमिदं मया कार्यम्' इति ज्ञात्वा हि पुरुषः प्रयतत इति भावः ।

ननु 'जीवो न विधिविषयो भवितुमर्हति अकर्तृत्वाद् घटवत्' इति परोत्प्रेक्षितानुमानस्य किं दूषणमुक्तम् ? इत्यतो भावमाह- **एतदुक्तं भवतीति ॥ स्वसम्बन्धितया** 'सम्प्रतीदम् इष्टसाधनाववोधकम्' इत्येवं स्वाधिकारिकतया प्रत्येकं च तेषां विधिविषयताप्रयोजकत्वं ज्ञातव्यम् । तथा च 'स्वसम्बन्धितया विधिज्ञानाद्यभाववत्त्वम्' उक्तानुमाने उपाधिरित्याशयः । **स्युरिति ॥** 'एतदुक्तं भवति' इति सम्बन्धः । विवरणप्रकारं दर्शयितुं [2]शङ्कामुत्थापयति- **नन्वीश्वरश्चेदिति ॥** 'विधिज्ञानम्' इति वदता 'विधिद्वारा' इति भाष्ये विधिशब्दो विधिविषयज्ञानपर इति विभावितं भवति । विधिज्ञानं निमित्तमात्रमिति भावेन भाष्ये एवकारः, तेनैव नियत इत्यपूर्तेः । भाविभाष्ये 'इच्छादिः' इति सन्निहितमध्याहरति- **इच्छतीति ॥** यदुक्तं 'विव्रियते' इति तदाह- **अनेनेति ॥**

१. स्वरूपतो विधेः (मं१), स्वरूपसत्ताविधेः (मं२.)
२. शङ्का उन्थापयति- (मं.)

'कर्म भवति' इत्यनुवदन् भाष्ये 'कर्म' इत्यावर्तनीयम्। तत्रैकं व्यस्तं तत्रापि भवतीत्यस्यान्वयः, परं समस्तम् इत्यभिसन्धत्ते। 'कर्म कारितम्' इत्यन्वयः। तेषां [1]वैयर्थ्यपरिहारायोक्तम्- **निमित्तमात्राणीति ॥ णिचं** करोतेर्णिच्प्रत्यये निष्पन्नं कारितपदम्। **वक्ष्यमाणः** 'स्वातन्त्र्यं च जडमपेक्ष्य' इत्यत्र। **अभिप्रायः** 'अस्ति जीवस्यापि ईश्वरायत्तं क्रियायां स्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वम्' इत्यभिप्रायः। **पुरुषार्थसाधने** तन्निष्पादने। नेदं वाक्यद्वयम् उक्तविवरणपरम् अतिस्वारस्यालाभात्। किन्तु विधिविषयत्वे प्रयोजकत्वेनोक्तो यः कर्मसम्बन्धः फलसम्बन्धश्च तद्द्वयं कर्मकर्तुः जीवस्य यादृच्छिकम् इति शङ्कानिरासार्थमेव प्रवृत्तमिति पक्षान्तरमाह- [2]**यद्वेति ॥** विधिविषयतासिद्धये जीवस्य **कर्मफलसम्बन्धस्य कर्मसम्बन्धस्य च काकतालीयतेति ॥**

अत्र काकतालशब्दौ वृत्तिविषये स्वार्थनिष्ठक्रियावचनौ। ततश्च काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालम्, 'समासाच्च तद्विषयात्'[3] इति[4] इवार्थविषयात् समासाद् अन्यस्मिन्निवार्थे छप्रत्ययविधानात् काकतालीयम् = अवितर्कितोपनतम्, तस्य भावः तत्ता काकतालीयता। लोके यथा- काकस्यागमनं तालस्य च पतनम्, तेन च पतता तालेन काकस्य वधः काकतालीय इत्युच्यते, तथा अवितर्कितसम्भवत्वनिरासायेति तदर्थः। **इदं चेति ॥** वाक्यद्वयोक्तं विधिविषयताप्रयोजकीभूतं स्वसम्बन्धितया [5]विधिज्ञानोत्पन्नेच्छाप्रयत्नद्वारा स्वतन्त्रेश्वरकारित-

१. वैयर्थ्यापत्तिपरिहाराय (पा.)

२. नन्वेवं सति एवशब्दस्य व्यस्तान्वयः, नियतपदवैयर्थ्यं च ? इत्यत आह- यद्वेति॥ (कृ.)

३. पा.सू. ५.३.१०६

४. 'ज्ञापकाद् इवार्थे समासः।काकतालमिव इत्यन्यस्मिन् इवार्थे छप्रत्ययः समासाच्च तद्विषयात्' इत्यधिकः पाठः। (पा.)

५. विधिज्ञानोत्पन्नेच्छाप्रयत्नद्वारक....

कर्मफलसम्बन्धवत्त्वरूपमित्यर्थः[१]। स्पष्टमेतत् 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्'[२] इत्यधिकरणचन्द्रिकायाम्। जीवेऽपि विध्यविषयेभ्य ईश-जड-मुक्तेभ्यो व्यावृत्तस्य स्वसम्बन्धितया विधिज्ञानस्य, तज्जन्यायाः फले साधने चेच्छायाः, साधनविषयकृतेः स्वानुभवसिद्धत्वात्। तस्य च ज्ञानादेः 'न ऋते त्वत्'[३] इत्यादिश्रुतिभिरीश्वराधीनत्वेऽपि अस्वतन्त्रकर्तृत्वमात्रेण विधिविषयत्वं कर्मफलभात्त्वं च युक्तमिति।

## भाष्यम्

वस्तुतोऽकर्तृत्वेऽप्याभिमानिकं कर्तृत्वं तस्यैव। स्वातन्त्र्यं च जडम् अपेक्ष्यैवेति न प्रवृत्तिविधिवैयर्थ्यम्। सर्वं चैतद् अनुभवउक्तप्रमाणसिद्धमिति न पृथक् प्रमाणमुच्यते ॥ १८ ॥

## प्रमेयदीपिका

एवमेकं[४] गीतोक्तं[५] कारणमुक्त्वा भाष्यकारः कारणान्तरं चाह– **वस्तुत इति** ॥ **वस्तुतः** परमार्थतः। **आभिमानिकम्** [६]अहङ्कारकारितभ्रान्तिप्रतीतम्[७]। **तस्य** जीवस्य। **एव** इत्यवधारणेन

१. पूर्ववाक्ये एवशब्देन कर्मसम्बन्धस्य, द्वितीयवाक्ये नियतपदेन फलभात्त्वस्य जन्येच्छाद्याश्रयजीवमात्रवृत्तित्वोक्तेरिति भावः। (कृ.)

२. ब्र.सू. २.३.३३

३. ऋ. १०.११२.९०

४. 'एवमेकं गीतोक्तं कारणम्' इति क्वचित् पाठः। तत्र समुदायापेक्षया एकवचनम्। 'अनेकम्' इति पाठस्तु सुगमः।

५. 'ज्ञानं ज्ञेयम्' इति गीतोक्तमित्यर्थः। (राघ.-भा.दी.)

६. अहङ्कारकारितं भ्रान्तिप्रतीतम् (पा.)

७. ननु आभिमानिकत्वं नाम अभिमाननिर्वृतत्वम्। तथा च जन्यस्यापि सत्यत्वोपपत्त्या परमार्थतोऽकर्तृत्वोक्तिव्याघातः ? इत्यत आह- अहङ्कारकारितेति ॥ (कृ.)

अस्य जीवं प्रति विधिप्रवृत्तौ प्रयोजकत्वं समर्थयते । परमेश्वरकृतासु क्रियासु स्वस्य स्वातन्त्र्यं मन्यमानस्यापराधीनो विधिबन्धलक्षणो दण्ड इति भावः । प्रकारान्तरमाह– **स्वातन्त्र्यं चेति** ।। 'तस्य' इति वर्तते । [1]स्यादिदं [2]प्रवृत्तिविधिवैयर्थ्यं यदि जीवस्य क्रियास्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वं सर्वथा न स्यात् । न चैवम् । ईश्वरायत्तस्य तस्याङ्गीकारात् । अपराधीनापेक्षया तदभावोक्तिः । न चैवं जडतौल्यम् इत्याह– **जडमपेक्ष्येति** ।। 'अधिकम्' इति शेषः । [3]जडं हि तदा परकृतेन नोदनादिना क्रियावद्भवति, न त्वागन्तुककारणम् अन्तरेण स्वेच्छया । जीवस्तु अनादिसिद्धया परमेश्वरप्रसादायत्तया सत्तातुल्यया क्रियाशक्त्या कर्ता इति युक्तस्तं प्रति कर्मविधिरिति । नन्वेतत् सर्वं कुतः प्रमाणात् प्रतिपत्तव्यम्? इत्यत आह– **सर्वं चेति** ।। अनुभवेन, उक्तप्रमाणैश्च । [4]"विधिज्ञाने सतीच्छोत्पत्तिः[5]" इत्यादिकमनुभवसिद्धम् । 'ईश्वरप्रसादात्' इत्यादिकं तु [6]"यथा नियुक्तोऽस्मि" इत्याद्युदाहृतागमसिद्धम् । **पृथक् पुनः** ।। १८ ।।

## भावदीपिका

**कारणमिति** ।। जीवस्य विधिविषयत्वे फलेच्छापूर्वककर्मजन्यफलसम्बन्धरूपं कारणमित्यर्थः । **अस्य** आभिमानिककर्तृत्वस्य । प्रयोजकत्व-

---

१. कथमनेन विधिविषयत्वप्रकारोपपादनम्? इत्यत आह– स्यादिदमित्यादिना ।। (राघ.-भा.दी.)

२. विधिप्रवृत्तिवैयर्थ्यम् (पा.)

३. अधिकम् इत्युक्तेः कृत्यमाह– जडं हीति ।। (राघ.-भा.दी.)

४. अनुभवादिकं व्यनक्ति– विधिज्ञाने सतीत्यादिना ।।

५. 'इच्छोत्पत्त्यादिकम्' इति भा.र.को.सम्मतः पाठः स्यात् ।

६. भा.१२.२३३.१० (कुम्भ.)

समर्थनप्रकारमेव दर्शयति- **परमेश्वरेति** ॥ **क्रियास्वातन्त्र्येति** ॥ 'स्वतन्त्रः कर्ता'[१] इति स्मरणादिति भावः । तर्हि पूर्वं कर्तृत्वाभावप्रतिपादनेन विरोधः ? इत्यत आह- **अपराधीनेति** ॥ **जडतौल्यमिति** ॥ क्रियास्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वं 'वृक्षस्तिष्ठति' इत्यादिप्रयोगाद् जडेऽप्यस्तीति जडतौल्यमित्यर्थः । तथा च जीवं प्रति विधिप्रवृत्तौ एतादृशकर्तृत्वस्य प्रयोजकत्वे जडं प्रत्यपि तत्प्रवृत्तिः स्यादिति भावः । 'नोदनादिना' इत्यत्रादिपदेनाभिघातग्रहणम् । द्रव्यद्रव्यसम्बन्धो नोदना, । स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसम्बन्धोऽभिघात इति द्रष्टव्यम् । **सत्तातुल्ययेति** ॥ स्वरूपसत्तातुल्ययेत्यर्थः । इदं च क्रियाशक्तेरनादिसिद्धत्वोपपादनायेति ज्ञातव्यम् । **क्रियाशक्त्या** तत्करणशक्त्या । प्रमाणस्यानुभवोक्तत्वप्रतीति-निवारणायाह- **उक्तप्रमाणैश्चेति** ॥ १८ ॥

## भावरत्नकोशः

'वस्तुतः= स्वरूपतः' इति प्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे- **परमार्थत इति** ॥ परमार्थतः कर्तृत्वाभावेऽभिमानमात्रेण कथं कर्तृत्वं स्यात् ? इत्यत आभिमानिकत्वं व्याचष्टे- **अहङ्कारकारितभ्रान्तिप्रतीतमिति**[२] ॥ 'तस्य' इत्यस्यार्थः- **जीवस्येति** ॥ अस्य अहङ्कारकारितभ्रान्तिप्रतीतकर्तृत्वस्य । समर्थनप्रकारं दर्शयति- **परमेश्वरकृतास्विति** ॥ **प्रवृत्तिविधीति** ॥ प्रवृत्त्यनुकूलो विधिः प्रवृत्तिविधिः= प्रवर्तकविधिरित्यर्थः । 'अकर्तृत्वेऽपि' इत्याद्युक्तेर्गतिमाह- **अपराधीनेति** ॥ अपराधीनकर्तृत्वापेक्षया । **नोदनादिना** नोदनेन अभिघातेन च । 'शब्दाजनकसंयोगो नोदनम्', 'स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसंयोगोऽभिघातः' इति पदार्थविदः । **क्रियाशक्तेः**= कर्मकरणसामर्थ्यस्य अनादिसिद्धत्वोपपादनायोक्तम्- **सत्तातुल्यया स्वरूपसत्तातुल्ययेति** ।

---

१. पा.सू. १.४.५४

२. अहङ्कारकारितं भ्रान्तिप्रतीतम् (वे.)

[1]**भावप्रदीपिकायां तु** - ननु जीवस्याकर्तृत्वे[2] पुरुषार्थाभावात् कथं तं प्रति विधिप्रवृत्तिः ? इत्यत आह- **अकर्तृत्वेऽपीति** ॥ तर्हि विधिनियतत्वमेव, नेश्वराधीनत्वं जीवस्य ? इत्यत आह- **ईश्वरेति** ॥ ननु ईषन्मात्रं जीवस्य कर्तृत्वं चेन्नास्ति, तर्हि न तं प्रति विधिप्रवृत्तिः स्यात् ? इत्यत आह- **यदि चेति** ॥ जीवेच्छादिकमेवेश्वरेण क्रियते, अतस्तं प्रति विधिप्रवृत्तिरित्यर्थः। इतश्च तं प्रति विधिप्रवृत्तिरित्याह- **फलं चेति** ॥ ननु जीवस्य कर्तृत्वे सति तस्येश्वरकारितत्वं स्यात् तस्य फलं च स्यात्। तदभावात् कथमेतत् ? इत्यत आह- **वस्तुत इति** ॥ ननु तर्हि घटादिवत् अस्वातन्त्र्यात् कथं तं प्रति कर्मविधिः ? इत्यत आह- **स्वातन्त्र्यं चेति** इति भाष्यवाक्यानि अवतारितानि।

'अनुभवेनोक्तानि प्रमाणानि' इति प्रतीतिनिरासायाह- **अनुभवेन उक्तप्रमाणैश्चेति** ॥ द्वन्द्वोऽत्र [3]समास इति हृदयम्। **विधिज्ञाने सति** विध्यर्थेष्टसाधनताज्ञाने सति। 'इच्छोत्पत्त्यादिकम्' इत्यत्र 'प्रयत्नोत्पत्तिः' आदिपदार्थः। **इत्याद्युदाहृतेति** ॥

---

१. भावप्रदीपिकायां तु-ननु जीवस्य कर्तृत्वे पुरुषार्थाभावात् कथं तं प्रति विधिप्रवृत्तिः? इत्यत आह- **ईश्वरेति** ॥ ननु ईषन्मात्रं जीवस्य, कर्तृत्वं चेन्नास्ति तर्हि न तं प्रति विधिप्रवृत्तिः स्यादित्यत आह- **अकर्तृत्वेऽपीति** ॥ तर्हि विधिनियतत्वमेव, नेश्वराधीनत्वं जीवस्येत्यत आह- **यदिच्छेति** ॥ जीवेच्छादिकमेवेश्वरेण क्रियते, अतस्तं प्रति विधिप्रवृत्तिरित्यर्थः। इतश्च तं प्रति विधिप्रवृत्तिरित्याह- **फलं चेति** ॥ ननु जीवस्य कर्तृत्वे सति तस्येश्वरकारितत्वं स्यात् तस्य फलं च स्यात्। तदभावात् कथमेतत् ? इत्यत आह- **वस्तुत इति** ॥ ननु तर्हि घटादिवत् अस्वातन्त्र्यात् कथं तं प्रति कर्मविधिरित्यत आह- **स्वातन्त्र्यं चेति** ॥ इति भाष्यवाक्यानि अवतारितानि इति भावरत्नकोशे। - इति श्रीव्यासमध्वसंशोधनप्रतिष्ठानेन मुद्रितायां भावप्रदीपिका-सहितायां भगवद्गीतायां पादटिप्पण्यां पौर्वापर्येण मुद्रितम्।

२. जीवस्य कर्तृत्वे (पा.) ३. समासश्चेति (पा.)

[1]"भावाभावावपि जानन् गरीयो जानामि श्रेयो न तु तत्करोमि।
आशासु हर्म्यासु हृदासु कुर्वन् यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि ॥'

इति [2]पञ्चदशाध्यायभाष्योदाहृतागमसिद्धमित्यर्थः। उक्तप्रमाणसिद्धत्वं विलक्षणप्रमाणानुक्तौ न हेतुः ? इत्यतः पृथक्छब्दस्य विवक्षितमर्थमाह- **पृथक् पुनरिति ॥ १८ ॥**

**गीताक्षरार्थस्तु-** न केवलं वैकल्पिककाम्यकर्मणां फलोद्देशेन क्रियमाणत्वस्य विशेषणस्य त्यागेन त्यागः, नियतकाम्यानां स्वरूपाकरणेन त्यागश्च सन्न्यासः; किन्तु कर्तृत्वाभिमानत्यागश्च इत्येवं प्रागुक्तं सन्न्यासं प्रपञ्चयितुम्- 'आत्मनोऽकर्तृत्वे क्रियाया अनिष्पत्तिप्रसङ्गाद्, अङ्गीकार्ये च कर्तृत्वे कथं तदभिमानत्यागो युक्तः ?' इत्याशङ्कापरिहारार्थम् आत्मव्यतिरिक्तान्येव कर्मकारणान्युच्यन्ते- **पञ्चैतानि इत्यादित्रिभिः ॥** हे **महाबाहो ! सर्वकर्मणां सिद्धये** निष्पत्तये **एतानि** वक्ष्यमाणानि **पञ्च कारणानि मे** मम सकाशात् **निबोध** अवगच्छ। कर्तृत्वाभिमानत्यागे श्रोतुर्विश्वासजननायोच्यते- **साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानीति ॥ साङ्ख्ये** ज्ञानार्थे **कृतान्ते** सिद्धान्ते, सिद्धान्तशब्देन तत्प्रतिपादकं शास्त्रं लक्ष्यते। कपिलाख्यविष्णुनिर्मितसाङ्ख्यनामकशास्त्रे ज्ञानानुकूलकर्मकारणानि **प्रोक्तानि** इति प्रतिज्ञातोक्तिः ॥ १३ ॥

**अधिष्ठानमिति ॥ अधिष्ठानं** देह-भूम्यादि **कर्ता** सर्वस्वतन्त्रकर्ता विष्णुः **पृथग्विधं** नानाप्रकारं **करणम्** इन्द्रिय-स्रुवादि **विविधाः** नानाप्रकाराः **पृथक् चेष्टाः** परस्परं भिन्ना हस्तादिक्रियाः। सावान्तरव्यापारं हि कारणं कारकमुच्यते। तत्तदधिष्ठानादिपदैः देहाद्यर्थैः व्यापारिणो निर्दिश्यन्ते। चेष्टाशब्देन क्रियावाचिना तु अवान्तरव्यापाराः। कारकाश्रिताभिः देहावान्तरक्रियाभिः प्रधानक्रियाजननं प्रसिद्धमिति भावेन भाष्ये 'हस्तादिक्रियाभिर्हि होमादिकर्माणि जायन्ते'[3] इत्युप-

१. भा. कुम्भ. १२.२३३.१०　　　२. गी.भा. १५.८
३. गी.भा. १८.१४

पादितम् । अत्र कर्मनिष्पत्तौ **दैवम्** अदृष्टं **पञ्चमं** पञ्चानां पूरणं [1]कारणम् । 'तथा' 'च'शब्दाः परस्परसमुच्चये, एवशब्दस्तु- 'एवं पञ्चैव कर्मकारणानि, न पुनर्जीवोऽपि कारणकोटिनिविष्टः' इत्यर्थः सन् जीवे क्रियाकर्तृत्वाभिमानत्यागं द्योतयति ॥ १४ ॥

अधिष्ठानादेः कारणत्वमुपदिश्यते- **शरीरेति** ॥ शरीरेण वाचा मनसा च **नरो यत् कर्म प्रारभते** निर्वर्तयति तत् कर्म **न्याय्यं** न्यायादनपेतं धर्म्यं श्रुतिविहितं **विपरीतम्** अन्याय्यम्= अधर्म्यं निषिद्धं वा **तस्य** कर्मणः **एते** अधिष्ठानादि-दैवान्ता **हेतवः** कारणानि । तथा च जीवस्य तत्रानन्तर्भावात् कर्तृत्वाभिमानोऽनेन हातव्य इति भावः । यद्यपि यथोक्तैः पञ्चभिरेव कर्म प्रारभ्यमाणम् । तथाऽपि त्रिष्वेवान्तर्भावाभिप्रायेण एवमुक्तम् । शारीरं वाचिकं मानसं चेति कर्म त्रिविधमिति प्रसिद्धेः ॥ १५ ॥

कर्तृत्वाभिमानात्यागी विनिन्द्यते- **तत्रैवमिति** ॥ **तत्र** कर्मणि **एवं सति** पञ्चानामेव कारणत्वे सति **केवलं** निष्क्रियं= परप्रेरणां विना स्वतः क्रियाविहीनम् **आत्मानं** स्वात्मानं **यः कर्तारं** क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितं कारकं **पश्यति सः अकृतबुद्धित्वात्** श्रवण-आचार्योपदेशादिना अशिक्षितबुद्धित्वाद् **दुर्मतिः** अविद्यमानकर्तृत्वमतिमत्तया मिथ्यामतिः **न पश्यति** तत्त्वज्ञानी न भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

कर्तृत्वाभिमानत्यागी तु स्तूयते- **यस्येति** ॥ **यस्य** पुंसः **अहङ्कृतः** अहमित्येवं कृतः= 'अहं कर्ता' इत्येवम्भूतो **भावः** अभिप्रायः **न** अस्ति ; **यस्य बुद्धिः** फले **न लिप्यते**, किन्तु 'कर्तव्यमेव' इति कर्मणि प्रवर्तते **स इमान् लोकान् हत्वाऽपि न हन्ति** 'हन्मि' इत्यभिमानाभावात्, **न निबध्यते** कर्मफलभूत-स्वर्गनरकादिना । एतच्च वाक्यम् ईश्वरे स्वातन्त्र्यज्ञानी यो विश्वहननाय जातो

---

१. 'कारणम्' इति नास्ति (पा.)

रुद्रो यमो वा तद्विषयम् इत्यन्यत्र[१] स्थितम् । ननु निरहङ्कारस्यापि इन्द्रादेः वृत्रवधादिना ईषद्बन्धो दृश्यते । तत्कथमियमुक्तिः ? इति शङ्का- 'यस्त्वीषद् बध्यते स ईषदहङ्कारी च' इति भाष्ये परिहृता ॥ १७ ॥

ननु यदि जीवो न कर्मणां कारणं तर्हि श्रौतः स्मार्तश्च विधिः तं प्रति न प्रवर्तते । ततश्च ईश्वर-मुक्त-जडानाम् अतदर्हत्वात् तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गः ? इत्यत इदमुच्यते- **ज्ञानमिति** ॥ **ज्ञानं** विधिविषयं **ज्ञेयं** च इच्छाप्रयत्नलक्षणम् अधिष्ठानादिलक्षणं पुरुषार्थलक्षणं च **परिज्ञाता** सर्वज्ञ ईश्वरश्च सर्वप्रेरको जीवे सन्निहितः । अतस्तं प्रति **त्रिविधा कर्मचोदना** कर्मविधिः प्रवर्तते । अत्र कर्मविधिनिमित्तानां ज्ञान-ज्ञेय-परिज्ञातॄणां त्रिविधत्वात् निमित्त-नैमित्तिक-भावेनाभेदोपचार इति 'त्रिविधा कर्मचोदना' इत्युक्तिः ।

एतदुक्तं भवति- नापराधीनकर्तृत्वं विधिविषयत्वे प्रयोजकम्, येन जीवं प्रति कर्मविधिवैयर्थ्यं स्यात् । तथा सतीश्वरस्यापि विधिविषयत्वापातात् । किन्तु ; यस्य स्वसम्बन्धितया विधिज्ञानम्, कर्म तत्फलं चोद्दिश्य इच्छा, तदनुगुणश्च प्रयत्नः, अधिष्ठानादिसन्निधानम्, कर्मसम्बन्धः, फलभाक्त्वं चास्ति तं प्रति कर्मविधयः प्रवर्तन्ते । अस्ति चेदं समस्तं परमेश्वरप्रसादायत्तं जीवे इति तं प्रति कर्मविधयः स्युरिति । पूर्वोक्तानि कर्मकारणानि सङ्क्षिप्योच्यन्ते- **करणमिति** ॥ **करणम्** इन्द्रियस्रुवादि **कर्म** हस्तादिक्रियारूपा चेष्टा **कर्ता** विष्णुः इति **त्रिविधः कर्मसङ्ग्रहः** । अत्र कर्मशब्देन कर्मकारणानि लक्ष्यन्ते, तेषां सङ्ग्रहः= सङ्क्षेपः । यद्यपि कर्मकारणानि पञ्चोक्तानि । तथाऽप्यधिष्ठानस्य दैवपदोक्तादृष्टस्य च करण एवान्तर्भावविवक्षया 'त्रिविधः कर्मकारणसङ्ग्रहः' इत्युक्तिः इत्याकरे स्फुटम् ॥ १८ ॥

---

१.तदुक्तं गी.ता.नि. प्रमाणे - 'यस्तदर्थं समुत्पन्नो यथा रुद्रो यथा यमः । हत्वाऽपि स इमान् लोकान् न हन्ति न निबध्यते ॥' इति ।

भगवद्गीता

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।
प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ।। १९ ।।

भाष्यम्

पुनः साधनप्रथनाय गुणभेदानाह– **ज्ञानमित्यादिना** ।। गुण-संख्याने[१] गुणगणनप्रकरणे ।। १९ ।।

प्रमेयदीपिका

**ज्ञानं कर्म** इत्यादेः प्रकृतोपयोगाप्रतीतेस्तं दर्शयन्नाह–**पुनरिति** ।। [२]**साधनप्रथनाय** मोक्षसाधनप्रपञ्चनाय । **गुणभेदानिति** ।। गुणनिमित्तान् ज्ञानादिभेदान् । सात्त्विकं हि ज्ञानादिकं मोक्षसाधनम् । प्रागपि गुणभेदानामुक्तत्वात् **पुनः** इत्युक्तम् । **गुणसङ्ख्यानशब्देन** कापिलं शास्त्रमुच्यते इति भावेनाह– **गुणेति** ।। तच्च वैदिकमभिप्रेतम् ।।१९।।

भावदीपिका

नन्वत्राध्याये साधनं संक्षिप्योच्यते, अतो ज्ञानादिभेदकथनमसङ्गतम् ? अत आह- **सात्त्विकं हीति** ।। १९ ।।

भावरत्नकोशः

**प्रकृतेति** ।। ज्ञानसाधनस्य सङ्क्षेपेणोपसंहारो ह्येतदध्यायार्थतया प्रकृतः, तत्रोपयोगाप्रतीतेः इत्यर्थः । 'साधनप्रथनाय' इत्यस्यार्थः- **मोक्षसाधन-प्रपञ्चनायेति** ।। मोक्षसाधनज्ञानादिप्रपञ्चनायेत्यर्थः । सत्त्वादिगुणभेदानाम् अत्रावचनादाह - **गुणनिमित्तानिति** ।। **ज्ञानादिभेदान्** ज्ञानकर्मकर्तॄणां

१. गुणाः संख्यायन्ते = गण्यन्ते अस्मिन् इति गुणसंख्यानम् ।
२. इतः परं 'मोक्षसाधनम्' इतिपर्यन्तं टीकापङ्क्तिः एतावत्पर्यन्तं मुद्रितकोशेषु नोपलभ्यते ।

भेदान् । गुणनिमित्तज्ञानादिभेदकथनेन कथं मोक्षसाधनप्रपञ्चनम् ? इत्यत आह- **सात्त्विकं हीति** ॥ **प्रागपीति** ॥ 'गुणभेदान् प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेन'[१] इति सप्तदशे गुणनिमित्तकपुमर्थसाधनानाम् उक्तत्वादित्यर्थः। दुष्टकापिलशास्त्रस्य निन्दितत्वादाह - **तथेति** ॥ गुणगणनप्रकरणं चेह वैदिककापिलतन्त्रं विवक्षितम्। अत एव 'गुणसङ्ख्याने= परमसाङ्ख्यशास्त्रे' इति [२]तात्पर्यनिर्णय इति भावः॥ १९॥

भगवद्गीता

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २० ॥

भाष्यम्

**एकं भावं** विष्णुम् ॥ २० ॥

प्रमेयदीपिका

**एकं भावम्** इति सामान्येनोक्तम् । कोऽसौ एको भावः ? [३]इत्याकाङ्क्षायामाह– **एकमिति** ॥ २० ॥

भगवद्गीता

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत् तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

१. गी.भा. १७.१ २. गी.ता.नि. १७.१९

३. इत्यपेक्षायामाह (पा.)

नियतं सङ्गरहितम् अरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते ।। २३ ।।
यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ।। २४ ।।
अनुबन्धं क्षयं हिंसाम् अनवेक्ष्य[१] च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत् तामसमुच्यते ।। २५ ।।
मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ।। २६।।
रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ।। २७ ।।
अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ।। २८ ।।

भाष्यम्

परकृतं दोषं दीर्घकालकृतमपि अनुचितं यः सूचयति स **दीर्घसूत्री** ।

'परेण यः कृतो दोषो दीर्घकालकृतोऽपि वा ।
यस्तस्य सूचको दोषाद् दीर्घसूत्री स उच्यते ।।'

इत्यभिधानात्[२] ।। २८ ।।

१. अनपेक्ष्य (पा.) २. क्वचिन्नास्ति ।

## प्रमेयदीपिका

[१]दीर्घसूत्रित्वं कथं [२]तामसत्वे हेतुः ? इत्यतः सप्रमाणकं व्याचष्टे– **परेति ।। दीर्घकालकृतं** [३]चिरातीतकृतम् । **अनुचितं** [४]सूचनायोग्यम्, परोपद्रवहेतुत्वात् । **दोषात्** मात्सर्यादिः ।। २८ ।।

## भावदीपिका

कालस्य दीर्घत्वं नाम कीदृशम् ? इत्यत आह- **चिरातीतेति** ।। २८ ।।

## भावरत्नकोशः

**दीर्घसूत्रत्वम्** 'विषादी दीर्घसूत्री'[५] इति गीतोक्तम् । ननु यदाकदाचित्काले कृतोऽपि दोषो दीर्घकालकृत एव, सर्वदा कालस्य सत्त्वेन तद्दीर्घत्वस्य सदातनत्वात् । तत्किमुच्यते- 'दीर्घकालम्' इति ? अतोऽत्र विवक्षितं कालस्य दीर्घत्वं व्याचष्टे- **चिरेति ।।** चिरातीतकालकृतमित्यर्थः । सूचनायोग्यत्वमुपपादयति- **परेति ।।** 'दोषात्' इत्यभिधानस्यपदानुवादः 'मात्सर्यादिः' इति व्याख्या । 'न मद्वशोऽसौ' इति चित्ततोदो[६] मात्सर्यम् । आदिशब्देन असूयादिग्रहणम् ।। २८ ।।

## भगवद्गीता

**बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।**
**प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ।। २९ ।।**

**प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।**
**बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ।।३०।।**

---

१. 'दीर्घसूत्रत्वम्' इति भा.र.को. सम्मतः स्यात् ।
२. तामसत्वहेतुः (पा.)  ३. चिरातीतकालकृतम् (पा.)
४. वचनायोग्यम् (पा.)  ५. १८.२८
६. 'तुद= व्यथने' इत्यस्य रूपम् ।

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।
अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ।। ३१ ।।

भाष्यम्

यथार्थत्वनियमाभावे राजस्याः । अन्यथा तामस्याः भेदाभावात् ।। ३१ ।।

प्रमेयदीपिका

" 'यया धर्ममधर्मं च' इति राजस्या बुद्धेः धर्मादिविषयाया अयथार्थज्ञानहेतुत्वमुच्यते"[१] इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह- **यथार्थत्वेति ।।** 'अयथावत् प्रजानाति' इत्यस्य यथार्थज्ञानजनन**नियमाभावे** तात्पर्यमित्यर्थः । [२]प्रतीत एवार्थः किं न स्यात् ? इत्यत आह - **अन्यथेति ।।** 'राजस्याः' इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'तामस्याः' इति पञ्चमी । **भेदाभावात्** भेदाभावप्रसङ्गात् ।। ३१ ।।

भावरत्नकोशः

'बुद्धिः= अन्तःकरणम्' इति हृदि निधायाऽह- **यथार्थज्ञानजननेति ।।** षष्ठ्यन्तं 'पदम्' इति शेषः । हेतोरसिद्धिदोषो यथा न स्यात् तथा व्याचष्टे- **भेदाभावप्रसङ्गादिति ।।** ३१ ।।

भगवद्गीता

अधर्मं [३]धर्ममिति या मन्यते तमसाऽऽवृता ।
सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ।। ३२ ।।

१. शां.भा. २. प्रतीतार्थ एव (पा.)

३. नपुंसकलिङ्ग-प्रथमाविभक्ति-एकवचनम्, न तु द्वितीया । इतिशब्दसत्त्वात् ।

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ।।३३।।

यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ।। ३४ ।।

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ।। ३५ ।।

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।
अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ।। ३६ ।।

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तम् आत्मबुद्धिप्रसादजम् ।। ३७।।

विषयेन्द्रियसंयोगाद् यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ।। ३८ ।।

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ।। ३९ ।।

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ।। ४० ।।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ।। ४१ ।।

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं [1]ब्राह्मं कर्म स्वभावजम् ।।४२।।

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ।। ४३ ।।

[2]कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यं कर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ।। ४४ ।।

स्वेस्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ।। ४५ ।।

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ।। ४६ ।।

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन् नाप्नोति किल्बिषम् ।। ४७।।

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ।। ४८ ।।

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सन्न्यासेनाधिगच्छति ।। ४९ ।।

---

१. ब्रह्मकर्म (पा.)

२. शङ्कर-रामानुजरीत्या 'कृषिगौरक्ष्य...' इति पाठः । 'कृषिगोरक्ष...' इति पाठान्तरम् ।

(भाष्यम्)

**नैष्कर्म्यसिद्धिं** नैष्कर्म्यफलां योगसिद्धिम् ।। ४९ ।।

प्रमेयदीपिका

'नैष्कर्म्यसिद्धिं= मोक्षम्' इति **केचित्** । तदसत् । 'तदनन्तरं मां विशते'[1] (१८.५५) इति वाक्यशेषविरोधात्, इति भावेनान्यथा व्याचष्टे– **नैष्कर्म्यफलामिति** ।। नैष्कर्म्यार्था सिद्धिः नैष्कर्म्यसिद्धिः । सा च योगस्येत्यर्थः ।। ४९ ।।

भावदीपिका

**तदनन्तरम्** नैष्कर्म्यसिद्धिप्राप्त्यनन्तरम् । **नैष्कर्म्यार्था** मोक्षार्था । **योगस्येति** ।। कर्मसमाधियोगरूपस्य सिद्धिः = तत्फलभूतम् अपरोक्षज्ञानमित्यर्थः ।। ४९ ।।

भावरत्नकोशः

**नैष्कर्म्यसिद्धिमिति** ।। 'नैष्कर्म्यं च सा सिद्धिश्च नैष्कर्म्यसिद्धिः, तां= मोक्षम्' इति भावेन 'नैष्कर्म्यसिद्धिं मोक्षम्' इत्युक्तम् । 'नैष्कर्म्यफलाम्' इति भाष्यघटनायाऽह- **नैष्कर्म्यार्थेति** ।। नैष्कर्म्यम् अर्थः= प्रयोजनं= फलं यस्याः सा नैष्कर्म्यार्था, तां नैष्कर्म्यफलामिति गीता-भाष्ययोरेकार्थता । सा च सा सिद्धिः= ज्ञानम्= अपरोक्षज्ञानम् । तद्धि नैष्कर्म्यशब्दितमोक्षफलकम् 'नैष्कर्म्यफलां सिद्धिम्' इत्येव भाषणीये यद् योगग्रहणं तत्तात्पर्यमाह- **सा चेति** ।। नैष्कर्म्यार्थसिद्धिश्च । **योगस्य** सात्त्विकज्ञानकर्मादिलक्षणस्य अपरोक्षज्ञानोपायस्य सिद्धिः फलरूपा इति भावेन भाष्ये 'योगसिद्धिम्' इत्युक्तम् । तेन 'पुनः साधन-

१. 'विशते तदनन्तरम्' इत्यस्यान्वयमुखेनानुवादः- 'तदनन्तरं मां विशते' इति । 'ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वाऽऽविशते' इत्यत्र आङः प्रश्लेष इति भावः । (राघ.- भा.दी.)

प्रथनाय 'गुणभेदमाह'[१] इति भाष्ये 'ज्ञानं कर्म च'[२] इत्यादिग्रघट्टकस्य यन्मोक्ष-साधनज्ञानाय[४] परोक्षज्ञानोपायप्रपञ्चनपरत्वमुक्तं तद्विशदं भवतीत्याशयः।

अत्र 'नैष्कर्म्यार्था सिद्धिः नैष्कर्म्यसिद्धिः' इति समासः। शाकपार्थिवादावित मध्यमपदलोपी च । यद्वा नैष्कर्म्यम् अस्याः फलत्वेनास्तीति नैष्कर्म्या, अर्शआदिभावेन मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः। सा च सा सिद्धिश्च नैष्कर्म्यसिद्धिरिति कर्मधारयः। 'नैष्कर्म्या= नैष्कर्म्यफला सिद्धिः फलत्वेन यस्याः= परोक्षज्ञान-कर्मादिलक्षणायाः साधनसामग्र्याः सा नैष्कर्म्यसिद्धिः' इति वहुव्रीहिश्च इति तन्त्रेण समासद्वयमभिसंहितम्। इदं च 'नैष्कर्म्यफलां योगसिद्धिम्' इति भाष्य-वाक्यद्वयेन, 'नैष्कर्म्यार्था सिद्धिः नैष्कर्म्यसिद्धिः' इति 'सा च योगस्य' इति टीकावाक्यद्वयेन चोन्नीयते। एवं समासद्वयानभिसन्धाने- 'नैष्कर्म्यफलां सिद्धिम्' इति[५], 'नैष्कर्म्यार्था सिद्धिः नैष्कर्म्यसिद्धिः' [६]इत्येवावक्ष्यद्[७] इति आहुः ॥४९॥

भगवद्गीता

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽऽप्नोति निबोध मे ।
[८]समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥

भाष्यम्

**यथा येनोपायेन सिद्धिं प्राप्तो ब्रह्म आप्नोति तथा निबोध । या सिद्धिः ज्ञानस्य परा निष्ठा ॥ ५० ॥**

---

१. 'गुणभेदानाह' इति भाष्ये। २,३ गी.भा. १८.१९
४. यन्मोक्षसाधनज्ञानात् (पा.) ५. भाष्ये इति शेषः।
६. टीकायामिति शेषः।
७. नतु 'लोकसिद्धिम्' इति भाष्ये, 'सा च योगस्य' इति टीकायाम् अवक्ष्यत्।
८. समासेन तु (पा.)

## प्रमेयदीपिका

" 'सिद्धिं प्राप्तः' इति योगसिद्धिप्राप्त्यनन्तरं ब्रह्मप्राप्तौ उपायकथनं प्रतिज्ञायते"[1] इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थं व्याचष्टे- **यथेति** ॥ 'ब्रह्माप्नोति' इत्यनुवादमात्रम् । **तथा** तम्= उपायम्[2] । प्रतीत एवार्थः किं न स्यात् ? इति चेन्न । सिद्धेः ज्ञाननिष्ठाऽऽत्मकत्वेनाभिधानात् । ज्ञानस्य च ब्रह्मप्राप्तावनपेक्षत्वादिति भावेन 'निष्ठा' इत्येतद् व्याचष्टे– **येति**[3] ॥ ५० ॥

## भावदीपिका

'सिद्धिं प्राप्तो यथा तथा निबोध' इत्येव वक्तव्यत्वाद् 'ब्रह्माप्नोति' इति व्यर्थम् ? इत्यत आह- **ब्रह्माप्नोतीति** ॥ **तमुपायम्** अपरोक्षज्ञानोपायम् । **प्रतीत एवार्थः** ब्रह्मप्राप्तावुपायकथनरूपः । **ज्ञाननिष्ठात्मकत्वेनेति** ॥ निश्चलापरोक्ष-ज्ञानात्मकत्वेनेति यावत् । **अनपेक्षत्वादिति** ॥ 'सिद्धिम्= अपरोक्षज्ञानं प्राप्तो यथा= येनोपायेन ब्रह्माप्नोति तथा निबोध' इत्युक्ते, अपरोक्षज्ञानस्य ब्रह्मप्राप्तौ पुनः साधनान्तरसापेक्षता प्रतीयेत । तदयुक्तम् ।

'सर्वं तदन्तराधाय मुक्तये साधनं भवेत् ।
न किञ्चिदन्तराधाय निर्वाणायापरोक्षदृक् ॥'[4]

इति वचनविरोधापत्तेरिति भावः ॥ ५० ॥

---

१. शां.भा.

२. 'उपायम्' इति व्याख्या, 'उपायम्' इति वा शेषः । (राघ.-भा.दी.)

३. 'या सिद्धिः ज्ञानस्य परा निष्ठा= नितरां स्थितिः, तां सिद्धिं प्राप्तः' इति भाष्ये गीतायां चान्वय इति भावः । (राघ.-भा.दी.)

४. नारायणाष्टाक्षरकल्पे (गी.भा. ३.३१)

भावरत्नकोशः

**'यथा= येन'** इति भाषणानुसारेण 'तथा' इति पदमनूद्यार्थमाह- **तथा तमुपायमिति ॥ प्रतीत एवार्थः** ब्रह्मप्राप्तौ उपायकथनप्रतिज्ञारूपः । **ज्ञाननिष्ठेति** ॥ [1]निश्चलापरोक्षज्ञानसीमत्वेनेत्यर्थः । **ज्ञानस्य** अपरोक्षस्य । **अनपेक्षत्वादिति ॥** ज्ञानेन ब्रह्मप्राप्तौ जनयितव्यायां साधकनिष्ठ-साधनान्तरानपेक्षत्वादित्यर्थः । 'न किञ्चिदन्तराधाय निर्वाणायापरोक्षदृक्'[2] इति वचनादिति भावः ॥ ५० ॥

भगवद्गीता

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ [3]व्युदस्य च ॥ ५१ ॥

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः॥ ५२ ॥

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

भाष्यम्

**ब्रह्मभूयाय कल्पते** । ब्रह्मणि भावो ब्रह्मभूयम्, ब्रह्मणि स्थितिः । सर्वदा तन्मनस्कतेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

---

१. निश्चलापरोक्षज्ञानत्वेनेत्यर्थः (पा.)

२. नारायणाष्टाक्षरकल्पे (गी.भा. ३.३१)

३. 'यदस्य' इति गीताविवृतौ (राघ.)

प्रमेयदीपिका

'ब्रह्मभूयाय = ब्रह्मत्वाय' इति प्रतीतिनिरासार्थं व्याचष्टे– **ब्रह्मेति** ।। 'इत्यर्थः'[१] इति शेषः । 'भावो न जन्मादि' इत्याशयेन विवृणोति– **ब्रह्मणीति** ।। इयमपि न मुक्तिः ? 'ब्रह्मभूतः' इति[१] पुनर्भक्त्यादिलाभश्रवणात्, इति भावेनाह– **सर्वदेति** ।। ५३ ।।

भावदीपिका

**पुनर्भक्त्यादीति** ।। मुक्तौ न पुनर्भक्त्यादिलाभाभावादिति भावः ।। ५३ ।।

भावरत्नकोशः

**'ब्रह्मभूयाय= ब्रह्मभावाय'** इति शङ्करोक्तेराह- **इति प्रतीतीति** ।। **इयमपि** ब्रह्मणि स्थितिरपि । **पुनः** ब्रह्मणि स्थित्यनन्तरमपि । **भक्ती ति** ।। 'मद्भक्तिं लभते पराम्' इति श्रवणादित्यर्थः ।। ५३ ।।

भगवद्गीता

**ब्रह्मभूतः[३] प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।**
**समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ।। ५४ ।।**

**भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः ।**
**ततो मां तत्त्वतो [४]ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ।। ५५।।**

---

१. 'ब्रह्मभूयम्' इत्यनन्तरं भाष्ये । २. इत्यत्र (पा.)

३. ब्रह्मभूतः= ब्रह्मणि भूतं= मनो यस्य स तथा । ब्रह्मनिष्ठमना इति यावत् । 'भूतं वृत्ते समे सत्ये चित्तेऽतीतेऽभिधीयते' इत्यभिधानात् । (विजयध्वजतीर्थाः, भाग.५.१०.६)

४. 'ज्ञात्वाऽऽविशते' इत्यपि राघवेन्द्रतीर्थसम्मतः पाठः स्यात् ।

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ।। ५६ ।।

भाष्यम्

पुनरन्तरङ्गसाधनान्युक्त्वोपसंहरति - **सर्वकर्माणीत्यादिना** ।। ।। ५६ ।।

प्रमेयदीपिका

उत्तरग्रन्थस्य सङ्गतिं सूचयंस्तात्पर्यमाह - **पुनरिति ।। उपसंहरति** 'शास्त्रम्' इति शेषः ।। ५६ ।।

भावरत्नकोशः

प्रागपि साधनानामुक्तत्वात् भाष्ये 'पुनः' इत्युक्तमिति स्फुटत्वान्नोक्तम् ।।५६।।

भगवद्गीता

चेतसा सर्वकर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्परः ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ।। ५७ ।।

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
अथ चेत् त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ।। ५८ ।।

यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ।।५९ ।।

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यवशोऽपि तत् ।।६०।।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम्
॥ ६२ ॥

भाष्यम्

परोक्षवचनं तु द्रोणं प्रति भीमवचनवत् ॥ ६१-६२ ॥

प्रमेयदीपिका

'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति', 'तमेव शरणं गच्छ', 'तत्प्रसादात्' इत्यादिरूपात् परोक्षवचनात् कृष्णस्यानीश्वरत्वं प्रतीयते । तन्निराकर्तुमाह– **परोक्षेति** ॥ 'निश्चितार्थत्वाभिप्रायेण अन्यथासिद्धम्' इति शेषः ॥ ६१-६२ ॥

भावदीपिका

'निश्चितार्थः स तु ज्ञेयो यत्रात्मैव परोक्षतः । उच्यते' इति [१]तात्पर्यादाहृत-वचनमनुसन्धायाह- **निश्चितार्थत्वाभिप्रायेणेति** ॥ 'द्रोणं प्रति भीमवचनवत्' इति भाष्यम् । तथा हि महाभारते द्रोणपर्वणि शकटचक्रव्यूहप्रवेशकाले आदौ द्रोणेन भीमसेनं प्रति उक्तम् -

शिष्यत्वादर्जुनो मुक्तस्तत्स्नेहेनैव सात्यकिः ।
कथं त्वां मोचयिष्येऽहं पश्याद्य मम पौरुषम् ॥ इत्यादि ।

१. शब्दनिर्णये (गी.ता.नि. १८.६१)

अनन्तरं द्रोणं प्रति भीमसेनेनोक्तम्-

द्रोणो भीमेन पितृवन्मानितोऽहर्निशं सदा।
अद्यारिं मन्यते द्रोणो भीमं तद्वत् करिष्यति॥
भीम उक्त्वैतावदेव निधाय शिर अग्रतः।
युक्तान् शरान् अगणयन् रथं जग्राह सत्वरः॥ इति।

तथा च अरिवत्करणरूपभीमसेनोक्तार्थस्य निश्चिततत्वेन द्रोणं प्रति 'तद्वत्करिष्यति भीमः इति परोक्षवचनं निश्चितार्थत्वाभिप्रायेणान्यथासिद्धम्, न स्वभिन्नस्य भीमत्वादिज्ञापकम्। एवं स्वस्मिन्नीश्वरत्वस्य निश्चितत्वात् तदभिप्रायेण 'ईश्वरः' इत्यादिपरोक्षवचनम् अन्यथासिद्धम्, न कृष्णस्यानीश्वरत्वज्ञापकमित्यर्थ इति **सम्प्रदायविदः**॥ ६२॥

## भावरत्नकोशः

**भाष्ये 'भीमवचनवत्' इत्यत्र**

**'यदि त्वं शत्रुमात्मानं मन्यसे तत्तथाऽस्त्विह।**
**एष ते सदृशं कर्म शत्रौ[१] भीमः करिष्यति॥'[२]**

**इति द्रोणपर्वणि द्रोणं प्रति भीमवचनवदित्यर्थः। 'भीमवचनवत्' इत्यनन्तरं शेषमाह- निश्चितेति॥ 'निश्चितार्थः स तु ज्ञेयो यत्रात्मैव परोक्षतः। उच्यते ........'[३] इति तात्पर्यनिर्णयोदाहृतवचनात् निश्चितार्थाभिप्रायेण परोक्षवचनम् अन्यथासिद्धमिति न तत् कृष्णस्यानीश्वरत्वं प्रत्याययितुं क्षममिति भावः॥ ६१-६२॥**

---

१. 'शत्रोः' इति कुम्भकोणकोशे।
२. भा.कुम्भ. ७.१२७.६५, 'एष ते सदृशं शत्रोः कर्म भीमः करोम्यहम्।' इति गी.प्रे.,पुणे ७.१२७.५१,
३. 'विष्णुना यद्वत् तद्ब्रह्मेत्यादि कथ्यते' (शब्दनिर्णये) इति शेषः। (गी.ता.नि. १८.६१)

भगवद्गीता

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद् गुह्यतरं मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ।। ६३ ।।

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ।। ६४ ।।

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ।। ६५ ।।

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ।। ६६।।

भाष्यम्

धर्मत्यागः फलत्यागः । कथमन्यथा युद्धविधिः ? 'यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते' (१८.११) इति चोक्तम् ।। ६६ ।।

प्रमेयदीपिका

'सर्वधर्मान् परित्यज्य इति वर्णाश्रमविहितानामपि सर्वधर्माणां परित्यागो विधीयते' इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह– **धर्मेति** ।। प्रतीत एवार्थः किं न स्यात्? इत्यत आह– **कथमिति** ।। 'अस्मिन् शास्त्रे क्रियते' इति शेषः । अशाब्दोऽयमर्थ इति चेन्न । धर्मशब्दस्य स्वकार्यफलोपलक्षणत्वात् । एवमेव भगवता व्याख्यातत्वाच्च इत्याह– **यस्त्विति** ।। ६६ ।।

भावदीपिका

**अशाब्द इति ॥** फलत्यागरूपोऽर्थो धर्मत्यागशब्दलभ्यो न भवतीत्यर्थः। **व्याख्याततत्वादिति ॥** 'गीतायामेव' इति शेषः ॥ ६६ ॥

भावरत्नकोशः

'फलत्यागः' इति भाष्यपदस्य 'धर्मफलाभिसन्धित्यागः' इत्यर्थः। **उपलक्षणत्वादिति ॥** अन्यथा 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ तीरादिबोधः शाब्दो न स्यादिति भावः। [1]एवमेव धर्मत्यागो नाम धर्मफलत्याग एव, इत्येवं शास्त्रे शास्त्रीयप्रसिद्धिरेव ग्राह्या, अन्तरङ्गत्वादिति भावः ॥ ६६ ॥

भगवद्गीता

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥

य [2]इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता नच मे तस्माद् अन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९॥

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहम् इष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७० ॥

१. एषा पङ्क्तिः क्वचित् नास्ति ।
२. इदम् (पा.)

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
सोऽपि मुक्तः शुभान् लोकान् प्राप्नुयात्
पुण्यकर्मणाम् ।। ७१ ।।

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।
कच्चिदज्ञानसम्मोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ।। ७२ ।।

अर्जुन उवाच -

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत ।
स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ।। ७३ ।।

सञ्जय उवाच -

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
संवादमिममश्रौषम् अद्भुतं रोमहर्षणम् ।। ७४ ।।

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवान् एतद्गुह्यमहं परम् ।
योगं योगेश्वरात् कृष्णात् साक्षात् कथयतः स्वयम्
।।७५।।

राजन् संस्मृत्यसंस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ।। ७६ ।।

तच्च संस्मृत्यसंस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।
विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनःपुनः ।।७७।।

**यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।**
**तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ।। ७८ ।।**

**।। ओं तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसन्न्यासयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः ।।**

भाष्यम्

पूर्णादोषमहाविष्णोः गीतामाश्रित्य लेशतः ।
निरूपणं कृतं तेन प्रीयतां मे सदा विभुः ।।

**।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः।। १८ ।।**

प्रमेयदीपिका

इदानीं समापितभाष्यो भगवानाचार्यो भाष्यनिर्माणस्य फलं भगवत्प्रीतिमेवाशास्ते[1]– **पूर्णेति** ।। एतत् 'गीताम्' इत्यनेन 'निरूपणम्' इत्यनेन च सम्बध्यते[2] । 'तेन' इति श्रवणात् 'यत्' इति लभ्यते ।।

करतलकलितामलकमिव प्रभुणा येनेदमवगतं विश्वम् ।
स जयति[3] जनकसुतायाः कान्तः श्रीरघुनन्दनो देवः ।। १।।

---

१. 'आङः शासु= इच्छायाम्' इति धातो रूपम । आङ्पूर्वकत्वं प्रायिकम । 'नमोवाकं प्रशास्महे' इति प्रयोगात् ।

२. योग्यतासत्त्वादिति भावः । (कृ.)

३. सर्वोत्कृष्टो वर्तते (राघ.-भा.दी.)

नमामि व्यासदासस्य पूर्णबुद्धेः पदाम्बुजे ।
[१]नतामरशिरोरत्नराजिनीराजिते सदा ।। २ ।।
अक्षोभ्यतीर्थगुरुणा शुकवच्छिक्षितस्य मे ।
वचोभिरमृतप्रायैः प्रीयन्तां सततं बुधाः ।। ३ ।।

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायाम् अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ।। १८ ।।

## भावदीपिका

**प्रीतिमेवेति** ॥ अधिकार्युत्तमवाप्यवतारभूतैः आनन्दतीर्थैराशास्या भगवत्प्रीतिरेव, नान्या । 'एकान्तानां न कस्यचिदर्थे नारायणो देवः' इति वचनादिति भावः । **एतदिति** ॥ तथा च पूर्णादोषमहाविष्णोर्गीतां= भगवद्गीतां= तदाख्यं ग्रन्थमिति यावत्, आश्रित्य पूर्णादोषमहाविष्णोः स्वरूपस्य निरूपणं लेशतो यत् कृतं तेन विभुर्मे सदा प्रीयतामित्यर्थः ।

समापितग्रन्थो भगवान् टीकाकारः प्रचयगमनार्थम् अन्तेऽपि मङ्गलमाचरति - **करतलकलितेत्यादिना** ॥ इदं विश्वं समस्तं करसम्बद्धामलकमिव येनावगतं स जयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

नतरुद्राद्यमरशिरोरत्नानां राज्या 'वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिश्रेणीरेखास्तु राजयः'[१]

---

१. 'नतामरशिरोरत्नराजनीराजिते' इति राघवेन्द्रतीर्थसम्मतः पाठः । 'नमनं कुर्वताम् अमराणां= देवानां शिरोरत्नराजैः नीराजिते= आरार्तिते' इत्यर्थः । (राघ.-भा.दी.) इति व्याख्यानात् ।

१. अ.को.

इत्यभिधानात् पङ्क्त्या, 'राजृ= दीप्तौ' इति धातोः कान्त्या वा नितरां राजिते पूर्णबुद्धेः पदाम्बुजे नमामि, इत्यशेषमतिमङ्गलम् ॥ २ ॥

इति यदुपतिवरगीताभाष्यटीकासुयुक्ता-
शयमतिललिताभिर्गीर्भिरावेदयित्री ॥
सुललितविवृतिर्या वृष्णिराट्छात्रचीर्णा
समगमदियमत्राष्टादशाध्याय आन्तम् ॥

योऽयाचि त्रिदशैः कुभारहृतयेऽवातारि येन क्षितौ
येनामोचि पितौग्रसेनिनिगडाद् धर्मोऽपि येनाङ्कुरि ।
येनाधायि युधिष्ठिरो निजपदे भाग्यादिदं श्रीपतिं
तं कृष्णं सदुपास्यमुद्धवजयज्ञानप्रदं संश्रये ॥ १ ॥

श्रीयादवार्यगुरुमानसनीरजस्थश्रीमध्वहृत्कमलवासिरमानिवासः ।
व्यासोऽस्त्वनेन जयतीर्थमुनीन्द्रवाक्यगूढाशयप्रकटनेन ममाशु भूत्यै ॥ २ ॥

गीताभाष्यस्य टीकेयं यादवार्यकृपाबलात् ॥
विवृता श्रीनिवासेन भूयाद् व्याख्योपकारिणी ॥ ३ ॥

**॥ इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचितायां श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यटीकाविवृतौ भावप्रदीपिकाख्यायामष्टादशोऽध्यायः ॥**

## भावरत्नकोशः

**भगवत्प्रीतिमेव** न त्वन्यद् यत्किञ्चिद्, एकान्तभक्तिशिखामणित्वादिति भावः । [1]**एतत् 'पूर्णादोषमहाविष्णोः' इति विशेषणम् । तथा च पूर्णः=**

१. ननु यदि 'पूर्णादोष...' इति गीताया एव विशेषणम्, न निरूपणस्य तदा 'यत्किञ्चिन्निरूपणम्' इति प्रतीयते । तथा च भाष्यकारस्य अनवरतम् ईश्वरप्रवणकायकरणवृत्तित्वविरोधः । यदि च निरूपणस्यैव तदा 'यत्किञ्चिद्गीताम्' इत्यापद्येत । तथाच बाधितम् ? इत्यत आह- एतदिति ॥ (कृ.)

सर्वैरानन्दादिगुणैः परिपूर्णः, न दोषाः= चिन्तासन्तापादयो यस्य सोऽदोषः। अत एव महान् यो विष्णुः तस्य भगवतो गीतामाश्रित्य= व्याख्येयत्वेनोपादाय तस्या बह्वर्थत्वात् मन्दान् प्रति लेशेनैव प्रतिपाद्यस्य पूर्णादोषमहाविष्णोः स्वरूपस्य यत् निरूपणं कृतं तेन 'विभुर्मे प्रीयताम्' इत्यर्थो योग्यतया सम्पद्यत इति भावः।

समापितगीताभाष्यव्याख्यानो जयतीर्थाचार्यवर्यः 'ग्रन्थान्तेऽपि शिष्यान् ग्राहयितुमपि मङ्गळमाचरति- **करतलकलितेति** ॥ करतलमिलितामलक-फलमिवेत्यर्थः। 'प्रभुणा' इति वदता भाष्यगतविभुशब्दो व्याख्यातः॥ १॥

पूर्णवुद्धेः= सर्वज्ञाचार्यस्य, नताः नमेः कर्तरि क्तः, नतवन्तः, ते च अमराः, तेषां शिरोरत्नानां राज्या= पङ्क्त्या, नीराजिते= आराराजिते[2] ॥ २॥

अक्षोभ्यतीर्थश्चासौ गुरुश्च तेन। शुकवत्= शुकस्येव। बुधाः= सन्तः॥ ३॥

**गीताक्षरार्थस्तु**- सात्त्विकज्ञानादिरूपमोक्षसाधनम् अनुष्ठानाय प्रपञ्चयितुं पुनः प्रतिज्ञापूर्वं सत्त्वादिगुणनिमित्ता ज्ञानभेदा उच्यन्ते- **ज्ञानमित्यादिना** ॥ **गुणभेदतः** सत्त्वादिगुणभेदेन **ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधा गुणसङ्ख्याने** गुणाः सङ्ख्यायन्ते= गण्यन्तेऽस्मिन्निति गुणसङ्ख्यानं= गुणगणनप्रकरणं परमसाङ्ख्यशास्त्रम् अस्मिन् प्रोच्यते। **तान्यपि** तानि च **यथावत्** तत्त्वं **शृणु** श्रुत्वा तत्र निष्ठां कुरु॥ १९॥

एवं तत्र प्रतिज्ञातं ज्ञानत्रैविध्यमुच्यते- **सर्वभूतेष्वित्यादिना** ॥ **विभक्तेषु** परस्परम्, परमेश्वराच्च भिन्नेषु **सर्वभूतेषु** चेतनाचेतनेषु **अविभक्तं** स्वगत-भेदवर्जितम्, तेषां व्ययेऽपि **अव्ययम्**। **एकं भावं** सर्वोत्तमं पदार्थं विष्णुं **येन** ज्ञानेन **ईक्षते** विषयीकरोति **तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि** इति विष्णुतत्त्व-विनिर्णयटीका[3] ॥ २०॥

---

१. ग्रन्थान्तेऽपि (मं.) २. आरार्तित (पा.)

३. अहमादिपदानां परमात्मवाचकत्वसमर्थनसन्दर्भे।

**यत्तु सर्वेषु भूतेषु** जीवेषु **पृथक्त्वेन** भिन्नत्वेन **ज्ञानम्** यच्च **नानाभावान्** नानाप्रकारान् पदार्थान्, जडानिति यावत् **पृथग्विधान्** प्रत्येकं भिन्नस्वरूपान् **वेत्ति** विषयीकरोति **तज्ज्ञानं राजसं विद्धि** ॥ विष्णोरन्यस्य प्रपञ्चस्य याथात्म्यम् अवगाहमानम्, सर्वभूतेषु विद्यमानं विष्णुमेकत्वेन अनवगाहमानम्, भगवत्स्वरूपं सन्दिग्धतयाऽवगाहमानं च ज्ञानं राजसमिति यावत् । सर्वभूतेषु 'पृथक्त्वेन यज्ज्ञानम्' इत्यस्य व्याख्या- 'नानाभावान्' इत्यादि तु उत्तरप्रस्थाने[1] ॥ २१ ॥

**यत्त्विति** ॥ अत्र कार्यशब्दो जीवपरः । स्वरूपतः शुद्धस्य जीवस्य संसारित्वेन, संसारिणो मुक्तत्वेन, मुक्तियोग्यत्वेन, नित्यसंसारित्वेन, तमोयोग्यत्वेन चेत्यादि-नानाप्रकारेण कर्तुं योग्यत्वात् । कृत्स्नशब्दश्चाकार्यत्वादिनानाप्रकारगुणपूर्ण-ब्रह्मवचनः, अखिलजगत्परश्च । **एकस्मिन् कार्ये** जीवे **कृत्स्नवत्** ब्रह्मणीव **सक्तम्**, ब्रह्म यथा स्वात्मानं 'ब्रह्म' इति विषयीकरोति तथा विषयीकुर्वत्, जीवे ब्रह्माभेदमवगाहमानमिति यावत् । तथा एकस्मिन् **कार्ये** जीवे **कृत्स्नवत्** अखिले जगतीव **सक्तं** 'जीवं जगदात्मकत्वेन विषयीकुर्वद्' इति यावत् । तथा एकस्मिन् **कार्ये** जीवे **कृत्स्नवत्** अखिले जगतीव **सक्तम्** 'एकजीवकल्पितम् अखिलं जगद्' इति विषयीकुर्वदिति यावत्, **यद्** ज्ञानम् इति त्रेधाऽर्थः । **अहैतुकं** स्वगोचरेऽर्थे वेदाद्यनुकूलयुक्तिरहितम् **अतत्त्वार्थवत्** न तत्त्वम्= अनारोपितं रूपं यस्य स अतत्त्वः, स चासौ अर्थश्च, तद्वत् । यथास्थिताकाराद् विपरीताकाराव-गाहि, सदसद्वैलक्षण्याद्यविद्यमानाकारकल्पनायुक्तमिति यावत् । **अल्पम्** अधिष्ठानादिमात्रविषयकाल्पसम्यग्ज्ञानयुक्तं **तद्** ज्ञानं **तामसम्** । अत्र विशेष [2]उत्तरप्रस्थानतोऽवगन्तव्यः ॥ २२ ॥

गुणभेदेन कर्मत्रैविध्यमुच्यते- **नियतमित्यादिना** ॥ विष्णोः सर्वोत्तमत्वादि-ज्ञानपूर्वकं तद्भक्त्या तदर्पणबुद्ध्या क्रियमाणं स्ववर्णाश्रमोचितं कर्म **नियतम्**

१,२. गी.ता.नि.

अत्र गृह्यते । **मङ्गरहितं** कर्तृत्वासक्तिवर्जितम् । **अरागद्वेषतः कृतं** पुत्रकीर्त्यादिरागेण शत्रुद्वेषेण वा यत् कृतं न भवति तत्तथा, फलं प्राप्तुमिच्छतीति फलप्रेप्सुः, न फलप्रेप्सुः, तेन= फलाभिसन्धिहीनेन **यत्** कृतं **कर्म** तत् **सात्त्विकमुच्यते** ॥ २३ ॥

**यत्तु कामेति** ॥ तुशब्दः पूर्वस्माद् विशेषद्योतनार्थः । **यत्तु कामेप्सुना** काम्यत इति कामः= फलम्, तत् प्राप्तुमिच्छता **साहङ्कारेण** कर्तृत्वाभिमानवता, वाशब्दः चशब्दार्थः । **क्रियते यच्च पुनर्बहुलायामं** बहुवित्तव्ययादिनिबन्धनमानसादि-क्लेशयुक्तं **कर्म तद्राजसमुदाहृतम्** ॥ २४ ॥

**अनुबन्धमिति** ॥ अनुबध्यत इति [१]अनुबन्धः तम्, [२]तत्पश्चाद्भावि शुभाशुभम् **क्षयं** विनाशं, **हिंसां** परपीडां **पौरुषं** पुरुषसामर्थ्यं च **अनवेक्ष्य** अपर्यालोच्य **मोहाद्** 'अहमेव कर्ता' इति मिथ्याज्ञानाद् **यत् कर्मारभ्यते तत्तामसमुच्यते** ॥ २५ ॥

अत्र गुणभेदकृतकर्तृत्रैविध्यमुच्यते- **मुक्तसङ्ग इत्यादिभिस्त्रिभिः** ॥ **मुक्त-सङ्गः** परित्यक्तः फलस्नेहो येन स तथा । **अनहंवादी** सर्वस्य स्वगतकर्तृत्वादेः भगवदधीनत्वनिश्चयादेव 'अहं कर्ता' इति वेदितुं शीलं यस्य नास्ति स तथोच्यते । धृतिः= कर्मण्यवर्जनीयदुःखसहनम्, उत्साहः= उत्साहः, ताभ्यां समन्वितः **सिद्ध्यसिद्ध्योः** कर्मफलस्य सिद्धौ असिद्धौ च **निर्विकारः** हर्षविषाद-लक्षणविकाररहितो यः **कर्ता कर्मणः स सात्त्विक उच्यते** ॥ २६ ॥

**रागीति** ॥ **रागी** विषयाभिलाषवान् कीर्त्यादिकामो वा **कर्मफलप्रेप्सुः** उद्दिष्टकर्मफलप्राप्तीच्छावान् **लुब्धः** कर्मापेक्षितद्रव्यव्यये लोभयुक्तः, परद्रव्येषु सञ्जाततृष्णः, तीर्थादौ च द्रव्यापरित्यागीति **आहुः । हिंसात्मकः** परपीडास्वभावः

---

१. कर्मणि क्रियमाणे येन सम्बध्यते सोऽनुबन्धः ।

२. तत्= कर्म । अनुष्ठानानन्तरमेव अनुबध्यमानमित्यर्थः ।

**अशुचिः** बाह्याभ्यन्तरशौचरहितः **हर्षशोकान्वितः** इष्टप्राप्तौ हर्षः, अनिष्टप्राप्तौ इष्टवियोगे च शोकः, ताभ्यां समन्वितो यः **कर्ता** कर्मणः स **राजसः परिकीर्तितः** अभियुक्तैः ॥ २७ ॥

**अयुक्त इति ॥ अयुक्तः** भगवदर्पणादियोगरहितः **प्राकृतः** 'भगवद्भक्तिसामर्थ्यात् प्रकृष्टो न कृतो हि यः । स प्राकृतः ...'[1] उच्यते । **स्तब्धो** नाम आत्मसम्भावनया काप्यनम्रः **शठो** गूढद्वेषी **नैकृतिको** नीचकर्मा **अलसः** प्राप्तकाले कर्मण्युदासीनः **विषादी** अवसादनशीलः, सर्वव्यापारोपरमहेतुमनोदौर्बल्यशील इति **स्वामिनः**[2] । उपद्रवहेतुत्वात् सूचनायोग्यं चिरातीतकृतं परकृतं दोषं यः सूचयति स **दीर्घसूत्री** एतादृशश्च **कर्ता तामस उच्यते** प्राज्ञैः ॥ २८ ॥

इदानीं बुद्धेर्धृतेश्च गुणकृतो भेदः श्रावयितुं प्रतिज्ञायते- **बुद्धेरिति ॥ धनञ्जय** अर्जुनो हि दिग्विजयकाले प्रभूतं धनं जितवान्, तेनासौ धनञ्जयः, तत्सम्बुद्धिः । **बुद्धेः धृतेश्च गुणतः** सत्त्वादिगुणतः प्राप्तं **त्रिविधं** भेदम् **अशेषेण** निरवशेषतः यथावदिति यावत् **पृथक्त्वेन** विभागेन मयैव **प्रोच्यमानं शृणु** इति ॥ २९ ॥

प्रतिज्ञातमुच्यते- **प्रवृत्तिमित्यादिभिस्त्रिभिः । प्रवृत्तिं** संसारप्रवृत्तिहेतुभूतं धर्मं **निवृत्तिं** तन्निवृत्तिहेतुभूतं भागवतधर्मं **कार्याकार्ये** कर्तव्याकर्तव्ये **भयाभये** कार्याकार्यनिबन्धनौ अर्थानर्थौ **बन्धं मोक्षं** तदतिप्रकारं च **या बुद्धिः वेत्ति** जानाति, अवान्तरक्रियास्वातन्त्र्यविवक्षया[3] 'वेत्ति' इत्युक्तिः विषयीकरोतीत्यर्थः, **सा सात्त्विकी** ॥ ३० ॥

**ययेति ॥** पुमान् **यया** बुद्ध्या **धर्मम् अधर्मं कार्यं च अकार्यं च** कर्तव्यं चाकर्तव्यं च **अयथावत् प्रजानाति** इत्यस्य यथार्थज्ञानजननियमाभावे

---

१. शब्दतत्त्ववचनम् (गी.ता.नि. १८.२८) २. गी.वि., राघ. ।

३. कर्तृत्वोपचाराद् 'या वेत्ति' इत्युक्तम् । यया वेत्ति पुमानित्यर्थः । गी.वि.राघ.

तात्पर्यम्। प्रतीतार्थ एव किं न स्यादिति चेन्न। तथात्वे राजस्या बुद्धेः तामसबुद्धितो भेदाभावप्रसङ्गाद् इत्याकरे[१] स्फुटम्॥ ३१॥

**अधर्ममिति**॥ **या** बुद्धिः **अधर्मं** वेदप्रतिषिद्धं **धर्मं** वेदविहितम् **इति मन्यते** इत्यत्र धर्मशब्दो नपुंसकलिङ्गः 'स्याद्धर्ममस्त्रियाम्' इत्यभिधानात्[२]। तथा च ततः[३] 'इति'शब्दो नानुचितः। किञ्च **तमसाऽऽवृता** सती **सर्वार्थान् विपरीतान्** स्वाकारविपरीताकारान् **मन्यते सा बुद्धिः तामसी**। अत्र बुद्धिः अन्तःकरणम्, पूर्वोक्तज्ञानं तु तद्वृत्तिः। तेन मनआदीनाम् इन्द्रियाणामपि त्रैविध्यमुक्तप्रायमिति मन्तव्यमिति **विवृतिकृतः**[४]॥ ३२॥

इदानीं धृतेः त्रैविध्यमुच्यते- **धृत्येत्यादिभिः त्रिभिः**। **योगेन** वैष्णव-भक्तियोगेन युक्तया **अव्यभिचारिण्या यया धृत्या** मनःप्राणेन्द्रियाणां क्रिया उच्छास्त्रमार्गप्रवृत्तेः **धारयते**[५] निवारयति पुमान् **सा धृतिः सात्त्विकी**। **केचित्तु मनः**= अन्तरिन्द्रियम्[६], **प्राणान्**= पञ्चप्राणान्, **इन्द्रियाणि**= दशेन्द्रियाणि, **क्रियाः**= कर्माणि च, **धारयते**= धरतीति व्याख्यातवन्तः॥ ३३॥

**यया त्विति**॥ **फलाकाङ्क्षी** स्वर्गादिफलाभिलाषी पुरुषः **प्रसङ्गेन** कर्मणि मदीयतास्नेहलक्षणेन प्रकृष्टेन सङ्गेन **यया धृत्या धर्मकामार्थान् धारयते** मनसि नित्यमेव कर्तव्यरूपान् अवधारयति तस्य **सा धृतिः राजसी**॥ ३४॥

**ययेति**॥ **दुर्मेधाः** दुष्टा= अविवेकपरिभूता, मेधा= प्रज्ञा यस्य स तथा। 'नित्यमसिच् प्रजामेधयोः'[७] इत्यसिच्प्रत्ययः, पुमान् **यया स्वप्नं** निद्रां **भयं**

---

१. 'यथार्थत्वनियमाभावो राजस्याः, अन्यथा तामस्या भेदाभावादिति' (गी.भा. १८.३१)

२. अ.को. ३. 'धर्मम्' इति पदात् ४. विद्याधिराजतीर्थाः

५. 'धृङ्= अवध्वंसने' इति धातुः। ६. अतीन्द्रियम् (पा.)

७. पा.सू. ५.४.१२२

त्रासं **शोकं** दुःखं **विषादं** सर्वव्यापारोपरमहेतुं मनोदौर्बल्यं **मदं** विषयसेवां च, उपलक्षणमिदं स्वप्नादिग्रहणं भगवद्द्वेषादिसर्वनिषिद्धस्य, **न विमुञ्चति** प्रत्युत आचरति, तस्य **सा** धृतिः **तामसी** ॥ ३५ ॥

प्रतिज्ञापूर्वकं गुणतः सुखस्य त्रैविध्यमुच्यते- **सुखं त्वित्यादिना ॥** हे **भरतर्षभ मे** मम सकाशात् **शृणु । यत्र** यस्मिन् सुखे **अभ्यासात्** चिरकाले परिचयात् **रमते** निरतिशयां रतिं प्रतिपद्यते, यस्मिन् रममाणश्च दुःखस्य **अन्तं**= नाशं **निगच्छति** नितरां गच्छति ॥ ३६ ॥

तदेव विशिष्यते- **यदिति ॥ यत्** प्रसिद्धं सुखम् **अग्रे** पूर्वं **विषमिव** बह्वायासपूर्वकत्वात्, **परिणामे** विपाके **अमृतोपमम्** अमृतसदृशम् **आत्मबुद्धिप्रसादजम्** आत्मनः= विष्णोः[१] **बुद्धेः**= अन्तःकरणस्य च **प्रसादात्**= अनुग्रहात्, प्रायो विषयेषु स्वतोऽप्रवृत्तिलक्षणायाश्च प्रसन्नताया जातं **तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तं** विद्वद्भिः ॥ ३७ ॥

**विषयेति ॥** विषयाणां= शब्दादीनाम् इन्द्रियाणां= श्रोत्रादीनां च संयोगात् 'जातम्' इति शेषः, **अग्रे** प्रथमसन्निपाते **अमृतोपमं परिणामे** परिपाककाले दुःखोदर्कतया **विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम्** ॥ ३८ ॥

**यदग्र इति ॥ यद् अग्रे** समुपनतिसमये **अनुबन्धे च** पश्चादपि विपाककाले **आत्मनो मोहनं** मोहकरं निद्राऽऽलस्यप्रमादेभ्यः समुत्तिष्ठतीति **निद्राऽऽलस्य-प्रमादोत्थं तत्सुखं तामसमुदाहृतम्** ॥ ३९ ॥

सर्वजीवानामपि गुणतस्त्रैविध्यमुच्यते- **न तदिति ॥ यत् सत्त्वं** जीवजातं[२]

---

१. विष्णोः अनुग्रहात्, अन्तःकरणस्य प्रसन्नतायाश्च इत्यन्वयः ।

२. 'सत्त्वं जीवः क्वचित् प्रोक्तः क्वचित् सत्त्वं जनार्दनः । सत्त्वं नाम गुणः क्वापि क्वचित् साधुत्वमुच्यते ॥' इति शब्दनिर्णये । (गी.ता.नि. १३.२७)

**एभिः** प्रकृतैः **प्रकृतिजैः** प्रकृतिकार्यैः **त्रिभिर्गुणैः** सत्त्वादिभिः **मुक्तं** परित्यक्तं स्यात् **तत् सत्त्वं पृथिव्यां** मनुष्यादिषु **दिवि** देवेषु **वा पुनर्नास्ति**। 'पुनः' इत्यन्तरिक्ष इति समुच्चीयत इति एके।

ननु 'गुणातीतं सत्त्वं नास्ति' इत्येतावता पूर्णत्वात् 'पृथिव्यां दिवि' इति विशेषोक्तिः किमर्था ? इति चेदुच्यते- मुक्तानां गुणवद्धत्वाभावाद् 'गुणातीतं सत्त्वं नास्ति' इत्युक्ते तेषामपि तत्प्रसक्तेः, तद्व्यावृत्त्यर्थं 'पृथिव्याम्' इत्यादिविशेषोक्तिरर्थवती इत्याद्युक्तप्रस्थाने[१] स्फुटम्। अनेन 'जीवाः सात्त्विका राजसाः तामसाश्चेति त्रिविधाः' इति विभावितं भवति॥ ४०॥

इदानीं भगवदाराधनात्मकस्य कर्मणः 'स्वे स्वे कर्मणि' (१८.४५) इति कर्म, 'यतः प्रवृत्तिः' (१८.४६) इत्यत्र च ज्ञानलक्षणं फलं प्रतिपादयितुं ब्राह्मणाद्यधिकारिजीवानां स्वभावानुबन्धिसत्त्वादिगुणभेदभिन्नवृत्त्या सह कर्तव्यकर्मस्वरूपमुच्यते- **ब्राह्मणेत्यादिना**॥ हे **परन्तप** ! शत्रुसन्तापन ! ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विशां= वैश्यानाम्, द्विजत्वाभावद्योतनार्थं 'शूद्राणां च' इति समासात् पृथक्करणम्। **कर्माणि प्रविभक्तानि** प्रकर्षेण विभागतो विहितानि। केन निमित्तेन ? **स्वभावप्रभवैः गुणैः** स्वभावः= सत्त्व-प्रधानत्वादिलक्षणः, ब्राह्मणत्वादिलक्षणः, योग्यतालक्षणो वा प्रभवति= प्रादुर्भवति= व्यक्तीभवति येभ्यस्ते स्वभावप्रभवाः, तैः गुणैः सत्त्वादिभिः, तानि च शृणु इति योज्यम्॥ ४१॥

तत्र ब्राह्मणस्य नैसर्गिककर्माण्युच्यन्ते- **शमो दम इति**॥ **शमः** बुद्धेर्भगवन्निष्ठता **दम** इन्द्रियनिग्रहः **तपः** ब्रह्मचर्यादि **शौचं** शुद्धिः बाह्या आन्तरी च **क्षान्तिः** क्रोधानुत्थितिः **आर्जवं** मनोवाक्कायकर्मणाम् अवैपरीत्यं **ज्ञानं** सामान्यतः **विज्ञानं** विशेषतः **आस्तिक्यं** धर्मादौ 'अस्त्येवानेन प्रयोजनम्'

१. 'मुक्तानां गुणातीतत्वात् पृथिव्यां दिवि देवेषु' इत्यादि च विशेषः। (गी.ता.नि. १८.४०)

इति भावः, एतत्सर्वं **ब्राह्मं** ब्रह्म= ब्राह्मणजातिः, तस्य सम्बन्धि **कर्म** तच्च **स्वभावजं** स्वभावाज्जातं सहजम्। 'ब्रह्मकर्म' इति क्वचित् गीतापाठः। तत्र, ब्रह्मणः= ब्राह्मणजातेः कर्मेत्यर्थः॥ ४२॥

क्षत्रियकर्मोच्यते- **शौर्यमिति॥ शौर्यम्** अभीरुत्वं **तेजः** शरीरगतं वर्चः **धृतिः** धैर्यं **दाक्ष्यं** पाटवं **युद्धेऽप्यपलायनं च दानम्** औदार्यम् **ईश्वरभावः**

'प्रसह्य वित्ताहरणं शारीरो दण्ड एव च।

[१]अशिष्याणां शासनं च तथैवार्थविनाशनम्।

एष ईश्वरभावः स्यात् ...'[२]

इति शास्त्रावेदितं प्रभुशक्तिप्रकटीकरणं **क्षात्रं** क्षत्रजातेर्विहितं **स्वभावजं** क्षत्रजात्यसाधारणं **कर्म**॥ ४३॥

वैश्यशूद्रयोः कर्मणी उच्येते पूर्वोत्तरार्धाभ्याम्- **कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यमिति॥** कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यम् कृषिः= भूमेर्विलेखनम्, गाः रक्षतीति गोरक्षः, तस्य भावः गौरक्ष्यम्= पाशुपाल्यम्, वाणिज्यं= वणिक्कर्म क्रयविक्रयादि। 'कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यम्' इति द्वन्द्वैकवद्भावः। **वैश्यं कर्म** वैश्यजातेर्विहितं कर्म। **स्वभावजम्। परिचर्यात्मकं** त्रैवर्णिकशुश्रूषारूपं **कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्।**

अत्र ब्राह्मणधर्माः शमादयः। तेभ्यः किञ्चिदूनाः क्षत्रियेषु। क्षत्रियेभ्यः किञ्चिदूना वैश्येषु। वैश्येभ्यः किञ्चिदूनाः शूद्रेषु ज्ञातव्या इत्यादिविशेष [३]उत्तरप्रस्थानतोऽवगन्तव्यः॥ ४४॥

---

१. 'अशिष्टानाम्' इति रा.ती. गीताविवृतौ।

२. 'न कार्यः क्षत्रियेतरैः' इति शेषः (गी.ता.नि. १८.४३सन्दर्भे उदाहृतं व्यासस्मृतिवचनम्)

३. 'एते गुणाः किञ्चिदूना विप्रात् क्षत्रिय एव च। क्षत्रियोनब्रह्मगुणो वैश्यः कृष्यादिजीवनः। तत ऊनः शमाद्यैर्यः शुश्रूषुः शूद्र उच्यते॥' इति व्यासस्मृतिवचनम्। (गी.ता.नि. १८.४३)

अस्त्वेवं ब्राह्मणादीनां कर्माणि विभक्तानीति। ततः किम् ? इत्यत उच्यते- **स्वेस्वे कर्मणीति ॥** 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा'[१] इति स्मिनो विकल्पितत्वात् 'स्वे' इति प्रयुक्तम्। **स्वेस्वे** स्वस्वाधिकारविहिते **कर्मणि अभिरतः** परिनिष्ठितो **नरः** स्वस्वकर्मणा भगवन्तमाराधयन्निति यावत्, **संसिद्धिं** समीचीनं ज्ञानम्, तद्वारकं मोक्षं वा **लभते**। [२]स प्रकार एव प्रतिज्ञापूर्वकं विविच्यते- **स्वकर्मेति ॥** **यथा** येन प्रकारेण **सिद्धिं विन्दति** लभते **तम्** [३]तं प्रकारं **शृणु** ॥ ४५ ॥

**यतः** यस्माद् भगवतो **भूतानां** प्राणिनां **प्रवृत्तिः** चेष्टा भवति, **येन** च **इदं सर्वं** चराचरात्मकं जगत् **ततं** व्याप्तं **तं** भगवन्तं **स्वकर्मणा** ब्रह्मचर्य-शमदमादिपूर्वकं सम्यक् पूजयित्वा **मानवो** मनुष्यो ब्राह्मणादिः **सिद्धिं विन्दति** लभते ॥ ४६ ॥

स्वविहितकर्मनिरतत्वम् अत्यावश्यकमित्येतदुपपाद्यते- **श्रेयानिति ॥** **विगुणो** वैगुण्यलक्षणदोषयुक्तोऽपि **स्वधर्मः** स्वविहितधर्मः **परधर्मात्** क्षत्रियादिजातिविहिताद्धर्मात् **स्वनुष्ठितात्** साधुकृतात् **श्रेयान्** प्रशस्यतरः। पुमर्थसाधने विगुणः कथं श्रेयस्साधनं स्यात् ? इत्यत उच्यते- **स्वभावेति ॥** स्वस्य= ब्राह्मणादेः, भावः= वर्णाश्रमादिलक्षणः, तन्निमित्तीकृत्य विहितं **स्वभावनियतं कर्म कुर्वन् किल्बिषं** वैगुण्यकृतदोषं **नाप्नोति** ॥ ४७ ॥

वैगुण्यशङ्कया स्वविहितकर्मत्यागो न शङ्कनीयः। वैगुण्यस्य सर्वथाऽवर्जनीयत्वादित्युच्यते- **सहजमिति ॥ सहजं** स्वभावनियतं **कर्म सदोषं** किञ्चिद्वैगुण्यादिदोषसहितम् **अपि न त्यजेत्। हि** यस्मात् **सर्वारम्भाः** सर्वाण्यपि कर्माणि **दोषेण** केनचिद् **आवृता** व्याप्ता एव, **धूमेन** सहजेन **अग्निरिव** ॥ ४८ ॥

कर्मनिरतस्य सिद्धिरुक्ता। तदनुष्ठाने इत्थम्भाव उच्यते- **असक्तेति ॥ सर्वत्र**

---

१. पा.सू. ७.१.१६ २. सप्रकारक एव (पा.) ३. तत्प्रकारम् (पा.)

कर्म-तदङ्गायनुष्ठाने असक्ता= कर्तृत्वाभिमानहीना बुद्धिः यस्य स तथा **जितात्मा** वशीकृतचित्तः, विगता= निःशेषेण निवृत्ता स्पृहा= फलाभिलाषो यस्मात् स तथा। '[1]एवंभूतः साधकः **परमाम्** उत्तमां **नैष्कर्म्यसिद्धिं** नैष्कर्म्यार्था= मोक्षार्था सिद्धिः नैष्कर्म्यसिद्धिरिति समासो मध्यमपदलोपी । यद्वा 'नैष्कर्म्यम् अस्याः फलत्वेनास्ति' इत्यत्र अर्शआदिलक्षणे मत्वर्थीयऽच्प्रत्यये नैष्कर्म्या= मोक्षफला च सा सिद्धिश्च नैष्कर्म्यसिद्धिरिति कर्मधारयः । नैष्कर्म्या= नैष्कर्म्यफला सिद्धिः फलत्वेन यस्याः परोक्षज्ञानकर्मादिलक्षणायाः साधनसामग्र्याः सा नैष्कर्म्य-सिद्धिरिति बहुव्रीहिः, तां **नैष्कर्म्यसिद्धिं सन्न्यासेन** सर्वकर्मणां भगवति समर्पणलक्षणेन **अधिगच्छति** प्राप्नोति ॥ ४९ ॥

प्रतिज्ञापूर्वकं नैष्कर्म्यसिद्धिसाधनं विवृण्वता तदनन्तरभावि फलमुच्यते- **सिद्धिमिति ॥** हे **कौन्तेय यथा** येनोपायेन **सिद्धिं प्राप्तो ब्रह्म आप्नोति तथा** तमुपायं **समासेन** सङ्क्षेपेण **मे** मत्काशात् **निबोध** नितरामवधारय । **या** सिद्धिः **ज्ञानस्य परा निष्ठा** पर्यवसितिः तां सिद्धिं नैष्कर्म्यसिद्धिमित्यन्वयः ॥ ५० ॥

प्रतिज्ञातमुच्यते- **बुद्ध्येति ॥ विशुद्धया** विषयसङ्गादिदोषपरिहृतया **बुद्ध्या युक्तः धृत्या** धैर्येण **आत्मानं** मनो **नियम्य** विषयेभ्यो विनिवर्त्य **च शब्दादीन्** इन्द्रियविषयान् **त्यक्त्वा** तदनुभवेच्छां विहाय तदनुषङ्गिणौ **रागद्वेषौ व्युदस्य च** ॥ ५१ ॥

**विविक्तसेवी** दुर्जनसङ्गहीनदेशसेवाशीलः **लघ्वाशी** मिताहारशीलः यतानि= निगृहीतानि वाक्कायमानसानि यस्य स **यतवाक्कायमानसः नित्यं ध्यान-योगपरः** ध्यानम्= भगवदनुचिन्तनम्, तदेव योगः= उपायः तत्परः= तत्रासक्तः **वैराग्यं** दृष्टादृष्टविषयेषु वैतृष्ण्यं **नित्यम्** एव **समुपाश्रितः** ॥ ५२ ॥

---

१. एतत्पदं नास्ति । (ग.)

**अहङ्कारं** स्वस्य कर्तृत्वाभिमानं **बलं** समर्थताऽभिमानं **दर्पं** मदात् समुपनतभीतिहेतोरदर्शनं **कामम्** अभिलाषं **क्रोधं** द्वेषं **परिग्रहं** देहधारण-मात्रानुकूलपरिग्रहाद् अधिकं **विमुच्य** विशेषेण मुक्त्वा **निर्ममः** 'ममेदं कर्म' इति ममताभिमानहीनः **शान्तो** भगवन्निष्ठबुद्धिः, हेतुभिरपि अनुत्थितकोपः[1] इति **स्वामिनः**[2] । **ब्रह्मभूयाय** ब्रह्मणि भावः ब्रह्मभूयम्= ब्रह्मणि स्थितिः= सर्वदा तन्मनस्कतेति यावत्, **कल्पते** ॥ ५३ ॥

ततः किम् ? इत्यत उच्यते- **ब्रह्मभूत इति** ॥ ब्रह्मणि सर्वदा समालग्नमनाः **प्रसन्नात्मा** अलौकिकसुन्दरविषयलाभेन प्रसादयुक्ततया स्वत एव विषयेष्वप्रवृत्तमनाः, प्रसन्न आत्मा= परमात्मा यस्य स इति वा, प्रायेण **नष्टं न शोचति न** वा अप्राप्तं **काङ्क्षति ; सर्वभूतेषु समः** [3]षष्ठाध्यायोक्तरीत्या समबुद्धिः सन् **पराम्** उत्कृष्टां **मद्भक्तिं** मयि भक्तिं **लभते** ॥ ५४ ॥

ततश्च किम् ? इत्यत उच्यते- **भक्त्येति** ॥ **यावान्** अहं यत्परिमाणः देशकालगुणैर्व्याप्तो **यश्च** यन्नामा यद्रूपश्च **अस्मि** तावन्तं च **मां तत्त्वतः** स्वस्वयोग्यतानुसारेणेति यावत्, तथा **भक्त्या मामभिजानाति** सम्यगवबुध्यते **ततो** [3]भक्तिप्राप्त्यनन्तरं स्वगतभेदरहितं **तद्** [4]वेदैकवेद्यत्वहेतुना तच्छब्दवाच्यं ब्रह्म **मां विशते**[5] प्रविशति= प्रपद्यत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

पुनरन्तरङ्गज्ञानसाधनान्युपदिशता शास्त्रमुपसंहियते- **सर्वकर्माणीत्यादिना** ॥ **सर्वकर्माणि** विहितान्येव सर्वाणि कर्माणि, अपिशब्दस्तु 'एकमपि कर्म [6]तदानश्रयणेन न कार्यम्' इत्यर्थे । कर्माणि **मद्व्यपाश्रयः** अहमेव

---

१. अनुत्थितक्षोभः (पा.) २. रायवेन्द्रस्वामिनः, गी.वि. ।
२. 'सुहृन्मित्रारि.....' ६.९ श्लोकोक्तदिशा ।
३. भक्तिबलादिति । (रा.ती. -गी.वि.) ४. प्र.दी. १७.२३
५. 'आविशते' इत्यपि रा.टि.सम्मतः पाठः स्यात् ।
६. 'तदाश्रयणेन कार्यम्' (पा.)

व्यपाश्रयः= सम्यगाश्रय यस्य स तथा 'मय्येव समर्पयन्' इति यावत्। **'सदा कुर्वाणः मत्प्रसादात्** ममानुग्रहात् **शाश्वतं** शश्वदेकप्रकारम् **अव्ययं** नित्यं **पदं** परब्रह्मस्वरूपम् **अवाप्नोति** ॥ ५६ ॥

यदि भगवदाश्रयतया विहितकर्म कुर्वतो मुक्तिः तर्हि त्रैविद्यस्यापि सा स्यात्? तस्यापि विहितकर्माणि कृत्वा भगवदर्पणसद्भावेन भगवदाश्रितत्वाविशेषात्, इत्यत उच्यते- **चेतसेति ॥ सर्वकर्माणि** विहितानि सर्वाणि **चेतसा मयि** भगवति **सन्न्यस्य** समर्प्य **मत्परः** अहमेव सर्वस्मात् सर्वप्रकारेण सर्वदा परः= उत्तम इति भावो यस्य स तथा **बुद्धियोगं** बुद्धेः= ज्ञानस्य योगः= प्रत्याहाराद्युपायः, तम् **उपाश्रित्य** अनन्यविषयतया समाश्रयणम्= उपाश्रयः, तत् कृत्वा **सततं मच्चित्तः** मयि चित्तं निरुद्धं यस्य स तथा **भव**।

अत्र भगवदाश्रित-त्रैविद्ययोः विहितकरणादिसाम्येऽपि मोक्षभावाभावौ उपपद्येते। विहिताशेषकर्माणि चेतसा भगवति सन्न्यस्य भगवदाश्रितः करोति, न तथा त्रैविद्य इति तयोः चेतसैव विशेषसद्भावादिति भावयितुं 'चेतसा' इत्युक्तम्। 'मत्परः' इत्यत्र[१] त्रैविद्याद् भागवतस्य विशेप उच्यते- 'सर्वदा सर्वप्रकारेण सर्वस्माद् भगवान् परः' इति भावो हि मत्परत्वम्। अस्ति चेदं भागवते, न तु त्रैविद्ये, इति तेनापि विशेषेण तयोर्विशेष इति न त्रैविद्य-भागवतयोः साम्यमिति ज्ञायते। भगवति चित्तवृत्तिनिरोधोऽपि त्रैविद्याद् भागवतस्य विशेष इति भावेन 'मच्चित्तः' इत्युक्तम् ॥ ५७ ॥

भगवति निरुद्धचित्तस्य फलमुच्यते- **मच्चित्त इति ॥ मच्चित्तः** सर्वाणि दुर्गाणि= दुस्तराणि मोक्षप्रतिबन्धकपापानि **मत्प्रसादात् तरिष्यसि** अतिक्रमिष्यसि इति। स्वोक्ताकरणेऽनिष्टमुच्यते- **अथ चेदिति ॥ अथ चेत्** यदि पुनः **त्वम् अहङ्कारात्** 'पण्डितोऽहम्' इत्यभिमानाद् 'युध्यस्व' इति मदुक्तं **न**

---

१. 'स भूत्वा' इत्यधिकः पाठः क्वचित्। २. इत्यपि (मं.)

**श्रोष्यसि** श्रुत्वा तत्र निष्ठां न करिष्यसि तर्हि **विनङ्क्ष्यसि** विनाशं गमिष्यसि; पुरुषार्थभ्रष्टो भविष्यसि इति यावत् ॥ ५८ ॥

'अथ चेत्त्वमहङ्काराद्' इत्यभ्युपगम्योक्तम् । उक्ताकरणम् अशक्यं च तवेत्युच्यते- **यदिति ॥ यद्** यदि **अहङ्कारमाश्रित्य** 'स्वविहितमपि युद्धं न करिष्यामि' इति **मन्यसे** अध्यवस्यसि तर्हि **ते** तव **एष व्यवसायः** युद्धाकरण-निश्चयो **मिथ्या** एव षण्ड एव । यतः **प्रकृतिः** ईश्वरेच्छा **त्वां नियोक्ष्यति** प्रेरयिष्यति ॥ ५९ ॥

ईश्वरेच्छाया जीवनियोगे साधनतया स्वभावाद्युच्यते- **स्वभावजेनेति ॥** स्वभावः= संस्कारः, तज्जनितेन **स्वेन** स्वकीयेन= स्वस्य विहितेन **कर्मणा निबद्धो** नियन्त्रितः त्वं **मोहाद् यद्** कर्म युद्धलक्षणं **कर्तुं नेच्छसि अवशोऽपि** स्वानधीनो भगवदिच्छाधीनो वाऽपि **तत्** कर्म **करिष्यसि** एव ॥ ६० ॥

ननु प्रकृतिशब्दितेच्छाया एव नियोक्तृत्वे ईश्वरो नियोक्ता न स्यात् ? इति शङ्का ईश्वरस्वरूपमुपदिशता निराक्रियते- **ईश्वर इति ॥** सर्वेषां भूतानां= जीवानां **हृद्देशे ईश्वरः** अन्तर्यामी **तिष्ठति** । तदवस्थितिप्रयोजनं सूच्यते- **यन्त्रारूढा-नीति ॥** यन्त्रशब्दः शरीरार्थः, तानि आरूढानि= अधिष्ठितानि भूतानि शरीराभिमानिनो जीवान् **मायया** स्वरूपभूतया इच्छया **भ्रामयन्** स्वस्वकर्मसु नियोजयन् सन्निति । **केचित्तु** 'यन्त्रारूढानि' इत्यत्र [1]इवशब्दं संयोज्य, यथा दारुयन्त्रारूढानि कृत्रिमाणि भूतानि सूत्रधारी लोके भ्रामयति, तथेश्वरो मायया भ्रामयन् तिष्ठतीति व्याचक्षते ॥ ६१ ॥

यस्मादेवम् ईश्वर एव स्वतन्त्रः, त्वदादिजीवाश्च तदधीनाः, तस्मात् 'मिथ्याध्यवसायं परित्यज्य तमेव आश्रय' इत्युच्यते- **तमेवेति ॥ सर्वभावेन** सर्वप्रकारेण **तम्** ईश्वरम् **एव शरणं गच्छ** । **तत्प्रसादात्** तस्य= ईश्वरस्यानुग्रहात्

१. शाङ्करभाष्येऽपि ।

**पराम्** उत्तमां **शान्तिं** बुद्धेर्भगवति निष्ठां **प्राप्स्यसि,** ततश्च **शाश्वतं स्थानं** वैकुण्ठादि **प्राप्स्यसि** । 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति, तमेव शरणं गच्छ तत्प्रसादात्' इत्यादिरूपात् परोक्षवचनात् भगवतः श्रीकृष्णस्य ईश्वरादन्यत्व-मिति शङ्का 'परोक्षवचनं तु द्रोणं प्रति भीमवचनमिव निश्चितार्थत्वाभि-प्रायेणान्यथासिद्धम्' इत्यादिनाऽऽकारे एव परिहृता ॥ ६२ ॥

एवं भगवता तत्त्वमुपदिशता उक्तानुवादपूर्वकं साभिप्रायम् अर्जुन आक्षिप्यते- **इतीति** ॥ 'ते' इति श्रवणाद् 'भारत' इति लभ्यते । **गुह्यात्** गोप्यात् **गुह्यतरम्** अतिशयेन गोप्यं रहस्यं ते त्वां प्रति **इति** प्रागुक्तप्रकारेण **ज्ञानं** ज्ञातव्यं तत्त्वम् **आख्यातम्** । **एतदशेषेण विमृश्य** पर्यालोच्य **यथेच्छसि तथा कुरु** ॥ ६३ ॥

साधनसारोपदेशोपसंहाराय प्रतिज्ञायते- **सर्वगुह्यतममिति** ॥ भगवति मनोनिवेशनादेः [1]प्रागुक्तत्वात् 'भूयः' इत्युक्तम् । **सर्वगुह्यतमं** [2]सर्वसाधनोपदेशेषु अतिशयेन गोप्यम्, अत एव **परमं मे वचः शृणु** । त्वं मे दृढम् अतीव **इष्ट इति** कृत्वा **ततः ते हितं** श्रेयस्करं **वक्ष्यामि** [3]सर्वोपसंहाररूपेण कथयिष्यामि ॥ ६४ ॥

तदेवोच्यते- **मन्मना इति** ॥ मयि मनो यस्य स तथा, मम भक्तो **भव** । **मद्याजी** मद्यजनशीलो भव । **माम्** एव **नमस्कुरु** । एवं वर्तमानस्त्वं मत्प्रसादाल्लब्धज्ञानेन **मामेवैष्यसि** । अत्र च संशयं मा कार्षीः । **सत्यं** यथा तथैव **ते** तुभ्यं **प्रतिजाने** प्रतिज्ञां करोमि, यतस्त्वं **मे प्रियोऽसि** ॥ ६५ ॥

'मन्मना भव' इत्युक्तभगवन्मनस्त्वं विस्पष्टं व्याख्यातुं तत्रेत्थम्भावविशेष[4] उच्यते- **सर्वधर्मानिति** ॥ धर्मशब्देन धर्मकार्यफलानि लक्ष्यन्ते । 'यस्तु कर्मफल-त्यागी स त्यागीत्यभिधीयते'[5] इति धर्मपरित्यागशब्दस्य तत्फलपरित्यागार्थक-

---

१. चतुर्दशादौ । २. सर्वसाधनेषु (पा.)

३. एषा पङ्क्तिर्नास्ति (पा.) ४. तत्रेत्थम्भावः (पा.) ५. १८.११

त्वस्य भगवतैवाभिहितत्वात् सर्वधर्मफलानि अनभिसन्धाय **मामेकं शरणं व्रज** गच्छ= प्राप्नुहि।

यदुक्तं 'मन्मना भव' इति तद्व्याख्यायते- 'मामेकं शरणं व्रज' इति निगमनात्मना। ननु बहुतरपापसद्भावात् 'मामेवैष्यसि सत्यम्' इति कथमुक्तम्? कथञ्चित् त्वां प्राप्तस्यापि नाकं प्राप्तस्येव कर्मशेषात् पुनः पाते संसार-परिक्लेशोऽवर्जनीयः ? इति शङ्काद्वयं परिहर्तुमुच्यते- **अहमिति ॥ अहं त्वा** त्वां त्वदुपलक्षितसाधुवर्गं **सर्वपापेभ्यः** अनादिजन्मकृतसर्वपापेभ्यः **मोक्षयिष्यामि** मोचयिष्यामि= विनिर्मुक्तं करिष्यामि । ततो **मा शुचः** शोकं मा कार्षीरिति कृतशङ्काद्वयशङ्कुरुद्धृतः ॥ ६६ ॥

गीताशास्त्रेऽनधिकारिनिरासेन अधिकारी लक्ष्यते- **इदमिति ॥ इदं** गीता-शास्त्रार्थतत्त्वम् **अतपस्काय** न विद्यते तपः= ब्रह्मचर्यादि यस्य सोऽतपस्कः, तस्मै त्वया त्वदुपलक्षितसज्जनेन **न वाच्यम्। अशुश्रूषवे** परिचर्यामकुर्वते पुनश्च न वाच्यम् इति अतपस्कादपि अशुश्रूषोः दोषाधिक्यं दर्शयितुं चशब्दः । एवम् अशुश्रूषोरपि अतिशयेन अभक्ताय न वाच्यम् इत्यर्थद्योतनाय 'कदाचन' इत्युक्तम्। अभक्तादपि अतिशयेन न वाच्यं **यो मामभ्यसूयति** तस्मै। 'समुच्चये तथाऽधिक्ये न्यूनत्वे चः प्रयुज्यते'[१] इति वचनात् चकारस्य अतिशयाख्याधि-क्यार्थत्वम्। अनेन तपःप्रभृतिधर्मयुक्तोऽत्राधिकारीति विभावितं भवति ॥ ६७ ॥

गीताव्याख्यानम् अध्ययनं श्रवणं च फलकथनेन स्तूयते- **य इत्यादिना ॥ यः** साधकः **परमं गुह्यम्** अतिगोप्यम् **इमम्** आवयोः संवादरूपं ग्रन्थं **मद्भक्तेष्वभिधास्यति** व्याख्यास्यति स **मयि परां भक्तिं** कृत्वा **मामेवैष्यति** इत्यत्र **असंशयः** संशयाभावः। '... असन्देहाः प्रयोजनम्'[२] इत्यत्रेव 'असंशयः' इति प्रयोगः। 'यः' इत्यस्य 'असंशयः' इत्येतद्विशेषणमिति **आहुः** ॥ ६८ ॥

---

१. शब्दनिर्णय (गी.ता.नि. १८.७)। २. व्या.म.भा.

किञ्च **तस्मात्** गीताशास्त्रव्याख्यातुः **अन्यो मनुष्येषु मे मम प्रियकृत्तमः** अतिशयेन प्रियं कुर्वन् **न** अस्ति आगामिनि कालेऽपि, **तस्माद्** व्याख्यातुः **अन्यः** प्रियतरो **न भविता** न भविष्यति । 'नासीत्'[1] इत्यपि द्रष्टव्यमिति **स्वामिनः** । अत्र 'मनुष्येषु' इत्युक्त्या मनुष्याणां व्याख्यातृत्वे कारणभूतानां देवानाम् इतोऽपि भगवत्प्रियत्वमस्तीति ज्ञायते ॥ ६९ ॥

पठतः फलमुच्यते- **अध्येष्यत इति ॥ य आवयोरिमं धर्म्यं** [2]धारकत्वाद्धर्मो भगवान्, तद्विषयो धर्म्यः तम्, धर्मादनपेतं वा **संवादं** प्रश्नोत्तररूपं ग्रन्थम् **अध्येष्यते** पठिष्यति, **तेन** पुरुषेण **तेन** सर्वयज्ञेषु श्रेष्ठतया प्रसिद्धेन **ज्ञानयज्ञेन अहमिष्टः** पूजितः **स्याम्** इति **मे मतिः** निश्चयः ॥ ७० ॥

श्रोतुः फलमुच्यते- **श्रद्धावानिति ॥ योऽपि नरः श्रद्धावान्** 'अत्रोक्तमस्ति', 'अनेन मम प्रयोजनमस्ति' इति मतिः श्रद्धा, तद्वान्, **अनसूयः** असूयादिश्रोतृदोषहीनः **च** इमं संवादं **शृणुयात् सोऽपि मुक्तः** पापेभ्यः **शुभान्** विमलान् समस्तान् **पुण्यकर्मणाम्** अग्निहोत्रादिकर्मकारिणां **लोकान् प्राप्नुयात्** लडर्थे विधिलिङ्, प्राप्नोति= प्रतिपद्यते[3] ॥ ७१ ॥

एतावन्तं कालं मदुपदेशो न हि ननु [4]भवति भवत्यरण्यरुदितायितमिति भगवता अर्जुनः सम्बोध्यते- **कच्चिदिति ॥** कामप्रवेदने 'कच्चित्' इत्यव्ययम्[5] । **हे पार्थ! एतत्** मयोक्तं **त्वयैकाग्रेण चेतसा** अनन्यविषयेण चित्तेन, सच्चित्ताभिनिवेशमिति यावत् **श्रुतं कच्चित्** श्रवणेनावधारितं ननु ? इति इष्टपरिप्रश्नः ।

१. नाभूदिति च ज्ञेयम्' इति रा.ती.-गी.वि.

२. 'धारकत्वाद् धर्मरूपो हि ऐश्वर्यादिभगो ह्यसौ' इति तन्त्रभागवते । (भाग.ता. १.१०.२६). 'धारणाद् भगवान् धर्मो यमनाद् यम उच्यते' इति शब्दनिर्णये । (भाग.ता. ३.१७.२२)

३. 'प्रतिपद्यते प्राप्नोति' इति कोशेषु पाठः । ४. त्वयीत्यर्थः ।

५. 'कच्चित् कामप्रवेदने' (अ.को.) किमर्थे अव्ययमेतत् (राघ., गी.वि.)

**अज्ञानसम्मोहः** अज्ञाननिमित्तः सम्मोहः **प्रणष्टः कच्चित्** । कियदर्थोऽयं शास्त्रश्रवणाय आयासस्तव, मम चोपदेष्टृत्वायासः प्रवृत्तः ॥ ७२ ॥

तत्रोत्तरम्- **अर्जुन इति ॥ अर्जुन उवाच** । नेदमरण्यरुदितम्, किन्तु **त्वत्प्रसादात् मोहः** बान्धवस्नेहः, 'न योत्स्ये' इति मिथ्याऽध्यवसायो वा **नष्टः**, **स्मृतिः** 'नारायणद्विट्- तदनुबन्धिनिग्रहः परमो धर्मोऽवश्यं कर्तव्य एव' इत्येवंरूपाऽनुस्मृतिः **लब्धा** । अथेदानीं **गतसन्देहः** त्वच्छासनेन **स्थितो** युद्धे सन्नद्धः **अस्मि** । 'यथेच्छसि तथा कुरु' (१८.६३) इत्याक्षेपपरिहाराय **करिष्ये वचनं तव** इत्यनुसरति भगवन्तं परिसमाप्तशास्त्रार्थः ॥ ७३ ॥

अथेदानीं कथासम्बन्धप्रदर्शनार्थमुच्यते- **सञ्जय उवाचेति ॥ इति** पूर्वोक्तप्रकारेण **महात्मनो** महान्= उत्तमश्चासौ आत्मा, तस्य **वासुदेवस्य** महान् आत्मा= सुशिक्षितं मनो यस्य तस्य महात्मनः **पार्थस्य च इमं** यथोक्तं **संवादमश्रौषं** श्रुतवानस्मि । कीदृशम् ? **अद्भुतम्** अत्यन्तविस्मयकरम् अन्तर्बहिः **रोमहर्षणं** रोमाञ्चकरम् ॥ ७४ ॥

गीताशास्त्रस्य युद्धरङ्गे रहसि 'समुपदिष्टस्य[1] श्रवणं तव कथं स्यात् ? इत्याशङ्का-परिहारायोच्यते- **व्यासप्रसादादिति ॥** भगवता व्यासेन मह्यं 'कुरुक्षेत्रे यावद्युद्ध-समाप्ति तत्रतत्र प्रवृत्तस्य सर्वस्यापि व्यापारस्य दर्शनश्रवणे स्याताम्' इति हि दिव्यं चक्षुर्दत्तम्[2] । अतो **व्यासप्रसादात् परं गुह्यम् एतत् श्रुतवान्** । कस्माच्च ? इत्यपेक्षायामुच्यते- **योगं योगेश्वरादिति ॥ योगं** ज्ञानोपायः, तत्प्रति-

१. समुद्दिष्टस्य (पा.)

२. भारते भीष्मपर्वणि ८-११ श्लोकाः-वैशम्पायन उवाच-

एतस्मिन्नेच्छति द्रष्टुं सङ्ग्रामं श्रोतुमिच्छति ।
वराणामीश्वरो व्यासः सञ्जयाय वरं ददौ ॥
एष ते सञ्जयो राजन् युद्धमेतद् वदिष्यति ।
एतस्य सर्वसङ्ग्रामे न परोक्षं भविष्यति ॥ अनुवर्तते...

पादकत्वाच्छास्त्रमपि योगः, तं योगानामीश्वराद् योगेश्वरात् साक्षात् अन्याव्यव-धानेन स्वयम् आत्मना, नापरचोदनया। 'अर्जुनं प्रति कथयतः कृष्णात् श्रुतवान्' इत्यनेन, (१) रहसि वृत्तं तव कर्णपथं कथं गतम् ?(२) किं तच्छ्रुतवान्? (३) कस्माच्च ? इति कृतशङ्कात्रयं परिहृतं भवति ॥ ७५ ॥

किञ्च हे राजन् ! धृतराष्ट्र ! केशवार्जुनयोः पुण्यं श्रवणमात्रेण पापहरम् इमं गीताशास्त्ररूपं संवादं संस्मृत्यसंस्मृत्य सम्यक् स्मृत्वा मुहुर्मुहुश्च हृष्यामि हर्षं प्राप्नोमि ॥ ७६ ॥

किञ्च श्रुतार्थस्मरणजनितहर्षादपि दृष्टार्थस्मरणजन्यो हर्षो ह्यतिशयितः, तं चानुभवामीत्युच्यते- तच्चेति ॥ हरेः श्रीकृष्णस्य अत्यद्भुतम् अत्याश्चर्यकरं तद् विश्वरूपसन्दर्शनकाले स्वयोग्यतानुसारेण दृष्टं रूपं च संस्मृत्य हे राजन्! धृतराष्ट्र ! मे मम महान् विस्मयः अनुभूयते। ततो मुहुर्मुहुः हृष्यामि ॥ ७७॥

---

...अनुवृत्तम् चक्षुषा सञ्जयो राजन् दिव्येनैव समन्वितः ।
कथयिष्यति ते युद्धं सर्वज्ञश्च भविष्यति ॥
प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा दिवा वा यदि वा निशि ।
मनसा चिन्तितमपि सर्वं वेत्स्यति सञ्जयः ॥ (म.भा.
८.११) वैशम्पायन उवाच- तस्मिन्नेच्छति द्रष्टुं सङ्ग्रामं श्रोतुमिच्छति ।
वरणामीश्वरो व्यासः सञ्जयाय वरं ददौ ॥
व्यास उवाच - एष ते सञ्जयो राजन् युद्धमेतद् वदिष्यति ।
एतस्य सर्वं सङ्ग्रामे न परोक्षं भविष्यति ॥
चक्षुषा सञ्जयो राजन् दिव्येनैव समन्वितः ।
कथयिष्यति ते युद्धं सर्वज्ञश्च भविष्यति ॥
प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा दिवा वा यदि वा निशि ।
मनसा चिन्तितमपि सर्वं वेत्स्यति सञ्जयः ॥
(म.भा. ८.११)

एवं सर्वोपां सम्यगेवावजानतः तत्र समुपनतसंनाद्वये जयापजयविवेकः कथं भासते ? इत्यत उच्यते- **यत्रेति ॥** यत्र यस्मिन् पक्षे **योगेश्वरः** सर्वोपायानामीश्वरः= स्वामी कृष्णो वर्तते **यत्र च धनुर्धरो** गाण्डीवधन्वा **पार्थः** अर्जुनः **तत्र एव श्रीः विजयो भूतिः ध्रुवा नीतिः** चेति **मम मतिः** अतिनिश्चय इति सञ्जयवचनम् । तत्र ध्रुवा निश्चला नीतिः न्यायः । ततो ध्रुवा भूतिः उत्तरोत्तराभिवृद्धैश्वर्यम् । ततः सर्वतो विजयः । ततश्च श्रीः महाराज्यलक्ष्मीः इति ॥ ७८ ॥

श्रीमदानन्दतीर्थार्यहृदयाम्भोजवासिने ।
कृष्णाय कृष्णारमणप्रियायास्तु नमो नमः ॥

नमस्ते नमस्ते नमस्ते दयालो नमस्ते नमस्ते नमो नारसिंह ।
नमस्ते नमस्ते नमस्ते मुरारे नमस्ते नमस्ते नमो व्यास राम ॥

आर्यस्वान्ताम्भोजहंसायमानौ संसाराम्भोराशिनावौ समानौ ।
भूयास्तां तौ भूतये भूरिमानौ वेदव्यासानन्दतीर्थाभिधानौ ॥

भूरिमनीषारमचितकरुणान् श्रीजयतीर्थय(त्र)तिकृतशरणान् ।
सन्ततमीडे सुचरितचरणान् वेङ्कटनारायणगुरुचरणान् ॥

॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्सुरीन्द्रतीर्थपूज्यपाद-
शिष्यसुमतीन्द्रतीर्थविरचितायां प्रमेयदीपिकाव्याख्यायां
भावरत्नकोशसमाख्यायामष्टादशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीवायुहनुमद्भीममध्वान्तर्गतभारतीरमणमुख्यप्राणान्तर्गतमाधवरामकृष्णसीतापतिश्रीरामवेदव्यासः प्रीयताम् ॥

# एतद्ग्रन्थोदाहृतप्रमाणसूची

| प्रमाणम् | पृ.सं. |
|---|---|
| देहादितया परिणतैतदुपघातादेव (न्यायदीपिका) | २६८ |
| देहो ब्रह्मार्थेन्द्रियाद्याः क्रियाश्च (अयास्यश्रुतिः) | ४५८ |
| दैवमन्तर्यामिव्यापारः (शां.भा.) | ४६० |
| दैवमन्ये परे (भाग.) | ४७ |
| दैवशब्दोक्तेश्वरस्य मुख्यकर्तृत्वात्(गी.ता.नि.) | ४६० |
| दैवीम् देवादीनां या सम्पत्,ताम् अभिलक्ष्य जातस्य (शां.भा.) | ३४२ |
| द्रोणो भीमेन पितृवत् | ५०२ |
| द्वितीया टौस्स्वेनः (पा.सू.) | २५ |
| द्वितीया श्रितातीत... (पा.सू.) | २५९ |
| द्वे वा व ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च (बृ.) | ३४४ |
| द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने (पा.सू.) | १७३ |
| धर्मध्वजी सदा लुब्धः (म.स्मृ.) | ३६० |
| धर्मनित्ये महाबुद्धौ (भा.शा.प.) | ७४ |
| धर्मपथ्यर्थन्यायाद् अनपेते(पा.सू.) | १०८,१११ |
| धर्मस्वरूपचित्रत्वाद् (पाद्मम् ) | ३७१ |
| धर्मो वा इदमग्रे (साम.बाभ्रव्यशाखा) | १०७ |
| धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे (मेदिनी) | १०८ |
| धर्मोऽस्त्री सुकृते साम्ये (केशवः) | १०८ |
| धाता यथापूर्वमकल्पयत् (श्रुतिः) | २९६ |
| धाताऽर्यमाऽथ मित्रश्च (कूर्म.) | २० |
| धातावेव विलीनोऽर्थ उपसर्गेण काश्यते | १०९ |
| धातोः कर्मणः समानकर्तृकाद् (पा.सू.) | २९२ |
| धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते | ४१२ |

*****

# श्लोकार्धानुक्रमणिका

# श्लोकार्धानुक्रमणिका

| [illegible] | [illegible] | | [illegible] |
|---|---|---|---|
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | ५ | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | ५ | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | ५ | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | ५ | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | ५ | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | ५ | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | ५ | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | ५ | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | ५ | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | ५ | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |

| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
|---|---|---|---|
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| | [illegible] | | |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |
| [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |

*****